

3 KRONIKA 2019 67

IZ ZGODOVINE TRSTA

67
2019

KRONIKA

kronika.zzds.si/kronika

Iz zgodovine Trsta

Uredil Miha Preinfalk

IZDAJA ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

<https://zzds.si>

Kronika 2019, letnik 67, številka 3 – Iz zgodovine Trsta

Odgovorni urednik/ Managing editor:

dr. Miha Preinfalk (Ljubljana)

Tehnična urednica/ Technical editor:

mag. Barbara Šterbenc Svetina (Ljubljana)

Uredniški odbor/ Editorial board:

mag. Sonja Anžič-Kemper (Pforzheim, Nemčija), dr. Aleš Gabrič (Ljubljana),
dr. Stane Granda (Ljubljana), dr. Eva Holz (Ljubljana), dr. Miha Kosi (Ljubljana),
dr. Harald Krahwinkler (Celovec), Irena Lačen Benedičič (Jesenice),
dr. Tomaž Lazar (Ljubljana), dr. Hrvoje Petrić (Zagreb), dr. Vlasta Stavbar (Maribor),
dr. Imre Szilágy (Budimpešta) in dr. Nadja Terčon (Piran)

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji.

© Kronika

Redakcija te številke je bila zaključena:

11. oktobra 2019

Naslednja številka izide/ Next issue:

februar/ February 2020

Prevodi povzetkov/ Translations of Summaries:

Manca Gašperšič - angleščina (English); Janja Zavrtanik - italijanščina (Italian);
in posamezni avtorji, ki so navedeni pri posameznem povzetku

Lektoriranje/ Language Editor:

Rok Janežič

UDK/ UDC:

Breda Pajsar

Uredništvo in uprava/ Address of the editorial board:

Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU / Milko Kos Historical Institute at ZRC SAZU
Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

Letna naročnina/ Annual subscription:

za posameznike/ Individuals 25,00 EUR

za študente in upokojence/ Students and Pensioners 18,00 EUR

za ustanove/ Institutions 30,00 EUR

Izdajatelj/ Publisher:

Zveza zgodovinskih društev Slovenije

Aškerčeva cesta 2

SI-1000 Ljubljana

Transakcijski račun/ Bank Account:

Zveza zgodovinskih društev Slovenije 02010-0012083935

Sofinancirajo/ Financially supported by:

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije/ *Slovenian Research Agency*
ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa/ ZRC SAZU, Milko Kos Historical Institute

Računalniški prelom/ Typesetting:

Medit d.o.o.

Tisk/ Printed by:

Fotolito Dolenc d.o.o.

Naklada/ Print run:

500 izvodov/ copies

Revija Kronika je vključena v podatkovno bazo/ Kronika is indexed in:

Scopus; Historical Abstracts, ABC-CLIO; MLA International Bibliography; PubMed; ERIH Plus; Bibliography of the History of Art.

Na naslovni strani/ Front cover: Alberto Rieger, Bartolomeo Linassi: Pogled na Trst, kolorirana litografija, okoli 1860 / View of Trieste, coloured lithograph, abt. 1860 (v / in: Fiorenza De Vecchi, Lorenza Resciniti, Marzia Vidulli Torlo: Ritratto di città. Vedute, impressioni, cronache di Trieste nelle stampe dell'Ottocento. Trieste 1991, št. / Nr. XXXVIII).

Na zadnji strani/ Back cover: Železniški predor pri Sv. Jerneju s pogledom na Trst; iz spominskega albuma ob otvoritvi železnice Ljubljana–Trst leta 1857, št. 11 / Railway tunnel at San Bartolomeo with a view of Trieste; from the memorial album dedicated to the opening of the Railway Ljubljana–Trieste in 1857, Nr. 11 (*Zur Erinnerung an die Eröffnung der Staats-Eisenbahn von Laibach bis Triest unter den allerhöchsten Auspicien seiner k. k. apost. Majestät des Kaiser Franz Josef I. am 27. Juli 1857*) (hrani / kept by: Zemljepisni muzej Geografskega inštituta Antona Melika ZRC SAZU).

ISSN 0023-4923 (tiskana izdaja)

ISSN 2670-6865 (spletna izdaja)

CIP - Kataložni zapis o publikaciji

Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(450.361)(082)

IZ zgodovine Trsta / uredil Miha Preinfalk ; [prevodi povzetkov Manca Gašperšič - angleščina, Janja Zavrtnik - italijanščina in posamezni avtorji, ki so navedeni pri posameznem povzetku]. - Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2019. - (Kronika, ISSN 0023-4923 ; letn. 67, št. 3)

ISBN 978-961-6777-25-4

1. Preinfalk, Miha

COBISS.SI-ID 302150144

KAZALO

Miha Preinfalk:	Tržaška številka <i>Kronike</i> – zgodovina Trsta v malem	343
	<i>Kronika's</i> thematic issue – a concise history of Trieste	345

Razprave

Julijana Visočnik:	Rimski napisi iz slovenskega prostora, hranjeni v Trstu.....	349
Ana Jenko Kovačič:	Javna oblast tržaških škofov v mestu Trst od sredine 10. do konca 13. stoletja skozi prizmo odnosov s tržaško komuno	367
Lilijana Žnidaršič Golec:	Primož Trubar – <i>servitor</i> in <i>commissus specialis</i> tržaškega škofa Petra Bonoma	383
Boris Golec:	Uradovalna <i>slovenica</i> iz Trsta in s Tržaškega od začetka 17. do srede 19. stoletja	395
Marta Verginella:	Fragmenti slovensko govorečega Trsta pred pojavom nacionalizma	429
Miha Šimac, Jure Volčjak:	O življenju, karieri in škofovskem grbu tržaško-koprskega škofa Matevža Ravnikarja (1776–1845).....	447
Eva Holz:	Henrik Costa in njegov opis svobodnega pristanišča Trst leta 1838	465
Peter Vodopivec:	Trst, paroplovna družba Avstrijskega Lloyda in tržaške razprave o svobodi trgovine v predmarčni dobi.....	481
Roberto (Robi) Sturman:	Matična služba in občinski popisi prebivalstva v Trstu (1859–1875)	497
Tanja Žigon, Petra Kramberger:	Nemško časopisje v Trstu v 18. in 19. stoletju.....	513
Daša Ličen:	Jadransko naravoslovno društvo od nastanka leta 1874 do prve svetovne vojne	531
Amalija Maček, Veronika Pflaum,		
Ana Vilfan Vospernik:	O strukturi tržaškega meščanstva v 19. in začetku 20. stoletja. Prikaz na primeru družinske zgodovine Sergija Vilfana	545
Branko Šuštar:	»Ob sinjih bregovih Adrije, v našem Trstu ...«. Tri zborovanja slovenskih učiteljev iz vseh dežel v Trstu pred prvo svetovno vojno	571
Borut Žerjal:	Ljudska gradnja v Trstu 19. stoletja: od začetkov do posega občine	601
Renato Podbersič:	Sijaj Davidove zvezde nad zalivom. Prispevek k poznavanju judovskih povezav med Trstom in Gorico	615
Jasna Fakin Bajec:	Vpliv urbanega razvoja Trsta na življenje kraškega kmeta konec 19. in v prvi polovici 20. stoletja.....	629

Marta Ivašič:	»Spomin z Kine«. Kitajski spominski predmeti sooblikujejo podobo habsburškega Trsta.....649
Klemen Kocjančič:	Waffen-SS v Trstu in bližnji okolici med drugo svetovno vojno665
Nevenka Troha:	Nekaj utrinkov iz političnega življenja na Svobodnem tržaškem ozemlju (1947–1954).....677
Saša Rudolf:	75 let neprekinjenega oddajanja Radia Trst693

Po razstavah

Ribiški muzej tržaškega primorja (*Jasna Simoneta*)707

Tržaška številka *Kronike* – zgodovina Trsta v malem

S *Kroniko* smo se tokrat prvič podali v zamejstvo, saj je pričujoča tematska številka v celoti posvečena Trstu in njegovi okolici. Tako bližnji kot tudi nekoliko daljni okolici, torej tistemu območju, ki je danes v Sloveniji, a je zgodovinsko vedno predstavljalo tržaško zaledje. Tržaška številka *Kronike* sovпада s pomembno obletnico v tržaški zgodovini – leta 1719 je namreč cesar Karel VI. Trst (hkrati z Reko) razglasil za svobodno pristanišče, s čimer se je začel gospodarski in družbeni vzpon mesta. *Kronika*, posvečena zgodovini Trsta, je torej izšla kot obeležje 300. obletnice tega pomembnega mejnika.

Trst je v Habsburški monarhiji veljal za eno najpomembnejših mest in se je zlasti po dograditvi železniške povezave z notranjostjo sredi 19. stoletja zavihtel na drugo mesto – takoj za prestolnico Dunajem. Hkrati je bil Trst tudi največje slovensko mesto, saj je na primer v začetku 20. stoletja v njem živelo več Slovencev kot v Ljubljani, ki je bila glavno mesto Kranjske, najbolj slovenske med vsemi habsburškimi deželami.

Zgodovina Trsta se seveda ni začela v 18. stoletju, ampak so njegove korenine veliko starejše. Segajo najmanj do 2. stoletja pr. n. št., ko so Rimljani na njegovem ozemlju postavili tri vojaške tabore, še pred tem pa je tam obstajala keltska naselbina, imenovana Tergeste. Trst je pod Rimljani postal pomembno pristanišče, čeprav je bil vedno nekoliko v senci bližnjega Ogleja (Akvileje). Rimska oblast se je tudi iz Trsta širila proti vzhodu. O tem pričajo številni rimski spomeniki, ki izvirajo s slovenskega ozemlja, a jih danes hranijo v tržaških kulturnih ustanovah (*Julijana Visočnik*). Za Trst je tako kot tudi za druga primorska mesta značilno, da v njem kontinuiteta z antiko nikoli ni bila prekinjena, saj Slovani tja niso nikoli prodrli, so pa poselili njegovo zaledje in tam ostali do današnjih dni. Eden od dokazov za večstoletno slovansko oziroma slovensko prisotnost je tudi ohranjena *slovenica*, uradovalni slovenski zapisi, ki jim na Tržaškem sledimo vse od 17. stoletja naprej (*Boris Golec*). Trst je v 6. stoletju postal tudi škofija, škofje pa so v njem od srede 10. stoletja izvajali javno oblast, dokler je niso sredi 13. stoletja prevzeli predstavniki posvetne oblasti (*Ana Jenko Kovačič*).

Za razliko od ostalih primorskih mest, ki so v 13. stoletju vsa po vrsti priznala beneško nadoblast, je Trst leta 1382 prostovoljno prešel pod oblast Habsburžanov in tako za več kot pol tisočletja postal habsburško okno v svet. Mesto je postajalo konglomerat romanskih, slovanskih in germanskih elementov, kar je dobro razvidno iz popisov prebivalstva od srede

19. stoletja dalje (*Roberto Sturman*). A to še zdaleč niso bili edini etnični elementi: v tržaškem talilnem loncu se je znašla nepregledna mešanica narodov in etničnih skupnosti, kar se izkaže ob raziskovanju prednikov znamenitega slovenskega (pravnega) zgodovinarja Sergija Vilfana (*Amalija Maček, Veronika Pflaum, Ana Vilfan Vospernik*). V mestu je delovala tudi močna judovska skupnost, ki je prisotna še danes, tržaški rabin pa skrbi tudi za pripadnike judovske skupnosti v Sloveniji (*Renato Podbersič*).

Mnogostranski vzpon Trsta, ki se je začel v 18. stoletju, se je kazal na več načinov. Širjenju mestnega areala se je pridružilo skokovito naraščanje prebivalstva, kar je v drugi polovici 19. stoletja pripeljalo do ustanavljanja gradbenih družb za gradnjo socialnih stanovanj (*Borut Žerjal*). Zaradi povečanega obsega trgovanja so že v tridesetih letih 19. stoletja ustanovili nekaj zavarovalniških, trgovskih in ladjedelniških družb, med katerimi je bil pomemben zlasti znameniti Avstrijski Lloyd (*Peter Vodopivec*). Vendar pa Trst ni bil le trgovsko središče, temveč tudi znanstveno vozlišče, v katerem je delovalo več znanstvenih društev in izdajalo lastne publikacije (*Daša Ličen*), izhajali so tudi številni časopisi, predvsem v italijanskem in slovenskem, v veliki meri pa tudi v nemškem jeziku (*Tanja Žigon, Petra Kramberger*). Edinstven spomenik Trstu je postavil Henrik Costa, ki je o njem leta 1838 izdal knjigo in v njej podrobno opisal zlasti njegove naravne danosti ter njegovo gospodarsko in upravno vlogo (*Eva Holz*).

Za Slovence ima Trst večplasten pomen. V prvi vrsti je seveda pomembno to, da je v njem živelo in še danes živi veliko Slovencev. V preteklosti je bil Trst kot metropola privlačen za okolico, kar je pomenilo, da se je slovensko prebivalstvo iz širšega tržaškega zaledja bodisi vanj za stalno naseljevalo bodisi iz nje – črpalo nove ideje in jih prenašalo v domače okolje, s čimer so se rušile ustaljene družbene norme (*Jasna Fakin Bajec*). V širšem zgodovinskem kontekstu pa je treba na primer izpostaviti dejstvo, da je v Trstu v 16. stoletju živel Primož Trubar; tam je pod okriljem takratnega škofa Petra Bonoma spoznaval nove verske ideje in jih pozneje širil med Slovenci, škof pa mu je zaupal tudi druge, bolj posvetne naloge (*Lilijana Žnidaršič Golec*). V 18. in 19. stoletju je v Trstu delovalo veliko podjetnih Slovencev, ki so pomagali graditi njegovo identiteto in prispevali k njegovemu ugledu, čeprav so se mnogi od njih asimilirali bodisi v nemško bodisi v italijansko skupnost (*Marta Verginella*). Tudi med tržaškimi škofi se je zvrstilo več Slovencev; v letih 1830–1846 je to mesto kot drugi

tržaško-koprski škof zasedal Matevž Ravnikar, zaslužen tudi za izbiro grba tržaške škofije, ki je ostal v veljavi do leta 1977 (*Jure Volčjak, Miha Šimac*). Veliko (zlasti tržaških) Slovencev je služilo na avstrijskih ladjah, s katerimi so obpluli svet in domov prinašali nove vtise, znanja pa tudi spominke (zlasti s Kitajske), ki jih njihovi potomci hranijo še danes (*Marta Ivašič*). Trst je bil na prelomu 19. in 20. stoletja trikrat prizorišče zborovanj slovenskih učiteljev, ki so se razvila v prave slovenske in slovanske narodne manifestacije (*Branko Šuštar*). Med drugo svetovno vojno sta Trst zaznamovala predvsem zbirno in uničevalno taborišče Rižarna in njegov zloglasni vodja Odilo Globočnik (po poreklu pravzaprav Slovenec!) (*Klemen Kocjančič*). Po vojni pa sta se njegova pomen in zapletena identiteta pokazala tudi v tem, da je za nekaj let postal središče nove državne tvorbe, imeno-

vane Svobodno tržaško ozemlje (*Nevenka Troha*). Z dokončno priključitvijo Trsta Italiji se je intenziviral tudi boj za ohranjanje slovenske manjšine, kar se je med drugim kazalo tudi v zavzemanju za slovenski radio (*Saša Rudolf*).

Pregled vsebine tržaške številke *Kronike* tako pokaže, da je ta poskušala zajeti čim več obdobij in čim več tematik, čeprav seveda še zdaleč ne vseh. Njen namen ni bil prikaz celotne zgodovine Trsta, temveč določenih vidikov, ki so bili do sedaj morda spregledani ali slabše poznani. Vseeno pa lahko rečemo, da tržaška številka *Kronike* predstavlja tržaško zgodovino v malem.

Miha Preinfalk
odgovorni urednik *Kronike*

Kronika's thematic issue – a concise history of Trieste

Venturing across the border for the first time, the entire thematic issue of *Kronika* focuses on Trieste and its surroundings – both immediate and more distant, i.e. an area which now forms part of Slovenia, but which historically always constituted the Trieste hinterland. *Kronika's* thematic issue on Trieste corresponds with the three-hundredth anniversary of a watershed event in the city's history – Emperor Charles VI's proclamation of Trieste (and Rijeka) a free port in 1719, which laid the foundation for its economic and social ascendancy.

With the construction of the railway connection in the mid-nineteenth century, Trieste became one of the most important centres in the Habsburg Monarchy, second only to Vienna. In the early twentieth century, for instance, it was also the biggest Slovenian city, home to an even larger Slovenian population than Ljubljana, the capital of Carniola, figuring as the most Slovenian of all Habsburg crown lands.

Of course, the history of Trieste did not begin in the eighteenth century, but has its roots reaching much further into the past, to at least the second century BC, when the Romans set up three military camps in the area, and even further back to the Celtic settlement, called Tergeste. The Romans turned Trieste into an important port (which nevertheless remained throughout in the shadow of the nearby Aquileia) and spread their rule through the city towards the east. This is attested by many Roman monuments that originate from the Slovenian territory but are today kept in Trieste's cultural institutions (*Julijana Visočnik*). Like other coastal cities, Trieste never completely broke with Antiquity, as the Slavs never penetrated that far and instead settled its hinterland, where they have remained to present day. One piece of evidence testifying to the centuries-long Slavic or, rather, Slovenian presence is the preserved *slovenica*, official Slovenian records in the Trieste area, which can be traced as far back as the seventeenth century (*Boris Golec*). In the sixth century, Trieste also became a diocese, with its bishops holding public authority from the mid-tenth century onwards, until it was taken over by the representatives of secular power (*Ana Jenko Kovačič*).

Unlike other coastal towns, which all recognized Venetian supremacy in the thirteenth century, Trieste voluntarily passed under the Habsburg rule in 1382 and became the Habsburgs' principal outlet to the world for over five hundred years. As illustrated by population censuses carried out from the mid-nineteenth century onwards (*Roberto Sturman*), the

city gradually turned into a conglomerate of Romanic, Slavic, and Germanic elements, but its diversity certainly did not end there: the Trieste melting pot comprised an inconceivable mix of ethnic communities, as demonstrated by the research on the ancestry of the famous Slovenian (legal) historian Sergij Vilfan (*Amalija Maček, Veronika Pflaum, Ana Vilfan Vospernik*). The city was also home to a strong Jewish community, which is still present today, with the Trieste rabbi providing spiritual care to members of the Jewish community in Slovenia as well (*Renato Podbersič*).

Starting in the eighteenth century, Trieste's multifaceted ascendancy manifested in a multitude of ways. The urban sprawl entailed a drastic population growth, which spurred the founding of construction companies for the erection of social housing during the second half of the nineteenth century (*Borut Žerjal*). Due to the increased trading volume, the first insurance, as well as commercial and shipbuilding companies were established already in the 1830s, the most prominent among which was the famous Austrian Lloyd (*Peter Vodopivec*). Apart from being a trading centre, Trieste was also a research nexus and the seat to several scientific associations which operated and issued their own publications there (*Daša Ličen*). Several newspapers circulated in the city as well, primarily in the Italian and Slovenian languages, and a considerable number also in the German language (*Tanja Žigon, Petra Kramberger*). A unique monument dedicated to Trieste was Henrik Costa's book (1838), with detailed descriptions of its natural conditions as well as its economic and administrative role (*Eva Holz*).

Trieste's significance for the Slovenes is a many-sided one. First and foremost, it was and continues to be home to many Slovenes. In the past, Trieste as a metropolis was attractive for its surroundings, which meant that Slovenian inhabitants of the wider Trieste hinterland either settled in the city permanently or drew new ideas from it and transposed them to their domestic environments, thus breaking down the established social norms (*Jasna Fakin Bajec*). In a broader historical context, special mention ought to be made of the fact that Primož Trubar lived in Trieste in the sixteenth century; under the patronage of the then Bishop Pietro Bonomo, he learned about new religious ideas and later spread them among the Slovenes, while the bishop also entrusted him with other, more secular tasks (*Lilijana Žnidaršič Golec*). In the eighteenth and nineteenth centuries, a signifi-

cant community of industrious Slovenes worked in Trieste, co-shaping its identity and contributing to its reputation, even though many assimilated in the German or Italian communities (*Marta Verginella*). There were also several Slovenes among the Trieste bishops; in 1830–1846, the office of the second Bishop of Trieste–Koper was assumed by Matevž Ravnikar, who is also credited with the selection of the coat of arms of the Trieste Diocese, which remained in use until 1977 (*Jure Volčjak, Miha Šimac*). Many (especially Trieste) Slovenes served aboard Austrian ships, sailing to the far corners of the world and bringing home new impressions, knowledge, as well as souvenirs (especially from China), which are now kept by their descendants (*Marta Ivašič*). At the turn of the twentieth century, Trieste hosted three teachers' gatherings, which constituted veritable Slovenian and Slavic national manifestations (*Branko Šuštar*). During the Second World War, the city was marred by the concentration and extermination camp Risiera di San Sabba (Rižarna), led by the in-

famous Odilo Globočnik – himself of Slovenian descent! (*Klemen Kocjančič*). After the war, the significance and complex identity of Trieste also manifested in it becoming the centre of the new state entity, called the Free Territory of Trieste (*Nevenka Troha*). Its final annexation to Italy intensified the struggle for the preservation of the Slovenian minority, which was also reflected in the endeavours to establish the Slovenian radio (*Saša Rudolf*).

A quick look at the contents clearly shows that *Kronika's* thematic issue on Trieste attempted to cover as many periods and themes as possible, although by no means all of them. Rather than present the entire history of Trieste, it narrowed its focus on certain aspects that have so far been perhaps neglected or less known. Nevertheless, *Kronika's* thematic issue on Trieste can be said to provide a concise history of the city.

Miha Preinfalk,
Managing Editor of Kronika

*»Topografska karta Trsta« (verjetno druga polovica 20. stoletja)
(hrani: Zemljepisni muzej Geografskega inštituta Antona Melika ZRC SAZU).*

»Trieste« (zemljevid Trsta, verjetno začetek 20. stoletja)
(brani: Zemljepisni muzej Geografskega inštituta Antona Melika ZRC SAZU).

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 930.2:003.071(37)(450.361Trst)

Prejeto: 6. 6. 2019

Julijana Visočnik

doc. dr., arhivistka z doktoratom, Nadškofjski arhiv Ljubljana, Krekov trg 1, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: julijana.visocnik@rkc.si

Rimski napisi iz slovenskega prostora, hranjeni v Trstu

IZVLEČEK

Avtorica je s pomočjo epigrafskih baz zbrala rimskodobne kamnite spomenike z latinskimi napisi, ki izvirajo iz slovenskega prostora, a so danes hranjeni v Trstu. Trinajst spomenikov je razvrstila po abecednem redu njihovih najdišč, jih prevedla, opremila s komentarjem, postavila v kontekst in poskusila datirati. V izoblikovani skupini napisov najdemo praktično vse vrste rimskih napisov: nagrobne, votivne, cesarske, gradbene, napise pravnega značaja itd.; na njih srečamo tako navadno prebivalstvo kot tudi vojake, veterane in celo cesarje.

KLJUČNE BESEDE

epigrafika, onomastika, nagrobniki, božanstva, zahodna Slovenija, Trst

ABSTRACT

ROMAN INSCRIPTIONS FROM THE SLOVENIAN TERRITORY KEPT IN TRIESTE

Using epigraphic databases, the author collected Roman stone monuments with Latin inscriptions that originate from the Slovenian territory, but are now kept in Trieste. Thirteen monuments are arranged in the alphabetical order of their excavation sites, translated, and supplemented with commentaries, put in context, and dated where possible. The formed group of inscriptions encompasses practically all types of Roman inscriptions – funerary, votive, imperial, and building inscriptions, inscriptions of legal nature, etc. – recording the names of ordinary people as well as soldiers, veterans, and even emperors.

KEY WORDS

epigraphy, onomastics, tombstones, deities, western Slovenia, Trieste

Uvod

Tematska številka *Kronike*, ki je posvečena Trstu, je ponudila odlično priložnost oziroma izgovor za predstavitev rimskih kamnitih spomenikov z latinskimi napisi, ki jih hranijo različne ustanove v Trstu (Civici Musei di Storia ed Arte: Civico Museo d'Antichità »J. J. Winckelmann«, Orto Lapidario, lapidario Tergestino na gradu sv. Justa – San Giusto), čeprav izvirajo iz slovenskega prostora. Včasih se namreč zdi, kot da nas doma rimski napisi z zahoda Slovenije sploh ne zanimajo oziroma kot da jih za slovensko znanost skorajda ni. Le izjemoma postanejo predmet slovenske raziskave oziroma pritegnejo domačega zgodovinarja. V slovenskem prostoru so v antiki sicer obstajala štiri rimska avtonomna mesta: dve koloniji (Emona, Poetovio) in dva municipija (Celeia, Neviodunum), ki so pokrivala osrednjo, južno, severozahodno in vzhodno Slovenijo, ne pa njenega zahodnega in jugozahodnega dela. Seveda pa to ne more biti razlog, da nas epigrafska podoba zahodne Slovenije (obalnih mest, njihovega zaledja, slovenske Istre, pa tudi Vipavske doline) ne bi pritegnila. Četudi je to območje v antiki sodilo pod upravo rimskih mest Akvileja in Tergeste, je danes del Slovenije. In če želimo zgodovino pravilneje razumeti, je treba preseči tako takratne kakor tudi današnje meje. Dogajanje se niti takrat niti danes ne ustavi ali spremeni s črnega na belo na neki bolj ali manj natančno poznani ločnici.

Z mejami v rimski državi so se v preteklosti že veliko ukvarjali; srečamo jih namreč na različnih ravneh: meje Rimskega imperija, zunaj katerega je *barbarik*; meje znotraj imperija med njegovimi upravnimi enotami, torej provincami oziroma v Italiji med regijami, na severu Italije pa seveda tudi med regijami in provincami, kot se kaže pri nas (deseta regija, ki meji na province Norik, Panonijo in Dalmacijo). Do sedaj našete meje načeloma ne povzročajo večjih nevšečnosti, obstajajo pa izjeme. Ena takih je znan primer, ko se znanost že več sto let ne more odločiti: meja med Italijo in Panonijo; v povezavi s tem pa je še vedno odprto vprašanje, kam je pravzaprav sodila Emona. Ko so leta 2001 pri Bevkah ob Ljubljani naleteli na znameniti mejnik, ki je označeval mejo med agroma Emone in Akvileje, se je zdelo, da je dilema končno zaključena. M. Šašel Kos je namreč več kot verodostojno in verjetno pokazala, da je mejnik razmejeval teritorija dveh po pravno-formalnem statusu enakovrednih mest, torej Emone in Akvileje, ki sta kot taki morali biti del iste večje upravne enote, torej desete regije (*regio X*). Znanstveno-strokovna diskusija pa še kar traja.¹ Znotraj posamezne

provinc (v Italiji regije) je obstajalo različno število mest, ki so imela vsako svoje podeželsko zaledje. Tudi med njimi so tekle meje, ki pa jih je med vsemi naštetimi verjetno najtežje ugotavljati in prepoznavati.² Mejnikov, kot je omenjeni z Barja, je premalo, da bi nam lahko nudili izdatno pomoč pri trasiranju ločnic med agri posameznih mest, zato si še vedno pomagamo na ustaljene načine: upoštevanje naravnih ovir, omembe na napisih, razdalje od središč na miljnikih itd., ki pa niso povsem zanesljivi. Dodatno pomoč nam ob pravilni uporabi nudi tudi nova tehnologija oziroma nove metode, na primer Thiessnovi poligoni in GIS (geografsko informacijski sistemi).³

Območje, na katerem so našli predstavljene spomenike, je v antiki sodilo pod dve rimski avtonomni mesti: Tergeste in Akvileja. Tudi meja med njima ni popolnoma jasna, se je pa z njo največ ukvarjal C. Zaccaria⁴ – v glavnem je sprejel meje, ki jih je predlagal že Degrassi.⁵ Problematični so območje Ajdovščine, celotna Vipavska dolina in naselbine na Krasu. Ko razmišljamo o agru Tergesta, je treba imeti v mislih še Egido, ki je sicer v 1. stoletju pr. Kr. spadala v provinco *Cisalpinga-Illyricum* in leta 42 pr. Kr. postala zadnja mejna postojanka province Ilirik. V prvem oziroma drugem desetletju 1. stoletja po Kr. pa je bila dodeljena v ager Tergesta. Ker so glavno državno cesto speljali dokaj daleč od postojanke in ker je mesto Tergeste vedno bolj pridobivalo na pomenu, je naselje Aegida (*Caprae*) začelo nazadovati in izgubljati pomen.⁶

Napisi tega dela Slovenije so bili v preteklosti vključeni v velike epigrafske korpuse (*CIL*, *AII*, *ILJug*), danes pa je njihovo iskanje močno olajšano s pomočjo epigrafskih baz; za pripravo kataloga je avtorica po navodilu kolegice Fulvie Mainardis uporabila rimske epigrafske baze (edr), dopolnila pa jo je s podatki iz t. i. lupe (lupa.at), ki razpolaga tudi s kakovostnimi fotografijami.⁷

Napisi so torej zbrani s pomočjo iskalnikov v rimski epigrafski bazi in tistih v lupi, ki omogočajo razmeroma dobro filtriranje. Na ta način se je v katalogu znašlo 13 primerov, ki so razporejeni po abecedi njihovih najdišč. Vsak spomenik je obdelan na enak način: poleg najdišča je, če je le znana, navedena letnica odkritja, sledijo pa transkripcija, prevod, pomembnejša objava (oziroma objave) in komentar z datacijo. Ker avtorica sama ni opravila avtopsije, tudi ni dimenzij spomenikov prepisovala iz baz, kjer jih

² O tem govori tudi pravkar omenjeni mejnik z Bevk.

³ Prim. Ragolič, *The territory*, str. 323–351.

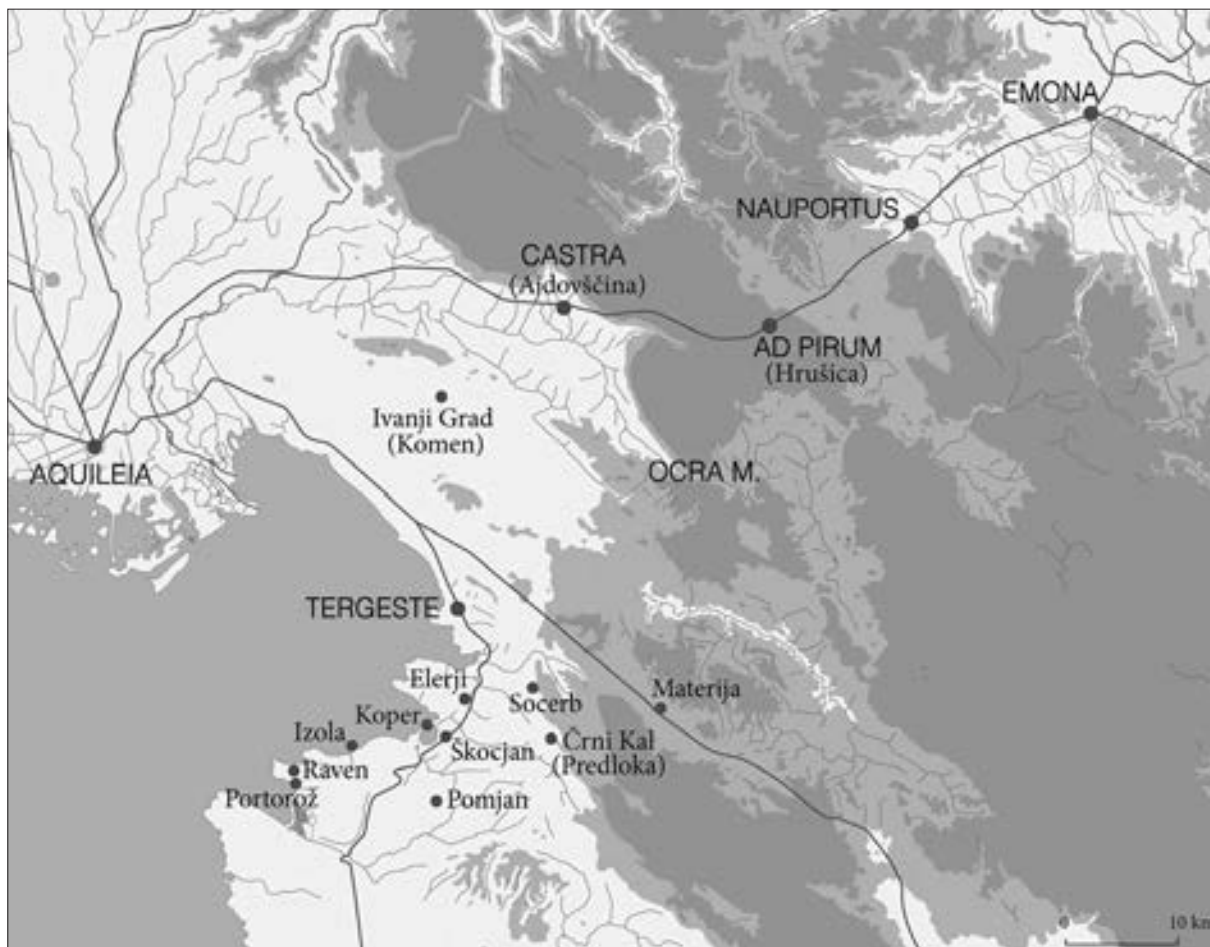
⁴ Zaccaria, *Ager Tergestinus*, str. 163–164; Zaccaria, *Tra Natissone e Isonzo*, str. 129–144; Zaccaria, *Tribù e confini*, str. 103–112.

⁵ Degrassi, *Il confine*, str. 42–43.

⁶ Šašel Kos, *The boundary stone*, str. 382. Za Egido glej: Šašel, Koper, str. 5–14.

⁷ Fotografije v članku so vzete prav iz te baze (foto O. Harl). Le slika fragmenta uradnega razglasa (št. 3) je povzeta po Degrassi in Brani, Elleri, str. 151.

¹ Šašel Kos, *Emona*, str. 11–19; Šašel Kos, *The boundary stone*, str. 373–382; Šašel Kos, *The Problem of the Border*, str. 153–164; Cortés Bärceña, *Riflessioni*, str. 117–132; Šašel Kos, *Boundary*, str. 221–233.

Zahodna Slovenija v antiki z označenimi najdišči spomenikov (priprava zemljevida: Mateja Belak, ZRC SAZU).

je mogoče po potrebi preveriti. Pri citiranju starejših objav se je omejila samo na korpuse. Prispevek se bo ukvarjal le s kamnitimi spomeniki (popisani predmeti za vsakdanjo rabo predstavljajo namreč specifičen material, ki ga običajno obravnavamo ločeno od napisov na večjih kamnitih nosilcih)⁸ z latinskimi napisi.⁹

Katalog

1. VOTIVNI NAPIS, POSVEČEN JUPITRU, NAJBOLJŠEMU IN NAJVEČJEMU

Najdišče: Spomenik izvira iz Ajdovščine. Danes ga hrani Civico Museo d'Antichità »J. J. Winckelmann« – Orto Lapidario, inv. št. 13551.

Ker je površina napisnega polja (in spomenik na splošno) precej poškodovana, obrabljena in uničena,

⁸ V Trstu sta očitno hranjeni tudi dve čeladi z napisom s slovenskega prostora: EDR007417 in EDR007605 (Istenič, Rimske bronaste čelade, str. 292–293).

⁹ Obstaja namreč tudi en primer z grškim napisom: EDR007617.

je preverjanje branja praktično nemogoče. Na tem mestu sem se tako odločila za transkripcijo iz rimske epigrafske baze (edr):

*I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
C(o)hortali L(ucius) No-
[-----]
[-----]
5 leg(ionis) [II?] Adiutr(icis)
b(ene)ff(iciarius) consul(aris)
l(ibens) l(aetus) m(erito) v(otum) s(olvit).*

Prevod: Jupiteru, Najboljšemu in Največjemu, Kohortnemu. Lucij No..., Druge pomožne legije, konzularni beneficiarij. Obljubo izpolnil rad, vesel in po pravici.

Objave: AE 1921, 72; lupa 16135; EDR117371; HD027751.

Komentar: Votivni napis je posvečen Jupiteru, Najboljšemu in Največjemu, kar sta najbolj pogosta Jupiterova epiteta, ki pa jima je posvetitelj Lucij dodal še pridevek *Cohortalis*. S tem je poudaril vojaški

Votivni napis, posvečen Jupitru, Najboljšemu in Največjemu (foto O. Harl - lupa).

značaj Jupitra, najvišjega rimskega državnega boga. Lucij je očitno opravljal vojaški poklic; ne vemo sicer, če je bil »le« legionar ali pa je morda bil že višje na hierarhični lestvici funkcij v rimski legiji (na primer centurion). Lahko bi šlo tudi za veterana. 3. in 4. vrstica sta namreč preveč poškodovani, zato so ti podatki izgubljeni, kakor tudi celotno njegovo ime, od katerega je ohranjeno le prvo ime (*Lucius*), gentilno ime se je začelo na *No-*, osebno ime pa je popolnoma izgubljeno. Sicer pa se pri Jupitru pridevek *Cobortalis* ne pojavlja pogosto, razširjen je predvsem v provincah Dalmacija, Zgornja Mezija in Dacija, pri čemer prevladujejo primeri iz Dalmacije.¹⁰ Druga pomožna legija je nastala leta 69 oziroma 70, ko je zadušila upor Batavcev. V prvem obdobju je nosila tudi vzdevka *Pia* in *Fidelis*. Že leta 71 je s Petilijem Cerialisom odšla v Britanijo; tam je bila najprej nastanjena v kraju *Lindum* (Lincoln), nato pa v kraju *Deva* (Chester). Leta 86 so jo prestavili na Donavo, v Sirmij (Panonija). Po Domicijanovi vojni z Dačani je leta 89 prišla v Akvink. Legija je sodelovala v drugi Trajanovi vojni proti Dačanom in bila med prvimi enotami, ki so zasedle novo provinco. Leta 113 so jo poslali na fronto proti Partom. Ko je kmalu zatem izbruhnil upor Judov, ga je pomagala zadušiti.¹¹

¹⁰ Prim. heidelberško epigrafsko bazo; če iščemo *cobortali*, dobimo 17 zadetkov (vključno s tukaj obravnavanim), ostalih 16 se razdeli tako: 4 primeri iz Zgornje Mezije, 1 primer iz Dacije in 11 primerov iz Dalmacije.

¹¹ Lőrincz, *Legio II Adiutrix*, str. 159–168; Ritterling, *Legio*,

2. »OBVESTILNA PLOŠČA«

Najdišče: leta 1857 v okolici Črnega Kala (Predloka). Danes jo hrani Civico Museo d'Antichità »J. J. Winckelmann« – Orto Lapidario, inv. št. 13582.

*Iter
privatum.*

Prevod: Zasebna pot.

»Obvestilna plošča« (foto O. Harl - lupa).

str. 1437–1456.

Objave: CIL V 509; Zupančič, *Iter privatum*, str. 1–6; lupa 16031; EDR007831.

Komentar: Gre za na prvi pogled nenavaden napis, predvsem zato, ker tovrstnih v slovenskem prostoru ni mogoče zaslediti. Kako jih sploh poimenovali? Morda bi lahko rekli, da gre za neke vrste obvestilno tablo, ki sporoča, da z glavne javne (državne) ceste (*via publica*)¹² oziroma poti stopate na zasebno pot. Besedna zveza *iter privatum* lahko očitno nastopa samostojno kot v našem primeru;¹³ napis pa lahko tudi natančneje določa, čigava je ta pot dejansko bila, pri čemer lahko gre za samostojne osebe,¹⁴ posestva¹⁵ ali ljudstva,¹⁶ ki jim pripada. Pregled epigrafskih baz nam omogoči hiter vpogled v razširjenost tovrstnih napisov, spoznamo pa tudi njihove različice, ki so zaenkrat poznane predvsem iz zahodnih provinc Rimskega imperija. Največ primerov je do danes znanih prav iz Italije,¹⁷ po dva pa iz Španije¹⁸ in Francije.¹⁹ M. Zupančič poskusi na osnovi neizdanega besedila P. Kandlerja natančneje locirati najdišče spomenika ter ga poveže z znanim rimskim naselbinskim kompleksom ob župnijski cerkvi sv. Janeza Krstnika v Predloki.²⁰ Tovrstni napisi veljajo za pravne dokumente, ki dovoljujejo *ius eundi* in s tem urejajo služnosti v podeželskem okolju Rimskega imperija. Še vedno pa ostaja vprašanje, kako je bil urejen prehod živine, če se je pokazala potreba po tem.²¹ Napis je datiran v prvo polovico 1. stoletja pr. Kr.²²

3. FRAGMENT URADNEGA RAZGLASA (?)

Najdišče: Fragment izvira iz vasi Elerji (prej Jerlarji), našli so ga leta 1954;²³ hranijo ga v Civico Museo Archeologico v Trstu.

 [---]m quisq[---]
 [---] de pequ[---]
 [---]sumat e[---]
 [---]municipi[---]

Prevod: ... kdorkoli(?) ... od denarja(?) ... vzame ... municipij

¹² Prim. EDR127036: »*Iter privatum a via publica | per hortum pertinens ad monumentum | sine sepulchrum quod ...*«

¹³ EDR085093; EDR134998; EDR159423; HD050221.

¹⁴ EDR108833; EDR168374; HD002728.

¹⁵ EDR115641: *Iter priv(atum) | fundi | Nepotiani*.

¹⁶ EDR073685: *Iter privatum | tribus | Camilliae*.

¹⁷ Prim. EDR073685; EDR085093; EDR108833; EDR115641; EDR127036; EDR134998; EDR159423; EDR168374.

¹⁸ HD002728; HD037592.

¹⁹ HD050221; HD079089.

²⁰ Zupančič, *Iter privatum*, str. 2–5.

²¹ Prav tam, str. 5.

²² Prav tam, str. 2.

²³ V bližini, sicer na italijanski strani meje, so leta 1986 našli še en napis: *Haec lex lata | est Fersimo | quem quis volet* (Degrassi in Brani, Elleri, str. 150–153).

Fragment uradnega razglasa (?)
 (Degrassi in Brani, Elleri, str. 151).

Objave: AE 1991, 760; Degrassi in Brani, Elleri, str. 151; lupa 16732; EDR007020; HD033697.

Komentar: Napis je sicer zelo fragmentaren, a iz ohranjenih (oziroma delno ohranjenih) besed se zdi, da gre za uradni razglas pravnega značaja. Zadnja objava ga datira v 1. stoletje pr. Kr., celo natančneje, v prvo četrtino 1. stoletja (med 100 in 75). Če besedo v drugi vrstici razumemo kot *pecus* (*pecudibus*), bi morda lahko celoten razglas povezali s pašniškimi pravicami, če kot *pecunia*, pa z nekakšnimi finančnimi (morda celo davčnimi) uredbami. Oboje je vezano na bližnje upravno središče, ki pa ni samoumevno. Možnosti so namreč kar tri: *Aquileia*, *Tergeste* ali celo *Aegida*, pri tem slednja povzroča največ problemov, saj ni gotova niti njena identifikacija z današnjim Koprom.²⁴

4. POČASTITVENI (CESARSKI) NAPIS NA PODSTAVKU

Najdišče: Spomenik v obliki baze (kvadra) izvira s Hrušice (*Ad Pirum*). Danes ga hrani Civico Museo d' Antichità »J. J. Winckelmann« – Orto Lapidario, inv. št. 13592.

*Bono
 rei p(ublicae)
 nato.*

Prevod: Tistemu, ki se je rodil v dobro republike.

Objave: CIL III 4613; CIL III 11313; Müllner, *Emona*, str. 246–247, št. 95; lupa 16134; EDR156204.

²⁴ Za podrobnosti glej prav tam, str. 151–152 in op. št. 6.

Počastitveni (cesarski) napis na podstavku
(foto O. Harl – lupa).

Komentar: V tem primeru gre najverjetneje za bazo, na kateri je stal cesarjev kip, kar lepo potrjuje uporabljena formula (*bono rei publicae nato*), ki jo običajno srečujemo na cesarskih napisih, saj je prav cesar tisti, ki mu pritiče takšna vloga, čeprav jo je mogoče najti tudi na počastitvenih napisih za pomembnejše senatorje.²⁵ Že hiter pregled rezultatov v heidelberški bazi nas spomni, da je to formula, ki jo povezujemo s 4. stoletjem in s cesarskimi napisi Konstantinove dinastije.²⁶

5. NAGROBNI NAPIS ZA METELA

Najdišče: Ivanji Grad (Komen), na cesti v smeri Ljubljane. Že leta 1842 je bil prenesen v muzej v Trst.²⁷ Danes ga hrani Civico Museo d'Antichità »J. J. Winckelmann« – Orto Lapidario, inv. št. 13583.

[–] *Metellus* [––]
[–] *f(ilius) Optatus* [––]
[*lec*]tus²⁸ *dec(urionum) s[(ententia?)]*
[*an*]nor(um) XII[––]

²⁵ Glej na primer heidelberško bazo; išči: *bono rei publicae nato*.

²⁶ Prav tam.

²⁷ Pobežin, CIL V 712, str. 65.

²⁸ Morda *adlectus*.

Nagrobni napis za Metela (foto O. Harl – lupa).

Prevod: Metel ... sin ... Optat ... izbran po sklepu dekurionov, star 12 let ...

Objave: CIL V 713; lupa 16033; EDR118970.

Komentar: Latinsko ime *Metellus*, ki so ga uporabljali tako kot osebno ime (*cognomen*) kakor tudi kot gentilicij,²⁹ je razširjeno predvsem po Italiji in Galijah. Vsekakor je dobro znano, saj se za njim skrivajo številni znani rimski politiki in kulturniki.³⁰ Ime *Optatus* velja za eno bolj razširjenih, dokaj pogosto je v Italiji, pa tudi v Noriku in Panoniji.³¹ Priljubljenost imena je mogoče povezati tudi z njegovim pomenom, saj ga prevajamo kot »zaželen«. Tako ga lahko uvrstimo v skupino imen, ki so povezana z odnosom staršev do rojstva otroka. Prav tako za to ime ugotavljamo, da je bilo razširjeno tudi med sužnji, kar je mogoče spet povezati z njegovim pomenom.³² Ker spomenik in s tem napis ni ohranjen v celoti, težko natančno razložimo tretjo vrstico, gotovo pa jo lahko povežemo z dekurioni, torej člani mestnega sveta (*ordo decurionum*), kamor je verjetno sodil tudi naš Metel.³³

²⁹ OPEL III, 80.

³⁰ Prim. PIR² C 0061; PIR² C 0062; PIR² C 0063; PIR² C 0064.

³¹ OPEL III, 115.

³² Kajanto, *Cognomina*, str. 75–77. Zakonitosti poimenovanja sužnjev in njihova najbolj priljubljena imena glej v Visočnik, *Antični prebivalci*, str. 284.

³³ Šašel Kos, *The boundary stone*, str. 382: Komen naj bi pripadal Akvileji.

6. NAGROBNA ARA ZA TITA CEZERNIJA EUKAJRA

Najdišče: Spomenik je iz Izole, kjer je bil vzidan v stolnico. Danes ga hrani Civico Museo d'Antichità »J. J. Winckelmann« – Orto Lapidario, inv. št. 13865.

*T(ito) Caesernio
Macedonis l(iberto)
Eucaero an(norum) XXII,
Helix pater
5 fecit.*

Prevod: Titu Cezerniju Eukajru, osvobojencu Makedona, staremu 22 let, postavil oče Heliks.

Objave: CIL V 482; Dexheimer, *Oberitalische Grabaltäre*, str. 84, št. 29; lupa 16109; EDR007833.

Komentar: O družini Cezernijev je bilo že veliko napisanega; gotovo gre za eno izmed tistih družin,³⁴ ki je imela velik vpliv na koloniziranje in romaniziranje vzhodnoalpskega prostora. Srečamo jih v Emo-

Nagrobna ara za Tita Cezernija Eukajra
(foto O. Harl – lupa).

³⁴ Šašel, *Caesernii*, 1960, str. 201–221; prim. še RINMS 3.

ni, kjer se kažejo kot premožni posamezniki, ki so opravljali tudi prenekatero pomembno mestno funkcijo. Vplivna družina, ki je izviralala iz severne Italije (*Aquileia, Tergeste*), se je širila, s tem pa se je širil tudi njen gentilicij,³⁵ neredko prav s pomočjo njenih sužnjev oziroma osvobodencev kot v obravnavanem primeru. Eden najstarejših napisov v Emoni je povezan prav z osvobojevcem Cezernijev: *Titus Caesernius Diphilus* je bil namreč osvobojenec *Assupae*. Izviral je iz Akvileje, kjer je opravljal funkcijo sevira.³⁶ Isto funkcijo, a predvidoma v Emoni, je opravljal tudi *Titus Caesernius Titi libertus Ianuarius* (prav tako osvobojenec).³⁷ Ko govorimo o Cezernijih v Emoni, ne moremo mimo Lucija Cezernija Primitiva (*Lucius Caesernius Primitivus*), ki je bil tako član odbora petih (*quinquevir*) kakor tudi dekursion združenja rokodelcev (*decurio collegii fabrum*). Njegovo nagrobno stelo, vzidano v zunanjo steno cerkve, so sicer našli v Spodnjih Gameljnah; še danes je tam kopija, original pa hrani Narodni muzej Slovenije.³⁸

Naš Tit Cezernij je bil osvobojenec Cezernija z osebnim imenom Makedon. *Eucaerus* je namreč od gospodarja ob osvoboditvi prevzel prvi dve imeni (*Titus Caesernius*) in jima dodal svoje nekdanje enodelno osebno suženjsko ime, ki je bilo, kot se za sužnja spodobi, grškega izvora. Iz očetovega enodelnega imena *Helix*, ki je prav tako grškega izvora, lahko sklepamo, da gre tudi v njegovem primeru (v skladu s pričakovanji) za sužnja. Dexheimer sicer napiše, da ni nobenih kriterijev za datiranje, a če na tem mestu obravnavanega Cezernija (predvsem sestavo njegovega imena) primerjamo z najstarejšim do sedaj znanim Cezernijem iz Emone Titom Cezernijem Difilom, osvobojevcem Assupe, vidimo zelo podobno sestavo. V obeh primerih ima gospodar samo eno ime, torej samo t. i. idionim. Morda ju lahko na ta način postavimo v dokaj podoben čas, torej v drugo polovico 1. stoletja pr. Kr.

7. VOTIVNI NAPIS Z RELIEFOM PANA IN SILVANE

Najdišče: Koper. Do leta 1901 je bil vzidan v Tomažičevo hišo v Koprju. Danes ga hrani Civico Museo d'Antichità »J. J. Winckelmann«, inv. št. 2224.

*Primigeniv[ol]a, [Me]vi ser[va],
v(otum) l(ibens) m(erito) s(olvit).*

Prevod: Primigenivola, sužnja Meva, je obljubo izpolnila rada in po pravici.

³⁵ Prim. OPEL II, 19.

³⁶ Za sevire glej Šašel Kos, *Aspects of sevirate*, str. 173–181.

³⁷ RINMS 47.

³⁸ Lupa 3718; EDR156268, več o tem napisu, boginji Karni in njenem prazniku glej v Šašel Kos, *The festival of Carna*, str. 129–144. Za funkcijo *quinqueviri* glej Šašel Kos, *Quinqueviri*, str. 609–709.

Votivni napis z reliefom Pana in Silvane
(foto O. Harl - lupa).

Objave: CSIR Italia II, 1, 2003, str. 125, št. R 4; lupa 15844.

Komentar: Ime *Primigenivola* se v tej obliki v OPEL pojavi samo enkrat, in sicer v Dalmaciji.³⁹ Gotovo ga je mogoče povezati z razmeroma pogosto izpričanim *Primigenius*, ki ga srečamo tako kot gentilno kakor tudi kot osebno ime.⁴⁰ Obe imeni lahko uvrstimo v skupino (osebni) imen, ki so povezana z rojstvom (prvorojeni: *Primus*, *Primigenius* ...; okoliščine rojstva: *Geminus*, *Postumus* ...; odnos staršev do rojstva otrok: *Donatus*, *Optatus* ...).⁴¹ Gospodarjevo ime je bilo sicer dopolnjeno v ime *Mevus* (namesto *Maevus*), kar pa ni edina možnost.⁴² Krajša imena na -vus, ki bi še lahko prišla v poštev, so na primer *Cavus*, *Ravus* in *Novus*.⁴³ Kot gentilno ime se sicer pojavlja tudi oblika *Mevius*, ki bi bila možna tudi tu.⁴⁴ Pomemben del spomenika predstavlja reliefna upodobitev božanstev: Pana (oziroma Silvana) in Silvan (ženske različice Silvana), ki jih je mogoče prepoznati po njihovih atributih: na skrajni desni je namreč Pan oziroma Silvan, opremljen s kozlovimi rogovi in tacami, v dvignjeni levici pa drži vejo. Poleg njega stojijo tri ženske figure (predvidoma Silvane) v prepasanem hitonu, tista na levi ima prav tako v dvignjeni desnici vejico. Silvan je božanstvo, ki ga tesno povezujemo z naravo, gozdovi, pašništvom, ži-

vinorejo in polji. Zaradi takega značaja je bil pogosto priljubljen pri domačem prebivalstvu, kar se lepo pokaže v bližnji Dalmaciji.⁴⁵ Za razliko od Norika ga razmeroma pogosto srečamo tudi v Panoniji.⁴⁶ Sicer pa v Narodnem muzeju Slovenije hranijo dva oltarja, posvečena Silvanu: RINMS 125 in RINMS 126; z območja Nevioduna so do danes znani trije: ILSI 151, ILSI 19 in ILSI 20. Častilka na našem napisu je sicer sužnja, a to ne spremeni dejstva, da gre verjetno za lokalno prebivalko, ki je bila bolj povezana z delom v naravi, z domačo okolico in se je zato priporočala tistemu božanstvu, ki je nad tem dejansko bdelo.

8. PLOŠČA Z GRADBENIM NAPISOM

Najdišče: Spomenik izvira iz vasi Materija (Hrpelje-Kozina) in je danes hranjen v Civici Musei di Storia ed Arte Trieste – Lapidario Tergestino (San Giusto), inv. št. 13621. Napis so odkrili leta 1842 med Materijo in Sv. Primožem (cerkev v Gradišču), blizu ceste Tergeste-Tarsatica oziroma Reka-Trst (ANSI 1975, 138).⁴⁷ Predvidevamo, da je bila na območju Materije postojanka *Ad Malum*.

[H]anc viam directam
per Atium centurion(em) post
sententiam dictam ab A(ulo) Plautio
legato Ti(beri) Claudi Caesaris Aug(usti)

Plošča z gradbenim napisom (foto O. Harl - lupa).

³⁹ OPEL III, str. 158.

⁴⁰ OPEL III, str. 158–159.

⁴¹ Kajanto, *Cognomina*, str. 73–78.

⁴² Prim. OPEL III, str. 80–81, kjer so zabeleženi le podobni primeri: fragmentarno ohranjeno ime: *Mev-*, *Mevanius* in *Mevius*.

⁴³ Glej Solin in Salomies, *Repertorium*, str. 473.

⁴⁴ OPEL III, str. 80–81.

⁴⁵ O kultu na splošno glej: Dorsey, *The Cult of Silvanus*. Za Dalmacijo glej Džino, *The Cult of Silvanus*, str. 261–279; Bekavac, *Silvan u Saloni*, str. 151–166; Matjjevič, *Štovanje božanstava*, str. 25–32.

⁴⁶ Perinić Muratović in Vulić, *Razmatranja*, str. 165–180.

⁴⁷ ANSI 1975, 138.

- 5 *Germ(anici) et postea translata a Rundictibus in fines C(ai) Laecani Bassi restituit iussu Ti(beri) Claudi Caesaris Aug(usti) Germ(anici) Imperatoris L(ucius) Rufellius Severus primipilaris.*

Prevod: To pot, speljano pod vodstvom centuriona Atija po sodbi, ki jo je podal Avel Plavtij, legat Tiberija Klavdija Cezarja Avgusta Germanika, in pozneje predstavljeno z ozemlja Rundiktov na ozemlje Gaja Lajkanija Basa, je obnovil primipilar Lucij Rufelij Sever na podlagi ukaza imperatorja Tiberija Klavdija Cezarja Avgusta Germanika.

Objave: CIL V 698; ILJug 1, 450; Vidrih Perko, Rimski napis z Rodika, str. 443–452; lupa 16158; EDR007483.

Komentar: Napis iz obdobja cesarja Klavdija govori o cesti, ki je sprva potekala čez območje Rundiktov, nato pa je bila obnovljena in predstavljena na posest Gaja Lajkanija Basa. Napis omenja Rundikte, pleme, ki je izpričano na območju prazgodovinskega gradišča in poznejše rimskodobne naselbine na gričih za Kozino, tik nad današnjo vasjo Rodik. Zdi se, da je današnje ime vasi neposredno izpeljano iz antičnega imena plemena.⁴⁸ Na napisu preberemo, da je centurion Atij vodil in verjetno tudi nadzoroval dela pri vzpostavitvi poti. Poleg centuriona Atija je na napisu izpričan še en pripadnik vojske, namreč Lucij Rufelij Sever (primipilar), ki pa je poskrbel za obnovo omenjene ceste. Takšne gradbene posege so namreč v glavnem izvajali vojaki. O Gaju Lajkaniju Bassu oziroma družini Lajkanijcev je do danes znana že veliko;⁴⁹ Bassus je bil namreč član premožne senatorske družine, ki se je naselila v okolici Pulja. V družinski posesti so bili oljčni nasadi, vinogradi, njive in pašniki v notranjosti. V Fažani je delovala lončarska delavnica amfor z žigi Lajkanijcev, ki je pokrivala obsežno proizvodnjo olja. Lajkanijeva posest (in s tem njegov vpliv) je bila velika, dosegel je tudi konzularno čast. Nesrečne okoliščine pa so privedle do tega, da je vse njegovo bogastvo prešlo v cesarsko last. Prav ta kontekst je verjetno bistven pri pravilnem razumevanju napisa. V. Vidrih Perko je leta 2006 objavila članek, ki predstavlja sintezo in analizo številnih študij tega napisa od 19. stoletja do danes. Avtorica jih je ovrednotila in postavila v kontekst časa, v katerem so nastale. Gotovo je tudi ta napis, ki ga datiramo v čas cesarja Klavdija, posredno povezan z raznimi razmejitvami in mejami (morda celo med provincami, agri in plemeni).⁵⁰

9. NAGROBNA STELA ZA VETERANA GAJA TITIJA

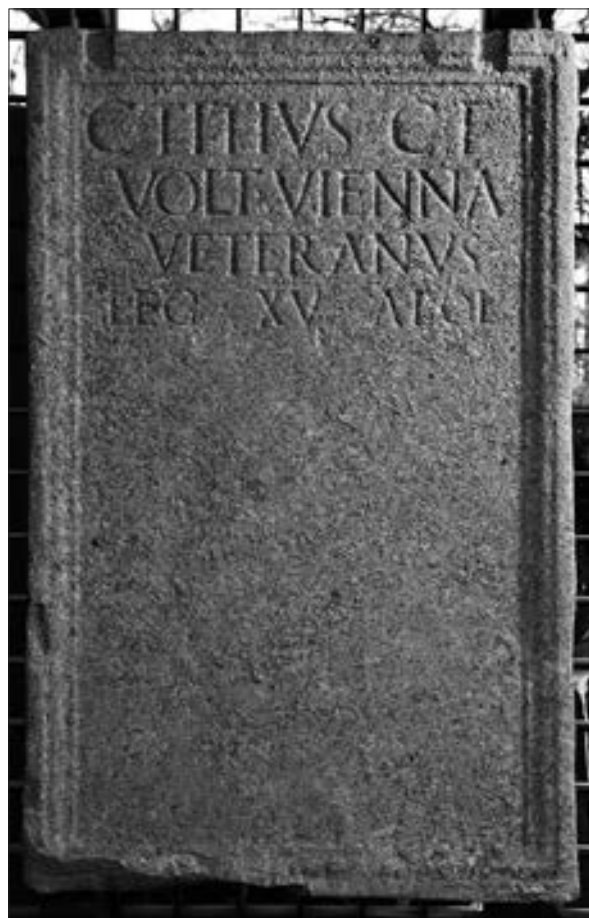
Najdišče: Nagrobno stelo so našli leta 1843 v Pomjanu. Danes jo hrani Civico Museo d'Antichità »J. J. Winckelmann« – Orto Lapidario, inv. št. 13558.

*C(aius) Titius C(ai) f(ilius)
Volt(inia tribu), Vienna,
veteranus
leg(ionis) XV Apol(linaris).*

Prevod: Gaj Titij, Gajev sin, iz volilnega okrožja Voltinia, iz Vienna, veteran 15. Apolonove legije.

Objave: CIL V 486; Mosser, *Legio XV Apollinaria*, str. 233, št. 129; Remy in Kayser, *Les Viennois*, str. 107, št. LXXIII; lupa 16105; EDR007832.

Komentar: Gentilno ime *Titius* je razširjeno predvsem v Italiji in Narbonenški Galiji, razmeroma pogosto pa je tudi v Noriku, Panoniji in Dalmaciji.⁵¹ *Origo* odsluženega vojaka Gaja Titija je natanč-

*Nagrobna stela za veterana Gaja Titija
(foto O. Harl – lupa).*

⁴⁸ Slapšak, »Rodik – Ajdovščina«, str. 546–547; Slapšak, *Možnost študija*, str. 68; Vidrih Perko, Rimski napis z Rodika, str. 444.

⁴⁹ Vidrih Perko, Rimski napis z Rodika, str. 445–446.

⁵⁰ Prav tam, str. 443–452.

⁵¹ OPEL IV, 124.

no naveden, izviral je namreč iz Narbonenske Galije (*Gallia Narbonensis*), iz današnjega mesta Vienne oziroma mesta, ki se je takrat imenovalo *colonia Iulia Augusta Florentia Viennensium*; kot lahko sklepamo iz imena, mu je status kolonije podelil prvi rimski cesar Avgust.⁵² Prevladujoče volilno okrožje za to mesto je bilo, kot je mogoče razbrati tudi iz našega primera, *tribus Voltinia*.¹⁵ Apolonovo legijo poznamo že iz Emone, saj je kar nekaj časa prevladovalo prepričanje, da je Emona nastala iz legijskega tabora prav te vojaške enote.⁵³ M. Šašel Kos to teorijo sicer zavrže,⁵⁴ izkopavanja v Ljubljani v zadnjih letih pa nam ponujajo vedno nove podrobnosti, ki počasi spreminjajo in dopolnjujejo naše vedenje tudi o 15. legiji v Emoni.⁵⁵ Manjši vojaški tabori se tako kažejo na Prulah, Tribunih in celo na Kongresnem trgu. Rezultati novejših zaščitnih raziskav po letu 2003 so dopolnili naše vedenje o zadrževanju vojaških enot na obeh bregovih Ljubljance v srednje- in pozno-avgustejskem obdobju. Prav tako so med izkopavanji našli na nov nagrobnik veterana 15. legije z gentilicijem *Obulsius*.⁵⁶

Na osnovi veteranovega imena, ki je še brez osebnega imena (*cognomen*), je mogoče napis datirati v 1. stoletje pr. Kr. oziroma na prehod tisočletij. Morda ga lahko celo povežemo s panonskimi vojnami med letoma 16 in 9 pr. Kr. Legija, ki je bila ustanovljena okoli leta 40 pr. Kr., je bila po bitki pri Akciju poslana v Ilirik in nato v Panonijo.⁵⁷

10. NAGROBNA ARA ZA LUCIJA PAPIJA MARCELINA IN NJEGOVO ŽENO

Najdišče: Spomenik je iz Portoroža, iz cerkve sv. Lovrenca. Danes ga hrani Civico Museo d'Antichità »J. J. Winckelmann« – Orto Lapidario, inv. št. 13508.

D(is) M(anibus).

L(ucius) Papius

Marcellinus v(ivus)

f(ecit) [sibi] et

5 *Mu[---]e*

Secu[ndina]e uxori(i),

lib(ertis) lib(ertabus) [et po]st(eris) eorum

vet(eranus) l(egionis) p(rimae) It(alicae).

⁵² Frei-Stolba, *Zum Stadtrecht von Vienna*, str. 81–95.

⁵³ Prim. Saria, *Emona*, str. 245–255.

⁵⁴ Šašel Kos, *Je bila Emona*, str. 317–329; za začetke legije glej tudi Šašel, *Zur Frühgeschichte*, str. 547–555.

⁵⁵ Na splošno o legiji: Ritterling, *Legio*, str. 1747–1758; Wheeler, *Legio XV Apollinaris*, str. 259–308; Mosser, *Legio XV Apollinaris*.

⁵⁶ Prav najdba nagrobne stele za veterana Lucija Obulsija leta 2017 pomeni odločilno spodbudo za nastanek izčrpnega prispevka na temo prisotnosti rimske vojske (in s tem tudi 15. legije) v Ljubljanskih vratih v času panonskih vojn (14–9 pr. Kr.), ki ga je pripravil A. Gaspari in je v tisku: Gaspari, *Nova nagrobna stela. Za Kongresni trg glej Gaspari et al., Avgustejska vojaška grobova*, str. 125–169.

⁵⁷ Glej opombo 56.

Nagrobna ara za Lucija Papija Marcelina in njegovo ženo (foto O. Harl – lupa).

Prevod: Božanskim Manom. Lucij Papij Marcellin, veteran Prve italske legije, je za življenja postavil sebi in ženi Mu... Sekundini, osvobojenkam in osvobojenkem ter njihovim zanamcem.

Objave: CIL V 481; Dexheimer, *Oberitalische Grabaltäre*, str. 82, št. 23; lupa 16110; EDR007834.

Komentar: Gentilno ime *Papius* lahko uvrstimo med tiste gentilicije, ki se pojavljajo le sporadično. Še največ jih je mogoče najti v Dalmaciji, po ostalih provincah srečamo le po en ali dva primera.⁵⁸ Poškodba je malodane uničila peto vrstico, saj jo je praktično nemogoče rekonstruirati (za razliko od ostalih, kjer so »luknje« predvidljive). V tej vrstici tako pogošamo ženin gentilicij, ki se začne na MU in ima osem ali devet črk.⁵⁹ Prva italska legija je bila ustanovljena proti koncu Neronovega vladanja, leta 68 je bila v Lyonu (*Lugdunum*) in se borila za Vitelija v drugi bitki pri Bedriaku. Vespazijan jo je na začetku svojega vladanja poslal v Mezijo, kjer je bila nastanjena v kraju *Novae*.⁶⁰

⁵⁸ OPEL III, 124.

⁵⁹ Za možnosti glej Solin in Salomies, *Repertorium*, str. 122–124. V poštev bi tako lahko prišla imena *Munatius* (OPEL III, 90), *Musicius* (OPEL III, 91), *Mutilius* (OPEL III, 92) in druga.

⁶⁰ Ritterling, *Legio*, str. 1407–1417; Absil, *Legio I Italica*, str. 227–238.

11. VOTIVNI NAPIS, POSVEČEN NEMEZI

Najdišče: Spomenik izvira iz vasi *Raven* (ki se je do leta 1955 imenovala Sveti Peter) v zaledju Pirana. Danes ga hrani Civico Museo d'Antichità »J. J. Winckelmann« – Orto Lapidario, inv. št. 13546.

Nem[e]-
si Aug(ustae)
sac(rum).
Qui[ntus]
5 *ser(vus) L[---]-*
nici Pro-
tocteti
[v(otum)] s(olvit) l(ibens) [m(erito)].

Votivni napis, posvečen Nemezi (foto O. Harl – lupa).

Prevod: Posvečeno vzvišeni Nemezi. Kvint, suženj L...niki Protokteta. Obljubo izpolnil rad in po pravici.

Objave: InscrIt, 10, 3, 035 (1); lupa 16119; EDR007332.

Komentar: Čaščenje boginje Nemeze v vzhodno-alpskem prostoru ni pogosto (tudi drugod po imperiju je ne srečujemo na vsakem koraku); poznan je oltar iz Emone⁶¹ ter en primer iz Petovione.⁶² V komentarju k RINMS 23 preberemo, da so oltarji, posvečeni tej boginji, sicer boginji maščevanja, lahko dodatna potrditev za obstoj amfiteatra v mestu (morda tudi v Emoni). Nemezi je oltar postavil suženj Kvint, napis pa prinaša tudi ime njegovega gospodarja, ki pa ga zaradi poškodovanosti napisnega polja ni mogoče popolnoma razvozlati. Pri gospodarjevem imenu bi morda lahko pričakovali ime tipa *tria nomina*, kar bi pomenilo, da bi se za L lahko skrivalo njegovo prvo ime (*Lucius*), da je [---]nici zaključek gentilnega imena in da je Protoktet (*Protocetus*) njegovo osebno ime. Če pa ostanemo pri različici, ki jo ponuja transkripcija, bi bilo gospodarjevo ime sestavljeno iz dveh (verjetno enakovrednih) delov. Črka L bi bila v tem primeru začetek imena, *nici* pa zaključek (v genetivu) tega istega imena. Ime z začetkom na L, ki se zaključuje na *-nicus*, bi tako lahko bilo *Leonicus*.⁶³ Tudi ime *Protocetus* ni pogosto; če sodimo na osnovi epigrafskih baz (EDR, HD, lupa), so znani le še štirje primeri tega imena.⁶⁴

12. NAGROBNA STELA ZA VALENSA CESTIJA

Najdišče: Napis so našli na Socerbu, danes pa ga hrani Civico Museo d'Antichità »J. J. Winckelmann«, inv. št. 13590.

Valens
Cestius,
Terti(filius),
hic
5 *annor(um)*
III.

Prevod: Valens Cestij, sin Terta, tukaj (počiva), star 3 leta.

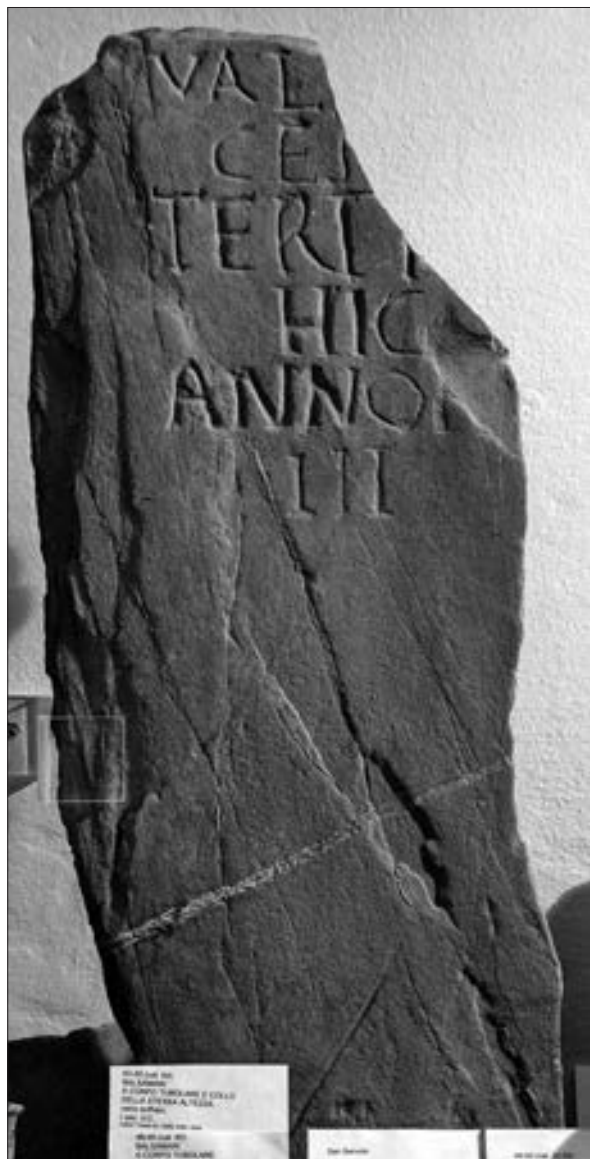
Objave: lupa 16148; EDR007606.

⁶¹ RINMS 23 = lupa 8870.

⁶² HD068845.

⁶³ Prim. Solin in Salomies, *Repertorium*, str. 351.

⁶⁴ HD027526 = EDR072837; EDR104508; EDR104184 in EDR151741, kjer je sicer ime zapisano v obliki *Prototetus*, a gre za isto ime.

Nagrobna stela za Valensa Cestija
(foto O. Harl - lupa).

Komentar: Osebno ime *Valens* spada med bolj pogosta imena in ga je mogoče najti po vsem Rimskem imperiju.⁶⁵ Ime *Cestius*, ki ga sicer poznamo kot gentilno ime, torej v vlogi, ki je v našem primeru ne opravlja, ni pogosto uporabljeno.⁶⁶ Kot že nakazano, se na prvi pogled zdi nenavadna imenska formula otroka, ki je sicer dvodelna, a ne v skladu s pravili rimske onomastike. Torej ne gre za klasičen (pravilen) *duo nomina*, ki bi bil sestavljen iz gentilnega in osebnega imena. Zdi se, da sta mesti imen zamenjana. Vsa uporabljena imena pa bi lahko uvrstili tudi med t. i. *Decknamen*, torej med tista rimska imena, ki so jih radi uporabljali tudi domačini (to še posebej velja za

⁶⁵ OPEL IV, str. 139–140.

⁶⁶ OPEL II, str. 52.

Napis za cesarja Avgusta z vklesano avgursko palico
ob strani (foto O. Harl - lupa).

Tertius in *Valens*).⁶⁷ V tem kontekstu je lažje razumeti na tem mestu uporabljeno imensko formulo, ki jo verjetno lahko povežemo z domačim prebivalstvom.

13. NAPIS ZA CESARJA AVGUSTA

Najdišče: Spomenik izvira iz Škocjana (Koper), kjer so ga našli ob cerkvi sv. Kancijana, danes pa ga hrani Civici Musei di Storia ed Arte Trieste – Lapidario Tergestino (San Giusto), inv. št. 13553.

⁶⁷ Imena, ki so tako v izvorniku kot v latinščini zvenela enako, a niso imela istega pomena (*noms d'assonance* ali *Decknamen*).

[I]mp(eratori) Caesari,
 Divi f(ilio), Augusto,
 pont(i)ff(ici) maxim(o),
 trib(unicia) potest(ate) XXXVII,
 5 co(n)s(uli) XIII, p(atr) p(atriciae) sac(r)u(m).

Prevod: Posvečeno vladarju Cezarju, sinu Božanstva, Avgustu, vrhovnemu svečeniku, ki mu je bila sedemintridesetkrat potrjena tribunska oblast, trinajstkratnemu konzulu, očetu domovine.

Objave: CIL V 852; lupa 16159; HD033050; EDR093943.

Komentar: Cesarski napis je posvečen Avgustu, prvemu rimskemu cesarju. Na osnovi tribunske oblasti, ki mu je bila sedemintridesetkrat potrjena,⁶⁸ lahko napis postavimo v leto 14, torej v leto cesarjeve smrti. Napis ni opremljen z vso cesarsko titulacijo, z vsemi nazivi, ki so mu pripadali, je pa na desni stranski ploskvi upodobljena avgurska palica, ki na ikonografski ravni kaže na še eno od cesarjevih funkcij, namreč na svečeniško (avgursko?). Eden od Avgustovih atributov je namreč tudi *lituus* – ukrivljena avgurska palica. Cesarja Avgusta predstavlja kot interpretata Jupitrove volje na zemlji in s tem posrednika med bogovi in ljudmi. Sicer pa je *lituus* lahko tudi znamenje Avgustovega vrhovnega vojaškega poveljstva.⁶⁹

Sklepne misli

Avtorica je s pomočjo epigrafskih baz zbrala rimskodobne kamnite spomenike z latinskimi napismi, ki izvirajo iz slovenskega prostora, a so danes hranjeni v Trstu (Civici Musei di Storia ed Arte: Civico Museo d'Antichità »J. J. Winckelmann«, Orto Lapidario, lapidario Tergestino na gradu Sv. Justa – San Giusto). Trinajst spomenikov je razvrstila po abecednem redu njihovih najdišč, jih prevedla, opremila s komentarjem, postavila v kontekst in poskusila datirati. V izoblikovani skupini napisov najdemo praktično vse vrste rimskih napisov: nagrobne, votivne, cesarske, gradbene, napise pravnega značaja itd.; na njih srečamo tako navadno prebivalstvo kot tudi vojake, veterane in celo cesarje.

Na prvi pogled morda preseneča, da je delež napisov pravnega značaja večji kot običajno, ko so (vsaj v provincialnem okolju) malodane posebnost oziroma redka izjema. Med njimi sta kar dva povezana s cestami, javnimi in zasebnimi, ter njihovimi poteki (št. 2 in 8), v tretjem primeru (št. 3), ki je sicer le fragmentarno ohranjen, pa gre najverjetneje za javni odlok oziroma razglas. Na treh mestih lahko govorimo o cesarskih napisih, čeprav v enem primeru cesarjevega imena nimamo, zapisana je namreč le formula

(B R P N), ki pa jo praviloma povezujemo prav s cesarji (št. 4). Na že omenjenem gradbenem napisu (št. 8) v zvezi s potekom ceste je omenjen cesar Klavdij, v času katerega je napis očitno nastal. Zadnji cesarski napis pa je posvečen cesarju Avgustu in ga lahko datiramo v zadnje leto njegovega vladanja (št. 13).

Skupina votivnih napisov je sestavljena iz treh spomenikov: posvetilo Jupitru, Najboljšemu in Največjemu, ki bdi nad kohortami (*Cohortalis*), oziroma splošneje, kar nad vojsko (št. 1), ki ga je dal v skladu s pričakovanji pripraviti pripadnik vojske – najverjetneje Druge pomožne legije – in konzularni beneficiar. Njegovo ime ni ohranjeno v celoti, je pa mogoče razbrati vojaško enoto oziroma njegovo službo. Plošča s posvetilom Panu in Silvanam (št. 7) na prvi pogled deluje nenavadno, a dokazuje, da je treba spomenike obravnavati kot celoto; napis namreč ne prinaša omembe božanstev, ki so izpričana ikonografsko. Poleg tega spomenik kljub votivnemu značaju nima oblike oltarja (plošča s portretno nišo), se pa napis, ki prinaša ime častilke, zaključuje z značilno votivno formulo (V S L M). Oltar, posvečen boginji Nemezi (št. 11), ki ni med najbolj pogosto čaščenimi božanstvi, je dal postaviti suženj Kvint.

Največja skupina so tudi v našem primeru nagrobni spomeniki z napismi (št. 5, 6, 9, 10, 12), ki so v obliki stele ali nagrobnih ar. Na njih srečamo člane lokalne elite (št. 5), člane uglednih in premožnih družin (Cezerniji – št. 6), veterana 15. legije, čigar *origo* pove, da izvira iz Narbonenske Galije (št. 9), družino Papijev (št. 10), katere razprostranjenost in razširjenost se ne more primerjati s Cezerniji, in najverjetneje tudi kakega predstavnika peregrinega prebivalstva (št. 12).

Zbrani spomeniki z napismi še enkrat več opozorijo na problematiko meja, tako antičnih (med upravnimi območji posameznih avtonomnih mest; v našem primeru Akvileje in Tergesta) kakor današnjih. Zdi se, da se epigrafska kultura zahodne Slovenije, ki je v glavnem spadala pod upravna območja rimskih mest, ki danes ležijo v Italiji, v slovenskem zgodovinsko pisju postavlja nekoliko na stran. Pričujoči prispevek tako izkorišča ponujeno priložnost in opozarja na bogastvo napisnega materiala tudi v tem delu Slovenije – vse to ob zavedanju, da je na tem mestu zbrani le majhen del, ki ga je zgodovinski razvoj prinesel v hrambo v Trst. Številni na terenu še čakajo, da se ponovno spomnimo nanje in jih tesneje vpnemo v že znano podobo zahodne Slovenije v antiki.

⁶⁸ Kienast, *Kaisertabelle*, str. 66.

⁶⁹ Oswald, *Gemma Augustea*, str. 26–27.

VIRI IN LITERATURA

LITERATURA

- Absil, Michel: *Legio I Italica. Les legions de Rome sous le Haut-Empire* (ur. Yann Le Bohec). Lyon: Université Jean Moulin-Lyon 3; Paris: Diff. De Boccard, 2000, str. 227–238.
- Bekavac, Silvia: Silvan u Saloni. *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 104, 2011, str. 151–166.
- Cortés Bárcena, Carolina: Riflessioni del cippo di confine di Bevke (Aep 2002, 532) alla luce di termini tra comunità appartenenti a province diverse (1). *Epigraphica* 77, 2015, str. 117–132.
- Degrassi, Attilio: *Il confine nord-orientale dell'Italia romana*. Ricerche storico-topografiche. Bernae: Diss. Bernenses 1, 6, 1954.
- Degrassi, Valentina in Massimo Bruni: »...A Kasteleir, là ke una volta jera kome un castiel...« Elleri: le »dimensioni« dell'area archeologica. *Monte Castellier. Le pietre di Elleri narrano la storia* (ur. P. Maggi, F. Pieri, P. Ventura). Comune di Muggia: Edizioni Università di Trieste, 2017, str. 131–167.
- Dexheimer, Dagmar: *Oberitalische Grabaltäre. Ein Beitrag zur Sepulkralkunst der römischen Kaiserzeit*. Oxford: British Archaeological Reports, 1998 (BAR International Series 741).
- Dorcey, Peter F.: *The Cult of Silvanus. A Study in Roman Folk Religion*. Leiden: Brill, 1992.
- Dzino, Danijel: The Cult of Silvanus, rethinking provincial identities in Roman Dalmatia. *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu* 45, 2012, str. 261–279.
- Frei-Stolba, Regula: Zum Stadtrecht von Vienna: Colonia Iulia Augusta Florentina Vienna. *Museum Helveticum: schweizerische Zeitschrift für klassische Altertumswissenschaft* 41, 1984, str. 81–95.
- Gaspari, Andrej, Iris Bekljanov Zidanšek, Rene Masaryk in Matjaž Novšak: Augustan military graves from the area of Kongresni trg in Ljubljana = Avgustejska vojaška grobova s Kongresnega trga v Ljubljani. *Evidence of the Roman army in Slovenia = Sledovi rimske vojske na Slovenskem* (ur. J. Istenič, B. Laharnar, J. Horvat). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2015 (Katalogi in monografije = Catalogi et monographiae 41).
- Gaspari, Andrej: *Nova nagrobna stela za veterana 15. Apolonove legije iz Emone. Prispevek k diskusiji o prisotnosti rimske vojske v Ljubljanskih vratih med Panonskimi vojnami (14–9 pr. n. št.) in naselitvijsko mesta na levem bregu Ljubljanice (15 n. št.)*. V tisku.
- Istenič, Janka: Rimske bronaste čelade republikanske dobe in zgodnjega principata v Sloveniji. *Arheološki vestnik* 69, 2018, str. 292–293.
- Kajanto, Iiro: *The Latin Cognomina*. Helsinki: Societas Scientiarum Fennica, 1965 (Commentationes Humanarum Litterarum, XXXVI 2).
- Kienast, Dietmar: *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1996.
- Lőrincz, Barnabás: *Legio II Adiutrix. Les legions de Rome sous le Haut-Empire* (ur. Yann Le Bohec). Lyon: Université Jean Moulin-Lyon 3; Paris: Diff. De Boccard, 2000, str. 159–168.
- Matijević, Ivan: Štovanje božanstava med vojnicima u Saloni tijekom principata. *Tusculum* 8, 2015, str. 25–32.
- Moser, Martin: *Die Steindenkmäler der legio XV Apollinaris*. Wien: Forschungsgesellschaft Wiener Stadtarchäologie, 2003 (Wiener Archäologische Studien 5).
- Müllner, Alfons: *Emona – archäologische Studien aus Krain*. Laibach: I. v. Kleinmayr & F. Bamberg, 1879.
- Osvald, Monika: Gemma Augustea kot odsev rimskega kulta cesarja. *Keria* 3, 2001, str. 10–34.
- Perinić Muratović, Ljubica in Hrvoje Vulić: Razmatranja o Silvanovom kultu u Panoniji povodom nalaza žrtvenika u Vinkovcima. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 26, 2009, str. 165–180.
- Pobežin, Gregor: Nagrobnik s cerkve sv. Janeza Krstnika na Volčjem Gradu (CIL V 712). *Volčki grad* (ur. M. Guštin). Komen: Občina, 2012, str. 59–66.
- Ragolič, Anja: The territory of Poetovio and the boundary between Noricum and Pannonia / Upravno območje Petovione in meja med Norikom in Panonijo. *Arheološki vestnik* 65, 2014, str. 323–351.
- Rémy, Bernard in François Kayser: *Les Viennois hors de Vienne*. Bordeaux: Ausonius, 2005.
- Ritterling, Emil: *Legio*. *RE* XII/2, 1925, str. 1329–1829.
- Saria, Balduin: Emona als Standlager der Legio XV. Apollinaris. *Laurae Aquincenses* 1, Dissertationes Pannonicae II, 10. Budapest, 1938, str. 245–255.
- Slapšak, Božidar: »Rodik – Ajdovščina«. *Arheološki vestnik* 29, 1978, str. 546–547.
- Slapšak, Božidar: *Možnosti študija poselitve v arheologiji*. Ljubljana: Slovensko arheološko društvo, 1995 (Arheo 17).
- Solin, Heikki in Olli Salomies: *Repertorium nominum gentilium et cognominum Latinorum*. Hildesheim, Zürich, New York: Olms-Weidmann, 1988.
- Šašel Kos, Marjeta: Aspects of sevirate and Augustalitas in the Northeastern Adriatic area. *Histria antiqua* 5, 1999, str. 173–181.
- Šašel Kos, Marjeta: Boundary between Aquileia and Emona reconsidered. *Epigraphica* 78, 2016, str. 221–233.
- Šašel Kos, Marjeta: Emona was in Italy, not in Pannonia. *The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia* II, Situla 41. Ljubljana: Narodni muzej, 2003, str. 11–19.
- Šašel Kos, Marjeta: Je bila Emona nekdanji tabor 15. legije in veteranska kolonija? *Zgodovinski časopis* 52, 1998, str. 317–329.
- Šašel Kos, Marjeta: Quinquéviri in Aquileia and

- Emona? »*Voce concordia*«: *scritti per Claudio Zaccaria* (ur. Fulvia Mainardis). Trieste: Editreg, 2016, str. 699–709.
- Šašel Kos, Marjeta: The 15th Legion at Emona – some Thoughts. *ZPE* 109, 1995, str. 227–244.
- Šašel Kos, Marjeta: The boundary stone between Aquileia and Emona. *Arheološki vestnik* 53, 2002, str. 373–382.
- Šašel Kos, Marjeta: The festival of Carna at Emona. *Tyche* 17, 2002, str. 129–144.
- Šašel Kos, Marjeta: The Problem of the Border between Italy, Noricum, and Pannonia. *Tyche* 29, 2014, str. 153–164.
- Šašel, Jaroslav: Caesernii. *Živa antika* 10, 1960, str. 201–221 (= *Opera selecta*, 1992, str. 54–74).
- Šašel, Jaroslav: Koper med Rimom in Benetkami – Capodistria tra Roma e Venezia. *Prispevki k zgodovini Kopra – Contributi per la storia di Capodistria*. Ljubljana, 1989, str. 5–14 (= *Opera selecta*, Situla 30, Ljubljana 1992, str. 680–689).
- Šašel, Jaroslav: Zur Frühgeschichte der XV. Legion und zur Nordostgrenze der cisalpinia zur Zeit der Caesars. *Archäologische-epigraphischen Studien* 1, 1985, str. 547–555.
- Verzár-Bass, Monika (ur.): *Trieste – raccolte dei civici musei di storia ed arte e rilievi del propileo 1. Corpus signorum imperii Romani*. Italia. Regio X, Friuli – Venezia Giulia II, Trieste 1. Roma: Edizioni Quasar, 2003.
- Vidrih Perko, Verena: Razlaga rimskega napisa z Rodika v smislu nasprotujočih si interpretacij. *Annales, Series Historia et Sociologia* 16, 2006, str. 443–452.
- Višočnik, Julijana: Antični prebivalci Spodnje Savinjske doline ali kdo se skriva za imeni na epigrafskih spomenikih. *Kronika* 65, 2017, str. 281–292.
- Wheeler, Everett L.: Legio XV Apollinaris: From Carnuntum to Satala – and beyond. *Les legions de Rome sous le Haut-Empire* (ur. Yann Le Bohec). Paris, 2000, str. 259–308.
- Zaccaria, Claudio: Regio X Venetia et Histria. Tergeste – Ager Tergestinus et Tergesti adtributus. *Supplementa Italica*, n. s. 10, Roma 1992, str. 139–283.
- Zaccaria, Claudio: Tra Natisone e Isonzo. Aspetti amministrativi in età romana. *Le Valli del Natisone e dell'Isonzo tra Centroeuropa e Adriatico* (ur. M. Chiabà, P. Maggi, C. Magrini). Studi e Ricerche sulla Gallia Cisalpina 20. Roma, 2007, str. 129–144.
- Zaccaria, Claudio: Tribù e confini dei territori delle città dell'Italia nordorientale. *Le tribù romane*. Atti della XVIe Rencontre sur l'épigraphie (Bari 8–10 ottobre 2009) (ur. M. Silvestrini). Bari, 2010, str. 103–112.
- Zupančič, Matej: Iter privatum pri Črnem Kalu: od Črnege Pila do Predloke? (ad C.I.L. V, 509). *Annales, Series Historia et Sociologia* 19, 2009, str. 1–6.
- OKRAJŠAVE
- AE*: *L'Année épigraphique*. – Paris.
- AIf*: Viktor Hoffiller in Balduin Saria: *Antike Inschriften aus Jugoslawien. Heft I: Noricum und Pannonia Superior*. Zagreb: Narodne novine, 1938.
- ANSI*: *Arheološka najdišča Slovenije*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za arheologijo, Državna založba Slovenije, 1975.
- CIL*: *Corpus inscriptionum Latinarum*.
- CSIR*: *Corpus signorum imperii Romani*.
- ILJug*: A. and J. Šašel: *Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter annos ... repertae et editae sunt*: Situla 5, Ljubljana 1963; Situla 19, Ljubljana 1978; Situla 25, Ljubljana 1986.
- ILSI 1*: M. Lovenjak: *Inscriptiones Latinae Sloveniae 1. Nevioudunum*. – Situla 37, Ljubljana, 1998.
- InscrIt*: *Inscriptiones Italiae*, Roma, 1931–.
- OPEL*: *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum*. Ex materia ab A. Mócsy, R. Feldmann, E. Marton et M. Szilágy collecta. Composuit et correxerit B. Lőrincz. Vol. I: Aba–Bysanus, Budapest 2005. Vol. II: Cabalicius–Ixus, Wien 1999. Vol. III: Labarum–Pythea, Wien 2000. Vol. IV: Quadratia–Zures, Wien 2002.
- Opera selecta*: *Selected papers of Jaroslav Šašel* (ur. M. Šašel Kos, R. Bratož). Situla 30. Ljubljana: Narodni muzej, 1992.
- PIR*: *Prosopographia Imperii Romani saec. I, II, III* (Consilio et auctoritate Academiae scientiarum Berolinensis et Brandenburgensis), Berlin, New York, 1998–2009.
- RE*: Pauly–Wissowa–Kroll–Mittelhaus–Ziegler: *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. – Stuttgart 1893–1995.
- RINMS*: M. Šašel Kos: *Lapidarij Narodnega muzeja Slovenije / The Roman Inscriptions in the National Museum of Slovenia*. – Situla 36, Ljubljana 1997.
- ZPE*: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*.
- ELEKTRONSKI VIRI
- lupa*: ubi erat lupa: <http://lupa.at/> [datum zadnjega dostopa: 4. 6. 2019].
- HD*: Epigraphische Datenbank Heidelberg <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home?&lang=de> [datum zadnjega dostopa: 4. 6. 2019].
- EDR*: epigraphic database Roma: <http://www.edr-edr.it/default/index.php> [datum zadnjega dostopa: 4. 6. 2019].

S U M M A R Y

Roman inscriptions from the Slovenian territory kept in Trieste

The article presents Roman stone monuments with Latin inscriptions that originate from the Slovenian territory, but are now kept in Trieste (Civici Musei di Storia ed Arte: Civico Museo d'Antichità "J. J. Winckelmann", Orto Lapidario, lapidario Tergestino at San Giusto Castle). The group of thirteen inscriptions encompasses practically all types of Roman inscriptions – funerary, votive, imperial, and building inscriptions, inscriptions of legal nature, etc. – recording the names of ordinary people as well as soldiers, veterans, and even emperors.

Perhaps surprisingly at first sight, the percentage of legal inscriptions is higher than usual, since (at least in provincial environments) they largely represent an anomaly or a rare exception. Among these two refer to public and private roads, and their routes. In three cases, we can talk about imperial inscriptions, although one bears not the emperor's name, but merely the formula (B R P N), which is usually linked to emperors. The above-mentioned building inscription related to a route names Emperor Claudius, during whose reign it was evidently produced. The last imperial inscription is dedicated to Emperor Augustus and can be dated to the last year of his rule.

The group of votive inscriptions is comprised of three monuments: the first one is a dedication to Jupiter, the Best and Greatest, watching over the cohorts (*Cohortalis*) or, in general, the army itself. The monument was, as expected, erected by a member of the army – most probably the Second Auxiliary Legion – and a consular's beneficiarius. Appearing unusual at first, the plaque bearing a dedication to Pan and Silvanae serves as a splendid example as to why monuments should be discussed as a whole. In other words, rather than stating their names, the inscription depicts the deities iconographically. Also, regardless of its votive nature, the monument does not have the form of an altar (a plaque with a portrait niche); however, the inscription, containing the name of a female devotee, ends with the characteristic votive formula (V S L M). The altar dedicated to goddess Nemesis, who is not among the most praised deities, was erected by a slave named Quintus.

The largest group, as in most cases, is comprised of tombstones with inscriptions in the form of stelae or altars. They present members of the local elite, members of distinguished and wealthy families, a veteran of the Fifteenth Legion whose *origo* implies that he came from Gallia Narbonensis, the family

of Papii (no. 10), which was not as widespread and branched out as that of Caesernii, and most probably also a representative or two of the peregrine population.

The collected monuments with inscriptions, too, highlight the problem of borders, both those in the Roman times (between administrative areas of individual autonomous cities; in our case Aquileia and Tergeste) and present-day borders. The epigraphic culture of western Slovenia, which mostly fell under the administration of Roman cities which today lie in Italy, seems to have a somewhat marginal position in Slovenian historiography. The contribution at hand therefore rises to the opportunity to cast light on the abundant inscription material from this part of Slovenia. All this while bearing in mind that the article brings forth only a fragment of what historical developments brought to Trieste for keeping. Many are still in the field, waiting for us to revive their memory and integrate them into the already familiar image of western Slovenia in Roman times.

R I A S S U N T O

Iscrizioni romane del territorio sloveno che sono conservate a Trieste

L'articolo presenta i monumenti in pietra dell'epoca romana con iscrizioni in lingua latina rinvenuti sul territorio sloveno ma conservati oggi a Trieste (Civici Musei di Storia ed Arte: Civico Museo d'Antichità "J. J. Winckelmann", Orto Lapidario, lapidario Tergestino al Castello di San Giusto). Nel gruppo formato da tredici iscrizioni sono rappresentati praticamente tutti i tipi di epigrafia latina: iscrizioni funerarie, iscrizioni votive, iscrizioni imperiali, iscrizioni di opere pubbliche, iscrizioni giuridiche, ecc. Vi sono presenti sia il popolo comune che soldati, veterani e persino imperatori.

A prima vista può sorprendere il fatto che la percentuale di iscrizioni di carattere giuridico sia più alta del solito. Infatti – almeno in un contesto provinciale – si tratta più di una particolarità o addirittura di una rara eccezione. Ben due di esse trattano di strade sia pubbliche che private e dei loro percorsi. In tre punti possiamo parlare di iscrizioni imperiali, anche se in un caso non appare il nome dell'imperatore ma è scritta solo la formula (B R P N) che di norma viene associata agli imperatori. Sull'iscrizione di opere pubbliche già menzionata, che riguarda il percorso della strada, viene menzionato l'imperatore Claudio ed è evidente che l'iscrizione fu realizzata durante il suo impero. L'ultima iscrizione imperiale, tuttavia, è dedicata all'imperatore Augusto e può essere datata all'ultimo anno del suo impero.

Il gruppo di iscrizioni votive è composto da tre monumenti: una dedica a Giove Ottimo Massimo che veglia sulle coorti e sull'esercito in generale, che fu fatta redigere in congruenza con le aspettative da un membro dell'esercito, molto probabilmente appartenente alla Seconda legione ausiliaria, e dal beneficiario consolare. La lapide con dedica a Pan e alle Silvanae può apparire insolita a prima vista ma è un ottimo esempio della necessità di trattare i monumenti nel loro insieme; sull'iscrizione, infatti, non c'è il nome delle divinità ma esse sono raccontate iconograficamente. Il monumento, nonostante il suo carattere votivo, non presenta una forma d'altare (lapide e nicchia con il ritratto). L'iscrizione porta anche il nome dell'adoratrice e termina con la caratteristica formula votiva (V S L M). L'altare dedicato alla dea Nemesis, che non è tra le divinità più venerate, fu fatto erigere dallo schiavo Quinto.

Anche nel nostro caso, il gruppo più numeroso è rappresentato dalle pietre tombali con iscrizioni sotto forma di stele o are tombali. Vi sono riportati i membri dell'élite locale, i membri di famiglie importanti e benestanti, un veterano della 15a Legione, la cui *origo* testimonia che discendeva dalla Gallia Narbonense,

la famiglia Papi (n. 10), la cui estensione e diffusione non può essere paragonata a quella dei Ceserni, e molto probabilmente anche qualche rappresentante dei pellegrini.

I monumenti raccolti con le iscrizioni pongono ancora una volta maggiore attenzione sul problema dei confini, sia quelli dell'antichità (tra le aree amministrative delle singole città autonome; nel nostro caso di Aquileia e di Tergeste), sia quelli odierni. Sembra che la cultura epigrafica della Slovenia occidentale, che rientrava principalmente nei territori amministrativi di città romane che si trovano oggi in Italia, sia stata in qualche modo messa da parte dalla storiografia slovena. Il presente contributo coglie quindi l'opportunità offerta e mette in risalto la ricchezza del materiale scritto anche in quella parte della Slovenia. Tutto questo nella consapevolezza che in questo sito solo una piccola parte è stata raccolta e portata a Trieste per essere conservata. Molti monumenti in pietra sparsi sul campo stanno ancora aspettando di essere ricordati e intessuti più fortemente nell'immagine già esistente della Slovenia occidentale nel periodo dell'antichità.

Ostanki rimskega amfiteatra v Trstu
(Luca Aless [CC BY-SA 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>)]).

»Arco di Riccardo« – ostanek rimskih vrat v Trstu, 1. stoletje pr. Kr.
(Zinn [CC BY-SA 3.0 (<http://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/>)])

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 3.085-726.2(450.361Trst)"09/12"

Prejeto: 11. 6. 2019

Ana Jenko Kovačič

asist. mag., mlada raziskovalka, Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Aškerčeva cesta 2, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: ana.jenko@ff.uni-lj.si

Javna oblast tržaških škofov v mestu Trst od sredine 10. do konca 13. stoletja skozi prizmo odnosov s tržaško komuno

IZVLEČEK

Prispevek obravnava javno oblast tržaških škofov v mestu Trst, ki so jo de iure izvajali od leta 948, ko jo je tedanji škof Ivan prejel od italškega kralja Lotarja II., do sredine oziroma konca 13. stoletja. Od prve polovice 12. stoletja naprej imamo ohranjenih več pisnih virov, ki na različne načine zadevajo dejavnosti škofov, obenem pa je mogoče z ustrežno interpretacijo virov, ki niso neposredno vezani na izvajanje javne oblasti škofov, dopolniti razumevanje odnosov med različnimi političnimi akterji v mestu in širši regiji. S tem vprašanjem se je v zadnjem poldrugem stoletju ukvarjalo več tržaških zgodovinarjev, ki pa so pri svojem delu vedno obravnavali zgolj nekatere vire in posledično le določene vidike javne oblasti tržaških škofov.

KLJUČNE BESEDE

Trst, srednji vek, mejna grofija Istra, javna oblast, tržaška škofija, tržaški škofje, tržaška komuna

ABSTRACT

BISHOPS OF TRIESTE AND THEIR PUBLIC AUTHORITY IN THE CITY FROM THE MID-TENTH TO THE END OF THE THIRTEENTH CENTURY IN RELATION TO THE COMMUNE OF TRIESTE

The contribution deals with the de jure public authority that the bishops of Trieste held in the city from 948, when it was granted to the then Bishop John by King Lothar II of Italy, to the end of the thirteenth century with partial loss of their jurisdictions in the middle of the century. Whereas several written sources that have been preserved from the said period reveal various aspects of the bishops' actions, a proper interpretation of sources that do not deal directly with their government may supplement our understanding of relations between various political actors both in the city itself and its wider surroundings. Although this question has been addressed by several Trieste historians over the last century and a half, their interest has been limited to only certain sources and hence only certain aspects of public authority exercised by the bishops of Trieste.

KEY WORDS

Trieste, Middle Ages, margraviate of Istria, public authority, Diocese of Trieste, Commune of Trieste

Trst je med srednjeveškimi istrskimi mesti poseben primer, saj je bil izvzet iz oblasti istrskih mejnih grofov zaradi podelitve javne oblasti škofu Ivanu s strani kralja Lotarja II. leta 948. To je imelo za posledico tudi drugačen razvoj mestne komune. Vprašanje javne oblasti tržaških škofov v mestu Trst je mogoče obravnavati z več zornih kotov. Najprej je treba preučiti, kako so bile v praksi videti pristojnosti škofov v mestu Trst ter kakšna je bila dinamika izvajanja javne oblasti. Prav tako je pomembno vprašanje zunanje politike mesta s političnimi tvorbami, kot sta istrska mejna grofija in beneška komuna. Ti točki sta osnovno izhodišče, na podlagi katerega je mogoče raziskovati nadaljnja vprašanja politične, družbene, ekonomske, cerkvenoupravne in celo urbanistične narave. Vendar čeprav so tržaški škofje javno oblast prejeli sredi 10. stoletja, zaradi neohranjenosti pisnih virov nimamo nobenega indica o dinamiki izvajanja javne oblasti vse do tridesetih let 12. stoletja. V listini o ozemeljskem sporu med Trstom in Devinskimi gospodi iz leta 1139 je prvič dokumentiran škofov uradnik gastald, obenem pa listina prinaša tudi prvo omembo tržaške komune. Ker iz predhodnega časa, ko se mestna skupnost v Trstu še ni začela organizirati v komuno, nimamo ohranjenih dokumentov, ki bi neposredno prikazali tedanje stanje, škofovega izvajanja javne oblasti ni mogoče preučevati *per se*, temveč zgolj v poznejšem obdobju v odnosu do komune kot tiste institucije, ki naposled doseže avtonomijo in postane nosilec javne oblasti v mestu. Zato je vprašanje javne oblasti tržaških škofov v mestu Trst dejansko vprašanje odnosa med tržaškimi škofi in komuno, ki naposled, po poldrugem stoletju sobivanja, privede do prevlade komune in skrčenja pristojnosti škofa na njegovo primarno, to je cerkvenoupravno področje. Pričujoči prispevek se osredotoča na dva najpomembnejša in najočitnejša vidika, to je na pristojnosti škofa iz naslova javne oblasti v mestu Trst ter na zunanje politične odnose. Tem vprašanjem je mogoče slediti s pomočjo manjšega števila ohranjenih pisnih virov, ki neposredno ali posredno zadevajo razmere v mestu in širši regiji. Pri delu so v pomoč naslednja raziskovalna vprašanja: Kako se v virih kaže škofova javna oblast v praksi? Kateri uradniki so izhajali iz škofovega kroga in katere so bile njihove pristojnosti? Kako je potekalo izvajanje jurisdikcije ter s kom na čelu se je mesto Trst kazalo v zunanji politiki? Kako so druge politične tvorbe nastopale do nosilca javne oblasti v mestu Trst? Kakšen status je imelo mesto Trst napram drugim mestom v Istri, podrejenim javni oblasti oglejskih patriarhov? In končno, kako je dejstvo, da so bili škofje nosilci javne oblasti, vplivalo na zgodovino mesta Trst v srednjem veku ter na razvoj komune?

Zaradi posebnega položaja mesta Trst je bilo vprašanje javne oblasti tržaških škofov v zgodovinskem zapisu že večkrat bolj ali manj temeljito obravnavano. Z njim se srečamo tako v splošnih zgodovinskih

pregledih Istre ter njenega političnega ustroja v srednjem veku kot tudi v posameznih študijah, ki so se posvetile zgolj Trstu. Medtem ko dela iz prve skupine ta problem obravnavajo zgolj sumarično in posledično ne prinašajo novih zaključkov,¹ so nekatere specifične študije že pomembno osvetlile stanje v Trstu med sredino 10. in koncem 13. stoletja. Govora je o prispevku in poglavju v monografiji Giovannija de Vergottinija, v katerih je do tedaj najceloviteje osvetlil odnose med tržaškimi škofi in komuno,² ter o dveh prispevkih Giuseppeja Cuscita.³ Za oba raziskovalca je značilno, da sta se vprašanju izvajanja javne oblasti v Trstu posvetila tako z vidika notranjih odnosov v mestu kot zunanje politike, vendar pri svojem delu nista upoštevala vseh razpoložljivih virov, ki prinašajo (tudi posredne) indice ter dodatno osvetljujejo dinamiko odnosov med škofom in komuno. Prav tako nista naredila vzporedne primerjave z drugimi mesti na istrskem polotoku ter upoštevala analogij s podobnimi primeri v severni in osrednji Italiji. Za raziskovanje javne oblasti tržaških škofov v Trstu so prav tako pomembni prispevki, ki obravnavajo kronologijo tržaških škofov, saj kljub zastarelim metodam dela prinašajo nabor in oceno dejavnosti vsakega posameznega škofa.⁴

Podelitev javne oblasti tržaškim škofom leta 948

Do podelitve javne oblasti tržaškim škofom, natančneje, tedanjemu škofu Ivanu⁵ je prišlo leta 948 s strani italjskega kralja Lotarja II.⁶ Pristojnosti, ki

¹ Gl. na primer Benussi, *Nel medio evo*; Cusin, *Venti secoli*; Tamaro, *Storia di Trieste*; Rutar, *Samosvoje mesto*.

² Vergottini, *Comune e vescovo*, str. 361–380; Vergottini, *Lineamenti storici* II.

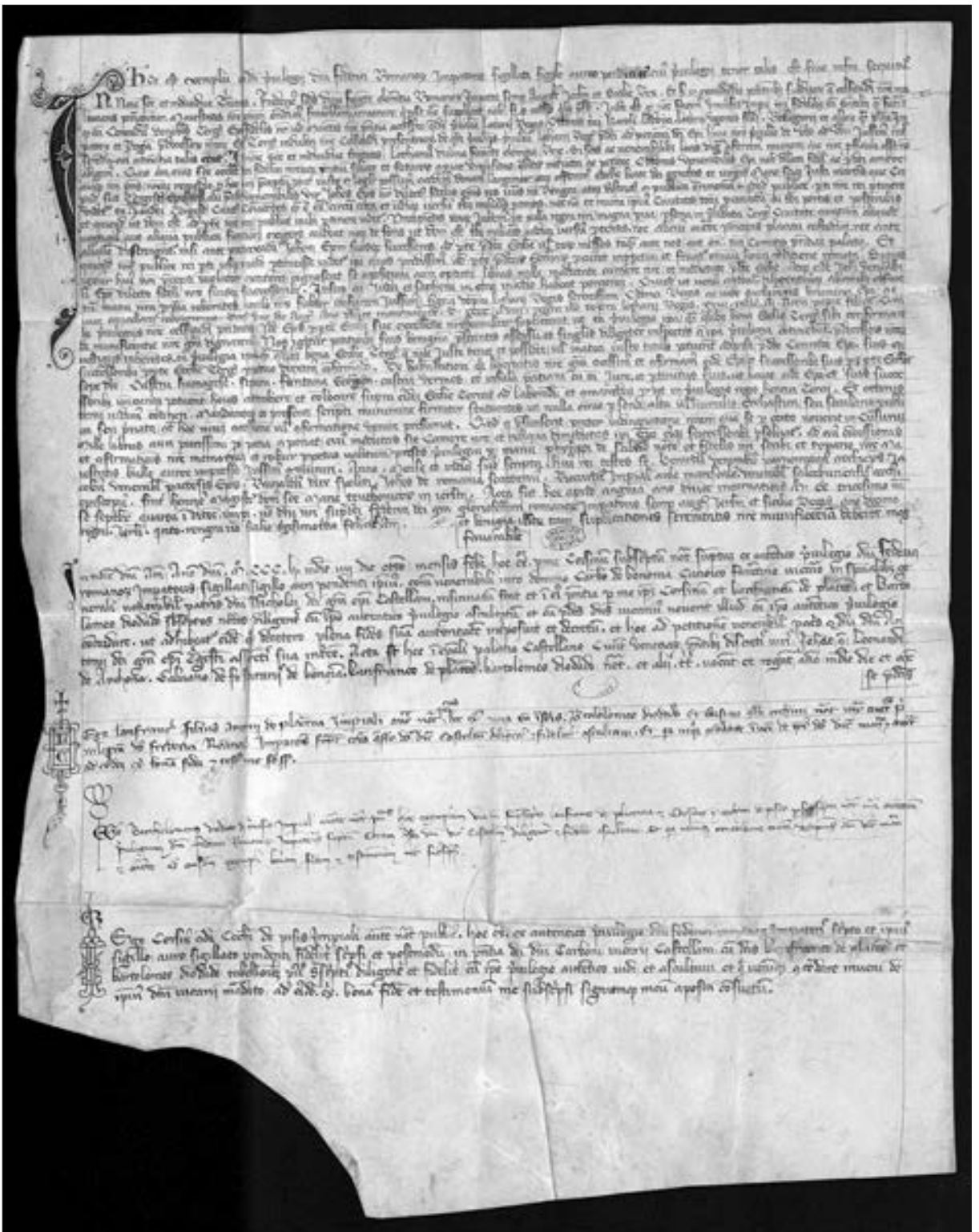
³ Cuscito, *La diocesi*; Cuscito, *La formazione dei poteri*, str. 131–144; gl. tudi Cuscito, *La chiesa tergestina*, str. 259–337; Cuscito, *Trieste*, str. 28–29.

⁴ Babudri, *Nuovo sillabo*, str. 157–243; Kos, *Opazke h kronološki vrsti*, str. 161–218; gl. tudi Vidulli Torlo, *I vescovi*, str. 130–137.

⁵ Babudri, *Nuovo sillabo*, str. 178–179; Kos, *Opazke h kronološki vrsti*, str. 167.

⁶ CDI I, str. 163, št. 73; Schiaparelli (ur.), *I diplomi di Ugo*, str. 276–278, št. XI; prav tam, str. 278–280, št. XII; Kos, *Gradiivo* II, str. 302–303, št. 394; listina je ohranjena v več prepisih, od katerih je najstarejši datiran v 14. stoletje. Besedilo listine kralja Lotarja II. je bilo leta 1230 v celoti inserirano v cesarsko potrditev s strani Friderika II., gl. Bonomo, *Sopra le monete*, str. 8 (transkripcija listine Friderika II. v Kandlerjevi izdaji virov zaradi redakcijske politike ne vključuje prepisa listine Lotarja II., gl. CDI II, str. 438–439, št. 250). Starejša historiografija je listino napačno datirala v leto 848 ter jo pripisala kralju Lotarju I., gl. Ughelli, *Italia Sacra* V, stolp. 502; Scussa, *Storia cronografica*, str. 47–48; Cuscito, *La formazione dei poteri*, 131.

Listina Lotarja II. je bila zaradi svoje vsebine ter v primerjavi s poznejšimi podelitvami suverenov tržaškim škofom podvržena dvomom o pristnosti. V literaturi je v tem smislu izpostavljena omemba palatinskega grofa v kontekstu podelitve pristojnosti prelatu; tržaški primer iz leta 948 je namreč najstarejši ohranjen s tovrstno navedbo; naslednja ohranjena podelitev, v besedilu katere je omenjen palatinski grof, je listina cesarja Otona I. za škofa v Parmii iz leta 962. Poleg tega v potr-

Notarski prepis privilegija cesarja Friderika II. iz leta 1230 tržaškemu škofu Konradu, ki vsebuje besedilo listine kralja Lotarja II. iz leta 948 za tržaškega škofa Ivana, datiran 8. 2. 1351 (ASVe, Miscellanea atti diplomatici e privati, b. 2, n. 93).

izhajajo iz vsebine listine in ki so jih tržaški škofje prejeli za območje Trsta in treh milj okolice, so: javna oblast, kot na tem območju pritiče kralju, pravica do izvajanja kazenskega in civilnega sodstva, upravljanje z obzidjem ter njemu pripadajočimi objekti, monopol nad pobiranjem posebne davčne obveznosti od trgovanja na sejnih⁷ in kakršnega koli drugega davka ter pravica do sklicevanja sodnih zborovanj. Zadnja pristojnost je v literaturi izpostavljena kot problematična, saj je bila deležna dveh različnih interpretacij na podlagi drugačnega razumevanja zadnjega dela stavka, ki govori o tej škofovi pristojnosti: *tamquam ante nos aut ante nostri Comitum presentiam palatii*. Benussi in Cuscito ta del interpretirata kot nastanek samostojne grofije Trst na čelu s tržaškimi škofi kot njenimi grofi.⁸ Korak v drugo smer je storil Vilfan, ki je ta del razumel ne kot podelitev pravice škofu, temveč kot pridržanje dotične pristojnosti kralju.⁹ F. Kos je s prevodom v izdaji vira ponudil boljšo interpretacijo; tržaški škof ni postal grof, vendar je bila zgolj njegova pravica na tem ozemlju primerljiva s tisto, ki jo ima kralj ali njegov grof.¹⁰

ditvi ozemelj in privilegijev tržaški škofiji iz leta 1039 s strani kralja Henrika III. niso izrecno našete škofove pristojnosti v okviru izvajanja javne oblasti iz listine kralja Lotarja II., gl. Maneresi, *Alle origini dei poteri*, str. 314–319, ki je tržaško listino označil za »apokrifno besedilo v osrednjem delu«; Rieger, *Die Immunitätsprivilegien*, str. 43–45. Te dvome je mogoče ovreči z več argumenti. Problematiko je naslovil že Schiaparelli v svoji objavi virov, in sicer z opažanjem, da formular tržaške listine prinaša enako arengo kot ena izmed ohranjenih listin kralja Lotarja II. iz leta 950. Ta je nastala po starejši predlogi – neohranjeni listini –, ki je po njegovem mnenju imela še več skupnih elementov s tržaškim primerom, saj naj bi bili delo istega pisarja, gl. Schiaparelli, *I diploma dei re*, str. 225; Schiaparelli (ur.), *I diploma di Ugo*, str. 276. Tržaška listina ima enako arengo – *Si sanctis ac Venerabilis (locis) digna conferimus munera, anime nostre proficuum esse non ambiguis* – kot listina kanonikom sv. Gaudencija iz Novare, s katero so ti od Lotarja II. leta 950 prejeli tri ozemlja (gl. prav tam, str. 286–288, št. XVI). Gre za adaptacijo starejše listine, s katero je kralj Lotar II. ista tri ozemlja podelil nekemu Hebertu, čigar zadnja želja je bila, da jih prejmejo omenjeni kanoniki. Primerjava z drugimi sočasnimi listinami kralja Lotarja II. prav tako govori v prid pristojnosti listine, saj se kraj izdaje, Pavia, ujema s kraljevim itinerarijem tistega leta, prav tako pa se z drugimi ohranjenimi listinami sklada rekognicijska vrstica tržaške listine. Kralj je bil še julija tega leta v Luccu, vendar je avgusta nekaj listin izdal v Pavii, med drugim tudi podelitev za Trst. V listini, izdani julija 948, sta v rekognicijski vrstici navedena *Odelricus cancellarius ad vicem Bruningi episcopi et archicancellarii*, kar se popolnoma ujema z navedbo oseb, zadolženih za izstavitve tržaške listine, v listini s konca avgusta pa je ponovno omenjen *Bruningus episcopus et archicapellani*, gl. Schiaparelli (ur.), *I diplom di Ugo*, str. 274–276, št. X in str. 280–281, št. XIII.

⁷ Du Cange, s. v. *Curatura*, v: *Glossarium II*, str. 663c; Kos, *Gradivo II*, str. 302, št. 394 je v svojem prevodu uporabil izraz »colnica«.

⁸ Benussi, *Nel medio evo*, str. 223–224, 594; Cuscito, *La formazione dei poteri*, str. 135.

⁹ Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 112.

¹⁰ Kos, *Gradivo II*, str. 303, št. 394; gl. tudi Mayer, *La costituzione*, str. 437. Tržaški škofje v srednjem veku nikoli niso nosili naziva *comes*; njegovo rabo srečamo šele od 14. stoletja dalje in ne sodi v kontekst pravic, izhajajočih iz Lotarjeve podelitve, gl. opombo 75.

Iz listine kralja Lotarja II. za tržaško škofijo ni razviden razlog, zaradi katerega je prišlo do tovrstne predaje pravic. Vendar ker tržaški škofje niso bili edini prejemniki javne oblasti v mestu – podobno je bilo v mestih, kot so Brescia, Bergamo, Cremona, Modena, Como, Tortona, Parma in Reggio –, je mogoče na podlagi analogij s sorodnimi primeri sklepati, da je najverjetneje šlo za uzakonitev že obstoječega stanja in ne za vzpostavitev škofove javne oblasti *ex nihilo*.¹¹ Iz podelitve javne oblasti škofom v Cremoni leta 912 je razvidno, da je do tega prišlo zaradi stanja, ki je vladalo v mestu in regiji neposredno po madžarskih vpadih. Tudi v tržaškem primeru so podelitvi najverjetneje botrovale podobne okoliščine, torej razmere po madžarskih vpadih konec 9. in v prvi polovici 10. stoletja.¹²

Izvajanje javne oblasti tržaških škofov: lokalni in regionalni vidik (druga polovica 10. stoletja – prva polovica 13. stoletja)

Obdobje visokega srednjega veka, to je poldrugo stoletje po podelitvi kralja Lotarja II., je čas, ko zaradi pomanjkanja ohranjenih pisnih virov ne moremo podrobneje preučiti razmer v mestu Trst. Pomagamo si lahko z omembami določenih uradnikov ter primerjavo s stanjem v drugih istrskih mestih. V prvi polovici 10. stoletja bi glede na analogije z drugimi istrskimi mesti pričakovali omembe uradnikov, ki so bili soudeleženi v mestni administraciji in izvajanju sodstva ter pričajo o municipalni ureditvi v predkomunalnem obdobju, kot so *scabini*,¹³ ki so imeli sodne pristojnosti, *in locopositus*, najverjetneje voljni predstavnik mestne skupnosti.¹⁴ V Trstu sta bila

¹¹ Škof v Cremoni je leta 912 od kralja Berengarja prejel tudi fiskalne pravice v Brescii ter gradove in druge fortifikacijske objekte za obrambo dodeljenega ozemlja. Kot v tržaškem primeru je bila tudi cremonske škofu pridržana pravica do sklicevanja sodnih zborovanj, poleg tega pa tudi v tej listini srečamo poseben davek, označen z besedo *curatura*, gl. Schiaparelli (ur.), *I diplom di Berengario*, str. 285–289, št. CXII; podobne zaključke prinaša primerjava tržaške listine z listino cesarja Otona II. iz leta 979, s katero so javno oblast v mestu Tortona prejeli tamkajšnji škofje, gl. MGH D O II, str. 233–235, št. 206. Listina, s katero so parmski škofje leta 962 prejeli javno oblast v mestu, prav tako prinaša omembo funkcije palatinskega grofa, gl. MGH D O I, str. 332–334, št. 239; gl. tudi Bordone, *I poteri di tipo comitale*, str. 112; Tabacco, *The struggle for power*, str. 154–156.

¹² Cuscito (*Trieste*, str. 28) v ta okvir postavlja tudi podelitve ozemelj v fevd, ki so jih še pred pridobitvijo javne oblasti v Trstu imeli tržaški škofje, to je podelitev kralja Berengarja iz leta 911, pri kateri ne omeni, da gre za ponaredek, ter kralja Huga iz leta 928.

¹³ Prav tam, str. 425–429; Vergottini, *Lineamenti storici I*, str. 72; Vergottini, *Per la revisione*, str. 54–55; koprski skabini so omenjeni ob locopositu leta 932 in leta 977 ter v Poreču leta 1017 (CDI I, str. 190–191, št. 89).

¹⁴ Mayer, *La costituzione*, str. 418; omenjen je na čelu koprskе mestne skupnosti leta 932 (CDI I, str. 155–156, št. 70), leta 933 (CDI I, str. 157–160, št. 71) in leta 977 (CDI I, str. 177–178, št. 81) ter v Poreču leta 1030 (CDI I str. 193–194, št. 91).

v prvi polovici 10. stoletja prisotna oba, saj sta navedena med pričami leta 933 pri sklenitvi miru med Benečani in istrskim mejnim grofom Wintherjem.¹⁵ Omembe teh uradov srečamo tudi po dodelitvi javne oblasti tržaškim škofom; tako je leta 991 omenjen tržaški skabin na sodnem zborovanju istrskega mejnega grofa Hueribenta, na katerem je bil prisoten tudi tržaški škof,¹⁶ leta 1115 pa tržaški *locopositus*. Predvsem omemba slednjega je posebej zanimiva za preučevanje razmer v mestu Trst, saj gre za nosilca mestnega urada ter škofovega odvetnika v eni osebi,¹⁷ kar dopušča možnost, da je ta uradnik prihajal iz škofovega vplivnega kroga ali pa bil celo imenovan z njegove strani. Prisotnost teh dveh uradov v drugih istrskih mestih ni pomenila zmanjšanja oblasti istrskega mejnega grofa, zato sklepamo, da tudi v Trstu nista posegala na področje izvajanja javne oblasti škofov.

Stanje v mestu bolje osvetli listina iz prve polovice 12. stoletja, v kateri je zapisana odločitev v sporu med tržaško komuno in Devinskimi gospodi o razmejitvi ozemelj v zaledju tržaškega zaliva.¹⁸ Dogovor je bil leta 1139 sklenjen med Ripaldom, tržaškim mestnim gastaldom in prokuratorjem, ter Devinskimi.¹⁹ Potek meje je določil gastald skupaj z dvanajstimi razsodniki, od katerih so trije navedeni kot sodniki. Škofova vloga pri tem pravnem dejanju in izstavitvi listine je bila v literaturi deležna raznolikih interpretacij. V listini se škof Ditemar²⁰ omenja v povezavi s tremi različnimi dejanji: po volji obeh sprtih strani je določil kraj in čas zborovanja, določil je kazni v primeru nespoštovanja dogovora, to je prestopa meje, ter podal ukaz za izstavitve listine. V vsebinsko osrednjem delu listine, dogovoru o vzpostavitvi meje, škofa ne srečamo, zato je najpogostejša interpretacija njegove vloge v tej zadevi, vloga razsodnika med sprtima stranema, neustrezna.²¹ Le Franc Kos škofa ne omenja v

tej funkciji,²² saj je očitno, da je bil dogovor sklenjen med gastaldom in Devinskimi; z drugimi besedami, škof ni nastopal v vlogi avtorja pravnega dejanja in njegova prisotnost ni neposredno povezana z njegovo javno oblastjo v mestu. Kljub temu je listina zelo pomembna za razumevanje tržaške srednjeveške zgodovine, in sicer iz dveh med seboj povezanih razlogov. Prvič se srečamo z omembo urada mestnega, v tržaškem primeru škofovega gastalda, prav tako pa je prvič omenjena tržaška komuna. Najprej k prvemu – gastald je uradnik, postavljen s strani nosilca javne oblasti v mestu, s pristojnostmi sodne in finančne narave. V preostalih mestih na istrskem polotoku so gastaldi nastavljali istrski mejni grofje, prve omembe pa zasledimo sredi 12. stoletja.²³ Namesto mejnih grofov, ki v Trstu niso imeli pristojnosti, je tu gastalda imenoval tržaški škof. To iz dotične listine sicer ni razvidno, vendar je bil, kot bomo videli v nadaljevanju, obstoj urada gastalda ter njegovo imenovanje s strani škofa najdlje trajajoča škofova pristojnost iz naslova javne oblasti v mestu. Z omembo gastalda povezujemo tudi navedbo treh sodnikov. Ti so v primerjavi s stanjem drugod po Istri posebnost; gastaldi navadno nastopajo sami, medtem ko bomo omembam gastaldovih sodnikov v Trstu sledili še krepko v sredino 13. stoletja, zato jih posledično upravičeno povezujemo s škofovimi pristojnostmi.²⁴

Listina prinaša tudi prvo omembo tržaške komune, zato letnico 1139 razumemo kot *terminus ante quem* začetka komunalnega razvoja v mestu.²⁵ Hkrati gre za prvo omembo katere koli komune v Istri; medtem ko je v drugih mestih, ki so bila pod oblastjo istrskega mejnega grofa in kjer je grof nastavljal gastalde kot svoje uradnike, proces oblikovanja komune pote-

²² Kos, Iz zgodovine, str. 91.

²³ Vergottini, Per la revisione, str. 66; Vergottini, La costituzione provinciale, str. 87–88. Trstu podobna izjema je bila Izola, kjer je imela javno oblast opatinja enega izmed beneških benediktinskih samostanov, tamkajšnji gastald pa ji je bil podrejen, gl. Pahor, Organizacija, str. 158.

Mayer, La costituzione, str. 421 je prepričan, da se gastaldi kot nova institucija v istrskih mestih pojavijo pod vplivom Benetk, nato pa so dodeljeni s strani nosilca teritorialne oblasti. Povezovanje med Benetkami in uradom gastalda je kot napačno označil že de Franceschi v komentarju k prevodu Mayerjevega prispevka, kjer je poudaril, da uvedba gastaldovega urada ne more pomeniti beneškega vpliva v regiji, saj gre že od začetka za funkcionarja, nastavljenega s strani mejnega grofa (oziroma v Trstu s strani tamkajšnjega škofa), gl. Mayer, La costituzione, str. 461 (komentar prevajalca).

²⁴ Vergottini, Comune e vescovo, str. 364–365; Vidulli Torlo, I vescovi, str. 130; Cusin, *Venti secoli*, str. 153; Cammarosano, La struttura comunale, str. 74 v teh treh *iudices* vidi ostanke iz bizantinskih časov.

²⁵ V nasprotju s starejšim zgodovinopisjem, ki prvo omembo določene komune metodološko neustrezno razume kot letnico njenega nastanka *ex nihilo*, je treba nastanek komune razumeti kot dolgotrajen, večfazni proces. Poleg tega je treba pri prvi omembi komune – kot pravzaprav pri omembi katere koli institucije oziroma urada – upoštevati problem majhnega števila ohranjenih pisnih virov, ki kroji naše razumevanje in interpretacijo dogodkov.

¹⁵ *Dominico, locoposito de Trigeste* [...] *Andreade scavino, filio Dominico Pepolo de Tergeste*, CDI I, str. 157–160, št. 71; Kos, *Gradivo* II, str. 291–294, št. 381.

¹⁶ CDI I, str. 184–185, št. 85; Kos, *Gradivo* II, str. 389–390, št. 499.

¹⁷ *Advocato meo Woldorico Locoposito*, CDI I, str. 249–250, št. 124; Kos, *Gradivo* IV, str. 26–27, št. 48.

¹⁸ CDI I, str. 262–263, št. 133; Kos, *Gradivo* IV, str. 88–89, št. 148; z listino je bil določen potek meje skozi kamnolom pri sosljanski lukii, ki leži severozahodno od Trsta, do Lonjera vzhodno od Trsta ter po cesti proti Veni (pri današnjih zamajskih Opčinah). Vse ozemlje med to mejo in morjem je pripadlo tržaški komuni in vanj Devinski niso smeli posegati. Do vnovične potrditve poteka meje je prišlo leta 1223, gl. CDI II, str. 419–420, št. 235, kjer je odločitev sprejela posebej imenovana skupina razsodnikov.

¹⁹ Kos, Iz zgodovine, str. 91–134; bibliografijo o Devinskih ter njihove genealoške tabele gl. v Štih, *Goriški grofje*, str. 47, op. 4, str. 48, op. 12.

²⁰ Babudri, *Nuovo sillabo*, str. 183; njegovo delovanje je izpričano v letih 1135–1145.

²¹ Na primer da je škof v vlogi grofa razsojal ter določil kazni, gl. CDI I, str. 263 (urednikov komentar); Benussi, *Nel medio evo* II, str. 697; da je razsojal kot arbiter med dvema svojima vazaloma (!), komuno in Devinskimi, gl. Mayer, La costituzione municipale, str. 437.

kal kot poskus izločitve mesta izpod grofove oblasti z namenom doseči določeno stopnjo avtonomije, je bil v Trstu potek dogodkov v odnosu do nosilca javne oblasti, škofa, najverjetneje drugačen.²⁶ Na to napeljujejo analogije s podobnimi primeri iz severno- in osrednjeitalijanskih mest, kjer so bili škofje prav tako *de iure* nosilci javne oblasti. V prvi fazi razvoja komunalnih struktur se je vodilni sloj meščanov v takih primerih zbiral okoli škofa, ki je bil za razliko od nosilcev javne oblasti drugod ves čas neposredno prisoten v mestu ter bil razumljen kot del mestne skupnosti. Začetek razvoja komune v takih mestih je zato označen kot faza sodelovanja s škofom, ki je bil v odnosu do predstavnikov komune še vedno močnejša figura. Časovnica razvoja komune v takih mestih je bila sledeča: do začetkov oblikovanja komunalnih struktur je navadno prišlo prej kot drugod, vendar je trajalo dlje časa, da se je tehničnica prevesila na stran komune, pa tudi do prenosa oblasti je prišlo pozneje kot v drugih mestih.²⁷ V prid taki interpretaciji tržaškega primera govori tudi izrecna omemba gastalda kot tiste osebe, ki je v imenu mestne skupnosti – kot prokurator – sklepala dogovor z Devinskimi.²⁸

Medtem ko listina prinaša izhodišča za nadaljnjo obravnavo urada gastalda in razvoja tržaške komune, se srečamo tudi z omembo še enega, v Trstu že več kot dve stoletji prisotnega urada. *Locopositus*, funkcionar, ki ga leta 1139 v Trstu srečamo zadnjič, je porinjen na obrobje listine; naveden je zgolj kot priča in za razliko od gastalda ni soudeležen pri pravnem dejanju. Iz tega je razvidno, da je bil ob izteku prve polovice 12. stoletja ta urad v odnosu do urada škofovega gastalda v zatonu, kar se sklada tudi s stanjem drugod v Istri.²⁹

²⁶ Razlogov za različno dojetje škofa ali mestnega gospoda v funkciji nosilca javne oblasti s strani mestne skupnosti je več. Nedvomno je imela velik vpliv tradicija iz pozne antike in zgodnjega srednjega veka, ko so škofje opravljali določene zadolžitve javne narave ali bili celo odgovorni za dobrobit mestne skupnosti. Kot duhovni vodja mestne skupnosti je bil škof meščanom veliko bližje, in četudi ni bil domačin, temveč tujec, je njegova stalna prisotnost v mestu oziroma škofiji pomenila prednost pred mejnim grofom, predstavnikom cesarske politike. Temu v prid govori tudi dejstvo, da je v 10., 11. in 12. stoletju škofova palača edina palača v večini italijanskih mest. Velik pomen za stimuliranje povezave med mestom in škofom je imela tudi katedrala, ki je predstavljala škofovo primarno, cerkvenoupravno vlogo, obenem pa je veljala za zbirališče množic. Tako ni presenetljivo, da so v nekaterih mestih prva zasedanja komune potekala ravno v katedrali, gl. Dupre Thesider, *Vescovi e città*, str. 72–73; Fonseca – Violante, *Cattedrale e città*, str. 13–16; Miller, *Topographies of Power*, str. 187.

²⁷ Tabacco, *Vescovi e comuni*, str. 278–281; Bordone, *I poteri di tipo comitale*, str. 115–117.

²⁸ [...] *Ripaldus Gastaldio pro Communi de Tergesto promisit similitur* [...].

²⁹ Tudi v drugih istrskih mestih je ta urad zamrl približno sočasno; v Kopru je nazadnje omenjen leta 1139, v Pulju v drugi polovici 12. stoletja, le v Poreču je zadnja ohranjena omemba nekoliko starejša, in sicer iz leta 1030, gl. Mayer, *La costituzione municipale*, str. 419.

Škofovemu izvajanju javne oblasti ter aktivnostim z njegove strani postavljenega gastalda sledimo tudi v naslednjih desetletjih. V tem pogledu je ključnega pomena pogodba o zvestobi iz leta 1202, sklenjena med prebivalci mesta Trst in Benetkami.³⁰ Listina ne omenja tržaškega škofa (tedaj je bil to škof Gebhard),³¹ temveč je na čelu meščanov in kot predstavnik mesta naveden gastald Vital. Kakor v listini o določitvi meje z Devinskimi mu tudi tu sledijo trije sodniki.

O posebnem statusu tržaškega gastalda napram gastaldom, postavljenim s strani istrskega mejnega grofa, priča tudi njegova prisotnost ob škofu v zadevah, ki se ne tičejo upravljanja mesta. Leta 1152 je škofa Bernharda v Benetkah spremljal tedanji gastald Ripaldus. Naveden je med pričami v listini, s katero je škof enemu od beneških samostanov podelil cerkev in samostan Marijinega oznanjenja v Kopru.³² Prav tako je gastald Vitaldus leta 1184 naveden kot priča ob razglasitvi sodbe oglejskega patriarha o izolskih desetinah, pri kateri je prisostvoval tudi tržaški škof Bernhard.³³ Tak odnos med škofom in gastaldom je dokumentiran tudi v listini iz leta 1233, s katero je škof Leonard³⁴ kapitlju potrdil desetine.³⁵

Naslednja desetletja 12. stoletja prinašajo dodatna razhajanja z drugimi istrskimi mesti, ki so bila pod oblastjo istrskega mejnega grofa. Razlike so opazne predvsem na dveh med seboj povezanih področjih. Kljub temu, da je tržaška komuna prva omenjena istrska komuna, tu v drugi polovici 12. stoletja ne srečamo omemb za komunalni razvoj značilnih uradov; z njimi se bomo srečali šele v prvi polovici 13. stoletja. Poleg tega je v Trstu opazna večja aktivnost oziroma pristojnost mestnega gastalda v kombinaciji s tremi sodniki, ki se v virih pojavljajo ob njem. Za razliko od Trsta, kjer je gastald leta 1202 v dogovorih z Benečani naveden kot prvi med meščani, je bil v mestih pod oblastjo istrskega mejnega grofa položaj drugačen. Gastalda sredi 12. stoletja sicer resda srečamo na čelu mestne skupnosti pri sklepanju pogodb o zaščiti in zvestobi v Poreču in Kopru,³⁶ vendar je bila njegova

³⁰ CDI II, str. 363–366, št. 195; Kos, *Gradivo V*, str. 20–24, št. 31; za novejšo transkripcijo gl. Bottazzi, *Trieste e Venezia*, str. 52, kat. 6.1; Bottazzi, *Venezia e Trieste*, str. 66. Listina je izrednega pomena tudi zaradi dolgega spiska meščanov, ki prinaša kar 346 imen, na podlagi katerih je mogoče sklepati o številu prebivalcev mesta, o poklicih, ki so jih prebivalci opravljali, ter o prevladujočem, to je romanskem jeziku (za razliko od slovanskega jezika, ki je pri nekaterih meščanih posebej izpostavljen).

³¹ Kos, *Opazke h kronološki vrsti*, str. 171–172.

³² CDI I, str. 277–278, št. 141. Ozemlje koprške škofije, ki jo je leta 1177 ustanovil papež Leonard III., je tedaj sodilo pod upravo tržaškega škofa.

³³ CDI I, str. 324, št. 171.

³⁴ Babudri, *Nuovo sillabo*, str. 192–193; njegovo delovanje je izpričano v letih 1231–1233.

³⁵ CDI II, str. 450, št. 258; Kos, *Gradivo V*, str. 288–289, št. 600.

³⁶ Za Koper gl. *Acta et diplomata I*, str. 5–6; CDI I, str. 270–271, št. 137; za Poreč gl. *Acta et diplomata I*, str. 6–7. Leta 1145 je na čelu mesta Pulj v dogovorih z Benečani omenjen pulj-

moč v drugi polovici stoletja v odnosu do komunalnih funkcionarjev, kot so podesta, konzuli in rektorji, izrazito zmanjšana.³⁷ Dejavnik, ključen za razvoj komun v drugi polovici 12. in v prvih letih 13. stoletja, je bila odsotnost aktivnega izvajanja mejnogrofovske oblasti. V Trstu, kjer je bil nosilec javne oblasti škof, do takih razmer ni prišlo. Tako je razumljivo, da se je tržaška komuna, čeprav najstarejša omenjena, doživela svoj razvoj najpozneje. Tudi ko se prvič srečamo z omembo tržaškega podestata – gre za podestata Mavra, ki je omenjen leta 1216 v darovnici škofa Konrada tržaškemu kapitlju³⁸ –, še ne moremo govoriti o taki stopnji razvoja avtonomije komune, kakršno je prva omemba podestata pomenila v Kopru leta 1184.³⁹ Vergottini je omenjenega podestata povezal z istoimenskim gastaldom, ki je omenjen v zgoraj navedeni listini iz leta 1233, s katero je škof Leonard kapitlju potrdil desetine. Navedenega podestata razume kot človeka iz lokalnega okolja, domačina.⁴⁰ V prid njegovi hipotezi govori dejstvo, da imamo, če gre res za osebo, ki je izhajala iz škofovega kroga in je najprej opravljala funkcijo podestata, nekaj let zatem pa gastalda, vnovič opravlja s prisotnostjo tega uradnika ob škofu pri poslu, ki ni povezan z izvajanjem javne oblasti v mestu. Po drugi strani nimamo nobenih drugih indicov, ki bi govorili o istovetnosti teh dveh oseb. Časovni lok, v katerem bi Maver deloval kot podesta in nato kot gastald, je več kot dvajset let, saj se kot gastald omenja še leta 1237. Vendar je treba, četudi z zadržkom sprejmemo Vergottinijevo razmišljanje, na podlagi primerjav z drugimi istrskimi mesti potrditi, da je prisotnost podestata kot priče pri pravnem dejanju, ki zadeva urejanje odnosov med škofom in stolnim kapitljem, nepričakovana; videti je, da gre ponovno, kot pri omembah gastaldov, za človeka iz škofovega kroga.

Iz prve polovice 13. stoletja je poznana še ena omemba tržaškega podestata, ki pa ne prinaša pomembno znane osebe. Vnos v beneškem registru *Liber Communis* iz leta 1224 o trgovcu iz Trsta, ki je svoje blago dostavil v Benetke, in o njegovem poroku

ski *comes*, ki prav tako kot gastaldi v drugih mestih sodi med predstavnike oblasti mejnega grofa na lokalni ravni, gl. *Acta et diplomata* I, str. 3–5; CDI I, str. 268–269, št. 136; o posebnem statusu Pulja gl. Vergottini, *La costituzione provinciale*, str. 87–88.

³⁷ V Kopru so leta 1186 omenjeni štirje konzuli in podesta (CDI I, str. 325, št. 172), podobno v Poreču, kjer so leta 1194 omenjeni trije rektorji (CDI I, str. 347, št. 186), ki prav tako sodijo med konzule, v Piranu pa so leta 1192 na čelu mestne komune podesta ter trije konzuli (CDI I, str. 342, št. 182). Le v Miljah je istočasno kot v Trstu, leta 1202, v dogovoru z Benečani na čelu mesta naveden gastald, gl. CDI II, str. 359–362, št. 194; Bottazzi, *Venezia e Trieste*, str. 66, op. 19.

³⁸ CDI II, str. 398, št. 217; Kos, *Gradivo* V, str. 138, št. 253; Maver je kot prvi znani podesta naveden tudi na seznamu tržaških podestatorov, gl. Tamaro, *Documenti inediti*, str. 10.

³⁹ Nasprotno meni Benussi, *L'Istria*, str. 70, ki je omembo prvega poznanega tržaškega podestata razumel kot zmago avtonomije komune nad škofovo oblastjo.

⁴⁰ Vergottini, *Comune e vescovo*, str. 366–367.

navaja urad tržaškega podestata.⁴¹ Za razumevanje stanja v mestu, ki se je zrcalilo v zunanjih odnosih mesta z na primer Benetkami, je pomemben drugi vnos v omenjeni register, datiran v leto 1225. Zadeva urejanje trgovskih odnosov med Benetkami in Trstom zaradi previsokih davkov, ki so jih morali beneški trgovci plačevati v Trstu. Beneške predstavnike so v mesto povabili škof – tedaj je bil to škof Konrad – in rektorji.⁴² S tem se pojavi poseben položaj, v katerem rektorji kot voljeni predstavniki nakazujejo obstoj že dodobra izoblikovane komune, nastopajo pa ob tržaškem škofu, *de iure* nosilcu javne oblasti.

Prva tri desetletja 13. stoletja tako prinašajo opazno rast pristojnosti tržaške komune – od leta 1202, ko je škofov gastald zastopal mesto v dogovorih z Benečani, prek prvih omemb urada podestata pa vse do skupnega nastopa rektorjev komune in škofa. V tem pogledu je naslednji in ključen korak listina o prisegi zvestobe in ureditvi trgovskih odnosov med Benetkami in Trstom iz leta 1233. Na čelu mesta so predstavniki komune – trije rektorji in odvetnik –, ki so odgovorni za sklenitev sporazuma z Benečani. V listini je ob rektorjih na več mestih omenjen tudi urad tržaškega podestata.⁴³ Listina je v literaturi splošno sprejeta kot dokument, ki dokazuje premoč komune nad škofom, saj ta mesta ni več predstavljal v zunanjih odnosih. Sprememba je posledica več različnih dejavnikov, od splošnih, kot sta tedanja splošna težnja mestnih skupnosti po avtonomiji in komunalni razvoj, do specifičnih, povezanih z razmerami na tržaški škofijski stolici, natančneje, z delovanjem tedanjega škofa ter dogajanjem neposredno po njegovi smrti. Škof Konrad, pripadnik gibelinske stranke in nasprotnik avtonomije komun, je bil del vplivnega kroga oglejskega patriarha Bertolda, ki je tedaj kot istrski mejni grof izvajal restavracijsko politiko obnove svoje mejnogrofovske oblasti v mestih proti do določene mere avtonomnim istrskim komunam.⁴⁴ V kontekstu škofovega odnosa do očitno vse močnejše in vse bolj razvite komune Vergottini razume tudi željo škofa Konrada po obnovitvi privilegijev, ki jih je prejela tržaška škofija.⁴⁵ Leta 1230, ko je skupaj z oglejskim patriarhom Bertoldom cesarja Friderika II. spremljal na poti v južno Italijo, je ta izdal listino, s katero je tržaški škofiji potrdil prejete privilegije in darovnice od predhodnih kraljev in cesarjev, na izrecno Konradovo željo pa je vanjo kot sestavni del vključeno tudi besedilo podelitve javne oblasti kralja Lotarja II. iz

⁴¹ *Liber Communis detto anche Plegiorum*, str. 51–52, 1224, 7. 7.

⁴² Predstavniki Benetk so bili povabljeni *ad Episcopum et Homines rectores; Il Liber Communis*, str. 73; vnos je zaveden z datumom 1225, 20. 5., medtem ko Bottazzi, *Venezia e Trieste*, str. 67, op. 22 na podlagi beneškega registra govori o 12. maju 1225; gl. tudi Vergottini, *Comune e vescovo*, str. 367.

⁴³ CDI II, str. 446–448, št. 256; Kos, *Gradivo* V, str. 285–288, št. 598.

⁴⁴ Vergottini, *La costituzione*, str. 88–90.

⁴⁵ Cuscito, *Chiese e organizzazione*, str. 103; Vergottini, *Comune e vescovo*, str. 31.

Novec anonimnega tržaškega škofa, Trst, po 1195, srebro, premer 19 mm, teža 0,84 g
(Civico Museo d'Antichità »J. J. Winckelmann« Trieste, inv. 6/2680).

leta 948.⁴⁶ Razmere so se po smrti škofa Konrada zaradi dvojnih volitev za tržaško škofijo le še poslabšale. Leta 1233 je bil izvoljen Ulrik de Portis, ki je v Trst prispel šele januarja 1234, posvečen pa je bil kar dobra tri leta pozneje, jeseni 1237. V vmesnem času je na tržaški škofovski stolici deloval protiškof Ivan.⁴⁷ Take razmere so položaj škofov kot nosilcev javne oblasti v mestu le še oslobile – škofova odsotnost ter vse močnejša komuna sta pripeljala do stanja, ki ga prikazuje listina iz leta 1233. Vendar tega ne moremo nujno razumeti kot dokument dokončne zmage komune nad škofom, kot je prevladujoče mnenje. V literaturi namreč ni upoštevana škofova sodna pristojnost, ki je dokumentirana še leta 1237. V razsodbi v sporu o prodaji vina⁴⁸ se je ena od strani pritožila pred tržaškim gastaldom in sodniki, v zaključnem delu listine pa je tedanji tržaški škof Ulrik de Portis⁴⁹ naveden kot apelacijska instanca v primeru pritožbe. Listina ne prinaša le vnovične omembe tržaškega galdala in treh sodnikov, ki smo jih že predhodno označili kot osebe, povezane s škofom in ne komuno, temveč tudi prikazuje dinamiko izvajanja civilnega sodstva, ki je bilo tedaj še v škofovi pristojnosti.

V zadnja leta prve polovice 13. stoletja, torej v čas, ko je komuna že dosegla določeno stopnjo moči in je posledično že imela nekatere pristojnosti, vendar še ni prišlo do *de iure* prenosa pristojnosti škofa n-njo, najverjetneje sodita tudi dve ponarejeni listini. Iz njiju je razvidno, da si je komuna prizadevala dokazati, da javna oblast v mestu pritiče njej in ne škofu. Nastanek prve listine, s katero naj bi kralj Lotar II. leta 948 komuni podelil enake pravice, kot jih je z izvirno listino tržaškemu škofu,⁵⁰ je mogoče zaradi povezave s prepisom Lotarjeve listine, vključenim v listino cesarja Friderika II. iz leta 1230,⁵¹ postaviti v čas po letu 1230. Ne le čas nastanka, temveč tudi prvotna datacija druge, nepopolno ohranjene listine je problematična.⁵² O nepristnosti priča že navedba, da ima tržaška komuna avtonomijo, potrjeno s strani

⁴⁶ CDI II, str. 438–439, št. 250; R I V, 1, 1, str. 369, št. 1827; Kos, *Gradivo* V, str. 260–261, št. 525; iz besedila dokumenta je razvidno, da je škof Konrad poleg listine kralja Lotarja II. cesarju v potrditev predložil še sledeče listine: ponarejeno listino kralja Berengarja z letnico 911, kralja Huga iz leta 929 (med vladarji, katerih listine je cesar potrdil, kralj Hugo ni omenjen, temveč njegov sin Lotar, vendar o potrditvi njegove listine sklepamo na podlagi omembe *insulae Pontiziani*, ki jo je tržaška škofija prejela od kralja Huga) ter listino kralja Henrika III. iz leta 1039.

⁴⁷ Babudri, *Nuovo sillabo*, str. 194–196; Cusin, *Venti secoli*, str. 177; nasprotno Kos, *Opazke*, str. 174–175.

⁴⁸ CDI II, str. 464, št. 268; Kos, *Gradivo* V, str. 317, št. 669.

⁴⁹ Kos, *Opazke h kronološki vrsti*, str. 174–175.

⁵⁰ CDI I, str. 164, št. 74; Kos, *Gradivo* II, str. 303, št. 395. O ponareditvi pričajo nekatere uporabljene besedne zveze, ki ne pridejo v poštev za čas sredine 10. stoletja; med drugim je Trst imenovan *caput Istriae* (Trst nikoli ni imel vodilnega položaja med obalnimi istrskimi mesti; sprva je bil to Pulj, nato pa Koper), ter raba besede *franchisia*, termina, ki se je v pomenu distrikta oziroma jurisdikcije, vezane na določeno ozemlje, uporabljal od začetka 13. stoletja dalje (Du Cange, s. v. *Franchisia*, *Glossarium* III, str. 588a; nasprotno CDI I, str. 164 (urednikov komentar), ki na podlagi rabe te fraze domneva, da je do ponareditve prišlo konec 13. stoletja).

⁵¹ Listina kralja Lotarja II. v datacijski vrstici prinaša pravilno indikcijo (šesto), medtem ko je v prepisu listine, vključenem v diplomu cesarja Friderika II., zapisana napačna indikcija (tretja), gl. Bonomo, *Sopra le monete*, str. 8. To napako srečamo tudi pri ponarejeni listini. Nasprotno je Kos, *Gradivo* II, str. 303, op. 1 domneval, da je ponarejena listina nastala na podlagi izvirnika iz sredine 10. stoletja; posledično je njegova datacija v začetek 14. stoletja (med letoma 1313 in 1320) napačna.

⁵² CDI II, str. 457–460, št. 265; Kos, *Gradivo* II, str. 305–308, št. 397.

Novce škofa Ulrika de Portisa, Trst, 1233–1254, srebro, premer 21 mm, teža 1,17 g
(Civico Museo d'Antichità »J. J. Winckelmann« Trieste, inv. 17/2715).

cesarjev. Pravice iz tega naslova naj bi bile srž spora med škofom in komuno, zato jih je škof v zameno za poplačilo dolga tržaške cerkve prepustil komuni, sebi pa pridržal zgolj duhovno sodstvo, določena ozemlja v mestu Trst in njegovem distriktu, desetine ter dohodke od fevdov. Kot bomo videli v nadaljevanju, je do prodaje, ki se navezuje na dejansko podelitev javne oblasti s strani kralja Lotarja II., prišlo poldrugo desetletje pozneje. Vprašljiva je tudi navedba, da so tržaški škofje kovali novce skupaj s komuno, zatem pa to pravico popolnoma prepustili komuni. Ohranjeni novci tržaških škofov so datirani v čas od konca 12. do prvih desetletij 14. stoletja, medtem ko so novci komune datirani šele v čas po prodaji pravic leta 1253. Ne nazadnje v prid posedovanju te pravice govori tudi dokončna prodaja škofove javne oblasti komuni iz leta 1295, kjer je navedeno, da so škofje še naprej kovali svoje novce.⁵³

V pomoč pri dateranju vsebine je omemba škofa Ivana. V srednjem veku sta na tržaški škofovski stolici sedela dva Ivana: prvi, ki je sredi 10. stoletja od Lotarja II. prejel javno oblast v mestu Trst, ter drugi, ki je v 30. letih 13. stoletja deloval kot protiškof. Večina avtorjev vsebino listine datira v čas slednjega. Temu v prid govorita tudi omembi komune in oglejskih novcev, katerih sredi 10. stoletja ne srečamo,⁵⁴

ter omemba spora s koroškim vojvodo Bernardom.⁵⁵ Kot *terminus post quem* za nastanek obeh listin imamo 30. leta 13. stoletja – pri prvi zaradi povezave s cesarsko listino iz leta 1230, pri drugi zaradi umestitve v čas delovanja škofa Ivana. Glede na obširen nabor pravic, ki naj bi jih komuna v obeh primerih prejela, je očitno, da komuna teh pravic v času ponareditve še ni posedovala, kar postavlja kot *terminus*

datacije izhaja iz druge, starejše, tj. de Rubeisove objave vira v delu *Monumenta Ecclesiae*, kjer je bila postavljena na podlagi domneve, da je bilo to leto za tržaško škofijo zelo težavno zaradi dvojnih volitev škofa, gl. De Rubeis, *Monumenta Ecclesiae*, str. 506–507; gl. tudi Chabert, *Bruchstück*, str. 106. Z datacijo v čas škofa Ivana se strinja tudi Babudri, *Nuovo sillabo*, str. 198–199, ki meni, da je listina vsaj deloma pristna in da je res prišlo do prodaje določenih pravic s strani protiškofa Ivana komuni. Razlog za prodajo naj bi bila po njegovem mnenju škofova finančna stiska, saj naj bi bil pristaš cesarja Friderika II., ki je bil v sporu s papežem. Zaradi tega (in ne zaradi težav tržaške škofije, kot izhaja iz naracijskega dela listine) naj bi komuni res prodal nekatere svoje pristojnosti, saj je potreboval denar za finančno pomoč cesarju v sporu s papežem.

Zaradi omembe dveh duhovnikov ob škofu Ivanu, povezanih z določeno tržaško cerkvijo, ki je v začetku 12. stoletja prešla pod samostan San Giorgio Maggiore v Benetkah, je alternativna datacija vsebine čas delovanja prvega škofa Ivana, natančneje, leto 949, gl. della Croce, *Historia antica*, str. 644. Temu mnenju sledi Vergottini, *Lineamenti storici* II, str. 184, 187, ki pa sovpadanje dveh ponarejenih listin v razmaku enega leta razlaga s tem, da je tržaška komuna potrebovala različne tipe ponarejenih dokumentov – kraljevo podelitev ter prodajo s strani škofa Ivana –, da bi se lahko uspešno zoperstavila tedanjemu škofu. To datacijo zasledimo tudi pri F. Kosu, gl. Kos, *Gradivo* II, str. 305–308, št. 397.

⁵³ Prvi ohranjeni novce tržaških škofov je iz leta 1195 in je anonimen, saj na njem ni izpisano škofovo ime. Zadnji škof, ki je koval novce, je bil Rudolf Pedrazzani (gl. op. 75) v prvih letih 14. stoletja. Ohranjenih je dvaindvajset primerkov – na večini je na eni strani škofova podoba, na drugi pa podoba Trsta s spremljevalnim napisom; gl. Bonomo, *Sopra le monete*, posebej str. 30–31; za natančno analizo in kataloško predstavitev gl. Dagostini, *Monete triestine*, str. 90–98.

⁵⁴ Listina je tradicionalno datirana v leto 1236 in pod to letnico je tudi kronološko umeščena v Kandlerjev ČDI. Predlog

⁵⁵ Kosi, *Spopad*, str. 22–23; o dataciji spora med tržaškim škofom in vojvodo Bernardom priča intervencija papeža Gregorja IX., ki je leta 1236 vojvodo Bernarda pozval, naj vrne sporne vasi ter v njih pobrane pridelke, gl. ČDI II, str. 465, št. 269. Papežev poziv, ohranjen v prepisu iz leta 1237, ne pomeni nujno, da je tudi omenjena listina nastala leta 1236.

ante quem leto 1253, ko je prišlo do dejanske prodaje večine škofovih pravic iz naslova javne oblasti predstavnikom komune.

Prodaja škofovih pristojnosti iz naslova javne oblasti komuni (1253–1295)

Prva polovica 13. stoletja se na podlagi virov kaže kot obdobje, ko je v Trstu prišlo do nadaljnega komunalnega razvoja, položaj škofa kot nosilca javne oblasti pa se je postopoma poslabševal. Tržaško škofijo so dodatno oslabile finančne težave, za katere je bila odgovorna pomoč škofa Ulrika de Portisa oglejskemu patriarhu Gregoriju de Montelongu v vojni z grofom Majnhardom IV. Goriškim.⁵⁶ O njih pravzaprav izvemo neposredno iz naracijskega dela listine, ki dokumentira prodajo večine škofovih javnih pristojnosti tržaški komuni leta 1253.⁵⁷ Iz nje je v retrospektivi razvidno, katere pristojnosti so škofje do tedaj posedovali. Škof Ulrik je naštetim konzulom prodal naslednje pristojnosti: prihodke od olivnega olja, vina in obrti, apelacijsko sodišče za civilno sodstvo in prvostopenjsko krvno sodstvo (apelacijsko sodišče za krvno sodstvo ostane gastaldovim sodnikom, vendar morajo pri tem slediti mestnemu statutu), prosto izbiro in volitve mestnih konzulov ter pripravo mestnega statuta na vseh področjih, vključno s krvnim sodstvom. Zaradi navedenih pristojnosti je obravnavana listina v literaturi imenovana »magna carta« avtonomije tržaške komune.⁵⁸

Vendar za razliko od prve polovice 13. stoletja v naslednjih desetletjih ne moremo slediti dinamiki izvajanja javne oblasti v mestu. Ravno nasprotno – nasprotujoči si dokumenti slikajo zapletene odnose tako v mestu kot na širšem območju. Že Ulrikov naslednik, škof Arlongus de Voisperch (Voitsberg),⁵⁹ je leta 1258 tržaški komuni podelil v fevd pristojnosti, ki ji jih je prodal njegov predhodnik. Iz besedila listine je razvidno, da je škof že prodajo leta 1253 razumel kot podelitev v fevd komuni, do (vnovične) podelitve z njegove strani pa je prišlo na izrecno željo konzulov.⁶⁰ Podelitev v fevd je v neskladju tako z dikcijo listine iz leta 1253, kjer je pravno dejanje večkrat označeno kot prodaja (*venditio*), kot tudi s

sankcijskim delom, kjer je govora o kazni v primeru nespoštovanja dogovora.

O tem, da so tržaški škofje še naprej imeli – oziroma menili, da imajo – v posesti javno oblast v mestu, izvemo tudi iz protokola enega izmed notarjev oglejskega patriarha iz 14. stoletja. Iz zapisa je razvidno, da je tedanji tržaški škof Ulrik de Portis oglejskemu patriarhu Rajmondu della Torreju leta 1289 potrdil, katere fevde ima tržaška škofija od patriarhata; med drugimi se omenja tudi mesto Trst ter nanj vezane regalije.⁶¹ Tak zasuk Vergottini razlaga v kontekstu vojnih razmer ter potrebe po pomoči, saj se pred tem tovrstna povezava med oglejskimi patriarhi in tržaškim škofom ne omenja.⁶² Če je vnos v notarjevem protokolu nastal na podlagi verodostojne listine, bi bilo to mogoče v primeru, da se ni ohranila primarna listina, iz katere bi bilo razvidno, da so tržaški škofje prepustili oziroma prodali svoje pristojnosti v mestu patriarhu, ta pa jim jih je nato podelil v fevd. Prav tako se postavlja vprašanje, katere pravice so bile predmet podelitve v fevd, saj so bile močno okrnjene zaradi prodaje komuni leta 1253.

Preostali viri, ki osvetljujejo stanje v drugi polovici 13. stoletja, so skopi in prinašajo predvsem posredne informacije o stanju v mestu. Zaslediti je mogoče kar nekaj omemb komunalnih funkcionarjev – podestator, rektorjev, konzulov in sodnikov.⁶³ Predvsem omemba slednjih kaže na zasuk v primerjavi s stanjem v 12. in prvi polovici 13. stoletja, ko smo jih zaradi stalne prisotnosti ob gastaldu imenovali gastaldove sodnike, saj so leta 1292 izrecno navedeni kot uradniki komune. O volitvah lastnih uradnikov priča na primer listina iz leta 1293, s katero je rektor tržaške komune Marko Ranfo Mosca della Torreja obvestil, da ga je komuna izvolila v urad podestata.⁶⁴ Prav tako leta 1274 zasledimo prvo omembo komunalne palače, ki jo je glede na analogije s podobnimi primeri iz Italije mogoče razumeti v okviru pridobitve in izvajanja javne oblasti.⁶⁵

Z vidika zunanjepolitičnih odnosov mesta Trst, ki so prav tako pokazatelj razmer v mestu, je ključnega pomena dokument o sklenitvi miru pri Trevisu leta 1291 po koncu vojne med Goriškimi, oglejskim patriarhom in Trstom na eni ter Benetkami na drugi strani.⁶⁶ Besedilo listine ne prinaša omembe tržaškega škofa, ki smo ga pri vodenju zunanjih odnosov

⁵⁶ O slabem finančnem stanju tržaške škofije priča tudi listina iz leta 1240, ki prinaša odločitev gradeškega patriarha v vlogi papeževega odposlanca o dolgovi tržaške cerkve. Iz odposlančevega pričanja izvemo o dolgovi tržaške cerkve, zaradi katerih škof ne more plačati zahtevanih 140 srebrnikov (*quod ecclesia tergestina erat taliter debitis adgravata quod nullo modo facere nec solvere poterat*); CDI II, str. 470, št. 272; Kos, *Gradi-vo V*, str. 358, št. 754.

⁵⁷ CDI II, str. 494–497, št. 290.

⁵⁸ Vergottini, *Comune e vescovo*, str. 371–373.

⁵⁹ Babudri, *Nuovo sillabo*, str. 201; glede na njegove omembe v irih je deloval v letih 1254–1278. V času njegovega škofovanja je bil leta 1255 izvoljen protiškof Werner de Cucagna; Kos, *Opazke h kronološki vrsti*, str. 175.

⁶⁰ CDI II, str. 518, št. 305; izvornik listine hranijo v Državnem arhivu v Vidmu (Udine).

⁶¹ CDI II, str. 751–752, št. 424.

⁶² Vergottini, *Lineamenti storici* II, str. 176.

⁶³ Leta 1282 so v listini, s katero je komuna škofu prepustila v upravljanje grad Mokovo (castello di Mocco) nad mestom, navedeni podesta, sodniki in konzuli (CDI II, str. 591, št. 359); leta 1290 je omenjen rektor tržaške komune (CDI II, str. 775, št. 433); leta 1291 so omenjeni sodniki in podesta (CDI II, str. 778, št. 435); leta 1292 so omenjeni sodniki, konzuli ter veliki svet (CDI II, str. 787, št. 439).

⁶⁴ CDI II, str. 779, št. 445.

⁶⁵ CDI II, str. 591, št. 359; Miller, *From episcopal*, str. 178–180; Miller, *The Bishop's Palace*, str. 120.

⁶⁶ CDI II, str. 779–784, št. 436; o kontekstu vojne gl. Kosi, *Spo-pad*, str. 53.

predhodno videli na čelu mestne skupnosti, saj je kot stranka v dogovorih zavedena tržaška komuna.⁶⁷

Tudi stanje na škofovi strani kaže podobno sliko; po podelitvi pravic v fevd komuni s strani škofa Arlonga leta 1258, pri kateri je bil prisoten tudi tedanji tržaški gastald Hermut, se ta škofov uradnik v virih ne omenja več ne pri izvajanju svojih pristojnosti ne kot priča pri urejanju škofovih fevdnih ali cerkveno-upravnih zadev. Vendar je urad gastalda nedvomno obstajal do leta 1295,⁶⁸ ko ga je kot osrednji del svojih preostalih pravic škof Brissa de Toppo prodal komuni. Če upoštevamo besedilo prodaje iz leta 1253, je ta prodaja pomenila, da škofov uradnik ni bil več pristojen za izvajanje krvnega sodstva. Poleg tega je škof komuni prepustil morebitne preostale pristojnosti javne oblasti, ki jih je imel nad prebivalci mesta. Ostale so mu zgolj pravica do kovanja novcev, desetnin ter fevdov. Iz dikcije listine ter uporabljenih besednih zvez je razvidno, da se vsebinsko ne nanaša na prodajo iz leta 1253, temveč na (neohranjeno) listino, s katero so škofje potrdili, da imajo navedene pravice v fevdu od oglejskega patriarha. To razberemo iz omemb desetnin in pravic do kovanja novcev ter iz omembe drugih fevdov, ki jih ima tržaška škofija v posesti. Poleg tega na tovrstno povezavo z oglejskimi patriarhi najbolj opozori tisti del listine, v katerem je navedeno, da je tedanji oglejski patriarh Rajmond della Torre dovolil, da lahko škof Brissa de Toppo te pravice proda tržaški komuni.

Naracijski del listine dodatno pojasni okoliščine, v katerih je prišlo do prodaje gastaldovega urada. Temu dejanju so botrovale slabe razmere v celotni Istri ter še posebej na območju Trsta in v tržaški škofiji, ki so povzročile veliko materialne škode. S tem je najverjetneje mišljena vojna proti Benečanom, v kateri je Trst sodeloval na strani oglejskega patriarha in Goriških grofov.⁶⁹ O slabem stanju priča tudi naracijski del sočasne listine, s katero je škof tržaški komuni v desetletno upravljanje predal grad Mokovo (castello di Mocco); govora je o nasilju, uničevanju škofovih vinogradov ter zmanjšanju števila delavcev na njegovih posestih.⁷⁰ Poleg tega je tržaško škofijo nedvomno prizadela tudi izguba Umaga leta 1269, ko so se prebivalci podredili Benečanom. Škofovo nezadovoljstvo se je pokazalo v več poskusih, da bi Umag ponovno pridobil, vendar so bili neuspešni.⁷¹ Dodaten indic o škofovi zadol-

ženosti prinaša listina iz leta 1290, s katero je nekemu Florentincu zaradi dolga dal v zastavo svoje prihodke od mestnih vrat.⁷²

In če se vrnemo na uvodno izhodišče – vprašanje javne oblasti tržaških škofov v Trstu, obravnavano skozi prizmo odnosov med škofi in komuno –, ugotovimo, da smo za čas ob koncu 13. stoletja prišli do obratno sorazmernega zaključka, tj. do najvišje stopnje avtonomije tržaške komune. Prodaja gastaldovega urada je bila logičen zaključek zatona javne oblasti tržaških škofov ne le zaradi poslabšanja razmer v tržaški škofiji, kar je kot glavni razlog navedeno v obeh listinah o prodaji iz let 1253 in 1295, temveč tudi zaradi razvoja mestne avtonomije. Ta proces je zaradi drugačnega odnosa z nosilcem javne oblasti v mestu v Trstu trajal skoraj stoletje dlje kot v drugih istrskih mestih. Zaznamovale so ga raznolike faze: od začetne pred nastankom komune, prek postopnega oblikovanja komunalnih uradov do obratno sorazmernega razmerja, ko so škofje izgubili oblast nad mestom in jo prepustili komuni.⁷³

VIRI IN LITERATURA

OBJAVLJENI VIRI

Acta et diplomata I: Minotto, A. S. (ur.): *Acta et diplomata e R. Tabulario Veneto usque ad medium*

od prebivalcev Umaga, ko ti odplačajo še zadnje dajatve v žitu, ki so jih dolgovali škofu (CDI II, str. 847–848, št. 477). Prizadevanja tržaških škofov za pridobitev posvetne oblasti nad Umagom srečamo še v prvi polovici 14. stoletja; škof Ludvik della Torre je o stanju obvestil papeža Klementa VI., ki je nato na beneško komuno naslovil zahtevo po restituciji Umaga tržaški škofiji (CDI III, str. 1221, št. 723), vendar so bila tudi ta prizadevanja neuspešna.

⁶⁷ CDI II, str. 773, št. 421; Kosi, *Spopad*, str. 53.

⁷² Četudi je tržaška komuna po letu 1295 imela v svojih rokah javno oblast v mestu, to še ni pomenilo, da so škofje opustili težnje po obnovitvi nekdanjih pravic. V tem okviru je mogoče razumeti poziv komune leta 1305 po obnovitvi podelitve gastaldovega urada, ki mu je tedanji škof Rudolf Pedrazzani naposled ugodil (CDI III, str. 914–915, št. 517), najbolj pa o željah po nekdanji oblasti priča ponareditev listine kralja Karla Luksemburškega z letnico 1352 (CDI III, str. 1247–1248, št. 737). Nastala je za časa škofa Antonija de Negrija, prvega tržaškega škofa, ki je zase uporabljal naziv grof (*comes*), gl. Babudri, *Nuovo sillabo*, str. 212. Pravzaprav listina ne prinaša potrditve oziroma vnovične podelitve pravic iz naslova javne oblasti tržaškimi škofom, temveč donacijo *ex novo*. Nikjer v besedilu ni omenjeno, da so tržaški škofje te pravice v preteklih stoletjih že posedovali, prav tako pa ni omenjena ne prvotna podelitev kralja Lotarja II. ne njena potrditev s strani cesarja Friderika II. Kljub temu ni dvoma o tem, da listina v dispozicijskem delu sloni na podelitvi iz leta 948. Dediščina škofa Antonija de Negrija je vidna v tem, da so njegovi nasledniki vse do 19. stoletja zase uporabljali grofovski naziv.

Vergottini, *Lineamenti storici* II, str. 182 s poskusom ponovne vzpostavitve javne oblasti tržaških škofov v mestu v prvi polovici 14. stoletja povezuje tudi upor Marka Ranfa proti mestni komuni. Hipoteza temelji na dejstvu, da je bil Marko Ranfo škofov vazal (kot tak omenjen leta 1288, gl. CDI II, str. 747, št. 421), vendar z razpoložljivimi viri ni preverljiva.

⁶⁷ Vergottini, *Lineamenti storici* II, str. 176–177 striktno naslavljanje tržaške komune razume v kontekstu imenovanja podestata iz Furlanije leta 1282, torej osebe iz patriarhovega kroga; patriarh močne tržaške komune ni želel razžaliti z izpostavitvijo škofa.

⁶⁸ CDI II, str. 823–824, št. 460.

⁶⁹ Štih, *I rapporti*, str. 84–85.

⁷⁰ CDI II, str. 825–826, št. 461.

⁷¹ Leta 1299 je v Kopru prišlo do sodnega zasedanja, na katerem je v sporu med prebivalci Umaga in tržaškim škofom Brisso di Toppom kot arbiter odločal koprski duhovnik Konrad. Razsodil je, da tržaški škof ne sme ničesar več zahtevati

- seculum XV summatis regesta: Documenta ad Forumjulii Patriarchatum Aquileiensem Tergestum Istriam Goritiam spectantia I. Venetiis: Typis Joh. Cecchini 1887.*
- Il Liber Communis: *Il Liber Communis detto anche Plegiorum del R. Archivio Generale di Venezia* (Archivio Veneto III/2). Venezia: Tipografia del commercio di Marco Visentini, 1872.
- CDI: Pietro Kandler (ur.): *Codice diplomatico Istriano I–III*. Trieste: Riva, 1986.
- Kos (ur.), *Gradivo II: Kos, Franc: Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku II*. Ljubljana: Leonova družba, 1906.
- Kos (ur.), *Gradivo IV: Kos, Franc: Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku IV*. Ljubljana: Leonova družba, 1915.
- Kos (ur.), *Gradivo V: Kos, Milko: Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku V*. Ljubljana: Leonova družba, 1928.
- MGH D O I: *Monumenta Germaniae Historica inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum: Diplomatum regum et imperatorum Germanie I: Conradi I. Henrici I. et Ottonis I. diplomata*. Hannoverae: Impensis Bibliopoli Hahniani, 1879–1884.
- MGH D O II: *Monumenta Germaniae Historia inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum: Diplomatum regum et imperatorum Germanie II: Ottonis II. et III. diplomata*. Hannoverae: Impensis Bibliopoli Hahniani, 1893.
- RI V, 1, 1: Johann Friedrich Böhmer: *Regesta imperii V: Jüngere Staufer 1198–1272: Die Regesten des Kaiserreichs unter Philipp, Otto IV, Friedrich, Heinrich (VII), Conrad IV, Heinrich Raspe, Wilhelm und Richard*. Innsbruck: Verlag der Wagnerschen Universitäts-Buchhandlung 1881.
- Rubeis, *Monumenta Ecclesiae: Rubeis, Bernardo Maria de: Monumenta ecclesiae Aquileienseis*. Argentinae 1740.
- Schiaparelli (ur.), *I diplomata di Berengario I: Schiaparelli, Luigi (ur.): I diplomata di Berengario I* (Fonti per la storia d'Italia). Roma: 1903.
- Schiaparelli (ur.), *I diplomata di Ugo: Schiaparelli, Luigi (ur.): I diplomata di Ugo e di Lotari, di Berengario II e di Adalbergo* (Fonti per la storia d'Italia). Roma: 1924.
- LITERATURA
- Babudri, Francesco: Nuovo sillabo cronologico dei vescovi di Trieste. *Archeografo Triestino* ser. III, 9, 1921, str. 157–243.
- Benussi, Bernardo: *L'Istria nei suoi due millenni di storia*. Trieste, 1924.
- Benussi, Bernardo: *Nel medio evo: Pagine di storia istriana I–II*. Rovigno, Trieste: Centro di ricerche storiche, 2004.
- Bonomo, Andrea Giuseppe de: *Sopra le monete de vescovi*. Trieste: Stamperia dell' Eccelso Governo, 1788.
- Bordone, Renato: I poteri di tipo comitale dei vescovi nel secoli X–XII. *Formazione e strutture dei ceti dominanti nel medioevo: Marchesi, Conti e Visconti nel Regno Italico (sec. IX–XII)* (Atti del terzo convegno di Pisa, 18.–20. marzo 1999, ur. Amleto Spicciani). Roma: Istituto storico italiano per il medioevo, 2003, str. 103–122.
- Bottazzi, Marialuisa: Trieste e Venezia. *Medioevo a Trieste: Istituzioni, arte, società nel trecento* (Trieste, Civico Museo del Castello di San Giusto, 30. 7. 2008–25. 1. 2009, ur. Paolo Cammarosano, Michela Messina). Trieste: Cinisello Balsamo Silvana Editoriale, 2008, str. 50–61.
- Bottazzi, Marialuisa: Venezia e Trieste. *Medioevo a Trieste: Istituzioni, arte, società nel trecento* (ur. Paolo Cammarosano). Roma: Viella, 2009, str. 61–80.
- Cammarosano, Paolo: La struttura comunale. *Medioevo a Trieste: Istituzioni, arte, società nel trecento* (Trieste, Civico Museo del Castello di San Giusto, 30. 7. 2008–25. 1. 2009, ur. Paolo Cammarosano, Michela Messina). Trieste: Cinisello Balsamo Silvana Editoriale, 2008, str. 74–79.
- Cammarosano, Paolo: Trieste fra Duecento e Trecento. *Medioevo a Trieste: Istituzioni, arte, società nel trecento* (Trieste, Civico Museo del Castello di San Giusto, 30. 7. 2008–25. 1. 2009, ur. Paolo Cammarosano, Michela Messina). Trieste: Cinisello Balsamo Silvana Editoriale, 2008, str. 90–98.
- Chabert, August: *Bruchstück einer Staats- und Rechtsgeschichte der Deutsch-Österreichischen Länder*. Wien: Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1852.
- Croce, Ireneo della: *Historia antica e moderna, sacra e profana, della città di Trieste*. Venezia: Appresso Girolamo Albrizzi, 1698.
- Cuscito, Giuseppe: Chiese e organizzazione religiosa a Trieste tra XIII e XIV secolo. *Medioevo a Trieste: Istituzioni, arte, società nel trecento* (Trieste, Civico Museo del Castello di San Giusto, 30. 7. 2008–25. 1. 2009, ur. Paolo Cammarosano, Michela Messina). Trieste: Cinisello Balsamo, 2008, str. 99–124.
- Cuscito, Giuseppe: La Chiesa tergestina tra Medioevo e incipiente Rinascimento. *Breviarium secundum consuetudinem Aquilegensis ac Tergestinas Ecclesiam: Commento al Breviario e saggi critici* (ur. Ettore Malnati, Roberto Gherbaz, Ilaria Romanzin). Brescia: Marco Serra Tarantola, 2011, str. 259–337.
- Cuscito, Giuseppe: *La diocesi di Trieste: Note storiche*. Trieste, 1988 (Documenti della Chiesa di Trieste, 18).
- Cuscito, Giuseppe: La formazione dei poteri comi-

- tali dei vescovi sulla città di Trieste nel dibattito storiografico. *Quaderni Giuliani di storia*, 11, 1990, str. 131–144.
- Cuscito, Giuseppe: *Trieste: Diocesi di frontiera: Storia e storiografia*. Trieste: Editreg, 2017.
- Cusin, Fabio: *Venti secoli di bora sul carso e sul golfo: Storia di Trieste dalle origini ai giorni nostri*. Trieste: Il Gabbiano, 1952.
- Dagostini, Lorenzo: Monete triestine tra Duecento e Trecento. *Medioevo a Trieste: Istituzioni, arte, società nel trecento* (Trieste, Civico Museo del Castello di San Giusto, 30. 7. 2008–25. 1. 2009, ur. Paolo Cammarosano, Michela Messina). Trieste: Cinisello Balsamo Silvana Editoriale, 2008, str. 90–98.
- Du Cange et al.: *Glossarium mediae et infimae latinitatis*. Niort, 1883–1887.
- Dupre Theseider, Eugenio: Vescovi e città nell'Italia precomunale. *Vescovi e diocesi in Italia nel medioevo (sec. IX–XIII)* (Italia sacra: Studi e documenti di storia ecclesiastica V). Padova: Antenore, 1964, str. 49–102.
- Fonseca, Cosimo Damiano – Violante, Cinzio: Cattedrale e città in Italia dall' VIII al XIII secolo. *Chiesa e città: Contributi della Commissione italiana di storia ecclesiastica comparata aderente alla Commission internationale d'histoire ecclesiastique comparee al 17. Congresso internazionale di scienze storiche* (Madrid, 26. 8.–2. 9. 1990, ur. Cosimo Damiano Fonseca, Cinzio Violante). Congedo: Galatina, 1990, str. 11–31.
- Kos, Franc: Iz zgodovine devinskih gospodov. *Razprave Znanstvenega društva za humanistične vede v Ljubljani*, 1, 1923, str. 91–134.
- Kos, Milko: Opazke h kronološki vrsti tržaških škofov v srednjem veku. *Carniola VII*, 1916, str. 161–177.
- Kosi, Miha: *Spopad za prehode proti Jadranu in nastanek »dežele Kras«: Vojaska in politična zgodovina Krasa od 12. do 16. stoletja*. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2018.
- Maneresi, Cesare: Alle origini del potere dei vescovi nel territorio esterno delle città. *Bullettino dell'Istituto storico italiano per il medioevo*, 58, 1944, str. 221–334.
- Mayer, Ernesto: La costituzione municipale dal-mato-istriana nel medio evo e le sue basi romane (trad. di C. Franceschi con osservazioni di U. Inchiostri e del traduttore). *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria*, 22, 1906, str. 346–462.
- Miller, Maureen C.: From Episcopal to Communal Palaces: Places and Power in Northern Italy, 1000–1250. *The Journal of the Society of Architectural Historians* 54, 1995, 2, str. 175–185.
- Miller, Maureen C.: *The Bishop's Palace: Architecture & Authority in Medieval Italy*. Ithaca – London: Cornell University Press, 2000.
- Miller, Maureen C.: Topographies of Power in the Urban Centers of Medieval Italy: Communes, Bishops, and Public Authority. *Beyond Florence: The Contours of Medieval and Early Modern Italy* (ur. Paula Findlen, Michelle M. Fontaine, Duane J. Osheim). Stanford: Stanford University Press, 2003, str. 181–190.
- Pahor, Miroslav: Organizacija oblasti v občini Izola po listinah iz leta 1253 in 1260. *Kronika* 24, 1976, str. 158–165.
- Rieger, Karl: Die *Immunitätsprivilegien* der Kaiser aus dem sachsichen Hause für italienische Bisthümer. *Siebter Jahresbericht über das k.k. Franz-Joseph Gymnasium in Wien: Selbstverlag des Gymnasiums*, 1881, str. 3–50.
- Rutar, Simon: *Samosvoje mesto Trst in mejna grofija Istra: Prirodoznanski, statistični, kulturni in zgodovinski opis*. Ljubljana: Matica slovenska, 1896.
- Schiaparelli, Luigi: I diplomi dei re d'Italia: Ricerche storico-diplomatiche. *Bullettino dell'Istituto storico italiano*, 34, 1914, str. 7–225.
- Scussa, Vincenzo: *Storia cronografica di Trieste dalla sua origine all' anno 1695*. Trieste: Stab. Tipog.-litogr. Di C. Coen Editore, 1863.
- Štih, Peter: *Goriski grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1994.
- Štih, Peter: I rapporti tra i conti di Gorizia e Trieste fino alla sottomissione della città agli Asburgo nel 1382. *Medioevo a Trieste: Istituzioni, arte, società nel Trecento* (ur. Paolo Cammarosano). Roma: Vela, 2009, str. 81–98.
- Tabacco, Giovanni: *The struggle for power in medieval Italy: Structures of political rule*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
- Tabacco, Giovanni: Vescovi e comuni in Italia. *I poteri temporali dei vescovi in Italia e Germania* (ur. Carlo Guido Mor, Heinrich Schmidinger). Bologna: Il Mulino, 1979, str. 253–282 (Annali dell'Istituto storico italo-germanico, Quaderno 3).
- Tamaro, Attilio: *Storia di Trieste I*. Roma: Alberto Stock Editore, 1924.
- Tamaro, Attilio: Documenti inediti di storia triestina (1298–1544). *Archeografo Triestino: Volume del centenario I*, 1929–1930, str. 1–93.
- Ughelli, Ferdinando: *Italia sacra sive De episcopis Italiae et insularum adjacentium IV*. Roma: Sebastianum Coleti, 1717.
- Vergottini, Giovanni de: Comune e vescovo a Trieste nei secoli XII–XIV. *Studi storici in onore di Giachino Volpe per il suo 80° compleanno I*. Firenze: Sansoni, 1958, str. 361–380.
- Vergottini, Giovanni de: La costituzione provinciale dell'Istria nel tardo medio evo. *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria*, 38, 1926, str. 82–127.
- Vergottini, Giovanni de: *Lineamenti storici della costituzione politica dell'Istria durante il Medioevo*.

Trieste: Società istriana di archeologia e storia patria, 1974.

Vidulli Torlo, Marzia: I vescovi di Trieste tra Duecento e Quattrocento: Una cronologia. *Medioevo a Trieste: Istituzioni, arte, società nel trecento* (Trieste, Civico Museo del Castello di San Giusto, 30. 7. 2008–25. 1. 2009, ur. Paolo Cammarosano, Michela Messina). Trieste: Cinisello Balsamo Silvana Editoriale, 2008, str. 130–137.

Vilfan, Sergej: *Pravna zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Slovenska matica, 1996.

S U M M A R Y

Bishops of Trieste and their public authority in the city from the mid-tenth to the end of the thirteenth century in relation to the commune of Trieste

In 948, King Lothar II of Italy granted the bishops of Trieste public authority over the city and the surrounding area within a three-mile radius. While this is the only such case among Istrian towns, it is not an isolated one within a wider geographical area. The two main starting points for examining the ways in which the Trieste bishops exercised public authority are: their jurisdiction in the city and the question of the city's foreign policy. Scarce written sources from the high Middle Ages reveal nothing about the situation in Trieste from the mid-tenth to the first half of the twelfth century. The first tangible insight is offered in a document of 1139 which also contains the first mention of a gastaldus, the Trieste bishop's official, and of the city commune. Because of this specific situation, the bishops' public authority in the city until the end of the thirteenth century can be investigated only in relation to the commune of Trieste as the institution which ultimately established its autonomy and became the holder of public authority in Trieste. The office of gastaldus, which can be traced until the end of the thirteenth century, is the most reliable indicator of the ways in which bishops exercised public authority. Gastaldus can also be linked to three judges, whose offices were, unlike in other Istrian towns, considered to be on a par with gastaldus's. Moreover, some of the gastaldi can be placed in the (social) circles of the Bishops of Trieste.

Even though the treaty with the Venetians from 1202 refers to the bishop's gastaldus as the person in charge in Trieste, the first half of the thirteenth century witnessed a slowly shifting balance of power and authority between Trieste's bishops and the commune. Whereas the first known reference to the city

podestà from 1216 cannot be understood as part of the commune's advanced stage of autonomy, the first mention of its rectors from 1233 does bear witness to change that started to take place at a time when bishops still exercised judicial jurisdiction.

A key shift in relations occurred in 1253, when the then bishop of Trieste sold most jurisdictions exercised within the domain of public authority to the representatives of the commune. The remaining jurisdictions, i.e. those possessed by the offices of gastaldus and high justice, were sold in 1295. Both transactions were prompted as much by the Trieste bishops' financial difficulties as by the widespread rise of autonomous cities – a process that, due to its specific situation, took longer to unfold in Trieste than in other Istrian towns.

R I A S S U N T O

Dominio vescovile nella città di Trieste dalla metà del X alla fine del XIII secolo attraverso il prisma dei rapporti con il comune di Trieste

Nel 948, i vescovi di Trieste ottennero dal re Lotario II d'Italia il potere pubblico sulla città di Trieste e sulle tre miglia che la circondavano. Questo è l'unico caso del genere tra le città istriane, ma non affatto isolato in un contesto geografico più ampio. Due sono i punti di partenza principali per valutare l'esercizio del potere pubblico da parte dei vescovi di Trieste: la giurisdizione dei vescovi nella città di Trieste e la questione della politica estera della città. A causa della mancanza di fonti scritte dell'Alto Medioevo, non disponiamo di informazioni che potrebbero illustrare la situazione nella città dalla metà del X alla prima metà del XII secolo. Le prime informazioni tangibili risalgono al 1139, precisamente a un atto dove allo stesso tempo viene menzionato per la prima volta il gastaldo, l'amministratore ufficiale del vescovo di Trieste e il comune di Trieste. Per questo motivo, per il periodo fino alla fine del XIII secolo, è possibile studiare l'esercizio del potere pubblico dei vescovi in città solo in relazione al comune, l'istituzione che alla fine ottenne la propria autonomia e diventò detentore del potere pubblico in città. È possibile seguire le tracce dell'ufficio del gastaldo, menzionato per la prima volta nel documento in questione, fino alla fine del XIII secolo. Si tratta dell'indicatore più evidente dell'esercizio del potere pubblico da parte del vescovo e vi è possibile associare anche tre giudici che, a differenza di altre città istriane, a Trieste compaiono a fianco del gastaldo. È possibile inoltre collocare i singoli detentori di questo ufficio nei circoli (sociali) dei vescovi di Trieste.

Sebbene nel 1202, in accordo con Venezia, a capo di Trieste risulti essere il gastaldo del vescovo, la prima metà del XIII secolo fu segnata da una lenta svolta nel rapporto di potere e autorità tra i vescovi di Trieste e il comune. Anche se la prima menzione conosciuta del podestà di Trieste risalente al 1216 non si può ancora intendere nel contesto di un livello superiore di sviluppo dell'autonomia del comune, la prima menzione dei rettori del comune nel 1233 ne testimonia i cambiamenti. In quel periodo i vescovi esercitavano ancora le loro competenze giurisdizionali.

La svolta cruciale in questo rapporto avvenne nel 1253 quando il vescovo di Trieste di allora vendette la maggior parte dei suoi poteri pubblici ai rappresentanti del comune. Nel 1295 avvenne la vendita dei restanti diritti, ovvero l'ufficio di gastaldo e l'esercizio del diritto di sangue. Entrambe le vendite furono da un lato innescate dalle difficoltà finanziarie dei vescovi di Trieste e, dall'altro lato, dallo sviluppo generale dell'autonomia delle città, che, dovuto alla situazione specifica di Trieste, fu più lento rispetto ad altre città istriane.

Albrecht Carl Seutter: Trst sredi 18. stoletja.

Trst na zemljevidu Janeza Dizme Florjančiča, 1744 (izrez): *Ducatus Carnioliae tabula chorographica*. Ljubljana (brani: Zemljepisni muzej Geografskega inštituta Antona Melika ZRC SAZU).

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 27-722.52:929Bonomo P.(450.361)"15"

Prejeto: 23. 8. 2019

Lilijana Žnidaršič Golec

doc. dr., višja svetovalka – arhivistka, Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska ulica 1, SI-1102 Ljubljana
E-pošta: lilijana.znidarsic@gov.si

Primož Trubar – *servitor in commissus specialis* tržaškega škofa Petra Bonoma

Prispevek k Trubarjevi biografiji

IZVLEČEK

Jedro prispevka sestavljata prikaza dveh (prepisov) notarskih listin, datiranih z 18. junijem 1526 in 15. junijem 1541. V prvi listini je Trubar označen kot servitor, v drugi pa kot commissus specialis tržaškega škofa Petra Bonoma (1502–1546). Ker mlajši zapis še ni bil predstavljen širši javnosti, je v prispevku obravnavan pred starejšo, do zdaj v literaturi že večkrat navajano listino. Celotno besedilo mlajšega zapisa je objavljeno v Prilogi. Poleg vsebine obeh listin imajo v prispevku pomembno vlogo vprašanja, ki zadevajo Trubarjeve vezi s Trstom in njegovo življenjsko pot sploh. Odgovore nanje moramo sicer iskati tudi v drugih tržaških virih iz let 1526 in 1541, v katerih naletimo na Trubarja.

KLJUČNE BESEDE

Primož Trubar, Peter Bonomo, Trst, tržaška škofija, Socerb, Dunaj, notarske listine, biografija

ABSTRACT

**PRIMOŽ TRUBAR – SERVITOR AND COMMISSUS SPECIALIS OF PIETRO BONOMO,
BISHOP OF TRIESTE
A CONTRIBUTION TO TRUBAR'S BIOGRAPHY**

The contribution focuses on presenting two notary documents, dated 18 June 1526 and 15 June 1541, respectively. In the first, Trubar is referred to as the servitor and in the second as the procurator, nuncius, et commissus specialis of Pietro Bonomo, Bishop of Trieste from 1502 to 1546. Since the more recent record has to date not been presented to general public, it is addressed before its earlier counterpart, which has already been cited in literature several times. The full text of the more recent record is published in the Annex. Apart from the contents of both documents, the contribution also highlights questions concerning Trubar's connections with Trieste and his life in general. However, the answers to these questions should also be sought in other Trieste sources from 1526 and 1541 that contain mention of Trubar.

KEY WORDS

Primož Trubar, Pietro Bonomo, Trieste, Diocese of Trieste, Socerb, Vienna, notary documents, biography

O navezanosti Primoža Trubarja na Trst in tržaškega škofa Petra Bonoma (1502–1546) je bilo povedanega že razmeroma veliko.¹ Tako vemo, da sta leta 1526 prav v Trstu nastali najstarejši za zdaj znani neposredni pričevanji o Trubarju.² Pri Trubarju samem (1577) ter pri Jakobu Andreaeju (1586) oziroma Matiji Troštu (1588) se mesto Trst sicer omenja tudi v povezavi z letom Trubarjevega rojstva, natančneje, z letom 1508,³ kar pa je glede na kontekst omembe napačno.⁴ »Cesar Maksimilijan rajnik, tiga imena ta prvi« namreč Trsta izpod oblasti Benečanov ni rešil navedenega leta, ampak leta 1509. Leto prej je Trst padel v beneške roke, resda le za kratek čas.⁵ Trubar je v Trstu, kot kaže, prejel tudi mašniško posvečenje, pisalo naj bi se leto 1530.⁶ Tri leta pred tem, najverjetneje leta 1527, mu je škof Bonomo prepustil večji del dohodkov vikariata Loka pri Radečah (Loka pri Zidanem Mostu),⁷ s čimer je spodbudil Trubarjevo nadaljnjo kariero v katoliški Cerkvi. Dohodki loškega vikariata, ki je spadal pod patronat tržaških škofov kot »pravih župnikov« v Laškem,⁸ so Trubarju brez dvoma olajšali, če že ne omogočili študij na Dunaju. Na tamkajšnjo univerzo se je vpisal v letnem semestru 1528, vendar je tu študiral samo en ali dva semestra.⁹ Nedolgo po mašniškem posvečenju je postal še upravitelj oziroma vikar župnije Laško, ki je bila od srede 15. stoletja v komendi tržaških škofov in je z njo kot táko zdaj razpolagal Bonomo.¹⁰ Ko se je Trubar leta 1557 spominjal svojega mladostnega bivanja v Trstu, je poleg hvaležnosti škofu izpostavil podatek, da je kot deček pel v Bonomovem pevskem zboru.¹¹ Trubarja kot diskantista škofovega (stolnega) zbora označuje tudi Jakob Andreae v pogrebni pridigi za Trubarjem leta 1586.¹²

Drugo daljše obdobje, ki ga je Trubar zagotovo preživel v Trstu, sega v čas od 7. aprila do 9. avgusta

Jakob Lederlein, Primož Trubar, lesorez, 1578 (obj. na spletu). Trubar se je v poznejših letih večkrat spomnil na svojega dobrotnika, tržaškega škofa Petra Bonoma.

1541.¹³ Ni nedvoumno izpričano, da bi bil v mestu že v adventu, tj. med 28. novembrom in božičem 1540, kot lahko beremo v različnih Trubarjevih življenjepisih.¹⁴ Čeprav Mirko Rupel ne dvomi, da se je Trubar v mesto na severovzhodu Jadranskega morja odpravil že leta 1540, pa te letnice ne potrjuje navedek iz pisma, na katerega Rupel opozarja v svoji standardni Trubarjevi biografiji.¹⁵ Navedek je iz pisma Petra Pavla Vergerija (ok. 1498–1565) koprskemu notarju Ottonelu Vidi (Vida) iz leta 1540, glasi pa se: »Zlasti mi je bilo in mi ni bilo všeč, kar ste mi pisali o tistem pridigarju iz Ljubljane; čeprav to mesto ni na Saškem, se tam vendar javno pridiguje luteranstvo; zato bi Vi dobro storili, ko bi nastopili zoper njega.«¹⁶ Če

¹ Kidrič, *Ogrodje za biografijo*, str. 57–113; Rupel, *Primož Trubar*, str. 30–33, 48–53; Brazzano, *Pietro Bonomo*, str. 173, 292–295, 326–330; Cavazza, Bonomo, Vergerio, Trubar, str. 91–97. Prim. Cavazza, Bonomo, Vergerij, Trubar, in Premk, Primož Trubar (z napačno navedbo časovnega okvira Trubarjevega šolanja pri škofu Bonomu).

² Prim. Golec, *Najzgodnejša pričevanja*, str. 26.

³ *V Noviga testamenta posledni deil*, str. IV. *Primož Trubar, Nemški spisi*, str. 228, 240. Prim. Brendle in Riethe, *Die Leichenpredigt*, str. 61; Rupel, *Nove najdbe*, str. 65.

⁴ Golec, *Kdo in od kod*, str. 46–47.

⁵ Prim. Cuscito, *Trieste*, str. 93; Brazzano, *Pietro Bonomo*, str. 165–166.

⁶ Kidrič, *Ogrodje za biografijo*, str. 67–69; Rupel, *Primož Trubar*, str. 30; Brazzano, *Pietro Bonomo*, str. 295.

⁷ *Primož Trubar, Nemški spisi*, str. 23, 45; Kidrič, *Ogrodje za biografijo*, str. 67–69; Rupel, *Primož Trubar*, str. 33. O vikariatu oziroma župnijskem vikariatu Loka do srede 16. stoletja prim. Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 353–354.

⁸ *Orožnova zgodovina*, str. 80–82; Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 353.

⁹ Rajhman, Trubar. Prim. Rupel, *Primus Truber*, str. 23–24.

¹⁰ Prim. *Orožnova zgodovina*, str. 82–83; Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 50; Žnidaršič Golec, *Cerkvene ustanove*, str. 58.

¹¹ *Primož Trubar, Nemški spisi*, str. 23, 45.

¹² Brendle in Riethe, *Die Leichenpredigt*, str. 61.

¹³ Prim. Kidrič, *Ogrodje za biografijo*, str. 73. O Trubarjevem drugem (in ne tretjem) bivanju v Trstu piše tudi Silvano Cavazza v Cavazza, Bonomo, Vergerio, Trubar, str. 93.

¹⁴ Kidrič, *Ogrodje za biografijo*, str. 72–73; Rajhman, Trubar; Brazzano, *Pietro Bonomo*, str. 324, 326; Cavazza, Bonomo, Vergerio, Trubar, str. 92.

¹⁵ Rupel, *Primož Trubar*, str. 52; Rupel, *Primus Truber*, str. 55.

¹⁶ Rupel, *Primož Trubar*, str. 52. Prim. Jacobson Schutte, *Pier Paolo Vergerio*, str. 135.

Grb in napis škofa Bonoma nad vhodnimi vrati škofijske palače na via Castello v Trstu, 1523 (obj. v Cuscito, Trieste, str. 98). Napis se glasi: »P(etrus) Bonomus antist(es) Tergest(inus) chariss(imae) patriae decori d(ono) d(edit).«

je z ljubljanskim pridigarjem v resnici mišljen Trubar in če pustimo ob strani vprašanje možnosti notarjevega ukrepanja proti Trubarju,¹⁷ lahko sklenemo, da navedka samega po sebi ne moremo razumeti v smislu potrditve Trubarjeve navzočnosti v Trstu. Povrhu tega naj se s Trubarjem v Trstu ne bi osebno srečal Giulio Della Rovere (Giulio da Milano), protestantizmu naklonjeni pridigar iz reda avguštincev eremitov, ki je med adventom 1540 na Bonomovo povabilo pridigal Tržičanom v italijanščini.¹⁸ Tako je Della Rovere vsaj trdil na zaslišanju pred beneško inkvizicijo zgodaj poleti 1541.¹⁹ O Trubarju je sicer vedel, da je *familiar* škofa Bonoma in da govori slovensko.²⁰ Pač pa osebni stik z duhovnikom Primožem (*presbiter Primus*) v pismu Della Roveru 7. aprila 1541 omenja zdravnik Melhior Cerroni, od začetka 1540 v Trstu živeči Bolognčan, ki je s protestantsko gorečnostjo prispeval nemajhen delež k radikalizaciji Bonomovih konfesionalnih stališč.²¹ »Frater Iulius« – tako Trubar poldrugo desetletje pozneje v pismu Bullingerju imenuje karizmatičnega avguštinskega pridigarja²² – bi torej za Bonomovega slovensko govorečega kaplana lahko dejansko slišal od Ceronija in/ali koga drugega iz tržaškega prote-

stantskega kroga.²³ Kakor koli, le dvanajst dni po nastanku Ceronijevega pisma, 19. aprila 1541, je Della Rovera v Benetkah doletela aretacija.²⁴

Druge do zdaj znane vire »prve roke«, ki potrjujejo Trubarjevo delovanje v Trstu leta 1541, je na podlagi izpiskov Luigija de Jennerja in zapisov tržaških vicedominov leta 1884 kratko povzel Lovro Žvab v *Ljubljanskem zvonu*.²⁵ V tem gradivu se Trubar enkrat pojavlja v vlogi zastopnika in trikrat v vlogi pričue pri različnih pravnih dejanjih. 29. aprila 1541 ga je nakup hiše za Pasquo (*pro Pascha*)²⁶ pripeljal kot pričo v veliko dvorano škofijske palače v tržaški četrti Castello, tj. palače, ki jo je dal po prihodu z Dunaja prenoviti Bonomo in je Trubarju večkrat dajala streho.²⁷ Ob tej priložnosti je Trubar predstavljen kot »častitljivi duhovnik Primož Trubar z Rašice, župnik v Loki [pri Zidanem Mostu]«. ²⁸ Z enakimi besedami Trubarjevo istovetnost podaja listinski zapis vicedomina Oktavija Cigottija z dne 9. avgusta 1541. Trubar je bil tisti dan v veliki dvorani Bonomove škofijske palače navzoč pri izstavitvi listine glede posesti »gospe Pasque, hčere Nikolaja iz Portogruara«²⁹ – na njeno ime smo naleteli že pri nakupu hiše 29. aprila 1541. Na fevdno posest tržaških

¹⁷ Rupel, *Primož Trubar*, str. 52; Rupel, *Primus Truber*, str. 55.

¹⁸ Kidrič, *Ogrodje za biografijo*, str. 72; Brazzano, *Pietro Bonomo*, str. 324; Cavazza, Bonomo, Vergerio, Trubar, str. 95. Bonoma kot »zaščitnika brata Julija« v pismu Heinrichu Bullingerju 13. marca 1557 omenja tudi Trubar. *Pisma Primoža Trubarja*, str. 27, 29.

¹⁹ Brazzano, *Pietro Bonomo*, str. 324–325; Cavazza, Bonomo, Vergerio, Trubar, str. 97.

²⁰ Cavazza, Bonomo, Vergerio, Trubar, str. 97 (zaslišanje 27. junija 1541).

²¹ Kidrič, *Ogrodje za biografijo*, str. 72; Brazzano, *Pietro Bonomo*, str. 323.

²² *Pisma Primoža Trubarja*, str. 27, 29. Prim. Kidrič, *Ogrodje za biografijo*, str. 81.

²³ Prim. Brazzano, *Pietro Bonomo*, str. 334, op. 206.

²⁴ Rozzo, Della Rovere, Giulio.

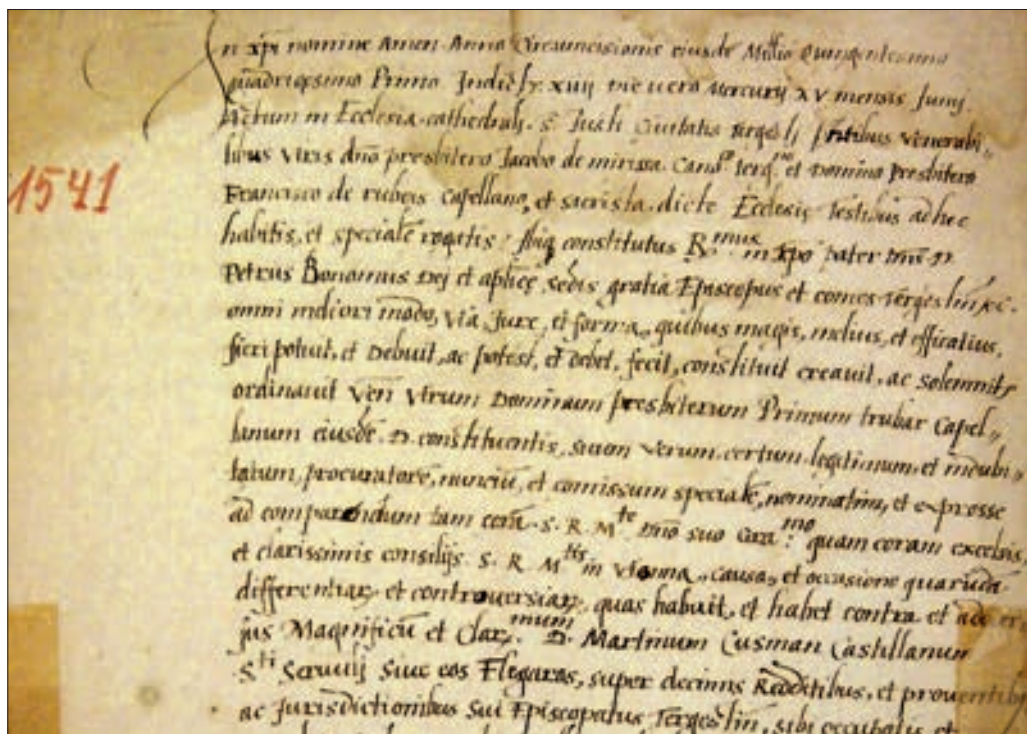
²⁵ Žvab, Črtica o Primoži Trubarji, str. 41–45. De Jennerjeve rokopisne zapiske hrani Biblioteca civica Attilio Hortis v Trstu. Prim. seznam v Brazzano, *Pietro Bonomo*, str. 612.

²⁶ Prav tam, str. 43.

²⁷ Žvab, Črtica o Primoži Trubarji, str. 43. O palači, ki jo je dal postaviti (prenoviti) Peter Bonomo, prim. Cuscito, *Trieste*, str. 37.

²⁸ Žvab, Črtica o Primoži Trubarji, str. 43: »Emptio unius domus de contrata Castellj pro pascha [Pascha] etc.«

²⁹ Prav tam, str. 44: »Instrumentum liuellj pro domina pascha [Pascha] filia Nicolaj de Portogruario.«

Prva stran prepisa notarske listine z dne 15. junija 1541, izsek (ADT, Carteggio Miscellaneo, busta 1).
Škof Bonomo Trubarja postavlja za »suum verum, certum, legitimum, et indubitatum, procuratorem, nuncium, et commissum specialem«.

škofov v Kastelcu pri Socerbu (Castel) se po drugi strani nanašata dva po Jennerju povzeta dokumenta. Starejša listina z dne 1. junija 1541 naj bi Trubarja opredeljevala kot »upravnika plemenitima bratoma Ivanu in Jeronimu Brati.«³⁰ Trubarjeva »delodajalca« sta bila v tem primeru pač člana patricijske družine Brati iz Kopra.³¹ Brata Brati sta omenjeno posest prejela v fevd od škofa Bonoma, zdaj pa sta se ji odpovedala v korist Antona (Antonio) Della Spade, tržaškega meščana in skrbnika Bonomovih mladoletnih vnukov.³² Do formalnopravne izročitve kastelske posesti, pri kateri je bil Trubar navzoč kot pričea, je prišlo 13. junija, torej slaba dva tedna pozneje.³³ Po podatkih iz registra vicedomina Nikolaja Cigottija so Bonomovim vnukom – leta 1527 rojenemu Janezu Antonu ter mlajšima Hektorju in Jožefu³⁴ – dohodki od posesti v Kastelcu (za določen čas) pripadli že leta 1539, tj. v letu, ko je njen lastnik postal njihov ded.³⁵ Da bi rekonstruirali celotno dogajanje v zvezi

s kastelsko posestjo v tistih letih, bi bilo treba opraviti podrobnejšo analizo. A čeprav bi njeni rezultati morda nekoliko spremenili časovnico Trubarjevih bivanj v Trstu, nova dognanja zagotovo ne bi zamajala dejstva, da se je Trubar (sredi) junija 1541 dejansko zadrževal v mestu. Kot bomo videli v nadaljevanju, je škof Bonomo 15. junija tega leta Trubarja angažiral v sporu s socerbskim kastelanom Martinom Kusmanom. Prepis zadevnega notarskega instrumenta najdemo v Škofijskem arhivu v Trstu, v fondu *Carteggio Miscellaneo* (Razna korespondenca).³⁶

Listina nam pove, da je v sredo, 15. junija 1541, Peter Bonomo, po božji milosti tržaški škof in grof,³⁷ v stolni cerkvi sv. Justa svojega kaplana Primoža Trubarja določil in slovesno postavil za svojega zakonitega zastopnika, odposlanca in posebnega pooblaščenca. Trubar naj bi pred kraljevim veličanstvom, tj. kraljem Ferdinandom I., in kraljevimi svétniki na Dunaju Bonoma zastopal v sporu s kastelanom gradu Socerb Martinom Kusmanom (*Cusman*)³⁸ – oziroma

³⁰ Prav tam, str. 43–44.

³¹ O družini Brati (Bratis) prim. Štoka et al., *Albanske plemiške družine*, str. 27, 28–29.

³² Bonomo je postal duhovnik po smrti svoje žene Margarete pl. Rosenberg. Prim. Rill, Bonomo, Pietro.

³³ Žvab, Črtica o Primoži Trubarji, str. 44.

³⁴ O Bonomovih vnukih prim. Brazzano, *Pietro Bonomo*, str. 286, 289, 311.

³⁵ Sapač, *Grajske stavbe*, str. 45. Večina kastelskih zemljišč je ležala v kraju Kastelec, kjer je stal manjši dvor. Ta se je pozneje, v 17. ali 18. stoletju, »preoblikoval« v dvorec. Prim. Brazzano,

Pietro Bonomo, str. 314.

³⁶ ADT, *Carteggio Miscellaneo*, busta 1, »Ex lit. B/6«. Prim. http://www.anagrafebbcc.chiesacattolica.it/anagraficaCEIBib/public/VisualizzaScheda.do?codice_ccei=CEI751A00002 (pridobljeno 26. 6. 2019).

³⁷ O vprašanju naziva »grof« (*comes*) za tržaške škofove v srednjem veku prim. Jenko Kovačič, *Javna oblast tržaških škofov, posebej op. 9*.

³⁸ Prim. Sapač, *Grajske stavbe*, str. 227.

tamkajšnjimi oskrbniki –, in sicer zaradi polastitve (nekaterih) desetih, dohodkov in pravic. Trubarjeva naloga je bila dokazati, da ti dohodki in pravice pripadajo tržaškemu škofom, in kot nične ovreči dokazuje, ki bi jih predstavila nasprotna, Kusmanova stran. Čeprav bi to zahtevalo širša pooblastila, bi lahko Trubar kralja ali njegov svet zabil tudi za potrdila o pravicah in svoboščinah, ki so jih pridobili in se ravnali po njih bodisi Bonomovi predhodniki bodisi Bonomo sam in za katere bi menil, da utegnejo biti koristna. Škof je Trubarju povrh tega podelil pravico imenovati in odpoklicati enega ali več nadomestnih zastopnikov z enakimi ali omejenimi pristojnostmi, kot jih je s to listino dobil Trubar. Do overovitve notarske listine je prišlo v navzočnosti kanonika tržaškega kapitlja Jakoba de Mirisse (Mirissa) ter kaplana in zakristana pri tržaški stolnici Frančiška de Rubeisa.³⁹ O kanoniku de Mirissi dodajmo, da je leta 1532 škof Bonomo »kot palatinski grof« (in *virtu della sua dignita di conte palatino*) pozakobil njegove otroke.⁴⁰ Kolikor nam je znano, korenine spora segajo v dvajseta leta 16. stoletja, ko se je škof Bonomo pritožil pri kralju Ferdinandu, da še ni prejel 400 renskih goldinarjev, vsote, ki mu je bila obljubljena za »umik« z dunajskega škofijskega sedeža.⁴¹ Bonomo je namesto tega denarja zdaj zahteval dohodke od mitnice v Senožečah, pa tudi, da tržaški glavar Nikolaj Ravbar (ml.) pusti pri miru škofijske podložnike, ki živijo v bližini gradov Mokovo/Muhov grad (Moccò) in Socerb ter utrdbe v Dragi (pri sv. Eliji). Glavar naj mu poleg tega neha kratiti pravico do vinske desetine na območju Beke, saj naj bi tržaškemu škofu pripadala že pred beneško zasedbo.⁴²

Če bi želeli kolikor toliko prepričljivo odgovoriti na vprašanje, kako je Trubar izpeljal od Bonoma zaupano nalogo, bi se morali spoprijeti s precej nevhvaležnim iskanjem podatkov v arhivskih virih. Kar zadeva vire v arhivih na Dunaju, bi bilo treba v raziskavo pritegniti gradivo cesarskega dvornega sveta (*Reichshofrat*) v Hišnem, dvornem in državnem arhivu (*Haus-, Hof- und Staatsarchiv*). Leta 1527 je cesarski dvorni svet kot najvišji sodni organ za habsburške dedne dežele in cesarstvo (na novo) vzpostavil Ferdinand I. († 1564).⁴³ Ferdinand je de-

želnoknežjo oblast v avstrijskih deželah prevzel leta 1521, bil desetletje pozneje izvoljen za kralja Svetega rimskega cesarstva, leta 1558 pa je postal »izvoljeni rimski cesar«. O pritožbi škofa Bonoma proti Martinu Kusmanu naj bi torej razsojal cesarski (državni) dvorni svet, ki je bil zadnja pritožbena instanca v tako imenovanih komornih zadevah.⁴⁴ Socerb je bil tedaj deželnoknežja (komorna) posest – Kusman jo je imel v fevdu od leta 1540⁴⁵ –, po drugi strani pa je deželni knez veljal za »vrhovnega odvetnika in zaščitnika« vse cerkvene posesti na svojem ozemlju.⁴⁶ Bolj kot to, ali je Trubar upravičil Bonomovo zaupanje, nas v zastavljenih okvirih tega prispevka sicer zanima, zakaj se je Bonomo sploh odločil Trubarja pooblastiti v takšni zadevi. Zdi se, da so škofa k tej odločitvi spodbudile predvsem dobre izkušnje s Trubarjevim gospodarjenjem v Loki pri Zidanem Mostu in Laškem.⁴⁷ Trubarja je poleg tega priporočalo dejstvo, da je bil seznanjen s posestnimi razmerji na območju Socerba in Kastelca, na kar lahko sklepamo že iz dveh zgoraj omenjenih virov, nastalih v prvi polovici junija 1541.⁴⁸ Da je Bonomo Trubarju zaupal in da se je Trubar v vlogi Bonomovega pooblaščenca izkazal, lahko sklepamo tudi po tem, da se je Bonomo v Trubarjevo korist tisti čas odrekel razmeroma donosnemu beneficiju sv. Maksimilijana v Celju.⁴⁹ Kako uspešno je Trubar gospodaril s premoženjem ne le tega beneficija, temveč tudi župnij Loka, Laško in Šentjernej (na Dolenjskem), izvemo od Trubarja samega. V pismu kralju Maksimilijanu II. z dne 2. januarja 1560 je med drugim zapisal, da je poravnal vse zaostale davke in dolgove, ki so jih pustili njegovi predhodniki na teh treh župnijah in beneficiju.⁵⁰ V zvezi z uspešnostjo Trubarjevega »dunajskega mandata« kaže opozoriti še na Trubarjevo trditev, da mu je škof Bonomo, skupaj z ljubljanskim škofom Francem Kacijanarjem, »pomagal do stolnega kanonikata v Ljubljani«. ⁵¹ Potem ko je Trubar sredi tridesetih let 16. stoletja pri ljubljanski stolni cerkvi že opravljal službo pridigarja – in je kot Bonomov kaplan na pragu štiridesetih let 16. stoletja v slovenskem jeziku

uprave in sodstva pod Maksimilijanom I. († 1519) in Ferdinandom I. prim. Sagadin, Dvor avstrijske vladarske hiše, str. 89–90, in predvsem Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev*, str. 338–340.

⁴⁴ Prim. Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev*, str. 339.

⁴⁵ Kosi, *Spopad za prehode*, str. 205; Sapač, *Grajske stavbe*, str. 227.

⁴⁶ Prim. Srbik, *Die Beziehungen von Staat und Kirche*, str. 78 sl., 90–91.

⁴⁷ Prim. Rupel, *Primož Trubar*, str. 33.

⁴⁸ Žvab, Črtica o Primoži Trubarji, str. 43–44.

⁴⁹ Kidrič, Ogradje za biografijo, str. 74–75; Brazzano, *Pietro Bonomo*, str. 330.

⁵⁰ *Primus Trubers Briefe*, str. 39: »... alle ausständige steuer und schulden der gemelten parhen und kaploney, die meine vorfarn haben gemacht.« Prim. Kidrič, Ogradje za biografijo, str. 76–77.

⁵¹ Rupel, *Primož Trubar*, str. 53; *Primož Trubar, Nemški spisi*, str. 45.

³⁹ ADT, Carteggio Miscellaneo, busta 1, »Ex lit. B/6«: »pre(se)ntibus venerabilibus viris d(omi)no presbitero Jacobo de Mirissa, Cano(ni)co terge(sti)no et Domino presbitero Francisco de Rubeis, capellano, et sacrista dicte Ecclesie.«

⁴⁰ Brazzano, *Pietro Bonomo*, str. 298. O vicedominu Vitaleju Mirissi prav tam, str. 309, op. 108; 336, op. 217. O družini de Rubeis prim. <http://triestestoria.altervista.org/famiglie/t.html> (pridobljeno 14. 7. 2019).

⁴¹ Prim. Brazzano, *Pietro Bonomo*, str. 285.

⁴² Prav tam, str. 285–286. Prim. Sapač, *Grajske stavbe*, str. 47, op. 1: »Nekaj posesti na območju Kastelca je v 16. stoletju spadalo tudi pod zemljiško gospodstvo Socerb.«

⁴³ Prim. historiat ustvarjalca fonda »Cesarski (državni) dvorni svet« (*Reichshofrat*) na spletni strani Hišnega, dvornega in državnega arhiva <https://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?id=62> (pridobljeno 21. 7. 2019). O reformah

Cerkvenoupravna podoba slovenskega ozemlja v 16. stoletju, izsek (obj. v Slovenski zgodovinski atlas, str. 116). Velik del tržaške škofije je v srednjem in zgodnjem novem veku segal na (današnje) slovensko ozemlje. Dejstva, da precejšen del njegovih vernikov govori predvsem ali samo slovensko, se je zavedal tudi škof Bonomo.

pridigal tudi v Trstu –⁵² je bil še pred 1. septembrom 1543 cerkvenopravno potrjen za ljubljanskega kanonika.⁵³ Trubarjev karierni skok v Ljubljani bi torej utegnil biti sad njegovega angažmaja v Bonomovi službi, obenem pa ga lahko razumemo tudi kot del širše proprotestantske kadrovske politike.⁵⁴ Spomladi 1543 je bil za dekana kolegiatnega kapitlja v Novem mestu prezentiran, denimo, Pavel Wiener, protestantizmu predani ljubljanski kanonik in večkratni poverjenik kranjskih deželnih stanov.⁵⁵

V zadnjem delu pričujočega prispevka pogledimo nazaj v leto 1526, pravzaprav v notarsko listino iz tega leta, v kateri je Trubar označen kot Bonomov *servitor*. V prepisu ohranjena listina z datumom 18. junij 1526⁵⁶ sporoča, da je škof in cesarski palatinski grof Peter Bonomo tega dne za javnega notarja (*publicum notarium et tabellioem*) imenoval dvaintridesetletnega meščana mesta Dubrovnik, Jurijevega sina Mihaela. To je storil na Mihaelovo ponižno prošnjo, potem ko se je pokazalo, da je prosilec primeren za to službo. Pravico do imenovanja notarjev

(vicedominov)⁵⁷ so imeli že Bonomovi predhodniki na tržaškem škofijskem sedežu, Bonomu pa jo je posebej dodeljeval naziv »cesarski palatinski grof«, ki sta ga leta 1492 od cesarja Friderika III. poleg Petra dobila njegov brat Frančišek (Francesco) in stric (*zio*) Lovrenc (Lorenzo).⁵⁸ Pri Mihaelovem imenovanju za notarja sta kot prič sicer navedena Andrej (Andrea) Spada in Trubar. Izvirni latinski zapis obeh prič se (v orodniku) glasi: »ser Andrea ex Spata [della Spada]⁵⁹ ciue et habitatore Tergestino et Primo Trubar seruitore prefati reu(arendissi)mi domini epyscopi.«⁶⁰ Spomnimo: petnajst let pozneje, natančneje, 13. junija 1541, bo Trubar navzoč kot priča pri »prenosu« fevdne posesti v Kastelcu na Antona Della Spado, skrbnika Bonomovih mladoletnih vnukov in verjetno Andrejevega bližnjega sorodnika.⁶¹ Še zanimivejšo vzporednico ponuja priimek vicedomina, v čigar hiši je 7. marca 1526 nastal zapis oporoke hudo bolnega škofovega bratranca Lenarta (Leonardo).⁶² Vicedomin Janez Krstnik Peterlin⁶³ je bil verjetno

⁵² Rupel, *Primož Trubar*, str. 44, 47–48; Cavazza, Bonomo, Vergerio, Trubar, str. 92–94.

⁵³ ARS, SI AS 308, Serija II, Lit. B, No. 2, Oporoka ljubljanskega škofa Franca Kacijanarja z dne 1. septembra 1543: »[...] herrn Primusen Truber thuembherrn zw Laibach.« Prim. Žnidaršič Golec, *Duhovniki kranjskega dela*, str. 289.

⁵⁴ Prim. biogram Urbana Strele v Žnidaršič Golec, *Duhovniki kranjskega dela*, str. 283.

⁵⁵ Prav tam, str. 295. Prim. Žnidaršič Golec, *Konfesionalna mobilnost*, str. 409.

⁵⁶ Prepis hrani Biblioteca Civica Attilio Hortis, Trieste, Archivio Diplomatico, Vicedominaria, vol. 55, Jo. Bapt. de Peterlinis 1526, fol. 71v–74r. Prim. Brazzano, *Pietro Bonomo*, str. 293.

⁵⁷ Prim. Darovec, *Notarjeva javna vera*, str. 92–97; 105, op. 16; 106.

⁵⁸ »Sacrae lateranensis palatii imperialisque aule et consistorii comes palatinus« – Della Croce, *Historia antica*, str. 313. Prim. Cuscito, *Trieste*, str. 93.

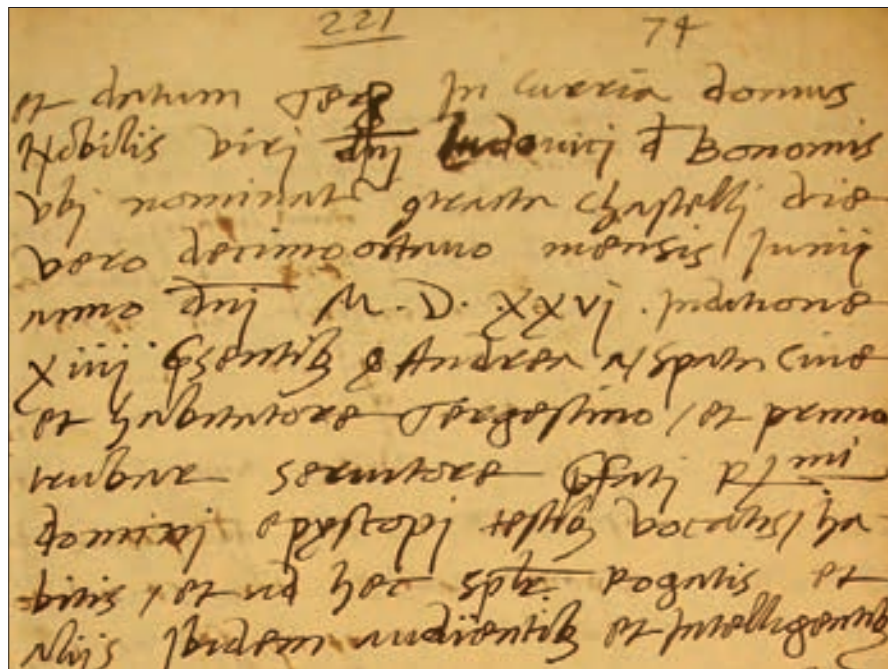
⁵⁹ Prim. »ex Spata/a Spata« na spletni strani <http://triestestoria.altervista.org/toponomastica/T2017/topS.html> (pridobljeno 21. 7. 2019).

⁶⁰ Biblioteca Civica Attilio Hortis, Trieste, Archivio Diplomatico, Vicedominaria, vol. 55, Jo. Bapt. de Peterlinis 1526, fol. 74r.

⁶¹ Gl. op. 32.

⁶² Oporoko je overil Ercole Orabono.

⁶³ »[...] datum Terg(esti) in curria domus nobilis viri d(omi)ni Ludovici de Bonomis [...]. Autenticatum per me Jo(annem) Ba(ptistam) Peterlinum publicum notarium.«

Zgornji del strani notarske listine z dne 18. junija 1526 (Biblioteca Civica Attilio Hortis, Trieste, Archivio Diplomatico, Vicedominaria, vol. 55, fol. 74r).

oče duhovnika Petra Peterlina, o čigar povezanosti s Trubarjem in (posredno) Ljubljano govori nekaj virov. V zvezi z Ljubljano omenimo navedbo Janeza Kulavica (1838–1906), da je imel Peter Peterlin v letih od 1530 (1540) do 1570 ljubljanski kanonikat *ad baculum*.⁶⁴ Viri prve roke, ki bi Kulavičevo trditev neizpodbitno dokazovali, za zdaj ostajajo neznani.⁶⁵ Poznamo pa tiste, ki izkazujejo Peterlinovo protestantsko opredeljenost v času, ko sta v Ljubljani in Trstu potekala sodna procesa proti protestantom.⁶⁶ Peterlin, ki je tedaj zasedal tržaški kanonikat, se je na procesu v Trstu v začetku leta 1548 zaradi obtožb krivoverstva zagovarjal kot edini tamkajšnji duhovnik.⁶⁷ Na procesu v prestolnici Kranjske – proces se je začel jeseni 1547⁶⁸ – bi moral svoja verska stališča pojasnjevati tudi Trubar, ki pa se je z umikom v tujino pravočasno izognil tako aretaciji kot zaslišanju.⁶⁹ Dve desetletji prej sta (starejši) Peterlin in (mlajši) Trubar⁷⁰ do »nove vere« kvečjemu gojila naklonjenost. Zlasti Trubar, ki še ni imel mašniškega posvečenja, je bil takrat za škofa Bonoma nadebudni

mladenič, *servitor*, ki mu je lahko naložil ta ali oni popravek. 7. marca 1526 ga je poslal, denimo, v hišo že omenjenega vicedomina Janeza Krstnika Peterlina, kjer je skupaj z drugimi naprošenimi pričami – Janezom Krstnikom in Petrom Peterlinom, tržaškima kanonikoma Rihardom (Rizardo/Riccardo), »sinom nekega Viljema«, in Tristanom Goyno (Goyna) ter kaplanom Nikolajem Renorjem – prisostvoval zapisu testamenta Lenarta Bonoma.⁷¹ Notarska listina oporočitelja označuje kot »doktorja obojega prava, tržaškega [stolnega] dekana in kanonika«. ⁷² Na to, da je Lenart zasedal beneficij tudi na ožjem Kranjskem, tj. župnijo Ig, kažejo predvsem tri oporočna določila. Pri prvem določilu gre za knjige »tako tu [v Trstu] kot na Igu«, ki jih Lenart voli svojemu nezakonskemu sinu Justu.⁷³ Drugi dve določili zadevata Lenartove kajže (*domuncula*) in hube (*fundi*). Kajže »na Igu v ljubljanski škofiji« Lenart skupaj z desetimi hubami zapušča svoji dekli Urši kot plačilo in v zahvalo za

⁶⁴ Žnidaršič Golec, *Duhovniki kranjskega dela*, str. 269.

⁶⁵ Prim. prav tam, str. 142–143, op. 593.

⁶⁶ Prim. Žnidaršič Golec, *Konfesionalna mobilnost*, str. 413–414.

⁶⁷ Peterlin je bil skupaj z drugimi osumljenci na ukaz Ferdinanda I. sicer aretiran že jeseni 1547 (Cavazza, Bonomo, Vergero, Trubar, str. 102).

⁶⁸ Žnidaršič Golec, *Duhovniki kranjskega dela*, str. 144.

⁶⁹ Prav tam, str. 144–145.

⁷⁰ Peterlin se je na dunajsko univerzo vpisal leta 1519, Trubar pa 1528. Prim. prav tam, str. 269, 289.

⁷¹ »Testamentum Reu(erendi) d(omi)ni Leonardi de Bonomis [...] presentibus d(omi)no Joanne Baptista de peterlinis [Peterlinis] hon(or)ato do(mino) vicedomino communis Tergesti, venerabilibus viris d(omi)nis presbiteris Rizardo cuiusdam Guelmi, Tristano Goyna canonicis Tergestinis, d(omi)no presbitero Petro peterlino [Peterlino], cappelano Nicolao Renore (?) et Primo Riubar de rasiza [Rasiza] testibus vocatis habitis specialiter rogatis« (Biblioteca Civica Attilio Hortis, Trieste, Archivio Diplomatico, Vicedominaria, vol. 55, Jo. Bapt. de Peterlinis 1526, fol. 154r).

⁷² Prav tam: »Leonardus de Bonomis J(uris) V(triusque) Doctor, decanus et canonicus Tergestinus.«

⁷³ Prav tam: »Nec non reliquit dicto Justo omnes suas vestes et [...] libros tam existentes hic quam in Iga.«

njeno ljubezen ter v blagoslov, pet drugih hub pa naj bi ob poroki dobila Uršina hči Jerica (Gerica).⁷⁴

Če smo se pri obravnavi listine o Trubarjevem imenovanju za pooblaščenca škofa Bonoma v sporu s socerbskim kastelanom Kusmanom spraševali o začetkih Trubarjevega drugega (neposredno izpričanega) bivanja v Trstu, je pri obravnavi (dveh) notarskih listin iz leta 1526 pomembnejše vprašanje, kdo je Trubarja sploh pripeljal v mesto, natančneje, k škofu Bonomu. Domneve, da so se vrata Bonomovega tržaškega dvora Trubarju odprla kmalu po škofovi vrnitvi z Dunaja konec leta 1523,⁷⁵ ni smiselno postavljati pod vprašaj. Trubar je bil tedaj star okoli petnajst let;⁷⁶ po njegovih lastnih besedah naj bi mu škof (sicer) stal ob strani že v »nežnih letih«.⁷⁷ Kar zadeva vprašanje, kdo je Trubarja povezal z Bonomom, ni nemogoče, da bi ključno vlogo pri tem odigral prav izanski župnik Lenart Bonomo, škofov bratranec. Še pred odhodom na Ig naj bi Lenart župnikoval v domači tržaški škofiji, v župnijah Brezovica in Hrušica v Brkinih, na tleh sosednje koprške škofije pa je zasedal častni kanonikat kolegiatnega kapitlja v Piranu.⁷⁸ Kdaj je Lenart postal župnik na Igu, lahko žal le ugibamo. V računski knjigi upravitelja gospostva Turjak Janeza Mordaxa iz srede drugega desetletja 16. stoletja se kot izanski župnik navaja »Doctor von Igg«,⁷⁹ ki pa ga lažje istovetimo z leta 1519 umrlim dr. Michaelom z Iga (Michael von/de Igg), kanonikom *ad baculum* in generalnim vikarjem ljubljanske škofije.⁸⁰ Glede na zbrane podatke bi Lenart izansko župnijo, kjer so imeli pravico do imenovanja župnikov oziroma župnijskih vikarjev ljubljanski škofje, lahko prejel bodisi po Mihaelovi smrti bodisi že nekoliko prej. Da bi Lenart prišel župnikovat na Ig v zadnjih letih 15. stoletja,⁸¹ ni povsem izključeno, vendar pa bi ga omenjeni turjaški upravitelj Mordax najverjetneje poimenoval z osebnim imenom in/ali priimkom in ne samo z doktorskim naslovom. Zanimivo je, da sta si tako Peter Bonomo kot njegov pozakonjeni sin Ludvik (Ludovico)⁸² prizadevala, da bi župnija Ig ostala v rokah katerega od duhovnikov iz tržaškega kroga. Peter se je v zvezi z izpraznjeno izansko župnijo obrnil na ljubljanskega škofa Kristofa Rav-

barja. V pismu sorodniku Janezu Krstniku Bonomu, poslanem 17. marca 1526 iz Laškega, škof obžaluje Lenartovo smrt, ki naj bi sprožila »pravi lov« na Lenartove cerkvene beneficije. Pri tem o izanski župniji zapiše, da si glede nje ne gre delati utvar. Ljubljanski škof mu je odpisal, da je župnijo že obljubil nekemu drugemu, in mu dal vedeti, naj se ne vmešava.⁸³ Na Igu bi pokojni Lenart vsekakor lahko spoznal oba, Trubarjevega očeta Miho in šolajočega se Primoža, najsi je tu župnikoval (in živel) »dolgo vrsto let« najsi je na Ig prihajal samo občasno.⁸⁴ Na možnost, da je na Igu z Lenartom prišel v stik Trubarjev oče, je leta 1923 opozoril France Kidrič,⁸⁵ razprava Borisa Golca iz leta 2008 pa to možnost razširja na Primoža. Pri sedežu izanske župnije, na Studencu, je namreč v letih, ko je Primož »pridobival prva znanja ali obiskoval že nadaljevalni pouk«, deloval učitelj.⁸⁶ Za Primoža z Rašice, nadarjenega za petje in še kaj, bi Lenart Bonomo lahko slišal tudi od Gregorja, izanskega učitelja (in organista?), v virih dokumentirane med letoma 1493 in 1519.⁸⁷ Seveda bi mogel Trubarja prav tako priporočiti kdo drug, tudi neposredno škofu Bonomu. Kidrič v tej zvezi omenja morebitnega Trubarjevega sorodnika Gregorja Trubarja iz Vipave, kjer je bil od konca 15. stoletja župnik prav Peter Bonomo.⁸⁸ Med drugimi cerkvenimi osebami, ki bi jim bil Trubar lahko hvaležen za dragocene vezi s Trstom, navedimo vsaj ljubljanskega škofa Ravbarja (1488/1494–1536), čigar oče in pozneje bratranec sta opravljala službo tržaškega glavarja.⁸⁹ Kar zadeva plemiče laiškega stanu, ne gre pozabiti na Auersperge in Lamberge, sorodstveno povezane lastnike sosednjih gradov Turjak in Ortnek.⁹⁰ Trojan Auersperg, zemljiški gospod raških Trubarjev v prvih desetletjih 16. stoletja, je po letu 1511 navsezadnje veliko časa preživel na Dunaju, kjer se je v letih 1517–1523 pogosto zadrževal tudi škof Bonomo.⁹¹ Trojan je umrl 8. septembra 1541,⁹² slabe tri mesece potem, ko naj bi Trubar na Dunaju branil Bonomove interese v socerbski zadevi.

⁷⁴ Prav tam: »Item reliquit vrsę [Vrsę] ancillę suę suas domunculas quas habet in Igg dioecesis Laybacensis et fundos decem [...]. Item reliquit Gericę filię antedictę urşę [Urşę] fundos quinque [...].«

⁷⁵ Brazzano, *Pietro Bonomo*, str. 280.

⁷⁶ Prim. Golec, Kdo in od kod, str. 46–47.

⁷⁷ Rupel, *Primož Trubar*, str. 23; Pisma *Primoža Trubarja*, str. 29.

⁷⁸ Žvab, Črtica o Primoži Trubarji, str. 43; Baraga, Župnija Ig, str. 79. Prim. Brazzano, *Pietro Bonomo*, str. 129, op. 75.

⁷⁹ ARS, SI AS 1074, 46u, str. 26. Pdf digitalnih posnetkov knjige je dostopen na spletni strani <http://arsq.gov.si/Query/detail.aspx?ID=322227> (Datoteke). Prim. Preinfalk, Zemljiško gospostvo Turjak, str. 26; Baraga, Župnija Ig, str. 97.

⁸⁰ Žnidaršič Golec, *Duhovniki kranjskega dela*, str. 265.

⁸¹ Žvab, Črtica o Primoži Trubarji, str. 43.

⁸² Prim. Rill, Bonomo, Pietro.

⁸³ »De la pieve de Iiga non bisogna poner fantasia perché lo episcopo labacense mi ha rescripto haverla promessa et mi converà che io non me impedisca.« Za župnijo se je nekaj časa potegoval tudi Ludvik Bonomo, ki pa naj bi svojo kandidaturo prepustil Tristanu (Goini): »Et benche Ludovico habi date le sue preces a pre' Tristano« (Brazzano, *Pietro Bonomo*, str. 288).

⁸⁴ Prim. Žvab, Črtica o Primoži Trubarji, str. 43; Kidrič, Ogrodje za biografijo, str. 63; Golec, Trubarjeve prve šole, str. 14.

⁸⁵ Kidrič, Ogrodje za biografijo, str. 63; Golec, Trubarjeve prve šole, str. 14–15.

⁸⁶ Golec, Trubarjeve prve šole, str. 11–14.

⁸⁷ Prim. prav tam, str. 13–14.

⁸⁸ Kidrič, Ogrodje za biografijo, str. 59, 63. Več v Golec, Trubarjev rod, str. 375–376.

⁸⁹ Prim. Andrejka, Ravbar, rodbina; Brazzano, *Pietro Bonomo*, str. 286–287.

⁹⁰ Golec, Trubarjeve prve šole, str. 23.

⁹¹ Prim. Rill, Bonomo, Pietro.

⁹² Preinfalk, *Auerspergi*, str. 90–91, 507.

Če dozdašnjim Trubarjevim biografom očitno ni bilo znano, da je tržaški škof Peter Bonomo 15. junija 1541 Trubarja imenoval za svojega pooblaščenca v sporu s socerbskim kastelanom Martinom Kusmanom, pa to ne velja za podatek, da je Trubar leta 1526 vsaj dvakrat nastopil kot priča v družbi Bonomovih duhovnikov, uradnikov in laiških zaupnikov. Pozornejše branje notarske listine z dne 18. junija 1526, ki Trubarja predstavlja kot Bonomovega služabnika (*servitor*) – kot tudi listine z dne 7. marca 1526 –, kljub temu ni odveč. Pomaga nam na novo osvetliti vprašanje Trubarjevih prvih stikov in njegove uveljavitve na Bonomovem škofovskem dvoru. Da je imelo tržaško okolje na Trubarjevo kariero velik vpliv, se lahko prepričamo tudi z analizo širšega konteksta zapisov iz leta 1541, v katerih se Trubar pojavlja v različnih vlogah. Kot relevantno se nam v tej zvezi kaže zlasti vprašanje, ali naj Trubarjevo drugo neposredno izpričano bivanje v Trstu še naprej postavljamo v advent 1540. Glede na pretres zadevnih pričevanj se zdi namreč verjetneje, da se je Trubar v Trstu nastanil zgodaj spomladi 1541. Vsekakor bi spremenjeno datiranje zahtevalo nov premislek tudi o okoliščinah, ki so Trubarja po desetletju in več znova tesneje navezale na Trst in na za protestantizem vse bolj zavzetega škofa Bonoma.

Priloga: Transkripcija prepisa notarske listine z dne 15. junija 1541⁹³

In Christi nomine amen. Anno Circumcisionis eiusdem millesimo quingentesimo quadrigesimo primo, indictione XIII. die vero Mercurii XV. mensis Junii. Actum in ecclesia cathedrali sancti Justi civitatis Tergesti presentibus venerabilibus viris domino presbitero Jacobo de Mirissa, canonico Tergestino, et domino presbitero Francisco de Rubeis, capellano et sacrista dicte ecclesie testibus ad hec habitis et specialiter rogatis. Ibique constitutus reverendissimus in Christo pater dominus dominus Petrus Bonomus Dei et apostolicę sedis gratia episcopus et comes Tergestinus, sed omni meliori modo, via, jure et forma, quibus magis, melius et efficacius fieri potuit et debuit, ac potest et debet, fecit, constituit, creavit ac solemniter ordinavit venerabilem virum dominum presbiterum Primum Trubar capellanum eiusdem domini constituentis, suum verum, certum, legitimum et indubitatum procuratorem, nuncium et commissarium specialem, nominatim et expresse ad comparandum tam coram sacra regia Maiestate, domino suo gratissimo quam coram excelsis et clarissimis consiliis sacrae regiae Maiestatis in Vienna,

causa et occasione quarundam differentiarum et controversiarum, quas habuit et habet contra et adversus magnificum et clarissimum dominum Martinum Cusman castellanum Sancti Servuli sive eos flegaros super decimis, redditibus et proventibus ac jurisdictionibus sui episcopatus Tergestini sibi occupatis et impeditis: ad dicendum, allegandum, producendum et ostendendum jura quęcunque ad ipsum suum episcopatum pertinentia et spectantia, et ad contradicendum, opponendum, excipiendum et de nullitate et invaliditate dicendum, contra et adversus omnia et singula, di[cenda],⁹⁴ producenda et alleganda per partem adversam. Nec non ad instandum et petendum per prefatam sacram regiam Maiestatem sive eius excelsissima consilia, sit legi servari et manuteneri, auctoritatem, immunitatem, libertatem, prout⁹⁵ et antiquas et laudabiles consuetudines, tam ecclesie episcopali et precessoribus suis quam ipsi domino constituti moderno episcopo concessas, approbatas et observatas, et generaliter, ad omnia alia et singula agenda, procuranda, impetranda et obtinenda, quae ipsi domino procuratori visa fuerint opportuna et necessaria, etiam si talia forent, quae mandatum exigerent magis speciale, quam sit expressum, et quę ipse met dominus constituens facere posset, si personaliter interesset, dans et concedens ipsi domino procuratori auctoritatem unum vel plures procuratores substituendi, cum simili vel limitata potestate, et illos revocandi. Promittens mihi notario infrascripto, uti publicę personę stipulanti vice et nomine omnium et singulorum, quorum interest aut inter esse poterit quomodo libet in futurum, se perpetuo habiturum, ratum, gratum et firmum quicquid per dictum eius procuratorem aut eius substitutum actum, factum, gestum et procuratum fuerit, et illis non contra facere vel venire per se vel alios aliqua ratione vel causa de iure vel de facto sub obligatione omnium bonorum sui episcopatus presentia, et futura. [...] ⁹⁶

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ADT – Archivio storico diocesano di Trieste
Carteggio Miscellaneo (1406–1802)

ARS – Arhiv Republike Slovenije
SI AS 308, Zbirka testamentov Deželnega sodišča v Ljubljani
SI AS 1074, Zbirka urbarjev

⁹³ ADT, Carteggio Miscellaneo, busta 1, »Ex lit. B/6«. Prepis je sočasen. V zvezi s transkripcijskimi načeli gl. *Priporočila za izdajanje zgodnjenovoveških virov*, ki jih je za Acta Ecclesiastica Sloveniae 23 leta 2001 prevedel France Baraga. Kolegu Baragi se zahvaljujem tudi za pozorno branje pričujoče transkripcije.

⁹⁴ Beseda je zaradi poškodbe ob desnem robu dopolnjena v skladu s kontekstom.

⁹⁵ Mesto je zaradi samolepilnega traku slabo berljivo, besedo je morda treba brati kako drugače.

⁹⁶ Sklepni del besedila manjka.

LITERATURA

- Baraga, France: Župnija Ig in njeni duhovniki. *Župnija sv. Martina na Igu. Ob 300-letnici župnijske cerkve* (ur. Martin Hostnik in Maja Zupančič). Ljubljana: Salve, 2011, str. 75–126.
- Brazzano, Stefano: *Pietro Bonomo (1458–1546), diplomatico, umanista e vescovo di Trieste. La vita e l'opera letteraria*. Trieste: Parnaso, 2005.
- Brendle, Franz in Peter Riethe: Die Leichenpredigt Jakob Andreaes für Primus Truber. *Primus Truber 1508–1586. Der slowenische Reformator und Württemberg* (ur. Sönke Lorenz, Anton Schindling, Wilfried Setzler). Stuttgart: W. Kohlhammer, str. 23–66.
- Cavazza, Silvano: Bonomo, Vergerio, Trubar. Pro-paganda protestante per terre di frontiera. »La gloria del Signore«: la riforma protestante nell'Italia nord-orientale. Mariano del Friuli (GO): Edizioni della Laguna, 2006, str. 90–157.
- Cavazza, Silvano: Bonomo, Vergerij, Trubar. *Stati inu-obstati 5/6*, 2007, str. 62–81.
- Cuscito, Giuseppe: *Trieste, diocesi di frontiera. Storia e storiografia*. Trieste: Editreg, 2017.
- Darovec, Darko: *Notarjeva javna vera. Notarji in vicedomini v Kopru, Izoli in Piranu v obdobju Beneške republike*. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 1994.
- Della Croce, Ireneo: *Historia Antica, e Moderna, Sacra, e Profana, Della Citta Di Trieste*. Venetia: Girolamo Albrizzi, 1698.
- Golec, Boris: Kdo in od kod je bil pravzaprav Primož Trubar? Trubarjev novi »rojstni list« in popravljen »osebna izkaznica«. *Vera in hotenja. Študije o Primožu Trubarju in njegovem času* (ur. Sašo Jerše). Ljubljana: Slovenska matica, 2009, str. 45–64.
- Golec, Boris: Najzgodnejša pričevanja o Primožu Trubarju. Omembe, podpisi in pečati med letoma 1526 in 1545. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 79 (n. v. 44), št. 3–4, 2008, str. 24–41.
- Golec, Boris: Trubarjev rod in priimek na Slovenskem. Po sledih »izginulega« rodu in rodbinskega imena očeta prve slovenske knjige. *Kronika* 58, 2010, št. 2, str. 347–382.
- Golec, Boris: Trubarjeve prve šole. *Šolska kronika* 17 (41), 2008, št. 1, str. 7–27.
- Höfler, Janez: *O prvih cerkvah in župnijah na Slovenskem. K razvoju cerkvene teritorialne organizacije slovenskih dežel v srednjem veku*. Ljubljana: Viharnik, 2016².
- Jacobson Schutte, Anne: *Pier Paolo Vergerio. The Making of an Italian Reformer*. Genève: Droz, 1977.
- Jenko Kovačič, Ana: Javna oblast tržaških škofov v mestu Trst od sredine 10. do konca 13. stoletja skozi prizmo odnosov s tržaško komuno. *Kronika* 67, 2019, št. 3, str. 367–382.
- Kidrič, France: Ogradje za biografijo Primoža Trubarja. *Izbrani spisi*, zv. 1. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1978, str. 57–113.
- Kosi, Miha: *Spopad za prehode proti Jadranu in nastanek »dežele Kras«*. *Vojaška in politična zgodovina Krasa od 12. do 16. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2018.
- Orožnova zgodovina dekanije Laško* (prev. Jože Maček). Celje: Celjska Mohorjeva družba; Društvo Mohorjeva družba; Laško: Knjižnica, 2009.
- Pisma Primoža Trubarja* (ur. Jože Rajhman). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1986.
- Preinfalk, Miha: *Auerspergi. Po sledih mogočnega tura*. Ljubljana: Založba ZRC, 2005.
- Preinfalk, Miha: Zemljiško gospostvo Turjak pod taktirko Hansa Mordaxa (1514–1515). *Kronika* 46, 1998, št. 1–2, str. 13–33.
- Premk, Francka: Primož Trubar e i suoi rapporti con Trieste e la cultura religiosa italiana del'500. *Studi Goriziani* 82, 1995, št. 82, str. 35–42.
- Primož Trubar. Nemški spisi 1550–1581* (ur. Edvard Vrečko). Zbrana dela Primoža Trubarja, zv. 11. Ljubljana: Pedagoški inštitut, 2011.
- Primus Trubers Briefe mit den dazugehörigen Schriftstücken* (ur. Theodor Elze). Tübingen: Litterarischer Verein in Stuttgart, 1897.
- Priporočila za izdajanje zgodnjenoovoveških virov* (prev. France Baraga). Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkev pri Teološki fakulteti Univerze v Ljubljani, 2001 (*Acta Ecclesiastica Sloveniae*, 23).
- Rupel, Mirko: *Nove najdbe naših protestantik XVI. stoletja. Neue Funde unserer Protestantica des XVI. Jahrhunderts*. Ljubljana: SAZU, 1954 (Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke in literarne vede, Dela 7, Inštitut za literature 2).
- Rupel, Mirko: *Primož Trubar. Življenje in delo*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1962.
- Rupel, Mirko: *Primus Truber. Leben und Werk des slowenischen Reformators*. München: Südosteuropa-Verlagsgesellschaft m. b. H., 1965 (Südosteuropa-Schriften, 5. Band).
- Sagadin, Štefan: Dvor avstrijske vladarske hiše. *Slovenski pravnik* 33, 1917, št. 5/12, str. 87–96.
- Sapač, Igor: *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji*, knj. V (Kras in Primorje). Ljubljana: Viharnik, 2011.
- Slovenski zgodovinski atlas* (ur. Drago Bajt in Marko Vidic). Ljubljana: Nova revija, 2011.
- Srbik von, Heinrich: *Die Beziehungen von Staat und Kirche in Österreich während des Mittelalters*. Innsbruck: Verlag der Wagner'schen Universitäts-Buchhandlung, 1904 (ponatis 2010).
- Štoka, Peter, Salvator Žitko in Helena Seražin: *Albanske plemiške družine v beneškem Kopru v jubilejnem letu palače Bruti*. Koper: Kulturno društvo Albancev Slovenske Istre, 2015.
- Vilfan, Sergij: *Pravna zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Slovenska matica, 1996².
- Žnidaršič Golec, Lilijana: *Cerkvene ustanove in službe*

v zgodnjem novem veku na Slovenskem. Škofovstvo, arhidiakonastvo, župništvo. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2015.

Žnidaršič Golec, Lilijana: *Duhovniki kranjskega dela ljubljanske škofije do tridentinskega koncila*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkve pri Teološki fakulteti, 2000 (Acta Ecclesiastica Sloveniae, 22).

Žnidaršič Golec, Lilijana: *Konfesionalna mobilnost na Slovenskem v zgodnjem novem veku*. Katoličani, luterani, kalvinci, judje. *Družbena in identitetna mobilnost v slovenskem prostoru med poznim srednjim vekom in 20. stoletjem* (ur. Boris Golec). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2019, str. 407–445.

Žvab, Lovro: Črtica o Primoži Trubarji. *Ljubljanski zvon* IV, 1884, zv. 1, str. 41–45.

SPLETNA BIOGRAFSKA GESLA

Andrejka, Rudolf: Ravbar, rodbina = <https://www.slovenska-biografija.si/rodbina/sbi488119/> (pridobljeno 7. 7. 2019).

Rajhman, Jože: Trubar, Primož (1508–1586) = <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi729148/> (pridobljeno 14. 7. 2019).

Rill, Gerhard: Bonomo, Pietro = http://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-bonomo_%28Dizionario-Biografico%29/ (pridobljeno 26. 6. 2019).

Rozzo, Ugo: Della Rovere, Giulio = http://www.treccani.it/enciclopedia/giulio-della-rovere_%28Dizionario-Biografico%29/ (pridobljeno 17. 7. 2019).

S U M M A R Y

Primož Trubar – *servitor* and *commissus specialis* of Pietro Bonomo, Bishop of Trieste. A contribution to Trubar's biography

At the focus of the contribution are two notary documents, dated 18 June 1526 and 15 June 1541, respectively. In the first, Trubar is referred to as the *servitor* and in the second as the *procurator, nuncius, et commissus specialis* of Pietro Bonomo, Bishop of Trieste from 1502 to 1546. Since the more recent record has to date not been presented to general public, it is addressed before its earlier counterpart, which has already been cited in literature several times. The earlier source informs the reader that on 18 June 1526, Pietro Bonomo, “bishop and imperial count palatine,” assigned a citizen of Dubrovnik, Jurij's son Mihael, to the position of notary public. Aged about eighteen at the time, Trubar, “servant to

the reverend Lord Bishop,” acted as a witness to the notarization of the document. One decade and a half later, on 15 June 1541, Bishop Bonomo appointed Trubar as his special representative in a dispute with Martin Kusman (Cusman), the castellan of Socerb, who was allegedly responsible for the alienation of tithes, revenues and rights pertaining to the Bishops of Trieste. Serving as Bonomo's representative, Trubar was to demonstrate the Trieste Bishops' entitlement to the “contested” tithes, revenues, and rights before King Ferdinand I and his councillors in Vienna, while rebutting the evidence brought forth by the opposing party. How well Trubar represented Bonomo in this matter remains unclear. However, a careful reading of other Trieste records from 1526 and 1541 that mention Trubar casts a new light on several aspects of his presence in Trieste. Among the most relevant questions that bring or call for a new consideration are especially that of Trubar's first contacts with Bonomo's episcopal court and the question of whether the beginning of Trubar's second, directly mentioned stay in Trieste should indeed be set to the Advent of 1540. Namely, Trubar's activities in the city are only documented for the period from 7 April to 9 August 1541. The full text of the transcribed notary document from mid-June 1541, which was hitherto unknown to Trubar's biographers, is published in the Annex.

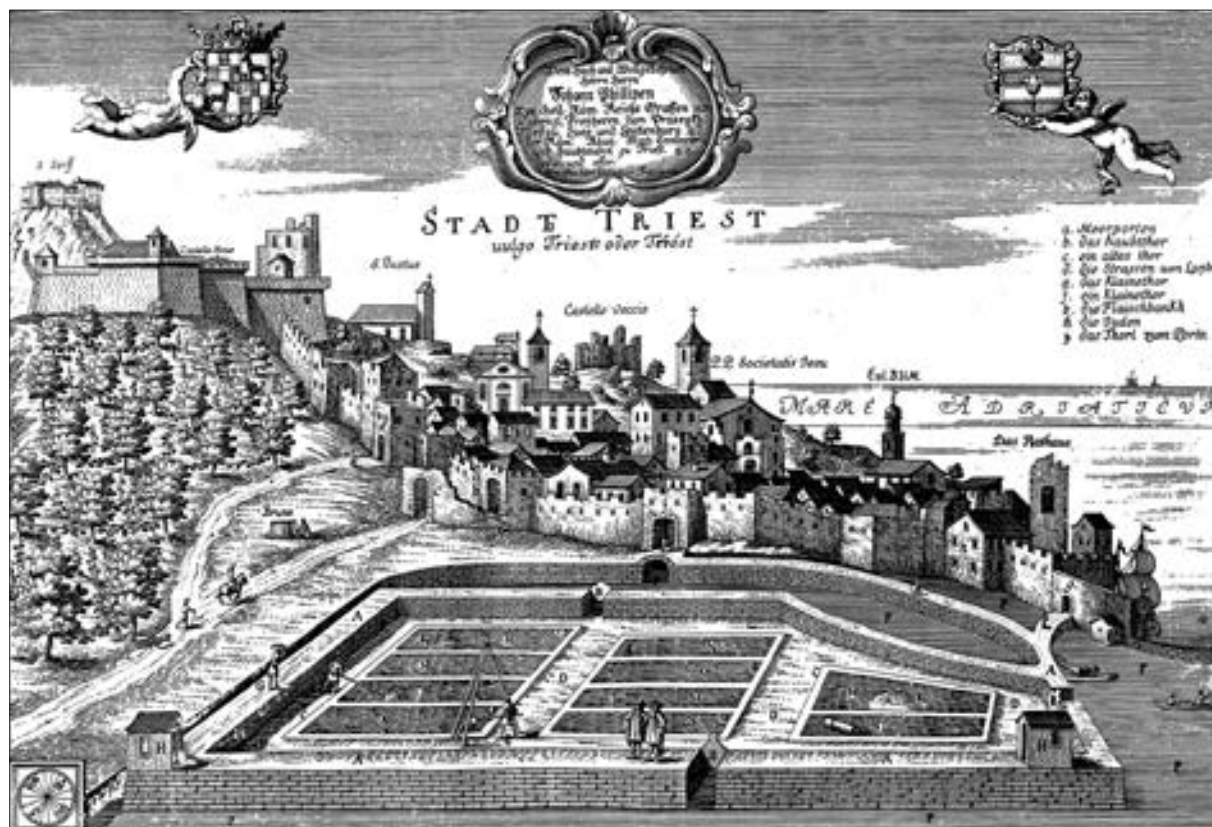
R I A S S U N T O

Primož Trubar – *servitor* e *commissus specialis* del vescovo di Trieste Pietro Bonomo. Contributo alla biografia di Trubar

Il fulcro del presente contributo è lo studio di due atti notarili, datati 18 giugno 1526 e 15 giugno 1541. Nel primo atto, Trubar fu designato come *servitor*, nel secondo, invece, come *procurator, nuncius, et commissus specialis* del vescovo di Trieste Pietro Bonomo (1502–1546). Dal momento che il testo più recente non è stato ancora presentato al grande pubblico, sarà trattato nell'articolo prima di quello più antico che in letteratura è già stato menzionato numerose volte. Una fonte più antica racconta al lettore che il 18 giugno 1526, Pietro Bonomo, in qualità di «vescovo e conte palatino imperiale», nominò come notaio pubblico un cittadino di Dubrovnik, Michele, figlio di Yuri. A quel tempo, Trubar, pressappoco diciottenne, «servitore del reverendo signor vescovo» era presente in qualità di testimone all'autenticazione del documento. Un decennio e mezzo più tardi, il 15 giugno 1541, il vescovo Bonomo nominò Trubar suo plenipotenziario speciale nella disputa con Martin Cusman, castellano del maniero di Socerb (San Servolo). Cusman sarebbe stato presumibilmente responsabile della sottrazio-

ne di decime, redditi e diritti appartenenti ai vescovi di Trieste. In qualità di plenipotenziario di Bonomo, Trubar avrebbe dimostrato a Vienna, dinanzi al re Ferdinando I e ai suoi consiglieri, il diritto dei vescovi di Trieste di »contestare« le decime, i redditi e i diritti in questione e di invalidare le prove presentate dalla parte opposta. Quanto successo avesse avuto Trubar nel ruolo di plenipotenziario di Bonomo in questo caso al momento non è noto. Comunque sia, una lettura più approfondita di altri documenti triestini del 1526 e del 1541 in cui viene citato Trubar, ci aiuta a far luce su diversi aspetti della presenza di Trubar a

Trieste. Tra le questioni che richiedono o inducono ad una nuova riflessione, sono rilevanti soprattutto i primi contatti di Trubar con la corte del vescovo Bonomo e il dubbio che la seconda permanenza a Trieste direttamente raccontata da Trubar fosse davvero iniziata nell'Avvento del 1540. L'attività di Trubar nella città è infatti documentata solo per il periodo dal 7 aprile al 9 agosto 1541. Il testo completo della trascrizione dell'atto notarile, evidentemente sconosciuto ai biografi di Trubar e risalente a metà giugno del 1541, è pubblicato in Allegato.

Upodobitev Trsta s konca 17. stoletja (Valvasor, Die Ehre, III, str. 589/599).

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 811.163.6:352.08(450.361)"16/18"

Prejeto: 1. 4. 2019

Boris Golec

izr. prof. dr., znanstveni svetnik, ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: bgolec@zrc-sazu.si

Uradovalna slovenica iz Trsta in s Tržaškega od začetka 17. do srede 19. stoletja *

IZVLEČEK

Prispevek podaja pregled doslej evidentirane uradovalne slovenice s Tržaškega, pri čemer se omejuje na hranišča (arhive in knjižnice) v Sloveniji. Iz 17. stoletja so poleg nedatiranega prisežnega obrazca iz Devina z začetka stoletja znana samo bratovščinska pravila iz Doline, datirana leta 1635, nato pa se po stoletje in pol trajajoči vrzeli začnejo od leta 1786 vrstiti v Trstu tiskane normalije (uradni razglasi). Daleč največ uradovalnih zapisov v slovenščini je iz prve polovice 19. stoletja. Vsi razen tržaških tiskanih normalij ter v Trstu sestavljene dedne pogodbe (1845) in zapisa ustne oporoke (1850) so nastali med letoma 1800 in 1830 v vaseh Ricmanje, Dolina in Zabrežec. Največ je oporok in cenitev premoženja, po katerih Ricmanje v slovenskem prostoru močno izstopajo.

KLJUČNE BESEDE

slovenska uradovalna besedila, tiskane normalije, oporoke, cenilni zapisniki, Trst, Ricmanje, Dolina pri Trstu, Zabrežec

ABSTRACT

OFFICIAL SLOVENICA FROM TRST/TRIESTE AND ITS WIDER AREA FROM THE BEGINNING OF THE SEVENTEENTH TO THE MID-NINETEENTH CENTURY

The contribution provides a survey of hitherto documented official slovenica from the Trst/Trieste area by examining the depositories (archives and libraries) in Slovenia. The only known documents from the seventeenth century, apart from an oath form from Devin/Duino, produced sometime at the beginning of the century, are the Brotherhood Rules from Dolina pri Trstu/Dolina, dated to 1635. Then in 1786, after a gap of one century and a half, begins a series of norms (official proclamations) printed in Trst/Trieste. By far the highest number of official records in the Slovenian language were produced in the first half of the nineteenth century. All but the said norms printed in Trst/Trieste as well as a contract of inheritance (1845) and a record of an oral will, both composed in Trst/Trieste (1850), were produced between 1800 and 1830 in the villages of Ricmanje/San Giuseppe della Chiusa, Dolina/Dolina, and Zabrežec/Moccò. The majority of documents are last wills and appraisals, for which Ricmanje jumps out from the rest of the Slovenian area.

KEY WORDS

Slovenian official texts, printed norms, last wills, records of appraisal, Trst/Trieste, Ricmanje/San Giuseppe della Chiusa, Dolina pri Trstu/Dolina, Zabrežec/Moccò

* Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa »Temeljne raziskave slovenske kulturne preteklosti« (P6-0052), ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

Trst s Tržaškim je bil še do nedavnega prostor, iz katerega smo poznali malo slovenskih uradovnih besedil ali zapisov, nastalih pred sredo 19. stoletja, ko je slovenščina postala eden od uradnih jezikov habsburške monarhije (1849). Trst sam v tem pogledu ne preseneča, saj tudi iz večine drugih večjih mest na slovenskem ozemlju pred sredo 19. stoletja nimamo nobenih slovenskih uradovnih zapisov ali komaj katerega,¹ če izvzamemo prevode tiskanih normalij, ki so od srede 18. stoletja dalje nastajali v politično-upravnih središčih višje in srednje ravni.² Pred tem med mesti izstopa Ljubljana z daleč največjim številom službenih in sodnih priseg (več kot 100),³ pri čemer so ravno slovenske prisegae – do srede 19. stoletja jih je skupno znanih okoli 400⁴ – daleč najpogostejše zastopana zvrst zapisov uradovne narave sploh. Trst se drugim politično-upravnim središčem, kjer so tiskali slovenske normalije, pridruži z doslej evidentiranimi tovrstnimi slovenskimi tiskovinami v jožefinski dobi (1786),⁵ kolikor je znano, malo pred Gorico (1790).⁶

Tako kot se Trstu glede slovenskih uradovnih zapisov ni treba sramovati pred slovenskimi celinskimi mesti, velja enako tudi za Tržaško v odnosu do drugih območij slovenskega prostora. Primere tovrstnih dokumentov namreč na današnjem Tržaškem zunaj ozemlja mestnega komuna srečujemo že vse od začetka 17. stoletja, začenši z devinskim prisežnim obrazcem.

V pričujočem prispevku želim podati pregled doslej evidentirane uradovne slovenice s Tržaškega, pri čemer se omejujem na hranišča (arhive in knjižnice) v Sloveniji (na italijanskem ozemlju sta shranjena le dva obravnavana zapisa). Iz 17. stoletja poleg nedatiranega devinskega obrazca poznamo bratovščinska

pravila iz Doline, datirana leta 1635, nato pa se po stoletje in pol trajajoči vrzeli začnejo leta 1786 vrstiti v Trstu tiskane normalije (uradni razglasi). Daleč največ rokopisnih uradovnih dokumentov v slovenščini je iz prve polovice 19. stoletja, in sicer 27. Vsi razen v Trstu sestavljene dedne pogodbe (1845) in zapisa ustne oporoke (1850) so nastali med letoma 1800 in 1830 v vaseh Ricmanje, Dolina in Zabrežec. Največ je oporok in cenitev premoženja, po katerih Ricmanje v slovenskem prostoru močno izstopajo.

Dveh najstarejših besedil, nastalih v prvi polovici 17. stoletja, se bom v nadaljevanju le dotaknil, saj sta že bili dokaj temeljito obdelani. Večja pozornost bo posvečena mlajšemu gradivu: v Trstu izdanim tiskanim normalijam iz obdobja 1786–1849 ter ricmanjskim, dolinskim in edinemu zabrežkemu rokopisnemu uradovnemu zapisu iz let 1800–1830. V diplomatičnem in kritičnem prepisu bodo objavljeni povednejši primeri posameznih zvrsti besedil: dve normaliji (razglasa), dve oporoki, posojilno pismo in rzsodba o delitvi premoženja s cenitvijo. Jezikovno in pravopisno analizo besedil prepuščam jezikoslovcem. Poleg pregleda besedil želim opozoriti le na nekatere zanimivejše vsebine in posebnosti, dotaknem pa se tudi okoliščin nastanka slovenskih uradovnih tekstov.

Namenoma puščam ob strani glagolske dokumente, ki so od srede 16. stoletja nastajali v Dolini in vsebujejo deloma tudi elemente tamkajšnjega živega govora, zlasti leksikalne in nekatere glasovne.⁷ Zaradi drugačne, ne uradovne narave pa v okvir pričujočega prispevka ne sodi pet slovenskih rokopisov iz Trsta s konca 17. in srede 18. stoletja. Strokovna javnost dobro pozna objavo Pavla Merkùja iz leta 1980: tri pisanja (dve pismi in en listek), ki jih je Marija Izabela baronica Marenzi konec 17. stoletja poslala svoji materi v Loško dolino in so del obsežne korespondence med njima, edine znane zgodnjenovoveške plemiške korespondence v slovenščini.⁸ Manj znana sta kratka sestavka, načrta pridige dveh duhovnikov, ki sta leta 1755 pri tržaškem konzistoriju opravljala župniški izpit.⁹

Uradovna slovenica iz 17. stoletja

Potem ko so bila leta 1952 na zgodovinski razstavi *Slovenici ob Jadranu* v Kopru javnosti prvič predstavljena leto poprej odkrita bratovščinska pravila iz Doline (1635) kot dotlej najstarejši primer urado-

¹ Pregledno o tem: Golec, *The role of Slovenian*.

² Najpopolnejšo evidenco slovenskih normalij je okoli leta 1960 sestavil Vaso Suyer (ZRC SAZU, ISJFR, Suyer, Kartoteka patentov).

³ Poleg 19 mestnih službenih priseg (prisežnih obrazcev) iz 17. in 18. stoletja (Golec, *Mestna prisežna besedila*, Ljubljana – 1. del (LJU 1–17), Ljubljana – 2. del (LJU 18–19)) je ohranjenih 76 sodnih priseg, nastalih med letoma 1752 in 1811 pri škofijskem gospostvu v Ljubljani (isti, *Ljubljansko škofijsko gospostvo*), ter več priseg, zapisanih pri škofiji.

⁴ Slovenske prisegae poznamo od srede 16. stoletja dalje. Prim. pregled: Košir, *Prisegae v slovenščini*; glavne objave prisežnih besedil: Ribnikar, *Slovenske podložniške prisegae*; Golec, *Ljubljansko škofijsko gospostvo*; Golec, *Mestna prisežna besedila*; Golec, *Slovenska prisežna besedila*.

⁵ ZRC SAZU, ISJFR, Suyer, Kartoteka patentov, št. 49/1. – Dobri dve desetletji starejši je najzgodnejši znani razglas, ki so ga v Trstu 25. maja 1765 izdali v hrvaščini, in sicer kot trijezično tiskovino skupaj z nemškim in italijanskim besedilom. Gre za razglas Glavne komerčne intendance v Avstrijskem Primorju, ki je imela sedež v Trstu ter je med letoma 1752 in 1776 pokrivala avstrijska pristanišča na Jadranu. Vsebina govori o prepovedi uvoza vina iz Beneške republike (ZAL, LJU 489, Mesto Ljubljana, Splošna mestna registratura, Reg I., šk. 68, fasc. 48, Rzne naredbe 1750–1766, št. 148, list 81–82).

⁶ ZRC SAZU, ISJFR, Suyer, Kartoteka patentov, št. 84.

⁷ O tem pregledno vključno z navedbo literature: Zor, *Glagolica na Slovenskem*, str. 490–493. Natančneje o petih dolinskih rokopisih in objava najstarejšega: Botica et al., *Kvadrima ili ligištár*, zlasti str. 29–42. Objava krstne matične knjige župnije Dolina 1605–1617, do leta 1607 pisane v glagolici: Jašo in Dobljanović Šuran, *Matična knjiga krštenih*.

⁸ Merkù, *Slovenska plemiška pisma*, str. 20–27. O korespondenci prim. tudi Merkù, *Zasebna slovenščina v 17. stoletju*.

⁹ Glaser, *Župniški izpit*. Prim. Rupel, *Protireformacija in barok*, str. 314.

valne slovenščine s Tržaškega,¹⁰ je Pavle Merkù pol stoletja pozneje, leta 2002, postregel z objavo novo-odkritega t. i. Devinskega prisežnega obrazca, katerega nastanek je na podlagi pisave in vsebine postavil na začetek oziroma v prvo četrtino 17. stoletja.¹¹ Na Tržaškem so vsaj sporadično pisali slovensko tudi že prej, a nas doslej ni razveselilo še nobeno odkritje, podobno omenjenima dvema. Za primerjavo povejmo, da je znana le peščica ohranjenih primerkov uradovalne slovenščine, ki so potrjeno nastali pred letom 1600, začeni s Černjejskim rokopisom s konca 15. stoletja. Poleg omenjenega iz današnjega primorskega zamejstva izvira še en slovenski uradovalni zapis, nastal leta 1564 pri deželnih stanovih v Gorici,¹² dva pa se z vsebino v celoti ali deloma nanašata na primorski in s tem zamejski prostor (na Vipavsko, Kras in Brda).¹³

Devinski prisežni obrazec je zelo kratek, saj obsega vsega štiri vrstice in 18 besed, ravna se po italijanskem pravopisu, namenjen pa je bil zaslišancem,¹⁴ bodisi sodnim pričam bodisi tudi drugim osebam, vpletenim v sodne procese. Merkù se je trudil ugotoviti, ali bi obrazec lahko zapisal Gregorio Alasia da Sommaripa, ki je kot servit dobro desetletje, od 1601 do 1612, prebival v Devinu in ga poznamo kot avtorja leta 1607 v Vidmu natisnjene italijansko-slovenskega slovarja. Potem ko je grafološka analiza

izključila možnost, da je besedilo Alasievo delo, je Merkù vsaj hipotetično dopuščal, da ga je Gregorio pomagal sestavljati ali celo sam narekoval.¹⁵ Zgodovinar se bo veliko prej vprašal drugače, in sicer, koliko tovrstnih zapisov za sodno rabo je v Devinu nastalo pred in za osamljenim najdenim. Za nastanek marginalnega obrazca, ki je bil v sodni praksi prejkone običajen pojav, ni treba »kriviti« italijanskega slovarpisca, ampak anonimnega devinskega gosposčinkega pisarja, ki je uradovalne spise sicer sestavljal v italijanščini. Na istem listu kot slovenski prisežni obrazec in italijanski zapis o premoženjskem sporu je tudi devet besed obsegajoč slovenski zapis, ki ga je imel Merkù za delni prepis (incipit) istega prisežnega obrazca, napisan v kraškem narečju.¹⁶ Kakor koli, 27 besed, ki sestavljajo dve prav kratki slovenski besedili iz Devina, je za zdaj najzgodnejše neposredno pričevanje o rabi slovenščine v uradovalne namene na tleh današnje Tržaške pokrajine, njihova namembnost pa je takšna kot pri veliki večini slovenskih uradovalnih zapisov iz tega časa: za priseganje pred patrimonialnim sodiščem.

Neprimerno obsežnejša, zgovornejša, po namembnosti povsem drugačna in s tem odstopajoča od večine slovenskih uradovalnih besedil iz obdobja pred sredo 18. stoletja so že omenjena pravila bratovščine sv. Rešnjega telesa iz Doline, datirana 9. junija 1635, na dan ustanovitve bratovščine.¹⁷ Ker je v rokopisu marsikaj prečrtano, je Mirko Rupel sklepal, da gre za osnutek, ne za čistopis. Pisec je vsaj nekoliko poznal knjižno slovenščino, v pravopisu in besedišču pa so vidni lokalni in narečni vplivi.¹⁸ Zaznati je mogoče nekaj elementov italijanskega pravopisa (na primer *donasgni*, *gha*, *Copelo*), vendar so bili ti v 17. stoletju prisotni tudi v nekaterih besedilih iz osrednjega slovenskega prostora.¹⁹

Poleg slovenske različice pravil obstaja tudi vsebinsko konciznejša latinska, ki jo je 25. februarja 1651 z naknadnim pripisom potrdil in pečatil tržaški škof Anton in je shranjena v dolinskem župnijskem arhivu.²⁰ Skoraj nobenega dvoma ni, da je bilo prvotno besedilo latinsko, daljše in veliko bolj opisno, slovensko pa je njegov prevod, ki ni delo iste roke in tudi ni nujno nastal že leta 1635.

Dolinska bratovščinska pravila so sploh prvi tovrstni normativni akt v slovenskem jeziku. Iz 17. stoletja je sicer znanih le še dvojje bratovščinskih pravil, obeh nastalih na območju Kamnika (v Komendi leta

¹⁰ *Slovinci ob Jadranu*, str. 7. O odkritju leta 1951: Rupel, Prispevki k protireformacijski dobi, str. 178.

¹¹ V naslovu pravi »z začetka 17. stoletja«, v besedilu pa, da je po pisavi in vsebini sodil, da je nastalo »v prvi četrtini 17. stoletja« (Merkù, Devinski prisežni obrazec, str. 153 in 154).

¹² Černjejski rokopis, znan pod več imeni (Čedajski, Beneškoslavenski idr.) je latinsko-slovensko-italijanski seznam darov Marijini bratovščini v Černjevi v Beneški Sloveniji (1459–1508) z 52 slovenskimi vpisi od leta 1497 dalje. Gl. Mikhailov, *Jezikovni spomeniki*, str. 68–71, 109–133 (objava). Iz 16. stoletja poznamo še t. i. Kranjski rokopis, tri prisežne obrazce mesta Kranj, po zadnjih ugotovitvah nastale v obdobju 1531–1556 (prav tam, str. 61–63, 95–99 (objava)); Golec, *Mestna prisežna besedila*, s. p., Kranj (KRA-1–4), poklonitveno prisego goriških deželnih stanov nadvojvodi Karlu iz leta 1564 (Bratuž, Primeri rokopisnega gradiva, str. 132), razglas kranjskega deželne upravitelja Janža Khisla o vinskem dacu iz leta 1570 (Jug, Slovenski »zapovedni list«, iz istega leta prisežni obrazec za sodne priče iz Velike Nedelje pri Ormožu (Koruza, O zapisanih primerih, str. 247), Recljev prevod gorskih bukev, nastal leta 1582 na Raki pri Krškem (Dolenc, »Gorske bukev«, str. 39 sl.), razglas škofjeloškimi protestantom iz leta 1590 (Šega in Golec, Münchenska zakladna najdba), ukaz nadvojvode Ferdinanda kranjskemu vicedomu iz leta 1598 (Rupel, Slovenski akt) in od leta 1599 posamezne slovenske vpise v zapisniku čevljarskega ceha v Metliki (Golia, Slovenica v spisih). Po letu 1600 se slovenska uradovalna besedila zgostijo.

¹³ Gre za zgoraj omenjena Khislov razglas o vinskem dacu (1570) in ukaz nadvojvode Ferdinanda (1598) (gl. prejšnjo opombo). Prim. Golec, Prispevek k pokrajinskim imenom; Golec, Kras, Kraševci.

¹⁴ Merkù, Devinski prisežni obrazec, str. 154. – Merkù ni postregel z arhivsko signaturo, ampak zgolj z ohlapnim podatkom, da je besedilo eno od treh nedatiranih, zapisanih na samostojnem listu, ki je bil leto poprej odkrit med urejanjem devinskega grajskega arhiva v tržaškem državnem arhivu (prav tam, str. 153).

¹⁵ Prav tam, str. 154 in 156.

¹⁶ Prav tam, str. 156.

¹⁷ Objavi: [Anonimus], Pravilnik bratovščine; Rupel, Prispevki k protireformacijski dobi, str. 179–180. Objava faksimila: Bonin, Pravila bratovščine, str. 366.

¹⁸ Rupel, Prispevki k protireformacijski dobi, str. 179.

¹⁹ V nagovoru ljubljanskega generalnega vikarja pred volitvami opatinje tamkajšnjih klaris iz leta 1663, denimo, beremo: *Glostra uisitiragne, chatere, roche, drugho* itd. (prav tam, str. 181).

²⁰ Za posnetke latinske različice se iskreno zahvaljujem Mirjani Kontestabile Rovis iz Pokrajinskega arhiva v Kopru.

1660 in na Homcu 1661),²¹ iz prve polovice 18. stoletja pa so znana bratovščinska pravila v kajkavščini iz trga Središče ob Dravi (1705).²²

Z dolinskimi pravili pričevanja o uradovalni slovenščini v obravnavanem prostoru prenehajo kar za poldrugo stoletje. Upamo lahko, da bodo nenavadno dolgo časovno vrzel zapolnile nove najdbe, zlasti iz tržaških arhivov, saj so slovenski že dodobra prečesani in je zato upanje na »epohalne najdbe« majhno.

Tiskane normalije 1786–1849

Enako kot za potencialno rokopisno uradovalno gradivo iz 17. in 18. stoletja velja za slovenske normalije, ki jih je državna oblast začela tiskati sredi 18. stoletja. V slovenskih arhivih jih je okoli leta 1960 evidentiral Vaso Suyer²³ in nato v 70. letih v Gradcu Martina Orožen,²⁴ oba skupaj za čas do srede 19. stoletja skoraj tisoč,²⁵ medtem ko podobno sistematično evidentiranje, kolikor je znano, še ni bilo opravljeno v obeh državnih in drugih arhivih v Trstu in Gorici. Glede na pomen tržaškega gubernija kot državnega oblastva, katerega območje je dobršen del svojega obstoja do leta 1849 pokrivalo celotno Avstrijsko Primorje (Trst, Goriško–Gradiško in Istro) – tako je bilo tudi v času Ilirskih provinc, ko je imela podoben obseg provinca Istra s sedežem v Trstu²⁶ –,

je v Tržaškem državnem arhivu mogoče pričakovati precej več tovrstnih tiskov, kot jih je bilo najdenih v Sloveniji in ki bodo predstavljeni v nadaljevanju.

Tiskane normalije v slovenščini so novost, ki se pojavi sredi 18. stoletja. Do terezijanske dobe so odredbe in zakone Slovincem razglašali le pridigarji in biriči, tako da so jih prevajali sproti. Takšna praksa je postala nemogoča, če so oblasti hotele, da bodo nemščine nevajeni podaniki zakone spoznali in se po njih ravnali. Tako se je rodila potreba po natančnih tiskanih prevodih. Od normalij (patentov, okrožnic, razglasov) so od srede 18. stoletja v slovenščino prevajali samo tiste, s katerimi je oblast hotela seznaniti najširše plasti prebivalstva.²⁷ Po dosedanjih ugotovitvah je najstarejša znana v slovenščini tiskana normalija cesarski patent o dezertstvu, izdan leta 1749 v Celovcu.²⁸ Do konca 18. stoletja jih poznamo le nekaj več kot 150, v stoletnem razponu od prvega do leta 1850 pa skoraj tisoč, od tega 112 izdanih samo v revolucionarnem letu 1848.²⁹

Tiskane normalije – dvojezične, trijezične in deloma tudi samo slovenske – so nastajale v središčih državne oblasti, kjer so od srede 18. stoletja delovala nova državna oblastva na deželni in naddeželni ravni – v Gradcu, Ljubljani, Celovcu, Gorici in Trstu – ter novooblikovana terezijanska okrožja (kresije): Ljubljana, Postojna, Novo mesto, Maribor, Celje, Gorica in Beljak. Daleč največ znanih je bilo izdanih v Ljubljani, nato v Gradcu, v obeh mestih najverjetneje tudi večina tistih, ki nosijo zelo pogost kraj izdaje Dunaj, a so jih v resnici prevedli na nižjih državnih ravneh. Od drugod jih poznamo le za pokušnje, od enega do nekaj primerov ali sploh nobenega.³⁰ Trst z enajstimi doslej znanimi tiski odtehta tako komaj dober odstotek vseh, kar nikakor ne more ustrezati dejanskemu številu in deležu tam nastalih primerkov te zvrsti uradovalne slovenščine.

Od srede 18. stoletja imamo torej možnost zasedovati, kako se je v takih tiskanih besedilih kljub pomanjkljivosti, a tudi z odlikami, uspešno in ne-

²¹ Steska, Slovenska pravila; Mrkun, Bratovščina sv. R. T.

²² Ilešič, *Hrvatski utjecaji*, str. 11–14; Kovačič, *Trg Središče*, str. 160–162.

²³ ZRC SAZU, ISJFR, Suyer, Kartoteka patentov. – Suyerjeva kartoteka šteje 939 enot, od tega 937 do leta 1849, dve pa iz prve polovice 50. let 19. stoletja. Normalij je, začeniši z letom 1754, dejansko okoli 900, preostalo pa so razni rokopisi in drugi tiski. Vtis je, da Suyer ni sistematično pregledoval gradiva v vseh slovenskih arhivih, ampak le v Ljubljani in Mariboru.

²⁴ M. Orožen je v Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu pregledala obsežne svežnje s patenti za čas med letoma 1740 in 1835 ter evidentirala 67 slovenskih, predvsem pa dvojezičnih nemško-slovenskih od leta 1766 dalje (Orožen, *Uradovalna slovenščina*, str. 159).

²⁵ Leta 2018 je bilo 17 normalij iz obdobja 1764–1802 evidentiranih v Auerspergovem arhivu na Dunaju, in sicer v razdelku Šrajbarski turn (Thurnamhart), a je med njimi samo ena, katere drugega ohranjenega izvoda ni evidentiral že Suyer (ÖStA, HHStA, FAA, C–48–35, *Behördliche Cirkulare, Verordnungen* etc.).

²⁶ Gubernij v Trstu je nastal leta 1776 in je sprva pokrival samo Trst z njegovim območjem, od leta 1782/83 pa kot tržaško-goriški gubernij še deželo Goriško in Gradiško. Po odpravi večine reform Jožefa II. so njegovo ozemlje leta 1791 zreducirali na izhodiščno stanje. Ob ponovni vzpostavitvi gubernije leta 1803 sta Goriška in Gradiška prišli pod združeno kranjsko in goriško deželno glavarstvo v Ljubljani, v Trstu pa je nastal združen tržaško-istrski gubernij, ki je vključil nekdanjo beneško Istro, a jo je izgubil že po dveh letih, ko je po miru v Bratislavi (1805) pripadla Napoleonovemu Italijanskemu kraljestvu. Okrnjeni, samo na Trst in njegovo območje skrčeni tržaški gubernij je v tem obsegu deloval do francoske zasedbe leta 1809. V obdobju Ilirskih provinc so končno stanje vzpostavili v začetku leta 1812. Trst je bil odtlej glavno mesto province Istra, ki je poleg mestnega območja obsegala še Goriško in Gradiško do Soče (po Soči so Ilirske province mejile na Italijansko kraljestvo), nekdanjo beneško Istro in

na podlagi poznejših popravkov tudi prejšnjo avstrijsko Istro. Po restavraciji avstrijske oblasti in kratkotrajnem obdobjučasne uprave so tržaški gubernij ustanovili še zadnjič (1816). Do leta 1822 je bil njegov obseg zelo velik, saj je vključeval tudi Reko in Civilno Hrvaško, odtlej pa samo Trst, Goriško in Gradiško ter celotno Istro. Za pokrajine, združene v okviru tržaškega gubernija, so uporabljali ime Primorje, zato so gubernij do razpustitve leta 1849 imenovali tudi primorski gubernij (Žontar, *Uprava Štajerske, Koroške, Kranjske*, str. 78–80).

²⁷ Reisp, O najstarejših tiskanih, str. 91. O tej problematiki gl. tudi: Orožen, *Uradovalna slovenščina*; Valenčič, *Slovenščina v uradih*.

²⁸ Domej, *Die Slowenen in Kärnten*, str. 177; objava faksimila prav tam, str. 464–466.

²⁹ ZRC SAZU, ISJFR, Suyer, Kartoteka patentov.

³⁰ Normalije, natisnjene v upravnih središčih na deželni in naddeželni ravni, poznamo iz vseh petih naštetih mest od Gradca do Trsta, medtem ko za zdaj ni znan noben primerok, ki bi ga izdali okrožni uradi v Mariboru, Gorici, Celovcu in Novem mestu (ZRC SAZU, ISJFR, Suyer, Kartoteka patentov).

prekinjeno razvijala nova zvrst slovenskega knjižnega jezika, poslovno-uradovalni jezik, z zanimivim, v veliki meri novonastajajočim besediščem, kot so pač zahtevale potrebe vsebinsko raznolikega upravnega obveščanja.³¹ Na splošno se je pisava proti koncu 18. stoletja v pravopisnem pogledu izboljšala, besedje in skladijsko izražanje pa sta ostajala pod močnim vplivom nemške predloge in dokazujeta, kako težko so prevajalci zadeli ustrezni slovenski skladijski in besedotvorni vzorec. V jeziku so manjkala poimenovanja za stvarne pojme in abstraktne pojave (pravni izrazi, finančno izrazoslovje itd.), ki so jih prevajali bodisi opisno bodisi besedotvorno neustrezno, pogosto kot čiste kalke.³²

Kot že rečeno, je znanih samo enajst tiskanih slovenskih normalij, ki so bile izdane v Trstu, in sicer s strani avstrijskih in francoskih civilnih in vojaških oblasti. Njihov časovni razpon sega od leta 1786 do 1849, pri čemer sta samo dve še iz 18. stoletja. Kar štiri normalije izvirajo iz obdobja francoske zasedbe, na čelu z razglasom prebivalstvu Kranjske, izdanim

med prvim Napoleonovim pohodom čez slovensko ozemlje spomladi 1797. Obdobje Ilirskih provinc (1809–1813) zastopajo trije dokumenti, po eden je iz let po odhodu Francozov in iz srede tridesetih let, nato pa se tiski spet zgostijo v drugi polovici štiridesetih let 19. stoletja, ko so znani trije, prvi iz zahajajoče predmarčne dobe (1847), drugi iz revolucionarnih dni leta 1848 in zadnji iz naslednjega leta, ta z domala trivialno vsebino.

Drugi po starosti, razglas francoskega generala iz leta 1797, je bil prvič objavljen že dvanajst dni po izidu, in sicer v časniku *Lublanske novice*, nato pa prečrkovan v gajico še dvakrat v strokovni literaturi konec 19. stoletja (v spodnji preglednici pod št. 2), ko je doživel objavo tudi razglas kmetom o novi ustavi iz revolucionarnega leta 1848 (v preglednici pod št. 10). Vse razen enega ima Suyer evidentirane v svoji kartoteki patentov, vendar nekaterih hranišč po 60 letih ni bilo več mogoče ugotoviti, oziroma dokumenta danes tam ni mogoče najti.

Seznam slovenskih tiskanih normalij, izdanih v Trstu v letih 1786–1849

Zaporedna št. 1	
Čas in kraj nastanka	1786 XII. 19., Trst (<i>U' Terstu ta 19 dan Decembra 1786</i>)
Vsebina	Razglas (<i>Nasnajne</i>) o omejenem sprejemanju otrok v tržaško najdenišnico (sirotišnico in porodnišnico)
Izdajatelj	[Gubernij v Trstu]
Oblika	Trijezično v nemščini (<i>Oeffentliche Nachricht</i>), italijanščini (<i>Avviso</i>) in slovenščini (<i>Nasnajne</i>). 1 list, 1 potiskana stran.
Hranišče	Neznano (pogrešano). Po Suyerju in leta 2001: ³³ ZAL LJU 489, Mesto Ljubljana, Splošna mestna registratura, Reg I., šk. 68, fasc. 48, št. 145, Sirotišnica in najdenišnica 1786–1790, list 317.
Objave in obravnave	Evidenca: ZRC SAZU, ISJFR, Suyer, Kartoteka patentov, št. 49/1.

Zaporedna št. 2	
Čas in kraj nastanka	1797 IV. 17., Trst (<i>Is poglavitniga Quarteirja Tershajbkiga Mesta na 28. dan Mesza Germinala, ali selenarja v' petem leti ene inu neraselive franzojke republike, ali na 17 dan maliga travna</i>)
Vsebina	Razglas prebivalstvu Kranjske ob francoski vojaški zasedbi
Izdajatelj	Francoski brigadni general Friant, poveljnik na Kranjskem
Oblika	1. različica: Samo slovensko. Posebej v nemščini in francoščini. 1 list, 1 potiskana stran. 2. različica: Štirijezično francosko-italijansko-nemško-slovensko. 1 list, 1 potiskana stran.
Hranišče	1. različica: ARS, AS 1077, Zbirka spisov iz francoske dobe, fasc. 1, 14/I. 2. različica: prav tam, fasc. 4, 1/I.
Objave in obravnave	Objava: <i>Lublanske Novize</i> I (1797), Nr. 31 in 32, 29. 4. 1797, s. p. Objava (v gajici): Levec, Listek, str. 317–318. Objava (po Levčevi objavi): Glaser, <i>Zgodovina slovenskega slovstva</i> II, str. 92–93. Omemba: Simonič, <i>Slovenska bibliografija</i> , str. 115. Evidenca: ZRC SAZU, ISJFR, Suyer, Kartoteka patentov, št. 147.

³¹ Orožen, *Uradovalna slovenščina*, str. 157.

³² Prav tam, str. 161–162.

³³ Neodvisno od Suyerjeve kartoteke sem trijezični razglas leta 2001 odkril sam. Ob ponovnem vpogledu v gradivo je manjkal ravno zadevni list 317.

Zaporedna št. 3	
Čas in kraj nastanka	1805, VI. 25., Trst (<i>Dano u Tersti tega 25. Roßbenzvetta 1805</i>)
Vsebina	Okrožnica o oddajanju najdenčkov v rejo na podeželju
Izdajatelj	Gubernij v Trstu, podpisana guverner Sigmund pl. Lovász (<i>von Lovász</i>) in gubernijski svetnik Janez Nepomuk baron Buset.
Oblika	Dvojezično nemško-slovensko s samo nemškim naslovom (<i>Zirkulaerverordnung</i> itd.). 3 listi, 6 potiskanih strani.
Hranišče	ARS, AS 748, Gospostvo Krumperk, Spisi, fasc. 6, Normalia III, 12b. ³⁴
Objave in obravnave	Evidenca: ZRC SAZU, ISJFR, Suyer, Kartoteka patentov, št. 181.

Zaporedna št. 4	
Čas in kraj nastanka	1810 III. 6., Trst (<i>Sturjen u' Terfte, na 6. marca 1810</i>)
Vsebina	Razglas o izločitvi dunajskih bankovcev iz obtoka (<i>Rovnajne zbes usignene Bankozedelze, katri se imenujejo Zedelz od Dunejskiga Banko</i>) z razpredelnico borznih vrednosti, datirano Trst, 5. marec 1805.
Izdajatelj	Generalni guverner Ilirskih provinc (<i>Hirgeneral, vajvod od Raguse</i>), zanj svetnik Viktor von Broglie (<i>Victor od Broglie</i>).
Posebnosti	Samo slovensko. 2 lista, 4 potiskane strani, na zadnji strani razpredelnica borznih vrednosti. Posebej francosko, italijansko in nemško.
Hranišče	ARS, AS 1077, Zbirka spisov iz francoske dobe, fasc. 3, 9/VI.
Objave in obravnave	Evidenca: ZRC SAZU, ISJFR, Suyer, Kartoteka patentov, št. 285.

Zaporedna št. 5	
Čas in kraj nastanka	1810 III. 15., Trst (<i>Terft</i>)
Vsebina	Razpredelnica borznih vrednosti od 1. 10. 1799 do 1. 3. 1810, Trst, 15. marec 1805.
Izdajatelj	[Tržaška borza]
Oblika	Samo slovensko. 1 list, 1 potiskana stran.
Hranišče	Neznano (pogrešano). Po Suyerju: »DAS F 4 (akti fran. okup.)«, tj. danes: ARS, AS 1077, Zbirka spisov iz francoske dobe, fasc. 4.
Objave in obravnave	Evidenca: ZRC SAZU, ISJFR, Suyer, Kartoteka patentov, št. 286.

Zaporedna št. 6	
Čas in kraj nastanka	1810 III. 24., Trst (<i>Sturjen u' Palaze poglavarstva. Terft ta 24. dan marca 1810</i>)
Vsebina	Ukaz v zvezi z razbojniki na cesti med Trstom in Reko.
Izdajatelj	Generalni guverner Ilirskih provinc (<i>Hirgeneral, Vajvod od Raguse</i>), zanj sekretar Viktor von Broglie (<i>Viktor od Broglie</i>).
Posebnosti	Trijezično francosko-italijansko-slovensko. 1 list, 1 potiskana stran.
Hranišče	ARS, AS 1077, Zbirka spisov iz francoske dobe, fasc. 1, 1/VIII.
Objave in obravnave	Evidenca: ZRC SAZU, ISJFR, Suyer, Kartoteka patentov, št. 288.

Zaporedna št. 7	
Čas in kraj nastanka	1816 X. 26., Trst (<i>Terst ne 26. oktobra 1816</i>)
Vsebina	Odlok o ustanovitvi in popravilu šol na območju Trsta
Izdajatelj	Gubernij v Trstu
Posebnosti	---
Hranišče	Neznano. Leta 1953: župnijski arhiv Krkavče. ³⁵
Objave in obravnave	Objava: [Anonimus], Trst 1816, str. 233–234.

³⁴ Suyer navaja še dve hranišči v Arhivu Republike Slovenije, ki ju ni bilo mogoče ugotoviti: 1) DAS zbirka; 2) DAS Polizei-übertretungen.

³⁵ [Anonimus], Trst 1816, str. 234.

Zaporedna št. 8	
Čas in kraj nastanka	1835 X. 10., Trst (<i>Triest</i>)
Vsebina	Ukaz o ravnanju v primeru živinskih bolezni
Izdajatelj	Gubernij v Trstu (<i>Osnanilo zef. Kr. primorškiga vladstva v Trstu</i>)
Oblika	3 listi nemško-slovensko, 4 listi samo slovensko
Hranišče	Neznano (pogrešano). Okoli 1960 po Suyerju: »DAS Zbirka (Kresija) P–22«, tj. danes: ARS, AS 1079, Zbirka normalij, šk. 20.
Objave in obravnave	Evidenca: ZRC SAZU, ISJFR, Suyer, Kartoteka patentov, št. 723.

Zaporedna št. 9	
Čas in kraj nastanka	1847, s. d., Trst (<i>v Trstu leta 1847</i>)
Vsebina	Načrt poduka o občinskem premoženju (<i>Načert poduka za oskerbnistvo lastniga občinskiga premoženja</i>)
Izdajatelj	Gubernij v Trstu (<i>razgласen od c. k. Gubernia v Trstu leta 1847</i>)
Oblika	9 potiskanih listov, naslov napisan z roko na ovitku.
Hranišče	NUK, Ljubljana, Zbirka rokopisov, redkih in starih tiskov, III 72146.
Objave in obravnave	Omemba: Simonič, <i>Slovenska bibliografija</i> , str. 331. Evidenca: ZRC SAZU, ISJFR, Suyer, Kartoteka patentov, št. 780.

Zaporedna št. 10	
Čas in kraj nastanka	1848 III. 26., Trst (<i>V Trstu 26. sušca 1848</i>)
Vsebina	Razglas kmetom o novi ustavi
Izdajatelj	Guverner v Trstu (<i>Robert Altgrof Salm, Deželni poglavar</i>)
Oblika	Dopolnilo cesarskemu pismu z dne 15. marca 1848
Hranišče	Neznano.
Objave in obravnave	Objava: Glaser, <i>Zgodovina slovenskega slovstva III</i> , str. 224–226. Evidenca: ZRC SAZU, ISJFR, Suyer, Kartoteka patentov, št. 802.

Zaporedna št. 11	
Čas in kraj nastanka	1849 I. 4., Trst (<i>v Trstu</i>)
Vsebina	Ukaz o ogrevanju šol
Izdajatelj	Gubernij v Trstu (<i>Oznanilo c. k. Poglavarstva u avstrijansko-ilirskem primorju</i>)
Oblika	Na drugi strani hrvaško besedilo.
Hranišče	Neznano. Okoli 1960 po Suyerju: »zbirka prof. dr. Kolarič«. ³⁶
Objave in obravnave	Evidenca: ZRC SAZU, ISJFR, Suyer, Kartoteka patentov, št. 902.

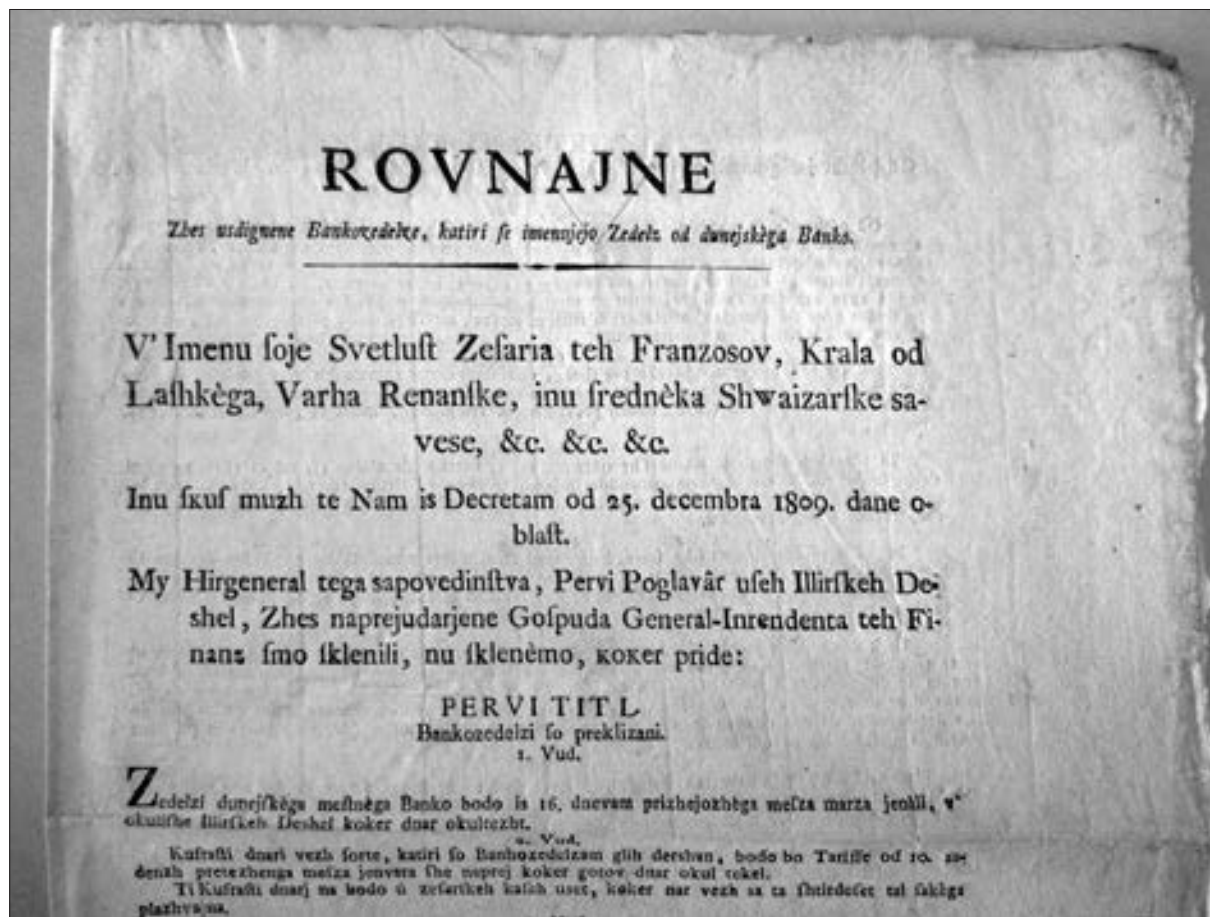
Ustavili se bomo samo pri dveh razglasih tržaškega gubernija, pri najstarejšem znanem iz leta 1786 in pri dve desetletji mlajšem iz leta 1805. Oba se nanašata na problematiko t. i. najdenčkov in tržaške najdenišnice. Ta, leta 1769 ustanovljena terezijanska ustanova, v katero so se stekali zapuščeni novorojenci, tako tisti, ki so se v njenem porodniškem delu rodili, kot drugi, je otroke oddajala na deželo v plačano rejo. Sistem je deloval več kot eno stoletje, v času nastanka obeh slovenskih razglasov pa se je še oblikoval. ³⁷

Prvi razglas, datiran 19. decembra 1786, je trijezičen, nemško-italijansko-slovenski, z naslovi *Oeffentliche Nachricht – Aviso – Nasnajne*. Medtem ko je

italijansko besedilo zvest prevod nemškega izvornika, je slovensko skrajšano in več kot očitno prilagojeno razumevanju preprostega ljudstva. V slovenskem razglasu na primer v zadnjem odstavku ni govora o izgonu tujih porodnic in otrok z državnega ozemlja ter o odgonu domačih državljanov v njihovo deželo, ampak zgolj o tem, da jih bodo sodni uslužbenci spremljali od ene do druge gosposke do doma. Ker je bilo slovensko besedilo namenjeno samo slovenskemu prebivalstvu, predvsem Kranjcem, prevajalec ni videl potrebe, da bi omenjal tudi tujce. Priča smo poenostavitvam formulacij, za katere ni našel ustreznega izraza (na primer *naprejpostavljeni* za višje nadzorništvo institucije, *Oberaufsicht des [...] Instituts; gracarskiga gubernja* (rodilnik) za notranjeavstrijski gubernij, von *dem Innerösterreich. Gubernium*) ali pa se je zatekel k ljudski oznaki (na primer *špital* za ubožnico, *Armenhaus; lubav* za pomoč, *Beistand*). Za ta čas je bilo zelo značilno tudi kalkiranje, najsi je šlo za uveljavljene izraze (*gor vuzeti* za *Aufnehmung*) ali za manjkrat izpričane, lahko tudi priložnostno ustvarjene (*vukupejsbajanje* za *Zusammenfluß*).

³⁶ Nedvomno je mišljen slavist prof. dr. Rudolf Kolarič (1898–1975), nazadnje redni profesor novosadske univerze, od 1947 do 1958 zaposlen na Inštitutu za slovenski jezik SAZU, od 1952 kot njegov upravnik. O njegovi »zbirki« ni bilo mogoče ugotoviti ničesar.

³⁷ Prim. Golec, Najdenišnica, str. 278–279; Cvirn, Najdenišnice – nagrada, str. 12.

Začetek razglasa generalnega guvernerja Ilirskih provinc o izločitvi dunajskih bankovcev iz obtoka, izdanega 6. marca 1810 v Trstu (ARS, AS 1077, Zbirka spisov iz francoske dobe, fasc. 3, 9/VI).

Na tem mestu je poleg prepisa in fonetične transkripcije objavljen še prevod nemškega izvornika v sodobno slovenščino, brez katerega slovensko besedilo niti ne bi bilo razumljivo.

Slovenski pravopis je zelo nedosleden, kar pride še posebej do izraza pri zapisovanju sičnikov in šumevcev. Tako je [č] pri vsaki od samo treh pojavitev zapisan drugače: prvič, pred samoglasnikom, kot *z* (*noffeizich*), drugič kot nemški *tsch* (*Pomotsch*) in končno kot bohoričični *zh* (*vezh*). Pravo umetelnost je prevajalec pokazal pri zapisovanju glasu [š], ki se pojavi 20-krat in je zapisan na pet načinov: 12-krat kot *s* (na primer *taksno*, *Bolsmu*), od tega po nemškem pravopisu 3-krat pred *p* (*Spitalske*, *Spitallu*) in dvakrat pred *t* (*Stivillu*, *Stuk*), 4-krat kot *ff* (na primer *Pribodiffa*, *naffiga*), dvakrat kot *fs* (*Tershafskich*, *Pribodifs*) ter po enkrat kot *f* (*fmainfaine*) in *sch* (*sche*). Bohoričičnih dvočrkij *sh* in *sh* se pri zapisovanju šumevca [š] sploh ni spomnil. Še najbolj dosleden je bil pri pisanju glasu [ž], ki je v 9 od 11 pojavitev zapisan

kot *sh* in le izjemoma kot *s* (*Podlosnich*) oziroma *fs* (*nadovfsmich*). Še manj dosledno kot med šumevecma [š] in [ž] je razlikovanje med sičnikoma [s] in [z]. Sičnik [s], ki ga srečamo najpogosteje, 49-krat, se 23-krat pojavlja kot *f*, 20-krat kot *s*, 5-krat kot *ff* in enkrat izjemoma kot *sh* (*Navarnoshiti*). Nič nenavadnega ni, če je [s] celo v isti besedi zapisan na dva načina (na primer *Cefarsku*, *gospofke*). Pri pisanju [z] je prevajalec ubral pravilo, da ga bo pisal kot *f*, torej ravno nasprotno bohoričiči (*s* = [z], *f* = [s]): kot *f* se pojavlja 8-krat, sicer pa dvakrat kot *s* (nezveneče na koncu besede: *skus*) in enkrat kot *sh* (*skashat*). Za šumevec [c] niti enkrat ne srečamo bohoričičnega *z*, ampak po latinskem zgledu *c* (*Cefarsku*, *Decembra*) in *tz* v specifičnem primeru za pridevniško obliko mesta Gradec (*Grätzarskiga*). Čeprav je besedilo kratko, je grafem *s* rabljen za oba šumevca in dva sičnika, [s] in [z], grafem *f* za oba sičnika in šumevec [š], dvočrkje *ff* pa za [s] in [š].

Izvorno besedilo	Fonetična transkripcija	Prevod nemškega izvornika
Nasnajne.	Nasnajne.	Javni razglas
<p>Te Spitalske Prihodišja fo bile skus le tu poſſebnu vukupejšhajaine vunajnich shenskich, inu noſſeizich Perſon na eno taksno viſho ſmainſaine, de fo bili le ti Naprejpoſtauleni na Cefarſku od naſſjiga jimenitniga Gubernja ofnajnenu Povelte permorani le ſamo en griſſnu tem Prihodiſſjam enaku Stivillu taksnich ſhen gorvuſetti, inu ſunej Terſhaſkich, goriskich, ter gradiskanskich Podloſnich uſſe te druge od le te Pomotſch vunkej ſklenitti.</p> <p>Le to Cefarſku Povelte je bilu tokdober u Terſtu, kaker tud na krainskm u od le tega jimenitenga Grätzarſkiga Gubernja ofnajnenu. Per uſſem temu ſo vender vunajne ſhenske Perſone ſemkej dahajale, al u temu Spitalu poroditti, al pa u taiftmu nich ſhe pred rojenne otroke popuſtitti.</p> <p>Keder ſe pa leta u temu Stuk dadoshmau ſkaſana lubav s Pomainkajna tih Prihodiſſ ſanaprei vezh ſkaſhat namorre, tak bo h Bolſmu tih nadovſnich, inu na taksno viſho en veliki Navarnoshti vunkeipoſtaulench otrok ſche enkrat na ſnajne danu, de bojo uſſe te iſte Perſone od gosposke da goſposke ſkus Richtne ſluſhabenke na nich Dom poſlanne, katire bojo ſemkej perſle al u Spitalu poroditti, al pa u taiftmu nich ſhe pred rojenne otroke popuſtitti.</p>	<p>Te ſpitalske prihodiſa³⁸ ſo bile ſkuz le tu poſebnu vukupejšhajaine vunajnich ženſkih inu noſejičih perſon na eno takšno vižo zmajnſajne, de ſo bili le ti naprejpoſtauleni na cesarſku od naſiga jimenitniga gubernja oznajnenu povele permorani le ſamo en griſnu [prav: gviſnu] tem prihodiſam enaku ſtivilu takſnih žen gorvuzeti, inu zunaj tržaſkih, goriskih ter gradiſkanskich podloſnih vse te druge od le te pomoč vunkej ſkleniti.</p> <p>Le to cesarſku povele je bilu tokdober v Trſtu, kaker tud na Krajnſkm u od le tega jimenitenga gracarſkiga gubernja oznajnenu. Per uſem temu ſo vender vunajne ženſke perſone ſemkej dahajale, al v temu ſpitalu poroditi al pa v taistmu nih že pred rojene otroke popuſtiti.</p> <p>Keder ſe pa le-ta v temu ſtuk dados(i) hmau ſkazana lubav s pomajnkajna tih prihodiſ za naprej več ſkazat na more, tak bo h bolſmu tih nadovſnih inu na takšno vižo en veliki navarnosti vunkeipoſtaulench otrok ſe enkrat na znajne danu, de bojo vse te-iſte perſone od gosposke da gosposke ſkuz rihtne ſlužabenke na nih dom poſlane, katire bojo ſemkej perſle al v ſpitalu poroditi al pa v taistmu nih že pred rojene otroke popuſtiti.</p>	<p>Potem ko ſo ſkladi tržaſke ubožnice (<i>Armenhaufes</i>) zaradi pogostega pritekanja zunanjih najdenčkov (<i>Findelkinder</i>) in porodnic poſtali preobremenjeni, je bilo viſje nadzorniſtvo (<i>Oberaufſicht</i>) omenjene inſtitucije ſpričo nanj naſlovljene najviſje odredbe deželnega gubernija primorano omejit i njihovo ſprejemanje na določeno ſtevilo v razmerju s ſkladi, tako da ſo [ſredſtev] teh deležni ſamo prebivalci meſta Trſta in Tržaſkega ozemlja ter pokneženih grofij Goriſke in Gradiſke.</p> <p>Ta visoka odredba ni bila razglašena ſamo v Trſtu, ampak s ſtrani notranjeavſtrijskega gubernija tudi v deželi Kranjski.</p> <p>Ne glede na to pa izkuſnje kažejo, da v Trſt ſe vedno prinaſajo zunanje najdenčke in da prihajajo porodnice [od drugod].</p> <p>Ker tem ni mogoče nuditi potrebne pomoči in da otroci ne bi bili izpoſtaavljeni propadu [ſmrti], ſe s tem razglaſa: če kdo v Trſt prineſe najdenčka ali če pride porodnica, boſta iz Trſta prav gotovo izgnana (<i>abgeſchaft</i>), in ſicer tuji zunaj cesarſko-kraljevih držav, domači podaniki (<i>die Nationaliſten</i>) pa bodo z odgonom (<i>mit dem Schub</i>) poſlani v domačo deželo (<i>in die betrefende Provinz</i>).</p>
U Terſtu ta 19 dan Decembra 1786.	V Trſtu ta 19 dan decembra 1786.	Trſt, 19. decembra 1786

Naslednji z najdenišnico povezan razglas, okrožnica z dne 25. junija 1805, je tako po razumljivosti kot pravopisnih značilnostih pravo nasprotje 19 let starejše predhodnice. V njej ſicer ſe vedno mrgoli kalkov, ſkladnja več kot očitno izdaja nemſki izvornik, črkopis pa je neprimerno doſlednejſi, le da ni razlikovanja med [š] in [ž], za katera je prevajalec rabil isto dvočrkje *sh* (na primer *deſheli, ſoldaſhkiga*). Zapisal ſe mu je ſicer tudi *ſh*, vendar rabljen z napačno glasovno vrednoſtjo [ž]: *Roſhenzveta*. Če odmiſlimo to že na prvi pogled opazno pomanjkljivost, je raz-

glas pisan v zelo doſledni bohoričici: *ſ* za [s], *ſ* za [z], *zh* za [č]. Zaledimo manjša odſtopanja pri pisanju ſičnikov [s] in [z], denimo *ſkerbnimu, taiftim, piſano, ſabſtojn, ſapovedano*, za [s] tudi pred ſoglasnikoma [p] in [t], ko gre za adaptirane nemſke izraze (*ſpital, poſtrafani*). Še vedno je, tako kot leta 1786, mogoče srečati podvajanje ſoglasnikov (*ammelſki, ottrokeh*), medtem ko je zdaj ſkoraj izginil nemſki grafem *ch* za [h], ki je bil dve deſetletji prej ſe pravilo.

V prepisu in fonetični transkripciji ſo objavljeni le poſamezni izbrani paſusi.

³⁸ Ni gotovo, ali je treba dvočrkje *ſſ* v tej beſedi transkribirati kot [š] ali vendarle kot [šč]. V nadaljevanju je v iſti beſedi enkrat rabljeno *ſſ* in drugič *ſs*. Janez Svetokriški pozna na prelomu iz 17. v 18. ſtoletje za beſedo prihodiſče v pomenu prihodek več

različic: *prehodiſe, prebodiſe in perbodiſe* (Snoj, *Slovar jezička*, ſtr. 176–177). V bratovſčinskih pravilih iz Doline (1635) najdemo obliko *prehodiſe* (*prehodiszbe*) (Rupel, *Prispevki k protireformacijski dobi*, ſtr. 180).

Izvorno besedilo	Fonetična transkripcija
<p>Zirkulärverordnung ... [ni slovenskega naslova]</p>	
<p>Is vijokim poveljam dunajškiga dvora od 6. Roshenzveta fo taku dobru k' enimu bel skerbniimu glajstjanju tih najdenikou, (gmejn se rezhe Pankerti) koker tudi sa voljo nih vardevanja inu ohrane na desheli leti sdolaj perhodni navukj sa terdnu dershati sapovedan: Pervezh. Taistim sreditnikom ali namestnikom tih starshou, kateri dva najdenika (ali u špital dana otroka) sa rediti goriusamejo, med katetima (sic!) je slaſti eden en fantizh, bo pervoleno to odlejtkuvanje od soldashkiga ſtanu enimu nih ſinou, pak le pod ta savesa, zhe oni od najdenishke hishe (ali otrozhega ſpitala) nez h plazhilo nepogervajo, koker tudi de te otroke noter do dvanaiſtiga leta ſabſtojn gori sredijo, inu zhes leto eno piſſano poterjenje od nih goſpodske ſkaſhejo.</p>	<p>Iz visokim poveljam dunajškiga dvora od 6. rožencveta so taku dobru k' enimu bel skrbniimu glajstjanju³⁹ tih najdenikov (gmejn se reče pankrti) koker tudi za voljo nih vardevanja inu ohrane na deželu le-ti zdolaj perhodni navuki za trdnu držati zapovedan: Prveč. Taistim zreditnikom ali namestnikom tih staršov, kateri dva najdenika (ali v špital dana otroka) za rediti gorivzamejo, med katetima [prav: katerima] je zlasti eden en fantič, bo pervoleno to odlejtkuvanje od soldaškiga stanu enimu nih sinov, pak le pod ta zaveza, če oni od najdeniške hiše (ali otročega špitala) neč plačilo ne pogervajo, koker tudi de te otroke noter do dvanajstiga leta zabstojn gori zredijo inu čez leto [le-to] eno piſano poterjenje od nih goſpodske ſkažejo.</p>
[...]	[...]
<p>Seshtez. Zhe ſe glih ni do ſadaj doſtikrat pergodilo, de fo bili ottroz u naidenishka hiſha naſai perneſeni; tako bode, ſa odverniti, de ne bodo mozhnu bolni ali zelo ottroz, kateri fo ſhe te ſmerti bliſo, naſaj perneſeni, ſapovedano, de ſe ima per bolnih ottrokeh ufelej ta arzet ali padar tega kraja poklizat, kateri takeſhne najdene ottrokeh ſabſtojn, tem obogem glih preſkerbeti, inu arznovati more.</p>	<p>Šesteč.⁴⁰ Če se glih ni do ſadaj doſtikrat pergodilo, de ſo bili otroc v najdeniška hiſha nazaj perneſeni, tako bode za odvrniti, de ne bodo močnu bolni ali celo otroc, kateri ſo že te ſmrti bliſo, nazaj perneſeni, zapovedano, de ſe ima per bolnih otrokeh vſelej ta arcet⁴¹ ali padar tega kraja poklicat, kateri takeſhne najdene otrokeh zabstojn tem obogem glih preſkerbeti inu arcnovati more.</p>
[...]	[...]
<p>Sa tega vola mora uſaka mati, katera u ti hiſhi tega paroda ſabſtojn parodji, zhe je tajſta ſdrava inu dobra ſa dojit, u ſpitalo tih ottrok k' ammelſki ſhluſhbi derſhana biti. Tudi tajſte, katere fo ſa ta nar majnſhi zeno u ti hiſhi, ſe imajo pred nih parodam poprashati, zhe one ne voſhejo u ammelſko ſhluſhbo ſtopiti, katere fo potem u to hiſha tih najdenikou ſa odrajtati; inu tajſta jeh ima ſhe le tajſtikrat u eno ptujo ſhluſhbo ſpuſtiti, zhe u ti hiſhi nobeniga pomankanja ni.</p>	<p>Za tega vola mora vsaka mati, katera v ti hiſhi tega paróda zabstojn parodjí, če je taista zdrava inu dobra za dojit, v ſpitalo tih otrok k' amelski ſlužbi⁴² držana biti. Tudi taiste, katere ſo za ta narmajnſhi cenó v ti hiſhi, ſe imajo pred nih paródam poprashati, če one ne voſhejo v amelsko ſlužbo ſtopiti, katere ſo potem u to hiſha tih najdenikov za odrajtati; inu taista jeh ima ſhe tajstikrat v eno ptujo ſlužbo ſpuſtiti, če v ti hiſhi nobeniga pomankanja ni.</p>
[...]	[...]
Dano u Terſti tega 25. Roſhenzveta 1805.	Dano v Trſti tega 25. rožencveta 1805.

Zanimiva je terminologija, še posebej, ker za isti nemški izraz najdemo po dva ali tudi tri slovenske ustreznice, pri čemer si je prevajalec rad pomagal z opisom. Najdenček (*Findling*) je praviloma preveden kot *najdenik*, pri prvi pojavitvi z razlago v oklepaju: »gmejn se reče pankrti« in pri drugi »v špital dan otrok«, označen pa je tudi kot *najden otrok*. Najdenišnica (*Findelhaus*) je pri prvi omembi prav tako zahtevala dodatno pojasnilo: *najdeniška hiša (ali otroče špital)*, v nadaljevanju pa jo srečamo kot *špital tih otrok*, kot *hišo tih najdenikov* in samo kot *špital*, kar je bil v ljudski govorici najpogosteje rabljen izraz. Poro-

dnišnica (*Gebährhaus*) je dobila slovensko ustreznico *hiša tega paróda*, medtem ko je prevajalec pri rabi pojma rejniki (*Pflegeältern*) čutil potrebo po sinonimni razlagi: *zreditniki ali namestniki tih staršov*. Za dojljo (*Amme*) in dojljsko službo (*Ammendienst*) sta se, kadar je šlo za dojenje v najdenišnici, med ljudmi očitno uveljavila adaptirana nemška izraza. Čeprav sta se ponujali izvorni slovenski ustreznici, je prevajalec pisal: *ama* in *amelska služba*. Kateri izrazi so dejansko živeli med ljudstvom in katere je ustvarila prevajalčeva nuja, je sicer posebno vprašanje. Priča smo tudi poenostavitvam, ko sta, denimo, najdenček

³⁹ Lahko tudi: glajstjanju.

⁴⁰ Dejansko: sešteč.

⁴¹ Zdravnik (nem. Arzt).

⁴² Služba dojlje.

(*Findling*) in dojenček (*Säugkind*) v slovenščini postala preprosto *otrok*, rejniki (*Ziehältern*) pa *starši*.

Zanimive so tudi nekatere mlajše normalije. Če ravno je po vsebini gotovo najpomembnejši razglas tržaškega guvernerja kmetom o novi provizorični ustavi iz marca 1848, si najmanj tolikšno pozornost zasluži t. i. načrt poduka o občinskem premoženju iz leta 1847.⁴³ Gre za normativni akt, namenjen občanom v tržaškem ali primorskem guberniju, ki je pokrival celotno poznejše Avstrijsko Primorje, tj. Trst, Goriško, Gradiško ter Istro. Tržaški guverner in poznejši avstrijski notranji minister ter avtor provizoričnega občinskega zakona za vso monarhijo (1849) Franz grof Stadion je leta 1846 izdal nov predpis o organizaciji uprave v občinah na svojem ozemlju. Po tem predpisu so primorske občine – kot edine v monarhiji – dobile ob rihtarju in dveh odbornikih tudi voljen zastop, s čimer je že bil nakazan razvoj k nastanku nove občinske uprave na čelu z izvoljenim županom in zastopom, kakršno poznamo od leta 1849 in v glavnih potezah še danes.⁴⁴ T. i. načrt poduka z letnico 1847 je pravzaprav podoben predpis z 72 členi o delovanju občin po novi ureditvi, brez datacije in s podpisom neimenovanega okrožja (C. K. Kresija).⁴⁵ Besedilo na devetih potiskanih listih je napisano v gajici. Njegova največja posebnost je terminologija, saj imenuje občino in župana s tema nazivoma, občino torej z imenom, ki se je uveljavilo šele po živahni terminološki debati po letu 1850, in sicer po odločitvi Mateja Cigaleta kot redaktorja Državnega zakonika, tj. uradnega lista za vso državo. Medtem ko je bilo vnaprej jasno, da se bo občinski predstojnik nove, leta 1849 uvedene moderne občine v slovenščini imenoval *župan*, je Cigale za *Gemeinde* uvedel termin *občina*, in sicer v boju zoper skovanko *županija* ter pojmovno preozka izraza *soseska* in *srenja*. O terminu *občina* je zapisal, da je bil ponekod na Slovenskem v rabi že prej, vendar ni povedal, kje.⁴⁶ Oba izraza, *župan* in *občina*, najdemo v tržaškem načrtu poduka iz leta 1847, kar kaže, da so *občino* prej kone poznali vsaj ponekod v primorskih krajih. Samo ob prvi pojavitvi ima *občina* v oklepaju še pojasnilo *komun*, pri pridevniku *občinski* pa je prvič v oklepaju sinonim *komunski* in nato dvakrat *srenjski*. Kakor koli, obravnavana normalija s konca predmarčne dobe bo morda pripomogla k razjasnitvi vprašanja, kje razen na vzhodnem Štajerskem so pojem občina uporabljali ali vsaj prepoznavali že pred letom 1849.⁴⁷

⁴³ NUK, III 72146. – V preglednici je dokument pod zaporedno št. 9.

⁴⁴ Žontar, *Struktura uprave*, str. 235.

⁴⁵ V tržaškem guberniju so bila takrat tri okrožja (kresije): tržaško, goriško in istrsko (Žontar, *Struktura uprave*, str. 221).

⁴⁶ Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 449. – O terminološki debati natančno: Polec, »Župan« in »občina«.

⁴⁷ Izraz občina s pomenom, ki je zelo blizu današnjemu, srečamo v prisežnem obrazcu za tržane trga Središče ob Dravi iz leta 1840 (Golec, *Slovenska prisežna besedila*, Središče ob Dravi (SRE 1–4), razdelek 2 in 8).

Oporoke, cenitve in drugi zapisi iz prve polovice 19. stoletja

Daleč največ slovenskih uradovnih besedil s Tržaškega, kar 27 ali dobri dve tretjini, so oporoke, cenitve in drugi zapisi, ki so vsi razen dveh najmlajših iz mesta Trst (iz let 1845 in 1850) nastali v obdobju od 1800 do 1830 v vaseh Ricmanje, Dolina in Zabrežec. Od prejšnjih se bistveno razlikujejo po tem, da gre za izvorna slovenska besedila, ne za prevedena,⁴⁸ in da so delo ljudi, ki niso bili poklicni, ampak samo pomožni uradniki iz vrst kmečkega prebivalstva ali sploh navadni kmečki ljudje.

Celotno gradivo razen dopisa rihtarja (1824) in dedne pogodbe (1845) je shranjeno v Pokrajinskem arhivu Koper, kamor je prišlo s kopskega sodišča. Koprsko gradivo, ki izvira s Tržaškega, je danes del treh arhivskih fondov: okrajnih sodišč Robida (Fünfenberg) in Koper ter okrajnega komisariata Devin, znaten del pa je z izločitvijo iz teh fondov pristal v Zbirki stari slovenski spisi,⁴⁹ potem ko je bil leta 1952 predstavljen v Kopru na zgodovinski razstavi *Slovinci ob Jadranu*.⁵⁰

Ker so bile oporoke že objavljene in deloma tudi kritično ovrednotene, bomo besedila v nadaljevanju predstavili v dveh sklopih, najprej oporočna in nato še ostala.

Oporoke, napisane v slovenskem jeziku in nastale do srede 19. stoletja, ki v uradovnem pismenstvu v slovenščini pomeni prelomnico, so bile do nedavnega komaj znana zvrst starejših slovenskih dokumentov. Zapisovanje ustnih oporok pred pričami, ne da bi jih sproti prevajali v drug jezik, je namreč nasploh zelo pozna praksa. Oporoke drugače kot prisege nimajo tako intimne (sakralne) note, da bi morale biti zvest posnetek oporočiteljevih besed, zato so jih pismeni

⁴⁸ Poleg tiskanih normalij, ki se opirajo na nemški izvornik, sta na osnovi italijanske oziroma latinske predloge skoraj brez dvoma nastala tudi oba dokumenta iz prve polovice 17. stoletja, devinski prisežni obrazec in bratovščinska pravila iz Doline.

⁴⁹ Hranišča posameznih dokumentov so razvidna iz dveh preglednic v nadaljevanju. Dokumente, ki niso del Zbirke slovenski spisi, je na mojo prošnjo marca 2019 poiskala arhivistka Mirjana Kontestabile Rovis, za kar se ji najtopleje zahvaljujem.

⁵⁰ kateri dokumenti so bili leta 1952 predstavljeni na razstavi *Slovinci ob Jadranu*, je mogoče sklepati, nimamo pa popolne evidence. Tako tudi ne vemo, koliko in kateri od razstavljenih so izvirali s Tržaškega in kateri iz slovenske Istre. Iz razstavne publikacije izvemo le, da je šlo za »25 raznovrstnih slovenskih računov, pobotnic, cenitev, ženitovanjskih pogodb in oporok iz prve polovice 19. stoletja« (*Slovinci ob Jadranu*, str. 39), oporoča iz Ricmanj iz leta 1816 pa je v publikaciji delno objavljena v faksimilu (prav tam, str. 32). V Zbirko stari slovenski spisi je nato prišlo gradivo, ki ga niso vrnili v matične fonde. Z nekaterimi dokumenti se je to vendarle zgodilo. Cenitev iz Ricmanj z letnico 1807 ima, denimo, s svinčnikom pripis »Slovinci ob Jadranu« in se je ponovno znašla na ustreznem mestu v fondu okrajnega sodišča Robida (PAK KP 74, Okrajno sodišče Robida, t. e. 13, a. e. 53, Zapuščine, oporoke, inventarji in drugo, 4. 8. 1807).

Seznam slovenskih oporok

Zaporedna št. 1	
Čas in kraj nastanka	1816 XI. 20., Ricmanje
Vsebina	Oporoka Katarine Komar.
Zapisovalec	Mihael Pregarc, kmečki človek
Oblika	Pola, prvotno zložena v obliki pisma, list meri 28,3 x 19,5–19,7 cm, popisane so tri strani.
Posebnosti	Napisano v tretji osebi kot pričevanje prič.
Hranišče	PAK KP 352, Zbirka slovenski spisi, t. e. 1, a. e. 32, Ricmanje, Testamenti in cenitve, 20. 11. 1816.
Objave in obravnave	Objava faksimila prve strani: <i>Slovenci ob Jadranu</i> , str. 32. Objava: [Anonimus], 1816. Slovenski testament iz Ricmanj, str. 242–243. Objava: Golec, <i>Slovenske oporoke</i> , s. p., zap. št. 10.

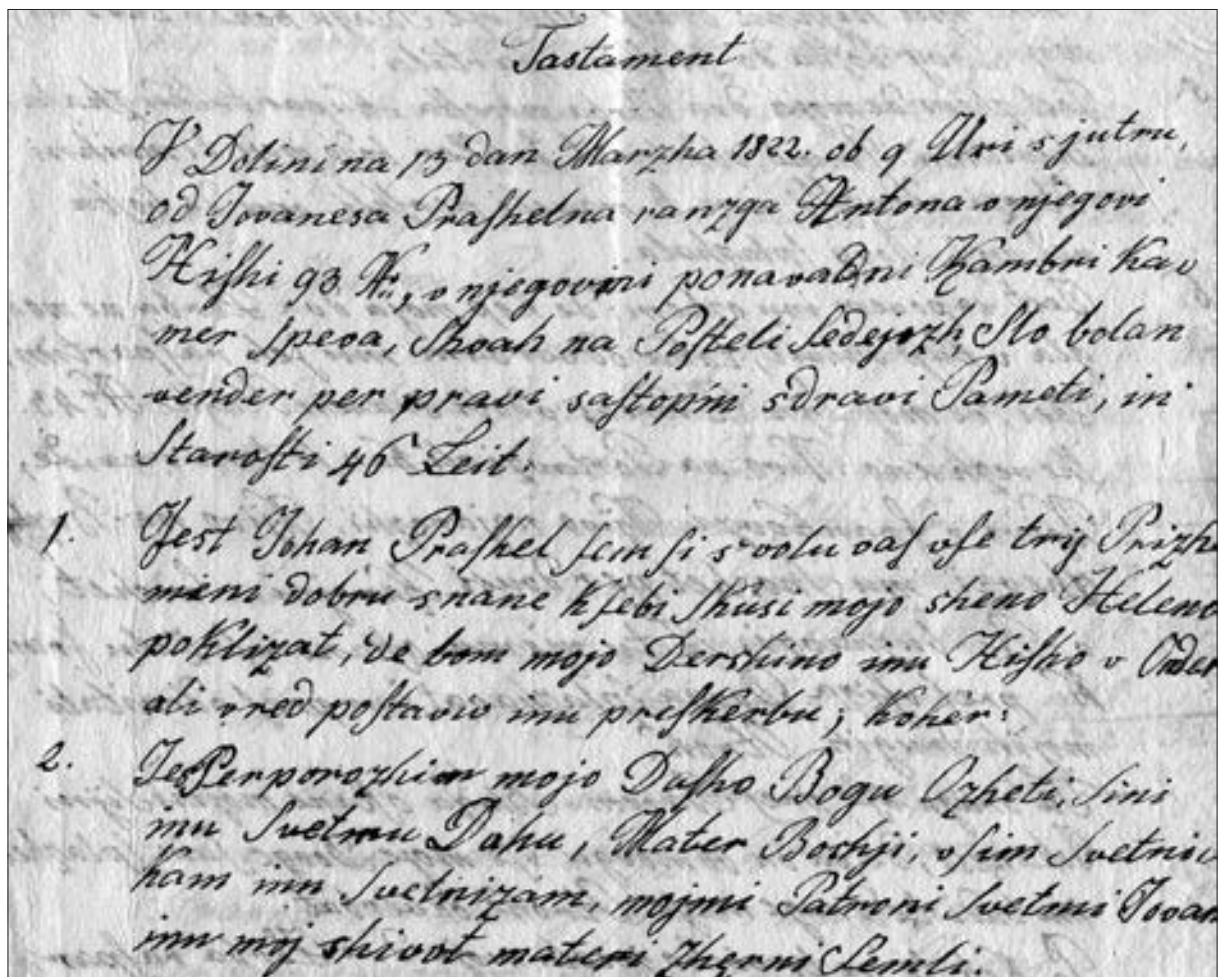
Zaporedna št. 2	
Čas in kraj nastanka	1822 III. 13., Dolina
Vsebina	Oporoka Ivana Prašla.
Zapisovalec	Tomaž Paravel, verjetno kmečki človek.
Oblika	Pola, list meri 29,8–30,0 x 21,7 cm, popisane so tri strani.
Posebnosti	---
Hranišče	PAK KP 352, Zbirka slovenski spisi, t. e. 1, a. e. 8, Dolina, Testamenti 1820–1856, 13. 3. 1822.
Objave in obravnave	Objava: Golec, <i>Slovenske oporoke</i> , s. p., zap. št. 13.

Zaporedna št. 3	
Čas in kraj nastanka	1823 VI. 24., Ricmanje
Vsebina	Oporoka Mihaela Kureta.
Zapisovalec	Mihael Pregarc (Pergarc), nadrihtar v Ricmanjah.
Oblika	Pola, list meri 31,8 x 21,7–22 cm, popisane so vse štiri strani.
Posebnosti	---
Hranišče	PAK KP 352, Zbirka slovenski spisi, t. e. 1, a. e. 32, Ricmanje, Testamenti in cenitve, 24. 6. 1823.
Objave in obravnave	Objava: [Anonimus]: 1823. Slovenski testament iz Ricmanj, str. 243–245. Objava: Golec, <i>Slovenske oporoke</i> , s. p., zap. št. 15.

Zaporedna št. 4	
Čas in kraj nastanka	1826 s. d., [Ricmanje]
Vsebina	Pričevanje Filipa Komarja o ustni oporoki Mihaela Pregarca.
Zapisovalec	Mihael Pergarc (Pregarc), kmečki človek
Oblika	Samostojen list, meri 28,7 x 19,3 cm, popisana je prva stran.
Posebnosti	---
Hranišče	PAK KP 352, Zbirka slovenski spisi, t. e. 1, a. e. 32, Ricmanje, Testamenti in cenitve, s. d. 1826.
Objave in obravnave	Objava: Golec, <i>Slovenske oporoke</i> , s. p., zap. št. 18.

Zaporedna št. 5	
Čas in kraj nastanka	1830 IX. 26., Dolina
Vsebina	Pričevanje Roka Prašla in Ivanca Štrajna o ustni oporoki Marije Prašel.
Zapisovalec	Berto Štrajn, verjetno kmečki človek.
Oblika	Samostojen list, meri 29,8 x 21,7 cm, popisana je prva stran.
Posebnosti	Napisano v tretji osebi kot pričevanje prič že po oporočiteljičini smrti.
Hranišče	PAK KP 352, Zbirka slovenski spisi, t. e. 1, a. e. 8, Dolina, Testamenti 1820–1856, 26. 9. 1830.
Objave in obravnave	Objava: Golec, <i>Slovenske oporoke</i> , s. p., zap. št. 26.

Zaporedna št. 6	
Čas in kraj nastanka	1850 XII. 23., Trst
Vsebina	Oporoka vojaka Simona Mihaliča iz Nasirca pri Kozini.
Zapisovalec	Jožef Daris, verjetno vojak.
Oblika	Pola, list meri 32,8 x 22,5 cm, popisana je prva stran.
Posebnosti	Napisano v tretji osebi kot pričevanje prič, s križcem podpisan tudi oporočitelj.
Hranišče	PAK KP 352, Zbirka slovenski spisi, t. e. 1, a. e. 8, Dolina, Testamenti 1820–1856, 23. 12. 1850.
Objave in obravnave	Objava: Golec, <i>Slovenske oporoke</i> , s. p., zap. št. 42.

Začetek oporoke Ivana Prasla iz Doline, 13. marec 1822 (PAK KP 352, Zbirka slovenski spisi, t. e. 1, a. e. 8, Dolina, Testamenti 1820–1856).

ljudje laže oblikovali v uradovalnem jeziku (nemščini, latinščini, italijanščini), ki so ga v pisni obliki obvladali neprimerno bolje. Zapisovanje oporok v slovenščini se je razmahnilo šele od konca 18. stoletja dalje, vzporedno s povečano stopnjo pismenosti, ki je bila posledica terezijanske šolske reforme in deklarativno splošne šolske obveznosti (1774). Pred prvimi zapisi ustnih oporok srečamo v slovenščini osamljene primere oporočnih besedil izpod peresa oporočiteljev samih, ki so seveda morali biti veščji pisanja v materinščini, v kateri se je zlasti za uradne potrebe pisalo zelo malo, praviloma le v skrajni nuji.⁵¹

Slovenske oporoke so v pregledih starejših slovenskih dokumentov komajda prisotne,⁵² kar pride še posebej do izraza ob primerjavi s prisegami kot daleč najpogostejšimi slovensko pisanimi uradovalnimi besedili. Se pred kratkim smo poznali več prisežnih

besedil, ki oporoke tako ali drugače zadevajo, kakor oporok samih in šele odkritja zadnjih let so tehtnico nagnila v korist oporočnih besedil. Nabor oporok v slovenščini tako po trenutnem stanju raziskanosti ni več neznaten – skupno jih je 42 iz časovnega razpona 1671–1850, od tega 36 ali 85,7 % iz časa po letu 1800. Med zadnjimi jih 21 ali skoraj tri petine izvira s Štajerskega, le 6 s Kranjskega in 9 s Primorskega, pri čemer jih je šest nastalo na današnjem Tržaškem (tri v Ricmanjah, dve v Dolini in ena v Trstu), ena pa v neposredni bližini, v Kastelcu pri Ospu. Oporoke s Tržaškega pokrivajo časovni razpon od leta 1816 do 1850. Dve od treh sta nastali izpod peresa istega zapisovalca, župana in pozneje nadrihtarja Mihaela Pregarca, tako kot tudi od drugod poznamo primere, ko je ista oseba podpisana pod dvema ali tremi oporočnimi besedili.⁵³

⁵¹ Golec, *Slovenske oporoke*, s. p., 1. Mesto oporok v slovenskem jeziku.

⁵² Prim. zlasti Umek (ur.), *Slovenščina v dokumentih skozi stolec*; Umek et al. (ur.), *Iz roda v rod*.

⁵³ Golec, *Slovenske oporoke*, s. p., 1. Mesto oporok v slovenskem jeziku, 2. Pregled slovenskih oporok (1671–1850) in z oporokami povezanih prisežnih besedil (1734–1795).

Na obstoj prvih povsem slovenskih oporok je v literaturi, če izvzamemo spremljevalno publikacijo razstave *Slovenci ob Jadranu* (1952), šele leta 1953 opozoril neznani objavitelj v *Istrskem zgodovinskem zborniku*, v katerem sta se med drugim znašli oporočni besedili iz tržaškega zaledja, obe iz prve četrtine 19. stoletja in objavljeni brez komentarja.⁵⁴ Vseh šest oporok s Tržaškega, nastalih do leta 1850, je

leta 2017 doživelo objavo v diplomatičnem in kritičnem prepisu v monografiji o starejših slovenskih oporokah.⁵⁵ Čeprav so danes shranjene v Zbirki slovenski spisi Pokrajinskega arhiva Koper,⁵⁶ ni dvoma, da vse izvirajo iz fonda Okrajno sodišče Robida (pri Zabrežcu),⁵⁷ kjer je bil najden ducat drugih slovenskih uradovnih dokumentov iz istega časa (gl. seznam v nadaljevanju).

1816 XI. 20., Ricmanje – oporoka podložnice Katarine Komar

Diplomatični prepis

[4. stran – sprednja stran zloženega pisma]

Testament

Od Katarina Hzhi od Ranziga Mohorja Comar.

Po timu fturienmu Testamentu je
fhe fanaprej fhivela od 20 do 28 dan
Novembra 1816

[1. stran]

Ritzmagne ta 20 dan Novembra 1816

Kir na leta tukaj fgoraj fapifsani Dan inu Letu: pride ta tukaj imenvani Joseph Sin od Anton Pregarz s Ritzmagne k'nam trem 3: kir smo s'imenam od fdolaj podpifsani, inu on je v'Imeni fvoje Tette s'imenam Katarina Hzhi od Ranziga Mohorja Comar, nas treh sa k'ni priti povabiu, inu toku profsiu rekozh: De ta niegova Tet= ta je odpraulena is tega fveta se odlozhit, inu sa tiga urshaha volo, de ona nas treh k'sebi priti profsila, inu de fnami tremi govo= riti fhelela. Na tu povablene pa fmo mi tri k'temu Bolniku shel no volo fpranili, inu k'ni v' Hisho pershli, inu kadar tam mi tri v' Hisho pridemo, naidemo tega Bolnika fedejozha per Ogni, inu per fdravi pameti inu per zhisti besedi, toku ta Bolnik je shelu fnami tremi govoriti, inu fvoj Testament fpovedat fahzela ftemi Bese= dami toku rekozh:

1. De ona fe fkus ta Zeit od tega fveta lozhit trosta, inu de fvoja Dusho zhes frozhi Bogu Usigamogozhnimu Materi Lubi Divizi Marij, inu vsem lubim Svetnikom Boshijm, inu Angelzam Nebeskim, Telu pak de perporozhi tem lubem perjatelam, inu Mashnikam, de jo bodo v'to zherno femlo po navadi Kristianski fprauli inu pokopali.

⁵⁵ Golec, *Slovenske oporoke*.

⁵⁶ PAK KP 352, Zbirka slovenski spisi, a. e. 8 in 32.

⁵⁷ Okrajno sodišče Robida (nem. Fünfenberg) je imelo sedež v gradu pri Zabrežcu, ki ga je ob koncu druge svetovne vojne uničil požar. Do leta 1814 je območje okrajne gosposke Robida spadalo še pod Kranjsko in v njenem okviru v postojnsko okrožje (vmes je v dobi Ilirskih provinc 1809–1813 prišlo do začasnih sprememb), nato pa je bilo dodeljeno tržaškemu oziroma primorskemu guberniju in v njegovem okviru tržaškemu okrožju. Ko so okrajno gosposko z okrajnim sodiščem Robida leta 1832 ukinili, je občina Dolina prišla pod koprski okraj, občina Materija pa pod podgrajskega (Bonin (ur.), *Vodnik po fondih*, str. 220). O okrajnem sodišču Robida in njegovem imenu gl. natančno v: Krnel-Umek, Okrajno sodišče Robida.

⁵⁴ [Anonimus]: 1816. Slovenski testament iz Ricmanj; [Anonimus]: 1823. Slovenski testament iz Ricmanj.

2. Sapusti de po nie fmerti fe ima fturit ftirinaist 14 Svetih Mash, inu de teh 14 S: Mash, de more Mateuka Shena od Anton Pregarz plazhet.
3. Sapusti vse fvoje premoshenie Mateuki Shena od Anton Pregarz s´Rizt=magne, namrezh: kar imam od Gvanta inu Niva s´imenam v´ Shabenki,

[2. stran]

fatu kir me je ona per moijmo fdrauju inu Bolesni gledala inu podstregla, inu kar sim jest nij v´rubi inu Niva v´Shabenki fapustila, fe nima obeden fhivi Kristian fpruti podstopit Inu she vezh jest re=zhem: jest fapustim trikrat v´fe Mateuki Sheni od Anton Pregarz. Amen.

Testimonii Miha Sin od Berteta Pregarz.
Blas Bordon.
Egidi Comar.

[Sledi uradni zaznamek sodišča v nemščini]

Fonetična transkripcija

[4. stran – sprednja stran zloženega pisma]

Testament
od Katarina, hči od ranciga Mohorja Komar.

Po timu sturjenmu testamentu je
še zanaprej živela od 20 do 28 dan
novembra 1816

[1. stran]

Ricmanje, ta 20 dan novembra 1816

Kir na le-ta tukaj zgoraj zapisani dan inu letu pride ta tukaj imenvani Josef, sin od Anton Pregarc z Ricmanje k nam trem, 3, kir smo z imenam od zdolaj podpisani, inu on je v imeni svoje tete z imenam Katarina, hči od ranciga Mohorja Komar, nas treh za k ni priti povabiu inu toku prosiu rekoč, de ta njegova teta je odpravljena iz tega sveta se odločit inu za tiga uržaha volo de ona nas treh k sebi priti prosila inu de z nami tremi govoriti želela. Na tu povablene pa smo mi tri k temu bolniku želno volo spranili inu k ni v hišo peršli inu kadar tam mi tri v hišo pridemo, najdemo tega bolnika sedejoča per ogni inu per zdravi pameti inu per čisti besedi. Toku ta bolnik je želu z nami tremi govoriti inu svoj testament spovedat začela s temi besedami toku rekoč:

1. De ona se skuz ta cejt od tega sveta ločit trošta inu de svoja dušo čez zroči Bogu Vsigamogočnimu, Materi lubi Divici Marij inu vsem lubim svetnikam Božjim inu angelcam nebeškim, telu pak de perporoči tem lubem perjatelam inu mašnikom, de jo bodo v to črno zemlo po navadi kristjanski spravli inu pokopali.
2. Zapusti, de po nje smrti se ima sturit štirinajst 14 svetih maš inu de teh 14 s. maš de more Matevka, žena od Anton Pregarc, plačet.
3. Zapusti vse svoje premoženje Matevki, žena od Anton Pregarc z Ricmanje, namreč: kar imam od gvanta inu niva z imenam v Zabenki,

[2. stran]

zatu kir me je ona per mojimo zdravju inu boleznj gledala inu podstregla,
inu kar sim jest nij v rubi inu niva v Žabenki zapustila, se nima
obeden živi kristjan spruti podstopit Inu še več jest rečem:
jest zapustim trikrat vse Matevki, ženi od Anton Pregarc. Amen.

Testimonii Miha, sin od Berteta Pregarc
Blas Bordon
Egidi Komar

[Sledi uradni zaznamek sodišča v nemščini]

1850 XII. 23. Trst – oporoka vojaka Simona Mihaliča iz Nasirca pri Kozini

Diplomatični prepis

[1. in edina stran besedila]

Testament narjen u Terfti na 27/12 1850.

Od Simona Mihalicha is Nasirza od Petra
On Per Soudatih, per Regamenti Od lundon per 2. kompaniji od prinz leopold
Shvoh Bolan, sa u Spitau Meldiran, poklizhe sraven
Tri prizhe, katire So sdolaj podpifane sa pod perheftvu
Povedat, kar fe je is njegovih uft Shlifhalu,
On srozhi Sojmi Brati Andrejati Soj Part kar
Mi je njemu, Od njegoviga Ozheta, sa Part danu,
is temi patmi, al pa is reslozhkan, De zhe njega Buh
Per Soudatih usame, de pufti zeu njegou Part Sojmi
Brati Andrejati, inu de On More Sam trugo napravit,
inu Plazhat 7 Svetih Mafh, Stiri is Wiljami, inu
Stiri tihe, zhe bi pak On domou pershu ta Stement
nej Dober nezh Wezh.
Sdej Sklene Soje Befede pred Prizhami katire
So leti imenavane

x Simon Mihalich katiri srozhi
x Anton Gergavich prizhe
x Juri Razman

Skusi mene narjenu Josef Daris m[anu] p[ropri]a inu prizha

Fonetična transkripcija

[1. in edina stran besedila]

Testament, narjen v Trsti na 27/12 1850.

Od Simona Mihaliča iz Nasirca, od Petra.
On per sovdatih per regamenti od Lundon per 2. kompaniji od princ Leopold,
švoh, bolan, za v špitau meldiran, pokliče zraven
tri priče, katire so zdolaj podpisane za pod peršestvu
povedat, kar se je iz njegovih ust šlišalu.
On zroči sojmi brati Andrejati soj part, kar
mi je njemu od njegoviga očeta za part danu,
iz temi patmi al pa iz rezločkan, de če njega Buh

per sovdatih vzame, de pusti ceu njegov part sojmi
brati Andrejati inu de on more sam trugo napraviti
inu plačat 7 svetih maš, štiri iz viljami⁵⁸ inu
štiri tihe, če bi pak on domov peršu, tastement
nej dober neč več.
Zdej sklene soje besede pred pričami, katire
so le-ti imenavane

x Simon Mihalič katiri zročī
x Anton Gergavič pričē
x Juri Racman

Skuzi mene narjenu Josef Daris m[anu] p[ropri]a inu pričā

Po številčnosti starejših slovenskih oporok je Tržaško glede na današnje stanje raziskanosti zastopano zelo dobro, čeprav oporoke s tega območja niso med zgodnejšimi in se nanašajo izključno na zadnjo voljo kmečkih ljudi. Vse so nastale že v času, ko so zapisovanje ustnih oporok od lokalnih uradnikov, organistov, mežnarjev in učiteljev vedno bolj prevzemali kmečki ljudje. Kot rečeno, je nastajanje slovenskih oporok omogočila predvsem razširjena pismenost, ki je v prvi polovici 19. stoletja ponekod zajela že opazen delež podložniškega življa.⁵⁹

Od skupno šestih slovenskih oporok s Tržaškega sta bili za objavo izbrani najstarejša in najmlajša. Obe sta predstavljeni tako v diplomatičnem prepisu kot v fonetični transkripciji. Prva, nastala leta 1816 v Ricmanjah izpod peresa že omenjenega Mihaela Pregarca, je posebna po tem, da gre za zapis pričevanja oseb, ki so bile navzoče pri ustni oporoki, in sicer umirajoče Katarine Komar. Druga, iz leta 1850, izstopa po kraju nastanka, kratkosti besedila in oporočiteljevem stanu. Gre za doslej edino znano oporoko, ki je bila pred drugo polovico 19. stoletja zapisana v Trstu, in za najstarejši zapis zadnje volje vojaka, nepismenega Simona Mihaliča iz Nasirca pri Kozini. Tudi zapisovalec Jožef Daris in obe priči so bili najbrž pripadniki istega vojaškega polka kot umirajoči.

Med oporokama so občutne oblikovne, jezikovne in pravopisne razlike. Medtem ko je bil ricmanjski zapisovalec Mihael Pregarc vaje slovenskega uradnega pisanja, je imel Jožef Daris, zapisovalec tržaške vojakove oporoke, 34 let pozneje precej manj tovrstnih izkušenj. Vojakova oporoča je tako veliko bolj suha, stvarna, brez religiozne komponente, tako rekoč dobeseden zapis oporočiteljeve, s preprostimi besedami izražene volje.

Dolina, Ricmanje in Zabrežec se lahko poleg oporok pohvalijo tudi s čednim naborom drugih uradovnih besedil iz prve petine 19. stoletja: z dvanajstimi cenitvami premoženja (1800–1826), razsodbo o delitvi zapuščine s cenitvijo (1809), meritvijo nepremičnin (1819), popisom opravljenih mizarskih in zidarskih del (1800), popisom zahtevanih premičnin iz dediščine (1827), popisom plačnikov neke dajatve ali nabirke (začetek 19. stoletja), seznamom dolgov pokojnika (začetek 19. stoletja), posojilnim pismom (1801) in z rihtarjevim dopisom župniku (1824). Od teh so samo tri cenitve, posojilno pismo in popis zahtevanih premičnin nastali v Dolini ter ena cenitev v Zabrežcu, preostalih 14 dokumentov pa v Ricmanjah.

S popisi in cenitvami premoženja – tako zapuščin kot imetja živečih ljudi, tako premičnin kot nepremičnin – Ricmanje v slovenskem prostoru predstavljajo svojevrstno posebnost. Cenitve, katerih predmet so zemljišča, so sploh prve znane te vrste v slovenskem jeziku.⁶⁰ Prav tako ima primat dolinsko posojilno pismo iz leta 1801, če odmislimo zastavno pismo župnijskega vikarja v Vodichah nad Ljubljano iz leta 1620.⁶¹ Po obliki in vsebini je ricmanjskemu posojilnemu pismu podobna slovenska zadolžnica ljubljanskega škofijskega podložnika iz leta 1803.⁶²

⁵⁸ Vigilje.

⁵⁹ Golec, *Slovenske oporoče*, s. p., 4. Značilnosti besedil.

⁶⁰ Znan je en sam starejši slovenski inventarni popis, in sicer imetja duhovnika na Kureščku nad Igom iz leta 1757, ki ga je imetnik sestavil sam za svoje naslednike (Steska, Inventar na Kureščku).

⁶¹ Golec, *Iz zgodovine*, str. 141–144.

⁶² Golec, *Ljubljansko škofijsko gospostvo*, str. 280.

Seznam drugih slovenskih besedil

Zaporedna št. 7 ⁶³	
Čas in kraj nastanka	1800 III. 4., Ricmanje
Vsebina	Cenitev premoženja pokojnega Roka Petarosa.
Zapisovalec	Mihael Pregarc
Oblika	Samostojen list meri 28,7 x 19,0–19,4 cm, popisani sta obe strani.
Posebnosti	---
Hranišče	PAK KP 74, Okrajno sodišče Robida, t. e. 13, a. e. 53, Zapuščine, oporoke, inventarji in drugo, 4. 3. 1800.
Objave in obravnave	Objava faksimila: Krnel-Umek, <i>Dokumenti o Slovencih</i> , str. 197–198.

Zaporedna št. 8	
Čas in kraj nastanka	1800 IV. 7., Ricmanje
Vsebina	Popis opravljenih mizarskih in zidarskih del Andreja Veverja
Zapisovalec	[Mihael Pregarc]
Oblika	Samostojen list meri 28,0 x 19,4–19,7 cm, popisana je ena stran.
Posebnosti	---
Hranišče	PAK KP 74, Okrajno sodišče Robida, t. e. 13, a. e. 53, Zapuščine, oporoke, inventarji in drugo, 7. 4. 1800.
Objave in obravnave	Objava faksimila: Krnel-Umek, <i>Dokumenti o Slovencih</i> , str. 198.

Zaporedna št. 9	
Čas in kraj nastanka	1800 IX. 13., Ricmanje
Vsebina	Cenitev grozdja in vina idr. pokojnega Ivana Glavine iz Boršta
Zapisovalec	Mihael Pregarc
Oblika	Samostojen list, meri 22,5–22,9 x 6,5–6,9 cm, popisana je ena stran.
Posebnosti	Napisano v tretji osebi s svinčnikom.
Hranišče	PAK KP 352, Zbirka slovenski spisi, t. e. 1, a. e. 32, Ricmanje, Testamenti in cenitve, 13. 9. 1800.
Objave in obravnave	--- Sumarno evidentirano v internem arhivskem popisu (inv. št. 352).

Zaporedna št. 10	
Čas in kraj nastanka	1801 I. 2., Dolina
Vsebina	Posojilno pismo Blaža Slavca iz Doline.
Zapisovalec	Andrej Orel (Oru)
Oblika	Samostojen list meri 36,2–36,5 x 16,7–17,1 cm, popisana je ena stran.
Posebnosti	Napisano v prvi osebi, posojilodajalec in posojilojemalec podpisana s križcem.
Hranišče	PAK KP 352, Zbirka slovenski spisi, t. e. 1, a. e. 8, Dolina, Pobotnica, 2. 1. 1801.
Objave in obravnave	--- Sumarno evidentirano v internem arhivskem popisu (inv. št. 352).

Zaporedna št. 11	
Čas in kraj nastanka	1807 VIII. 4., Ricmanje
Vsebina	Cenitev premoženja pokojnega Luke Peterosa iz Ricmanj.
Zapisovalec	Mihael Pregarc
Oblika	Pola, list meri 28,8–29,0 x 19,6 cm, popisane so tri strani.
Posebnosti	---
Hranišče	PAK KP 74, Okrajno sodišče Robida, t. e. 13, a. e. 53, Zapuščine, oporoke, inventarji in drugo, 4. 8. 1807.
Objave in obravnave	Objava faksimila: Krnel-Umek, <i>Dokumenti o Slovencih</i> , str. 200–202.

⁶³ Zaporedno številčenje se nadaljuje od št. 7 dalje, ker so od 1 do 6 oštevilčene oporoke.

Zaporedna št. 12	
Čas in kraj nastanka	1809 XI. 7., Ricmanje
Vsebina	Razsodba o delitvi zapuščine Lazarja Komarja iz Ricmanj in njena cenitev
Zapisovalec	Mihael Pregarc, župan
Oblika	Pola, list meri 36,4–36,5 x 23,6 cm, popisane so vse štiri strani.
Posebnosti	–
Hranišče	PAK KP 352, Zbirka slovenski spisi, t. e. 1, a. e. 32, Ricmanje, Testamenti in cenitve, 7. 11. 1809.
Objave in obravnave	--- Sumarno evidentirano v internem arhivskem popisu (inv. št. 352).

Zaporedna št. 13	
Čas in kraj nastanka	1810 VII. 20., Ricmanje
Vsebina	Cenitev premoženja pokojnega Matije Kureta iz Ricmanj in delitev med njegova sinova.
Zapisovalec	Mihael Pregarc, župan
Oblika	Samostojen list meri 36,5 x 23,5–24,0 cm, popisani sta obe strani.
Posebnosti	–
Hranišče	PAK KP 74, Okrajno sodišče Robida, t. e. 13, a. e. 53, Zapuščine, oporoške, inventarji in drugo, 20. 7. 1810.
Objave in obravnave	Objava faksimila: Krnel-Umek, <i>Dokumenti o Slovencih</i> , str. 203–204.

Zaporedna št. 14	
Čas in kraj nastanka	1816 XII. 6., Ricmanje
Vsebina	Cenitev nepremičnin pokojne Katarine Komar
Zapisovalec	Neznani
Oblika	Samostojen list, meri 22,5–22,9 x 6,5–6,9 cm, popisana je ena stran.
Posebnosti	–
Hranišče	PAK KP 352, Zbirka slovenski spisi, t. e. 1, a. e. 32, Ricmanje, Testamenti in cenitve, 6. 12. 1816.
Objave in obravnave	--- Sumarno evidentirano v internem arhivskem popisu (inv. št. 352).

Zaporedna št. 15	
Čas in kraj nastanka	1817 I. 8., Ricmanje
Vsebina	Popis in cenitev zapuščine Mihe Berdona z Loga.
Zapisovalec	Miha Pregarc
Oblika	Pola, list meri 29,7–29,8 x 28,8 cm, popisani sta prva in druga stran.
Posebnosti	–
Hranišče	PAK KP 352, Zbirka slovenski spisi, t. e. 1, a. e. 32, Ricmanje, Testamenti in cenitve, 8. 1. 1817.
Objave in obravnave	--- Sumarno evidentirano v internem arhivskem popisu (inv. št. 352).

Zaporedna št. 16	
Čas in kraj nastanka	1817 I. 22., Ricmanje
Vsebina	Popis in cenitev zapuščine neke osebe
Zapisovalec	Miha Pregarc
Oblika	Samostojen list, meri 18,3–18,5 x 22,3–22,4 cm, popisana je ena stran.
Posebnosti	–
Hranišče	PAK KP 352, Zbirka slovenski spisi, t. e. 1, a. e. 32, Ricmanje, Testamenti in cenitve, 22. 1. 1817.
Objave in obravnave	--- Sumarno evidentirano v internem arhivskem popisu (inv. št. 352).

Zaporedna št. 17	
Čas in kraj nastanka	1819 VIII. 14., Ricmanje
Vsebina	Meritev nepremičnin dedičev Mihe Berdona
Zapisovalec	Miha Pregarc, sin Jerneja Pregarca
Oblika	Pola, list meri 32,5 x 21,0 cm, popisane so tri strani.
Posebnosti	–
Hranišče	PAK KP 74, Okrajno sodišče Robida, t. e. 2327, a. e. 148, Razno 1814–1883, 14. 8. 1819.
Objave in obravnave	---

Zaporedna št. 18	
Čas in kraj nastanka	Začetek 19. stoletja, [Ricmanje] ⁶⁴
Vsebina	Seznam dolgov pokojnega Janeza Kureta
Zapisovalec	Neznan
Oblika	Samostojen list, meri 25,12 x 16,1–20,0 cm (odtrgan desni rob), popisana je ena stran.
Posebnosti	---
Hranišče	PAK KP 74, Okrajno sodišče Robida, t. e. 14, a. e. 65, Zapuščine, oporoške, inventarji in drugo, s. d.
Objave in obravnave	---

Zaporedna št. 19	
Čas in kraj nastanka	Začetek 19. stoletja, [Ricmanje] ⁶⁵
Vsebina	Popis plačnikov neke dajatve ali nabirke
Zapisovalec	Neznan
Oblika	Polja, list meri 25,0–25,2 x 20,1–20,2 cm, popisani sta obe notranji strani.
Posebnosti	---
Hranišče	PAK KP 74, Okrajno sodišče Robida, t. e. 14, a. e. 65, Zapuščine, oporoške, inventarji in drugo, s. d.
Objave in obravnave	---

Zaporedna št. 20	
Čas in kraj nastanka	Začetek 19. stoletja, ⁶⁶ Dolina
Vsebina	Cenitev posesti pokojnega Antona Gombača iz Doline
Zapisovalec	Neznan
Oblika	Dva nepovezana lista, prvi list meri 32,2–32,3 x 21,6–21,8 cm, drugi pa 32,3–32,5 x 21,0–21,8 cm, na vsakem listu je popisana ena stran.
Posebnosti	V nadaljevanju so v prvi osebi ednine v ženskem spolu popisani izdatki (najverjetneje vdove).
Hranišče	PAK KP 74, Okrajno sodišče Robida, t. e. 14, a. e. 65, Zapuščine, oporoške, inventarji in drugo, s. d.
Objave in obravnave	---

Zaporedna št. 21	
Čas in kraj nastanka	Začetek 19. stoletja, ⁶⁷ [Dolina]
Vsebina	Cenitev 20 senožeti Antona Strajna iz Doline
Zapisovalec	Neznan
Oblika	Polja, list meri 32,8 x 21,1–21,2 cm, popisane so tri strani.
Posebnosti	Dokument je združen z dokumentom št. 17, papir in pisava sta enaka.
Hranišče	PAK KP 74, Okrajno sodišče Robida, t. e. 14, a. e. 65, Zapuščine, oporoške, inventarji in drugo, s. d.
Objave in obravnave	---

Zaporedna št. 22	
Čas in kraj nastanka	Začetek 19. stoletja, ⁶⁸ [Dolina]
Vsebina	Cenitev zemljišč Martina Strajna
Zapisovalec	Neznan
Oblika	Polja, list meri 32,5–33,0 x 21,1–21,2 cm, popisani sta dve strani.
Posebnosti	Dokument je združen z dokumentom št. 16, papir in pisava sta enaka.
Hranišče	PAK KP 74, Okrajno sodišče Robida, t. e. 14, a. e. 65, Zapuščine, oporoške, inventarji in drugo, s. d.
Objave in obravnave	---

⁶⁴ V isti arhivski enoti je združeno gradivo iz let 1801–1814. V imenih so prepoznavne osebe iz Ricmanj: Egidij Komar (zaporedna št. 1, 1816 XI 20; zap. št. 4, 1826 s. d.; št. 12, 1809 XI 7), Anton Kuret (št. 4, 1826 s. d.) in Lovrenc Kuret, umrl najpozneje leta 1823 (št. 3, 1823 VI 24).

⁶⁵ V isti arhivski enoti je združeno gradivo iz let 1801–1814. V imenih so prepoznavne številne osebe iz Ricmanj, ki nastopa-

jo v drugih slovenskih dokumentih, med njimi rihtar (sindik) Miha Pregarc. Pri nekaterih je naveden tudi kraj: Trst, Col, Bazovica, Boljunec, Katinara idr.

⁶⁶ V isti arhivski enoti je združeno gradivo iz let 1801–1814.

⁶⁷ Kot v prejšnji opombi.

⁶⁸ Kot v prejšnji opombi.

Zaporedna št. 23	
Čas in kraj nastanka	Začetek 19. stoletja, [Ricmanje] ⁶⁹
Vsebina	Cenitev zemljišč neznanega lastnika
Zapisovalec	Neznan
Oblika	Pola, list meri 35,7 x 21,8–22,1 cm, popisani sta dve strani.
Posebnosti	Dokumentu manjka začetek (en list oziroma pola).
Hranišče	PAK KP 74, Okrajno sodišče Robida, t. e. 14, a. e. 65, Zapuščine, oporoke, inventarji in drugo, s. d.
Objave in obravnave	---

Zaporedna št. 24	
Čas in kraj nastanka	1824 VI. 14., Ricmanje
Vsebina	Dopis rihtarja (sindika) v Ricmanjah Mihaela Pregarca župniku Petru Albertiju v Dolini
Zapisovalec	Mihael Pregarc, rihtar (sindik)
Oblika	Ni podatkov.
Posebnosti	---
Hranišče	Ni podatkov, verjetno župnijski arhiv v Dolini.
Objave in obravnave	Objava in faksimile: Kosmač, <i>Ricmanje</i> , str. 62.

Zaporedna št. 25	
Čas in kraj nastanka	1826 VI. 1., Zabrežec
Vsebina	Cenitev nepremičnin dedičev Lovrenca Kosmača iz Zabrežca
Zapisovalec	Neznan
Oblika	Pola, list meri 32,5 x 20,8–21,1 cm, popisani sta dve strani.
Posebnosti	Brez navedbe imen cenilcev in zapisovalca.
Hranišče	PAK KP 352, Zbirka slovenski spisi, t. e. 1, a. e. 12, Kastelec pri Ospu.
Objave in obravnave	---

Zaporedna št. 26	
Čas in kraj nastanka	1827 XI. 26., Dolina
Vsebina	Popis premožnin, ki jih Andrej Štrajn zahteva iz dediščine pokojne hčerke Marije Prasel, rojene Štrajn
Zapisovalec	Andrej Kus, kmečki človek
Oblika	Samostojen list, vшит v sodni spis, meri 32,6 x 21,8–22,0 cm, popisana je ena stran.
Posebnosti	Napisano v prvi osebi ednine.
Hranišče	PAK KP 77, Okrajno sodišče Koper, t. e. 2290, mapa 1836
Objave in obravnave	---

Zaporedna št. 27	
Čas in kraj nastanka	1845 VI. 24., Trst
Vsebina	Dedna pogodba med bratoma (<i>Pismo Pogodjenja</i>)
Zapisovalec	Jernej Klemenčič, duhovnik in eden od dveh pogodbenikov
Oblika	Samostojen list, meri 38,5 x 24,1 cm, popisana je ena stran.
Posebnosti	Pisano v prvi osebi ednine in dvojine.
Hranišče	ZAL NME 17, Okrajno sodišče Novo mesto, t. e. 3, št. 1118. ⁷⁰
Objave in obravnave	---

⁶⁹ Kot v prejšnji opombi. – Toponimi, mikrotoponimi in ime priče Mihaela Pregarca kažejo na Ricmanje.

⁷⁰ Na dokument me je leta 2006 opozorila Meta Matijevič, tedaj arhivistka v novomeški enoti Zgodovinskega arhiva Ljubljana, za kar se ji iskreno zahvaljujem.

Dokumente s Tržaškega iz prve polovice 19. stoletja lahko po okoliščinah nastanka v grobem razdelimo v dve skupini. Medtem ko so oporoke, dedna pogodba in razni popisi nastali na zasebno pobudo, oporoke praviloma tako, da je oporočitelj poklical k sebi priče in zapisovalca, je cenitev premoženja praviloma ukazala lokalna sodna oblast in izvedbo naložila domačinom. Tako iz uvoda v cenitev premoženja pokojnega Luke Peterosa iz Ricmanj (1807) izvemo, da je bila izvedena na ukaz patrimonialnega sodišča (rihte) tržaške škofije v Dolini (*na orden od Skofje Rigte úDolina*).⁷¹ V predmarčni dobi, ko se je sodna oblast koncentrirala pri okrajnih gosposkah in okrajnih komisariatih,⁷² pa je v uvodu cenitve premoženja Zabreščana Lovrenca Kosmača (1826) navedeno, da je cenitev ukazalo okrajno sodišče Robida (*na orden od Pezirg Rigte Finfenberg*).⁷³ Glede na kakovost lahko prav tako potegnemo precej jasno črto med dokumenti, ki so delo le za silo opismenjenih preprostih ljudi, in tistimi, ki so jih pisale večje roke. Med slednjimi sta bila zlasti dva soimenjaka Mihaela Pregarc iz Ricmanj. Prvi, ki ga srečamo pogosteje, je bil leta 1807 vaški župan (*Supan*) stare vrste, nato pa v letih 1819 in 1823 nadrihtar (*oberrichter*) glavne občine Dolina in leta 1824 rihtar (*Sindico*).⁷⁴ Drugi Mihael Pregarc se je zaradi razlikovanja od prvega, vidnejšega člana lokalne skupnosti podpisoval kot Miha (1817) oziroma kot Miha, sin Jerneja: *Miha*,

Sin od Berteta Pregarz (1816) oziroma *Miha od Bartolomea Pregarz* (1819).⁷⁵

Besedila so zvesta pričevanja o slovenskem upravnem in siceršnjem izrazju, toponimih, mikrotoponimih in antroponimih. V skladnji in besedišču so opazni nemški vplivi, na primer v besedišču prej omenjena *rihta* za sodišče ali *tálenga* za delitev. V besedišču najdemo tudi adaptirane italijanske izraze, denimo *štima* za cenitev (*estimo*),⁷⁶ *periti* za izvedence cenilce, *eredi* za dediče itd. Pravopis kaže večja ali manjša odstopanja od bohoričice, odvisno predvsem od izobraženosti pisca, pri čemer je mogoče zaznati tudi elemente italijanskega pravopisa, zlasti pisanje glasu [k] kot *c*, na primer *Comar*, *Caterina*, in palatalnega soglasnika, ki se piše z dvočrkjem [nj], kot *gn*, zlasti v toponimu *Rizmagne*.

V nadaljevanju sta v diplomatičnem prepisu in fonetični transkripciji predstavljeni besedili, ki sta po oblikovni, jezikovni in pravopisni plati precej različni. Prvo, posojilno pismo iz Doline, je leta 1801 zapisala okorna roka Andreja Orla, ene od dveh prič. Kratko besedilo brez ločil niti ni pravilno naslovljeno, saj naj bi šlo za pobotnico (*Nota al Qtenga*). Napisano je v prvi osebi ednine, kot narek posojilodajalca Blaža Slavca, konča pa se v prvi osebi dvojine. Osem let mlajša razsodba o delitvi zapuščine Lazarja Komarja iz Ricmanj in njena cenitev, ki jo je leta 1809 zapisal župan Mihael Pregarc, je po urejenosti besedila pravo nasprotje posojilnemu pismu. Pozornost pritegne zlasti pisanje osebnih imen v italijanščini, kar med slovenskimi dokumenti s Tržaškega ni osamljen primer. Besedilo je zanimivo tudi zato, ker priča o tem, da so lahko manjše civilnopravne spore s pristankom patrimonialnega sodišča reševali kmetje sami. O jezikovni in pravopisni podobi obeh dokumentov ne bomo izgubljali besed, saj zgovorno pričata sami zase.

⁷¹ Gl. v preglednici pod zap. št. 11.

⁷² Po koncu Ilirskih provinc so ob avstrijski restavraciji oblasti (1814) težišče krajevne uprave zopet prenesle na okraje. Izvrševanje oblastnih funkcij v posameznih okrajih so ponovno zaupali enemu od večjih, uglednejših gospostev kot delegirani ali okrajni gosposki. Kjer pa so izvrševanje oblasti namesto gospostvu poverili državnim uradnikom, so se ti imenovali komisarji, njihov urad pa okrajni komisariat. Okraji so poleg uprave pokrivali tudi področje civilnega in deloma kazenskega sodstva (okrajna sodišča) za nepriviligirano prebivalstvo. Sistem je obstal do reforme uprave in sodstva leta 1849 (*Žontar, Struktura uprave*, str. 227–237).

⁷³ Gl. v preglednici pod zap. št. 25.

⁷⁴ Rihtar in nadrihtar (višji rihtar) sta bila po upravni organizaciji iz leta 1814 pomožna organa okrajev, rihtar na čelu podobčine, nadrihtar (višji rihtar) pa glavne občine. Nadrihtarji so opravljali državne naloge, ki jih je nalagala okrajna gosposka, rihtarji pa so morali skrbeti za krajevne zadeve. S tem so v praktičnem življenju prevzemali funkcije županov stare vrste in se začeli z njimi stapljati (*Žontar, Struktura uprave*, str. 235–236). Glavna občina Dolina je po novi upravni razdelitvi leta 1818 skupaj z glavno občino Materija spadala pod okraj Robida (Fünfenberg), ta pa v tržaško okrožje. Dolinska glavna občina s 5757 prebivalci se je delila na 12 podobčin: Ricmanje, Boršt, Boljunec, Dolina, Prebeneg, Črni Kal, Podgorje, Vodice, Prešnica, Ocizla, Draga in Vrhpolje. Njeno obsežno območje se je tako raztezalo od črte Ricmanje–Boršt–Vrhpolje na severu čez današnje slovensko državno ozemlje vse do Vodice v hrvaški Istri na jugovzhodu. Glavnina prebivalstva, slabe tri petine, je živela v šestih občinah s sedeži v današnji Tržaški pokrajini.

⁷⁵ Oba sta lastnoročno podpisana pod cenitev z dne 14. avgusta 1819, ko je nadrihtar (*oberrichter*) Mihael nastopil kot izvedenec cenilec (*perito*), Miha pa kot sestavljalec dokumenta.

⁷⁶ Prim. cenitev premoženja Marince Paravel v italijanščini z naslovom *Estimo*, datirano 26. februarja 1810 v Dolini; v popisu je veliko slovenskih izrazov (PAK KP 74, Okrajno sodišče Robida, t. e. 13, a. e. 53).

1801 I. 2., Dolina – posojilno pismo Blaža Slaveca iz Doline**Diplomatični prepis**

Nota al Qtenga
Kateru ie pot pisanu na 2 dan Jenuvaria 1801

Kokar Jest Blash Slavez vas Dollina posodem
Ivanzi⁷⁷ Paraveli vas Prebeneg suma 100 Duca:
sa 5 Leit ta ie tasadni termen zhe pa jh ie mozh
popreit vornet ie gospodar jh vornet usaku⁷⁸ Leitu
Fita pa bo daiu 2 zhebra Vina zherniga
Ktemu se kontenava nu striva Krishze
+ Blash Slavez
+ Ivanz Paravel
Andrei Oru m[anu] pr[opr]ia prizha
Marten Prasel pri[zha] js Dollin

Fonetična transkripcija

Nota al kvitenga
kateru je potpisano na 2 dan jenuvarija 1801

Kokar jest Blaž Slavec, vas Dolina, posodem
Ivanci Paraveli, vas Prebenek, suma 100 duka[tov]
za 5 lejt, ta je ta zadni termén, če pa jh je moč
poprejt vornet, je gospodar jh vornet vsaku lejtu,
fita⁷⁹ pa bo dajau 2 čebra vina črniga.
K temu se kontenava nu striva križce
+ Blaž Slavec
+ Ivanc Paravel
Andrej Oru m[anu] pr[opr]ia priča
Marten Prasel pri[ča] iz Dolin

1809 XI. 7., Ricmanje – razzodba o delitvi zapuščine Lazarja Komarja iz Ricmanj in njena cenitev**Diplomatični prepis**

[1. stran]

Rizmagne Li 7 9.bre 1809.

Kir tukai na ta sgorai fapifani Dan . jnu Leitu je ie sturilu
Pregledan je jnu Reslozhik zhes premoshenie od Ranziga La=
:zar Comar s Rizmagne. Kir Leshejozhe je u Rizmaniag pod No:

Inu fa tega premoshenia volo je blu uezh krat pohuishan=
:nje . jnu prepirenga u met letema duema shuagrama sijmenan
Joshap Shuabik. jnu Peter Sobin obudua sta setta tega ranzi=
:ga sgorai Imenuaniga Lazeria Comar. jnu ta nieg dueg
ne premishlena Intriga je umet niema stega urshagha godi
Rekozh,

Kir ta Ranzi sgorai Imenuani Lazar Comar nei Testament=
:ta sturu. jnu ne obenga ordna biu⁸⁰ fa pustiu, ampak fapustu je
tri otroke shive. jnu suojo sheno Magdaleno u Duo Kirie tudi fani:
:m umerla, fapustu je suoiga Lastniga premoshenia ufsega
ukub ureidnosti spobulshaniem ret Fr. 582: 35: tulku od sdolai
u stimi fapisanu stojj.

⁷⁷ Prvotno: *Ivani*, nato popravljenno.

⁷⁸ Prvotno: *usaka*, nato popravljenno.

⁷⁹ Obresti. – »Fit« je sicer dajatev (gl. Zor, Glagolica na Sloven-
skem, str. 490 in 491).

⁸⁰ Beseda je vrinjena in nadpisana.

Jnu umet letemi tremi niegaumi otroki je En Fant, sijmenam Giorgio Jenu ta je soldat per Regamentu Zesarskim, Jo´ hzhere sijmenam Guana. jnu Cattarina, tedai Fant je soldat,

Guana je bla omoshena stem imenuanim Joshapam Shuabik soldat skordona, ta je umarla. jnu Enga sijna sapustila sijme=:nam Giuanes. jnu je sturila Testament,

Katerina pak je omoshena stem Imenuanim Petram Sobin ses Rusaria Beneske semle. jnu ona fae gor dershi fa ta Grunt posest. jnu sinu od Giuane fa niegou Tal u Dinarig von dat

Shuabik pa Sepira de ozhe on Catterini fa nie Tal Dinarie von dat. jnu on Grunt posest,

Tedai Eden kokar tadrugi se fa Dinarie sgrunta potegnit branista. jnu Eden Cokar tadrugi se fa Grunt posest gor dershista jnu snieg nevetniga premislica ozheta ona dua Reslozhik Imet ute vishi Recoz de catermu snieg dueg bo fa Dinarie ufset. Jnu od Grunta od stoppit. Jnu sta ona dua Shuabik. jnu Catterina ufsak po fuoij vetnosti fuoi pregovor pret nami sdolai potpisanmi sturila. etc:

Tedai fa tem shelnim proshniam teg praudniku volo dopounit jmo Mi sdolai podpisani umet niema ta Reslozhik

[2. stran]

teuetdnosti sturili. jnu ponashi shuohusti fa resnizhnu snaidli

kateri steg treg sgorai Imenuani otruk ta Grunt posesti Ima. jnu kateri sgrunta u Dinarig fuoi Tal potegnit more, jnu se fazhne recozh.

1mo: Isteg treg sgorai Imenuanig otruk poredi. sin Giorgio, ta Grunt posede. jnu ufse pravize kar htemu gruntu shlishi on nase Potegne, jnu on tem duem fuoijm sestram Caterini. jnu od sestre Giuane jnnu Jovanesu ufsakimu fa fuoi Tal Fr: 150. x: 5 1/2 dat more.

oduezh fa to fuishanu pobulshanje kokar od sdolai u stimi fa pisanu stajj, temu Imenuanmu Shuabku von plazhat more tudi fa pobulshanie Petru Sobin dat more kokar stuma sui: fuisha etc: od sdolai

2:do: Namerzh pak kir tega Imenuaniga Erba Giorgia Comar tu kai vprizho nei. jnu kse od niega vetdiozh snania u Rocag ni ma, kdaj on od soldatu na Dum pride, satorai se Dones ta Grunt, tem duem niegauem sestrizhi Jovanesu. jnu festi (sic!) Catte: rini restala, jnu frozhi nato visho kokar je tukai sdolai pod=:pisanu recozh

3zo: Campo per Manderi ta fuoie ureidnosti spobulshaniem ret ufsumo snese Fr: 241 x: 42. stega pak se fa Dauk Decimo. jnu to sgorai Imenuanu pobulshanie dol ufsame. kokar od sdolai stumi sapisanu stojj toku zhistiga oстане Fr: 154. - to Niuo

prime ta sgorai Imenuani Shuabik na Ime fuoiga sina Jovo: nesa Cokar Curator,

4to: Campo Valze, jnu to staro Hishizo prime ta Imenuana Catterina Sobin tu pak ufse spobulshaniem ret ufsumo snese Fr: 340: 13 1/4 stega se kokar sfer fa Dauke Decimo dol ufsame, jnu tu sgora: i Imenuanu pobulshanie kokarie od sdolai u Jhumi fa pisanu.

toku zhistiga oстане Fr: 295 xr: 34. /u te Shumi je tal od Giorgia. jnu od tega ufsaku leitu fa Interes po 6 per /oo/ Catterina plazhat more. jnu Curatorio u Roche dat,

toku tedai kokar je Restallanu. jnu tukai sapisanu ushivat jnu stiftat moreta. ona dua Dokler ta Imenuani Erb Giorgio, od soldatu Damu pride. jnu Cadar on domu pride ona dua od te

ga prozh od ftopit moreta, jnu tu fvoie ufset kokar ie od fgorai
C: p.: f. 1.⁸¹

[3. stran]

5:to aku fe fgorai Imenuani Erb Giorgio Comar zhes
ta faupani zait na snaj (sic!) na dum ne pride alli per Regamentu pres
Testamenta umerie, toku tedai ta niegava Erbiszhna al Grunt ta
ijsti niegovi sestri fa Erbiszhno patlu bo Kir fe uezhim fa fhlush:
:eniu jnu u dobrim fadershanu pret prauizo. jnu fuojo fosesco
fnaidla bo. etc.

ta poretdnishi sestra ali Erb od tega fhuiutka al Grunta od
stopit: more. jnu pololico ureidnosti ftega Grunta u Dinarig pres
nasaidershania pret jma etc.

toku tedai. jnu na to visho fmo Mi Talenga umet letemi
letemi 3tremi fgorai Imenuanimi Erbi fturili. jnu fa prou fpo:
snali kokar od fgorai resdeileni Reslozhik popisan stojj. Etc. etc.

Michele Pregarz Supan m[anu pro]pria
+ Giusto Pregarz sup:[an]
+ Egidio Comar sup:[an]
+ Blasio Gerdon sup:[an]

Stima specificherana od Ene ftare Hishize. jnu od 2 dueg. Coszu
Niue tu praua Lastnina je od Ranziga Lazaria Comar f Rizmagne

1mo. Hisha Ima prostora fjuon. jnu pod stregho per: □ 7 ½ a Fr: 4 foma	Fr: 30	xr
fitd na 3tri fazade per: □ 19 a Fr: 5	95	–
fstregha fleisam. jnu Comami ret per: □ 7 ½ a Fr: 8	60	–
Pott, fnese po fuoij ureidnosti fumo	9	37
NB. fskale. jnu obraighanie tuie ftetu sa pobulshanie foma	12	56
	207:	33
	f:[oma] Fr:	
2do: Campo Valze u Confinu pod Rizmagne u termeni Giuan Comar		
femla dulouna per: □ 165 a k: 20	foma Fr:	55: –
Kleino ftertami ret □ Nr. 70 a k: 54		68: –
Kleino Mladig NB: □ Nr. 20 a k: 40		13: 20
Beche fo 6 foma		2: –
	133:	20
	f. Fr:	340: 53
fa fskofa praua Decima jnu Noviza fe dol		
ufsame	Fr: 18: 23	
fa fturienu pobulshanie fe dol potegne	26: 16 Fr:	44: 39:
	ostane zhistu Fr:	296: 14:

⁸¹ Sklic na točko 1.

[4. stran]

3uo: Campo per Mandrij u Confini pod Rizmagne u termeni Ber te veuer

jemla Deilouna pasi: □: 247. 1/2. a k. 16. foma	Fr. 65	52.
Kleino ftertami ret No: 110. a k. 54	99	–
Kleino Mladig No. 20. a k: 30.	10	–
fattie fo 3 foma	5	–
Beche fo 5 foma	–	30
Carona per: □: 51 a k. 10. foma	8	20
fjtd pod Niuo fnova fsturien per: □: 53 a Fr: 1	53	–
	j: Fr:	241 42
fja gospud Bonoma prauda Decima. jnu Noviza dol		
ufsame to fnese	Fr: 23. 52.	
fja fsturien u pobulshanie fe dol potegne	63. 50.	87. 42.
	zhisto ostane Fr.	154. –
	Trasporto	296. 14.
	fuma Fr:	450: 14:
Joshap Shuabik ima imet		
fja pobulshanie u Hishe Fr: 3. –		
u Niui per Marderj 60. 50.	Periti + Susto Pregarz	
	+ Blasio Berdon	
	+ Martin Zulian	
	prosen findico m[anu pro]pria	
Peter Sobin potegnit ima		
f Hishe Fr: 9. 56.		
u Niui Valze 13. 20.		
	61.	

Fonetična transkripcija

[1. stran]

Ricmanje Li 7 9.bre 1809.

Kir tukaj na ta zgoraj zapisani dan jnu lejtu se je sturilu pregledanje jnu rezločik čez premoženje od ranciga Lazar Komar z Ricmanje. Kir ležejoče je v Ricmanjah pod No: ___ inu za tega premoženja volo je blu večkrat pohujšanje jnu prepirenga u met le-tema dvema švagrama z jimenam Jožap Zvabik jnu Peter Sobin, obudva sta zeta tega ranciga zgoraj imenvaniga Lazerja Komar jnu ta njih dveh nepremišlena intriga se umet njema s tega uržaha godi rekoč,

Kir ta ranci zgoraj imenvani Lazar Komar nej testamenta sturu jnu ne obenga ordna biu zapustiu, ampak zapustu je tri otroke žive jnu svojo ženo Magdaleno uduo, kir je tudi za nim umrla, zapustu je svojga lastniga premoženja vsega

vkub vrednosti s pobulšanjam ret⁸² Fr.⁸³ 582: 35:⁸⁴ tulku od zdolaj v štimi zapisanu stoji.

Jnu u met le-temi tremi njegovim otroki je en fant z jimenam *Giorgio* jenu ta je soldat per regamentu cesarskim, so hčere z ijmenam *Guana* jnu Katarina, tedaj fant je soldat,

Guana je bla omožena s tem imenvanim Jožapam *Žvabik*, soldat s kordona, ta je umarla jnu enga sijna zapustila z jimenam *Giuanes* jnu je sturila testament,

Katerina pak je omožena s tem imenvanim Petram Sobin sez Rusaria beneške zemle jnu ona se gor drži za ta grunt posest jnu sinu od *Giuanes* za njegov tal v dinarih von dat,

Žvabik pa se [u]pira, de oče on Katerini za nje tal dinarje von dat jnu on grunt posest.

Tedaj eden kokar ta drugi se za dinarje z grunta potegniti branista jnu eden kokar ta drugi se za grunt posest gor držista jnu z njih nevetniga⁸⁵ premislila očeta ona dva rezločik imet v te viži rekoč, de katermu z njih dveh bo za dinarje vzet jnu od grunta odstopit jnu sta onadva *Žvabik* jnu Katerina vsak po svoji vetnosti⁸⁶ svoj pregovor pret nami zdolaj potpisanimi sturila. etc.⁸⁷

Tedaj za tem želnim prošnjam teh pravdniku volo dopovnit smo mi zdolaj podpisani vmet njema ta rezločik

[2. stran]

te vetdnosti sturili jnu po naši švohusti za resnično znajdli,

kateri s teh treh zgoraj imenovani otrok ta grunt posesti ima jnu kateri z grunta v dinarih svoj tal potegniti more, jnu se začne rekoč.

1mo: Iz teh treh zgoraj imenovanih otrok po redi sin *Giorgio* ta grunt posesti jnu vse pravice, kar h temu gruntu šliši, on nase potegne jnu on tem dvem svojim sestram Katerini jnu od sestre *Giuanes* sinu Jovanesu vsakimu za svoj tal Fr: 150. x:⁸⁸ 5 1/2 dat more.

Odveč za to zvišano pobulšanje kokar od zdolaj v štimi zapisanu staji, temu imenovanmu *Žvabku* von plačati more, tudi za pobulšanje Petru Sobin dat more. kokar štuma zviša etc.⁸⁹ od zdolaj

2:do: Namerč pak kir tega imenovaniga erba *Giorgia* Komar tukaj vpriči nej jnu k se od njega vetdioč znanja v rokah nima, kdaj on od soldatu na dum pride, zatoraj se dones ta grunt tem dvem njegovim sestrici Jovanesu jnu sest[r]i Katerini reztala jnu zroči na to vižo, kokar je tukaj zdolaj podpisanu, rekoč

3zo: Kampo per Manderi ta svoje vrednosti s pobulšanjam ret v sumo znese Fr: 241 x: 42, s tega pak se za davk, decimo jnu to zgoraj imenovanu pobulšanje dol vzame, kokar od zdolaj štumi zapisanu stoji, toku čistiga ostane Fr: 154. -, to nivo prime ta zgoraj imenovani *Žvabik* na ime svojga sina Jovonesi kokar kurator,

4to: Kampo Valce jnu to staro hišico prime ta imenovana Katerina Sobin, tu pak vse s pobulšanjam ret v sumo znese Fr: 340: 13 1/4, s tega se kokar scer za davke decimo dol vsame jnu tu zgoraj

⁸² Vred.

⁸³ Goldinarji.

⁸⁴ Krajcarji.

⁸⁵ Nevedniga.

⁸⁶ Vednosti.

⁸⁷ Negotova transkripcija besede.

⁸⁸ Krajcarji.

⁸⁹ Negotova transkripcija besede.

imenvanu pobulšanje, kokar je od zdolaj v šumi zapisanu.
 Toku čistiga ostane Fr: 295 xr: 34. /u te šumi je tal od
Giorgia jnu od tega vsaku lejtju za interes po 6 per /oo/ ⁹¹ Katerina
 plačat more jnu kuratorjo v roke dat,
 toku tedaj kokar je reztalanu jnu tukaj zapisanu, uživat
 jnu štiftat moreta onadva, dokler ta imenvani erb *Giorgio* od
 soldatu damu pride jnu kadar on domu pride, ona dva od tega
 proč odstopit moreta jnu tu svoje vzet, kokar je od zgoraj
 C: p.: f. 1. ⁹¹

[3. stran]

5:to Aku se zgodi pak, de ta zgoraj imenvani erb *Giorgio* Komar čez
 ta zaupani cajt nazaj na dum ne pride ali per regimentu prez
 testamenta umerje, toku tedaj ta njegava erbiščna al grunt ta
 jisti njegovi sestri za erbiščno patlu ⁹² bo, kir se večim zašluženju
 jnu v dobrim zadržanju pret pravico jnu svojo sosesko
 najdla bo. etc.

Ta poretndiši sestra ali erb od tega živitka al grunta
 odstopit more jnu polovico ⁹³ vrednosti s tega grunta v dinarih prez
 nazajdržanja pret jma etc.

Toku tedaj jnu na to vižo smo mi talenga vmet le-temi
 le-temi 3tremi zgoraj imenvanimi erbi sturili jnu za prov
 spoznali, kokar od zgoraj rezdejeni rezločik popisan stoji. Etc. etc. ⁹⁴

Michele Pregarc zupan m[anu pro]pria
 + *Giusto* Pregarc zup:[an]
 + *Egidio* Komar zup:[an]
 + *Blasio* Gerdon zup:[an]

Štima specificerana od ene stare hišice jnu od 2 dveh koscu
 nive, tu prava lastnina je od ranciga Lazarja Komar z Ricmanje

1mo. Hiša ima prostora zvon jnu pod streho per: □ 7 1/2 a Fr: 4 soma	Fr: 30	xr
zid na 3tri fazade per: □ 19 a Fr: 5	95	–
streha z lejsam jnu komami ret per: □ 7 1/2 a Fr: 8	60	–
pot, znese svoji vrednosti sumo	9	37
NB. skale jnu obrajhanje tu je štetu za pobulšanje soma	12	56
S:[oma] Fr:	207:	33
2do: Kampo Valce v Konfinu pod Ricmanje v termeni <i>Giuan</i> Komar		
zemla dulovna per: □ 165 a k: 20	soma Fr: 55:	–
klejno s trtami ret □ Nr. 70 a k: 54	68:	–
klejno mladik NB: □ Nr. 20 a k: 40	13:	20
beče so	2:	–
	133:	20
s. Fr:	340:	53
za škofa pravda decima jnu novica se dol		
vzame	Fr: 18: 23	
za sturjenu pobulšanje se dol potegne	26: 16 Fr:	44: 39:
ostane čistu Fr:	296:	14:

⁹⁰ Odstotki.

⁹¹ Sklic na točko 1.

⁹² Padlu.

⁹³ Polovico.

⁹⁴ Negotova transkripcija dveh besed.

[4. stran]

3uo: Kampo per Mandrij v Konfini pod Ricmanje v termeni ber te veuer⁹⁵

zemlja dejlovna pasi: □: 247. 1/2. a k. 16. soma	Fr. 65	52.
klejno s trtami ret No: 110. a k. 54	99	–
klejno mladih No. 20. a k: 30.	10	–
satje so 3 soma	5	–
beče so 5 soma	–	30
Karona per: □: 51 a k. 10. soma	8	20
zid pod nivo znova sturjen per: □: 53 a Fr: 1	53	–
	s: Fr:	241
za gospud Bonoma pravda decima jnu novica dol	Fr: 23. 52.	
vzame to zneso	63. 50.	
za sturjenu pobulšanje se dol potegne	čisto ostane Fr.	87.
	trasporto	154.
	suma Fr:	296.
		14:
	450:	14:
Jožap Žvabik ima imet		
za pobulšanje v hiše Fr: 3. –		
v nivi per Marderi	60. 50.	Periti + <i>Susto Pregarc</i>
		+ <i>Blasio Berdon</i>
		+ <i>Martin Zulian</i>
		prošen sindiko m[anu pro]pria
Peter Sobin potegnit ima		
s hiše	Fr: 9. 56.	
v nivi Valce	13. 20.	
	61.	

Medtem ko je s slovenskimi dokumenti iz prve polovice 19. stoletja zelo dobro zastopan tržaški Breg, je z njimi za zdaj močno podhranjen Kras. V fondu Okrajni komisariat Devin⁹⁶ v Pokrajinskem arhivu Koper sta bila doslej najdena le zelo skromna uradovalna zapisa, ki sta sicer nastala na Gorjanskem na slovenski strani državne meje, vendar v neposredni povezavi z devinskim komisariatom. Temu je gorjanski rihtar Jožef Uršič leta 1819 poslal dve prav kratki pismi oziroma poročili o zdravstveni straži. Prvo pisanje je v njegovem imenu sestavil Tomaž Uršič, drugo pa Jožef sam, podpisan kot župan (*Supan*).⁹⁷

⁹⁵ Verjetno: per te Vever (lastno ime).

⁹⁶ Okrajni komisariat Devin je bil naslednik okrajne gospodske Devin, ustanovljene leta 1780. V času Ilirskih provinc je bil urad leta 1811 ukinjen, ponovno pa je začel delovati leta 1817. Okraj Devin, ki je leta 1814 spadal v istoimenski distrikt, je bil razdeljen na tri glavne občine, in sicer Devin, Zgonik in Zagraj (Bonin (ur.), *Vodnik po fondih*, str. 38).

⁹⁷ Na zaglavju je prvo pismo z dne 25. januarja 1819 naslovljeno »Na Gospuda Comijsarjatta di Duino«, drugo z datumom 14. december 1819 pa »Na Zafsttitlivi Comijsarjat u Dui-

Rabo slovenščine so v vseh obravnavanih primerih iz prve polovice 19. stoletja narekovali pragmatični razlogi. Šlo je preprosto za to, da bi besedilo natanko razumeli vsi vpleteni in vsi tisti, ki bi z njim kdaj prišli v stik oziroma bi jih kakor koli zadevalo. Oporočitelji in njihovi sorodniki so pisce sami prosili, naj bo zapis v vsem razumljivem jeziku. Neposredno pričevanje o takšnem motivu najdemo v sklepnem delu dedne pogodbe (*Pismo Pogodjenja*), ki sta jo 24. junija 1845 v Trstu sklenila duhovnik Jernej Klemenčič in njegov brat Janez. Moža sta prihajala z Dolenjskega, pogodba se je nanašala na tamkajšnje nepremičnine, Janez Klemenčič, ki se je sicer znal podpisati, pa je dobro razumel samo slovensko. Jernej, duhovnik v Trstu,⁹⁸ je zato pogodbo sklenil z besedami: »Tako sva se saftopila, pogovorla,

no« (PAK KP 627, Okrajni komisariat Devin, t. e. 1, a. e. 18, Predsedstveni spisi, št. 3 in 39).

⁹⁸ Jernej Klemenčič, rojen leta 1806 v Uršnih selih in posvečen v duhovnika leta 1836, je bil eden od osmih kaplanov v tržaški mestni župniji sv. Marije Velike (*Schematismus seu prospectus*, str. 11, 47).

oblubila ino sa terdno poštavla, poterdila naini pogod f krainjkem besjedami, de obedua lahko bereva ino se tudi podpijheva.«⁹⁹

Sklep

Z objavo šestih oporočnih besedil (2017)¹⁰⁰ in s pričujočo obravnavo 21 drugih uradovanih tekstov ter 11 v Trstu tiskanih slovenskih in večjezičnih normalij sta se končno tudi Trst in Tržaško trdneje zasedrala na zemljevid starejše slovenske uradovane *slovenice*. Posebnost tržaškega zaledja, tistega njegovega dela, ki sicer zgodovinsko gledano ni bil del Trsta, ampak Kranjske in pozneje Istre, je v razmeroma velikem številu ohranjenih testamentov in cenitev premoženja, pri čemer so cenitve tista zvrst slovenskih uradovanih besedil, po kateri Tržaško v slovenskem prostoru izstopa.

Pred raziskovalci preteklosti in jezika je še precejšen izziv, in sicer najprej evidentirati tiskane normalije in druge uradovane slovenske zapise, shranjene v arhivih v Trstu in Gorici. Jezikoslovce pa čaka naloga, da na podlagi zadostne kritične mase besedil ugotovijo posebnosti primorskega prostora pri pravoписnem oblikovanju slovenskih uradovanih zapisov in dokumentov ter posebnosti tamkajšnje pisne slovenščine sploh.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije
AS 748, Gospostvo Krumperk
AS 1077, Zbirka spisov iz francoske dobe
AS 1079, Zbirka normalij

ÖStA, HHStA – Österreichisches Staatsarchiv,
Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien
FAA – Fürstlich Auerspergsches Archiv

PAK – Pokrajinski arhiv Koper
PAK KP 352, Zbirka slovenski spisi
PAK KP 74, Okrajno sodišče Robida
PAK KP 77, Okrajno sodišče Koper
PAK KP 627, Okrajni komisariat Devin

ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana
LJU 489, Mesto Ljubljana, Splošna mestna registratura
NME 17, Okrajno sodišče Novo mesto

DRUGI NEOBJAVLJENI VIRI

NUK – Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani
Zbirka rokopisov, redkih in starih tiskov

ZRC SAZU, ISJFR – Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Sekcija za zgodovino slovenskega jezika
Vaso Suyer: Kartoteka patentov.

ČASOPISNI VIR

Lublanske Novize I, 1797.

LITERATURA IN OBJAVLJENI VIRI

[Anonimus]: Pravilnik bratovščine sv. Rešnjega teleša v Dolini pri Trstu. *Istrski zgodovinski zbornik. Antologija storica istriana. Istarski historijski zbornik I*. Koper: Zgodovinsko društvo Jugoslovanske cone STO, 1953, str. 226–227.

[Anonimus]: 1816. Slovenski testament iz Ricmanj. *Istrski zgodovinski zbornik. Antologija storica istriana. Istarski historijski zbornik I*. Koper: Zgodovinsko društvo Jugoslovanske cone STO, 1953, str. 242–243.

[Anonimus]: 1823. Slovenski testament iz Ricmanj. *Istrski zgodovinski zbornik. Antologija storica istriana. Istarski historijski zbornik I*. Koper: Zgodovinsko društvo Jugoslovanske cone STO, 1953, str. 243–245.

Bonin, Zdenka: Pravila bratovščine sv. Rešnjega teleša iz Doline pri Trstu. *Arhivi – zakladnice spomina* (ur. Andrej Nared). Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2014, str. 366–367.

Bonin, Zdenka (ur.): *Vodnik po fondih in zbirkah Pokrajinskega arhiva Koper*. Koper: Pokrajinski arhiv, 2006.

Botica, Ivan, Danijela Doblanović in Marta Jašo: *Kvadirna ili ligištarske bratovštine sv. Antona opata iz Zabrešca u Dolini. Kvadirna ali ligištarske bratovštine sv. Antona puščavnika iz Zabrešca v Dolini. Quaderno o registro della Confraternita di Sant'Antonio Abate da Moccò a San Dorligo della Valle*. Pazin: Državni arhiv u Pazinu, 2016 (Posebna izdanja 44).

Bratuž, Lojzka: Primeri rokopisnega gradiva v slovenskem jeziku na Goriškem od 16. do 19. stoletja. *Goriški letnik* 27, 2000, str. 131–142.

Cvirn, Janez: Najdenišnice – nagrada za lahkomišelnost in nemoralnost. O ukinjanju najdenišnice v Ljubljani v šestdesetih letih 19. stoletja. *Prispevki za novejšo zgodovino* LII, 2012, št. 2, str. 7–44.

Dolenc, Metod: »Gorske bukve« v izvorniku, prevodih in priredbah. Ljubljana: Akademija znanosti in umetnosti, 1940 (Pravni spomeniki slovenskega naroda. Knjiga prva).

⁹⁹ ZAL, NME 17, Okrajno sodišče Novo mesto, t. e. 3, št. 1118.

¹⁰⁰ Golec, *Slovenske oporoče*.

- Domej, Theodor: *Die Slowenen in Kärnten und ihre Sprache mit besonderer Berücksichtigung des Zeitalters von 1740 bis 1848*. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der Geisteswissenschaftlichen Fakultät der Universität Wien. Wien, 1986.
- Glaser, Karol: *Zgodovina slovenskega slovstva. II. zvezek: Od francoske revolucije do 1848. I*. Ljubljana: Slovenska matica, 1895.
- Glaser, Karol: *Zgodovina slovenskega slovstva. III. zvezek: Bleiweisova doba od 1848. do 1870. leta*. Ljubljana: Slovenska matica, 1896.
- Glaser, K.[arel]: Župniški izpit iz leta 1750 [prav: 1755]. *Ljubljanski zvon* XIV, 1894, št. 11, str. 702–703.
- Golec, Boris: Iz zgodovine uradovalne slovenščine 17. stoletja. *Arhivi* XXIII, 2000, št. 2, str. 141–154.
- Golec, Boris: Kras, Kraševci in kraška zemljepisna imena v zgodnjih slovenskih besedilih. *Kronika* 63, 2015, št. 3, Iz zgodovine Krasa, str. 445–456.
- Golec, Boris: Ljubljansko škofijsko gospostvo (Pfalz) – zakladnica slovenskih sodnih priseg. *Arhivi* 28, 2005, št. 2, str. 239–312.
- Golec, Boris: *Mestna prisežna besedila v slovenskem jeziku do začetka 19. stoletja* (Elektronske znanstvenokritične izdaje slovenskega slovstva). Ljubljana: Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2009. <http://nl.ijs.si/e-zrc/prisege/>.
- Golec, Boris: Najdenišnica. *Enciklopedija Slovenije*. 7. zvezek. Marin–Nor. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1993, str. 278–279.
- Golec, Boris: Prispevek k slovenskim pokrajinskim imenom na nekdanjem Goriškem. *Koledar za leto 2019*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 2019, str. 105–112.
- Golec, Boris: *Slovenska prisežna besedila trških skupnosti in neagrarnih poklicnih skupin do konca predmarčne dobe*. Ljubljana: Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU; Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2011. <http://nl.ijs.si/e-zrc/prisege2/index-sl.html>.
- Golec, Boris: *Slovenske oporoke in prisežna besedila o oporokah (1671–1850)* (Elektronske znanstvenokritične izdaje slovenskega slovstva). Ljubljana: Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU, 2017. <http://ezb.ijs.si/fedora/get/ezmono:oporoke/VIEW/>.
- Golec, Boris: The role of Slovenian in legal texts of town and market-town autonomy until the spring of nations of 1848. *Lex localis*, Apr. 2012, vol. 10, no. 2, str. 171–186.
- Golia, Modest: Slovenica v spisih metliškega čevljarskega ceha. *Zgodovinski časopis* V, 1951, str. 214–222.
- Haupt-Ausweis über die Eintheilung des Küstenländischen Gouvernements Gebietes in Kreise, Districte, Bezirke, Haupt- und Unter-Gemeiden, dann über deren Häuser, und Seelen Anzahl im Jahre 1818*. S. l.: 1818, s. p.
- Ilešič, Fran: *Hrvatski utjecaji u istočno-štajerskim tekstovima* (preštampano iz 162. knjige »Rada« Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti). Zagreb: Tisk Dioničke tiskare, 1905.
- Jašo, Marta in Danijela Doblanović Šuran: *Matična knjiga krštenih župe Dolina kod Trsta (1605.–1617.)*. Pazin: Državni arhiv u Pazinu, 2019 (Posebna izdanja 49).
- Jug, Stanko: Slovenski »zapovedni list« iz leta 1570 in novi vinski davek. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 23, 1942, str. 74–84.
- Koruza, Jože: O zapisanih primerih uradne slovenščine iz 16., 17. in 18. stoletja. *Jezik in slovstvo* XVIII, 1972/73, str. 193–200, 244–254.
- Kosmač, Angel: *Ricmanje včeraj in danes ali kratak sprehod skozi zgodovino neke vaške in cerkvene skupnosti*. Trst: Mladika, 1997.
- Košir, Matevž: Prisega v slovenščini. *Arhivi* XV, 1992, str. 6–11.
- Kovačič, Fr.[anc]: *Trg Središče. Krajepis in zgodovina z zemljevidom središke občine, z desetimi slikami v tekstu in 24 tablicami*. Maribor: Zgodovinsko društvo za Sl. Št., 1910.
- Krncl-Umek, Duša: Okrajno sodišče Robida od leta 1814 do leta 1832. Slovenska imena institucij v Istri. *Arhivi* 29, 2006, št. 1, str. 123–128.
- Levec, Fr.[an]: Listek. *Ljubljanski zvon* X, 1890, str. 314–318.
- Merkù, Pavle: Devinski prisežni obrazec z začetka 17. stoletja. *Jezikoslovni zapiski* 8, 2002, št. 1, str. 153–156.
- Merkù, Pavle: *Slovenska plemiška pisma družin Marenzi – Coraduzzi s konca 17. stoletja*. Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1980.
- Merkù, Pavle: Zasebna slovenščina v 17. stoletju. *Slavistična revija* 30 (1982), str. 121–150.
- Mikhailov, Nikolai: *Jezikovni spomeniki zgodnje slovensčine. Rokopisna doba slovenskega jezika (od XIV. stol. do leta 1550)*. Trst: Mladika, 2001.
- Mrkun, Anton: Bratovščina sv. R. T. na Homcu iz l. 1661. *Carniola* NV V, 1914, str. 96–98.
- Orožen, Martina: Uradovalna slovenščina v drugi polovici 18. stoletja. *Obdobje razsvetljenstva v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi (tipološka problematika ob jugoslovanskem in širšem evropskem kontekstu): mednarodni simpozij v Ljubljani od 28. do 30. junija 1979* (ur. Boris Paternu et al.). [Ljubljana]: Filozofska fakulteta [1980], str. 155–177.
- Polec, Janko: »Župan« in »občina« v novjšem slovenskem izrazoslovju. *Zgodovinski časopis* V, 1951, str. 222–234.
- Reisp, Branko: O najstarejših tiskanih uradnih razglasih v slovenščini. *Kronika* 15, 1967, št. 2, str. 91–94.
- Ribnikar, Peter: *Slovenske podložniške prisige patrimo-*

- nialnega sodišča Bled. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1976.
- Rupel, Mirko: Prispevki k protireformacijski dobi. *Slavistična revija* V–VII, 1954, str. 178–194.
- Rupel, Mirko: Protireformacija in barok. *Zgodovina slovenskega slovstva I. Do začetkov romantike* (ur. Lino Legiša in Alfonz Gspan). Ljubljana: Slovenska matica, 1956, str. 261–325.
- Rupel, Mirko: Slovenski akt ob protireformacijski epizodi v Vipavi 1598. *Slavistična revija* IX, 1956, str. 45–64.
- Schematismus seu prospectus beneficiorum ecclesiarum et status personalis cleri unitarum dioeceseon Tergestinae et Justinopolitanae sub initium anni 1845*. Tergesti [Trst]: [škofija], 1845.
- Simonič, Franc: *Slovenska bibliografija. I. del: Knjige (1550–1900)*. Ljubljana: Slovenska matica, 1903.
- Slovenci ob Jadranu. Zgodovinska razstava. Koper 29. X.–29. XI. 1952*. Koper: Slovensko-hrvatska prosvetna zveza – podzveza v Kopru, 1952.
- Snoj, Marko: *Slovar jezika Janeza Svetokriškega. Druga knjiga. P–Ž*. Ljubljana: Založba ZRC, 2006.
- Steska, Viktor: Inventar na Kureščku iz leta 1727 [prav: 1757]. *Etnolog* X–XI, 1937–1939, str. 55–61.
- Steska, Viktor: Slovenska pravila bratovščine Marijinega Darovanja v Komendi na Kranjskem iz l. 1660. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* I, 1919–1920, str. 32–38.
- Šega, Judita in Boris Golec: Münchenska zakladna najdba: škofjeloški slovenski razglas iz leta 1590. *Loški razgledi* 55, 2008, str. 173–190.
- Umek, Ema et al. (ur.): *Iz roda v rod. Pričevanja o slovenskem jeziku*. Ljubljana: Arhiv SR Slovenije 1982 (Publikacije Arhiva SR Slovenije, Katalogi, Zvezek 5).
- Umek, Ema (ur.): *Slovenščina v dokumentih skozi stoletja. Razstava ob 25-letnici samostojnega delovanja Arhiva Slovenije. Ljubljana, 8. do 17. februarja 1971*. Ljubljana: Arhiv SR Slovenije, 1971.
- Valencič, Vlado: Slovenščina v uradih in v uradni publicistiki od srede 18. do srede 19. stoletja. *Zgodovinski časopis* 31, 1977, št. 3, str. 329–360.
- Zor, Janez: Glagolica na Slovenskem. *Nahtigalov zbornik. Slovansko jezikoslovje. Prispevki z mednarodnega simpozija v Ljubljani 30. junija–2. julija 1977* (ur. Franc Jakopin). Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Pedagoško-znanstvena enota za slovanske jezike in književnosti, 1977, str. 483–495.
- Žontar, Jože: *Struktura uprave in sodstva na Slovenskem od srede 18. stoletja do leta 1848*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1998.
- Žontar, Jože: *Uprava Štajerske, Koroške, Kranjske in Primorja 1747/48 do 1848. Priročniki in karte o organizacijski strukturi v deželah Koroški, Kranjski, Primorju in Štajerski do leta 1918. Zgodovinsko biografski vodnik. Handbücher und Karten etc.*

Manuali e carte etc. (ur. Jože Žontar). Graz, Klagenfurt, Ljubljana, Gorizia, Trieste: Steiermärkisches Landesarchiv, Kärntner Landesarchiv, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Arhiv SR Slovenije, Archivio di Stato di Gorizia, Archivio di Stato di Trieste, 1988, str. 76–92.

Z U S A M M E N F A S S U N G

Die slowenische Amtssprache in Triest und dessen Umland bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts

Der Beitrag bietet einen Überblick über die bisher erfassten Zeugnisse slowenischer Amtssprache auf dem Gebiet von Triest, wobei nur die Aufbewahrungsorte (Archive und Bibliotheken) in Slowenien berücksichtigt wurden. Aus dem 17. Jahrhundert kennen wir neben einer undatierten Eidesformel aus Devin vom Beginn des Jahrhunderts nur die Regeln einer kirchlichen Bruderschaft aus Dolina datiert im Jahre 1635. Danach gibt es eine Lücke von eineinhalb Jahrhunderten, bis 1786 in Triest die gedruckten Normalien (amtliche Verlautbarungen) regelmäßig veröffentlicht wurden. Die allermeisten handschriftlichen amtlichen Dokumente in slowenischer Sprache entstanden in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Mit Ausnahme eines in Triest aufgesetzten Erbvertrages (1845) und eines niedergeschriebenen mündlichen Testamentes (1850), entstanden alle Dokumente zwischen 1800 und 1830 in den Dörfern Ricmanje (San Giuseppe della Chiusa), Dolina (Dolina), Zabrežec (Moccò): 12 Vermögensschätzungen (1800–1826), ein Urteil über die Teilung einer Verlassenschaft mit Schätzung (1809), eine Vermessung von Immobilien (1819), ein Verzeichnis durchgeführter Tischler- und Maurerarbeiten (1800), eine Liste von beanspruchten Mobilien aus einer Verlassenschaft (1827); ein Verzeichnis jener Personen, die eine Abgabe oder Kollekte geleistet haben (Beginn des 19. Jahrhunderts), ein Schuldverzeichnis eines Verstorbenen (Beginn des 19. Jahrhunderts), ein Schuldbrief (1801) und eine Mitteilung des »Richters« (Dorfvorstehers) an den Pfarrer (1824). Davon sind nur drei Schätzungen, der Schuldbrief und das Verzeichnis der beanspruchten Mobilien in Dolina entstanden, eine Schätzung in Zabrežec, die übrigen 14 Dokumente in Ricmanje.

Mit der Veröffentlichung von sechs Testamentstexten (2017) und mit der vorliegenden Behandlung von 21 anderen amtlichen Texten sowie 11 in Triest gedruckten slowenischen mehrsprachigen Normalien konnte endlich auch Triest und dessen Umland

einen Platz auf der Karte der älteren slowenischen Amtssprache bekommen. Die Besonderheit des Triester Hinterlandes, jenes Teiles, der historisch gesehen nicht Teil von Triest war, sondern von Krain und später von Istrien, ist die hohe Zahl der erhaltenen Testamente und Vermögens-Schätzungen. Bei den letzten tritt das Triester Umland besonders hervor, auch im Vergleich mit dem übrigen slowenischen Sprachraum.

Auf die Forscher, die sich mit der Vergangenheit der Sprache beschäftigen, wartet eine ziemlich große Herausforderung. Zuerst sollten die gedruckten Normalien und andere slowenischen amtssprachlichen Dokumente verzeichnet werden, die in den Archiven von Triest und Görz aufbewahrt werden. Sprachforschern steht aber die Aufgabe bevor, auf Grundlage einer ausreichend großen kritischen Masse von Texten die Besonderheiten der slowenischen Schriftsprache im Allgemeinen sowie jener der amtssprachlichen Schriften und Dokumente im küstenländischen Raum herauszuarbeiten.

(Povzetek v nemščino prevedla mag. Irena Bruckmüller Vilfan)

R I A S S U N T O

Testi burocratici in lingua slovena provenienti da Trieste e provincia risalenti al periodo dall'inizio del XVII alla metà del XIX secolo

Il presente contributo fornisce una panoramica dei testi burocratici in lingua slovena finora registrati provenienti dalla zona di Trieste e provincia, limitandosi ai depositi (archivi e biblioteche) in Slovenia. A parte un modulo di giuramento non datato di Duino (Devin) risalente all'inizio secolo, del XVII secolo è conosciuto solo il regolamento di una confraternita di Dolina (Dolina) risalente al 1635, e, solo dopo una lacuna di un secolo e mezzo, nel 1786 a Trieste (Trst) iniziano a essere stampate le »normalia« (avvisi

pubblici). I documenti ufficiali manoscritti in lingua slovena sono di gran lunga più numerosi nella prima metà del XIX secolo. Ad eccezione dei testi redatti a Trieste, il patto successorio (1845) e il testamento trascritto (1850), gli altri furono stipulati nei villaggi di San Giuseppe della Chiusa (Ricmanje), Dolina (Dolina) e Moccò (Zabrežec) tra il 1800 e il 1830: si tratta di 12 valutazioni di beni (1800–1826), una sentenza sulla ripartizione dell'asse ereditario con valutazione (1809), una misurazione del patrimonio immobiliare (1819), un inventario dei lavori di falegnameria e muratura (1800), un inventario dei beni mobili richiesti per diritto di eredità (1827), un elenco dei pagatori di un tributo o colletta (inizio XIX sec.), un elenco dei debiti di un defunto (inizio XIX sec.), un contratto di prestito (1801) e una lettera dal sindaco al sacerdote (1824). Di questi, solo tre valutazioni, il contratto di prestito e l'inventario dei beni mobili richiesti sono stati redatti a Dolina e una valutazione a Moccò, tutti gli altri 14 documenti provengono dal paese di San Giuseppe della Chiusa.

Con la pubblicazione di sei testi testamentari (2017) e con il presente studio degli altri 21 testi burocratici e delle 11 »normalia« in lingua slovena o multilingui stampate a Trieste, anche Trieste e provincia si sono finalmente ancorati più saldamente sulla mappa degli antichi testi burocratici in lingua slovena. La particolarità dell'entroterra triestino, di quella parte che storicamente non faceva parte di Trieste, bensì della Carnia e successivamente dell'Istria, è il numero relativamente alto di testamenti e valutazioni di proprietà conservati, con la considerazione che proprio le valutazioni sono quei testi burocratici sloveni per cui la provincia di Trieste si distingue nello spazio sloveno.

C'è, tuttavia, ancora una notevole sfida che attende i ricercatori del passato e della lingua, ossia quella di registrare le »normalia« stampate e gli altri documenti ufficiali in lingua slovena custoditi negli archivi di Trieste e Gorizia. Sarà compito dei linguisti, invece, determinare sulla base di un numero abbastanza grande di testi le peculiarità dello spazio del Litorale nel linguaggio burocratico sloveno e nello sloveno scritto in generale.

Razglednica Ricmanj, začetek 20. stoletja (hrani: Milan Škrabec).

Razglednica Doline pri Trstu, začetek 20. stoletja (hrani: Milan Škrabec).

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 334.7(450.361Trst=163.6)"17/18"
323.1(450.361Trst)"18"

Prejeto: 20. 8. 2019

Marta Verginellaprof. dr., Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Aškerčeva cesta 2, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: Marta.Verginella@ff.uni-lj.si

Fragmenti slovensko govorečega Trsta pred pojavom nacionalizma

IZVLEČEK

Članek obravnava prisotnost slovensko govorečega prebivalstva v Trstu v 18. stoletju in v prvi polovici 19. stoletja. S pomočjo mestnih kronik in drugih virov dokumentira rabo slovenščine v tržaških cerkvah in osvetljuje značilnosti trgovske kranjske diaspore. Odmiranje starih tradicionalnih vedenjskih vzorcev, ki jih je obvladovala stanovska logika – ta v Trstu v prvi polovici 19. stoletja ni kaj dosti upoštevala ne etničnega izvora ne verske pripadnosti posameznikov –, je šele v drugi polovici 19. stoletja začela nadomeščati logika nasprotujočih si nacionalnih taborov. Prehod od stanovske logike k nacionalno formiranim taborom je bil počasen, saj so se še v drugi polovici 19. stoletja med sabo trle predmarčne in pomarčne vrednote. Vrednostni sistem stanovske, starorežimske družbe je sobival ob porajajočem se nacionalizmu in novih ideologijah, v katerih so se prepoznavale meščanske in delavske elite.

KLJUČNE BESEDE

Trst, Kranjci, slovenščina, trgovske diaspore, večjezičnost

ABSTRACT

FRAGMENTS OF THE SLOVENIAN-SPEAKING TRIESTE BEFORE THE EMERGENCE OF NATIONALISM

The article describes the presence of the Slovenian-speaking community of Trieste in the eighteenth century and the first half of the nineteenth century. Based on city chronicles and other sources, the author documents the use of the Slovenian language in Trieste churches and sheds light on the characteristics of Carniolan trade diaspora. The disappearance of the old traditional behavioural patterns dictated by the corporatist logic – which in the Trieste of the first half of the nineteenth century did not pay much regard to the ethnic origins and religious affiliation of individuals – was replaced by the logic of opposing national camps no earlier than the second half of the nineteenth century. The transition from the corporatist logic to nationally formed camps was a slow one, with the pre-March and March Era values continuing to clash still well into the second half of the nineteenth century that. The value system of the old-regime corporatist society overlapped with the emerging nationalism and other new ideologies in which the city and working elites recognized themselves.

KEY WORDS

Trieste, Carniolans, Slovenian language, trade diasporas, multilingualism

Uvod

Pojav nacionalizma je tesno povezan z zamišljanjem narodove genealogije. Prav to je zapustilo globoke sledove tudi v zgodovinopisju, ki je večjezično in večetnično tržaško zgodovino začelo ponostavljati. V simbolnem ogrodju, na katero se je oprl proces tako slovenskega kot italijanskega narodnega ozaveščanja, je imela tradicija nepogrešljivo vlogo. Zagovorniki italijanskega Trsta so prisegali na rimske korenine in italijanski izvor mesta, slovenski narodni buditelji pa so skušali ovreči očitke o narodovi nezgodovinskosti z dokazovanjem stoletja dolge nepretrgane slovanske navzočnosti v tem mestu ob Jadranskem morju.

V procesu zamišljanja naroda je misel na skupno preteklost posameznikov utrjevala predstavo o povezanosti narodne skupnosti in z njo krepila zavest o medsebojni povezanosti.¹ Sklicevanje na skupni izvor je določalo »predstavo o zgodovini, smisel zgodovine in sam njen potek.«² Tako kot drugod po Evropi je zgodovinska pripoved tudi v Trstu postala središčna os narodnega ozaveščanja in je začrtala okvire zgodovinskih spoznanj.³ Mit o izvoru in rodni grudi je v drugi polovici 19. stoletja postal politično orožje v rokah pobudnikov narodnih gibanj, ki so se zavzemali za spremembo splošnih razmer in uveljavitev novega narodnega občestva.⁴ Kot pragmatičen pripomoček je deloval še zlasti v konfliktnih situacijah, ko so se na etnično mešanih ozemljih spopadali naravno nasprotujoči si tabori.

Pomlad narodov je leta 1848 v Trstu povečala vidnost pristašev italijanskega *risorgimento* in spodbudila v njem živeče Slovence k narodnemu delovanju. Po številčnosti je tabor italijanskih domoljubov presegal slovenskega, čeprav je ta računl na podporo predstavnikov drugih slovanskih narodov, živčih v Trstu, to pomeni Hrvatov, Srbov, Slovakov, Čehov in Poljakov, vendar je bilo v obeh taborih le malo več kot za peščico Tržačanov. Večine prebivalstva namreč tudi marčna dogajanja in prihod sardinsko-beneško-neapeljske ladje, ki je 24. maja 1848 z admiralom Albinjem na krovu priplula v Tržaški zaliv, niso omajali v tradicionalni privrženosti dinastiji in Avstriji: »Namesto za vstajo ali za katerikoli drugo obliko nacionalističnega separatizma se je Trst takrat odločil za upor v imenu cesarja ...«⁵

Status »neposredno cesarju podrejenega mesta«,⁶ ki ga je Franc Jožef I. 12. aprila 1850 podelil Trstu, je bil nagrada mestu za njegovo »privrženost« Habsburžanom.⁷ »Partikularistična« naravnost mestnega predstavništva do sredine 19. stoletja ni bila v nasprotju z zahtevami tržaških italijanskih domoljubov. Oboji so se sklicevali na avtonomistične pravice, ki jih je Trstu dodelila osrednja oblast, in od Dunaja zahtevali spoštovanje jezikovnih pravic italijansko govorečega prebivalstva. Šele z okrepitvijo proitalijanskega političnega jedra v šestdesetih letih 19. stoletja in z njegovim prevzemom mestnega predstavništva v sedemdesetih se je zavzemanje za javni primat italijanstva prelevilo v protislovenstvo in nasprotovanje kakršnemukoli političnemu priznanju navzočnosti Slovencev v mestnem središču. V politični polemiki je bilo priseganje na nepretrgano navzočnost italijanskega rodu v mestu pospremljeno tudi z dokazovanjem tujerodnosti in »infiltriranosti« slovenskih someščanov.

Slovenski buditelji so v bran svojim narodnostnim zahtevam dokazovali lastninsko pravico do domače zemlje, kjer je stoletja živelo slovensko prebivalstvo. Če so imeli italijanski nacionalni agitatorji slovenske prebivalce Trsta za vdiralce, ki si prilaščajo italijansko zemljo, so slovenski domoljubi v italijanskih someščanih začeli prepoznavati tujerodce. Še zlasti v tistih, ki so se priseljevali iz Kraljevine Italije, so videli lovke hobotnice, ki duši slovensko prebivalstvo na domačih tleh.

Da so bili predsodki in stereotipi narodnih *opinion makers* v biti enaki, je uvidel že Angelo Vivante, ko je v knjigi *Irredentismo adriatico* (1912) zapisal, da se je podobi Istre kot »strnjeno novoromanske, kjer so Slovani prikazani samo kot razbojniki ali pastirji, ki so jih uvozili ali so se vtihotapili, ne da bi pustili še kak drug spomin razen na nasilje in ropanja«, nasproti postavila »kranjsko-slovenska« Julijska krajina.⁸ Njegovo bistrumno analizo jadranskih nacionalizmov in poglobljeno razgaljenje tržaškega mednacionalnega konflikta so italijanski iredentistični in liberalno nacionalistični krogi že ob njenem izidu prepoznali kot nevarna.⁹ Knjiga v resnici ni imela vpliva niti na tiste, ki so si z Vivantejem delili avstromarksistične nazore, saj so po letu 1945 večinoma ostali privrženi nacionalnemu epistemološkemu kanonu. Večina

¹ Anderson, *Zamišljene skupnosti*, str. 15.

² Febvre, *Onore e patria*, str. 91.

³ Hobsbawm, *Introduction*, str. 1–14.

⁴ Wehler, *Nationalismus. Geschichte, Formen, Folgen*.

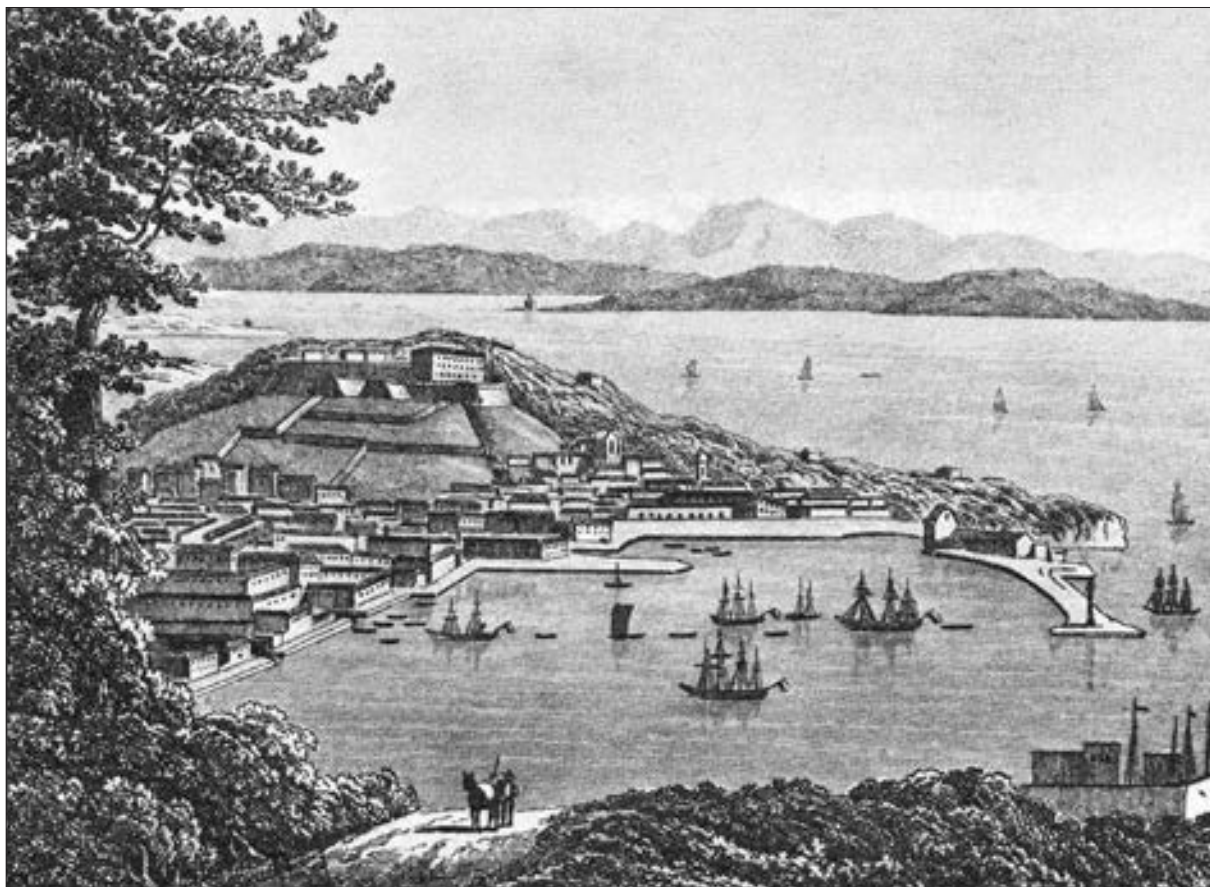
⁵ Negrelli, *Comune e Impero*, str. 156. Franc Jožef I. je 12. aprila 1850 tržaško vdanost monarhiji nagradil in Trst oklical za državno neposredno mesto (*Reichsunmittelbare Stadt*). Mesto je pridobilo status občine in obenem dežele. S podelitvijo posebnega statusa je tako prestol mestni politični eliti ponudil možnost obnovitve mita o »privilegirani svobodi«, ki je Trstu pripadala po zgodovinskem pravu. Gl. tudi: Apih, *La storia politica*, str. 40–41.

⁶ Ne smemo pozabiti, da so tržaški patriciji leta 1550 privolili v popolno politično podrejenost avstrijski dinastiji, da bi preprečili upravno priključitev Trsta h Kranjski (Negrelli, *Al di qua*, str. 18–19).

⁷ V ozadju pridobitve posebnega mestnega statusa leta 1850, za kar so se bolj kot v mesto priseljeni kozmopolitski krogi zavzemali predstavniki patricijskih družin, ki so se imeli za potomce staroselskega tržaškega jedra, je mogoče še sredi 19. stoletja zaznati poskus prepričitve, da bi se Trst priključil k sosednjim pokrajinam, še posebno h Kranjski (prav tam, str. 26–27).

⁸ Vivante, *Irredentismo adriatico*, str. 136–138.

⁹ Verginella, *Il conflitto nazionale*.

Tržaško pristanišče, izvornik iz leta 1840 (Seri, Trieste nelle sue stampe).

pozornosti, ki jo je zgodovinarji namenjali preučevanju nacionalne zgodovine, je bilo usmerjene v politično zgodovino na škodo demografske, socialne, gospodarske in ne nazadnje tudi kulturne, to pa tudi potem, ko je mit o Trstu kot italijanskem mestu začel v sedemdesetih letih 20. stoletja pešati zaradi obujanja spomina na habsburško genezo modernega emporija in veličino njegove kozmopolitske preteklosti. V tem pogledu je bil nedvomno eden najpomembnejših zgodovinskih dosežkov izid knjige *Storia economica e sociale di Trieste*, ki je z demografsko, gospodarsko, socialno osvetlitvijo večetnične, večjezične in večverske tržaške stvarnosti presešla močno ukoreninjeno nacionalno osredinjeno pisanje zgodovine Trsta.¹⁰

Predmarčni slovensko govoreči Trst

Avstrijsko primorje se je v predmarčnem času oblikovalo v ozemlje, kjer je v mestih prevladovalo italijansko govoreče prebivalstvo, stalno navzoče manjšine pa so sestavljali nemško, slovensko in hrvaško govoreči pripadniki. Podeželje je bilo poseljeno skoraj izključno s slovensko ali hrvaško govorečim

prebivalstvom. Počasno spreminjanje številčnega razmerja med italijanskim in slovanskim prebivalstvom so povzročali predvsem veliki migracijski tokovi, stekajoči se iz notranjosti v glavna urbana središča tega ozemlja, še zlasti pa v Trst. Jedro migracijskih tokov, ki so zajeli Trst v 18. in 19. stoletju, so sestavljali kmečki fantje in dekleta, ki so v Trst prihajali z Goriškega, Tolminskega, iz Vipavske doline, slovenskih istrskih vasi, s Kranjskega, Notranjskega, Kočevskega. Kot priseljenci so se najpogosteje znašli na dnu mestne družbene hierarhije, kot so potrdile študije Marca Breschija, Elisabette Navarra in še posebno Alekseja Kalca.¹¹

Mesto, ki mu je Karel VI. leta 1719, dve leti po razglasitvi svobodne plovbe po Jadranu, dodelil status svobodnega pristanišča, je doživelo pomemben trgovski in gospodarski vzpon v času vladavine Marije Terezije (1740–1780) in njenega sina Jožefa II. (1780–1790).¹² Zaradi carinskih olajšav in pravice do imunitete so se vanj začeli naseljevati trgovci raznih veroizpovedi (judovske, protestantske, pravoslavne) in različnih etničnih pripadnosti (od srbske, grške, nemške, nizozemske do armenske). V novem em-

¹⁰ Finzi in Panjek, *Storia economica e sociale di Trieste*.

¹¹ Gl. Breschi et al., *La nascita*, str. 69–181.

¹² Dubin, *The Port Jews of Habsburg Trieste*.

poriju, ki je nastajal zunaj srednjeveškega mestnega obzidja, je kozmopolitska trgovska družina za *linguo franco* izbrala italijansko beneško narečje.¹³ Jezik ulice, ki je ohranil nekaj furlanskih primesi, se je uporabljala tudi na borzi in na splošno v trgovskih krogih, ki so delovali na širšem jadranskem območju. V sporazumevanju z oblastmi emporija, ki jih je imenoval Dunaj, je bila v rabi nemščina. Kot ugotavlja Rienzo Pellegrini, so v večjezičnem Trstu 18. in 19. stoletja posamezniki, ki so pripadali »tržaški naciji« (*nazione triestina*), uporabljali en jezik na ulici in pri poslih, drugega v stikih z oblastmi, tretjega pa doma.¹⁴ V domačem okolju se je praviloma ohranjala izvorna govorica priseljencev in priseljenk, kar pomeni, da so tudi priseljenci iz bližnjega slovensko govorečega zaledja v mestnem okolju vsaj v prvi generaciji ohranjali slovensko govoricu.¹⁵

Po mnenju jezikoslovca Pavleta Merkùja je bila tretjina tržaškega prebivalstva slovensko govoreča: poleg priseljenih delavcev in okoliških kmetov je slovensko govoril tudi del obrtnikov, na primer sodarji. Slovenščino so poznali tudi tržaški patriciji, ki so imeli svoja posestva v bližnji in daljni okolici, kot potrjuje korespondenca družine Marenzi, ki je imela svoja posestva na Notranjskem.¹⁶

Med popotniki, ki so obiskali mesto v 19. stoletju, je francoski novinar in pisatelj Charles Yriarte (1832–1898) zagotovo med tistimi, ki so najbolj izpostavili večnarodnost mesta in potrdili sožitje italijanskega, avstrijskega in slovanskega življa: »Italijan živi v Trstu kot v Italiji in se sklicuje na jezik, raso, spomin in zemljepisno bližino. Avstrijec, ki mu posest daje pravico do oblasti, vlada milo, blago in dobrotljivo. Kar zadeva Slovane, imajo na svoji strani številčnost, saj njihovo prebivalstvo obdaja [mesto] z vseh strani.«¹⁷ Nekaj desetletij pred njim je Trst v podobni luči videl tudi c. k. visoki uradnik Joseph Brodmann. V opisu mesta, v katerem so drug ob drugem živeli Dalmatinci, Turki, Grki, Italijani, Nemci, Arabci, Angleži

in Kranjci, je izpostavil strpnost, a tudi vzajemno ravnodušnost.¹⁸

Da vsa ta opažanja niso bila le izraz ekscentričnih in pristranskih popotnikov in opazovalcev, potrjuje tudi dokument, ki sta ga leta 1776 podpisala predstavnik mestnega sveta Tommaso Ustia in zastopnik borze Giuseppe Bellusco. V vlogi šolskih nadzornikov, ki ju je imenoval guverner grof Karl Zinzendorf, sta se zavzela, da bi v mestnih osnovnih šolah poleg nemščine poučevali tudi italijanski in slovanski (ilirski) jezik. Oba jezika sta označila za materna oziroma za jezika, ki se govorita v Trstu. V svoji zahtevi, ki sta jo upravičila s trgovskimi potrebami, zemljepisnim položajem mesta, sosednjimi deželami, sta jezika obravnavala enakovredno. Omenjala sta tudi, da je za tržaško prebivalstvo nujno poznavanje slovničnih pravil obeh jezikov.¹⁹

»Narava kraja in potreba trgovine ne dopuščata, da bi bile italijanska, slovanska ali ilirska govorica pozabljene, sicer se ne bi razumeli sosedje, ne podložniki Presvetle Vladoarice, ne mornarji, ki prihajajo v tržaško pristanišče; običajni in materni jezik v Trstu namreč ne more biti samo nemški, temveč morata ostati še zlasti tudi italijanski in slovanski, saj brez njiju tam nikoli ne bi bilo mogoče trgovati niti se pogajati.

Kot dokaz zadostuje opazovati trgovce, ki so se v Trst priselili iz Nemčije in so vedno vodili svoje knjige v italijanščini (iz Italije prihaja zlasti blago, ki ga Nemčija potrebuje). Italijanski in slovanski naciji je treba dati upravno pravico, da opravljata in pošiljata potrebne trgovske in pomorske pošiljke; v italijanščini in slovansčini je treba pridigati božjo besedo; odredbe in vladarjevi patentni pa morajo biti v vednost domačinov in tujcev odobreni v nemškem, italijanskem in ilirskem jeziku.«²⁰

Učinek zahtev nadzornikov je bil viden že marca 1777, ko so v mestni šoli izbrali in zaposlili učitelja, ki je bil večš poučevanja v »kranjščini« in je obvladal tudi »ilirščino«.²¹ Da to ni bilo edinstveno spoštovanje krajevnih jezikov, potrjuje tudi zahteva mestnih oblasti leto pred tem, da v Žavodu za revne namestijo

¹³ O konceptu italijanščine kot *lingue france* gl. Finzi, *La base materiale*, str. 317–331, še zlasti str. 325.

¹⁴ Pellegrini, *Per un profilo linguistico*, str. 294–295.

¹⁵ Kalc, *Tržaško prebivalstvo v 18. stoletju*.

¹⁶ Merkù, *La presenza slovena*, str. 288; Merkù, *Slovenska plemiška pisma*.

¹⁷ Yriarte, *Trieste e l'Istria*, str. 9. Urednik italijanskega prevoda knjige poudari avtorjevo »neobjektivno« percepcijo obiskanih krajev. V opombah pod črto dopolni in popravi njegovo pisanje še zlasti takrat, ko ta omenja razmerja med posameznimi etničnimi skupnostmi v Trstu in Istri: »Yriarte je tako kot mnogi tujci imel izkrivljeno predstavo, da je Istra slovanska dežela, in ker jo je obiskal s tem prepričanjem, je bil presečen, ko je videl, da v tamkajšnjem civilnem življenju prevladuje italijanski vidik. Zato je njegova pripoved navidezno v nasprotju s teorijo, s katero namerava upravičiti povedano. Mi želimo le opozoriti na nekatere izmed teh nepravilnosti in italijanskega bralca opomniti, da je ozemlje, ki ga je francoski pisatelj obiskal, naše ...« (prav tam, str. VI–VII). O Yriartovi težnji »po beleženju sugestivne predstave o slovenskem etnično-folklorističnem elementu« gl. tudi: Cervani, *La Trieste Ottocentesca*, str. 14–15.

¹⁸ Brodmann, *Memorie politico-economiche*, str. 13. Brodmann je bil leta 1814 imenovan za tajnika Intendance v Istri (Caprin, *Tempi andati*, str. 362). Cervani ga označi za nezanesljivega opazovalca, »Avstrijca in avstrijakanta«, ki je imel Trst za kozmopolitsko mesto in je zanikal njegov prevladujoči italijanski narodni »značaj« (Cervani, *La borghesia triestina*, str. 34).

¹⁹ O vključitvi italijanščine in ilirščine (s tem izrazom se v tržaških dokumentih označuje praviloma hrvaščina ali srbščina, občasno tudi slovensčina) v osnovno šolstvo, v De Rosa, *Libro di scorno*, str. 29–31. O razlikovanju med ilirščino in kranjščino, ki se leto pozneje pri namestitvi učiteljev razume kot nadpokrajinski jezik, gl. prav tam, str. 33.

²⁰ C. R. Governo, B. 126, 27. november 1776, cit. po De Rosa, *Libro di scorno*, str. 30–31.

²¹ Prav tam, str. 331. Ustanavljanje trivalk za slovensko prebivalstvo v okoliških vaseh se je začelo leta 1780, najprej v Šklednju, pozneje pa v okoliških vaseh Katinara (1791), Prosek (1795) itd. Gl. tudi Pahor, *Pregled razvoja*, str. 235–337.

Cerkev sv. Antona Novega, izvornik iz leta 1845 (Seri, Trieste nelle sue stampe).

nekdanjega jezuita, sposobnega spovedovanja v italijanščini, slovenščini in nemščini.²²

V tržaških katoliških cerkvah so verski obredi v drugi polovici 18. stoletja potekali bodisi v italijanščini bodisi v slovenščini, v nekatoliških cerkvah pa v jeziku, prevladujočem v posamezni verski skupnosti. V cerkvi Matere božje Morske se je bogoslužje obhajalo v »*lingui schiavi et illirici*«, vse dokler niso cerkve leta 1787 zaprli.²³ Znana je bila kot cerkev okoliških prebivalcev in sedež bratovščine Blažene Matere božje. Leta 1756 so bili na seznamu njenih udov poleg tržaških patricijev tudi posestniki iz predmestja in nekateri trgovci s Kranjskega (npr. Mihael Zois in Jurij Urbas), ki so odprli svoja podjetja v Trstu.²⁴ Okoliški kmetje so pristopili k bratovščini, ki je delovala v cerkvi svetega Rožnega venca, kjer je nedeljski verouk potekal v slovenščini.²⁵ Dokler ni bil jezuitski red leta 1773 razpuščen, so bile slovenske pridige redno tudi v jezuitski cerkvi svete Marije Velike. Jezuiti so od 17. stoletja namenjali posebno skrb slovenskim

vernikom v mestu in okolici. Katekizem so poučevali v »kranjskem« jeziku. Njihove pridige v slovenščini so priklicale v cerkev »veliko število oseb kranjske pripadnosti, živečih v starem in tudi v novem mestu; še zlasti se jih je udeleževala služinčad.«²⁶ Zaradi navedenih podatkov ne preseneča priporočilo guvernerja Karla grofa Zinzendorfa, ki je 3. aprila 1777 škofa Inzaghija pozval, naj tudi v cerkvi svetega Antona Novega, ki je bila zgrajena v osrčju trgovske Terezijanske četrti, namesti duhovnika, večšega kranjskega jezika.²⁷ Škof je prošnji ugodil, ker je bil tudi sam mnenja, da bo v osrčju »novega mesta« slovenski pridigar zadostil potrebam »ljudstva starega in novega mesta ter okolice.«²⁸ Pri verskih obredih v mestnih cerkvah se je raba slovenskega jezika nadaljevala tudi v prvi polovici 19. stoletja. V letih med 1832 in 1845 jo je še posebno podpiral tržaško-koprski škof Matevž Ravnikar, aktiven v izobraženskih krogih, ki so si prizadevali za uveljavitev knjižne slovenšči-

²² Finzi, *La base materiale*, str. 324.

²³ Curiel, *Trieste settecentesca*, str. 7.

²⁴ Archivio Diplomatico di Trieste, Chiesa e confraternita della Madonna del Mare, 9 G 5/4; Entrata della Ven. chiesa o Confraternita della B. V. Maria del Mare, 9 G 5/4 in 15 D 3.

²⁵ Archivio Diplomatico di Trieste, Chiesa SS. Rosario, 15 G 8.

²⁶ Apih, *La società triestina*, str. 112; Simčič, Cenni sulla presenza, str. 473–474; gl. tudi Cuscito, *Il ritorno*, str. 195–198.

²⁷ Simčič, Cenni sulla presenza, str. 474; Bufon in Kalc, *Krajevni leksikon Slovencev v Italiji*, str. 92.

²⁸ AST, Intendenza commerciale per il Litorale in Trieste, št. 172, 24. september 1756.

ne.²⁹ Slovenskemu opismenjevanju je bil v štiridesetih letih 19. stoletja naklonjen tudi tržaški guverner grof Franz Stadion pl. Warthausen, ki je podprl ustanavljanje slovenskih šol v predmestjih in okolici Trsta ter tiskanje slovenskih učbenikov.

Kranjska trgovska diaspora

Iz številnih virov je razvidno, da izvorna etnična pripadnost priseljencem ni preprečevala integracije v mestno življenje in asimilacije z večinskim prebivalstvom, ki je bilo v Trstu italijansko govoreče. Medtem ko so se najrevnejši priseljenci in priseljenke praviloma asimilirali s prebivalstvom,³⁰ ki se je priselilo iz Furlanije, so se trgovci s Kranjskega, Štajerskega in Koroškega večinoma nagibali k integraciji v nemško govorečo skupnost. Pri tem pa ni šlo samo za znanje nemškega jezika, ki so ga pogosto pridobili v izvornem okolju, temveč tudi za ohranjanje regijske identitete, ki je bila pomembna sestavina vključevanja in združevanja v novi mestni stvarnosti. Posamezniki, ki so se v Trst priselili s Kranjskega, kot tudi s Štajerskega in Koroškega, so bili člani neavtohtonih skupnosti, ki so bile v Trstu pokrajinsko razpoznavne. Večinoma so govorili v »kranjščini«, delno v nemščini, izjemoma v italijanščini. Tisti, ki so se slovenščino naučili v stiku s podložniki, služinčadjo, kmeti in delavci, so jo uporabljali pri svojih vsakodnevnih stikih s slovensko govorečim mestnim in okoliškim prebivalstvom. Čeprav nam večletni izvor kranjske srenje v Trstu nikakor ne dovoljuje enačenja termina kranjski s slovenskim, pa nam raziskovanje kranjskih priseljencev vendarle vsaj delno odstira pogled na del tržaškega prebivalstva, ki je bil v 18. stoletju in prvi polovici 19. stoletja slovensko govoreč.

Raznovrstno arhivsko gradivo potrjuje, da so slovensko govoreči Kranjci, tako kakor slovensko govoreči Štajerci in Korošci, sestavljali strukturno šibke skupnosti, podvržene osipu zlasti tistih članov, ki so se v Trstu stalno naselili. Razglasitev proste plovbe po Jadranu leta 1717 in svobodnega pristanišča v Trstu 18. marca 1719 je odmevala v širšem zaledju Trsta, tako v mestih kot na podeželju, med mestnimi in kmečkimi trgovci. Čeprav je bila nova cesarska zakonodaja privlačna zlasti za tujce (oproščeni so bili na primer kaznivih dejanj, ki so jih zagrešili na tujem), je blagodejno vplivala tudi na podjetnike iz kranjskega zaledja, ki so trgovali z železom, jeklom, živim srebrom, platnom in žitom. Na podlagi ohranjenih virov je sicer težko ugotoviti, koliko trgovcev

je bodisi iz mestnega bodisi iz kmečkega kranjskega okolja redno zahajalo v Trst in v kolikšnem številu so se odločili, da se bodo za stalno preselili v tržaški emporij. Med lastniki hiš in skladišč, zgrajenih v novem predelu mesta – na območju solin in zunaj srednjeveškega mestnega obzidja –, od leta 1727 podrejenem trgovskemu in pomorskemu sodišču, je bilo kar nekaj trgovcev in podjetnikov s Kranjskega. Nekateri med njimi so kljub skromnim finančnim sredstvom kot delničarji pristopili k Cesarski Vzhodni družbi, ustanovljeni leta 1719, da bi se razvila trgovina med avstrijskimi deželami ter Bližnjim in Daljnim vzhodom. Nekaj Kranjcev je bilo med svetniki in visokimi uradniki trgovinske intendance. Med njimi je izstopal merkantilist in podjetnik Franc Henrik baron Raigersfeld (1697–1760), promotor razvoja avstrijskega pomorstva. Na Reki je leta 1719 kupil ladjo za prevoz blaga vzdolž jadranske obale, dve leti pozneje pa je tam postal delničar podjetja Orlando. Na pobudo osrednjih oblasti se je leta 1723 preselil v Trst in prevzel vodenje Cesarske Vzhodne družbe. Pozneje je odpotoval na Portugalsko, da bi pripravil temelje za habsburški kolonialni vzpon. Ker mu to ni uspelo, se je vrnil v Ljubljano³¹ in leta 1731 sprejel novo službo pri komerčni intendanci v Trstu, ki je v emporij privabljala tujce s podjetniško in trgovsko žilico. Raigersfeld se je spet znašel v družbi kranjskih trgovcev, ki so pristopili k Vzhodni družbi, zlasti tistih, ki so se stalno naselili v Trstu in postali člani tržaškega merkantilnega sloja ter lastniki stavb s trgovskimi prostori, skladišči in zasebnimi stanovanji. Bili so del podjetniškega sloja, ki je v očeh polihistorja Pietra Kandlerja novo mesto germaniziral.³²

Za stalno nastanitev v Trstu so se sicer bolj kot Kranjci odločali Štajerci in Korošci predvsem zaradi večje oddaljenosti obmorskega mesta od izvornih krajev njihovega delovanja. Povezovalni dejavnik v omenjenih skupnostih so bili trgovci, podjetniki, državni uradniki in funkcionarji, ki so se ob potrebi prelevili v dobrotnike in zaščitnike revnejših rojakov. Z družbenim vzponom so se praviloma prebili v višje sloje mestne hierarhije, kjer je bil prestop v nemške vrste, ki so pomenile element nepretrgane povezave z izvornim okoljem, največkrat samoumevna izbira.

Konec 18. stoletja, ko je mesto doživelo obdobje gospodarske rasti in se je poleg trgovine razvila tudi manufakturna dejavnost, se je vanj preselila druga generacija kranjskih trgovcev. Nekateri so bili lastniki podjetij na Kranjskem in so v Trstu odprli podružnico, v kateri se je zaposlil eden od sinov, ki je predhodno opravil pripravništvo pri kakem tržaškem podjetju. Mladi Kranjci, stari petnajst, šestnajst let in zatorej samski, so svojo dejavnost pogosto začeli kot

²⁹ Ravnikar je pripadal krogu prvih glasnikov slovenskega nacionalizma, ki so prispevali k formiranju in uveljavljanju slovenske knjižne norme kot (prihodnjega) nacionalnega jezika Slovencev (gl. Kosi, *Kako je nastal slovenski narod*, str. 127–202).

³⁰ Aleksej Kalc je zelo podrobno preučil oblike vključevanja tržaškega prebivalstva po krajevem izvoru in spolu v 18. stoletju (Kalč, *Tržaško prebivalstvo v 18. stoletju*).

³¹ Šorn, *Merkantilist*, str. 81–87; Štuhec, »Ah Ljubi Bog«, str. 203–215.

³² Kandler, *Storia del Consiglio*, str. 131; Curiel, *Trieste settecentesca*, str. 23.

vajenci pri kakem družinskem znancu ali sorodniku. Ivan Kisovic je na primer začel trgovati s platnom in drugim kolonialnim blagom, ko se je prvin trgovanja naučil pri stricu Štefanu Kisovicu, trgovcu s platnom.³³

Brata Vodlej (Wodley) iz Kranja sta se kot tridesetletnika, ko sta imela že bogate poklicne izkušnje na tržaškem trgu, odločila za razširitev trgovske dejavnosti. V obmorskem emporiju sta ustanovila podružnico družinskega podjetja, ki je delovalo tako v domačem Kranju kot v Celovcu. Trgovala sta z žebliji, železovo rudo in platnom, in ker sta razpolagala z 20.000 goldinarji osnovnega kapitala, sta se brez ovir vpisala na seznam veleborznih trgovcev. Od aprila 1798 sta pripadala veleborznemu jedru tržaških trgovcev.³⁴

Trgovski pomočniki, ki so v Trstu pridobili komercialno znanje in se priučili novih veščin, so se uveljavili kot trgovci in v svoji dejavnosti okrepili trgovinsko izmenjavo z domačimi kraji. Med Štajerci in Kranjci pa je bilo kar nekaj takih, ki so se trgovskih poslov izučili v rodnih krajih in se v Trst preselili šele potem, ko so si pridobili dovolj poklicnih izkušenj in kapitala. Pri ustanovitvi podjetja so izbrali družabnika, ki je izhajal iz sosednje dežele ali pa tudi iz bolj oddaljenih krajev, kar je bilo dobro jamstvo za trgovski uspeh. Pestra geografska pripadnost družabnikov je omogočala navzočnost trgovskega podjetja na različnih trgih, kar je bilo še zlasti pomembno za začetek dejavnosti. Čeprav je bil tržaški emporij tudi kraj bliskovitih podjetniških vzponov, si glavnina trgovcev ni mogla obetati hitrega uspeha. Dober začetek trgovskih poslov je bil vsekakor odvisen od znanstev in stikov, ki jih je začetnik vzpostavil z že uveljavljenimi trgovci. Da so dobra znanstva z najvplivnejšimi tržaškimi trgovci vselej delovala blagodejno, potrjujejo številni dokumenti, zbrani v fasciklih Trgovskega in pomorskega sodišča v Trstu. Ob vpisu na borzni seznam, za katerega je ustanovitelj podjetja potreboval privolilno izjavo borznih svetnikov, se je najpogosteje pokazala moč neformalnih vezi.

42-letni Mihael Dimnik, v aktih je zapisan kot Michele Dimnig, po rodu Ljubljčan, ki je že dobrih dvaindvajset let živel v Trstu, 23-letni Francesco Steinwinter, prav tako Ljubljčan, in Giacomo Venier iz Fiumicella, štiri leta živeč v Trstu, po vsej verjetnosti niso dobili dovolj stanovske podpore, da bi se njihovo podjetje vpisalo na seznam tržaške borze. Prošnja, ki so jo vsi trije leta 1801 naslovili na njeno

vodstvo, je bila namreč zavržena. Podjetje *Dimnig, Venier in Steinwinter* ni bilo sprejeto med veleborzniška podjetja, čeprav je njihov začetni kapital v višini 24.000 goldinarjev kar za 4000 goldinarjev presegal zahtevano vsoto za vpis in začetek trgovske dejavnosti. Pomenljivo je, da tudi delovne izkušnje, ki so jih vsi trije družabniki pridobili v tržaških trgovskih podjetjih, na primer pri podjetju *Dobner* in podjetju *Speranza Morpurgo*,³⁵ niso zadostovale za ugodno mnenje borznega svetništva. Po mnenju predstavnika borze Andrea Griota izražena volja in poštenost kandidatov nista zadostovali za odprtje trgovine na debelo tudi zato, ker prosilci niso kazali zadostne usposobljenosti za specializacijo v prodaji blaga, kar je povečalo dvom o njihovi izkušnosti.³⁶ Zavrnitev prošnje je vsekakor neobičajna za emporij, kjer so podjetja trgovala z mešanim, zlasti kolonialnim blagom, in to še dolgo v drugi polovici 19. stoletja.

Poleg tega je treba omeniti, da je bila restriktivna politika borznega telesa občasno strpna do mnogih, ki so trgovali, ne glede na predpisane zakone. V Trstu je kar mrgolelo nezakonitih trgovcev, *ad hoc* špediterjev in posrednikov, ki so delovali in bogateli, ne meneč se za emporialno zakonodajo. Ne nazadnje je bilo v mestu z razvijajočo se trgovsko in pristaniško dejavnostjo hitro in nezakonito povzpetništvo možno tudi zaradi svoboščin, ki so jih dodeljevale osrednje oblasti. Stanovske meje so bile bolj prepustne kot na drugih območjih monarhije,³⁷ saj so bili priseljenci, ki so bili pri opravljanju trgovskih poslov uspešni ali pa so v mesto prinesli veliko kapitala, zlahka sprejeti v vodilni podjetniški sloj ne glede na njihovo predhodno kršenje zakonov. Za vključitev v tržaške trgovske vrste je bil denar pomembnejši od izvora, maternega jezika, veroizpovedi in nekdanjih kršitev zakonodaje.

Med trgovci kranjskega porekla v Trstu je treba omeniti tudi tiste, ki so se ukvarjali z mednarodno trgovino. Mednje spadajo gorenjski trgovci, ki so prodajali železovo rudo in železne izdelke v južno Italijo. V nekaterih primerih je prodor na tržaški trg sledil preselitvi v Ljubljano. Med njimi je bilo tudi nekaj takih, ki so del leta preživel na Gorenjskem, v neposredni bližini fužin in plavžev, kjer so kupovali blago, del leta pa v Trstu, kjer so ga prodajali. Štalna preselitev v Trst je bila povezana z novimi in ambicioznejšimi podjetniškimi podvigi, za katere je bila potrebna celoletna navzočnost v obmorskem mestu.³⁸

Podjetniški podvigi Franca Tomaža Grošlja, v tržaških aktih Francesca Tommasa Grossla, Matevža

³³ Šorn, *Merkantilist*, str. 81–87.

³⁴ AST, Tribunale commerciale e marittimo, škatla 161 in škatla 164. Iz ohranjene dokumentacije je razvidno, da se je družinsko podjetje Wodley ohranilo tudi po smrti enega od bratov. O značilnostih družinskih podjetij v Benetkah gl. Lane, *I mercanti di Venezia*, str. 76–77. Tematiko prepleta med podjetniško dejavnostjo in družinskimi strukturami v Trstu je najtehtneje preučila Anna Millo, *Storia di una borghesia*, str. 28–36.

³⁵ AST, Tribunale commerciale e marittimo, Trieste il 1 agosto 1801, Protocollo delle informazioni, škatla 167.

³⁶ AST, Inclito C. R. Tribunale, Trieste il 20 agosto 1801, škatla 167.

³⁷ Apollonio, *Trieste tra guerra e pace*, str. 300; Apih, *La società triestina*, str. 80.

³⁸ Šorn, *Začetki industrije*, str. 48. O kranjskih trgovcih v tržaških merkantilnih vrstah gl. Panaritti, *Il »dannato commercio*, str. 111–127.

Borzni trg (Piazza della Borsa), izvirnik iz leta 1840 (Seri, Trieste nelle sue stampe).

Demšarja (Mattie Demsarja) in Jurija oziroma Giorgia Urbasa so med najrelevantnejšimi. Vsi trije so se kot uveljavljeni trgovci preselili v Trst s Kranjskega. Franc Tomaž Grošelj, ki je odraščal v kroparski fužinski družini, se je leta 1723 preselil v Ljubljano. V prestolnici dežele Kranjske je postal trgovec na drobno in se nastanil v hiši, ki jo je kupil na Bregu. Kmalu po letu 1730 se je preselil v Trst, kjer je razširil svojo podjetniško dejavnost. Stanoval je v bližini Raigersfeldove rezidence na Ulici Santi Martiri, na območju, kjer je živel del novomeščanske elite. Približno deset let po prihodu v tržaški emporij je skupaj z Wilhelmom Godslavom kupil ladjo *L'Aurora*, ki je imela sedemdeset ton nosilnosti in je bila primerna za obalno plovbo ter trgovino vzdolž Jadrana. V štiridesetih letih 18. stoletja je bil izvoljen v vodstvo tržaške borze.³⁹ Leta 1754 je njegov osnovni kapital znašal sicer le borih 8000 goldinarjev. Da je bil Grošelj polnopraven član tržaške trgovske elite, je razvidno tudi iz zakonske zveze njegove hčere Marjane, ki se je leta 1754 poročila z baronom Giuseppejem Pasqualejem Riccijem, cesarskim funkcionarjem in enim vidnejših promotorjev tržaškega merkantilnega

razvoja.⁴⁰ Iz tega, da se je Grošelj še istega leta iz Trsta preselil v Ljubljano, lahko sklepamo, da je s tem sklenil svojo podjetniško kariero v Trstu, obenem pa je to tudi dokaz za mobilnost, značilno za kranjske trgovske kroge.

O Matevžu Demšarju, enem od gorenjskih sitarjev in podjetnikov sitarstva, ki so delovali na območju med Škofjo Loko in Kranjem, v tržaških aktih ni veliko podatkov. Ni znano, kdaj je del svoje podjetniške dejavnosti preselil v Trst, vemo pa, da je leta 1754 njegovo podjetje razpolagalo s 35.000 goldinarji osnovnega kapitala in da je tri leta pozneje kandidiral za direktorja tržaške borze.⁴¹

Z nekoliko skromnejšimi sredstvi je v tržaškem emporiju deloval Jurij Urbas iz Planine, špediter in trgovec, ki je imel 8000 goldinarjev osnovnega kapitala in se je ukvarjal s prevozom živega srebra iz Idrije v Trst. Kupoval je zemljišča na območju izsušenih solin in na enem od njih zgradil tudi gostilno. Od 1. do 7. decembra 1750 je gostil stotnika, pet poročnikov in 56 vojakov, kar nam daje misliti, da si je ob gostinskem prostoru omislil tudi prostore s prenočišči

³⁹ Šorn, *Trst in njegovo neposredno zaledje*, str. 154. Gl. tudi Cusin, *Appunti alla storia*, str. 205–206.

⁴⁰ Marjani in Pasqualeju se je v zakonu rodilo osem otrok, med njimi hči Marianna, ki se je poročila z Giovannijem Rossettijem, starejšim bratom tržaškega zgodovinarja Domenica Rossettija (Biagi, Giuseppe Pasquale Ricci, str. 15).

⁴¹ Šorn, *Začetki industrije*, str. 88–89.

in številnimi ležišči.⁴² S prenočevanjem vojske se je v Trstu ukvarjal tudi Mihael Zois, ki je leta 1749 skupaj z Jurijem Urbanom kupil zemljišče pri Belvederju, vendar ga je (v nasprotju s prvim) kmalu prodal.⁴³

V skupini kranjskih trgovcev je Mihaelu Angelu Zoisu in njegovemu sinu Žigi brez dvoma pripadalo najvidnejše mesto. Mihael Angel, v uradnih aktih Michelangelo, kot se je občasno podpisoval, rojen v bližini Bergama, je obogatel v Ljubljani.⁴⁴ S trgovino se je sicer najprej preizkusil v Benetkah, kjer je deloval njegov brat Filip, nato v Trstu, potem pa se je preselil v Ljubljano, kjer se je zaposlil pri podjetniku Petru Antonu Codelliju, postal njegov družabnik in pozneje kot edini lastnik prevzel podjetje, ki se je ukvarjalo s prodajo volne in železa. Nato je postal oskrbnik gorenjskih fužin, pa tudi lastnik gorenjskih plavžev,⁴⁵ velik izvoznik gorenjskega in koroškega železa na italijanski trg ter trgovec z žitom.⁴⁶ Zoisovo podjetje je v tržaškem emporiju delovalo od tridesetih let in je imelo v lasti tri nepremičnine. V prvi, vredni 30.000 goldinarjev, je bila Zoisova rezidenca in sobe, v katerih so prenočevali njegovi imenitni znanci iz Ljubljane. Atonio Scussa omenja, da se je grof Sigismund Colembergh s svojo damo najprej zadrževal v gosteh pri Raigersfeldu, pozneje pa pri Mihaelu Zoisu. Podobno je bil pri njem leta 1738 v gosteh grof Auersperg.⁴⁷ Druga Zoisova nepremičnina je bila skromnejša, vredna zgolj 2000 goldinarjev, in je bila po vsej verjetnosti skladišče. Tretjo, ki je stala na glavnem trgu, v bližini magistrata, je kupil od svojega družabnika za 1800 goldinarjev.

Žiga Zois se je rodil v Trstu 23. novembra 1747. Kot enaindvajsetletnik je postal družabnik v očetovem podjetju, ki ga je nekaj časa vodil skupaj s stricem Bernardinom, pozneje pa sam. Leta 1768 je po očetu podedoval tržaško rezidenco in skladišča v vrednosti 45.000 goldinarjev.⁴⁸ Vzpon Zoisovega podjetja se je končal v osemdesetih letih zaradi vse močnejše kon-

kurence angleške ponudbe železa s severa Evrope.⁴⁹ Na začetku 19. stoletja se je podjetje znašlo v težavah, zato se je Žiga odločil za prodajo tržaške rezidence, in sicer za 120.000 goldinarjev, ki jih je kupec izplačal šele leta 1814. Od leta 1807 je glavnino trgovskih poslov opravljal v Ljubljani.

Če drži, da se trgovske diaspore, kot trdi Philip Curtin, samoukinjajo,⁵⁰ je bila kulturna in družbena integracija Kranjcev v tržaško okolje odvisna od tega, ali so prekinili stike z izvornim okoljem. Glede na to, da v kranjskih krogih ni bilo močnih povezovalnih dejavnikov, kakršne so poznale takratne verske diaspore, je bila verjetnost integracije z večinskim okoljem velika in zanjo skorajda ni bilo ovir. Vendar je iz posamičnih biografij kranjskih trgovcev razvidno, da so ti pogosto ohranjali precej trdne vezi s svojim domačim okoljem. V tržaško družbo so se vključili, zlasti če so v Trst prišli kot mladi pripravniki in se tam tudi poročili. Trg je potem opravil svoje, zabilisal je izvorno poreklo trgovca, trgovčeva pripadnost pa je ostala razvidna zlasti iz družbene mreže in nabora strank, ki so kupovale njegovo blago, kar pomeni tudi iz geografskega dometa poslovanja.⁵¹

Od furmanov do bankirja

Če opazujemo tržaško družbo in gospodarstvo prve polovice 19. stoletja, ugotovimo, da je predmarčno obdobje v socialnem in gospodarskem pogledu nadaljevanje starega družbenega reda 18. stoletja. Vse do dvajsetih let so v tržaških trgovskih krogih prevladovali družbene in gospodarske prakse, ki so bile značilne za merkantilistično obdobje in so spremljale avstrijski poskus lastnega uveljavljanja na področju mednarodne trgovine. Šele v tridesetih letih 19. stoletja je v tržaškem gospodarstvu zaznati prve spremembe, povezane z razvojem manufaktur in večjih delavnic. V tem obdobju se je oblikovala tudi nova skupina prevoznikov, predvsem z Notranjskega, katerih imena (omenimo naj Petra in Andreja Zerjava, Jurija in Franca Tomšiča – ta je bil v Trstu tudi lastnik skladišča olja) ne puščajo veliko dvomov o njihovem poreklu, čeprav ne vemo, ali je bil njihov izvor tudi pomemben samoidentifikacijski dejavnik.

V predmarčnem času je bilo za večino tržaškega prebivalstva vprašanje etnične pripadnosti postranskega pomena. Spornost rabe poznejših, z nacionalnostjo določenih interpretativnih kategorij je razvidna pri trgovcu in podjetniku Frančišku Tadeju Reyerju (v aktih je praviloma zapisan kot Francesco

⁴² Archivio Diplomatico di Trieste, Jenner, Notizie cronologiche, škatla 1/2 CI, str. 162; Braun, *I diari*, 1. knjiga, str. 136. Gl. tudi Šorn, Obrtništvo v slovenskem prostoru, str. 162.

⁴³ Antonio Scussa navaja Zoisa kot enega prvih trgovcev, ki je začel graditi na območju bivših solin: »Primo de Mercanti che principiò inq. Sto mese quiui Fabricare è il Sig.r Michel Zojs di Lubiana nel florido Negotio del Sig.r Codelli. Questo comprò il Canale e Case della Sig.ra Bar. Vd.a Argento, et in questo hoggi diede principio alle fondamenta, per poi proseguire la Fabrica« (Braun, *I diari*, 1. knjiga, str. 12); gl. tudi Šorn, *Začetki industrije*, str. 54.

⁴⁴ Kacin, *Žiga Zois in italijanska kultura*; Kočar in Kacin, *Žiga Zois in italijanska kultura*, str. 240–243.

⁴⁵ Mihael Angel Zois je leta 1752 kupil fužine z mlinom in gradom na Plavžu ter fužino v Mojstrani. Spravil ju je v obratovanje in leta 1775 prodal Valentinu Ruardu (Lačen Benedičič, Pridobivanje železa, str. 75).

⁴⁶ Šorn, *Začetki industrije*, str. 46 in 145.

⁴⁷ Braun, *I diari*, il 27, 28 luglio 1749, 2. knjiga, str. 213 in 240.

⁴⁸ Iz seznama pohištva, ki ga je Mihael predal Žigi, je razvidno, da je bilo v stavbi trinajst ogleдал, štiri lestenci in 42 svetilk (Mikolič, *Michelangelo Zois*, str. 44.)

⁴⁹ Brodmann, *Memorie politico-economiche*, str. 32. O konkurenci švedskega in baltskega železa piše tudi Casanova, *Epistolario 1759–1798*, str. 181; Šorn, *Začetki industrije*, str. 152–156; Šorn, *Pregled našega železarstva*, str. 243–277.

⁵⁰ Curtin, *Cross-Cultural Trade in World History*.

⁵¹ O tem, kako manjšine kot subkulturne družbe organizirajo svoje interese, ne glede na povpraševanje in ponudbo, gl. Ising, *Minderheit im Spannungsfeld*, str. 7.

Cerkev sv. Antona Novega, izvornik iz leta 1840 (Seri, Trieste nelle sue stampe).

Taddeo Reyer), rojenem v slovensko govoreči družini v Pušji vasi leta 1760. Nekateri pisci krajevne zgodovine ga imajo za Nemca, drugi za Italijana. Zaradi njegovega izvora bi ga lahko oklicali tudi za Slovenca. V času študija teologije in filozofije se je kot domači učitelj zaposlil pri trgovcu Strolendorffu, pri katerem se je priučil trgovskih veščin in postal njegov družabnik. Reyer je zlasti po prvem potovanju v Ameriko leta 1781 postal izjemno sposoben trgovec. Na novi celini je spoznal Benamina Franklina in se z njim spoprijateljil. Po vrnitvi v Trst leta 1788 je bil sprejet v prostozidarsko ložo. Deset let pozneje je bil eden od treh družabnikov velikega podjetja *Pellegrini, Reyer in Schlick*, ki je delovalo do leta 1802, ko je iz njega izstopil Pellegrini. V času celinske zapore je Reyer uvažal blago v Avstrijo prek ruskih pristanišč. Kot uspešen podjetnik je prevzel pomembne in ugledne funkcije v tržaškem trgovskem predstavništvu in na področju zavarovalništva. Dobro bi bilo preučiti, ali je Reyer kot zelo ugleden član tržaške elite ohranjal stike z rodnim okoljem in v kakšni obliki.⁵²

Po koncu francoske zasedbe so na tržaškem trgu kljub močni konkurenci ruskega in švedskega železa še vedno vztrajali izvozniki gorenjskega železa. Trgovci s Kranjskega so trgovali tudi z lesom, oljem, kavo, petrolejem in južnim sadjem.⁵³ Med njimi je dobro omeniti Franca Simona Jugoviča, trgovca s platnom in oljem, ki je postal po obsegu proizvodnje tretji največji gorenjski sitar.⁵⁴ Trgovska podjetja, ki so jih Kranjci odpirali v Trstu na začetku 19. stoletja, so sledila vzorcu, značilnem za 18. stoletje.⁵⁵ Podjetje je ustanovilo več družabnikov, ki so si razdelili stroške naložbe v trgovski projekt, pa tudi območja trgovanja. Anton Klemenc, po rodu s Kranjskega, se je v Trst preselil kot šestnajstleten fant. Za poklicni preskok se je odločil v triinštiridesetem letu, torej v zrelem obdobju, ko je bil že poročen in trgovsko izkušen. Njegov družabnik je bil sedemintridesetletni Jakob Encinger, Korošec iz Zwetschaka, samski, že dvajset let nastanjen v Trstu, do takrat zaposlen v podjetju *Wirkel Frohn, Trapp in Mauroner*. Po dolgem obdobju dela pri drugih sta Klemenc in Encinger zbrala 10.000 goldinarjev osnovnega kapitala in

⁵² Cervani, *La borghesia triestina*, str. 47–50; Tamaro, *Documenti di storia triestina*, str. 191; Apih, *La storia politica*, str. 23–25; Stefani, *Bonapartisti triestini*, str. 454; Stefani in Astori, *Il Lloyd triestino*.

⁵³ Kresal, *Vloga in pomen*, str. 85–91, še zlasti str. 88.

⁵⁴ Šorn, *Začetki industrije*, str. 54.

⁵⁵ Millo, *Storia di una borghesia*, str. 70–71.

zaposila za vpis na borzni seznam trgovcev. Napovedala sta, da se bo njuna trgovina ukvarjala s preprodajo usnja in da se bosta specializirala za špediterstvo z Nemčijo.⁵⁶

Z zagonskimi težavami se je spopadal Matija Urbas iz Planine, verjetno daljni sorodnik že omenjenega Jurija Urbasa. Prvega januarja 1799 je po stečaju podjetja, ki ga je ustanovil z Antonom Kozirjem (najbrž je to poitalijančena oblika priimka Košir), prevzel njegov družbeni del in ustanovil novo podjetje. Pridružili so se mu Anton Eggerter, po rodu iz koroškega Špitala ob Dravi, Mihael Regačnik (Michele de Regatschnig) in Ivan Aleš (Giovanni Allesch), oba iz Beljaka, ter Tržičan Felice Antonio Burlo. Urbas se je v drugo preizkusil v zahtevnejšem projektu. Grosistično podjetje, ki so ga na borzni seznam vpisali 24. februarja 1800, se je specializiralo za trgovino s platnom in špediterstvo z Nemčijo. Kmalu po ustanovitvi se mu je pridružil Nizozemec, petindvajsetletni Polikarp Berquier. Takrat je bil Urbas star enaintrideset let, bil je poročen in imel je enajst let trgovskih izkušenj.⁵⁷ Urbasovo podjetje se je preimenovalo v podjetje *Urbas, Berquier & Comp.* in je začelo novo dejavnost s 24.000 goldinarji osnovnega kapitala. Glavnino vsote (14.000 goldinarjev) je priskrbel Urbas sam, zato je bil upravičen do 80 % dobička, drugih dvajset je bilo Berquierovih. Regačnik, Aleš, Eggerter in Burlo so prejeli plačo v znesku 800 goldinarjev. Matija Urbas je 31. decembra istega leta umrl. Ne vemo, ali je preminil nenadoma ali po dolgotrajnejši bolezni, vemo pa, da je bilo z njegovim odhodom podjetje *Urbas, Berquier & Comp.* ukinjeno in da so bili Urbasovi dediči (žena z mladoletnimi otroki) odpravljeni s skromno vsoto 6737 goldinarjev. Kmalu zatem je nekdanji Urbasov družabnik Berquier ustanovil novo podjetje in vanj vložil 33.700 goldinarjev osnovnega kapitala, kot družabnik pa se mu je pridružil Eggerter s 5000 goldinarji.⁵⁸ Se je Berquier z zvijačo polastil Urbasovega deleža? Morda. O tem, kako so vdove trgovcev z mladoletnimi otroki ostale marsikdaj brez sredstev za preživetje, še zlasti po zaslugi slabih svetovalcev in neljalnih družabnikov, priča precej dokumentov, ohranjenih v fondu tržaškega Trgovskega in pomorskega sodišča. Primer Urbasovih dedičev še zdaleč ni bil osamljen.

Po prihodu Napoleonove vojske in francoskih zasedbenih oblasti je del tržaških trgovcev zapustil mesto in se odselil v notranjost monarhije. Večina, ki mesta ni zapustila, je doživela močan upad poslov.⁵⁹ Med šestdesetimi trgovskimi podjetji, ki so 24. junija

1809 prenehala delovati, je bila *Ilirska zavarovalniška družba* Jurija Prešerna, trgovca z žitom, po rodu iz gorenjske Zabrežnice. Leta 1810 je v Trstu kupil hišo in se poročil z Anno Kleer. Ker je bilo leta 1846 njegovo imetje vredno 594.451 goldinarjev, sklepamo, da se je njegovo poslovanje po odhodu Francozov tako izboljšalo, da si je pridobil ugledno mesto v tržaških trgovskih krogih.⁶⁰ Po njegovi smrti je podjetje podedoval nečak Ivan, sin Jurijevega brata, ki se je ukvarjal s prevozništvom. Ivan je šel po stričevih stopinjah in se po družbeni lestvici povzpел še višje kot on. Poročil se je z Arminijo Bazzoni, hčerjo bogatega trgovca in sestro Ricarda Bazzonija, tržaškega župana v letih med 1879 in 1890. Na podlagi pregledane dokumentacije ni razvidno, v kolikšni meri je tržaški trgovec kranjskega izvora ohranjal vezi s slovensko govorečim okoljem; iz dnevno-politične kronike *Edinosti* pa je mogoče razbrati prizanesljivost slovenskega časopisa pri poročanju o Bazzonijevem županovanju tudi zato, ker ta ni podpiral skrajnih italijanskih nacionalističnih in iredentističnih zahtev.

Med trgovci, ki so obogateli po odhodu Francozov, je bil tudi Janez Kozler iz Kočevske Reke, ki je trgoval z južnim sadjem in je leta 1812 odprl trgovsko podjetje na Dunaju. Obseg njegovih poslov se je povečal v času dunajskega kongresa in kmalu po njegovem koncu se je lahko ponašal z nepremičninami, ki jih je kupil na Dunaju, v Ljubljani, Trstu in na Reki. Leta 1818 se Kozler omenja kot zakupnik, ki z mesom zalaga v Trstu nastanjeno vojsko.⁶¹

Čas po razpadu Ilirskih provinc je bil nadvse ugoden tudi za Janeza Kalistra, davčnega zakupnika na Kranjskem, ki je svoje dejavnosti razširil na finančni sektor, in to v času, ko se je država v iskanju likvidnega denarja pogosto zatekala k zasebnim bankam in bankirjem. Kot notranjski kmečki *self-made man* je v treh desetletjih nakopičil od šest do sedem milijonov goldinarjev, kar je bil v Trstu in njegovih merkantilnih krogih zavidanja vreden kapital.⁶²

Rodil se je leta 1806 v Slavini na Postojnskem, ki je upravno pripadala Kranjski, cerkveno pa je bila del tržaške škofije. Že kot šestnajstletnik je trgoval z usnjem in žitom, ki ju je kupoval v Ljubljani. S senom in krmo je oskrboval cesarsko konjenico v Prestranku in Lipici. V dvajsetih in tridesetih letih 19. stoletja je svojo podjetniško dejavnost razširil tudi na Trst. Verjetno je v tržaški emporij zahajal občasno, saj se je šele leta 1840 odločil za nakup prve nepremični-

⁵⁶ AST, Tribunale commerciale e marittimo, Trieste il 11 agosto 1800; Trieste il 2 agosto 1800, fasc. 7, škatla 165.

⁵⁷ AST, Tribunale commerciale e marittimo, Mattia Urbas, Trieste il 1 luglio 1800, škatla 165; Trieste il 4 febbraio 1800, škatla 164.

⁵⁸ AST, Tribunale commerciale e marittimo, Contratto, Trieste il 2 gennaio 1800, škatla 164.

⁵⁹ Mainati, *Croniche ossia memorie*, str. 60–61.

⁶⁰ AST, Tribunale commerciale e marittimo, Giorgio Preschern, fasc. 7, šte. 20, škatla 1801.

⁶¹ O trgovini in podjetništvu v predmarčnem času in sredi 19. stoletja gl. Šorn, *Obdobje grosističnih tvrdk*, str. 17–36. Leta 1876 je v Trstu delovalo borzno podjetje Kosler Giacomo. Vodila sta ga Antonio Kosler in prokurist Antonio Escher (*Istituzioni e ditte commerciali in Trieste nel 1876*, str. 49).

⁶² Kot navaja Godina, so Kalistrovi dediči ob prevzemu premoženja avstrijski davkarji plačali 95.000 tolarjev davka (Godina-Verdéljski, *Opis in zgodovina Tersta*, str. 74–75).

Borzni trg (Piazza della Borsa), izvornik iz leta 1840 (Seri, Trieste nelle sue stampe).

ne v Trstu, v katero se je preselil z ženo Marijo Bole, doma iz Koč. V Trstu je še naprej širil svojo podjetniško dejavnost tako na trgovskem kot na finančnem področju. Iz občinskih zapisnikov je razvidno, da je imel do 31. aprila 1862 v zakupu občinski davek na pijače in meso, a da mu mestno zastopstvo tistega leta ni podaljšalo pogodbe. Na razpisu je sprejelo ponudbo Stefana Rallija, trgovca grškega porekla. Je bila njegova ponudba finančno ugodnejša ali je bila odločitev politične narave? Ob pregledani dokumentaciji na to vprašanje ne dobimo odgovora.⁶³

Kot je razvidno iz Kalistrovih zapuščinskih aktov in volil in še posebno iz posameznih določil oporoke, ki jo je napisal v slovenščini 16. avgusta 1857, je območje njegovega poslovanja zajemalo Trst, Ljubljano, Gorico, Pazin, Koper, Dutovlje, Slavino in je segalo tudi v notranjost Avstrije. V Gradcu je imel z Leno Bizjak dva nezakonska otroka, Frančiško in Ivana, ki ju je priznal in ju imenoval za univerzalna dediča. Njima so pripadali »vse casse, ki snajde po celi Evropi, vse hiše, vsi dolgovi, vsi obbligazioni, vsi denarji«.⁶⁴

O Ivanu in Frančiški vemo, da sta se rodila v Gradcu, on leta 1852, ona leto pozneje. Zunajzакonsko razmerje je imel Kalister daleč od doma, a če je v oporoki imenoval otroka za univerzalna dediča, njuno mater pa za oskrbnico dediščine do njune pol-

noletnosti, si lahko predstavljamo, da to razmerje ni bilo v domačem, tržaškem krogu nobena skrivnost. V lastnoročno napisani oporoki je predvidel, da bo Lena Bizjak prejela 2000 goldinarjev letne rente, če bo prišla v spor z otroki. S fidejkomisom pa je poskrbel tudi za to, da sta bila sin in hči upravičena le do začasnega uživanja premoženja. Šele njuni otroci naj bi postali njegovi polnopravni lastniki. Z uporabo fidejkomisa je Kalister ravnal podobno kot mnogi drugi bogati Tržačani, ki so skušali preprečiti razpršitev ali celo izgubo premoženja.

V sedeminpetdesetem letu, malo pred smrtjo, ki je nastopila po hudi pljučni bolezni, je prvo, lastnoročno napisano oporoko razveljavil in narekoval novo, tokrat Giuseppeju Morrattiju, ki je njegovo poslednjo voljo zapisal v nemščini. Z novimi oporočnimi določili je Marija, Kalistrova žena, dedovala oporočnikova oblačila in pohištvo, dve hiši (prvo na številki 1190, drugo na številki 1190/B) in stavbo, ki jo je oporočnik dogradil istega leta na Contradi del Torrente. Kalister je ženi omogočil, da si za svoj dom izbere eno od treh palač. Dodelil ji je 100.000 goldinarjev v državnih obveznicah, ki so bile v trenutku oporočnega dejanja vložene kot jamstvo za različne zakupe, 7000 goldinarjev, ki jih je hranil doma, in 400 napoleonov, ki jih je kot jamstvo hranil pri davkariji v Palmanovi. Tem je bilo treba dodati še denar, ki ga je imel pri gosposdu Lazzaroniju.⁶⁵

⁶³ Verbale della L, LI, LII, LIII seduta. *Verballi del Consiglio provinciale e municipale di Trieste*, II. knjiga, str. 72–73.

⁶⁴ AST, Tribunale commerciale e marittimo, Testament, 16. avgust 1857, 12. april 1864, škatla 1211.

⁶⁵ AST, Tribunale commerciale e marittimo, Testament, 24. november 1864, škatla 1211.

Za univerzalna dediča ni več imenoval svojih nezakonskih otrok, Ivana in Franciške, ki sta se medtem zaradi študija odselila v Padovo, temveč nečaka Josipa Gorupa in Franciška Kalistra, ki sta bila v prvi oporoki iz leta 1857 omenjena le med številnim sorodstvom, ki mu je oporočnik namenil manjše vsote denarja. S fidejkomisom si je zagotovil, da bosta ohranila celovitost premoženja in posle vodila skupaj. Kontinuiteta podjetja je bila v tržaških trgovskih krogih porok njegove solidnosti; potrjevala je neločljivo vez med družino, podjetjem in premoženjem.⁶⁶

Kalistrova podrobna oporočna navodila so najboljši dokaz skrbi za to, da se pridobljeno bogastvo ne bi porazgubilo. Kot človek družbe starega reda je zapustil omembe vredne vsote denarja revežem: v Slavini 5000 goldinarjev, 1000 goldinarjev ljubljanskim beračem, 1000 goldinarjev tržaškim revežem in enako vsoto tudi postojnskimi beračem. Manjšo vsoto (500 goldinarjev) je namenil revežem v Gradcu.⁶⁷ Že v času življenja je bil posebno radodaren do tržaške cerkve in njenih predstavnikov, ki so se mu hvaležno oddolžili ob njegovi smrti. Njegovega pogreba v stolnici svetega Justa se je udeležilo osemdeset duhovnikov in petindvajset redovnikov.

Družina je z objavo osmrtnic v slovenskem, italijanskem in nemškem časopisju seznanila tržaško javnost s tragičnim dogodkom. Vendar so Kalistrovi smrti večjo pozornost namenile le *Novice*, ki so tudi natisnile njegovo poslednjo voljo.⁶⁸ Slovenski bralci so se lahko seznanili z natančnimi navodili, z vsoto, ki jo je prejela vdova, z dobičkom predilnice v Ajdovščini, z denarjem, ki ga je oporočnik razdelil med bližnje sorodstvo, bratrance in nečake, z vsoto, ki jo je namenil služinčadi in revežem.

Glavni namen časopisa pa ni bil le poudariti Kalistrovega bogastva, temveč tudi ponuditi zgled dobrotljivega podjetnika in rodoljuba, ki ni pozabil na svoje domače okolje in tudi ni zatajil slovenskih korenin.⁶⁹ Kot mecen je podpiral tudi slovenske dijake;

razpisal je dvanajst fundacij za dijake iz postojnskega in sežanskega okraja v znesku 250 goldinarjev. Po letu 1848 je postal podpornik slovenskih društev v Trstu in član Slavljanske čitalnice. Zaradi vsega tega, pa tudi zaradi njegove slovenske korespondence in naročila slovenskega napisa na družinski grobnici na tržaškem pokopališču svete Ane lahko Kalistra obravnavamo kot pripadnika nastajajočega slovenskega meščanstva. Iz osmrtnice, ki so jo objavili njegovi svojci v slovenskem, italijanskem in nemškem tisku, pa je razvidno, da se je Kalister imel predvsem za posestnika iz Slavine, čeprav je po stanu pripadal tržaškemu kozmopolitskemu merkantilnemu okolju. V osmrtnici ni omenjen ne kot meščan ne kot banikir. Ta izbira potrjuje njegovo navezanost na rodni kraj in pomen, ki ga je pripisoval zemljiški posesti in tradicionalnim vrednotam starorežimske družbe. V tem pogledu njegovo ravnanje ni bilo edinstveno, saj je zemlja tudi za del predstavnikov višjega razreda pomenila najpomembnejšo dobrino.⁷⁰ Arhivski viri še v osemdesetih letih 19. stoletja beležijo trgovce slovenskega rodu, ki v svojih oporokah ostajajo zvesti tradiciji in izvornemu kraju.⁷¹ V slovenskem imaginariju je zemlja ostala temeljna dobrina ne samo za srednji sloj, ki je vse do zadnjih desetletij 19. stoletja nasprotoval ekonomskemu liberalizmu, temveč tudi za slovenski politični razred, ki je v slovenskem kmetu videl temelj slovenskega naroda.

Omembe vreden je tudi primer Karla Dragovine, lastnika podjetja, ki je bilo od 13. februarja 1852 na borznem seznamu in se je ukvarjalo s prodajo in nakupom olja, slame in sena. Sedež je imelo na Ulici delle Torri 2. Dragovina je trgoval tudi z vojaškim blagom. Bil je sin Ivana in Marije, rojene Kandler, in je skupaj z bratom Edvardom in sestrama Amalijo

na Ulici Torrente 14, vdova Marija pa na Corsii Stadion 3. Podjetje Kalister, ki se je ukvarjalo z lesom in usnjem, je imelo sedež na Ulici Torrente 14. Francišek Kalister se je ukvarjal s posojilno dejavnostjo. Denar je posojal tako tržaškim strankam kot strankam iz drugih krajev monarhije, ne oziraje se na njihovo etnično in versko pripadnost, kot potrjuje posojilo 30.000 goldinarjev, ki ga je dal pripadniku judovske skupnosti Carlu Luigiju Tedeschiju (AST, Inclito tribunale, IV, III, 87, škatla 1202). Konec stoletja se je Francišek Kalister preselil v palačo, ki si jo je dal zgraditi ob palačah Economo in Parisi (Millo, *Storia di una borghesia*, str. 91–92). V časopisu *Edinost* z dne 27. junija 1888 se je slavinska vaška skupnost zahvalila Francišku Kalistru, posestniku v Trstu, in Josipu Gorupu, posestniku na Reki, za gradnjo novega šolskega poslojpa (*Edinost*, 27. 6. 1888, »Poslano«).

⁶⁶ O kontinuiteti priimka in družbeni identiteti podjetja gl. Millo, *Storia di una borghesia*, str. 48–49.

⁶⁷ Med oporočniki in oporočnicami je bilo v navadi, da so zapustili miloščino ali nabožno volilo cerkvi in vaški skupnosti v rojstnem kraju. Bartolomeo Sellak (Jernej Selak) je bil v Trstu od leta 1836 magistratov odbornik, v petdesetih letih pa je deloval kot notar in je imel veliko slovenskih strank. Med letoma 1843 in 1845 je bil naročnik *Novic*. V oporoki je določil, da v primeru smrti njegovih otrok, Hedwige in Alfonsa, ki ju je imenoval za univerzalna dediča, njegovo dediščino prejmejo cerkev sv. Ane in šoloobvezni otroci v Ledinici v Jarčji dolini, ki je pripadala župniji Žiri na Gorenjskem (AST, Testamenti, Sellak Bartolomeo, 13 1866 IX, škatla št. 22).

⁶⁸ *Novice*, 28. 12. 1864, str. 429.

⁶⁹ Vodnik po Trstu iz leta 1870 (str. 111) omenja podjetje »Kalister in dediči« s sedežem na Ulici Torrente 14. Francišek (Francesco) Kalister, eden od dedičev, je stanoval na Ulici Coroneo 1, vdova Marija pa na Ulici Stadion 3. Josip Gorup se omenja kot direktor Mehanske predilnice (Fillatio meccanico i.r.) v Ajdovščini in stanujoč na Ulici Torrente 14, kjer je imelo sedež podjetje Kalister (*Istituzioni e ditte commerciali nel 1876*, str. 78). Leta 1880 je Josip Gorup stanoval

⁷⁰ Mayer, *Il potere*, str. 15.

⁷¹ Zanimiv je primer Andreja Kovačiča (v aktih Andrea Covacich), stanujočega v Barkovljah, ki je nabožna volila namenil barkovljanski cerkvi, Zavodu za revne, Delavskemu društvu, Društvu trgovskih agentov, barkovljanskim revežem, siromašnim in samskim dekletom, ki jim je priskrbel doto. Razpisal je tudi dve štipendiji v znesku 150 goldinarjev za revna študenta za študij pomorstva ali trgovstva. Vemo, da je bil lastnik vile v Barkovljah, da je trgoval z oljem in kavo in bil družabnik Angela Gentiloma, s katerim je imel podjetje na trgu Caserma (AST, Testamento di Covacich Andrea, 4878, Testamenti, škatla 25).

in Karolino podedoval polovico očetove zapuščine.⁷² Na začetku osemdesetih let je bil kot predstavnik konservativne stranke izvoljen v mestno skupščino, v istem obdobju pa je bil tudi član in podpornik slovenskih združenj in društev. V *Edinosti* so ga omenjali kot slovenskega dobrotnika.

V sedemdesetih letih je del kapitala, ki si ga je pridobil s trgovanjem, vložil v nepremičnine. Kupil jih je v Trstu in Piranu. Bil je lastnik zemljišč v tržaški in piranski okolici ter Pazinu v vrednosti 2.097,60 goldinarja. Iz dokumentarnih drobcov je razvidno, da se je ukvarjal s špekulativno dejavnostjo, vendar je bila zemlja tudi zanj nosilka družbene identitete.

V svoji poslednji volji je podjetje v vrednosti 104.752,52 goldinarja zapustil bratu Edvardu in domačim, podobno tudi obveznice v vrednosti 86.119 goldinarjev ter tovarno in blago v Tržiču v vrednosti 1250 goldinarjev.⁷³ Iz seznama tržaških nepremičnin je razvidno, da jih je imel v strogem centru mesta in na Rocolu. Ob smrti leta 1882 ga je tržaški časopis *Edinost* imenoval za dobrotnika slovenskih krožkov.

Ob vezeh, ki so jih posamezni trgovci ohranjali z zemljo, je še sredi 19. stoletja vidna trdoživost pokrajinske pripadnosti. Kranjski odbor, ki so ga leta 1851 v Trstu ustanovili Ignacij Hajs, Franc Jugovič, Jožef Kladnič, Jožef Pres in Ivan Vesel ter dva predstavnika duhovščine, Franc Zajec in Matija Skale, je nastal zato, da bi pomagal rojakom, žrtvam naravne katastrofe, ki je prizadela Kranjsko.⁷⁴

Klenost pokrajinske zavesti je sicer mogoče razbrati tudi iz številnih drugih primerov. V Trstu je še v drugi polovici 19. stoletja živelo veliko Kranjcev in Primorcev, ki niso nikoli zaprosili za stalno bivališče v mestu, čeprav so izpolnjevali pogoje zanj.⁷⁵ Leta 1868 je trgovec na drobno Tomaž Novak iz Brda na Kranjskem po dvajsetletnem bivanju v Trstu zaprosil mestno zastopstvo za domovinsko pravico. Primer ni bil neobičajen, saj so mestni predstavniki na istem zasedanju obravnavali prošnjo gostilničarja Valentina Vrabca iz Pliskovice pri Komnu, ki je petindvajset let bival v Trstu, in prošnjo Franceta Žitka iz Stranj pri Ajdovščini, proizvajalca likerjev, ki je živel v Trstu že osemnajst let. Oba sta bila še brez domovinske pravice.⁷⁶

Desetletje pozneje je bil brezbrizen odnos do domovinske pravice predmet velikega zgražanja slovenskih političnih predstavnikov. Domovinska pravica je

namreč določala pravico do glasovanja. V prizadevanju, da bi se pomnožile vrste slovenskih volivcev, je društvo *Edinost* ponudilo podporo in svetovanje vsem tistim, ki so jo nameravali pridobiti.⁷⁷

Sklep

Odmiranje starih tradicionalnih vedenjskih vzorcev, ki jih je obvladovala stanovska logika – ta v Trstu v prvi polovici 19. stoletja ni kaj dosti upoštevala ne etničnega izvora ne verske pripadnosti posameznikov –, je šele v drugi polovici 19. stoletja začela nadomeščati logika nasprotujočih si nacionalnih taborov.⁷⁸ Prehod od stanovske logike k nacionalno formiranim taborom je bil počasen, saj so se še v drugi polovici 19. stoletja med sabo trle predmarčne in pomarčne vrednote. Vrednostni sistem stanovske, starorežimske družbe je sobival ob porajajočem se nacionalizmu in novih ideologijah, v katerih so se prepoznavale meščanske in delavske elite.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Archivio Diplomatico di Trieste
Chiesa e confraternita della Madonna del Mare
Chiesa SS. Rosario
Jenner, Notizie cronologiche

AST – Archivio di Stato Trieste
Intendenza commerciale per il Litorale in Trieste
Testamenti
Tribunale commerciale e marittimo

ČASOPISI

Edinost, 1884, 1888.
Novice, 1851, 1864.

LITERATURA

Anderson, Benedict: *Zamišljene skupnosti: o izvoru in širjenju nacionalizma*. Ljubljana: Studia humanitatis, 1998.
Apih, Elio: *La società triestina nel secolo XVIII*. Torino: Giulio Einaudi, 1957.
Apih, Elio: *La storia politica e sociale: Trieste*.
Apollonio, Almerigo: *Trieste tra guerra e pace (1797–1824): le contribuzioni belliche francesi, l'attività politica di Domenico Rossetti e i «travagli» della burocrazia austriaca. Parte IV*. Trieste: Società di Minerva, 1998.

⁷² AST, Testamento di Giovanni Dragovina, IV/3/1865, Testamenti, škatla 1211.

⁷³ AST, TCM, Fessione giurabile, fasc. IV 12, 1882, škatla 1192; Contratto di divisione, Trieste il 18 maggio 1883, fasc. IV, šte. 12, 1882, škatla 1198.

⁷⁴ *Novice*, 10. 12. 1851, str. 255–256, »Iz Tersta«.

⁷⁵ *Edinost*, 16. 2. 1884, »Pozor našim ljudem«.

⁷⁶ Verbale della LXXV seduta della Delegazione municipale, 28 dicembre 1868, *Verballi del Consiglio provinciale e municipale di Trieste*, VIII. knjiga, str. 153. O pridobivanju domovinske pravice sredi 19. stoletja gl. Cattaruzza, Cittadinanza, str. 77–84.

⁷⁷ *Edinost*, 16. 2. 1884, »Pozor našim ljudem«.

⁷⁸ Gl. Cattaruzza, *Nazionalismi di frontiera*.

- Biagi, Maria Grazia: *Giuseppe Pasquale Ricci. Funzionario imperiale a Trieste (1751–1791)*. »Studi storici e geografici«, n. s. 1, 1986.
- Braun, Giacomo: *I diari di Antonio Scussa: 1732–1738*, 1. knjiga. Trieste: Lloyd Triestino, 1929–1930.
- Braun, Giacomo: *I diari di Antonio Scussa: 1739–1749*, 2. knjiga. Trieste: Editoriale libreria, 1931.
- Breschi, Marco, Aleksej Kalc in Elisabetta Navarra: La nascita di una città. Storia minima della popolazione di Trieste, secc. XVIII–XIX. *Storia economica e sociale di Trieste* (ur. Roberto Finzi in Giovanni Panjek). Trieste: Lint, 2001.
- Brodmann, Giuseppe de: *Memorie politico-economiche della città e territorio di Trieste della penisola d'Istria della Dalmazia fu veneta di Ragusi e dell'Albania ora congiunti all'austriaco impero di G. d. B-n*. Venezia: dalla tipografia di Alvisopoli, 1821.
- Bufon, Milan in Aleksej Kalc: *Krajevni leksikon Slovenec v Italiji: topografski, zemljepisni, zgodovinski, kulturni, gospodarski in turistični podatki o krajih v Italiji, ki jih naseljujejo Slovenci. Knj. 1, Tržaška pokrajina*. Trst: Založništvo Tržaškega tiska, 1990.
- Caprin, Giuseppe: *Tempi andati. Pagine della vita triestina (1830–1848)*. Trieste: G. Caprin, 1891.
- Casanova, Giacomo: *Epistolario 1759–1798*. Milano: Longanesi, 1969.
- Cattaruzza, Marina: Cittadinanza e ceti mercantile a Trieste: 1749–1850. *Trieste, Austria, Italia tra Settecento e Novecento: studi in onore di Elio Apib*. Videm: Del Bianco, 1996.
- Cattaruzza, Marina: *Nazionalismi di frontiera. Identità contrapposte sull'Adriatico nord-orientale 1850–1950*. Soveria Manelli: Rubbettino, 2003.
- Cervani, Giulio: *La borghesia triestina nell'età del Risorgimento: figure e problemi*. Udine: Del Bianco, 1969.
- Cervani, Giulio: *La Trieste ottocentesca nella descrizione di un viaggiatore francese*. Udine: Del Bianco, 1983.
- Curiel, Carlo Leone: *Trieste settecentesca*. Napoli: Sandron, 1922.
- Curtin, Philip: *Cross-Cultural Trade in World History*. Cambridge: Cambridge University Press, 1984.
- Cuscito, Giuseppe: Il ritorno dei gesuiti e la nuova chiesa del S. Cuore a Trieste. *Dal Litorale austriaco alla Venezia Giulia* (ur. Fulvio Salimbeni). Udine: Del Bianco, 1991.
- Cusin, Fabio: *Appunti alla storia di Trieste*. Udine: Del Bianco, 1983.
- De Rosa, Diana: *Libro di scorno, libro d'onore. La scuola elementare triestina durante l'amministrazione austriaca (1761–1918)*. Udine: Del Bianco, 1991.
- Dubin, Lois C.: *The Port Jews of Habsburg Trieste: Absolutist Politics and Enlightenment Culture (Stanford Studies in Jewish History and Culture)*. Stanford: Stanford University Press, 1999.
- Febvre, Lucien: *Onore e patria*. Roma: Donzelli, 1997 (Perrin 1996).
- Finzi, Roberto in Giovanni Panjek: *Storia economica e sociale di Trieste. La città dei gruppi 1719–1918, vol. I*. Trieste: Lint, 2001.
- Finzi, Roberto: La base materiale dell'italofonia di Trieste. *Storia economica e sociale di Trieste. La città dei gruppi 1719–1918, vol. I* (ur. Roberto Finzi in Giovanni Panjek). Trieste: Lint, 2001.
- Godina-Verdéljski, Josip: *Opis in zgodovina Tersta in njegove okolice: z uverstitvijo kratkega geografičnega in zgodovinskega pregleda starih in sadanjih Slavjanov, kakor se tudi kratke omembe njihove osode in omike*. Trst: samozaložba, 1870.
- Hobsbawm, Eric J.: Introduction: Inventing Traditions. *The Invention of Tradition* (ur. E. Hobsbawm in T. Ranger). Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- Issing, Otmar: *Minderheit im Spannungsfeld von Markt und Regulierung: Marginalien aus theoretischer und historischer Sicht*. Stuttgart: Akademie der Wissenschaften und der Literatur, 1991.
- Istituzioni e ditte commerciali in Trieste nel 1876*. Trieste: G. E. Hattinger, 1877.
- Kacin, Marija: *Žiga Zojs in italijanska kultura = Sigismondo Zois e la cultura italiana*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2001.
- Kalc, Aleksej: *Tržaško prebivalstvo v 18. stoletju: priseljevanje kot gibalno demografske rasti in družbenih sprememb*. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko; Trst: Narodna in študijska knjižnica, 2008.
- Kandler, Pietro: *Storia del Consiglio dei patrizi di Trieste: dall'anno 1382 all'anno 1809 con documenti*. Trieste: LINT, 1973.
- Kočar, Primož in Marija Kacin: Žiga Zojs in italijanska kultura. *Zgodovinski časopis* 56, 2002, št. 1–2, str. 240–243.
- Kosi, Jernej: *Kako je nastal slovenski narod: začetki slovenskega nacionalnega gibanja v prvi polovici 19. stoletja*. Ljubljana: Sophia, 2013.
- Kresal, Ferdo: Vloga in pomen industrije v industrializaciji 19. stoletja na Slovenskem. *Kronika* 17, 1969, št. 2, str. 85–91.
- Lačen Benedičič, Irena: Pridobivanje železa v jeseniških plavžih. *Kronika* 47, 1999, št. 1–2, str. 73–88.
- Lane, Friderik C.: *I mercanti di Venezia*. Torino: Einaudi, 1982.
- Mainati, Giuseppe: *Croniche ossia memorie storico-sacro-profane di Trieste VI*. Venezia: Tipografia Picotti, 1818.
- Mayer, Arno: *Il potere dell'Ancien Régime*. Roma, Bari: Laterza, 1994.
- Merkù, Pavle: *Slovenska plemiška pisma družin Marenzi – Coraduzzi s konca 17. stoletja*. Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1980.
- Mikolič, Tomaž: *Michelangelo Zois – Zgodba o uspehu (diplomsko delo)*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 1995.

- Millo, Anna: *Storia di una borghesia: la famiglia Vivante a Trieste dall'emporio alla guerra mondiale*. Gorizia: Libreria Editrice Goriziana, 1998.
- Negrelli, Giorgio: *Al di qua del mito: diritto storico e difesa nazionale nell'autonomismo della Trieste asburgica*. Udine: Del Bianco, 1978.
- Negrelli, Giorgio: *Comune e Impero negli storici della Trieste asburgica*. Varese: Giuffrè, 1968.
- Pahor, Drago: *Pregled razvoja osnovnega šolstva na zahodnem robu slovenskega ozemlja. Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969* (ur. Vlado Schmidt, Vasilij Melik in France Ostanek). Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1970.
- Panaritti, Loredana: *Il »dannato commercio«. Trieste nel XVII secolo. Metodi e ricerche XVII*, 1998, št. 2, str. 111–117.
- Pellegrini, Rienzo: *Per un profilo linguistico. Storia economica e sociale di Trieste. La città dei gruppi 1719–1918*, 1. knjiga (ur. Roberto Finzi in Giovanni Panjek). Trieste: Lint, 2001.
- Seri, Alfieri: *Trieste nelle sue stampe: sviluppo urbanistico dalla nascita dell'emporio alla fine dell'Ottocento: storia, cronaca, folklore, arte, vita quotidiana nei secoli XVIII e XIX*. Trieste: Italo Svevo, 1980.
- Simčič, Tomaž: *Cenni sulla presenza slovena nella chiesa triestina. Lineamenti della storia triestina*. Trieste: Lint, 2003.
- Stefani, Giuseppe: *Bonapartisti triestini*. Trieste: La Porta orientale, 1932.
- Šorn, Jože: *Merkantilist Franc Rakovec-Raigersfeld (1697–1760)*. *Kronika* 3, 1955, št. 2, str. 81–87.
- Šorn, Jože: *Obdobje grosističnih tvrdk (1820–1870)*. *Kronika* 12, 1964, št. 1, str. 17–37.
- Šorn, Jože: *Obrtništvo v slovenskem prostoru v sedemnajstem stoletju 1758–1775*. *Zgodovinski časopis* 33, 1979, št. 1–2, str. 137–207.
- Šorn, Jože: *Pregled našega železarstva za stoletje od okoli 1760 do okoli 1860*. *Zgodovinski časopis* 32, 1978, št. 3, str. 243–277.
- Šorn, Jože: *Trst in njegovo neposredno zaledje v prvih treh desetletjih XVIII. stoletja*. *Kronika* 3, 1959, str. 148–161.
- Šorn, Jože: *Začetki industrije na Slovenskem*. Maribor: Obzorja, 1984.
- Štuhec, Marko: *»Ah Ljubi Bog, kako si bil mogel umišljati, da si mi jo bil namenil!«: Ta Veseli dan ali Raigersfeld se ženi*. *Gestrinov zbornik* (ur. Darja Mihelič). Ljubljana: ZRC, ZRC SAZU, 1999.
- Tamaro, Attilio: *Documenti di storia triestina del secolo XVIII. Atti e memorie*. Poreč, 1929.
- Verbale della L, LI, LII, LIII seduta. *Verballi del Consiglio provinciale e municipale di Trieste*, II. knjiga. Trieste: Consiglio provinciale e municipale, 1862.
- Verbale della LXXV seduta della Delegazione municipale, 28 dicembre 1868. *Verballi del Consiglio provinciale e municipale di Trieste*, VIII. knjiga. Trieste: Consiglio provinciale e municipale, 1868.
- Verginella, Marta: *Il conflitto nazionale e lo sguardo congiunto di Angelo Vivante*. *Angelo Vivante e il tramonto della ragione* (ur. Luca Zorzenon). Trieste: Centro studi Scipio Slataper, 2017.
- Verginella, Marta: *Sloveni a Trieste tra Sette e Ottocento: da comunità etnica a minoranza nazionale*. Trieste: LINT, 2001, str. 441–481.
- Veyne, Paul: *So Grki verjeli v svoje mite? Esej o konstitutivni imaginaciji*. Ljubljana: Založba / *cf., 1998.
- Vivante, Angelo: *Irredentismo adriatico*. Firenze: Parenti, 1954.
- Wehler, Hans-Ulrich: *Nationalismus. Geschichte, Formen, Folgen*. München: C. H. Beck Verlag, 2001.
- Yriarte, Carlo: *Trieste e l'Istria*. Milano: Fratelli Treves, 1875.

S U M M A R Y

Fragments of the Slovenian-speaking Trieste before the emergence of nationalism

The proclamations of free navigation in the Adriatic of 1717 and the free port in Trieste of 18 March 1719 resonated across the wider Trieste hinterlands. Even though the new imperial legislation attracted especially the interest of foreigners (who were e.g. pardoned the offences committed abroad), it also held benefits for entrepreneurs from the continental Carniola who traded in iron, steel, mercury, linen, and grains. In the eighteenth century, the poorest newcomers to Trieste usually assimilated with the Italian-speaking population, while most traders and entrepreneurs from Carniola, Styria, and Carinthia tended towards integrating into the German-speaking community. This process involved not only the knowledge of German, which they often obtained in their original environment, but also the preservation of regional identity as an important component of inclusion and integration into the new urban reality. Some settlers who came to Trieste from Carniola, as well as Styria and Carinthia, were members of non-autochthonous communities exhibiting regionally recognizable traits. They mostly spoke “Carniolan,” partly German, and only exceptionally Italian. Those who learned Slovene through contacts with their subjects, house servants, farmers, and workers, used it in their daily contacts with Slovenian-speaking urban and nearby rural population. Although the multi-ethnic origins of the Carniolan community in Trieste give no grounds to draw parallels between the terms Carniolan and Slovenian, the study of Carniolan settlers provides an at least partial insight into what in the eighteenth and in the first half of the

nineteenth century was the Slovenian-speaking segment of the Trieste population.

Diverse archival materials confirm that the Slovenian-speaking Carniolans, alongside the Slovenian-speaking Styrians and Carinthians, formed structurally weak communities that were affected by the departure of especially those members who decided to settle permanently in Trieste. A cross-section of Trieste's society and economy in the first half of the nineteenth century reveals that the pre-March Era was the continuation of the old, eighteenth-century social regime in both social and economic terms. All until the 1820s, Trieste trade communities predominantly pursued practices which were typical of the mercantile period and that underscored Austria's attempt at establishing its own footing in international trade. In the pre-March Era, the question of ethnic affiliation was of secondary importance for most inhabitants of Trieste. Due to the ties that some traders retained with their land, the territorial belonging remained enduring and pronounced well into the mid-nineteenth century.

The disappearance of the old traditional behavioural patterns, developed by the corporatist logic – which in the Trieste of the first half of the nineteenth century did not pay much regard to the ethnic origins and religious affiliation of individuals – was replaced by the logic of opposing national camps no earlier than the second half of the nineteenth century.

R I A S S U N T O

I frammenti della comunità slovena di Trieste prima dell'ascesa del nazionalismo

L'eco della proclamata libertà del commercio nell'Adriatico nel 1717 e l'istituzione del porto franco a Trieste il 18 marzo 1719 si fece sentire anche nei territori limitrofi. Nomi di commercianti cragnolini rispuntano tra i proprietari delle fabbriche e dei fondachi che sorsero intorno alle mura medievali. Alcuni di loro parteciparono come azionisti all'Imperiale Privilegiata Compagnia Orientale istituita nel 1719 per i traffici d'oltremare, il Levante e le Indie Occidentali. Trieste fungeva da polo d'attrazione non soltanto per persone già avviate nel commercio, ma anche per individui che volevano tentare la fortuna e darsi all'avventura mercantile con mezzi modesti. Tra i commercianti provenienti dall'area slovena vanno distinti coloro che si dedicavano al commercio locale, a breve distanza, e provenivano per lo più dal vicino entroterra triestino, da coloro che praticavano il commercio a lunga distanza o di transito ed erano originari di aree più lontane (Carniola, Carinzia, Stiria). Tra questi ultimi vanno menzionati i mercanti che si occupavano del commercio del ferro e delle ferrarecce in transito

verso l'Italia e avevano il monopolio sui metalli provenienti dalle zone più montagnose della Gorenjska. Una buona parte di questi avevano aperto le loro ditte a Lubiana, in seguito, dopo aver ampliato l'attività le spostarono anche nell'emporio triestino. Alla fine del Settecento come anche agli inizi dell'Ottocento risulta difficile definire in termini rigidi l'appartenenza nazionale di numerosi componenti del ceto mercantile triestino, anche di quelli provenienti dalla Carniola. L'universo sloveno nella Trieste settecentesca, composto oltre che dai commercianti, anche dai chierici, funzionari e da ampi strati di classi subalterne, si presentava comunque assai variegato e fluido. Nel 1776 due ispettori triestini, Tommaso Ustia, avvocato fiscale e rappresentante del corpo civico, e Giuseppe Bellusco, rappresentante del corpo mercantile nelle vesti del direttore provvisorio della Borsa, sostennero la necessità di aprire le scuole popolari slovene a Trieste dato che tanto la posizione della città quanto la sua economia e i rapporti commerciali con i paesi confinanti richiedevano l'insegnamento della lingua «illirica». Non sorprende quindi la raccomandazione fatta il 3 aprile del 1777 dal capitano imperiale Karl conte di Zinzendorf al vescovo di Trieste De Inzaghi riguardo alla cura d'anime nella chiesa di S. Antonio nuovo, sorta nel borgo teresiano, da affidare a sacerdoti in grado di svolgere il proprio ministero anche nella lingua slovena.

Molti dei cragnolini di identità slovena che appartenevano nella prima metà dell'Ottocento al ceto medio, coltivano appartenenze plurimi e si aggregano in base all'area di provenienza. Dopo il 1848 iniziarono però a dichiarare sempre più distintamente la propria identità, come ad esempio Giovanni (Janez) Kalister, commerciante in granaglie, essatore e banchiere, nato a Slavina vicino a Postumia in una famiglia contadina. Le dettagliate disposizioni testamentarie scritte in sloveno nel 1857 ne sono la più evidente prova. Il necrologio che annunciò il suo decesso alla società triestina fu pubblicato sulla stampa italiana, tedesca e slovena. A riservargli un'attenzione particolare fu però il giornale *Novice* di Lubiana che riportò la notizia delle sue elargizioni fatte ai poveri, ai religiosi e agli studenti sloveni. Fu uno dei primi finanziatori dei circoli sloveni a Trieste. Il testamento olografo stilato in sloveno, la corrispondenza tenuta in sloveno, la scritta in sloveno voluta sulla lapide eretta in sua memoria al cimitero di S. Anna, sono segni inequivocabili della sua appartenenza nazionale. Rimane tuttavia ancora da valutare in che termini si sentì come imprenditore e banchiere membro del ceto mercantile triestino e in che termini si ritenne parte della nascente borghesia slovena, di cui fecero parte invece i suoi eredi, i due nipoti, Giuseppe (Josip) Gorup e Francesco (Franc) Kalister, vincolati a gestire in comune l'eredità ricevuta.

(Povzetek v italijanski prevredla avtorica)

*Železniška postaja v Trstu leta 1857. Upodobitvi iz spominskega albuma *Zur Erinnerung an die Eröffnung der Staats – Eisenbahn von Laibach bis Triest unter den allerhöchsten Auspicien seiner k. k. apost. Majestät des Kaiser Franz Josef I. am 27. Juli 1857, št. 12 in 13* (hrani: Zemljepisni muzej Geografskega inštituta Antona Melika ZRC SAZU).*

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 929Ravnikar M.
27-726.2(=163.6)"17/18"

Prejeto: 1. 6. 2019

Miha Šimacasist. dr., Teološka fakulteta UL, Katedra za zgodovino Cerkev in patrologijo, Poljanska c. 4, p. p. 2007, SI-1001 Ljubljana
E-pošta: miha.simac@teof.uni-lj.si**Jure Volčjak**dr., znanstveni sodelavec, Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska 1, SI-1002 Ljubljana
E-pošta: jure.volcjak@gov.si

O življenju, karieri in škofovskem grbu tržaško-koprskega škofa Matevža Ravnikarja (1776–1845)

IZVLEČEK

Prispevek želi na podlagi arhivskih virov nekoliko bolj osvetliti imenovanja poznejšega škofa Matevža Ravnikarja (1830–1845) v pomembnejših cerkvenih službah – za stolnega kanonika Lambergovega kanonikata v Ljubljani, gubernijskega svetnika v Trstu in prvega tržaško-koprskega škofa. Ob tem se je zdelo primerno posebej predstaviti tudi Ravnikarjev škofovski grb, o katerem se do sedaj ni posebej pisalo.

KLJUČNE BESEDE

Matevž Ravnikar, gubernijski svetnik, Lambergov kanonikat, stolni kanonik, škofovski grb, tržaško-koprski škof, Dunaj, Koper, Ljubljana, Trst

ABSTRACT

ON THE LIFE, CAREER, AND EPISCOPAL COAT OF ARMS OF MATEVŽ RAVNIKAR,
BISHOP OF TRIESTE–KOPER (1776–1845)

Drawing on archival sources, the contribution seeks to shed more light on the appointments of later-to-become Bishop Matevž Ravnikar (1830–1845) to important ecclesiastic offices – as the Cathedral Canon of the Lamberg canonry in Ljubljana, gubernial councillor in Trieste, and the first Bishop of Trieste–Koper. It also felt pertinent to present Ravnikar's episcopal coat of arms, which has so far not been given any special treatment.

KEY WORDS

Matevž Ravnikar, gubernial councillor, Lamberg canonry, cathedral canon, episcopal coat of arms, Bishop of Trieste–Koper, Vienna, Koper, Ljubljana, Trieste

Uvod

»Ravnikar est spes mea!«, je o duhovniku, jezikoslovcu in poznejšem tržaško-koprskem škofu Matevžu Ravnikarju (1830–1845) leta 1812 med drugim zapisal jezikoslovec Jernej Kopitar (1780–1844).¹ Dr. Jakob Župan (1785–1852) pa mu je ob škofovskem imenovanju posvetil slavilno pesem, v kateri med drugim piše: »Se Tagaste veselile / Avgušтина Monike: / Tebi Vač goré bistrile / so glavó, sin Karnije!«²

Ta preprosti »sin Karnije« v slovenski javnosti torej za časa življenja ni bil nepomembna oseba, pa tudi po njegovi smrti se je o njem pogosto pisalo.³ Preprostemu človeku ga je najbrž najbolj živo skušal približati škofov nečak Jernej Ravnikar v biografiji *Tržaško-koprski škof Matej Ravnikar*, ki je izšla leta 1890.⁴ To seveda ni bila prva biografija, saj so posamezniki

poskušali škofovo življenje opisati že takoj po njegovi smrti,⁵ pa tudi v naslednjih letih so se našli posamezni duhovniki iz tržaško-koprške škofije, ki so o njem zapisali in ohranili prenekateri dragocen podatek,⁶ ki je prišel prav vsem nadaljnjim raziskovalcem slovenskega slovstva⁷ in piscem biografskih gesel.⁸ Lahko bi torej dejali, da je o škofu Matevžu Ravnikarju znane ga že skorajda vse, a vendar so nekateri nedavno odkriti arhivski dokumenti iz domačih in tujih arhivov še nekoliko osvetlili posamezne, morda manj znane dogodke iz njegovega življenja. Pričujoči prispevek ima tako namen na podlagi arhivskega gradiva nekoliko bolj temeljito predstaviti Ravnikarjevo imenovanje za stolnega kanonika Lambergovega kanonikata v Ljubljani, imenovanje za gubernijskega svetnika v Trstu, imenovanje za prvega tržaško-koprškega škofa, zlasti pa Ravnikarjev škofovski grb, o čemer se do sedaj res ni posebej pisalo.

Kratek življenjepisa

Matevž Ravnikar se je rodil 20. septembra 1776 v župniji Vače očetu Juriju Ravnikarju in materi Neži, roj. Lavtar.⁹ Nadarjenost malega dečka iz siromašne družine je opazil tamkajšnji kaplan Jurij Stendler, ki je starše nagovarjal, naj Matevža pošljejo v šole. Škofovi biografi poudarjajo, da je, za razliko od mnogih, v tem primeru pomembno vlogo pri sinovi življenjski poti imel oče. Mati se je namreč bala, da se bo mladi deček v mestu pogubil. Oče Jurij se tega očitno ni bal, in ko je kaplan Stendler obljubil, da bo dečku po svojih močeh pomagal pri pridobivanju izobrazbe, ga je odpeljal v Ljubljano s preroškimi besedami, da bo »Matevž nekoč še škof!« V Ljubljani je Matevž stanoval pri trgovcu in dobrem znancu v šentpetrskem predmestju. Veliko zaupanje staršev in kaplana v dečkovo nadarjenost je Matevž upravičil z lepimi šolskimi uspehi. Kot dober učenec si je kaj kmalu služil kruh z inštrukcijami in poučevanjem drugih. Ustvaril si je ugled in iskali so ga tudi v plemiških hišah; tako je bil že kot sedmošolec domači učitelj pri tedanjem kranjskem deželnem glavarju Juriju Jakobu grofu Hohenwartu (1796–1799). Po opravljeni maturi se je vpisal na ljubljansko bogoslovje, ki ga je leta 1802 zaključil s pohvalo (*laudabili*).¹⁰ Tonzuro in štiri nižje kleriške redove (ostiarat, lektorat, eksorcistat, akolitat)¹¹ mu je podelil tedanji ljubljanski nadškof metropolit Mihael baron Brigido (1787/1788–1806) na praznik sv. Frančiška Sa-

Tržaško-koprski škof Matevž Ravnikar (1830–1845)
(Ravnikar, *Tržaško-koprski škof Matej Ravnikar*,
pred str. 1).

¹ *Učiteljski tovariš*, 1. 11. 1877, str. 330.

² *Ilyrisches Blatt*, 10. 12. 1831, str. 197.

³ Marn, Vladika Matej Ravnikar, str. 63–70.

⁴ Ravnikar, *Tržaško-koprski škof Matej Ravnikar*.

⁵ Prim. *Kmetijske in rokodelske novice*, 10. 12. 1845, priloga.

⁶ Kovačič, Matevž Ravnikar, str. 81–107.

⁷ Prim. *Zgodovina slovenskega slovstva II*, str. 45–48.

⁸ Grdina, Ravnikar, Matevž, str. 105.

⁹ NŠAL, *ŽA Vače*, Matične knjige, R 1771–1806, str. 77.

¹⁰ NŠAL 4, šk. (fasc.) 143, f. 40/72, št. 1322, Potrdilo knezoškofa Wolfa z dne 3. novembra 1830.

¹¹ Več o nižjih redovih glej Volčjak, *Ordinacijska protokola*, 1. del, str. 13.

leškega, tj. 28. januarja 1801. Slovesnost je potekala v ljubljanski stolnici. Nadškof Brigido mu je podelil tudi vse tri višje kleriške redove, in sicer zadnji teden v juliju leta 1802. Slovesnosti so potekale v kapeli ljubljanske škofijske palače: podelitev subdiakonata 25. julija, podelitev diakonata 27. julija, mašniško posvečenje (prezbiterat) pa 31. julija 1802. Mizni naslov mu je zgotovil Kranjski verski sklad (*ad titulum fundi religionis*).¹² Ravnikarjev kasnejši kaplan Jožef Kovačič je o njegovi novi maši zapisal: »Starši so sicer želeli, de bi novo mašo v svojim rojstnim tergu na Vačah pel, ali modri in ponižni mladenč njih prosí, de ker vejo, de je on neprijatelj vsake truše, de bi v Ljubljani na tihem svoj prvi dar svete maše Bogu dopernesel.« Tako je novo mašo obhajal v ljubljanski stolni cerkvi sv. Nikolaja.¹³

Že kmalu po posvečenju je na bogoslovju in liceju nastopil službo profesorja dogmatike. Cesar Svetega rimskega cesarstva Franc II. Habsburško-Lotarinški (1792–1806, kot avstrijski cesar Franc I. v letih 1804–1835) ga je kot tedanjega »korepetitorja« v ljubljanskem nadškofijskem semenišču na to mesto imenoval novembra 1802 zaradi *seiner bewährten Kenntniße, und übrigen guten Eigenschaften*. Bil je edini kandidat, ki se je prijavil na razpisano mesto (*Er war der einzige Konkurrent*). Kot edinega primerne kandidata ga je 21. julija 1802 priporočil tudi grof Hohenwart; dogmatiko je poučeval vse do leta 1827.¹⁴ V vmesnem času je bil tudi vodja ljubljanskega semenišča in profesor na liceju (od 26. februarja 1806 naprej je zasedal *Lehrkanzl der Religionswissenschaft und das Amt des sonntägigen Exhortators an der philosophischen Lehranstalt*).¹⁵ Za časa Ilirskih provinc je bil v letih 1810–1813 kancler Ljubljanske centralne šole, po odhodu Francozov pa vodja ljubljanskih modroslovnih šol.¹⁶ V letih 1817–1827 je bil stolni kanonik Lambergovoga kanonikata, od leta 1828 častni stolni kanonik, v letih 1827–1830 pa gubernijski svetnik v Trstu.¹⁷ Ves ta čas si je prizadeval za poglobitev verskega življenja ter prevajal iz nemščine (na primer knjigo Christoph Schmidta *Zgodbe Svetiga pisma za mlade ljudi*) in latinščine, njegovo slovstveno delo pa je bilo še posebej pomembno zaradi skrbnosti, ki jo je pokazal do slovenskega jezika, zato je pridobil celo naziv »očeta« oziroma reformatorja slovenske proze ter naklonjenost Jerneja Kopitarja. Nje-

govo prizadevanje za slovenski jezik ni izostalo niti na ljubljanskem bogoslovju in ljubljanskem liceju. Na Kopitarjevo pobudo je Ravnikar namreč leta 1815 na dvorno komisijo za študijske zadeve na Dunaju naslovil pobudo za ustanovitev katedre za slovenski jezik na ljubljanskem bogoslovju.¹⁸ V predlogu je poudaril, da bi bila ustanovitev stolice koristna za duhovnike in uradništvo, pa tudi za ohranitev narodnostnih posebnosti: »Sploh je pripoznana resnica, da je kultura kakega naroda v najbolj natanki zvezi s kulturo njegovega deželne jezika in da se pri vsakem narodu začenja višja kultura s spopolnjenim jezikom, zakaj bolj ko pravilno govori in misli narod v svojem deželnem jeziku, bolj razločni in jasni so pojmi, s katerimi se izraža prava razsvetljenost.«¹⁹ S pomočjo Žige Zoisa in Jerneja Kopitarja je njegova pobuda doživela uspeh in stolica za slovenski jezik je bila ustanovljena, izbrati pa je bilo treba še nosilca. Ravnikar je upe bolj kakor v Valentina Vodnika polagal v mladega Franca Metelka, ki je leta 1817 mesto tudi dobil.²⁰ »Smeli so prihajati k temu naku tudi slušatelji licejski«, je zapisal Josip Marn in povzel Kovačičev zapis iz leta 1858, da so se sadovi tega pokazali dokaj hitro: »Kmalo je prišlo dokaj dobro pisanih slovenskih bukev na dan, in duhovni govori na prižnicah so bili prosti grozne soderge in v lepši in čistejši slovenščini zglasovani.«²¹

Prav Ravnikarja so imeli v mislih na dvoru, ko so se odločali o prvem škofu nove tarnovske škofije (Tarnów) v Galiciji. Ponujene službe pa Ravnikar ni sprejel, češ da si takšnega mesta ni nikoli želel, cesar pa ima gotovo veliko vrednejših in primernejših mož za to službo. Ob tej odklonitvi naj bi mu, kakor je zapisal Kovačič, Avguštín Gruber, salzburški nadškof (1823–1835) in v letih 1816–1823 ljubljanski škof, pisal: »Ako ravno oni meni že zopet željo, ki vem de jim iz serca pride, prijazno razodeli so, nikoli škofovskih del poprijeti se, tako sem vender več ko prepričan, da jim ne bo dopolnena, in de oni čes malo let ta težek jarm prevzeti primorani bodo.«²² Gruber je imel prav, saj je bil Ravnikar že leta 1830 imenovan za (prvega) škofa leta 1828 združene tržaško-koprške škofije.²³ S tem pa so se izpolnile tudi besede Ravnikarjevega očeta, ko je Vačanom dejal, da bo njegov sin še kdaj škof.²⁴

Tudi v tej službi si je posebej prizadeval za poglobitev verskega življenja, izobraževanje ljudstva in duhovščine ter lepo slovensko besedo. Umrl je v Trstu 20. novembra 1845 okoli osme ure zvečer. Pokopali

¹² NŠAL 4, šk. (fasc.) 143, f. 40/72, št. 1322, Potrdilo knezoškofa Wolfa z dne 3. novembra 1830; Volčjak, *Ordinacijska protokola*, 2. del, str. 133, 138.

¹³ Kovačič, *Matevž Ravnikar*, str. 83.

¹⁴ NŠAL 4, šk. (fasc.) 143, f. 40/72, št. 1322, Potrdilo knezoškofa Wolfa z dne 3. novembra 1830; ÖStA, AVA, Unterricht StHK Teil 2, Ktn. 358, št. 4857 z dne 25. marca 1803, in št. 3880; Ravnikar, *Tržaško-koprski škof Matej Ravnikar*, str. 6.

¹⁵ ÖStA, AVA, Unterricht StHK Teil 2, Ktn. 355, št. 5641.

¹⁶ Pahor in Pestotnik, *Ravnikar, Matevž (Matej)*; Ciperle, *Podoba velikega učilišča*, str. 88, 122, 124, 134, 139, 141, 171, 177 in priloge.

¹⁷ Snoj in Uršič, *Ravnikar, Matevž*.

¹⁸ Podrobneje o tej problematiki glej ÖStA, AVA, Unterricht StHK Teil 2, Ktn. 355.

¹⁹ *Zgodovina slovenskega slovstva II*, str. 46.

²⁰ Prav tam, str. 46–47; Ciperle, *Podoba velikega učilišča*, str. 143, 182, 183.

²¹ Marn, *Jezičnik*, str. 69.

²² Kovačič, *Matevž Ravnikar*, str. 88.

²³ Grdina, *Ravnikar, Matevž*, str. 105.

²⁴ Ravnikar, *Tržaško-koprski škof*, str. 9.

so ga 24. novembra 1845 na pokopališču sv. Ane; slovesnost se je pričela ob 9.30.²⁵

Stolni kanonik Lambergovega kanonikata v Ljubljani

Sredi januarja 1817 je bil objavljen razpis za prosto mesto Lambergovega kanonikata pri stolnem kapitulju v Ljubljani.²⁶ Dotedanji stolni kanonik Anton Alojzij Wolf je bil namreč imenovan za gubernijskega svetnika v Trstu in je Ljubljano zapustil 9. januarja 1817, s tem pa se je mesto kanonika Lambergovega kanonikata sprostilo.²⁷ Lambergov kanonikat je pri ljubljanski stolnici obstajal od leta 1708. Tega leta se je namreč Frančišek Jožef grof Lamberg v Linzu odločil, da pri ljubljanski stolnici zaradi nezadostnega števila stolnih kanonikov ustanovi nov kanonikat, ki naj se za vse večne čase imenuje po družini Lamberg. Pravico do imenovanja vsakokratnega kanonika je pridržal starešini družine Lamberg, pravico do potrditve in umestitve pa je podelil vsakokratnemu ljubljanskemu škofu.²⁸

Na razpis se je prijavilo osem kandidatov. Konzistorij jih je izprašal in 10. aprila 1817 oblikoval listo, na kateri so bili kandidati razvrščeni po prednostnem vrstnem redu. Anton grof Lamberg, ki je leta 1817 načeloval družini Lamberg, je tako lahko izbiral med naslednjimi kandidati:

- Konstantinom baronom Codelli-Fahnenfeldom, kanonikom Codellijevega kanonikata (1809–1819), rojenim v Gorici, tedaj starim 67 let,²⁹
- Lukom Burgerjem, dr. teologije in župnikom v Žužemberku, rojenim v Vogljah pri Kranju, tedaj starim 49 let,³⁰
- Matevžem Ravnikarjem, učiteljem dogmatike in verouka (veroznanstva), direktorjem bogoslovnega semenišča in začasnim direktorjem filozofskih študij, rojenim na Vačah, starim 41 let,³¹

- Francem Praprotnikom, župnikom in dekanom v Šmartnem pri Litiji, rojenim na Dobravi pri Kamni Gorici, starim 52 let,³²
- Gregorjem Wallandom, župnikom v Zasipu, starim 59 let,³³
- Valentinom Prešernom, župnikom v Tržiču, rojenim v Vrbi na Gorenjskem, starim 38 let,³⁴
- Tomažem Hiršem (*Hirsch*), gimnazijskim prefektom v Celju,³⁵
- Štefanom vitezom Grisonijem, stolnim ceremoniarjem, rojenim na Sardiniji.³⁶

Grof Lamberg je že 19. aprila 1817 ljubljanskemu škofu Avguštinu Janezu Jožefu Gruberju v potrditev za novega stolnega kanonika Lambergovega kanonikata predlagal profesorja dogmatike in vodjo ljubljanskega bogoslovnega semenišča Matevža Ravnikarja, saj je bil po njegovem: *den ich unter denen in der Competenten Tabelle für den würdigsten zu seyn erachtet habe, gewählt*.³⁷ Škof Gruber je Ravnikarja potrdil in umestil na slovesnosti, ki je v ljubljanski stolnici potekala 25. aprila 1817 po končani procesiji. Ob tem je Ravnikar podal in podpisal izpoved vere, s tem pa je pridobil vse pravice in dolžnosti, ki so pripadale dostojanstvu stolnega kanonika (mesto v koru, glas v kapitulju, kanoniška obleka in insignije, dohodki itd.).³⁸ Dolžnosti ljubljanskih stolnih kanonikov je škof Gruber 28. julija 1817 še posebej podrobno navedel: vsakdanja molitev v koru ob 9.15; branje ob dogovorjenem času in urah, pri čemer poučevanje dogmatike ne more biti ovira za odsotnost; opravljanje ustanovnih maš, opravljanje slovesnih maš ob nedeljah in praznikih glede na dogovorjeni čas (*per turnum*), ko jih ne vodi škof ali drug dostojanstvenik; pomoč (asistenca) škofu pri vseh cerkvenih zadevah; obhajanje dopoldanskih in popoldanskih molitev v božični devetdnevnic; sodelovanje na zasedanjih konzistorija.³⁹

²⁵ ADT, busta 413, št. 2740/1845.

²⁶ NŠAL 4, šk. (fasc.) 25, f. 5/106.

²⁷ NŠAL 4, šk. (fasc.) 28, f. 5/1162, dokument z dne 8. aprila 1817.

²⁸ Ambrožič, Ustanovitve zasebnih kanonikatov, str. 57.

²⁹ Obvladal naj bi štiri jezike: italijansko (*wälisch*), latinsko, nemško in kranjsko. Študiral je v Gorici, in sicer filozofijo in teologijo. V dušnem pastirstvu je bil dejaven vse od posvetitve naprej.

³⁰ Bil naj bi pravi poliglot, saj naj bi obvladal več kot pet jezikov: kranjsko, nemško, latinsko, italijansko, francosko in orientalske jezike (*morgenländische Sprachen*). V Ljubljani in italijanski Pavi je študiral filozofijo in teologijo ter dosegel doktorat iz teologije in kanonskega prava. V dušnem pastirstvu je deloval več kot 11 let, več kot 12 let pa je tudi poučeval. Med letoma 1830 in 1848 je bil prošt stolnega kapitulja. Prim. Ambrožič, Prošti, dekani in kanoniki, str. 88.

³¹ Govoril je kranjsko, nemško in latinsko, vešč pa je bil tudi orientalskih jezikov. Študiral je v Ljubljani, in sicer filozofijo in teologijo, študij pa je zaključil z odliko. V dušnem pastirstvu ni nikoli deloval, saj je bil več kot 14 let učitelj.

³² Obvladal je »le« tri jezike: kranjsko, nemško in latinsko. V Ljubljani in Gradcu je študiral filozofijo in teologijo, študij pa je zaključil z dobrim uspehom. Od vseh kandidatov je imel največ izkušenj v dušnem pastirstvu, več kot 27 let.

³³ Obvladal je kranjsko, nemško in latinsko. Študij je končal v Gradcu, kjer je študiral filozofijo in teologijo, študij pa je zaključil z dobrim uspehom. V dušnem pastirstvu je deloval 29 let.

³⁴ Študiral je filozofijo in teologijo, vendar ne v Gradcu, temveč v Ljubljani, študij pa je končal z odličnim uspehom. V dušnem pastirstvu je deloval 14 let.

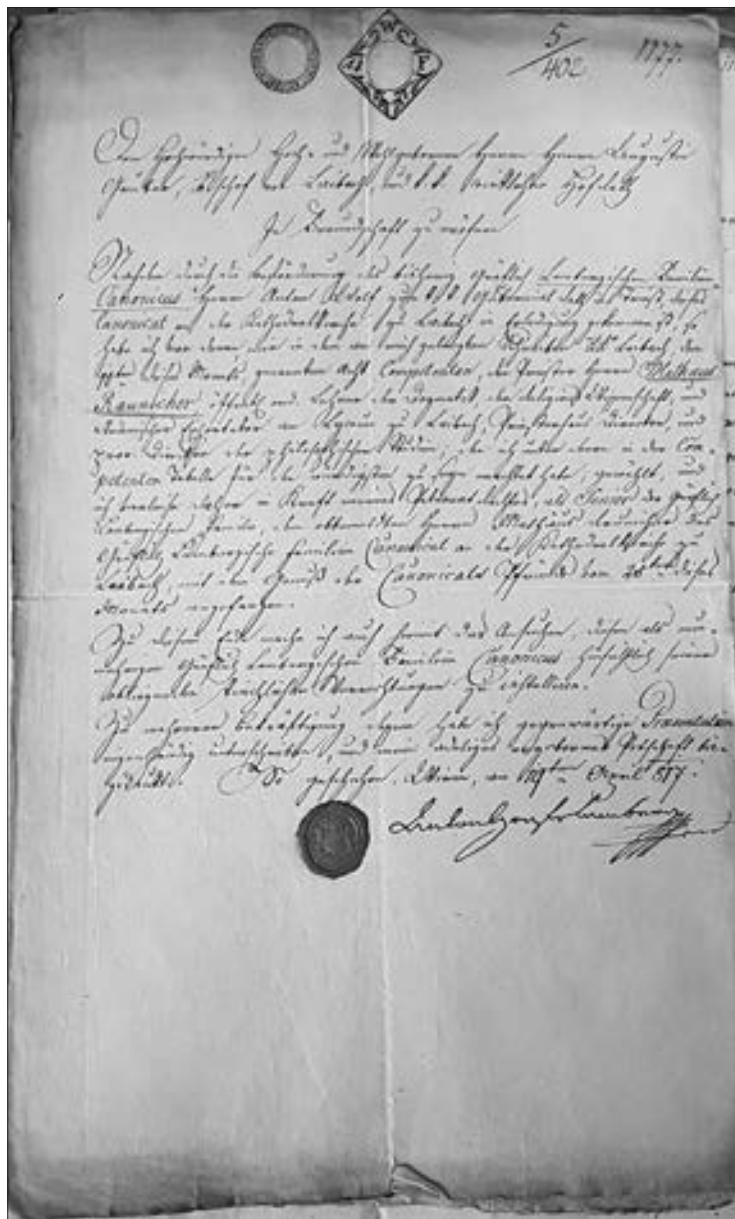
³⁵ Študij teologije je končal v Gradcu, nikoli pa ni deloval v dušnem pastirstvu.

³⁶ NŠAL 4, šk. (fasc.) 28, f. 5/1177. Med letoma 1820 in 1866 je bil kanonik Kürchperg-Gallenbergovega kanonikata. Prim. Ambrožič, Prošti, dekani in kanoniki, str. 96.

³⁷ NŠAL 4, šk. (fasc.) 28, f. 5/1177, Imenovanje grofa Lamberg-a z dne 19. aprila 1817.

³⁸ Tega dne je bil o umestitvi obveščen tudi ljubljanski gubernij (NŠAL 4, šk. (fasc.) 28, f. 5/1177; ARS, SI AS 14, reg. fasc. 2768 (f. 38/10, št. 4857), Obvestilo škofa Gruberja; ÖStA, AVA, Unterricht StHK Teil 2, Ktn. 355, št. 5641).

³⁹ O obveznostih ljubljanskih stolnih kanonikov in kapitulju prim. Žnidaršič Golec, *Kapiteljski arhiv Ljubljana*, str. 6–13.

Imenovanje Matevža Ravnikarja za stolnega kanonika Lambergovega kanonikata (NŠAL 4, šk. (fasc.) 28, f. 5/1177).

Kanonik Lambergovega kanonikata je imel še dve dodatni obveznosti, in sicer: obhajanje ustanovnih maš in obhajanje letnega aniverzarija.⁴⁰

Ravnikar je po umestitvi obdržal profesorsko mesto dogmatike, na katero je bil imenovan 6. novembra 1802, službo pa je nastopil 9. aprila 1803.⁴¹ K temu sta dala soglasje tako državna oblast kot tudi škof Gruber. 10. novembra 1817 mu je cesar potrdil

plačo v višini 800 goldinarjev ter ga imenoval še za direktorja filozofskih študij na ljubljanskem liceju.⁴² Obvezno prisego cesarju ob tem imenovanju je podal in podpisal 23. decembra 1817.⁴³

Tržaški gubernijski svetnik

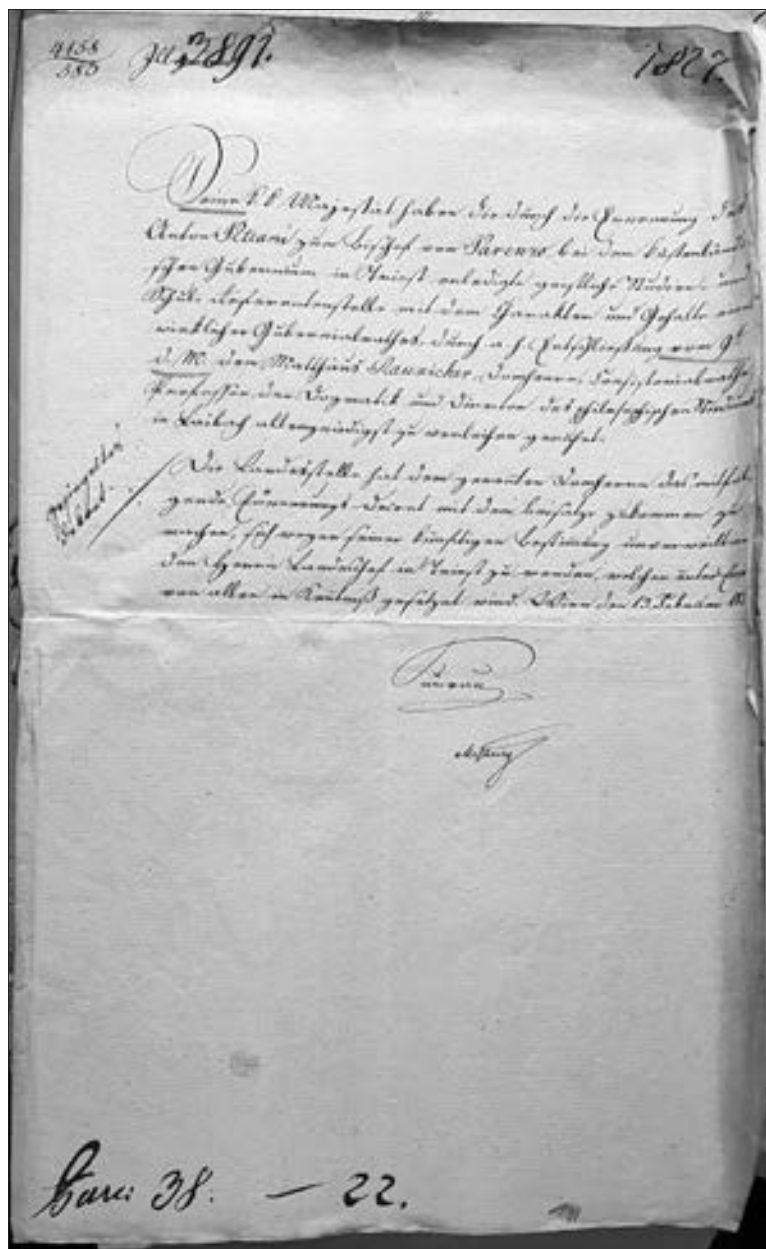
V začetku januarja 1819 je v Poreču umrl tamkajšnji škof Frančišek Polesini (1778–1819), rojen v

⁴⁰ ARS, SI AS 14, reg. fasc. 3104 (f. 56/51, št. 757 (v okviru št. 13327)), dokument škofa Gruberja.

⁴¹ ARS, SI AS 14, reg. fasc. 3104 (f. 56/51, št. 43 (v okviru št. 13327)).

⁴² ARS, SI AS 14, reg. fasc. 3104 (f. 56/51, št. 8443, 13327 in 14501).

⁴³ ARS, SI AS 14, reg. fasc. 3104 (f. 56/51, št. 14501).

Obvestilo o imenovanju Matevža Ravnikarja za tržaškega gubernijskega svetnika (ARS, SI AS 14, reg. fasc. 2775 (f. 38/22, št. 3891), dokument z dne 13. februarja 1827).

istrskem Motovunu.⁴⁴ Škofija je ostala nezasedena več kot sedem let. 25. junija 1826 je cesar Franc I. le imenoval novega škofa, in sicer Goričana Antona Peteanija (1827–1857), ki je službo nastopil 9. aprila 1827.⁴⁵ Pred škofovskim imenovanjem je zasedal mesto študijskega in šolskega referenta pri Primorskem guberniju v Trstu. Njegova plača in naziv delovnega mesta sta bila enakovredna nazivu pravega gubernijskega svetnika. Ker je bilo to delovno mesto sedaj izpraznjeno, je cesar nanj z 9. aprilom 1827 imenoval

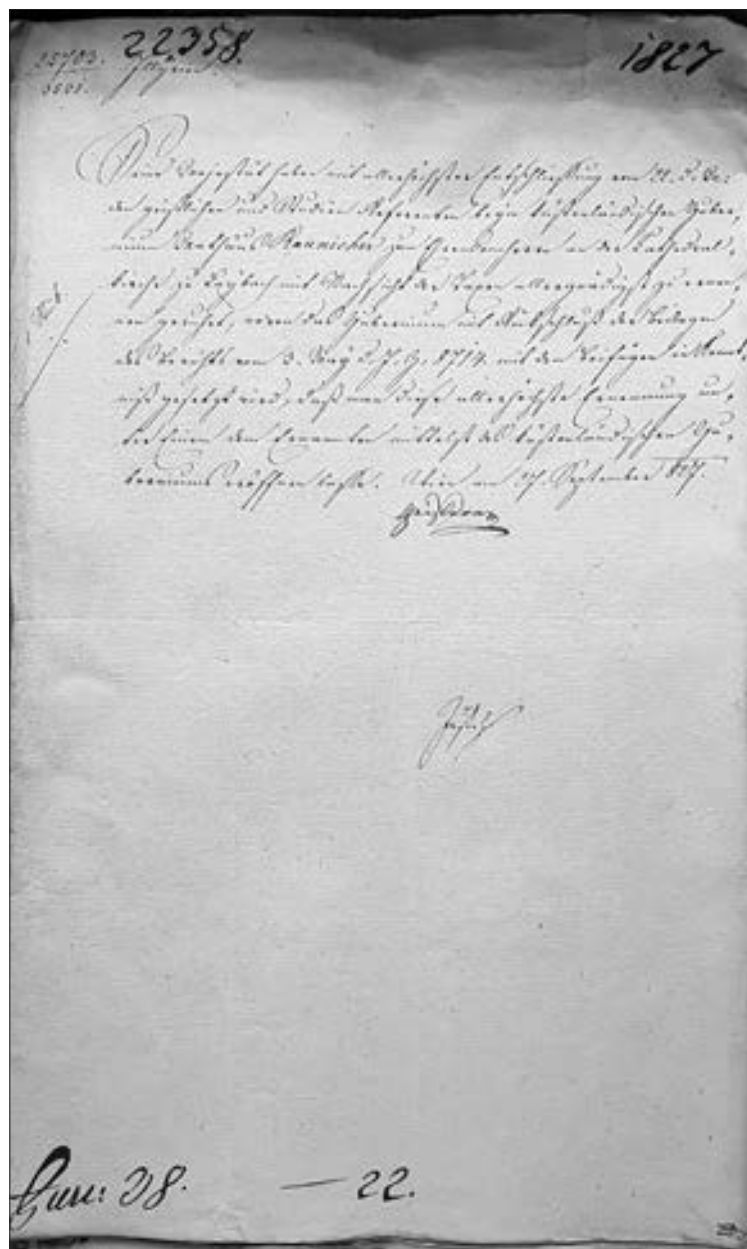
Matevža Ravnikarja, ljubljanskega stolnega kanonika, konzistorialnega svetnika, profesorja dogmatike in direktorja filozofskih študij v Ljubljani, o katerem so tudi na Dunaju krožile izredno pohvalne besede.⁴⁶ Zaradi novih službenih obveznosti v Trstu in pomanjkanja časa se je Ravnikar s 23. aprilom 1827 odpovedal mestu profesorja dogmatike na ljubljanskem liceju (po več kot 24 letih) in Lambergovemu kanonikatu.⁴⁷

⁴⁴ *Hierarchia Catholica* 6, str. 328.

⁴⁵ *Hierarchia Catholica* 7, str. 299.

⁴⁶ ARS, SI AS 14, reg. fasc. 2775 (f. 38/22, št. 3891), dokument z dne 13. februarja 1827.

⁴⁷ ARS, SI AS 14, reg. fasc. 2775 (f. 38/22, št. 8714 in 8795); Ambrožič, Prošti, dekani in kanoniki, str. 99.

Obvestilo o imenovanju Matevža Ravnikarja za častnega kanonika ljubljanskega stolnega kapitlja (ARS, SI AS 14, reg. fasc. 2775 (f. 38/22, št. 22358), dokument z dne 27. septembra 1827).

Novo službo v Trstu je nastopil 5. maja 1827, ko je podpisal prisego, in s tem dobil pravico do letne plače v višini 2.500 goldinarjev iz državnega proračuna.⁴⁸

Ob odhodu iz Ljubljane ni bilo jasno, ali sme Ravnikar v skladu z odredbo iz leta 1816 obdržati naziv častnega stolnega kanonika. Službeno mesto, ki ga je zasedel v Trstu, ni bilo povezano z nobeno prebendo v tržaškem stolnem kapitlju. Ljubljanski škof Anton Alojzij Wolf (1824–1859) je zato na ljubljanski gubernij naslovil prošnjo, naj cesar Ravnikarja za zasluge, ki jih je pridobil v času dolgolet-

nega službovanja v Ljubljani, imenuje za častnega kanonika ljubljanskega stolnega kapitlja. Če bi ostal brez tega naziva, bi bil v Trstu v primerjavi s tržaškimi stolnimi kanoniki v slabšem oziroma neugodnem položaju. Škof Wolf je tudi predlagal, da mu v ta namen določijo plačo v višini 100 goldinarjev letno.⁴⁹ Cesar Franc I. se je na prošnjo škofa Wolfa odzval pozitivno in je Ravnikarja 22. septembra 1827 imenoval še za častnega kanonika ljubljanskega stolnega

⁴⁸ ARS, SI AS 14, reg. fasc. 2775 (f. 38/22, št. 11076).

⁴⁹ ARS, SI AS 14, reg. fasc. 2775 (f. 38/22, št. 457 (v okviru št. 8714)).

kapitlja; to mesto je Ravnikar ohranil vse do smrti leta 1845.⁵⁰

Tržaško-koprski škof

14. januarja 1830 je v Trstu umrl tržaški (od leta 1828 tržaško-koprski) škof Antonio Leonardis da Lucinico (1821–1830).⁵¹ Dunajska vlada je po prejemu obvestila o njegovi smrti kmalu pričela s postopkom izbire novega škofa. Guverner tržaškega gubernija Alphons Gabriel knez Porcia (1761–1835) je moral za mnenje o primernem kandidatu za novega tržaško-koprškega škofa povprašati škofe ilirske metropolije: goriškega nadškofa in metropolita Jožefa Wallanda (1818–1834), poreškega škofa Antona Peteanija, ljubljanskega knezoškofa Antona Alojzija Wolfa in istrskega okrožnega glavarja. Eden najpomembnejših predpogojev za imenovanje je bilo že tedaj znanje italijanskega jezika. Goriški nadškof je o Ravnikarju glede tega zapisal: *in der italienischen Sprache es zweifelsohne zu einer solchen Fertigkeit gebracht haben werde, um auch öffentliche italienische Vorträge zu machen.*⁵² Po njegovem za novega tržaškega škofa ni primernejše osebe od Ravnikarja (*er keinen für diesen Bischofsitz geeigneteren Mann, als ihn, in Antrag zu bringen wüßte*). Po jezikovnem znanju ni prav nič zaostajal poreški škof Peteani (*im gleichen Grade*), vendar ga je nadškof Walland med svojimi predlogi postavil na drugo mesto, saj je bil pred kratkim imenovan za škofa v Poreču, zato se mu ni zdelo primerno, da bi ga že kar takoj ponovno prestavili.

Tudi poreški škof Peteani je na prvo mesto kot najprimernejšega kandidata postavil Matevža Ravnikarja. Svoje mnenje je utemeljil podobno kot goriški nadškof (*aus den auch vom Bischofen von Görz angeführten Gründen*). Drugi kandidat je bil po njegovem tržaški mestni župnik in stolni kanonik Jožef Milanič (*Joseph Millanich*) (1809–1837),⁵³ ki je imel dolgoletne izkušnje v dušnem pastirstvu, gorečnost in potrebna znanja za zasedbo škofovskega mesta, obvladal pa je tudi več jezikov. Tretji primeren kandidat

bi bil po njegovem stolni šolski nadzornik (*Domschollast*) Andrej Mešutar (1791–1865)⁵⁴ (*Andreas Meschutar*), in sicer zaradi zaslug na šolskem področju, zglednega načina življenja, modrosti, znanj, gorečnosti in obvladovanja jezikov.

Ljubljanski knezoškof je izmed svojih kandidatov za novega tržaško-koprškega škofa predlagal Matevža Ravnikarja, ostalih dveh kandidatov pa ni navedel (*nennt einzig und allein*). Tudi istrski okrožni glavar je imel izmed tržaških duhovnikov, ki jih je v preteklosti že predlagal na mesto duhovnih referentov, v glavi več kandidatov, vendar pa se mu nobeden izmed njih ni zdel primeren za novega škofa (*hältt sie jedoch für den Posten der Frage nicht geeignet*).

Guverner Porcia je v pismu notranjemu ministru Francu Jožefu grofu Saurau (1760–1832) o predlaganih kandidatih zapisal precej drugačno mnenje: *Ich kann mich mit voller Ueberzeugung für keines der hier genannten Individuen aussprechen*. Ravnikarju je očital pomanjkanje primerne obnašanja, ki pritiče pastirju, in zaupanja, oporekal pa je tudi njegovemu znanju tako govornemu kot tudi pisane italijanščine, češ da ni na ustrezni ravni (*doch die italienische Sprache bei weitem nicht in dem von den Bischöfen von Görz und Parenzo vorausgesetzten Grade besitzt, und diese Sprache durchaus nicht mit der erforderlichen Fertigkeit spricht und schreibt, um in der triester Diözese die bei Feierlichkeiten üblichen italienischen Anreden, und in jener von Capo d'Istria die gesammte Diözesanverhandlungen in dieser Sprache schlichten zu können*). Peteaniju je očital ozkost pri sprejemanju drugače verujočih (*um Collisionen mit anderen Glaubensverwandten handelt*), pri čemer je izpostavil mesto Trst kot mesto z več verstvi. Župnik Milanič naj bi bil pri sobratih zelo priljubljen, nima pa niti potrebnega značaja niti znanja, ki naj bi ga imel novi ordinarij (*durchaus nicht die Kraft, des Charakters und des Wissens zutraun, sich als Ordinarius selbstständig behaupten zu können*), še posebej ker duhovniki v tržaškem in koprskem okolišu še vedno potrebujejo odločnega vodjo. Iz guvernerjevega zapisa je mogoče razbrati, da mu je očital pomanjkanje samozavesti. Mešutar naj bi bil na hierarhični lestvici predlaganih kandidatov na pre nizkem mestu, da bi se lahko dvignil nad celotni tržaški stolni kapitelj. Porcia dalje navaja, da mu je ljubljanski knezoškof ob njegovem obisku v Ljubljani omenil, da bi bil primeren kandidat za tržaškega škofa tudi lavantinski škof Ignac Franc Zimmermann (1824–1843). O njem ni mogel podati dokončne ocene, ker ga ni poznal; poleg tega ni vedel, ali bi se Zimmermann strinjal s predstavitevjo v Trst.⁵⁵

Avstrijski cesar Franc I. Habsburško-Lotarinški je izmed naštetih kandidatov 18. septembra 1830 za tržaško-koprškega škofa imenoval Matevža Ravnika-

⁵⁰ ARS, SI AS 14, reg. fasc. 2775 (f. 38/22, št. 22358), dokument z dne 27. septembra 1827.

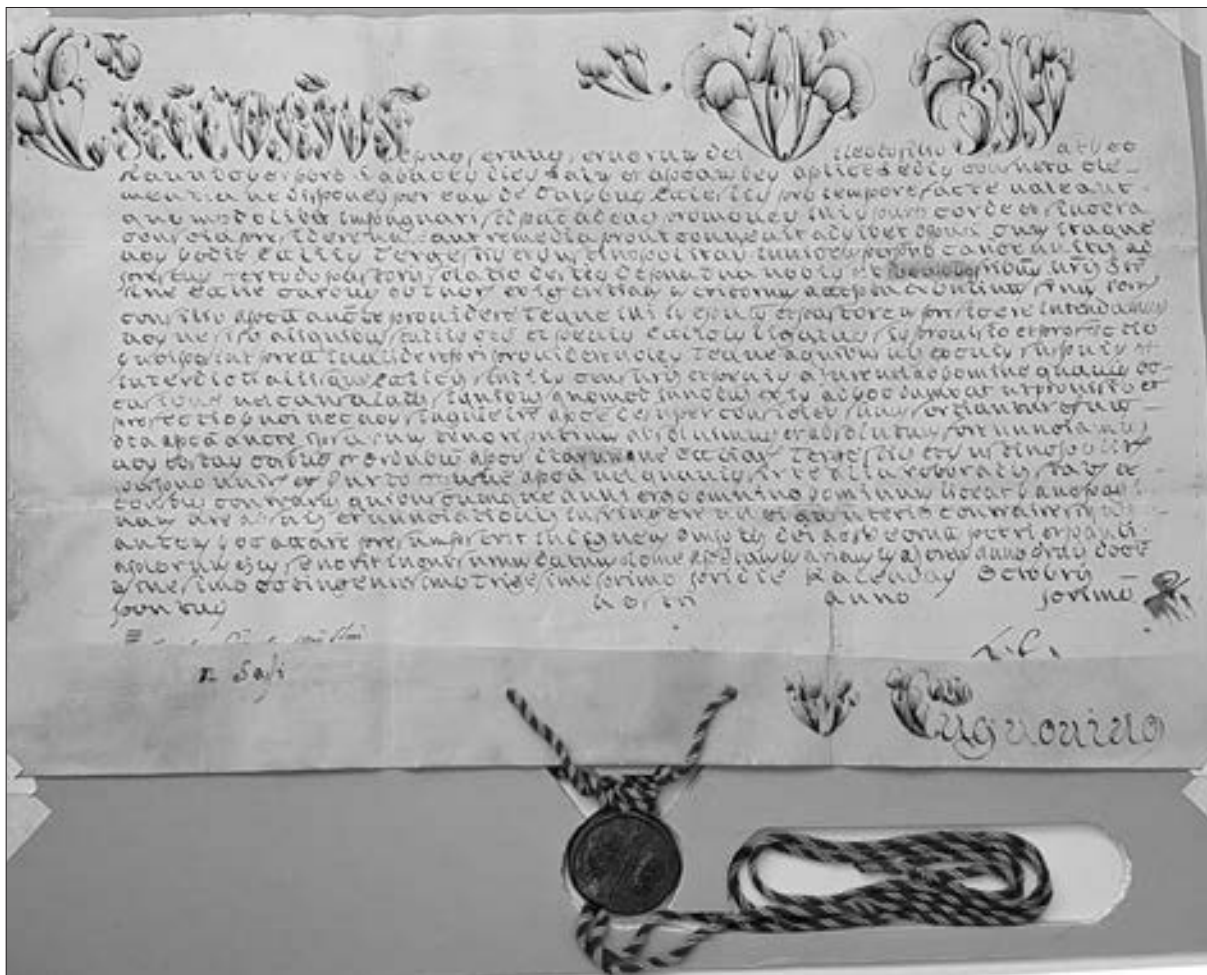
⁵¹ O zapletenih cerkvenoupravnih razmerah v Istri gl. Dolinar, *Slovenska cerkvena pokrajina*, str. 24–29. Na tem mestu velja izpostaviti, da je bilo po smrti tržaškega škofa Ignaca Kajetana pl. Buseti (1796–1803) mesto škofa v Trstu nezasedeno vse do leta 1821. Podobno je bilo tudi v Kopru, le da so škofijo po smrti koprškega škofa Bonifacija da Ponteja (1776–1810) vodili kapitularni vikarji. Razmere so se uredile šele z bulo *Locum beati Petri*, s katero je papež Leon XII. (1823–1829) 30. junija 1828 ukinil škofijo Novigrad in jo priključil Trstu, obenem pa združil koprsko in tržaško škofijo. Od takrat dalje se je moral novi škof imenovati tržaško-koprski škof. Tržaški škof Antonio Leonardis da Lucinico je bil od srede leta 1828 torej tržaško-koprski škof, prvi novoimenovani škof tržaško-koprške škofije pa je bil njegov naslednik Matevž Ravnikar. Prim. *Hierarchia Catholica* 7, str. 362.

⁵² ÖStA, AVA, Kultus AK Katholisch, Ktn. 155, št. 991 (v okviru prot. št. 22648/3083 z dne 22. septembra 1830, št. 1159).

⁵³ Della chiesa di S. Maria Maggiore, str. 116.

⁵⁴ Pirjevec, Mešutar, Andrej.

⁵⁵ ÖStA, AVA, Kultus AK Katholisch, Ktn. 155, št. 991 (v okviru prot. št. 22648/3083 z dne 22. septembra 1830, št. 1159).

Imenovanje Matevža Ravnikarja za tržaško-koprškega škofa (ADT, Carte pergamentne, Raunicher 1, listina 1831 september 30, Dunaj).

karja, dotedanjega tržaškega gubernijskega svetnika (1827–1830), in imenovanje poslal v potrditev papežu.⁵⁶ Tržaški ordinariat je bil o imenovanju novega škofa obveščen 6. oktobra 1830, kapitularni vikar Jožef Benedikt Braunizer de Braunthal (1760–1844)⁵⁷ pa je sobrate v duhovništvu v tržaški škofiji o imenovanju novega škofa obvestil 8. oktobra 1830. Istega dne so se novice razveselili v tržaškem stolnem kapitlju, člani konkatedralnega stolnega kapitlja v Kopru (Nazarij Maršič, Jernej de Bruti in Janez Krstnik Godrigna) pa so odgovorili 13. oktobra 1830. V pismu kapitularnemu vikarju so izrazili veliko zadovoljstvo nad imenovanjem novega škofa in izrazili željo po čimprejšnjem snidenju z novim pastirjem.⁵⁸

Medtem ko so čakali na papeško potrditev, je postopek imenovanja tekkel s polno paro naprej. Hugo

Peter Spinola, tebski naslovni nadškof (1826–1832)⁵⁹ in apostolski nuncij na Dunaju (1826–1832), je novoimenovanemu škofu Ravnikarju 18. novembra 1830 dovolil, da izpoved vere (*professio fidei*) in zvestoba Svetemu očetu zaradi oddaljenosti Trsta od Dunaja (*ob loci distantiam*) poda kar pred ljubljanskim knezoškofom Antonom Alojzijem Wolfom in ne pred njim na Dunaju.⁶⁰ Ravnikar je to kanonsko dolžnost opravil 1. decembra 1830 v kapeli ljubljanske škofijske palače, poleg knezoškofa Wolfa, ki je nastopal v vlogi apostolskega notarja, pa sta bila prisotna še ljubljanski stolni prošt dr. Luka Burger (1830–1848) in stolni dekan Urban Jerin (1830–1849).⁶¹

⁵⁶ ÖStA, AVA, Kultus AK Katholisch, Ktn. 155, prot. št. 22648/3083 z dne 22. septembra 1830, št. 1159.

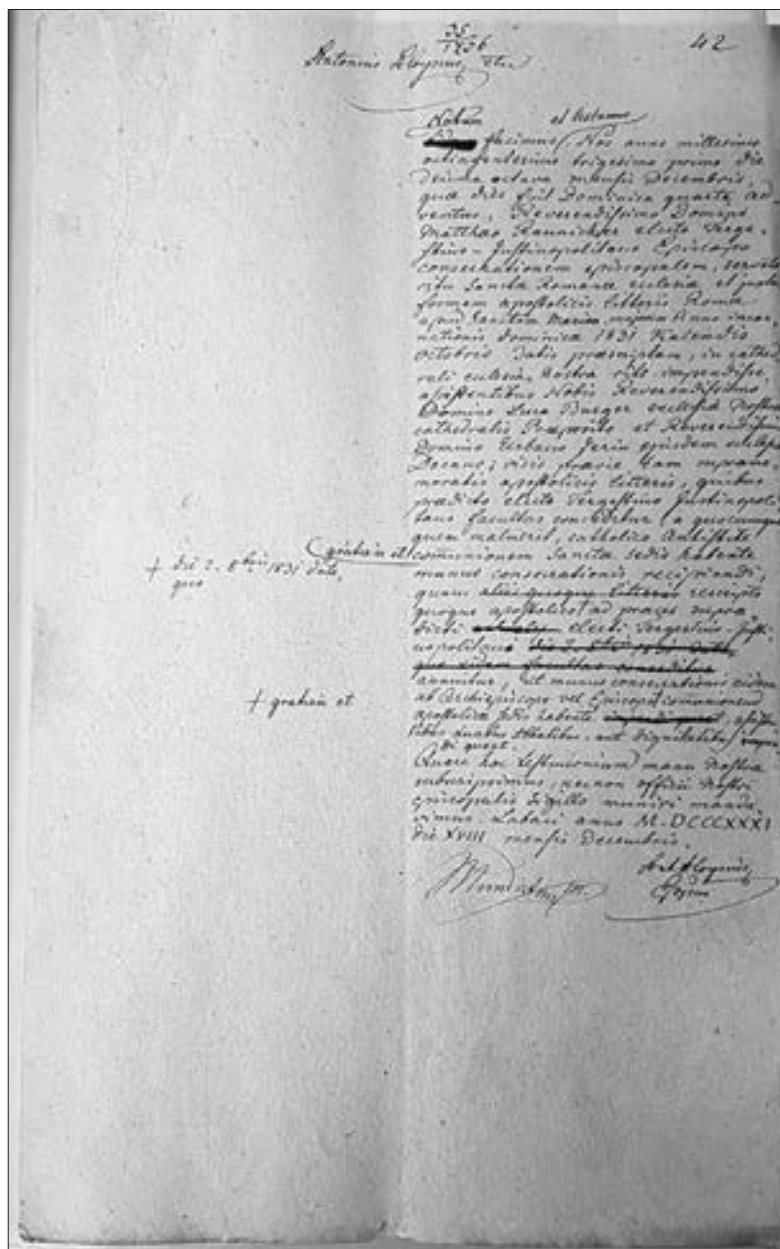
⁵⁷ Klinec, Braunizer de Braunthal, Jožef Benedikt; Kosec, *Necrologium*, str. 101.

⁵⁸ ADT, busta 201, št. 1733/1830 in 22575/1830.

⁵⁹ Papež Gregor XVI. ga je 30. septembra 1831 imenoval za kardinala *in pectore*, razglasil pa ga je 2. julija 1832. Prim. *Hierarchia Catholica* 7, str. 25–26, 365.

⁶⁰ NŠAL 4, šk. (fasc.) 124, f. 35/42, št. 1469, 18. november 1830.

⁶¹ NŠAL 4, šk. (fasc.) 124, f. 35/42, št. 1469, Pro memoria z dne 1. decembra 1830; Ambrožič, Prošti, dekani in kanoniki, str. 88, 90.

Obvestilo o škofovskem posvečenju Matevža Ravnikarja (NŠAL 4, šk. (fasc.) 124, f. 35/42, št. 1736, Potrdilo knezoškofa Wolfa z dne 18. decembra 1831).

Papež Gregor XVI. (1831–1846) je Ravnikarja za tržaško-koprskega škofa potrdil po dobrem letu dni čakanja, 30. septembra 1831. Izstavljenih je bilo devet bul (päpstlichen Bullen), naslovljenih na cesarja, Ravnikarja, goriškega nadškofa, tržaški stolni kapitelj, vernike in podložnike škofije itd.⁶² Po papeški potrditvi je bilo treba določiti dan škofovskega posvečenja, saj ga Ravnikar še ni imel. Načrtovano je

bilo, da ga bo prejel v tržaški stolnici sv. Justa, torej v svoji novi stolni cerkvi, ki leži na hribu nad mestom Trst. Glede na ohranjene dokumente naj bi bil glavni posvečevalec njegov metropolit, tj. goriški nadškof in ilirski metropolit Jožef Walland. Ker pa je bil v predvidenem terminu posvečenja resno bolan, na Primorskem pa je istočasno razsajala neka epidemija, zaradi katere so bili v veljavi posebni sanitetni ukrepi, se je Ravnikar odločil, da škofovsko posvečenje prejme v Ljubljani. O tem priča tudi dokument dunajske vlade avstrijskemu ilirskemu guvernerju Jožefu Kamilu baronu Schmidburgu (1822–1840). V njem še izvemo, da je Ravnikar vlado zaprosil, da bi priseglo dežel-

⁶² NŠAL 4, šk. (fasc.) 124, f. 35/42, št. 1736, Prepis listine o imenovanju. Prepise je mogoče najti tudi na Dunaju in v Trstu: ÖStA, AVA, Kultus AK Katholisch, Ktn. 155, prot. št. 24450/3387; ADT, busta 214, št. 56/1832.

nemu knezu zaradi tega vpričo deželnega guvernerja barona Schmidburga podal kar v Ljubljani, čemur Dunaj ni nasprotoval. Schmidburg je prisego sprejel 6. decembra 1831.⁶³

Škofovsko posvečenje je Ravnikar prejel v Ljubljani na četrto adventno nedeljo, tj. 18. decembra 1831. Glavni posvečevalec je bil ljubljanski knezoškof Wolf, ostala sopusvečevalca pa sta bila infulirani stolni prošt Burger in infulirani stolni dekan Jerin. Na podlagi bule o imenovanju bi morala biti sopusvečevalca dva nadškofa oziroma škofa, zaradi spremenjenih okoliščin pa je Ravnikar zaprosil za dovoljenje (in ga tudi dobil), da bi ju nadomestila dva opata oziroma dva infulirana cerkvena dostojanstvenika.⁶⁴ Ali sta pri bogoslužju sodelovala tudi odposlanca tržaškega in koprškega stolnega kapitlja, zaenkrat ostaja neznano, je pa Ravnikar 7. decembra 1830 pisal tržaškemu stolnemu kapitolu in njegovega predstavnika povabil na svojo posvetitev v Ljubljano.⁶⁵

Škof Ravnikar je bil v tržaški stolnici sv. Justa slovesno umeščen na drugo nedeljo po sv. Treh kraljih, 15. januarja 1832, ob deveti uri dopoldne. Državo sta zastopala tržaški gubernijski svetnik Franc Karel von Radičević ter gubernijski svetnik in predsednik tržaškega magistrata dr. Lovrenc Miniussi, novoimenovanega škofa pa je v stolnico pospremila številno občestvo ter predstavniki vojske in mestne policije.⁶⁶ V koprski konkatedralni cerkvi (sostolnici) je slovesnost potekala čez tri tedne, na peto nedeljo po Treh kraljih, 5. februarja 1832, prav tako ob deveti uri dopoldne.⁶⁷

Razmere v škofiji, ki so pričakale Ravnikarja, zaradi pomanjkanja, vojn in več let izpraznjenega škofovskega sedeža niso bile razveseljive, še posebej ker so dokaj slabo skrbeli za vzgojo mladih duhovnikov: »Zadostovalo je, da je duhovnik opravljal sv. mašo, propovedoval, delil svete zakramente in znal kaj malega«, je zapisal škofov biograf.⁶⁸ Da so bile razmere težavne, naj bi se prepričal tudi cesar: »Pri moji veri! Nisem zavidljiv, moj ljubi škof! Jim za škofijo, besedijo zdaj v Bogu počivajoči cesar Franc, kadar leta 1832 iz Istre zopet v Terst pridejo. Oni bodo le preobilno dosti dela imeli, ali vejo pa tudi, koliko de jih cenim in k tem znajo, kjer de bivam.«⁶⁹ Ravnikar se

je vrgel v delo, obiskoval župnije in poskušal gmotno pomagati svojim slabo plačanim duhovnikom, skrbel za izobraževanje klera in vernega ljudstva ter pri tem žel dobre uspehe. Ob vseh dušnopastirskih opravilih pa ni manjkalo niti birokratskih, med katerimi se je znašlo tudi vprašanje škofovskega grba.

Škofovski grb

Na področju cerkvene heraldike je pred letom 1825 vladal precejšen nered. Dunajski uradniki so se odločili, da morajo tudi na tem področju oblikovati enotna pravila. Prvi korak k temu je bil dekret dvorne pisarne z dne 13. januarja 1825, ki je določal, da morajo vsi novoimenovani škofje osnutek svojega škofovskega grba pred pričetkom njegove uporabe predložiti v potrditev dvorni pisarni na Dunaju,⁷⁰ kjer so morali uradniki preveriti, ali je predlagani grb v skladu z veljavnimi pravili in zakoni. Od leta 1832 naprej je bila ta obveznost razširjena na vse cerkvene (*geistliche*) grbe.⁷¹

Leta 1828 je dvorna pisarna deželnim oblastem poslala dopis, v katerem ugotavlja, da na področju cerkvene heraldike ni enotnih pravil, saj imajo grbi nadškofov oziroma škofov različne oblike. Zaradi tega so morale deželne oblasti raziskati, ali in katere (nad)škofije imajo na podlagi posebnih dovoljenj posebne oblike grbov, nato pa pripraviti natančne prepise teh privilegijev in grbov ter vse skupaj poslati na Dunaj. Podobno je bilo treba narediti za vse ostale cerkvene dostojanstvenike, kot na primer infulirane prelate, stolne prošte, dekane, opate samostanov, stolne in kolegiatne kapitlje in stolne cerkve. Dvorna pisarna je posebej zahtevala tudi opise in natančne upodobitve okrasij stolnih in kolegiatnih kapitoljev ter prepise dovoljenj, s katerimi so jim bili ti okraski podeljeni. Podobna navodila so veljala za (nad)škofovske grbe in pečate. Tudi v teh primerih je bilo treba dunajski dvorni pisarni poslati prepise odlokov o podelitvi grbov in natančne upodobitve ter prepise morebitnih dovoljenj s posebnimi privilegiji, še posebej glede števila cofkov. Posebej je bilo treba sporočiti, ali ima kateri od cerkvenih dostojanstvenikov pravico do naziva knez, in napisati, kateri naziv uporablja.⁷² Od leta 1830 so morali cerkveni dostojanstveniki (škofje, opati, prošti ...) v svojem grbu obvezno uporabljati tudi grb škofije oziroma kapitlja.⁷³ Med letoma 1832 in 1833 je bila izvedena preiskava cerkvene heraldike v celotnem avstrijskem cesarstvu.⁷⁴

⁶³ ARS, SI AS 16, reg. fasc. 129, št. 2383/1831; ÖStA, AVA, Kultus AK Katholisch, Ktn. 155, prot. št. 24450/3387 z dne 20. oktobra 1831; ADT, busta 214, št. 56/1832.

⁶⁴ NŠAL 4, šk. (fasc.) 124, f. 35/42, št. 1736, Potrdilo knezoškofa Wolfa; ÖStA, AVA, Kultus AK Katholisch, Ktn. 155, prot. št. 24450/3387, Prošnja Ravnikarja z dne 20. oktobra 1831. Istočasno je Ravnikar dunajsko dvorno pisarno zaprosil za *placetum regium* za objavo bul o imenovanju, namenjenih različnim naslovnikom (goriškemu nadškofu, tržaškemu stolnemu kapitolu, vernikom itd.).

⁶⁵ ADT, busta 212, št. 2000/1830.

⁶⁶ ÖStA, AVA, Kultus AK Katholisch, Ktn. 155, prot. št. 6513/1039; ADT, busta 214, št. 10/1832. V tem fasciklu se je ohranil tudi opis slovesnosti (št. 186/1832).

⁶⁷ ADT, busta 214, št. 186/1832.

⁶⁸ Ravnikar, *Tržaško-koprski škof Matej Ravnikar*, str. 9.

⁶⁹ Kovačič, *Matevž Ravnikar*, str. 92.

⁷⁰ Od leta 1848 je to nalogo opravljal takrat na novo ustanovljeno notranje ministrstvo.

⁷¹ Gall, *Österreichische Wappenkunde*, str. 218.

⁷² ARS, SI AS 14, reg. fasc. 2777 (f. 38/46, št. 12456).

⁷³ Dekret dvorne pisarne z dne 10. junija 1830. Prim. Gall, *Österreichische Wappenkunde*, str. 218.

⁷⁴ Gall, *Österreichische Wappenkunde*, str. 20; Volčjak, *Škofovska grba*, str. 142–143.

Zavrjnjeni predlog škofovskega grba (ÖStA, AVA, Adel HAA Adelsgeneralien 637b.5, prot. št. 7903/1296 z dne 24. februarja 1834).

Škof Ravnikar je 28. avgusta 1833 na tržaški gubernij naslovil posebno pismo, v katerem je zaprosil za posredovanje pri podelitvi škofovskega grba. Piše, da je do sedaj pri poslovanju uporabljal kar pečat tržaškega ordinariata, ki pa je bil slabe kakovosti in je bolj ustrezal kakemu župnijskemu kot pa škofijskemu pečatu.⁷⁵ V skladu z odlokom iz leta 1824 in 1832 je zaradi združitve škofij Koper in Trst v eno škofijo zaprosil tudi za podelitev grba. Prošnji je priložil barvni osnutek grba in njegovo razlago ter zaprosil, da ga posredujejo v potrditev ustrežni instituciji na Dunaj. Obenem je izrazil dvom, da bo njegovi prošnji kmalu ustrezno, saj spričo poenotenja cerkvenih grbov v celotni monarhiji obstaja velika verjetnost, da bo zaradi preobremenjenosti pristojnega urada odločitev o njegovi prošnji sprejeta pozno, morda celo čez nekaj let.⁷⁶

Leta 1824 je bilo predlagano, da bi bil po združitvi škofij Trst in Koper na uradnem škofijskem pečatu upodobljen enostavni škofijski emblem z omembo

škofovega imena. O škofijskem grbu naj bi razmišljali šele po dokončni združitvi škofij Koper in Novigrad s škofijo Trst, vseboval pa naj bi attribute vseh treh škofij. V vmesnem času naj bi škofijski pečat predstavljal združeni škofiji Koper in Trst.

Prvi predlog upodobitve grba tržaško-koprske škofije je bil sledeč: vodoravno razdeljen ščit na dva dela, pri čemer bi bila spodnja polovica tudi navpično razdeljena na dva dela. Na desni strani bi bil upodobljen grb mesta Trst, pri čemer bi bil ščit vodoravno razdeljen. Na vrhu bi v zlatem polju stal črn dvoglav orel, pod njim pa bi bila upodobljena avstrijska zastava. Preko nje bi stala pokončna helebarda (sulica) sv. Sergeja kot zavetnika mesta Trst in rimskega tribuna. V desni, zeleni polovici ščita, bi bil grb mesta Koper, srebrn ščit z glavo Aegide (meduze), pri čemer je Aegida staro ime za Koper. V zgornji modri polovici ščita bi bili dve prekrizani škofovski palici dveh škofij, ki bi ju na sredi držala ena roka. Ta bi simbolizirala združitev konkatedrale v Koprno s tržaško stolnico. Nad ščitom bi stali škofovski attribute: na sredini mitra, desno in levo škofovski križ in palica (pastorale). Nad omenjenim bi bil postavljen razkošen zelen škofovski klobuk (galero), iz katerega bi na vsako stran ščita padalo šest zelenih cofkov. Vse skupaj bi bilo upodobljeno na umetniško okrašenem ščitu iz lista.

⁷⁵ Njegov predhodnik, škof Leonardis, tudi ni imel škofovskega grba, zato je pri poslovanju uporabljal kar grb mesta Trst. Prim. ÖStA, AVA, Adel HAA Adelsgeneralien 637b.5, prot. št. 9850/1629 z dne 15. aprila 1834, Poročilo škofa Ravnikarja z dne 24. decembra 1833 (št. 2329), str. 17–24.

⁷⁶ ÖStA, AVA, Adel HAA Adelsgeneralien 637b.5, prot. št. 9850/1629 z dne 15. aprila 1834, Prošnja škofa Ravnikarja (št. 1529), str. 14–15.

Podelitev škofovskega grba škofu Matevžu Ravnikarju (ADT, Carte pergamene, Raunicher 6, listina 1834 april 26, Dunaj).

Če prvi predlog ne bi bil potrjen, je Ravnikar ponudil še drugo varianto, ki pa je bila zelo podobna prvi. Simbolno bi škofiji povezovala mestna svetnika v značilnih barvah mest Trst in Koper (*zur Symbolisierung der beyden Diözesen die Schutzheiligen von Triest und Capo d'Istria in den Farben dieser Städte*). Grbovni ščit bi bil razdeljen na tri polja. Spodnje polje bi bilo razdeljeno na dve polovici, ki bi vsebovali podobi obeh stolničnih svetnikov, levo sv. Justa iz Trsta, ki v desnici drži mučeniško palmovo vejo, v levici pa tržaško stolnico, in desno sv. Nazarija iz Kopra, ki z desnico blagoslavlja, v levici pa drži koprsko stolnico. Nad njima bi bili v modrem polju v obliki Andrejevega križa prekrizani škofovski palici dveh škofij, ki bi ju na sredi držala roka. Škofovski palici bi predstavljali dve škofiji (Trst in Koper), roka pa tržaško-koprskega škofa, ki vodi in povezuje združeni škofiji. Na vrhu ščita v tretjem zlatem polju bi bil avstrijski cesarski orel, ki bi ponazarjal, da je združena tržaško-koprska škofija pod patronatom in zaščito vladarske hiše. V zvezi z napisom je bilo predlagano, da bi bila dovoljena uporaba naziva tržaški grof, saj naj bi bila tudi ljubljanski knezoškof in goriški knezoadškof Kranjski vojvoda oziroma pokneženi goriški grof, v svojih škofovskih grbih pa sta smela uporabljati tudi grba Kranjske in Goriške. Da bi se izognili morebitnim težavam oziroma napačnemu razumevanju, je bilo posebej poudarjeno, da se ta naziv ne veže na osebo škofa, temveč zgolj na pokrajino. Ravnikar je v svoji prošnji tudi poudaril, da bi se rad izognil številnim dopisom, povezanim s škofijskim pečatom, ki so že bili in še bodo poslani na različne urade. Iz njegove narave namreč izhaja, da bi rad uporabljal čim bolj preprost pečat.⁷⁷

Dunajska dvorna pisarna je po preučitvi obeh predlogov soglašala s prvim in ga potrdila.⁷⁸ 26. aprila 1834 je bila spisana slovesna pergamentna listina, s katero je dunajska združena dvorna pisarna pod vodstvom vrhovnega kanclerja Antona Friderika grofa Mittrowskega von Mittrowitz und Nemischl (1830–1842) tržaško-koprskega škofu Matevžu Ravnikarju podelila sledeč škofovski grb: navpično deljen ščit z modrim poljem na vrhu ščita, ki je na desni polovici prečno razdeljen še na štiri enake dele, in sicer tako, da je najvišje polje zlate barve, drugo, spodnje, rdeče, tretje srebrne in zadnje rdeče barve.⁷⁹ Leva polovica ščita je obarvana zeleno. Na vrhu ščita sta v obliki Andrejevega križa druga na drugo položeni srebrni škofovski palici dveh škofij, ki ju na sredi drži naravna roka. V zgornjem polju desne polovice ščita je upodobljen dvoglavni črn orel, iz kljunov mu visi rdeč jezik, preko preostalih treh polj pa stoji pokončen že-

lezen zgornji del helebarde sv. Sergeja. V levi polovici ščita lebdi ovalen srebrni ščit, na njegovi sredini pa je upodobljena ženska glava z bujnimi srebrnimi lasmi. V desnem zgornjem kotu ščita stoji posevno desno postavljena srebrna in z zlatom obrobljena škofovska mitra, okrašena z zlatom in dragimi kamni, iz levega zgornjega kota ščita pa moli posevno levo postavljena zlata škofovska palica. Iz sredine ščita se dviga srebrni križ s konicami v obliki triperesne deteljice. Ščit obdaja zlata, deloma skupaj zvita in umetniško izrezljana obroba. Nad grbom lebdi okrogel zelen škofovski klobuk, iz katerega na vsako stran pada šest cofov.⁸⁰

Taka oblika grba je ostala v veljavi vse do leta 1977, ko je papež Pavel VI. (1963–1978) »zaradi spremenjenih razmer in časom primerno« z bulo *Prioribus saeculi* razdružil ozemlje združene tržaško-koprske škofije in odločil, »da se koprška škofija povrne v tisto stanje, v katerem je bila do leta 1828.«⁸¹ Posledično je bil opuščen Ravnikarjev grb, ki so ga uporabljali njegovi nasledniki. Današnji grb tržaške škofije vsebuje tudi nekaj heraldičnih elementov Ravnikarjevega škofovskega grba, prikazuje pa bogato zgodovino tržaške škofije: spremembo škofijskega grba v času cesarja Friderika III. Habsburškega (1452–1493) leta 1464 – rdeča in bela barva s pozlačeno helebardo in črnim orlom v rumenem polju simbolizirata Sveto rimsko cesarstvo, ko je bila tržaška škofija pod cesarjevim patronatom in je nekdanji tržaški škof Enej Silvij Piccolomini (1447–1450) postal papež Pij II. (1458–1464). Pomemben del je tudi zgornja polovica ščita s Kristusovim monogramom v rdeči barvi, ki spominja na Oglej, prekrizani zeleni palmovi veji pa simbolizirata tržaške mučence, med drugim blažene-ga Francesca Giovannija Bonifacia (1912–1946).⁸²

⁸⁰ ... eines senkrecht getheilten Schildes mit einem blauen Schildeshaupt, welcher in der rechten Hälfte nochmals quer in vier gleiche Theile und zwar dergestalt getheilt ist, daß das oberste Feld von Goldfarbe, das zweite unterste von rother, dann das dritte von Silberfarbe und die linke Schildeshälfte von grüner Farbe sey. Im Schildeshaupt sind zwei silberne Bischofsstäbe in der Form eines Andreaskreuzes übereinander gelegt und werden von einer natürlichen Hand in der Mitte der Kreuzung gehalten. Im obersten Felde der rechten Schildeshälfte erscheint ein zweiköpfiger schwarzer Adler mit ausgeschlagenen rothen Zungen und die übrigen drei Felder sind mit einer aufrechten eisernen Hellebarden Spitze belegt. In der linken Hälfte schwebt ein ovalennder silberner Schild, in dessen Mitte ein weibliches Haupt mit Schlangenbaaren gleichfalls in Silberfarbe zu sehen ist. Auf der rechten Oberecke des Schildes ruht eine schrägrechts gestellte, mit Gold und Edelsteinen gezierte silberfarbs und goldverbrämte Bischofsmütze und an der linken Oberecke ragt ein goldener Bischofsstab in schräglinker Stellung, aus der Mitte des Haupttrandes aber ein silbernes Kleeblattkreuz hervor. Den Schild umgibt eine goldene theilweise zusammengerollte und umkünstlichen Einschnitten ausgezakte zierliche Einfassung. Über den Wapen schwebt der runde grüne bischöftliche Hut mit seinen zu beiden Seiten herabhängenden sechs Quasten ... Prim. ADT, Carte pergamene, Raunicher 6, listina 1834 april 26., Dunaj.

⁸¹ Dolinar, *Slovenska cerkvena pokrajina*, str. 216–219, št. 34; *Lo stemma della Diocesi di Trieste*.

⁸² *Beato Francesco Bonifacio, sacerdote e martire. Partito: nel 1° di rosso alla fascia d'argento, caricato dell'alabarda di San Sergio d'oro, posta in palo e uscente dalla partizione; nel 2° dello stes-*

⁷⁷ ÖStA, AVA, Adel HAA Adelsgeneralien 637b.5, prot. št. 9850/1629 z dne 15. aprila 1834, Poročilo škofa Ravnikarja z dne 24. decembra 1833 (št. 2329), str. 15, 20.

⁷⁸ ÖStA, AVA, Adel HAA Adelsgeneralien 637b.5, prot. št. 7903/1296 z dne 24. februarja 1834.

⁷⁹ Barva zadnjega polja ni opisana.

Grb tržaške škofije od leta 1977 naprej.

Ob smrti

Mož, ki je uveljavil svoj predlog grba in je skorajda 14 let uspešno vodil tržaško-koprsko škofijo, je življenjsko pot sklenil v Trstu 20. novembra 1845. Njegove zadnje dneve je opisal tržaški duhovnik Jožef Kovačič, ki je spremljal škofovo poslednje trpljenje. Veliki zvon svetega Justa tržaške stolne cerkve je duhovščini in vernemu ljudstvu takrat naznanil, da so ostali brez svojega pastirja. Na Ravnikarjevo izrecno željo ga je pokopal takratni goriški nadškof in ilirski metropolit Franc Ksaver Lušin (1835–1854), in sicer poleg njegovega očeta na pokopališču svete Ane.⁸³ Njegova smrt je odjeknila v slovenskem prostoru, pa tudi izven meja cesarstva. Dr. Janez Bleiweis je v *Novicah* že v 2. številki leta 1846 objavil prispevek *Slovenca tudi Francozje časté*. V njem je opisal, kako kmalu so bili v Parizu obveščeni o smrti škofa Rav-

nikarja. Uredništvo francoskega časopisa *Le necrologe universel du XIX siecle* je želelo, da mu posredujejo življenjepis umrlega škofa. Ob tem naj bi višji urednik Saint-Maurice Cabany svoj dopis sklenil z besedami: »Noben človek ne zasluži bolj ko rajniki Ravnikar priti v te velike bukve, v katerih so vse imenitne osebe sedajnjega stoletja zapisane.« Bleiweis je k temu zapisal: »Komu bi serce od veselja ne poskakovalo, slišati, kakó ptuj narod Slovenca častí!«⁸⁴

Častili pa ga niso le na tujem, pač pa tudi doma, saj je v oporoki vse premoženje volil v dobrodelne namene. Mednje gre gotovo šteti tudi Ravnikarjeve dijaške ustanove, od katerih je štiri ustanovil za tržaške, dve pa za kranjske dijake.⁸⁵ Pri teh so, kakor je določil v oporoki, imeli prednost njegovi sorodniki, nato dijaki iz rodnih Vač in krajev domače župnije, naposled pa »vsi dijaki s Kranjskega. Uživate se lahko na vseh šolah – že tudi na osnovnih.«⁸⁶

so all'aquila bicipite di nero, coronata, membrata e lampassata d'oro, uscente dalla partizione. Col capo d'argento, a due rami di palma di verde in decusse, attraversati dal monogramma PX di rosso. Podrobneje o sestavi in razlagi sedanjega tržaškega škofijskega grba glej spletno stran tržaške škofije: *Lo stemma della Diocesi di Trieste*; Cuscito, Trieste, str. 70.

⁸³ Ravnikar, *Tržaško-koprski škof Matej Ravnikar*, str. 11–12.

⁸⁴ *Kmetijske in rokodelske novice*, 14. 1. 1846, str. 6.

⁸⁵ Več o štipendijah na Kranjskem, med katerimi sta bili tudi dve Ravnikarjevi štipendiji, gl. Ribnikar, *Študentske in dijaške*, str. 9–16.

⁸⁶ Ravnikar, *Tržaško-koprski škof Matej Ravnikar*, str. 25.

Namesto sklepa

Pričujoči prispevek na podlagi arhivskega gradiva nekoliko podrobneje osvetljuje posamezne življenjske postaje tržaško-koprškega škofa Matevža Ravnikarja. Ta je sled, ob vsej svoji večkrat omenjeni vsestranskosti, zanimivo, pustil tudi v svetu heraldike. Prispevek je tako tudi svojevrstno vabilo k nadaljnjim raziskovanjem na različnih področjih njegovega delovanja, ki so se z vzpostavitvijo dijaških ustanov in skrbjo za finančno podporo revnim znanja željnim učencem nadaljevala tudi po njegovi smrti. Prav zato je morda izpostavitve vprašanja in predstavitev prejemnikov njegovih štipendij primeren začetek tovrstnega raziskovanja.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ADT – Archivio storico diocesano di Trieste
Archivio della Diocesi di Trieste e Capodistria (1830–1977), Sede vacante
Carte pergamentene, Raunicher

ARS – Arhiv Republike Slovenije
SI AS 14, Gubernij v Ljubljani
SI AS 16, Deželno predsedstvo za Kranjsko

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana
NŠAL 4, Škofijski arhiv 4
ŽA Vače, Matične knjige, R 1771–1806

ÖStA – Österreichisches Staatsarchiv, Wien
AVA – Allgemeines Verwaltungsarchiv
Kultus AK Katholisch
Adel HAA Adelsgeneralien
Unterricht StHK Teil 2

ČASOPISI

Illyrisches Blatt, 1831.
Kmetijske in rokodelske novice, 1845, 1846.
L'Istria, 1847.
Novice, 1846.
Učiteljski tovariš, 1877.

LITERATURA

Ambrožič, Matjaž: Prošti, dekani in kanoniki ljubljanskega stolnega kapitlja. *Stolnica sv. Nikolaja v Ljubljani 1707* (ur. Metod Benedik). Ljubljana: Stolna župnija sv. Nikolaja: Inštitut za zgodovino Cerkev pri Teološki fakulteti; Celje: Društvo Mohorjeva družba, 2008, str. 85–103.
Ambrožič, Matjaž: Ustanovitve zasebnih kanonikatov ljubljanskega stolnega kapitlja. *Stolnica sv.*

Nikolaja v Ljubljani 1707 (ur. Metod Benedik). Ljubljana: Stolna župnija sv. Nikolaja: Inštitut za zgodovino Cerkev pri Teološki fakulteti; Celje: Društvo Mohorjeva družba, 2008, str. 48–84.
Ciperle, Jože: *Podoba velikega učilišča ljubljanskega. Licej v Ljubljani 1800–1848*. Ljubljana: Slovenska matica, 2001 (Razprave in eseji; 49).
Cuscito, Giuseppe: *Trieste. Diocesi di frontiera. Storia e storiografia*. Trieste: Editreg Editore – Trieste, 2017.
Dolinar, France Martin: *Slovenska cerkvena pokrajina*. Ljubljana: Teološka fakulteta, Inštitut za zgodovino Cerkev, 1989 (Acta Ecclesiastica Sloveniae; 11).
Gall, Franz: *Österreichische Wappenkunde. Handbuch der Wappenwissenschaft*, 3., unveränderte Auflage. Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 1996.
Grdina, Igor: Ravnikar, Matevž. *Enciklopedija Slovenije. 10: Pt–Savn*. (gl. ur. Marjan Javornik). Ljubljana: Mladinska knjiga, 1996, str. 105.
Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi sive, summorum pontificum, S.R.E. Cardinalium, ecclesiarum antistitum series e documentis tabularii praesertim Vaticani collecta, digesta, edita. Vol. 6: a pontificatu Clementis pp. XII. (1730) usque ad pontificatum Pii pp. VI. (1799) (ur. Remigium Ritzler, Pirminum Sefrin). Patavii: Il messaggero di s. Antonio, 1958.
Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi sive, summorum pontificum, S.R.E. Cardinalium, ecclesiarum antistitum series e documentis tabularii praesertim Vaticani collecta, digesta, edita. Vol. 7: a pontificatu Pii pp. VII. (1800) usque ad pontificatum Gregorii pp. XVI. (1846) (ur. Remigium Ritzler, Pirminum Sefrin). Patavii: Il messaggero di s. Antonio, 1968.
Kosec, Franciscus: *Necrologium cleri saecularis et regularis unitarum Dioeceseon Tergestinae et Justinopolitanae ab anno 1830–1912*. Pisini: typis »societatis Tipographicae«, 1912.
Kovačič, Jožef: Matevž Ravnikar, prvi Terzaško - Koperski škof. *Drobtinice* 13, 1858, str. 81–107.
Marn, Josip: Vladika Matej Ravnikar. *Jezičnik* XV, 1877, str. 63–70.
Ravnikar, Jernej: *Tržaško-koprski škof Matej Ravnikar, slavni pisatelj in pedagog slovenski. V spomin razkritja spomeniške plošče, v 13. dan julija 1890 l. v njegovi rojstveni hiši na Vačab, slovenski mladini poklonil Jernej Ravnikar, slovenski učitelj*. Ljubljana: Družba sv. Cirila in Metoda, 1890 (Knjižnica Družbe sv. Cirila in Metoda; zv. 5).
Ribnikar, Peter: Študentske in dijaške štipendijske ustanove na Kranjskem. *Arhivi* XXII, 1999, št. 1–2, str. 9–16.
Volčjak, Jure: *Ordinacijska protokola goriske nadškofije 1750–1824, 1. del: 1750–1764*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2010 (Viri/Arhivsko društvo Slovenije, 31).
Volčjak, Jure: *Ordinacijska protokola ljubljanske (nad)škofije 1711–1824, 2. del: 1761–1824*. Ljubljana:

Arhivsko društvo Slovenije, 2016 (Viri/Arhivsko društvo Slovenije, 39).

Volčjak, Jure: Škofovska grba lavantinskih škofov Jakoba Maksimilijana Stepišnika in Mihaela Napotnika. *Miscellanea* (ur. Bogdan Kolar). Ljubljana: Teološka fakulteta, 2016 (*Acta Ecclesiastica Sloveniae*, 38).

Zgodovina slovenskega slovstva. II: Romantika in realizem (ur. Lino Legiša). Ljubljana: Slovenska matica, 1959.

Žnidaršič Golec, Lilijana: *Kapiteljski arhiv Ljubljana. Inventar fonda. Zv. 1: Fasc. 1–60*. Ljubljana: Stolni kapitelj, 2006 (Priročniki / Nadškofijski arhiv Ljubljana, 3).

S P L E T

Beato Francesco Bonifacio, sacerdote e martire. Dostopno na: <https://www.diocesi.trieste.it/beato-francesco-bonifacio-sacerdote-e-martire/> (12. 6. 2019).

Klinec, Rudolf: Braunizer de Braunthal, Jožef Benedikt (1760–1844). *Slovenska biografija*. SAZU, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. Dostopno na: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1003110/#primorski-slovenski-biografski-leksikon> (11. 6. 2019).

Lo stemma della Diocesi di Trieste. Dostopno na: <https://www.diocesi.trieste.it/lo-stemma-della-diocesi-di-trieste/> (12. 6. 2019).

Pahor, Nina in Ana Pestotnik: Ravnikar, Matevž (Matej). Dostopno na: [http://www.primorci.si/osebe/ravnikar-matev%C5%BE-\(matej\)/1651/](http://www.primorci.si/osebe/ravnikar-matev%C5%BE-(matej)/1651/) (28. 5. 2019).

Pirjevec, Avgust: Mešutar, Andrej (1791–1865). *Slovenska biografija*. Ljubljana: SAZU, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. Dostopno na: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi363310/#slovenski-biografski-leksikon> (11. 6. 2019).

Snoj, Andrej in Milena Uršič: Ravnikar, Matevž, častni kanonik (1776–1845). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. Dostopno na: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi490933/#slovenski-biografski-leksikon> (31. 5. 2019).

S U M M A R Y

On the life, career, and episcopal coat of arms of Matevž Ravnikar, Bishop of Trieste–Koper (1776–1845)

Matevž Ravnikar (1830–1845), Bishop of Trieste–Koper, was the subject of quite a number of articles which provide us with quite a good insight into his life, work, as well as the conditions and time in which he held various offices. Already while pursuing his education, he took a teaching job in the family of a Carniolan territorial governor Hohenwart and after completing his theology studies, he immediately became a professor in dogmatic theology and was later promoted to seminary headmaster. During the Illyrian Provinces, he served as the Chancellor of the Ljubljana Central School as well as a lecturer on philosophy and the Bible. He is known to Slovenian public primarily as a national awakener, a fighter for the Slovenian language, a student of Jernej Kopitar, a »reformer of Slovenian prose,« and a translator. Yet, first and foremost, Ravnikar was a priest, and as such he held various offices as well as received various recognitions and honours, from being appointed cathedral canon of Ljubljana to holding a bishop's crosier. By drawing on archival documents, the contribution at hand aims to cast light on some of these crucial stations in Ravnikar's life which marked him and ultimately raised him to the seat of the Diocese of Trieste–Koper. It was there that Matevž Ravnikar left a visible trace on the life of the diocese with his work and devotion, as well as on the world of heraldry by selecting the coat of arms of the newly established Diocese of Trieste–Koper.

R I A S S U N T O

Vita, carriera e stemma episcopale di Matevž Ravnikar, vescovo di Trieste–Capodistria (1776–1845)

Molti articoli sono già stati scritti sul vescovo di Trieste–Capodistria, Matevž Ravnikar (1830–1845), e sul suo operato e ci offrono un'ottima prospettiva della sua vita e del suo lavoro, nonché della situazione e del tempo in cui egli svolse varie funzioni. Già durante il periodo della sua formazione lavorava come insegnante privato presso la famiglia del governatore provinciale carniolico Hohenwart, e dopo essersi laureato in teologia, prima divenne subito professore di dogmatica, successivamente divenne direttore del seminario e, durante il periodo delle Province illiri-

che, fu cancelliere della Scuola centrale di Lubiana e docente di filosofia e della Sacra scrittura. L'opinione pubblica slovena lo conosce principalmente come promotore del risveglio nazionale, combattente per la lingua slovena, allievo di Jernej Kopitar, »riformatore della prosa slovena« e traduttore. Ma Ravnikar era prima di tutto un prete e in quanto tale svolse varie funzioni e ricevette numerosi riconoscimenti e onorificenze – dalla nomina di canonico capitolare di

Lubiana al pastorale. Alla luce dei documenti d'archivio, il presente articolo vuole chiarire alcune delle più rilevanti tappe di vita che segnarono Ravnikar e infine lo portarono alla sede episcopale della diocesi di Trieste–Capodistria. Fu lì che Ravnikar, con la sua opera e la sua dedizione, lasciò tracce visibili nella vita della comunità diocesana e, infine, anche nel mondo dell'araldica, dato che scelse lo stemma della nuova diocesi di Trieste–Capodistria.

1.04 Strokovni članek

UDK 711.453.4(450.361Trst)"18"
656.615(450.361Trst)"18"

Prejeto: 9. 7. 2019

Eva Holz

dr., znanstvena svetnica v. p., ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: eva.holz@zrc-sazu.si

Henrik Costa in njegov opis svobodnega pristanišča Trst leta 1838

IZVLEČEK

Leta 1838 je na Dunaju izšlo delo Henrika Coste *Der Freihafen von Triest. Oesterreich Hauptstapelplatz für den überseeischen Welthandel*. Razdeljeno je na tri poglavja. V prvem so predstavljeni morski tokovi, vetrovi, »slabi« in »dobri« letni časi, ki so lahko ovirali dostop do pristanišča, in geografska lega mesta. Avtor spregovori o dostopnosti pristanišča po morju in kopnem. V drugem delu je pregledno in na kratko predstavljena zgodovina pristanišča od Karla VI. do leta 1836, v tretjem delu pa so predstavljeni institucije in organi oblasti, ki so bili potrebni za uspešno delovanje svobodnega pristanišča. Temu delu so dodane statistične tabele o trgovanju in frekvenci prometa v pristanišču med letoma 1815 in 1835.

KLJUČNE BESEDE

Henrik Costa, tržaško pristanišče, trgovina, ploeba na dolge razdalje, obrežna ploeba (kabotaža), borza, zavarovalništvo, lazaret

ABSTRACT

HENRIK COSTA AND HIS DESCRIPTION OF THE FREE PORT OF TRIESTE IN 1838

In 1838, the book by Henrik Costa *Der Freihafen von Triest. Oesterreichs Hauptstapelplatz für den überseeischen Welthandel* was published in Vienna. The work is divided into three chapters. The first chapter describes the geographical position of the city of Trieste, sea currents, winds, »good« and »bad« seasons, which might hinder access to the port. The author presents the port's accessibility by sea and land. The second chapter provides a concise and systematic overview of the history of the port, from Charles VI to 1836, and the third chapter presents the institutions and authorities necessary for the smooth operations of the free port. This part also contains statistical tables on the trade and the frequency of port traffic between 1815 and 1835.

KEY WORDS

Henrik (Heinrich) Costa, Trieste port, trade, long-distance navigation, coastal navigation (cabotage), stock exchange, insurance industry, lazaretto

Leta 1838 je na Dunaju izšlo delo Henrika Coste *Der Freihafen von Triest. Oesterreich Hauptstapelplatz für den überseeischen Welthandel*. Obsega 157 strani besedila in 65 strani statističnih podatkov o vplutju in izplutju ladij ter o njihovem tovoru. V času, ko je pisal to knjigo, je bil Costa že c. kr. prvi komisar komore, dohodninski in okrajnosodni referent ter član c. kr. kmetijskih družb na Štajerskem, Kranjskem in Goriškem.¹

Costa je delo razdelil v tri poglavja. V prvem je predstavil geografsko lego Trsta, njegovo topografijo, plimovanje morja ter vetrove in viharje, ki so vplivali na življenje v pristanišču. V drugem poglavju je na kratko preletel zgodovino od nastanka svobodnega pristanišča leta 1719 do leta 1836. V tretjem poglavju pa je predstavil številne ustanove, ki so bile potrebne za uspešno delovanje pristanišča. Temu poglavju je dodal statistični pregled frekvence pomorskega prometa v Trstu med letoma 1815 in 1835.

Costov prikaz svobodnega pristanišča temelji le na gospodarskem pomenu pomorske trgovine, ki je potekala skozi pristanišče. Nacionalna in verska vprašanja omenja le mimogrede, ko našteva trgovce različnih narodnosti in veroizpovedi, ki so delovali v Trstu.

Moj prispevek predstavlja knjigo kot takšno in je zato brez komentarjev. Za njeno predstavitev sem se odločila, ker je malo poznana in težko dostopna, prinaša pa zanimive podatke o razvoju pomorske trgovine v Trstu prve polovice 19. stoletja. Upam, da bo zbudila radovednost kakega gospodarskega zgodovinarja.

I. Geografska lega, topografija, plimovanje, tokovi, vetrovi in viharji; slabi in dobri letni časi; dostop do pristanišča po vodi in po kopnem

Geografska lega, topografija

V prvem delu knjige je Costa najprej predstavil okolje, v katerem je pristanišče Trst sploh nastalo. Najprej se je posvetil mejam takratnega svobodnega pristanišča: obala od Sv. Križa do Žavelj in morje, ki leži med tema točkama. Ozemlju v zaledju, ki je spadalo v območje svobodnega pristanišča (oziroma območje, ki je bilo izvzeto iz carinjenja), je določil meje že patent iz 24. aprila 1769. Sem so spadale vasi in občine Škedenj (Servola), Lonjer (Longera), Bazovica, Gropada, Trebče (Trebich), Padriče (Padrich), Opčine (Obichina), Prosek (Proseco), Kontovel (Contovello) in Sv. Križ (St. Croce). V gubernijskem naznanilu iz 14. decembra 1835 ni bila več omenjena občina Škedenj, dodani pa sta bili občini Barkovlje (Barcola) in Bane (Bana). V sporazumu s

c. kr. dvorno trgovsko komisijo in c. kr. dvorno pisarno je bila 2. julija 1820 sprejeta nova carinska meja. Od Reke proti Trstu je do Bazovice tekla ob reški poštni cesti, od katere je bila na levi strani (v smeri proti Istri) oddaljena le 100 sežnjev (okoli 189,6 m), na t. i. Peščenjaku (Sandberg) se ji je priključil škedenjski okraj in se začel prosti tržaški okraj proti Bazovici. Tu je meja prekoračila reško poštno cesto in nato tekla 100 sežnjev (okoli 189,6 m) nad poštno cesto v ravni črti proti Kranjski do Sv. Križa in proti Nabrežini. Od tu dalje se je navezala na mejo tržaškega pristaniškega okraja in šla po njej mimo Podmilja in v morje. Mejnike so postavili na mestih, kjer fizični položaj ni bil tak, da bi bila razmejitve jasna.

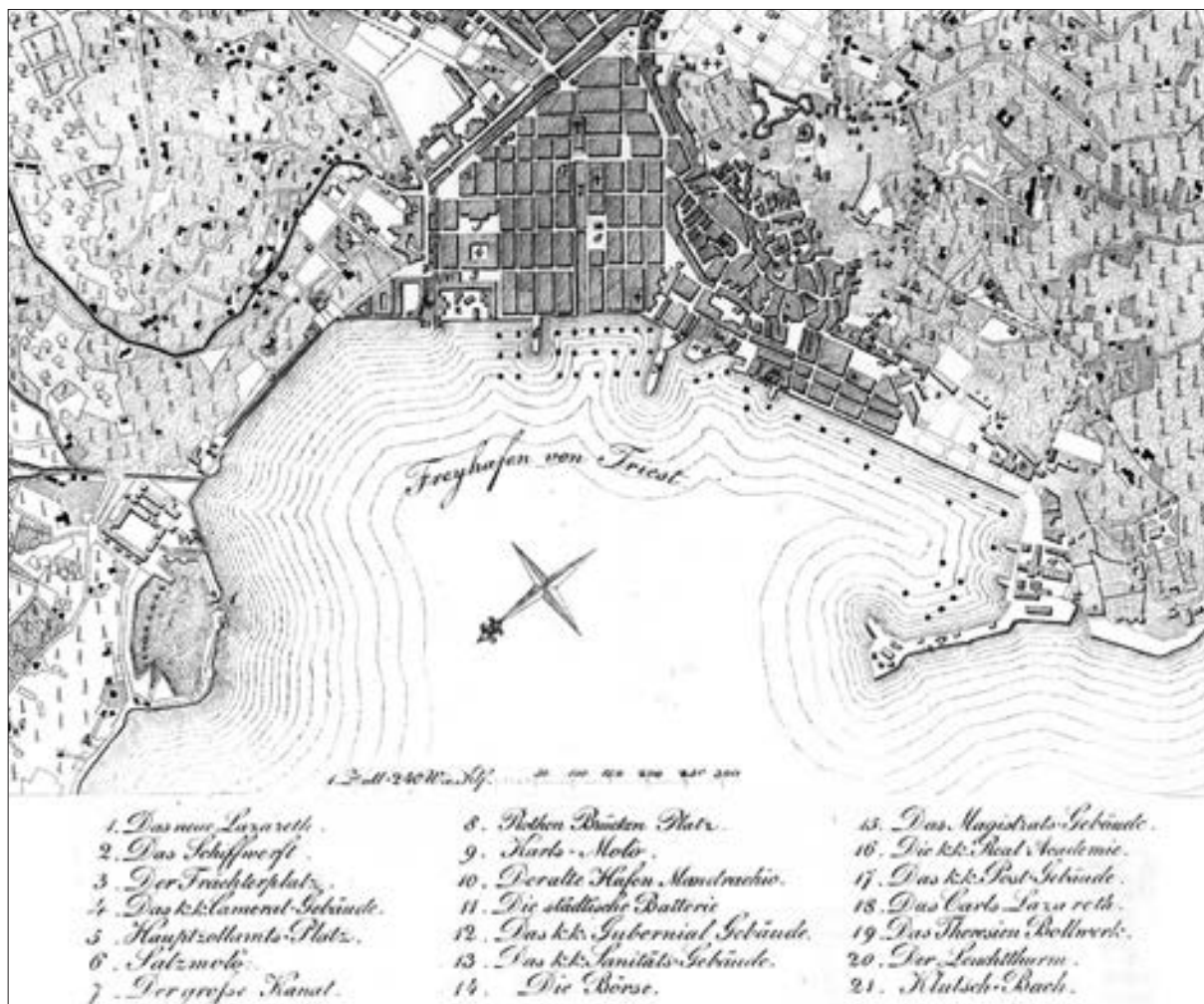
Površina mesta in teritorialnega ozemlja je bila 1,6 geografske kvadratne milje (92,083 km²). Pristanišče so na levi in desni strani varovale topovske baterije. Na desni strani so bile postavljene pri Sv. Jerneju (St. Bartholome) pri novem lazaretu, pri izhodu iz lazareta, levo ob velikem vhodu v lazaret in pri t. i. Tivoliju ali Augartnu. Na levi strani je bila baterija postavljena pri pomolu sv. Karla (St. Carlo), pri starem lazaretu ob vznožju svetilnika, pri izhodu iz lazareta, pri družbi Vojnovič (Vainovitz), kjer so bila včasih stara kopaljšča, in pri začetku aleje proti Sv. Andreju.

Sledita podrobnejša razlaga razmer v pristanišču in opis njegove gradnje. Nasproti si stoječi bateriji na nasipu sv. Terezije in pri novem lazaretu sta varovali pristanišče, v katero so lahko vplule ladje vseh kategorij ob skoraj vsakem vetru. Ni se jim bilo treba bati ledu, skal, otočkov ali peščin. Edino peščino, ki so jo našli tu, so uporabili pri gradnji nasipa sv. Terezije; dolg je bil 330 sežnjev (625,68 m) in širok 10 sežnjev (18,96 m), na zunanjem koncu pa je imel obseg 170 sežnjev (322,32 m). Ta pomol je pristanišče branil pred burjo. Pomol sv. Karla je stal med Velikim kanalom in starim pristaniščem, dolg je bil 70 sežnjev (132,72 m) in širok 17 sežnjev (32,23 m). Solni pomol (Molo del Sale) je bil dolg 45 sežnjev (85,32 m) in širok 10 sežnjev (18,96).

S cesarskim odlokom 3. aprila 1835 je bilo določeno podaljšanje obrambnega jezua (nasipa) na levi obali ob izlivu potoka Ključ, to je ob ladjedelnici Panfilli (cena tega dela je znašala 30.923 goldinarjev in 17 ½ krajcarjev), da bi potoku onemogočili zaspavanje tega dela pristanišča s peskom in muljem. Ta material so namestili na zeleno mesto med ladjedelnico in malim vhodom v novi lazaret. Da bi popolnoma zavarovali pristanišče, so se v času, ko je Costa pisal to razpravo, pripravljali na gradnjo četrtega nasipa, ki pa ga v tem času niso zgradili.

Tako so na novem mestu v morsko dno zabili tri vrste med seboj pravilno oddaljenih drogov. V dveh zunanjih vrstah se je lahko privezalo 400 ladij, ne da bi za to potrebovale sidranje. Male ladje so uporabljale drogeve, ki so bili bližje obali, srednja vrsta drogov je bila namenjena velikim ladjam, zadnja zunanja

¹ Več o Henrik Costi in njegovih zgodovinskih delih glej v: Olga Janša Zorn: *Historično društvo za Kranjsko*. Ljubljana: Modrijan, 1996, str. 179–196.

Trst v prvi polovici 19. stoletja. Legenda: 1. Novi lazaret, 2. Ladjedelnica, 3. Prostor za tovorne vozove, 4. C. kr. komorna stavba, 5. Glavna carinarnica, 6. Solni pomol (Salzmolo), 7. Veliki kanal, 8. Rdeči most, 9. Pomol sv. Karla, 10. Stari mandrač, 11. Mestno topništvo, 12. C. kr. gubernijska palača, 13. C. kr. sanitetna palača, 14. Borza, 15. Magistratna palača, 16. C. kr. realna akademija, 17. Poštna stavba, 18. Karlov lazaret, 19. Terezijino topništvo, 20. Svetilnik, 21. Potok Ključ (Costa, Der Freihafen von Triest, pred naslovnico).

vrsta pa je bila za ladje z veliko tonažo. Za zadnjo vrsto, kjer je bila globina morja 15 čevljev (4,74 m), so lahko spustile sidro vojne in trgovske ladje s po 350 tonami nosilnosti. Sidrišče nasproti staremu lazaretu je imelo dve vrsti drogov in je lahko sprejelo največ 50 ladij s tonažo od 250 do 350 ton. To sidrišče je pred vetrovi varoval nasip sv. Terezije, morje je bilo tu globoko od 5 do 9 čevljev (1,56 do 2,84 m). V prostoru med nasipom sv. Terezije in novim lazaretom so lahko sidro spustile številne ladje prve kategorije, čeprav je bil ta predel še najmanj zaščiten pred sunki burje.

Nasproti novi Sanitätsstrasse in na desni strani pomola sv. Karla sta lahko sto korakov od kopnega sidro vrgli dve ladji dolge plovbe. Morje je tu globoko 25 čevljev (7,9 m), naprej pa tudi do 70 ali 80 čevljev (22,12 do 25,28 m). Skoraj nasproti pomola sv. Karla se je lahko zasidrilo osem fregat ali šest ladij

dolge plovbe; tu je bilo morje ob oseki globoko 42 čevljev (13,27 m). Na pomolu sv. Karla, ki je dolg 70 sežnjev (132,72 m) in širok 10 sežnjev (18,96 m), so bili na obeh straneh jekleni obroči in pilastrji, kjer so se lahko ladje privezale. Manjše ladje obalne plovbe iz Dalmacije, Istre, Furlanije in papeške obale pa so se še vedno zasidrle v starem mandraču, kjer je bilo morje globoko do 16 čevljev (5,05 m).

Ob umetelno zgrajenem kanalu sv. Antona ali rdečem mostu, ki je bil dolg 196 sežnjev (371,7 m), širok 13 sežnjev (24,64 m) in globok od 10 do 13 sežnjev (18,96 do 24,64 m), je imelo prostor 30 velikih ladij, ki so bile tu zavarovane pred vsako nevarnostjo. Poleg tega so lahko tu male ladje natovarjale in iztovarjale, kar je veljalo tudi za večje ladje. Dno za sidro je bilo tu zelo varno, globina morja pa taka, da so se lahko velike ladje približale obrežju, ne da bi jim bilo treba paziti na plimo in oseko.

Na koncu poglavja Costa našteje merilna mesta jadranske obale v francoskih čevljih.

Plimovanje, tokovi, vetrovi, viharji, dobri in slabi letni časi

Po tej dokaj ugodni predstavitvi tržaškega pristanišča sledi nekoliko mrzel tuš, opis plime in oseke, predvsem pa vetrov, ki v posameznih letnih časih – predvsem pozimi – povzročajo težave in nesreče v pristanišču ali pa so tako neugodni, da ladje sploh ne morejo do pristanišča. Za ilustracijo Costa predstavi nekaj najslikovitejših primerov. 25. in 26. decembra 1830 je morje v zalivu tako naraslo, da je zalilo številne ceste v novem delu Trsta dva čevlja (0,63 m) visoko. Ladje so bile ob takih dogodkih v težavah. Omembe vreden vihar je v tržaškem pristanišču divjal 13. junija 1768 in razbil 13 zasidranih ladij. Septembra 1787 je orkan povzročil naraščanje morja; nekaterim ladjam so takrat popustila sidra, nekatere je vrglo na obrežje, tri so se razbile, dva mornarja sta ob tem divjanju neurja umrla, tovor (olje) pa so dan kasneje rešili iz morja. Pozimi 1802/1803 je dva meseca pihal široko, tako da 300 velikih ladij ni moglo zapustiti pristanišča. V noči z 11. na 12. januar 1803 pa je viharjni vzhodno-severovzhodni veter prinesel snežno nevihto; ob obali je popustil privez, zato se je več ladij odvezalo in so treskale med seboj, ker je bilo zaradi viharja reševanje nemogoče; devet ladij na pomolu pri starem lazaretu je propadlo. Jeseni 1808 so se južni vetrovi pojavili nenavadno zgodaj in se 28. septembra spremenili v jugozahodni vihar. Ta je pihal še ves dan 30. septembra, razvezal zasidrane ladje ter prizadel tudi ladje v mandraču in Velikem kanalu, predvsem pa so trpela plovila na severni strani pomola sv. Karla in nasproti pošte. Ena brigantina, štiri pielegi, ena trabakula, ena polaka, ena brazera in mnogo manjših plovil je bilo poškodovanih in uničenih. 26. decembra 1833 se je ob enih popoldne nenadoma pojavil divji severo-severozahodni vihar, ki je neprekinjeno divjal štiri ure ter močno prizadel zasidrane vojne in trgovske ladje. Avstrijski Lloyd je po viharju podal poročilo o škodi. Potopilo se je deset tabakul, pielegov in brazer, sedem je bilo naloženih z lesom, tri pa z žitom, desetim ladjam je razbilo šalupe, 26 ladij je bilo deloma v spodnjem delu, deloma na rebrih bolj ali manj poškodovanih, med njimi je bilo trinajst avstrijskih trgovskih ladij, smirnska poštna ladja, tri grške ladje, ena angleška, ena hanoverska, ena belgijska in ena danska.

Dostop do tržaškega pristanišča po morju in po kopnem

Dostopa v tržaško pristanišče niso ovirale plitvine, skale ali otoki. Ladje so lahko vanj zaplule skoraj ob vsakem vetru. Kljub temu so morali na levi strani računati s sipinami pri Primeru in Gradežu ter z mo-

čvaro pri Furlaniji. Na desni strani pa so morali biti pozorni na istrske čeri. Kljub vsem prizadevanjem za varno plovbo cesarju Karlu VI. ni uspelo zgraditi zelo potrebnega svetilnika. To se je zgodilo šele za časa cesarja Franca I. v začetku 19. stoletja. Svetilnik so zgradili na savudrijskem rtu Punta delle mosche, ki je segal daleč v morje in bil od Trsta oddaljen 25 italijanskih ali $6\frac{1}{4}$ geografskih milj (42,55 km). Tržaški trgovci so za ta svetilnik, ki je bil zgrajen po zgledu svetilnika v Livornu, prispevali 45.000 goldinarjev. Delovati je začel 17. aprila 1818. V začetku je za svetlobo skrbelo 42 karbidovk, njihovo vzdrževanje je stalo 3000 goldinarjev, v Costovem času pa je svetilo 35 svetilk na olje, ki so stale le 1000 goldinarjev in dajale enako močno svetlobo. Stolp je bil visok $18\frac{1}{3}$ sežnja ali 110 dunajskih čevljev (34,76 m). Zgrajen je bil iz kamnitih kvadrov v obliki stebra na kvadratnem podstavku. Steber je imel 16 dunajskih čevljev (5,05 m) premera, njegova glava pa 20 dunajskih čevljev (6,32 m). V notranjosti je do osmerokotne laterne vodilo 144 polžastih stopnic; laterna je bila visoka 14 čevljev (4,42 m), imela je 12 čevljev (3,79 m) premera in 144 kristalnih stekel. Glava svetilnika se je dvigala 106 dunajskih čevljev (33,49 m) nad morjem in je bila vidna že v oddaljenosti 25 italijanskih milj (42,55 km). Okrog laterne je vodil železen hodnik, iz katerega je molela roka, da je nakazala pot ladjam, ki so plule proti Trstu. Ta svetilnik je bil pomemben tudi za zavarovalniške družbe, ker jim je telegrafsko sporočal o prihajajočih ladjah. S pomočjo drugega telegrafa na Opčinah pa so sporočali podatke na observatorij na borzni hiši v Trstu. Svetilnik je letno svetil 3563 ur in 45 minut – v dolgih nočeh 15 ur in 40 minut, v kratkih pa 6 ur.

Od 12. februarja 1833 je v Trstu svetil še drugi svetilnik. Stal je v pristanišču na najbolj zunanji točki nasipa sv. Terezije ob starem lazaretu. Zgrajen je bil iz obalnega apnenca. Od roba kamnitega nasipa je bil oddaljen 360 dunajskih čevljev (113,76 m). Visok je bil 106 dunajskih čevljev (33,49 m), svetlobo, ki jo je oddajalo 42 oljenk, pa je bilo mogoče videti iz oddaljenosti 12 morskih milj (ali 3 nemške milje, to je 22,25 km). Tako se je njegovo svetlobo videlo od piranskih voda do Gradeža. Da bi se izognili kakršnikoli pomoti, je luč utripala na pol minute.

Ladje, ki so v Trst plule podnevi, so se orientirale po 100 morskih milj ali 25 nemških milj (185,47 km) oddaljenem Nanosu, za varno plovbo v sidrišče pa po Gabrovem hribu (Monte spaccato) med Opčinami in Bazovico. Naslednja orientacijska točka je bil pomol sv. Karla sredi pristanišča. Do leta 1818 so bili omejeni hribi edina orientacijska točka v zalivu.

Prihod po kopnem

V preteklosti so obstajale zamisli, da bi pristanišče s kanali povezali s kopnim in tako olajšali prihode tovornikov in voz, vendar to ni bilo izvedljivo, ker v

bližini ni primerne reke. Do leta 1779 je imel Trst le eno primerno trgovsko cesto, ki je potekala od t. i. stare ograde. En del ceste se je odcepil proti Kopru, drugi pa je tekel čez Kras desno proti Reki, levo pa na Kranjsko in v Furlanijo. V času vladavine Marije Terezije so leta 1779 začeli z gradnjo nove ceste. Ta se je v dolžini 2400 sežnjev (4,550 km) vzpela do Opčin, ki ležijo 185 sežnjev (350,76 m) nad morjem. Tu se je cesta razdelila proti Furlaniji in Italiji ter proti Kranjski, Koroški itd. Ta cesta je bila zelo strma in nevarna, na njej se je pripetilo precej nesreč; vozovi so v obe smeri potrebovali primerno priprego. Med letoma 1796 in 1830 zaradi vojn in drugih težav popravilo te ceste ni bilo mogoče.

Jugovzhodno od Trsta je 210 sežnjev (398,16 m) nad morjem proti Reki in Istri potekala še ena trgovsko-poštna cesta. Pri t. i. Vetrnem mlinu (Windmühle) se je po 1600 sežnjih (3,033 km) razdelila: en del je šel čez Bombo (Monte bello) proti Bazovici in Reki, na desno pa čez Žavlje v Istro.

Na koncu je Costa objavil še tabelo o oddaljenosti od Trsta po kopnem do raznih evropskih mest.

Pošta

C. kr. poštna ladja je do Krfa plula pet do osem dni, parnik pa je novembra 1834 iz Krfa do Trsta pripotoval v 45 urah. V tem poglavju so omenjene še nekatere pomorske povezave v bližini in trajanje vožnje.

II. Zgodovina svobodnega pristanišča Trst in njegove trgovine

To poglavje je razdeljeno na več podpoglavij. V njih so na kratko popisana najprelomnejša obdobja tržaške zgodovine. Osnova, na kateri Costa gradi zgodovino razvoja in uspeha svobodnega tržaškega pristanišča, sta trgovina in nanjo vezan promet.

Trgovske razmere pred razglasitvijo Trsta za svobodno pristanišče

Costa je menil, da je bil Trst že zelo zgodaj trgovsko naselje, seveda le za bližnjo okolico, s širitvijo trgovine pa je po njegovem mnenju začel rasti tudi pomen mesta. S tem so bila povezana trenja s prav tako trgovsko usmerjenimi sosedi, predvsem Benečani. Kako so reševali te probleme, je bilo v veliki meri odvisno od trenutne gospodarske in vojaške moči posameznega nasprotnika. 6. oktobra 1645 je Trst dobil pravico do še enega letnega sejma in do tedenskega sejma, kar je še spodbudilo razvoj trgovine na tem območju. V Trst so prihajali predvsem žito, olje in vino, medtem ko so sol pridobivali sami in jo tudi prodajali. Tržaške soline in prodaja soli so bili posebno poglavje v trgovski zgodovini mesta. Opisani razvoj je po Costovem mnenju pripeljal do tega, da je imel Trst v prvi polovici 17. stoletja 6000

do 7000 prebivalcev. K razvoju trgovine v Trstu so veliko pripomogli Judje, ki v mestu niso imeli težav.

Čas od Karla VI. do Napoleonovega prevzema oblasti v Trstu

To je najobsežnejše poglavje, ki govori o zgodovini Trsta. Costa najprej pregledno in na kratko poda politično in gospodarsko dogajanje na Jadranskem morju in širše. Opiše razmere, ki so Karlu VI. omogočile, da je Trst in Reko razglasil za svobodni pristanišči, ter vse obveznosti, ki so s tem nastale (Costa tu naredi napako, saj kot datum razglasitve svobodnega pristanišča navede 2. junij 1717, ko je bila razglašena prosta plovba po Jadranu; Trst in Reka sta svobodni pristanišči postala 18. marca 1719). Razglasitev svobodnih pristanišč v Trstu in na Reki je naletela na zavist in nasprotovanje bližnjih pristanišč, predvsem Benetk, pa tudi na prizadevanja, da bi še katero pristanišče pridobilo ta status, na primer Oglej, kar bi lahko močno vplivalo na razvoj kopenskega prometa na Kranjskem. Razglasitev Trsta in Reke za svobodni pristanišči je tako imela pozitivne posledice za razvoj kopenskega prometa v Avstriji.

Leta 1719 je bila ustanovljena Orientalna družba. S svojimi pristojnostmi in oprostitvami plačevanja obveznosti je precej ovirala hiter razvoj trgovanja v Trstu. Karel VI. si je z različnimi dovoljenji, ukrepi in patenti prizadeval okrepiti trgovsko in prometno napredovanje Trsta, vendar pravega razcveta teh dejavnosti ni dočakal. Njegova naslednica Marija Terezija leta 1741 ni obnovila delovanja Orientalne družbe, kar se je poznalo pri hitrejšem napredovanju Trsta.

V času vladanja Marije Terezije in Jožefa II. je Trst doživel prvi pravi razcvet. Cesarica je leta 1747 določila meje svobodnega območja, ki jih je Costa predstavil že v prvem poglavju, odnos do okolice ter pravice do carin in mitnin. Trgovanje je tako naraščalo, da je leta 1749 ukazala gradnjo nove carinarnice, vendar je bila zgrajena šele leta 1754 (leta 1838 je bila označena kot stara carinarnica).

Leta 1750 so za varnost ladij zgradili nov pomol nasproti staremu lazaretu. Zaradi povečanega prometa je bilo treba imenovati več senzalov (posrednikov); njihovo delovanje so 15. decembra 1751 uredili z zakonom. V mesto so se v času vladavine Marije Terezije naseljevali Judje, Turki, Grki ter trgovci iz nemških dežel, iz različnih italijanskih kneževin in svobodnih mest, iz Švice, Tirolske in celo iz Egipta. Narodnost in verska pripadnost nista igrali nobene vloge.

Promet v mestu je naraščal in stari mandrač je postajal premajhen. Treba je bilo zgraditi večji kanal za pristajanje velikih ladij (1756). Nova carinarnica je morala leta 1754 pridobiti prostore za skladišča ter za nakladanje in razkladanje, treba je bilo urediti zdravstveni urad in navtično šolo, 20. junija 1755 pa so odprli borzo. Marsikaj je bilo treba urediti na

pravnem področju. Hitrejši razvoj Trsta je omogočilo tudi imenovanje avstrijskih konzulatov v tujih pristaniščih in agentov na ozemlju severne Afrike (Barbarski) leta 1759.

Kopenska trgovina v Trst in iz njega je bila v Costovem času ocenjena letno na 584 voz, ki so vozili več kot 60 centov (3,360 tone), in 1166 voz, ki so vozili po 30 centov (1,680 tone) tovora. Ocenjujejo, da je bilo letno prepeljanih 70.000 centov (3920 ton) tovora. Vozniki so se zaradi slabih cest pritoževali predvsem na Kranjskem, zato je cesarica ukazala urediti ceste, ki so vodile proti Trstu. V drugi polovici 18. stoletja se je začelo poskusno trgovanje z Azijo, predvsem z Vzhodno Indijo. Costa našteva blago, ki je potovalo tja, ter blago, ki je priplulo v Trst in potovalo naprej po Evropi. Ob teh trgovskih začetkih so se zgodile tudi polomije. Taka je bila zgodba s čajem, ki mu je padla cena, preden je tovor prišel v Trst. Družba, ki se je ukvarjala s to kupčijo, je imela zato 3.000.000 goldinarjev izgube in je morala prositi za dvanajstmesečni odlog plačila.

V Trst je letno priplulo 5800 do 6000 ladij s 50.000 tonami blaga, izvoza pa je bilo za 40.000 ton. V času vladanja Jožefa II. sta se trgovina in promet v Trstu še okrepila. Na to so vplivale gospodarske, politične in vojaške razmere v Sredozemlju, predvsem pa odnosi s Turčijo, ki jih je Trst znal izkoristiti. Njegova moč in pomen svobodnega pristanišča sta rasla, večni tekmeč, Beneška republika, pa je počasi pešal.

Francoska revolucija in francosko-angleški obračun na morju proti koncu 18. stoletja je znal Trst dodobra izkoristiti. V tem času je imel okrog 30.000 prebivalcev, kar Costa pripisuje zelo dobri pogojem trgovanja. Nekoliko bolj neprijetno je postalo ob francoskih okupacijah mesta (1797 in 1805). Obakrat so Francozi od mesta zahtevali zelo visoko in takojšnjo vojno kontribucijo. Vendar sta mesto in trgovina preživela. V času med okupacijama je trgovina še narasla.

Francoska oblast v Trstu

Francozi so Trst dokončno dotolkli v obdobju Ilirskih provinc. V štirih letih je trgovina propadla, število prebivalcev se je leta 1812 zmanjšalo na približno 20.600; v pristanišču je bilo le še 200 ladij. Costa je propadanje Trsta v letih 1809–1813 ponazoril s statistiko:

	uvoz (v goldinarjih)	izvoz (v goldinarjih)
1809	6.270,742	7.430,137
1810	2.503,745	3.070,092
1811	1.479,921	4.460,400
1812	2.380,300	3.192,430
1813	1.932,388	447,844

Od avstrijske restavracije do leta 1836

Po avstrijski restavraciji so se razmere od začetnega nihanja do počasnega vzpona tudi v Trstu polagoma urejale, saj so Trstu, ko je bil del Ilirskih provinc, marsikatero tranzitno trgovanje prevzela druga pristanišča, kot na primer Benetke, Livorno, Genova in Marseille. Vendar je Trst polagoma spet pridobival pomen – leta 1824 je število ladij na dolgih plovbah in priobalni plovbi naraščalo. To pa je dajalo delo prevoznikom v notranjosti dežele. Novim razmeram se je prilagajala tudi carinska politika. Po Costovem mnenju je deželna trgovina dobila nov zagon tudi z ukinitvijo konstrukcijske mitnice na cesti Vrhnika–Planina. Do tedaj je bilo treba na obeh postajah odšteti 36 krajcarjev za konja, vpreženega v težak tovarni voz, 27 krajcarjev za konja, vpreženega v lahek voz, in 12,21 ali 27 krajcarjev za lažji voz, v katerega sta bili vpreženi dve vlečni živali. Promet v Trstu je naraščal kljub dokaj realni nevarnosti, ki so jo pomenili morski razbojniki, ki so prihajali z obal severne Afrike, neznani pa niso bili niti v grških vodah. Trgovanje se je vse bolj širilo na območje vzhodnega Sredozemlja. Avstrijska zastava je pridobivala spoštovanje in ugled, priplula je tudi v Črno morje. Prav tako se je ladijski promet širil v Azijo in obe Ameriki.

III. Statistika

To obsežno poglavje, ki pravzaprav prikaže razmere in življenje trgovskega svobodnega pristanišča, je Costa razdelil na več podpoglavij.

Štetje prebivalstva

V tem poglavju je Costa predstavil rast prebivalstva. Konec prve polovice 17. stoletja je mesto štelo 6000–7000 duš, a je njihovo število do konca stoletja upadlo na okoli 5000. Po štetju leta 1758 je v mestu živelo 6424 prebivalcev, nato pa lahko sledimo vedno hitrejši rasti. Konec 18. stoletja se je številka povzpela na okoli 30.000 prebivalcev in se do leta 1835 še podvojila. Do opaznega padca števila prebivalcev je prišlo leta 1812, saj je po Costovih ugotovitvah takrat v Trstu živelo le okoli 20.000 duš, kar je ustrezalo stanju iz tretje četrtine 18. stoletja. Gibanje števila prebivalstva Costa pripisuje uspehom in porazom delovanja trgovine. O narodni ali verski pripadnosti prebivalcev se ne sprašuje.

C. kr. gubernij

V tem poglavju Costa govori o spreminjajočih se nalogah in obsegu c. kr. gubernija v Trstu, ki ga je leta 1776 ustanovila cesarica Marija Terezija.

C. kr. trgovsko in menično sodišče ter pomorski konzulat

To poglavje se navezuje na poglavje o guberniju in ga nekako dopolnjuje. Naloga c. kr. trgovskega in meničnega sodišča je bila reševati težave in zaplete, ki so nastajali v zvezi z uveljavljanjem menic ter položajem trgovine in trgovanja, kar je končno pripeljalo do ustanovitve pomorskega konzulata. Osnove vseh treh ustanov so nastale že v 18. stoletju, so se pa njihove naloge in obveznosti povečevale skladno z rastjo trgovine in pomorskega prometa. Z odlokom iz 25. maja 1822 je tržaško trgovsko in menično sodišče svojo jurisdikcijo razširilo na okraje Koper, Monastero, Tržič (Monfalcone), Devin, Sežana in Robida (Fünfenberg).

Pomorski konzulat v Trstu je pridobil novo delovno področje: preverjanje tistih, ki so se potegovali za patente za dolgo plovbo, določitev senzalov in komercialnih pismonoš, pregled fondov prijavljenih trgovskih hiš, protokoliranje in potrditev firm in trgovskih pogodb ter njihove razveljavitve pred trgovskim in meničnim sodiščem, ki je imelo tudi moč razglasitve stečaja. Pomorski konzulat je moral reševati težave ob pomorskih ropih, vračilu ukradenega blaga in ladij ter težave ob havarijah. Posredovati je moral tam, kjer so ga potrebovali, in se vključiti v reševanje nastale škode; izraziti je moral svoje mnenje in tako pripomoči k izpolnjevanju zakonov.

V pravnih in drugih zadevah, ki so se nanašale na trgovanje in plovbo, je pomorski gubernij pridobil mnenje trgovskega in meničnega sodišča ter pomorskega konzulata. Obe instituciji sta bili tudi sodišče v zadevah plemenitega sodnega urada za vse prijavljene trgovce, lastnike ladij, konzule tujih držav, senzale in komercialne pismonoše ter za vse prisotne tujce, ki so pripotovali po morju zaradi trgovskih poslov. Tako je bilo sodišče tudi pogajalska instanca v zapuščinah ladijskih kapitanov, mornarjev in potnikov katerekoli narodnosti, ki so umrli v svobodnem pristanišču ali na plovbi na avstrijski ladiji.

C. kr. policijska direkcija, c. kr. poveljstvo pomorske divizije in politično ekonomski magistrat

Vsem tem institucijam je bila zaupana skrb za mir in red, osebno varnost in varnost premoženja. C. kr. policija je delo opravljala v okviru mestnih meja, magistrat pa na preostalem delu kopnega svobodnega pristanišča. Delovanje policije je bilo urejeno z dekretom iz 30. junija 1772. Njen glavni organ je bila policijska straža. V Costovem času so jo sestavljali nadporočnik in komandant, narednik, enajst korporalov, en bobnar in 110 prostakov (soldatov). Na čelu poveljstva mornariške divizije je bil praviloma pomorski štabni častnik kot poveljnik divizije. Delovanje pomorske divizije je bilo omejeno na območje svobodnega pristanišča, varovala ga je pred

nepričakovanimi vpadi. Ob grožnjah večje nevarnosti se je povezala z višjim mornariškim poveljstvom v Benetkah in s flotiljo, ki je bila pod poveljstvom c. kr. dvornega vojnega sveta.

Mestni magistrati so se v Avstriji od leta 1791 posvečali komercialni obrti na splošno, magistrat v Trstu pa je imel poleg tega še vlogo okrožnega urada, ki je bil nekoč tu. Magistrat je bil neposredno podrejen guberniju in je od njega sprejemal naloge. Sestavljali so ga predsednik, ki je imel naslov in rang c. kr. prvega gubernijskega svetnika, štirje prisedniki in precej podrejenega osebja. Mesto je imelo poleg tega lastnega odvetnika. Vpliv magistrata na delovanje svobodnega pristanišča je bil precejšen. Skupaj s policijsko direkcijo je sprejemal zaprisežene nadzornike mer in uteži ter tehtalce, nadzoroval delo fakinov in o njih vodil natančen register ter potrjeval pisma o ladjah, ki so bile zgrajene v tržaški ladjedelnici (ta pisma so lastnikom ladij služila kot potrdila pavsod po svetu). Urad, ki je urejal promet, je bil v prvi instanci podrejen magistratu, v drugi pa guberniju. Prihodki magistrata ali mestne blagajne so bili precejšnji, skoraj 1.000.000 goldinarjev letno.

C. kr. centralni sanitetni magistrat, c. kr. lazaret in c. kr. pristaniški urad

V Trstu naj bi imeli sanitetni urad že v 16. stoletju. Cesar Karel VI. je s patentom 18. marca 1718 določil ureditev lazareta ter izdal zakon o karanteni (kontumacu). Trst je lazaret dobil leta 1720 (Karlovi lazaret, leta 1836 se imenuje stari lazaret). Stal je na levi ali zahodni strani Trsta, blizu nasipa sv. Terezije; velik je bil približno 3648 kvadratnih sežnjev (13.121,8 m²). V njem so bila stanovanja uslužbencev in slug, dve dvorišči, kamor se je prišlo skozi zastražena in zaklenjena vrata, stavbe za ljudi, ki so tu preživljali karanteno, kapela sv. Karla, skladišča ter potrebni prostori za zračenje in prelaganje blaga. Prostore je obdajal tri sežnje (5,69 m) visok zid, na zunanji strani vhodnih vrat pa je bila straža. Z naraščanjem trgovine predvsem z vzhodom je ta lazaret postajal premajhen. V času Marije Terezije so zgradili novega na desni ali severni strani mesta in ga odprli leta 1769. Novi lazaret je imel prostorno pristanišče, ki je imelo 37 sežnjev (70,15 m) dolg in 8 sežnjev (15,17 m) širok pomol za raztovarjanje blaga; ob njem je bilo lahko v predpisani oddaljenosti zasidranih 60 trgovskih ladij. Morje je bilo tu globoko 15 čevljev (4,74 m). Poleg stanovanj za sanitetne uslužbence in služabnike so bili tu kapela sv. Terezije in stanovanja za tiste, ki so morali v karanteno – teh je bilo lahko 200 hkrati. Odprtih prostorov za zračenje in prelaganje blaga je bilo dovolj; skladišč je že začinjalo primanjkovati, zato so se v Costovem času pripravljali na podiranje starih skladišč in gradnjo novih, ki naj bi stala 75.000 goldinarjev. Pristanišče lazareta je imelo z morske strani dva vhoda: večjega, ki je bil zaprt z verigo, so

uporabljale ladje za vplutje in izplutje, manjšega, ki je bil prav tako zastražen, pa so uporabljali sanitetni in pristaniški uradniki, pa tudi tisti, ki so imeli v lazaretu različne opravke. Celotno institucijo je obdajal štiri sežnje (7,58 m) visok zid; z mestne strani je bil še en prav tako zastražen vhod. Nad vrati sta bila marmorna kamna, ki sta nosila spominski napis. Prvi je bil posvečen Mariji Tereziji, drugi pa Rudolfu Chotku in Henriku Auerspergu. Lazaret je branila baterija desetih topov, ki je v povezavi z baterijo na nasipu sv. Terezije branila tudi tržaško pristanišče.

Leta 1804 so ob morski obali zgradili veliko sanitetno stavbo, v kateri sta bila c. kr. centralni sanitetni magistrat za avstrijsko Primorje in urad, ki je sporočal prihode ladij (Ankunfts-Kasino, Casino agli arrivi). Tu so bili tudi pokrita galerija in skladišča za raztovarjanje, pretovarjanje in opremljanje vsega nestrupenega blaga, ki je priplulo iz zdravstveno sumljivih držav. Dolgi hodnik je bil do višine prsi pozidan, zgoraj je imel mrežo in je bil od notranjosti ločen še z enim doprsnim zidom, da so lahko tisti v karanteni ob določenem času in ob predpisanih sanitetnih ukrepih govorili s komerkoli in tako posle opravljali tudi v času karantene. Na koncu tega dolgega hodnika je bila kapela, v kateri so lahko maši prisostvovali tisti, ki so na svojih ladjah čakali na konec karantene. Sanitetne priprave so bile po izjavah pomorcev glede ladij, ljudi in blaga dobre.

Pomorsko saniteto in karanteno v svobodnem pristanišču ter v avstrijskem Primorju je vodil centralni sanitetni magistrat. Ta je ladjam, ki so zapuščale pristanišče, podeljeval sanitetno spričevalo ter določal, kako je treba obravnavati prispelne ladje, ljudi in blago – ali morajo v karanteno ali pa lahko vplujejo v pristanišče. Norma je bil še vedno splošni sanitetni predpis iz leta 1755 z dopolnili iz let 1757, 1769 in 1770.

C. kr. sanitetni magistrat je upravljal tudi fond in inštitut za oskrbo ostarelih mornarjev ter njihovih vdov in sirot, seveda pod nadzorstvom gubernija.

V bližini sanitetne stavbe je bila vedno v pripravljenosti zaloga ladijskih vrvi in sider, da so lahko v primeru nesreče ladjam takoj pomagali.

Prihajajoče ladje so najavljali pred pristaniškim sanitetnim uradom v veliki sanitetni stavbi. Urad je določil, ali mora ladja z moštvo in blagom v enega od lazaretov ali pa opravi le malo karanteno. Res okužene ladje in take, za katere so sumili, da so okužene, so morale v veliko karanteno na otok Poveggia pri Benetkah, kamor jih je pospremila vojna ladja Penice.

Prihajajoči so lahko izbirali, ali bodo čas karantene preživeli na svoji ladji ali pa se bodo naselili v stavbi karantene. Skrb vlade za zdravje je šla tako daleč, da so bila z dvornim dekretom iz let 1818 in 1819 razkuževanju podvržena tudi pisma, ki so prispela iz sumljivih dežel. Kazen za izogibanje temu je znašala štiri goldinarje.

Sanitetni magistrat in posamezne sanitetne ustanove svobodnega pristanišča ter celotnega gubernij-

skega ozemlja je vodil predsednik z dvema adjunktoma, od katerih je moral biti eden izkušen zdravnik. Prisedniki sanitetnega magistrata so bili pristaniški kapitan in dva bogata trgovca, ki sta bila hkrati člana borze. V sanitetnem uradu, kjer so se morale oglasiti prihajajoče ladje, je sedel inšpektor z asistentom in tremi nadzorniki. Terezijin lazaret je imel predstojnika, podpredstojnika, kanclista in šest nadzornikov, lazaret sv. Karla pa le predstojnika, enega nadzornega uradnega pisarja in dva nadzornika. Vse te sanitetne ustanove so imele pri hišni kapeli duhovnika, nastavljena sta bila tudi zdravnik in ranocelnik. Vsem je bilo določeno ustrezno število hlapcev za nakladanje in prekladanje tovora. Razen tega sta bili na obeh končnih točkah okraja, ki je zajemal svobodno pristanišče, pri Sv. Andreju in Grignanu, sanitetni izpostavi, vsaka s svojim nadzornikom; ob vsej avstrijski obali tržaškega zaliva so bile tudi sanitetne deputacije.

Že leta 1744 je Marija Terezija svobodnemu pristanišču določila pristaniški urad in pristaniškega kapitana, ki je bil predstojnik tega urada. Skrbeti je moral za red in varnost v pristanišču ter določati sidrišča za ladje v pristanišču in kanalu. V skladu s predpisom iz 25. aprila 1774 in dopolnilom iz leta 1802, ki je bilo ponovno objavljeno 15. aprila 1822, je moral pomorski gubernij uvesti določene disciplinske predpise o obnašanju posadk v pristanišču. Pristaniški kapitan je posredoval v primerih, ko se je bilo treba izogniti težavam, v pravnih sporih med pomorščaki, pristaniški urad pa je pregledoval listine prihajajočih ladij dolge plovbe ali velike obalne plovbe, odločal o mali obalni plovbi in pomorskemu guberniju predlagal pregled pomorskih potnih dovoljenj. Ta je moral strogo nadzorovati predpise obalne plovbe. Pristaniške oblasti so leta 1825 dobile lastno navodilo, ki se je nanašalo na avstrijsko obalno plovbo. Sem je spadal protokol, ki je moral zajemati vse ladje iz pristaniškega okraja, trgovske ladje, lastnike ladij in ladijske delavce. Pod neposredni nadzor pristaniškega urada je sodilo tudi ladjedelništvo.

Leta 1823 je izšel predpis, ki je določal pravila za avstrijske trgovske ladje za dolgo plovbo. Veljati je začel dve leti pozneje. Pristaniška urada v Trstu in Rovinju sta bila opolnomočena za izdajanje papirjev za plovbo ob vsej obali in obisk vseh notranjih pristanišč.

Od 1. marca 1822 so morale ladje plačevati sanitetno takso: ladje s 100 in več tonami nosilnosti, ki so priplule, pa jim ni bilo treba v karanteno, so plačale 1 goldinar 30 krajcarjev, ladje s 50 do 99 tonami tovora so plačale 1 goldinar, ladje s 15 do 49 tonami so plačale 17 krajcarjev, ladje z 1 do 14 tonami nosilnosti pa 3 krajcarje. Ladje, ki so morale v karanteno, so za izpraševanje plačale, brez razlike, 1 goldinar 30 krajcarjev, za izpraševanje sanitetnega stražnika ob odhodu ladje za trgovino in odhod pa 34 krajcarjev. Za sanitetno pismo ali potrdilo o zdravju je bilo treba

plačati 45, 30, 9 ali 3 krajcarje, odvisno od tonaže, za pooblastilo za tovor pa 17 krajcarjev.

Ladje, ki so prestale karanteno, so ob odhodu plačale 1 goldinar in 8 krajcarjev. Seveda so morale poravnati določeno tarifo za blago, ki je bilo sprejeto v razkuževalno ustanovo, ter stroške razkladanja, tehtanja in prekladanja.

Odkar je svetilnik deloval tudi v Savudriji, so morale vse ladje, ki so izplule iz Trsta in so imele nosilnost več kot 15 ton, v tržaškem pristaniškem uradu plačati za svetilnik, to je za svetilnike v Savudriji, Trstu in Pulju. Ladje s 16 do 50 tonami nosilnosti so plačale 1 krajcar, z 51 do 100 tonami 2 krajcarja, ladje s 100 tonami in več nosilnosti pa 3 krajcarje za tono.

C. kr. oblastni organi

Svobodno pristanišče je bilo omejeno, zato je bilo treba določiti carino za prehajanje te meje v druge pokrajine monarhije. To je bilo potrebno, da bi zaščitili industrijo države ter postavili omejitve tujemu trgovanju skozi celotno monarhijo. S carinskim redom iz 18. oktobra 1766 je bil Trst razglašen za trgovsko tujino. Blago, ki je prihajalo v Trst in šlo iz njega v druge dežele, je bilo podvrženo carini. Leta 1754 je bil v Trstu ustanovljen c. kr. glavni carinski urad. Na razpolago je imel velika skladišča in dovolj prostora za pretovarjanje. Pomen tega tržišča je spoznal tudi Napoleon, čeprav je bil Trst v času Ilirskih provinc vse kaj drugega kot svobodno pristanišče. Komora mu je ponovno posvetila pozornost v času cesarja Franca I. Leta 1832 je namreč cesar sprejel odločitev, ki je bila pomembna za Trst tako na področju trgovine kot tudi carine, v veljavo pa je stopila 1. novembra 1833. Med drugim je bilo določeno, da obstoječi inšpektorati v določenih komornih okrajih urejajo carine ter nadzorujejo in vodijo podrejene organe. Posebno so morali nadzorovati finančno in komercialno področje.

Voznje in transport, c. kr. višji poštni urad. Pismonoše in posredniki (faktorji) velikih in malih furmanov. Špedicijski urad.

Pregled ladij, ki so v letih 1815–1835 priplule v Trst in izplule iz njega ter vozile pod različnimi zastavami, dokazuje, da so v Trst prihajale ladje večine pomorskih držav. 418 ladij dolge plovbe in 197 ladij velike obalne plovbe je bilo opremljenih s 1000 topovi. Leta 1805 je bilo privilegiranih (patentiranih) trgovskih ladij 593, nepatentiranih 147, leta 1814 je bilo prvih 351, drugih pa 230. Pravica do velike kabotaže (obalne plovbe) je dovoljevala plovbo v vsa notranja in zunanja sidrišča in pomorska pristanišča, ki so ležala v kabotažni liniji. Mala kabotaža je bila omejena le na pomorski okraj gubernija. Plovbo preko kabotažne linije v levantinske vode, Črno morje in Sredozemsko morje ter na Atlantik so obravnavali

kot plovbo na odprto morje. V avstrijskem pomorskem zakoniku so bile določene lastnosti kapitanov, lastnikov ladij in ladijskih patronov.

Od 16. maja 1820 je država vzdrževala poštno ladjo, ki je plula na Krf in do Patrasa, Jonskih otokov, Grčije in v Levanto. 1. in 16. v mesecu je ladja odplula iz Trsta, 8. in 21. v mesecu pa iz Patrasa proti Trstu. Prevažala je potnike, blago, pisma in denarne pošiljke. Ko so se jeseni 1834 v albanskih vodah pojavili morski razbojniki, je c. kr. dvorni vojni svet odločil, da mora biti ladja od Jonskih otokov naprej v popolni bojni opremi, tako da redna plovba ni bila prekinjena, potniki in tovor pa niso bili v nevarnosti.

Redni promet med Trstom in Benetkami je vzdrževalo devet poštnih ladij in trije parniki. Parniki so na tej relaciji v dobrem letnem času pluli trikrat tedensko, od 1. oktobra do konca marca pa dvakrat tedensko.

Ob tem prometu je bilo treba okrepiti tudi promet v notranjost države in iz nje. Ustanovili so hitro pošto, ki je sprejemala le potnike, denar in pakete do 3 funtov (1,68 kg) teže. Prevažanje težkega blaga so opravili tovorni vozovi, navadna poštna kočija pa je vzdrževala povezavo med Trstom, Reko in Rovinjem. Razvažanje blaga, ki ni bilo težje od 10 funtov (5,6 kg), je bilo določeno s poštnimi patenti v letih 1748, 1772, 1785 in 1803. Odgovornost za prekrške in škodo pri prevažanju je prevzela pošta, ki je tudi jamčila za pravilno dostavo poslanega. Za vsak kos blaga, ki je potoval drugače, je bila določena kazen 4 goldinarjev, isto je veljalo za pisma.

Za potovanje v notranjost so potniki v Trstu lahko najeli kočijo. Te kočije, ki niso smele posegati v pravice poštne kočije, so bile pod javnim nadzorom. Zanje so veljali splošni zakoni in predpisi iz let 1772 in 1782 ter dvorni dekret iz leta 1819. V Trstu so imeli najemni kočijaži lastnega senzala in hlapce, ki so pomagali pri nakladanju prtljage popotnikov.

Tovorni vozovi so se delili v tri kategorije: 1. veliki prevozniki, katerih vozovi so imeli kolesa s širokimi platišči; 2. navadni vozovi in 3. mali vozovi (Schlittreter). Veliki prevozniki so imeli vozove, katerih kolesa so imela platišča, široka vsaj šest dunajskih col (15,6 cm). Od 8. avgusta 1818 so plačevali polovično carino in mitnino. Naložili so lahko več kot 60 centov (3,360 tone) tovora. Običajni vozovi, ki so v deželi prevladovali, niso imeli koles s tako širokimi platišči in so smeli po sklepu o varovanju državnih cest naložiti le do 60 centov tovora. Ta patent iz leta 1747 je določal kazen dvojne mitnine in 10 goldinarjev za vsako postajo, če je teža tovora presejala predpisano težo za več kot dva centa (112 kg). Leta 1814 je bil ta predpis sankcioniran.

Mali kmečki vozovi (Schlittreter) so vozili z dvema vprežnima živalma, večinoma voloma ali s slabim konjem in volom; vozili so tovor, težak od 10 do 15 centov (560 do 840 kg) (po dekretu iz 6. aprila 1820). Vozili so na krajše razdalje, od kraja do kraja. V pr-

vih dneh svobodnega tržaškega pristanišča so na tak način prepeljali večji del tovara iz Trsta v notranjost.

Plačilo za prevoz je bilo za Trst preračunano po dunajskih centih v bruto teži in plačljivo v goldinarjih. Za Milano je bilo preračunano v kilograme, plačljivo pa v frankih. Proti Angliji, Braziliji in ZDA je bilo plačljivo v funtsterlingih za tono (= 2240 angleških funtov). Proti Holandiji in Belgiji je bilo plačljivo v holandskih guldnih, za hanseatska mesta, Švedsko, Dansko in Rusijo pa v banko-markah za težo 4000 holandskih funtov, proti Jonskim otokom, Grčiji, Levanti, Črnemu in Azovskemu morju v talerjih za 1000 dunajskih funtov, za Neapelj v cesarskih dukatih za 1000 dunajskih funtov, za Marseille in Francijo za 100 dunajskih funtov ter za Livorno, Genova, Malto, Gibraltar in Lizbono v španskih tolarjih za 1000 dunajskih funtov.

Tovor žita so merili v beneških starih, angleških kvartih, marsejskih šaržah in genovskih minah. Za les, ki so ga rabili za hiše, tj. za letve, hlode ali doge, je bila enota 100 kosov, za gradbeni les pa kubični čevlji. Za manufakture so bile enote paket, bala in zaboj.

Zelo pomemben dejavnik pri merjenju učinkovitosti trgovanja je bil institut komercialnih pismonoš ter posrednikov velikih in malih prevoznikov. Njihovo število se je do Costovega časa povzpelo že na 17. Določitev komercialnih pismonoš in posrednikov velikih in malih prevoznikov je bila pomembna za hitro in ceneno razporeditev trgovskega blaga po deželi, za pregled nad prihajajočimi vozniki ter obveščanje trgovcev o tem. Posredniki so obveščali o številu voz, konj, voznini ter o krajih, kamor naj se pelje blago. Poleg komercialnih pismonoš in posrednikov je imel »plac« (trg) zasebno ustanovo, ki je potrjevala tovor za potrebe kontinentalne trgovine. Po letu 1816 je služila tudi kot posredovalna ustanova predvsem za nakladanje in razkladanje blaga, ki je prišlo v pristanišče ali odšlo iz njega. Olajšala je tudi povezave med trgovci in prevozniki.

Dovoljenje za skladiščenje v Trstu je potrdil dvorni dekret iz 19. avgusta 1733, da bi tako olajšal razmere v tedanjem prevozništvu ter povezave med potniki in tovarniki.

Omeniti je treba še težake fakine, katerih naloga je bila razkladanje in skladiščenje blaga ter podpora c. kr. glavni carinski službi. Fakini so obstajali, odkar je delovalo svobodno pristanišče. Delili so se na zaprisežene in hlapce. Zapriseženih je bilo le 16 in so imeli svojega predstojnika, hlapce pa so najemali po potrebi. Zapriseženi so bili odgovorni za to, da je blago prišlo do strank, prav tako so morali nadomestiti nastalo škodo. Fakini in njihovi hlapci so lahko delovali le v okviru glavnega carinskega skladišča in v uradnih skladiščih. Hlapci ali dninarji, ki so jih najeli po potrebi, so bili pod nadzorom c. kr. policijske direkcije in političnega magistrata, ki je o njih vodil protokol in jim izdajal dovolilnice. Tujci so morali za tako dovolilnico pridobiti še posebno policijsko po-

trdilo, domačinom pa je tako potrdilo izdal njihov kvartni mojster ali predstojnik občine, šele nato so dobili dovolilnico na magistratu.

Konzuli in agenti tujih držav

Kot je imela Avstrija svoje predstavnike v vseh državah, s katerimi je imela stike, so bili tudi v Avstriji predstavniki tujih držav. Trst je bil eno pomembnejših trgovskih središč, zato je bilo tu precej konzulov in agentov tujih držav. Že Karel VI. je vse konzule v svobodnem pristanišču oprostil osebnega davka. Grki so imeli svojega konzula v Trstu leta 1732, Turki so to pravico zahtevali s trgovsko pogodbo na mirovnih pogajanjih v Požarevcu leta 1718, Brazilija ga je dobila leta 1828 hkrati s trgovsko in plovno pogodbo. Še pred francosko revolucijo so imeli v Trstu konzule ali agente Bavarska, Danska, Genova, Anglija, Malta, Rim, Modena, Holandija (Nizozemska), Portugalska, Prusija, Rusija, Sardinija, Sicilija, Španija, Toskana, Švica, Beneška republika in Dubrovnik. Do leta 1836 so se tem državam pridružili še ZDA, hanseatski mesti Bremen in Lübeck, Baden, Bavarska, Belgija, Grčija, Hannover, Nizozemska, Prusija, Sardinija, Saška, Španija, papeška država, Švica in Württemberg. Danska je imela generalnega konzula in agenta, Anglija generalnega konzula za Benetke in avstrijsko Primorje ter vicekonzula za svobodno pristanišče Trst, Modena in Luca sta imeli agenta, Brazilija konzularnega agenta, Neapelj pa generalnega konzula za Ilirijo in Dalmacijo ter enega agenta za Veliki in Mali Lošinj. Švedska in Norveška sta imeli generalne konzule za vsa avstrijska pristanišča, Toskana za mesto in svobodno pristanišče ter za staro Primorje, Turčija pa šah-benderja in generalnega konzula. Tuji agenti in konzuli so morali od avstrijskega cesarja pridobiti *exequatur*, ki jim ga je podelil pomorski gubernij. Nasproti avstrijskim oblastem niso bili v podrejenem položaju, vendar pa jih v avstrijski zakonodaji niso obravnavali kot diplomatske osebe ter so bili podrejeni osebnim zakonitim davkom in dajatvam. Njihova naloga je bila spodbujanje trgovanja njihovih podložnikov in zagotavljanje varnosti.

Borza, trgovski stan, senzali (posredniki)

20. junija 1755 je cesarica Marija Terezija določila prve predpise o borzi, ki so bili 2. avgusta 1794 dopolnjeni ter prilagojeni času in trgovskim razmeram. Dvorni dekret iz 2. julija 1804 pa je uveljavil razmere, ki so se obdržale do Costovega časa. 50 let je borza delovala v spodnjih prostorih tržaškega gledališča, nato pa so za 261.600 goldinarjev zgradili novo, sedanjo, in jo slovesno odprli 8. septembra 1806. Borzne posle so urejali najuglednejši tržaški trgovci. Član borze je lahko postal vsak veletrgovec, ki mu je ta status priznalo trgovsko in menično sodišče. Leta 1836 je delovalo 51 članov borze, borzno poslanstvo

(predstavništvo) pa je sestavljalo deset najbogatejših trgovcev. Volili so jih iz sveta, potrdil jih je gubernij. Šest je bilo pravih, štirje pa pridruženi poslanci. Njihova služba je trajala tri leta, na šest mesecev pa je bil eden od pravih poslancev izvoljen za predsednika. Veliki svet je sestavljalo 40 najizkušenejših trgovcev; tudi te je potrdil gubernij. Veliki svet so sklicali takrat, ko so odločali o pomembnih zadevah, izmikanje udeležbi je bilo kaznovano z desetimi goldinarji globe. Enkrat na leto, v zadnjem tednu decembra, so se zbrali vsi člani borze in pregledali njeno delovanje. Borza je imela tudi doktorja prava in advokate ter cesarskega notarja z nazivom aktuarja. Direktiva, po kateri naj bi borza delovala, je imela 23 členov in 207 paragrafov, sprejeta pa je bila 2. julija 1804.

Borzni poslanci so vodili posle, upravljali premoženje borze in bili zanj odgovorni. Pri vodenju trgovskih poslov je morala borza upoštevati navodila vlade. Trgovci so na borzi poslovali med 11. in 13. uro, borzna hala in borzna pisarna pa sta bili odprti vsak dan (razen praznikov) od 8. do 12. ure dopoldne in od 3. do 6. ure popoldne.

V Trstu so trgovali tako z blagom kot z menicami in državnimi papirji. Predpisi, po katerih je delovala borza, so bili dopolnjeni 1. septembra 1814 in so postali obvezna norma. Dohodki borze so bile različne kazni in takse, ki so jih morali trgovci – člani borze – plačati ob imatrikulaciji, pa tudi veletrgovci, minutisti (trgovci na drobno), senzali in poštarji ob protokoliranju in nastopu službe. Da so posamezniku priznali status veletrgovca, je moral imeti vsaj 20.000 goldinarjev osnovnega kapitala, to pa je moralo potrditi trgovsko in menično sodišče. 1. januarja 1836 je bilo 85 takih veletrgovcev.

Senzali (posredniki) so bili povezovalci med trgovci ter med trgovci in njihovimi odjemalci. Njihovo delovanje je bilo določeno že s pravilnikom senzalov 15. oktobra 1751. Imenovala jih je borza, potrdil gubernij, zaprisegli pa so pred trgovskim sodiščem. Z dvornim dekretom iz 12. marca 1815 je bilo število senzalov, ki so bili specializirani za blago in poznavalce blaga, 70, meničnih senzalov je bilo 20, senzalov, ki so bili specializirani za organiziranje in urejanje prevozov in zavarovanj, pa prav tako 20. Kdor se je potegoval za mesto senzala, je lahko izbiral področje delovanja in je moral s tega področja opraviti izpit.

Trgovski posli, s katerimi so se ukvarjali senzali, so se delili na 14 področij: 1. kovinski izdelki; 2. drogerija; 3. surovina in preja; 4. krzna vseh vrst; 5. usnje vseh vrst; 6. svila in izdelki iz svile, prti, platno, zlato in srebrne tkanine, obšitki (trese), kramarsko blago in sukanec; 7. konoplja, lan, vrvi, motvozi, predivo, kodelje prediva; 8. žita, moke; 9. sadje, sladki koren, limonin sok, olje, mila, pepel; 10. soljeno meso, ribe, sir; 11. bižuterija in drobno blago; 12. vosek, tobak; 13. izdelki iz lesa; 14. kristal in steklovina.

Cena posredništva je bila določena glede na posel; znašala je od tretjine promila do treh odstotkov.

Borzni poslanci so vsako leto iz vrst senzalov izvolili komisijo, ki je nadzorovala tekoče cene blaga, menice in tečajnice. Cene blaga so nadzorovali vsak ponedeljek, menice in tečajnice pa v ponedeljek in torek; podatke so javno objavili.

Nepooblaščen mešetarji so morali plačati 200 goldinarjev kazni. Njihovi posli pred sodiščem niso imeli veljave, zato so bili trgovci resno posvarjeni, naj ne nasedajo nepooblaščenim posrednikom.

Zavarovalnice

V pomorski trgovini so zavarovalnice igrale pomembno vlogo. V Trstu je po Costovih navedbah prva zavarovalnica začela delovati leta 1766, to je bila Camera vecchia d'Assicurazione. Polagoma so ji sledile še druge: leta 1786 je že delovala Banco d'Assicurazione e di cambi marittimi, leta 1787 je bila osnovana Camera d'Assicurazione, ki ji je cesar Jožef II. podelil oprostitev davka na dediščino od vsega kapitala, ki je bil zavarovan pri njej. Leta 1789 je bila ustanovljena četrta zavarovalnica, Società Greca d'Assicurazione, leta 1790 Nuovo Banco d'Assicurazione e Cambi marittimi, leta 1894 pa še Unione d'Assicuratrici. Zavarovalnice so v Trstu dobro uspevale, leta 1805 jih je bilo že deset, njihovi posli pa so bili vredni okrog 6 milijonov goldinarjev. V času francoskega medvladja je večina teh ustanov propadla.

Po letu 1815 se je začel njihov ponoven vzpon. Costa predstavi 21 zavarovalnic, ki so delovale v njegovem času. Na kratko spregovori o vsaki ter predstavi njeno organizacijo, kapital, s katerim je razpolagala, in zavarovalno področje.

Avstrijski Lloyd

Zavarovalničarji so spoznali, da potrebujejo ustanovo, ki bi jim posredovala zanesljive podatke o vsem, kar vpliva na njihovo delo. Tako je leta 1831 nastala družba Stabilimento centrale delle unite compagnie di Scurità. Tej ustanovi je bil vzor londonski Lloyd. Čez dve leti se je iz nje izoblikoval Avstrijski Lloyd, ki je bil ustanovljen 24. avgusta 1833, 26. oktobra istega leta ga je potrdil primorski gubernij, 21. junija 1834 pa je dobil cesarsko potrdilo. Obseg dela, ki ga je opravljal Avstrijski Lloyd, je naraščal, tako da se je kmalu razdelil v dve skupini: v oddelek, ki je prinašal trgovska in pomorska poročila, ter v oddelek paroplovne družbe.

Prvi oddelek je zbiral vse podatke, ki so bili zanimivi za trgovski svet: o trgovini, plovbi ladij in industriji – tudi v najbolj oddaljenih deželah. Za to delo je imel Avstrijski Lloyd sposobne agente v vseh pomembnejših svetovnih pristaniščih.

Od januarja 1835 je Lloyd izdajal tednik. V prvem letniku tega lista sta vsak teden izšli dve številki, pisan pa je bil v italijanščini, ki je bila po Costovem

Lehrgegenstände.	Stunden der Woche.						
	Elementar-Klasse	Nautif.		Handlungswissenschaft.		Baufunst.	
		Jahrgänge					
		I.	II.	I.	II.	I.	II.
Religion	2	—	—	—	—	—	
Moral	—	3	2	2	2	3	
Allgemeine Geschichte	3	—	—	—	—	—	
Handelsgeschichte	—	—	—	1	—	—	
Geographie	2	3	3	3	2	3	
Physik	—	2	—	2	—	2	
Arithmetik	2	1	—	3	1	—	
Handelswissenschaft	—	—	—	1	—	—	
Die doppelte Buchhaltung und die Kameralrechnungswissenschaft	—	1	1	1	3	1	
Die deutsche Sprachlehre	5	—	—	—	—	—	
Schriftstyl	—	3	1	3	3	2	
Das Wechsel- und Seerecht	—	—	3	—	2	—	
Das Seemanövre und der Schiffbau	—	—	13	—	—	—	
Die Technologie	—	—	—	—	5	—	
Die Civilbaukunst	—	—	—	—	—	6	
Die Schiffbauzeichenkunst	—	—	4	—	—	6	
Die reine und angewandte Mathematik	5	4	2	4	2	4	
Die theoretische und praktische Nautif für Seelcute	—	7	—	—	—	—	
Die Naturgeschichte	3	—	—	1	—	—	
Die Schönschreibekunst	3	1	—	3	2	2	
Die französische Sprache	3	2	—	2	1	2	
Die italienische Sprache	2	2	—	2	—	1	
Die englische Sprache	—	—	5	—	5	—	
Die Zeichenkunst	3	2	1	2	2	4	

Šolski predmetnik (Costa, *Der Freihafen von Triest*, str. 143).

mnenju v tukajšnjem gospodarskem življenju samoumevna. Drugi letnik je začel izhajati 1. januarja 1836 in je imel še tretjo številko, pisano v nemščini. Italijanska izdaja časopisa je izhajala v četrtek in soboto, izdaja, pisana v italijanščini in nemščini, pa vsak torek. List je bil posvečen dogajanju v svobodnem pristanišču in je pisal o tem, kar je zanimalo trgovce v Trstu: cene, pomorska zavarovanja, menični kurzi,

cene prevoza po morju in po kopnem ter izvoz in uvoz pomembnega blaga. Vpliv časopisa na svetovno trgovanje je bil po Costovem mnenju znaten.

C. kr. realna akademija in navtična šola

Leta 1754 je cesarica Marija Terezija v Trstu ustanovila matematično-navtično šolo ter jo opremi-

la s potrebnimi knjigami in učnimi pripomočki za astronomijo, geometrijo, navtiko in kmetijstvo. Šola je razpolagala s 600 knjigami za matematiko in fiziko ter 77 instrumenti. Cesarica je ustanovila tudi štiri štipendije za slušatelje, peto štipendijo pa je ustanovil tedanji tržaški guverner Karl grof Zinzendorf. Šolanje na navtično-matematični šoli je trajalo dve leti.

Po avstrijski restavraciji je bil 6. februarja in 28. marca 1817 sprejet sklep, da se v Trstu spet ustanovi primerna šola. Tako je bila 3. novembra 1817 odprta realna in navtična šola. S c. kr. dekretom komisije za študijske zadeve je bila šola 28. septembra 1820 povzdignjena v realno akademijo. Pouk se je delil v tri smeri: plovba, trgovanje in civilno gradbeništvo. Šolanje je na vseh smereh trajalo dve leti, vsaka smer je imela tudi enoletno pripravljavnico. Predmeti, ki so jih predavali, so bili: religija, morala, splošna zgodovina, zgodovina trgovanja, geografija, fizika, aritmetika, trgovanje, dvojno knjigovodstvo, nemščina (eno leto), pisanje (Schriftstyl), menično in pomorsko pravo, pomorski manevri in ladjedelništvo, tehnologija, civilno gradbeništvo, tehnično risanje ladij, čista in uporabna matematika, teoretična in praktična navtika za pomorščake, prirodopis, lepopis, francoščina, italijanščina, angleščina in risanje.

V šolo so se lahko vpisali dečki, starejši od 13 let. Starejšim ni bilo treba v pripravljavnico, so pa morali opraviti sprejemni izpit. Tistim, ki so končali gimnazijo, tega ni bilo treba. Pri semestralnih izpitih je pri civilnem gradbeništvu prisostvoval predstavnik c. kr. gradbene direkcije, pri izpitih iz plovbe in trgovine pa predstavniki trgovskega stanu. S to šolo je bila povezana vsem dostopna knjižnica.

Šola je bila dobra in uspešna, zato je 15. avgusta 1820 cesar Franc I. izdal ukaz, da se od leta 1824 dalje brez spričevala te šole ne sme zaposliti noben ladijski pisar in od leta 1826 noben kapitan.

Ladjedelnica

V tako pomembnem pristanišču, kot je bil Trst, je bila vsekakor potrebna ladjedelnica. Že od razglasitve za svobodno pristanišče je bilo v Trstu nekaj delavnic, pozneje pa je ob sanitetni stavbi nastala prava ladjedelnica. Ker je prostor postajal premajhen, je cesar Jožef II. Ulrichu Panfilliju predal 2878 kvadratnih sežnjev (10.352,16 m²) velik prostor, da bi uredil ladjedelnico; njemu in njegovim moškim potomcem je podelil tudi privilegij ladjedelništva. Panfilli je dokupil še 434 kvadratnih sežnjev (1561 m²) zemlje; tako je od leta 1779 v Trstu ob voziškem trgu za novo carinarnico nastala Panfillijeva ladjedelnica. Zasedala je prostor, velik 3312 kvadratnih sežnjev (11.913,26 m²), od treh strani je bila zaprta, na četrti strani pa je bilo morje. V njej je bilo osem prostorov za izgradnjo večjih ladij ter pet za izgradnjo manjših. Ladjedelnica je hrastov in smrekov les dobivala iz Istre, Kranjske, Dalmacije ter hrvaškega in madžar-

skega primorja, smola in katran pa sta prihajala iz Švedske, deloma iz Dalmacije, največ pa iz Turčije, okoli 10.000 centov letno. Vrvi so izdelovali v sedmih tovarnah, surovo konopljo so uvažali iz Rimske države, jadrovina pa je preko Benetk prav tako prihajala iz Rimske države, pa tudi iz bližnjih avstrijskih dežel in celo iz Rusije. V Trstu je deloval le en kovač sider. Železo, deloma že oblikovano kot sidro, je prihajalo iz Štajerske, Koroške, Kranjske ter nekaj let že tudi iz Švedske, Rusije in Anglije. Ta sidra je bilo treba v Trstu le še dokončati.

Ladjedelništvo je bilo v svobodnem pristanišču Trst svobodna obrt, vendar pod nadzorom pristaniškega urada.

Denarništvo, menični posli, mera in tehtnica, javno zapriseženi uradni označevalci mer (cimentirarji), tehtalci, izvedenci in cenilci

Od leta 1806 naj bi bili v Trstu uradna valuta avstrijski goldinarji in krajcarji, vendar je v mestu vedno krožil različen denar. V času francoske oblasti sta bila v veljavi francoski in italijanski denar. Po avstrijski restavraciji je bilo treba ponovno urediti denarno vprašanje, določiti je bilo treba vrednosti denarja v obtoku glede na avstrijski goldinar konvencionalne vrednosti. Uvedba goldinarja je stopila v veljavo z okrožnico 14. septembra 1815 in je veljala predvsem za veletrgovino. Kljub temu so sem in tja še vedno računali v tržaških dukatih, in sicer pri nakupu in prodaji oljčnega olja, mandljev, rozin, fig, svile in suhega grozdja s Sicilije, pri rižu, pšenici in koruzi pa v lirah (Lire di Piazza). Podobno je bilo pri drugem blagu.

Tudi pri merah ni bilo enotnosti. Costa našteva vse te posebnosti – od dolžinskih in utežnih do votlih mer –, ki so se prepletale na tržaškem trgu. Zato so bili tako pomembni zapriseženi uradni označevalci mer. V Trstu so bili trije, zapriseženih tehtalcev je bilo devet; za svoje delo niso smeli terjati več kot 1 ½ krajcarja od centa (56 kg). Tehtalci so sodelovali le po svobodni presoji stranke, ali potrebuje njihovo pomoč ali ne. Poleg njih so v Trstu delovali še štirje ocenjevalci blaga in manufakturnih izdelkov, dva strokovnjaka za dragulje, zlato in srebro, en izvedenec za izdelke iz železa, eden za usnje in kože, štirje za ladje in vse, kar sodi zraven, eden za ure in mehanske izdelke, trije za vina in žgane pijače, dva za galanterijo in okrasje ter eden za konopljo in vrvi.

Svoboda in pravica do izrekanja milosti

Kot svobodno pristanišče je imel Trst nekatere pravice do odločanja:

Pristaniška svoboda je veljala za vse ladje, ljudi in blago, ki so prišli v pristanišče ali odšli iz njega. Bila je neomejena, ladje niso bile podvržene preiskavi ali plačilu, morale pa spoštovati predpise zdravstvene in pristaniške policije. Prepovedan je bil uvoz jekla,

7. Uebersicht,
des Geldwerthes der Ein- und Ausfuhr, in den Jahren
1814 bis inclus. 1833.

In den Jahren	Einfuhr.	Ausfuhr.	In den Jahren	Einfuhr.	Ausfuhr.
	Gulden in Conv. Mze.			Gulden in Conv. Mze.	
1814	12,771,387	21,365,398	1824	24,438,274	26,119,628
1815	34,555,323	32,847,756	1825	32,104,137	29,695,522
1816	45,048,413	31,083,168	1826	31,732,051	29,243,825
1817	32,470,839	27,295,271	1827	32,574,247	31,245,378
1818	33,321,815	26,547,089	1828	33,882,117	35,561,823
1819	21,545,605	21,063,525	1829	36,373,145	31,646,227
1820	22,193,428	18,012,819	1830	35,710,666	35,159,205
1821	29,530,872	20,474,289	1831	38,870,390	35,455,479
1822	31,711,210	26,510,971	1832	50,714,722	34,380,070
1823	32,021,850	23,812,089	1833	46,007,250	36,910,374

Pregled denarne vrednosti uvoza in izvoza od leta 1814 do vključno leta 1833 (Costa, Der Freihafen von Triest, str. 224).

železa, bakra, živega srebra, soli, smodnika in zrcal.

Carinske ugodnosti so se nanašale na: 1. popolno oprostitev carin na izvoz večine življenjskih potrebščin iz dežel monarhije, za katere je tržaški politični magistrat izdal dovoljenje, da gredo v svobodno pristanišče; 2. visoke izvozne carine na nekatere surovine, ki so imele gubernijski potni list za tovarne v svobodnem pristanišču in bi jih izvozili iz države; 3. ugodno uvozno carino za enega od pomembnih izdelkov svobodnega pristanišča, za milo, ob njegovem uvozu v monarhijo. Različnih carinskih olajšav je bilo deležno celotno ozemlje svobodnega pristanišča, oprostitev carin pa je bilo deležno blago, ki je iz Trsta potovalo naprej v notranjost države.

Svobodna trgovina je bila na tem trgu dovoljena vsakomur, ne glede na narodnost. Pri tem se ni ozi-

rala na patent proti oderuhom, zakonite obresti od kapitala so lahko dosegale do šest odstotkov.

Privilegij sodstva je bil v tem, da sta imela trgovsko in menično sodišče ter pomorski konzulat pravico do sojenja ne le v trgovskih zadevah, pač pa tudi v stvareh plemenitega sodnega urada, pred katerega so bili poklicani trgovci, lastniki ladij, senzali, komercialni pismonoše in konzuli tujih dežel – torej za vse, ki so se zaradi trgovine zadrževali v svobodnem pristanišču ali so umrli na poti vanj.

Osebna svoboda je pomenila: 1. da rojenim v Trstu ni treba k vojakom; 2. da pri njih niso nastanili vojske; 3. da niso plačevali davka od potujoče posesti (ladje?) ali nepremičnine.

Olajšave glede žigosanja: od 1. marca 1811 so bili trgovski posli – menice, protesti, vozna pisma, zava-

rovanja in druge trgovske pogodbe – oproščeni žigosanja, razen v spornih primerih pred sodiščem. Prav tako so bili žigosanja oproščeni posli tujih konzulov, kolikor niso posegali v javno delovanje c. kr. oblasti.

Gibanje plovbe in trgovanja od leta 1815 do vključno 1835

V tem poglavju je Costa zelo na kratko spregovoril o statističnih pregledih plovbe in trgovanja. Ugotovil je, da je precej razpršenih podatkov, ni pa skupnega pregleda, zato se je potrudil sestaviti take preglednice. Na 65 straneh je objavil posamezne tabele, ki govorijo o dejavnosti tržaškega pristanišča v letih 1815–1836: 1. pregled trgovskih ladij, ki so plule na dolge razdalje in so priplule v Trst od leta 1815 do vključno leta 1832; 2. pregled vseh ladij, ki so od leta 1815 do vključno leta 1832 zapustile Trst; 3. pregled vseh trgovskih ladij, ki so v letih 1833, 1834 in 1835 priplule v Trst ali izplule iz njega; 4. pregled uvoza in izvoza v letih 1833, 1834 in 1835; 5. pregled uvoza in izvoza zalog izbranih artiklov med letoma 1826 in 1835; 6. pregled izbranih artiklov v petletjih v obdobju 1816–1835 z dodatnim pobotom razmerja uvoza v vsakem petletju; 7. pregled denarne vrednosti uvoza in izvoza od leta 1814 do vključno 1833.

S U M M A R Y

Henrik Costa and his description of the free port of Trieste in 1838

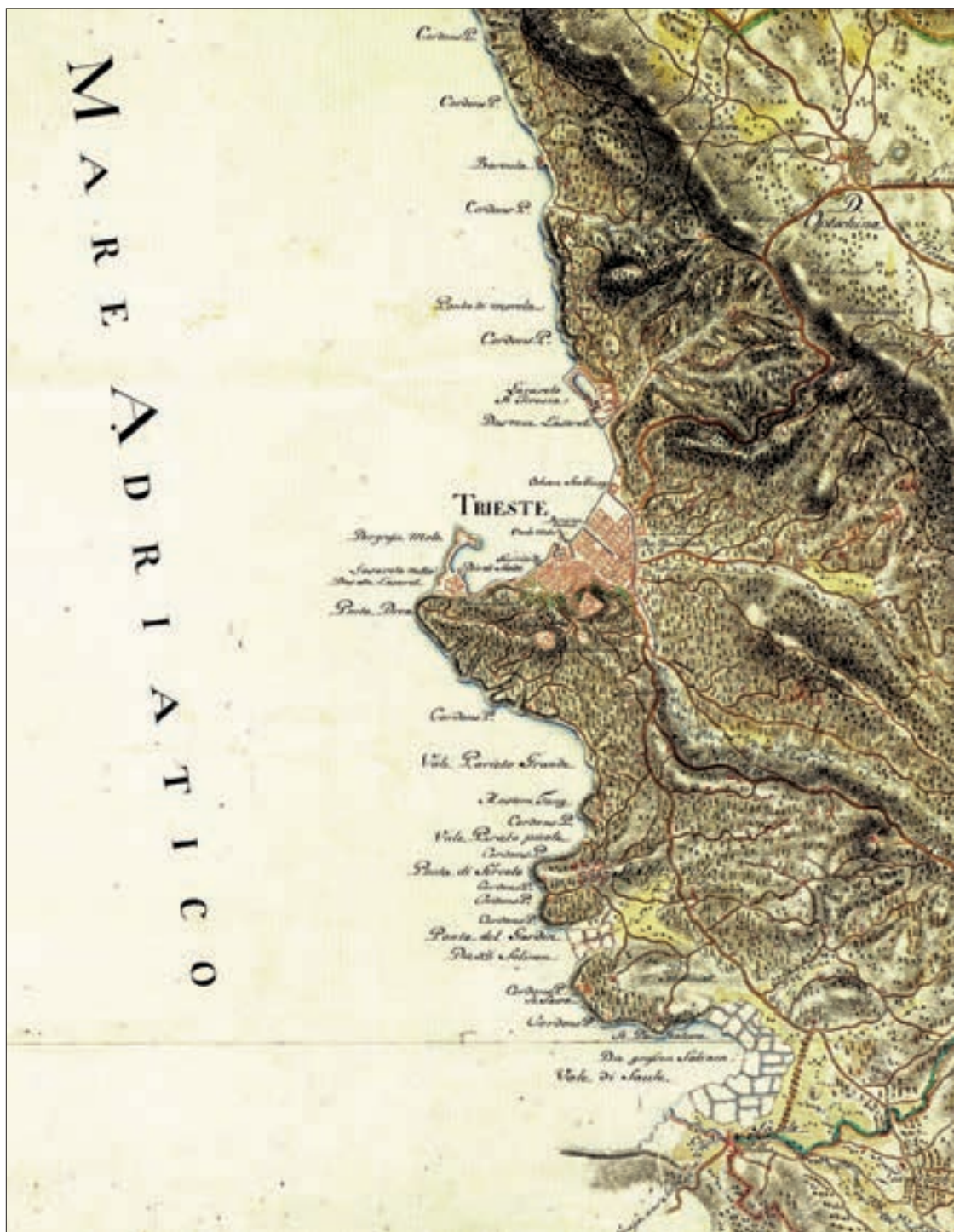
In his book *Der Freihafen von Triest. Oesterreichs Hauptstapelplatz für den überseeischen Welthandel* (1838), Henrik Costa attempted to convey the importance of the free port of Trieste as a nexus between Mediterranean ports on the one hand and the continental Austria and German territories on the other. In the first chapter, he described the geographical conditions for the establishment of the port and its gradual growth. He also mentioned fairly difficult land connections between Trieste and the interior, which frustrated wagoners in the eighteenth century and later drivers from the continental part of Austria. In the second chapter, the author offered a brief and systematic overview of the port's history spanning the rule of Charles VI and 1836. In the third and most comprehensive chapter, he focused on the period between 1814 and 1836, but whenever necessary, he would also reach back into the eighteenth century. In this section, Costa presented institutions that were of crucial importance for the operations of the free port, ranging from the gubernium, the mer-

cantile and commercial court, the consulate of the sea, the police, the naval division, the politico-economic magistrate, the sanitary magistrate, and the lazaretto to the port office, stock exchange, insurance companies, and Austrian Lloyd. Furthermore, the author provided a detailed description of the modes of transport from Trieste to the interior, the nautical school and the shipyard, monetary and bill of exchange transactions, and publicly sworn official metrologists. This chapter also contains statistical tables on the movements of ships, on the departures and arrivals of ships navigating the Mediterranean and those bound for Asia and the Americas, as well as on trade from 1815 to including 1835.

R I A S S U N T O

Henrik Costa e la sua descrizione del porto franco di Trieste nel 1838

Nel libro *Der Freihafen von Triest. Oesterreich Hauptstapelplatz für den überseeischen Welthandel* del 1838, Costa cercò di far presente l'importanza del porto franco di Trieste come porto intermedio tra i porti del Mediterraneo e l'interno dell'Austria e dei *Länder* tedeschi. Nella prima parte si soffermò sulle condizioni geografiche che diedero origine alla nascita del porto e la sua graduale crescita. Non mancò di menzionare il percorso piuttosto difficile che da Trieste passava sulla terraferma verso l'interno di cui nel XVIII secolo si lamentavano i mulattieri e successivamente i carrettieri dell'interno dell'Austria. Nella seconda parte espose brevemente e in modo trasparente la storia del porto dal periodo di Carlo VI all'anno 1836. Nel terzo capitolo, che è anche quello più esauriente, si dedicò al periodo tra il 1814 e il 1836 e, quando lo ritenne opportuno, fece un'escursione temporale anche nel XVIII secolo per descrivere le singole istituzioni. Questo capitolo presenta le istituzioni necessarie per il funzionamento del porto franco, dalla Gubernia (governatorato) ai tribunali di commercio e di cambio mercantile, dal consolato marittimo alla polizia, dalla divisione navale al magistrato politico ed economico, dal magistrato medico-sanitario al lazaretto, dall'ufficio dell'autorità portuale alla borsa, dalle compagnie di assicurazione al Lloyd Austriaco. Descrisse dettagliatamente anche i tipi di trasporto da Trieste all'entroterra, la scuola nautica e il cantiere navale, le finanze, le operazioni con effetti cambiari e gli esperti giurati di misurazioni. A questo capitolo sono aggiunte delle tabelle statistiche sui movimenti delle navi, sugli arrivi e sulle partenze delle navi che navigavano nel Mediterraneo e di quelle che navigavano verso l'Asia e le Americhe, nonché sugli scambi mercantili dal 1815 al 1835 compreso.

*Trst na vojaškem zemljevidu v drugi polovici 18. stoletja (izrez)
(Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787 (1804), Karte, 3. zvezek, sekcija 209).*

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 339.5(450.361Trst)"183/184"

Prejeto: 25. 7. 2019

Peter Vodopivecdr., znanstveni svetnik v p., Poljanska cesta 15, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: peter.vodopivec@guest.arnes.si

Trst, paroplovna družba Avstrijskega Lloydja in tržaške razprave o svobodi trgovine v predmarčni dobi

IZVLEČEK

Članek uvodoma opozarja na razvoj tržaškega pristanišča v tridesetih letih 19. stoletja in ustanovitev družbe Avstrijskega Lloydja, nato pa na razpravo o avstrijski carinski politiki, nacionalno-ekonomskem sistemu Friedricha Lista in liberalnih gospodarskih idejah, ki so se v štiridesetih letih 19. stoletja razvile v Journalu Avstrijskega Lloydja. Na usmeritev Journala naj bi posebej vplival ravnatelj Avstrijskega Lloydja Karl Ludwig von Bruck, od leta 1844 pa tudi urednik Ernst von Schwarzer in zagovorniki liberalizacije avstrijske carinske politike v dvorni komori. Trst je tako postal prizorišče razprave o avstrijski zunanjetrgovinski politiki, ki se drugod v monarhiji še ni mogla razmahniti. Po predstavah Journalovih urednikov in dopisnikov bi morala biti monarhija samostojen in enoten gospodarski prostor, Trst pa ne le avstrijski emporij, temveč tudi trgovski posrednik med Nemčijo, srednjo Evropo, Sredozemljem in Azijo.

KLJUČNE BESEDE

Trst, Avstrijski Lloyd, Journal Avstrijskega Lloydja, prohibitivni sistem, Friedrich List, zaščitne carine, svobodna trgovina, nemška carinska zveza

ABSTRACT

TRIESTE, THE STEAM NAVIGATION COMPANY OF AUSTRIAN LLOYD, AND TRIESTE'S DEBATES ON FREE TRADE IN THE PRE-MARCH ERA

The contribution begins by highlighting the development of the port of Trieste in the 1830s and the founding of Austrian Lloyd, and then focuses on the debate on Austrian customs policy, the national economic system of Friedrich List, and liberal economic ideas developed during the 1840s in the Austrian Lloyd Journal. The Journal's orientation was particularly influenced by the director of Austrian Lloyd, Karl Ludwig von Bruck, and since 1844 also the editor Ernst von Schwarzer, as well as members of the Court Chamber advocating the liberalization of Austria's customs policy. Trieste thus became the scene of the debate on Austria's foreign trade policy, which could not yet reach full swing elsewhere in the monarchy. According to Journal's editors and correspondents, the monarchy should be an independent and uniform economic area, with Trieste serving not only as the Austrian emporium, but also as a trade intermediary between Germany, central Europe, the Mediterranean region, and Asia.

KEY WORDS

Trieste, Austrian Lloyd, Austrian Lloyd's Journal, prohibitive system, Friedrich List, protective customs policy, free trade, German Customs Union

Začetki Avstrijskega Lloydja

»Tožbe zaradi mnogih trgovskih poslov, ki jih je naš drugače tako živahen Trst izgubil v novejšem času, so preveč resne in vsesplošne, da ne bi vsakemu domoljubu nalagale dolžnost, naj se z vsemi močmi bori proti izgubam v škodo javne blaginje«, je v uvodniku z naslovom *Pia Desideria für Triest* v tržaškem *Journalu* Avstrijskega Lloydja 22. decembra 1841 zapisal nepodpisani pisec in nadaljeval: »Naše trgovanje z angleškimi manufakturnimi izdelki v Levanto se je znatno zmanjšalo in ga je prevzela Anglija sama. Iz te dežele, iz Holandije in celo iz Brazilije dovažajo v Levanto cele tovore železa, sladkorja in kave. Siciljski proizvodi in pridelki iz Male Azije in Jonskih otokov, sicer najbolj priljubljeni tovari tukajšne trgovine, ne prihajajo več v Trst, temveč jih prevažajo neposredno na sever. Tukajšnje pretovarjanje egipčanskega bombaža za Anglijo je skoraj povsem upadlo, južna Rusija pa ne pošilja več pšenice, oljnih semen in volne, temveč si je našla bližja tržišča na severu ... (In) naša trgovina z volno se je zmanjšala z znatnimi pošiljkami v Anglijo in Belgijo po kopnem, medtem ko se trgovina s kolonialnim blagom vse bolj omejuje na Genova na lombardski strani in na Hamburg ter od tam preko Češke in Nizozemske na zahodne meje monarhije ...«¹

Upadanje tržaške pomorske trgovine, o katerem je zaskrbljeno pisal uvodničar *Journala* Avstrijskega Lloydja, se je začelo v drugi polovici tridesetih let 19. stoletja. Do srede tridesetih let se je, kot je v leta 1836 napisani in dve leti pozneje na Dunaju natisnjeni knjigi o tržaškem svobodnem pristanišču ugotavljal Henrik Costa, število v Trst prihajajočih in iz Trsta odhajajočih ladij, registriranih za dolgo plovbo, še opazno povečevalo. Leta 1833 je po njegovih podatkih v tržaško pristanišče iz sredozemskih, zahodno- in severnoevropskih ter preokoceanskih pristanišč priplulo 874 ladij s 170.581 tonami tovora, »odjadralo« pa 868 ladij s 173.568 tonami blaga. Dve leti pozneje je število ladij dolge plovbe, ki so priplule v Trst, naraslo kar na 1691, 1730 pa jih je iz Trsta »odjadralo«. Toda obseg in teža tovora, ki so ga te ladje pripeljale in odpeljale, se že nista več sorazmerno povečala, saj naj bi ga v Trst prišlo »le« 225.538 ton, iz Trsta pa odšlo 220.998 ton.² Kljub temu je bil

¹ *Journal des österreichischen Lloyd*, VI, N. 102, 22. 12. 1841, »Pia Desideria für Triest«.

² Ladje male obalne plovbe, ki so ob istrski in jadranski obali plule vse do Jonskih otokov, v teh podatkih niso zajete; njihovo število je bilo seveda še precej večje. Med ladjami dolge plovbe, ki so v letih 1833–1835 priplule v tržaško pristanišče in odpule iz njega, je bilo največ avstrijskih (leta 1835 638 v Trst in 727 iz njega); od leta 1833 se je povečalo število ladij z grško zastavo (leta 1835 143 v Trst in 146 iz njega), zmanjšalo pa število ladij z angleško in francosko zastavo (leta 1835 108 angleških v Trst in 121 iz njega, medtem ko naj bi v Trst priplule le štiri francoske ladje, pet pa naj bi jih odpulilo). 48 ladij, ki so leta 1835 priplule v Trst, je imelo ameriško zastavo (gl. Costa, *Der Freihafen von Triest*, str. 180–181).

Henrik Costa: *Der Freihafen von Triest*, 1838.

Henrik Costa v uvodu v svojo knjigo še prepričan, da Avstrija, ki je »tiho in mirno širila svojo trgovino«, ne zaostaja za drugimi trgovskimi državami, Trst pa je postal »eno najpomembnejših svetovnih tržišč.«³ Podobno je leta 1839 ameriški diplomatski predstavnik z Dunaja poročal v Washington, da je »Trst lepo in večinoma novo, živahno poslovno mesto. Njegovo pristanišče je odlično in ima zadostno globino vode za skoraj vse ladje ... Trguje v glavnem z Levanto, Anglijo, Brazilijo, Severno Ameriko, Egiptom in Neapljem ter obeta, da bo postalo v nekaj letih mesto znatnega pomena ...«⁴

V resnici se je tržaška trgovina že v letih 1837–1838 znašla v krizi, ki je bila na eni strani posledica spremenjenih razmer v sredozemskem pomorskem trgovanju, na drugi pa težavnih prometnih zvez Trsta z notranjostjo monarhije in avstrijskega prohibitivnega carinskega sistema. Tržaško pristanišče samo zase ni generiralo trgovine, temveč je živelo predvsem od posredniškega trgovanja, v tridesetih letih pa so v

³ Prav tam, str. III (Vorwort).

⁴ Coons, *Steamships*, str. 2–3.

sredozemsko trgovino neposredno posegla zahodno- in severnoevropska, zlasti nemška pristanišča, ki so navezala neposredne stike z grškimi in otomanskimi pristanišči, kar je za Trst pomenilo veliko izgubo. Pri tem so tržaško pristanišče, kot je leta 1837 ugotavljal britanski konzul v Trstu sir Thomas Sorell, dodatno hromile stroge in dolgotrajne karantene, ki so jim bile ladje iz Trsta podvržene v tujih pristaniščih.⁵ Sorell je že marca 1837 poročal v London, da »je uvoženo blago v več vodilnih trgovskih vejah presešlo potrebe mesta ter možnosti pretovarjanja, ponovnega izvoza in potrošnje v monarhiji«. Nesorazmerje med ponudbo in povpraševanjem naj bi bilo posebej očitno pri štirih »pomembnih vrstah blaga«: kavi, bombažu, sladkorju in olju.⁶ Leta 1838 so bila skladišča že tako polna, da je uvoz opazno padel, trgovci pa so morali, da so lahko pokrili dolgove, blago prodajati po znižanih cenah. »Polom je sledil polomu v hitrem redosledu«, je aprila 1838 pisal Sorell. »Posledica je bila vesplošna panika, s katero je bilo skoraj konec vsega, kar je spominjalo na trgovski kredit in zaupanje. V kratkem času med marcem in julijem se je tja do trideset trgovskih hiš v Trstu znašlo v položaju, ko so morale odložiti svoja plačila ...«⁷

Kriza v tržaškem pomorskem prometu pa sprva vsaj v finančnem pogledu ni občutneje prizadela paroplovne družbe Avstrijski Lloyd,⁸ ki je bila ustanovljena dve leti prej. Parniki pač tedaj še niso imeli prostora za težke tovore, zato je upad tržaške trgovine družbi Avstrijskega Lloydja škodil manj kot trgovcem in lastnikom tovornih jadrnic. Paroplovna družba Avstrijski Lloyd je bila leta 1836 ustanovljena kot druga, neodvisna sekcija zavarovalniško in ladjarsko informacijske družbe Lloyd Austriaco, ki so jo leta 1833 po vzoru londonskega Lloydja ustanovile tržaške zavarovalnice, banke in zasebni delničarji. Če je ustanovitev zasebne informacijske družbe, ki naj bi »trgovcem in zavarovalcem posredovala najzanesljivejše informacije o trgovini in plovbi iz glavnih evropskih, levantinskih in drugih tržišč«, leta 1833 še močno vznemirila vodjo dvornega policijskega in cenzurnega urada grofa Sedlnitzkega (o njeni ustanovitvi naj bi celo ne bil predhodno obveščen),⁹ so bili visoki avstrijski uradniki s kanclerjem Metternichom in grofom Kolowratom, vodjem političnega odseka državnega sveta in glavnim cesarjevim svetovalcem za notranje zadeve, ustanovitvi paroplovne družbe Lloyd že bolj naklonjeni. Gospodarsko-politična vprašanja in vprašanja carinske politike so v avstrij-

skem državnem vrhu povzročala občutna razhajanja. Metternich je tako leta 1834 kljub nezaupanju policijskega ravnatelja Sedlnitzkega do novoustanovljene tržaške pomorsko-informacijske družbe pristal na častni naziv njenega »protektorja« in ji naslednje leto poslal svoj portret, ki so ga razstavili v čitalnici njene uprave. Hkrati je skupaj s Kolowratom podprl načrte o ustanovitvi paroplovne družbe.¹⁰

Kljub temu pa so imeli nekateri visoki uradniki pri njenem ustanavljanju še vedno pomisleke. Tržaški guverner, baron Joseph Weingarten, sicer ni ugovarjal stališču, da Trst potrebuje boljše in hitrejše povezave z Levanto, drugimi sredozemskimi pristanišči in zahodno Evropo, toda zamisli o ustanovitvi zasebne delniške paroplovne družbe, povezane z zavarovalniško-informacijsko agencijo, ga niso navduševale. Po njegovem mnenju bi morala Avstrija slediti francoskemu zgledu ter vzpostaviti paroplovne povezave z Grčijo, Egiptom in Istanbulom z državnimi sredstvi in parniki, ki bi jih lahko v vojnih razmerah uporabila v vojaške namene. Sicer pa naj bi, kot je v začetku leta 1836 ugotavljal v poročilu dvorni komori, Avstrijski Lloyd v Trstu ne mogel zbrati zadostne količine kapitala za nakup petih ali šestih parnikov, ki bi jih potreboval za vzpostavitev načrtovanih morskih povezav, saj naj bi med tržaškimi trgovci ne bilo dovolj zanimanja za delnice, ki so obetale manjši donos kot drugi trgovski posli, hkrati pa so pričakovali, da bo glavni Lloydov delničar država. Ustanovitelji družbe so se na državni vrh tako že leta 1835 obrnili s prošnjo, naj 300 delnic kupi država; ko se je izkazalo, da v Trstu res ni dovolj zanimanja za njene delnice, pa je državni nakup v višini 300.000 forintov nasvetoval tudi guverner Weingarten. Medtem ko so se na Dunaju še obotavljali in razpravljali, kaj storiti, se je marca 1836 za nakup 600 delnic odločil Salomon Rothschild. Weingartnova napoved, da bodo morali ustanovitelji denar za zagon tržaške paroplovne družbe poiskati na Dunaju, je bila torej točna, toda sredstva, ki so jih končno dobili z Dunaja, so bila zasebna in ne državna.¹¹ Aprila 1836 sta v ustanovitev Avstrijskega Lloydja privolila dvorna komora in cesar Ferdinand, 2. avgusta pa je zbor delničarjev sprejel statute družbe, ki sta jih nato potrdila še gubernij in leta 1837 cesar.¹²

V Lloydju so prve parnike naročili že, ko so še razpravljali o statutih in organizaciji družbe, maja 1837 pa je iz Trsta na prvo vožnjo proti Istanbulu odplul prvi, v Londonu zgrajeni parnik Avstrijskega Lloydja »Nadvojvoda Ludvik« (Arciduca Lodovico). Naglo so sledile druge linije. »Vzpon Egipta, svoboda Grčije, znani dogodki v Turčiji in mnogovrstne druge razmere označujejo veliko prelomnico, ki se zdaj obeta trgovini – njen povratak v staro domovino

⁵ Riedlinger, *Journal*, str. 58. Riedlinger ni disertacije nikoli objavil, v *Zgodovinskem časopisu* pa je nanjo že leta 1964 opozoril Jože Šorn (*Zgodovinski časopis* 18, 1964, str. 300–302). O poročilu sira Thomasa Sorella gl. Coons, *Steamships*, str. 64.

⁶ Coons, *Steamships*, str. 64.

⁷ Prav tam.

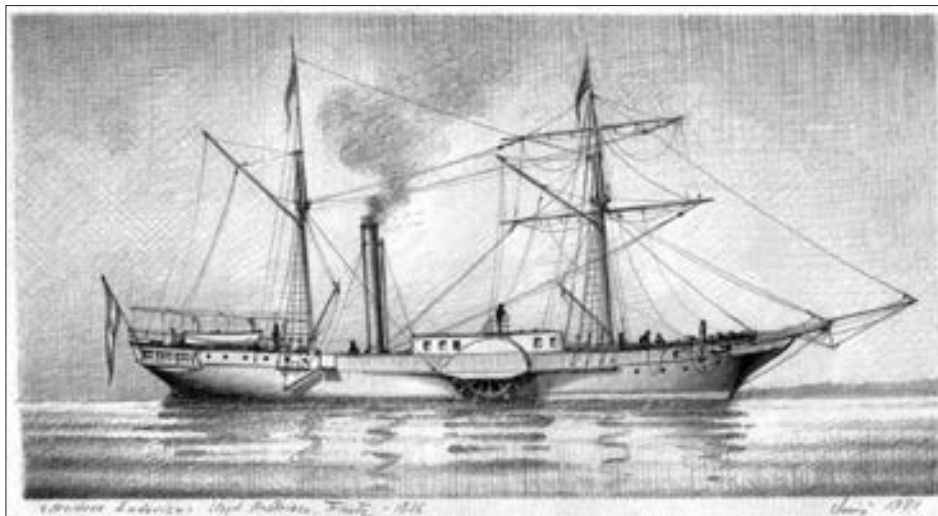
⁸ Nem.: Die Dampschiffahrtgesellschaft des Oesterreichischen Lloyd; it.: Società di navigazione a vapore del Lloyd Austriaco.

⁹ Coons, *Steamships*, str. 1–2, 11–12.

¹⁰ Prav tam, str. 31.

¹¹ Prav tam, str. 38–48.

¹² *Neue Gestaltung*, str. 16–22.

Parnik Avstrijskega Lloydja »Nadvojvoda Ludvik« (Arciduca Lodovico).

Azijo namreč«, so ugotavljali v vodstvu Avstrijskega Lloydja, ko so opozarjali na velik interes Anglije za »vzhodne zadeve« ter nove redne angleške in francoske paroplovne zveze z Egiptom, Grčijo in Istanbulom. Spremenjene razmere naj bi jasno pokazale, kako pomembno je trgovini »s pravočasno vzpostavitvijo hitrih paroplovnih zvez s temi deželami pripraviti veliko prihodnost«. In prav premislek o tem naj bi vodstvo Avstrijskega Lloydja spodbudil k pripravi »načrta redne paroplovne zveze med avstrijskimi pristanišči in Jonskimi otoki, Grčijo, Istanbulom, Smirno, Sirijo in Egiptom«. ¹³ Septembra 1837 je avstrijska poštna uprava po dolgotrajnih pogajanjih Lloydju s posebno pogodbo prepustila prevoz avstrijske pošte v grška in levantinska pristanišča, Istanbul in Aleksandrijo, Lloyd pa je že julija uvedel redno paroplovno zvezo med Trstom in Istanbulom ter novembra med grškim otokom Siroso in Aleksandrijo. Konec leta 1838 je bilo v Lloydovi floti že deset parnikov, med katerimi sta bila le dva zgrajena v Londonu, eden v Benetkah, kar sedem pa v Trstu. ¹⁴ Družba je razen tega nemajhen del kapitala porabila za vzpostavitev zalog (angleškega) premoga in levantinskih pristaniščih ter za drugo opremo in zaloge.

Toda Avstrijski Lloyd je kljub temu, da so časopisi poročali o udobju, ki so ga bili potniki deležni na njegovih parnikih, z levantinskimi linijami naglo

zašel v finančne težave. Izgube, ki so jo povzročile linije v Levanto, ni mogla občutneje zapolniti dobičkonosna paroplovna zveza Trsta z Benetkami. Tako so se v Lloydovi upravi že sredi leta 1838 odločili, da v vzhodnosredozemskem paroplovnem programu izpustijo Kreto, nato pa še plovo med Siroso in Aleksandrijo. Hkrati so se znova obrnili na Metternicha in dvorno komoro s prošnjami za nove zakonske olajšave in ugodnosti. Del liberalneje usmerjenih visokih uradnikov je sicer menil, da naj država ne bi zakonsko privilegirala in finančno podpirala zasebnih delniških družb, vendar je hkrati sprejel stališče, da so Lloydove paroplovne povezave z vzhodnim Sredozemljem v nespornem avstrijskem državnem interesu. V državni komori, najvišjem finančnem uradu v monarhiji, so tako, čeprav šele po ponovnem omahovanju, pristali na državno garancijo za visoko Rothschildovo posojilo Lloydju ter na podaljšanje Lloydovega monopola za dobičkonosno paroplovno linijo med Trstom in Benetkami. Lloydju naklonjeno vladno stališče je tudi tokrat posebej zavzeto podprl Metternich, ki je oktobra 1838 opozarjal, da bi bil propad Lloydove paroplovne družbe za Avstrijo »velika težava«, saj ne bi povzročil le izgube »znatnega kapitala«, temveč tudi, da bi politične in trgovske koristi, ki jih ima od Lloydja monarhija, prešle v tuje roke. Avstrijski Lloyd si je razen tega s pomočjo londonskega Lloydja prizadeval z Britanci dogovoriti za prevoz britanske vzhodne pošte prek Trsta in Aleksandrije proti Suezju in Indiji. V Londonu so tedaj razmišljali o dveh možnostih: o poštni zvezi prek Francije in Marseillea ter o zvezi prek Ostendeja, Nemčije, Avstrije in Trsta. Metternich in njegovi somišljeniki na Dunaju so menili, da bi lahko Trst z britansko pošto preko Avstrije in tržaškega pristanišča postal pomemben posrednik trgovine med Veliko Britanijo in vzhodnim Sredozemljem, takšna zveza pa bi zaustavila tudi Francoze, ki naj bi Sredozemlje

¹³ Prav tam, str. 14–15.

¹⁴ Coons, *Steamships*, str. 57–63. V Londonu je bil leta 1837 prav tako kot Arciduca Lodovico zgrajen parnik Arciduca Giovanni (prvi je imel 310 in drugi 349 ton). Parnika sta dobila ime po bratih cesarja Franca, nadvojvodah Ludviku in Janezu, največji med prvimi desetimi Lloydovimi parniki pa je bil leta 1838 v Trstu zgrajeni parnik Mahmudie (467 ton), poimenovan po turškem sultanu Mahmudu, v kar je ta posebej privolil. Gl.: *Der Wanderer im Gebiete der Kunst und Wissenschaft, Industrie und Gewerbe, Theater und Geselligkeit*, N. 117, 17. 5. 1837, str. 465–466, »Beginn der Dampfschiffahrt des Oesterreichischen Lloyd nach der Levante«.

spreminjali v »francoski bazen«. Trst se je tako res spustil v pravo tekmo z Marseillem za britansko vzhodno pošto, ki pa se je leta 1839 z britansko odločitvijo za Marseille končala z Lloydovim in avstrijskim neuspehom.¹⁵

V dvorni komori so s podporo Avstrijskemu Lloydu nadaljevali tudi potem, ko je konec leta 1840 njegov predsednik postal gospodarsko-politično liberalnejše usmerjeni Karl Friedrich baron Kübeck. V štiridesetih letih so kljub ugovorom beneških trgovcev še večkrat podaljšali Lloydov monopol za linijo med Trstom in Benetkami, hkrati pa še naprej pristajali na Lloydove izključne pravice do dohodka pri prevozu pošte med jadranskimi pristanišči in Levanto ter družbi pomagali z novimi, tudi državnimi posojili. Močno zadolženi Lloyd z delnicami, ki so izgubile del prvotne vrednosti, pač ni mogel pridobiti nujno potrebnega novega zasebnega kapitala in brez državne pomoči uveljavljati avstrijskih interesov v Levanti, v dvorni komori pa tudi niso bili pripravljeni posnemati Francozov, ki so izgubam navkljub vzdrževali in širili državne paroplovne povezave, ali Britancev, ki so za pošto službo radodarno podpirali zasebne ladjarje. Avstrijski Lloyd je ostal zasebna delniška družba, ki ni mogla poslovati in se širiti brez posojil, pri čemer pa vlada na Dunaju na njeno poslovanje ni imela večjega vpliva.¹⁶ V štiridesetih letih je uspešno povečala svojo floto ter število potnikov in obseg prepeljanega tovora. Medtem ko je leta 1840 z desetimi parniki prepeljala 38.886 potnikov in 2989 ton blaga, je desetletje pozneje njenih trideset parnikov prepeljalo že 215.752 potnikov in 24.484 ton blaga.¹⁷

Vodstvo in glasilo Avstrijskega Lloyd

Ob ustanovitvi paroplovne družbe Avstrijski Lloyd leta 1836 je njen predsednik postal tržaški veletrgovec Franz von Reyer, njen poslovodni direktor pa Carl Ludwig von Bruck. Oba sta bila v Trstu priseljence. Reyer je tja prišel leta 1781 iz Celovca. Dve leti pozneje je kot nadzornik tovora odplul v Ameriko, ostal tam več let in bil po povratku v Trst med ustanovitelji trgovske družbe Pellegrini & Reyer, ki se je, ko se ji je leta 1799 pridružil tržaški trgovec Schlick, preimenovala v družbo Reyer & Schlick. V času francoske zasedbe Trsta in Ilirskih provinc se je Reyer umaknil na Dunaj in tam ustanovil novo podjetje, vendar se je po odhodu Francozov leta 1813 vrnil v Trst. Po povratku z Dunaja je enega bratranca poslal v London in drugega v Španijo ter pozneje ustanovil še trgovsko hišo v Genovi. Družba Freyer & Schlick se je ukvarjala predvsem z ladijskim prevozom blaga, toda Freyer je leta 1819 kupil tudi ra-

finerijo sladkorja v Wiener Neustadtu in jo uspešno širil. Hkrati je naglo spoznal pomen zavarovalništva v pomorski trgovini. Že leta 1803 je postal direktor zavarovalniške družbe Scrittoio di Securit , leta 1822 pa predsednik največje tržaške zavarovalnice Azienda Assicuratrice. Freyer in družba Freyer & Schlick naj bi imela v tridesetih letih glavno besedo pri ustanavljanju prve in druge sekcije Avstrijskega Lloyd.¹⁸

Medtem ko Freyerjeva življenjska zgodba nazorno kaže na poslovno rast nadvse sposobnega in uspešnega predmarčnega trgovca in podjetnika, je karierna pot skoraj tri desetletja mlajšega Carla Ludwiga (von) Brucka zgled nagle uveljavitve prav tako uspešnega podjetniškega organizatorja in upravitelja. Bruck je prišel v Trst iz Porenja. V domačem Thomashofu se je izšolal za trgovca, se kot sedemnajstletnik v pruski uniformi udeležil zadnje bitke med pruskimi četami in Francozi pri Wavru v bližini Waterlooja, kjer je bil ranjen, po odpustitvi iz vojske pa je nekaj časa delal v knjigarni novoustanovljene univerze v Bonnu. V Trst se je odpravil leta 1821 z namenom, da odide v Grčijo in se tam priključi prostovoljcem v grški vstaji proti otomanski oblasti, toda vesti o razmerah v Grčiji so ga razočarale, tako da se je zaposlil v pisarni pruskega konzula v Trstu. Tu ga je opazil Freyer, ki ga je zaposlil v Azienda Assicuratrice, Bruck pa je nekaj let pozneje postal njen tajnik.¹⁹ Po mnenju ameriškega zgodovinarja R. E. Coonsa Bruck morda ni bil glavni pobudnik ustanovitve prve sekcije Avstrijskega Lloyd, nedvomno pa upravičeno uživa sloves njenega ustanovitelja.²⁰ Sooblikoval je njene statute in organizacijo ter bil vse od ustanovitve osrednja osebnost med njenimi upravniki.

Podobno vlogo naj bi imel tudi pri ustanavljanju Lloydove paroplovne družbe in odločitvi za izdajanje Lloydovega glasila. To je začelo januarja 1835 pod imenom *Giornale del Lloyd Austriaco di notizie commerciale e maritime* izhajati v italijanščini, leto pozneje pa kot *Journal des  sterreichischen Lloyd's* še v nemščini.²¹ Izdaji sta se nekoliko razlikovali. V italijanski so bile v ospredju informacije o Lloydovih ladjah ter ladijskem prometu v tržaškem, jadranskih in sredozemskih pristaniščih ter druge pomorske, trgovske in lokalne novice iz sredozemskih in zahodnoevropskih pristanišč, občasno tudi s podatki o količinah in cenah pretovorjenega blaga. V nemški izdaji je bilo teh vesti manj, prinašala pa je tudi članke o stanju raznih gospodarskih panog v monarhiji in drugod, poročala o razmerah v posameznih avstrijskih pokrajinah in na

¹⁵ Coons, *Steamships*, str. 74–86. Gl. tudi Vodopivec, Karl Ludwig von Bruck, str. 54–55.

¹⁶ Coons, *Steamships*, str. 176–180.

¹⁷ Bachinger, *Das Verkehrswesen – b) Seeschiffahrt*, str. 315.

¹⁸ P hringer-Gr f, Reyer, Franz Thadd us von, str. 482; Coons, *Steamships*, str. 7–8.

¹⁹ Reiszvitz, Bruck, Karl Freiherr von, str. 643–646; gl. tudi: Vodopivec, Karl Ludwig von Bruck, str. 57.

²⁰ Coons, *Steamships*, str. 7.

²¹ V  lanku »Karl Ludwig von Bruck, Trst in Slovenci« sem leta 2000 pomotoma zapisal (str. 55), da so glasilo Avstrijskega Lloyd v dveh izdajah – italijanski in nemški – tiskali šele od leta 1840. V resnici je prva številka italijanske izdaje izšla 30. januarja 1835, prva številka nemške pa 5. januarja 1836.

Carl Ludwig von (od leta 1849 baron) Bruck (1798–1860) (wikipedia).

različnih področjih, celo v šolstvu, opozarjala na prometne in trgovske povezave dežel v tržaškem zaledju s Trstom in morjem ter zdaj krajše, zdaj obširneje predstavljala mesta in dežele ob sredozemskih obalah in v bolj oddaljenih delih sveta (od Južne Amerike in Azije do Polinezije). V vesteh iz zahodne Evrope sta bila v obeh izdajah časopisa posebne pozornosti deležna London in Velika Britanija, po napovedani gradnji železnice z Dunaja v Trst pa – podobno kot drugod v notranjeavstrijskih deželah – železnice in načrtovana železniška povezava Trsta z Dunajem. *Journal* je leta 1839 povzročil nemajhno razburjenje, ko je objavil članek dunajskega »civilnega inženirja«, ki se je zavzel za gradnjo železnice proti Trstu s konjsko vleko, češ da bi to gradnjo pocenilo, pri čemer bi bila hitrost prevoza resda manjša, a še vedno ustrežna.²² Na članek so se v obeh izdajah Lloydovega *Journala*, pa tudi v Gradcu in na Dunaju ostro odzvali zagovorniki »lokomotivne železnice«. Nekateri med njimi – kot na primer kmetijski strokovnjak

Franz Ksaver Hlubek – so celo menili, da bi v *Journalu* članka dunajskega inženirja ne smeli objaviti. *Journalovi* uredniki so se branili, da so takšne razprave koristne, saj prispevajo k odstranitvi predsodkov, kar naj bi odzivi na sporni članek tudi dokazali.

V začetku štiridesetih let 19. stoletja so v obeh izdajah Lloydovega glasila že opozarjali na pomen študija »javnega gospodarstva«. »Študij javnega gospodarstva ('*economia pubblica*') iz dneva v dan pridobiva na pomenu: obsega najpomembnejša vprašanja industrije, politike in družbenega reda«, je leta 1841 v *Giornalu* pisal le z inicialkami podpisani pisec. »V zadnjem času so javno pozornost posebej pritegnile pomembne razprave o kapitalu, delu, podjetniku in delavcu.« Dejstva, ki jih je bilo mogoče videti, naj bi bila, kot je poudarjal avtor članka, nedvomno nova, toda načela (po katerih sta se razvijala družba in gospodarstvo) naj bi bila večna. »Gospodarstvenik se ne sme ustaviti, ker ga razvoj vleče s seboj in mu kali pogled. Politična ekonomija ni manj stvarna, kot je bila včeraj, je pa bolj zapletena, to je vse.« Najtežavnejša sporna vprašanja naj bi bila kljub zunanjemu političnemu videzu gospodarska vprašanja, znanost o državnem gospodarstvu pa naj bi zahtevala veliko študija in prizadevnosti, saj naj bi bili

²² *Journal des österreichischen Lloyd*, IV, N. 94, 23. 11. 1839, »Versuch einer vergleichenden Kostenberechnung bei Anwendung der Dampfkraft und Pferdekraft auf Eisenbahnen, mit Bezug auf die Wien–Triester Bahn«.

v njenem delokrogu »javna in zasebna dela, velike in majhne industrije, zunanja in notranja trgovina, bolnišnice in zapor, bogati in revni ...«. Njena poglavitna naloga naj ne bi bilo le ugotavljanje dejstev, temveč tudi načel, po katerih poteka gospodarsko življenje.²³

Giornale je že leto prej objavil obširen članek o merkantilizmu, fiziokratizmu in »sistemu Adama Smitha«, ki so ga v uredništvu priredili po časopisu *Il Progresso*.²⁴ Nepodpisani avtor oziroma prirejevalec je najprej prikazal merkantilistični in fiziokratiški »sistem« ter ugotovil njuno »enostranost«. Merkantilisti naj bi, kot je pisal, prevelik pomen pripisovali denarju, zunanji trgovini, trgovinski bilanci in vlogi države v gospodarstvu (»merkantilni sistem ni dal ljudstvom nič, državi pa vse«), medtem ko naj bi fiziokrati enostransko poudarjali vlogo ene same gospodarske panoge, kmetijstva, čeprav naj bi bilo, kot naj bi na »čelu vseh italijanskih ekonomistov« opozarjal Gian Rinaldo Carli, jasno, da »una classe sola non è atta a formare una società«. Toda v isti sapi se je bilo po mnenju pisca članka težko upreti »čaru« fiziokratskega zavzemanja za svobodo trgovine. »Tem večja bo svoboda, ki jo uživajo trgovci, obrtniki in tovarnarji, tem večje bo tekmovanje med trgovci surovin in prodajalci manufakturnih izdelkov, kar bo spodbujalo rast cen prvih in zniževalo cene drugih«, naj bi prepričljivo opozarjali fiziokrati. Na slabosti merkantilističnega in fiziokratskega sistema naj bi v slavnem delu *O naravi in vzrokih bogastva narodov* poskušal odgovoriti Adam Smith, ki naj bi bil prepričan, da je »vir bogastva delo, da veliko dela in mezd ustvarja velike in raznolike kapitale ter da veliki in obsežni kapitali povečujejo bogastvo, s katerim je na razpolago mnogo rok, ki se lahko usmerijo v manufakture, notranji in zunanji promet ter trgovino«. »Če ravnamo in delujemo tako, je mogoče doseči razcvet celotne nacije, vendar morata pri vsem tem vladati konkurenca in svoboda«, naj bi bilo Smithovo stališče, s katerim se je spogledoval tudi avtor oziroma prirejevalec članka. V Smithovem delu naj bi bile sicer med »tisočimi najsvetlejšimi resnicami ter plemenitimi in točnimi načeli« tudi številne netočnosti in zelo resne napake, toda »velikanske« naj bi bile tudi njegove odlike. Tako naj bi se hitro razširilo po vsej Evropi, »povsod naj bi ga prevajali, študirali in komentirali«.

O Smithu ter njegovem delu in nazorih je v obeh

izdajah glasila Avstrijskega Lloydja v naslednjih letih še večkrat stekla beseda. Že julija in avgusta 1841, dva meseca po njenem izidu, pa so v nemško pisanem *Journalu* navdušeno omenili tudi knjigo *Nacionalni sistem politične ekonomije* Friedricha Lista, najpomembnejšega nemškega ekonomista tedanjega časa ter zavzetega zagovornika nemške carinske zveze in zaščite nemške industrije pred tujo, zlasti angleško konkurenco. Avtor članka »Manufakturna moč in trgovina« je delo imenoval »ein herrliches Werk« in posebej poudaril Listovo misel, da nemajhen del zunanje trgovine temelji na domači manufakturni proizvodnji. »Samo nacija, ki proizvaja vse vrste manufakturnega blaga po najnižjih cenah, lahko navezuje trgovinske stike z ljudstvi vseh področij in vseh kulturnih stopenj ter zadovoljuje potrebe vseh ali v njihovem pomanjkanju ustvarja nove ter sprejema v menjavo blago in živila vseh vrst«, je trdil.²⁵ Listove knjige ni podrobneje predstavil, je pa s svojim pisanjem podprl stališče tržaških trgovcev in ladjarjev, da je tudi prihodnost tržaške in avstrijske trgovine in ladjarstva odvisna predvsem od razvoja avstrijske industrije ter izgradnje železniške in prometne mreže, ki bo Trst povezala z zaledjem vse do južne Nemčije.

O avstrijski carinski in zunanjetrgovinski politiki

Vladna *Wiener Zeitung* je 21. decembra 1841 objavila obširen prikaz *Journala* Avstrijskega Lloydja, ki ga je napisal Carl von Czoernig, v letih 1828–1841 državni uradnik v Trstu in na Dunaju in od leta 1841 vodja državnega statističnega urada v avstrijski prestolnici. Czoernig je *Journal* predstavil kot enega najsolidnejših in najzanimivejših časnikov »na svojem področju«, ki kot malokateri drugi časopis v avstrijskem cesarstvu skromno hodi po načrtovani poti in se lahko »v enaki meri, kot je razširjen v trgovskem stanu, poteguje za spoštovanje drugih bralcev«. Hkrati je poudaril vlogo in pomen Trsta, ki naj bi bil med petimi najpomembnejšimi evropskimi pristanišči za trgovino s kolonialnim blagom in najpomembnejše pristanišče za trgovino z Levanto, pri tem pa »življenjska arterija avstrijske trgovine« v njenem neodvisnem stiku s svetovnim prometom in sklepni kamen avstrijskega trgovinskega sistema tako za južne province kot za promet in trgovino vse monarhije.²⁶

Po krizi v trgovanju in pomorskem prometu konec tridesetih let 19. stoletja se je med tržaškimi trgovci in ladjarji okrepilo spoznanje, da se mora Trst bolj kot dotlej opreti na gospodarstvo monarhije in

²³ *Giornale del Lloyd Austriaco di notizie marittime e commerciali*, Anno VII, N. 11, 26. 1. 1841, »Miscelanea – Economia industriale del 1840«.

²⁴ *Giornale del Lloyd Austriaco di notizie marittime e commerciali*, Anno VI, N. 1, 2. 1. 1840, N. 2, 5. 1. 1840, N. 4, 9. 1. 1840, N. 5, 12. 1. 1840, »Miscelanea – Economia Pubblica, Del sistema Mercantile, del sistema agricola degli Economisti, e del sistema di Adamo Smith o Industriale«. Uredniki so navedli, da je »articolo estrato del Giornale il Progresso, e riveduto«, niso pa navedli, za kateri italijanski časopis s tem imenom gre.

²⁵ *Journal des österreichischen Lloyd*, VI., N. 61, 31. 7. 1841, N. 62, 4. 8. 1841, »Die Manufakturkraft und der Handel«.

²⁶ *Wiener Zeitung*, N. 352, 21. 12. 1841, »Literarische Nachrichten, Das Journal des Oesterreichischen Lloyd«. Avtor članka je bil podpisan s Cz; da so to inicialke Karla von Czoerniga, gl.: https://de.wikipedia.org/wiki/Der_Lloyd_#Journal_des_Oesterreichischen_Lloyd.

morda še južnonemških držav, njihovo pozornost pa so pritegnila svobodnotrgovinska in liberalna gospodarska stališča. Trst je bil v predmarčnem obdobju ne le »svobodno pristanišče« s carinsko mejo, ločeno od ostale monarhije, temveč tudi v političnem pogledu svobodnejše mesto, v katerem strogi cenzurni predpisi niso v celoti veljali. V mestnih čitalnicah in kavarnah je bilo mogoče prebirati knjige, revije in časopise, ki jih v javnih lokalih v drugih avstrijskih mestih in na Dunaju ni bilo mogoče dobiti, v mesto, ki je bilo v stalnem stiku s tujimi pristanišči in deželami, pa so dnevno prihajale vesti o dogajanju v Evropi in svetu, ki so se po monarhiji širile precej počasneje.

Toda na razpravo o avstrijski zunanjetrgovinski in carinski politiki, ki se je v štiridesetih letih razmahnila na straneh *Journala* Avstrijskega Lloydja, je posebej vplivalo zbliznanje lista z dvorno komoro in njenim predsednikom Kübeckom, ki sta se leta 1841 zavzela za reformo avstrijskega carinskega sistema. V avstrijskem državnem vrhu so vse do petdesetih let 19. stoletja vztrajali pri jožefinskem, v merkantilističnem duhu oblikovanem patentu iz leta 1788 in pristajali le na redka odstopanja od v njem začrtane carinske politike. Po letu 1815 so bile v novopridobljenih oziroma vrnjenih deželah namesto prohibitivnega sistema resda uvedene visoke zaščitne carine, po nastanku nemške carinske zveze pa so na Dunaju togi prohibitivni sistem nekoliko omilili z nekaterimi delno znižanimi carinskimi tarifami.²⁷ Kljub temu Metternich, ki se je že v dvajsetih letih zavzel za večjo prožnost v trgovanju z nemškimi državami, tudi leta 1832 ni uspel s predlogom dvorni komori, naj monarhija v trgovini z južnonemškimi državami, ki so bile Prusiji manj naklonjene, opusti stroge prohibitivne ukrepe in jih zamenja z visokimi zaščitnimi carinami. V začetku štiridesetih let je odpravo prohibitivnega sistema v korist sistema zaščitnih carin ter pobudo za prožnejšo avstrijsko trgovinsko in industrijsko politiko, ki so jo izoblikovali Kübeck, Metternich, Kolowrat in Hartig, podprla tudi dvorna komora, vendar je reformne predloge zavrnil cesar.²⁸ Drugač kot v cesarjevi okolici so jih presojali v Trstu, kjer so v *Journalu* Avstrijskega Lloydja odprli strani zagovornikom reformnih zamisli in kritikom protekcionističnih zahtev avstrijske industrije. V razpravah o avstrijski zunanjetrgovinski in gospodarski politiki v *Journalu* so na ta način, kot je opozoril avstrijski zgodovinar Martin Riedlinger, prišla do izraza tudi stališča dela avstrijskega visokega uradništva, ki se ni strinjalo z dvorno in vladno zunanjetrgovinsko politiko, kar je listu vtisnilo poseben pečat.²⁹

V *Journalu* so bili v letih 1842–1843 kljub neugodnim poročilom Lloydovih agentov z levantinskih in

grških pristanišč, ki so opozarjala, da na tamkajšnjih tržiščih ob vse večji ponudbi angleških in francoskih skoraj ni avstrijskih industrijskih izdelkov, še zadržani in še niso odpirali strani prispevkom, ki bi se obširneje spogledovali s svobodnotrgovinskimi idejami in kritizirali avstrijsko carinsko politiko. Trst je od začetka štiridesetih let znova beležil rast prometa, toda ta je bila negotova; poleg tega so razni znaki kazali, da bo imela svoje meje in da je utegne biti kmalu konec. Tržaško pristanišče je očitno postajalo vse manj privlačno celo za avstrijsko trgovino, ki so se ji odpirala nova tržišča in nove prometne poti po rekah.³⁰ V *Journalu* so bila tako v začetku štiridesetih let še v ospredju razmišljanja o prihodnosti Trsta, upadajočem deležu avstrijske trgovine v »svetovni trgovini« in potrebi po tesnejši povezanosti Trsta z zaledjem. Junija 1842 je nepodpisani pisec sprožil več mesecev trajajočo razpravo, ko je v članku o avstrijski trgovski mornarici trdil, da bo treba, če Trst zares želi postati pristanišče za avstrijsko gospodarstvo, odpraviti privilegij svobodnega pristanišča in z diferencialnimi carinami pospešiti prevoz avstrijskih izdelkov na domačih ladjah. Odgovoril mu je prav tako nepodpisani tržaški pisec, ki je menil, da mora Trst ohraniti status svobodnega pristanišča in posredniško trgovino, diferencialnim carinam pa je nasprotoval, češ da bodo omogočale monopol domačim ladjarjem in odbijale tuje trgovce. Uredniki *Journala* so konec leta v posebni prilogi pritrdili prvemu piscu, ki je v svojih člankih očitno povzegal njihova stališča in zelo verjetno tudi stališče uprave družbe Avstrijskega Lloydja. Predlog uvedbe zaščitnih carin namesto neomejene trgovinske svobode temelji na izkušnjah in zgledih drugih dežel in nacij, so zapisali, za odpravo statusa svobodnega pristanišča pa naj bi bil zgled Marseille, ki naj bi se leta 1817 »prostovoljno odpovedal pravicam svobodnega pristanišča, da si je zagotovil razširjeno tržišče v nedrjih lastne nacije«.³¹

Leta 1844 je v uredništvu *Journala* prišlo do pomembne spremembe. Njegov glavni urednik je postal liberalno usmerjeni Ernst von Schwarzer, ki je gospodarsko znanje in izkušnje pridobil med potovanji po Evropi, kot upravnik plemiških zemljiških posesti ter v letih pred prihodom v Trst tudi z delom v praškem obrtnem združenju in železarskih delavnicah na Moravskem. Schwarzer je bil za urednika *Journala*, kot je opozoril Martin Riedlinger, zelo verjetno imenovan na pobudo dvorne komore in zagovornikov reforme avstrijskega carinskega sistema, ki

³⁰ Drobesh, Il ruolo di Trieste, str. 357.

³¹ Članki na to temo so se s prekinitvami vrstili od srede junija do konca oktobra 1842. Gl.: *Journal des österreichischen Lloyd* št. 50–57, 77–82, 87. 31. decembra 1842 objavljena posebna priloga zopet ni podpisana, vendar je iz vsebine razvidno, da so v njej objavljena stališča uredništva. Gl.: *Ausserordentliche Beilage zur N. 105 des Journals des österreichischen Lloyd* (31. Dezember 1842), Die oesterreichische Handelsmarine und die österreichischen Freihäfen.

²⁷ Hudeczek, *Österreichische Handelspolitik*, str. 1 in naprej.

²⁸ Riedlinger, *Journal*, str. 134; Hudeczek, *Österreichische Handelspolitik*, str. 130–134.

²⁹ Riedlinger, *Journal*, str. 71, 100–105.

Naslovnica Journala Avstrijskega Lloydja iz 16. decembra 1847.

so leta 1844 s cesarjevo zavrnitvijo reformnih predlogov doživeli neprijeten poraz.³² Po Schwarzerjevem prihodu na čelo *Journala* je v uredniški politiki prišlo do opaznega obrata. Časopis je na široko odprl strani kritični obravnavi avstrijske carinske politike in zahtev avstrijskih podjetnikov po zaščiti domače proizvodnje pred tujo konkurenco, med sestavki na to temo pa so prevladovali prispevki dunajskih dopisnikov. Ti so odločno odklanjali trditve avstrijskih industrijcev, da so za premajhen izvoz avstrijskega blaga, nezanimanje zanj na levantinskih tržiščih ter prevlado francoskih, angleških in italijanskih ladij v Sredozemlju krivi tržaški trgovci in ladjarji, ter dokazovali, da so odpovedali predvsem domači podjetniki in proizvajalci. Lastniki industrijskih podjetij naj bi se zaradi pomanjkanja konkurence in monopola na domačem tržišču ne zanimali dovolj za modernizacijo, razširitev in pocenitev proizvodnje ter za nova tržišča, na katerih bi morali tekmovali s proizvajalci industrijsko razvitejših držav. *Journal* se je v zadnjih letih predmarčne dobe vztrajno zavzemal za liberalizacijo avstrijske gospodarske politike, večjo svobo-

do obrti doma in zamenjavo prohibitivnih ukrepov v zunanji trgovini z zmernimi zaščitnimi carinami. Leta 1847 je na očitke nemškega *Zollvereinsblatta*, glasila tedaj že pokojnega Friedricha Lista, da je za slabo prodajo avstrijskega blaga na levantinskih tržiščih kriv predvsem Trst, ostro odgovoril Schwarzer, ki je ob opozorilu na neuspešna prizadevanja tržaških trgovcev, da bi povečali promet z avstrijskim industrijskim blagom in njegovo prodajo, ponovil, da je glavni vzrok za zaostajanje avstrijske industrije in trgovine prohibitivni carinski sistem. Pomanjkanje ustreznih šol, bank, trgovskih zbornic in vsega, kar so podjetniki navajali kot nujni pogoj hitrejšega razvoja avstrijske industrije, naj bi bilo drugotnega pomena, saj naj bi te ustanove nastale, ko bi se pokazala potreba po njih.³³

V kritičnih sestavkih proti monopolom in visoki carinski zaščiti so avtorji večinoma omenjali »avstrijsko industrijo« na splošno, šele leta 1846 je dunajski dopisnik Karl Schindler ob opozorilu, da avstrijska železarska podjetja niso sposobna dobaviti zadostne

³² Riedlinger, *Journal*, str. 100-103.

³³ *Journal des österreichischen Lloyd*, XII, N. 25, 13. 2. 1847, »Oesterreichs Seehandel und Industrie«.

količine tračnic za južno železnico, kritiko usmeril neposredno na železarje. Železarstvo kljub dolgoletni zaščiti ni napredovalo v skladu s potrebami časa, zato splošno dobro zahteva, da država železarjev s prohibitivnimi carinami ne podpira več, saj to le škoduje drugim panogam, je zapisal. Železarje in fužinarje je obtožil, da so ob 10-, 20- in 30-odstotnih dobičkih pod zaščito prohibitivnega sistema veliko premalo storili za modernizacijo svojih obratov, pri čemer jih je bolj kot nenaklonjene naravne in gospodarske razmere ovirala njihova cehovska miselnost. O angleški konkurenci pa je menil, da avstrijskim železarjem ni tako nevarna, kot so trdili, saj naj bi angleško oziroma britansko železarstvo ob povečanem povpraševanju zaradi gradnje železnic doma komaj sledilo domačim potrebam.³⁴

Schindlerjev članek je med lastniki železarskih delavnic na Štajerskem in Koroškem, pa tudi drugod v Cislajtaciji povzročil veliko razburjenje. Že slaba dva tedna po njegovi objavi v *Journalu* ga je ponatisnila graška *Gratzer Zeitung*, fužinarji in železarji, ki so se nanj odzvali, pa so odločno zavračali Schindlerjeve trditve o zaostajanju avstrijskih železarskih izdelkov za tistimi iz drugih dežel.³⁵ V začetku julija 1842 je Schindlerju v *Journalu* odgovoril koroški železarski strokovnjak in nadzornik železarskega podjetja grofa Eggerja Jakob Schelliessnig, ki sicer – kot je zapisal – ni bil voljan razpravljati o tem, ali je v avstrijskem interesu prohibitivni sistem ali sistem visokih carinskih zaščit, saj so bili za nasvet o tem pristojni visoki državni uradniki, »ki zaslužijo naše brezpogojno zaupanje«. Kot povsem neutemeljene pa je zavračal Schindlerjeve očitke, da avstrijska železarska industrija v zadnjih petdesetih letih ni napredovala. Po Schelliessnigu je bilo povsem naravno, da imajo narodi, ki so že pred pol stoletja stopili na industrijsko pot, prednost pred tistimi, ki so si začeli v tej smeri prizadevati šele pred nedavnim. Avstrija, ki je dolgo veljala za kmetijsko državo, je bila v tem pogledu precejšen zamudnik in zato od nje ni bilo mogoče zahtevati nič drugega, kot da nadoknadi zamujeno in z uporabo tehničnih izboljšav čim prej dohiti predhodnike. Nekateri železarski obrati naj bi to že uspešno storili, zgled takšne uspešne modernizacije naj bi bila med drugim železarna Prevalje z vedno večjo proizvodnjo železniških tirnic. Kljub temu pa avstrijsko železarstvo po Schelliessnigovem prepričanju brez zaščite doma še ne more konkurirati angleškemu.³⁶ Toda Schindlerja Schelliessnig ni prepričal. Že julija je znova dvignil temperaturo železarskih podjetnikov, tokrat s člankom o obrtni svobodi, železarstvu in gozdarstvu, v katerem je opozarjal na prepočasno uvajanje premoga pri proizvodnji železa

in železarskih izdelkov ter ugotavljal, da je tudi to posledica cehovske miselnosti železarjev in njihove kratkovidne usmerjenosti k dobičku.³⁷

V *Journalu*, kjer po prvem pohvalnem poročilu o izidu dela *Nacionalni sistem politične ekonomije* Friedricha Lista leta 1841 skoraj dve leti vsaj obširneje niso komentirali Listovih »nacionalnogospodarskih idej«, so oktobra 1843 objavili obširno kritiko njegovih stališč. Članek »Obramba svobodnega prometa proti napadom Friedricha Lista« je izšel v kar petih nadaljevanjih, njegov avtor pa je bil *Journalov* dunajski dopisnik dr. Hock, ki se je označil za zagovornika »svobodnega prometa«, vendar v isti sapi ugotavljal, da številnim kritikam naukov Adama Smitha, ki so jih navedli Johann Gotlieb Fichte, Adam Müller, Henri de Saint Simon, Robert Owen in Charles Fourier, ni mogoče oporekati. Prav nepopolnost Smithovega nauka naj bi pomagala do uspeha Listu in njegovim idejam. Po Hocku so zaščitne carine, za kakršne se je zavzemal Friedrich List, pomenile enostransko privilegiranje industrije v škodo zemljiške posesti in trgovine. Zato so bile vsestransko škodljive, sprejemljive pa le carine, ki so tuje proizvajalce izenačevale z domačimi.³⁸ Že nekaj mesecev za Hockom se je znova oglasil Schindler. V članku »Misli o sistemu politične ekonomije Friedricha Lista« je Listovo doktrino označil za površinsko in neznanstveno prilagoditev merkantilističnih naukov, ki temelji na značilno nemških razmerah. Podobno kot pred njim Hock je Listu očital, da teži k enostranskemu privilegiranju industrije na račun drugih gospodarskih panog in trgovine, ter posebej omenil kmetijstvo.³⁹

Na Schindlerjev članek se je novembra 1845 navezal še dopisnik iz Prage, ki je zapisal, da ni pristaš svobodne trgovine. Z dotedanji kritikami Listovega sistema se ni v celoti strinjal, vendar ga je prav tako zavračal. Listov sistem je bil po njegovem mnenju nemški odgovor na svobodno trgovinsko teorijo Adama Smitha in le dopolnilo gospodarskih konceptov od merkantilizma do liberalizma. Bil pa je, kot je ugotavljal, nemško nacionalen in s poudarjanjem »nacionalnih interesov« nemške industrije nevaren. V piščevih očeh so bile težnje po samostojnem nacionalnem življenju sicer povsem razumljive, toda že opredeljevanje »nacionalnega« in »nacije« je povzročalo nesporazume. Listov sistem bi lahko na nekatere narode (Nationalitäten) škodljivo vplival. Ne-

³⁴ *Journal des österreichischen Lloyd*, XI, N. 81, 21. 5. 1846, »Ueber die österreichische Eisenindustrie von Dr. S.«.

³⁵ O tem obširneje Vodopivec, *Od vodnih koles*, str. 174–178.

³⁶ *Journal des österreichischen Lloyd*, XI, N. 108, 7. 7. 1846, N. 109, 9. 7. 1846, »Die österreichische Eisenindustrie«.

³⁷ *Journal des österreichischen Lloyd*, XI, N. 120, 28. 7. 1846, »Gedanken über Gewerbe Freiheit, Eisenindustrie und Forstwesen von Dr. S.«.

³⁸ *Journal des österreichischen Lloyd*, VIII, N. 79, 7. 10. 1843, N. 81, 11. 10. 1843, N. 83, 14. 10. 1843, N. 85, 25. 10. 1843, N. 86, 28. 10. 1843, »Das Zollschutzsystem in seinen praktischen Folgen«.

³⁹ *Journal des österreichischen Lloyd*, X, N. 11, 26. 1. 1845, N. 12, 28. 1. 1845, N. 13, 30. 1. 1845, N. 14, 2. 2. 1845, N. 15, 4. 2. 1845, »Gedanken über Dr. Fried. Lists System der politischen Oekonomie«.

naklonjen duhu »nacionalizma«, ki naj bi se širil po Evropi, in kritičen do raznih predstav o tem, kaj sodi k narodu, je – ne da bi posebej omenjal Habsburško monarhijo – opozarjal na nevarnost, ki jo pomenijo nacionalne težnje v večnacionalni državi, »kajti nacionalizem, ki izhaja iz zahteve po združitvi sorodnih v jeziku, rahlja vezi politične družbe in države, razbija enotnost in ruši, namesto da bi združeval«. ⁴⁰

Prevlada liberalnih gospodarskih stališč in odnos do nemške carinske zveze

Uredniki *Journala* v polemično razpravljanje o nazorih Friedricha Lista in njegovem Nacionalnem sistemu niso opazneje posegali. *Journal* leta 1844 tudi ni poročal o Listovem obisku na Dunaju in o uspehu, ki ga je imel s svojimi idejami ob obisku na Ogrskem. Decembra 1846, ob Listovi tragični smrti (napravil je samomor), pa se je zelo verjetno tudi v imenu uredništva s kratkim komentarjem oglašil dopisnik Schindler z Dunaja. »Friedrich List si ni v avstrijskih markah nikoli pridobil tistega pomena, ki mu ga pripisuje določen del Nemčije«, je zapisal. »Pred dvema letoma so ga na Dunaju proslavljali kot človeka, ki se mu ima nemška samozavest za marsikaj zahvaliti; njegova prizadevanja za boljše prometne poti so bila deležna vsega priznanja, v resnično nemškem svetovnem meščanskem smislu so ostali ob strani vsi spomini, ki bi lahko tedaj prizadeli Avstrijca. Toda moža znanosti ter narodnogospodarskega in državniskega usmerjevalca vsaj krogi, ki jim gre sodba o tem, v njem niso našli ...«. ⁴¹

V krogih v Trstu in na Dunaju, ki jih je imel v mislih Schindler, je v zadnjih letih predmarčne dobe očitno prevladala liberalna miselnost. V začetku poletja 1847 je Trst obiskal po vsej Evropi znani nasprotnik britanskih žitnih carin in zagovornik svobodne trgovine Richard Cobden in bil z navdušenjem sprejet. Na slavnostni večerji, ki naj bi se je, kot si je Cobden zapisal v dnevnik, udeležilo okoli devetdeset »najpomembnejših trgovcev«, je med drugim govoril Bruck, ki se je navduševal nad kozmopolitizmom, kar je ugajalo tudi Cobdenu. ⁴² V *Journalu* Avstrijskega Lloydja so že dotlej pozorno spremljali vroče britanske razprave o žitnih zakonih in leta 1846 z odobravanjem poročali o odločitvi predsednika britanske

vlade Roberta Peela, da jih kljub nasprotovanju v lastni (konservativni) stranki odpravi. ⁴³ V zadnjem letu predmarčne dobe pa se je na straneh *Journala* z obsežnimi prispevki večkrat oglašil tudi ugledni ter s strani Metternicha in dvora cenjeni dunajski pravnik Ignaz Wildner von Maithstein, ki je še odločneje in gostobesedneje kot predhodniki zagovarjal svobodnotrgovinska stališča. Med drugim je trdil, da med prohibitivnim sistemom in sistemom carinskih zaščit ni razlike, saj oba težita k izključitvi tujih proizvajalcev z domačih tržišč. Trgovina lahko le tam, kjer je svobodna in neomejevana, »ostane v letu in dvigne svoj feniks«, je pisal. »Trgovinska svoboda je temelj nacionalnega bogastva, pravi cilj nacionalne ekonomije«. Toda tudi Wildner-Maithstein se je strinjal, da je trgovinska svoboda v Habsburški monarhiji lahko le dolgoročni cilj. »Naj živi svobodna trgovina, čeprav leta vnaprej napovedana«, je vzkljnil januarja 1847. ⁴⁴ Po njegovem mnenju in mnenju drugih *Journalovih* kritikov avstrijske zunanjetrgovinske politike bi morali v monarhiji namesto dotedanjega »merkantilnega« sistema uvesti »zmerne carine«, ki ne bi enostransko ščitile domačih proizvajalcev, temveč le obdavčevale dohodek tujcev na avstrijskem tržišču.

V *Journalu* so kar nekajkrat odprli strani tudi zastopnikom avstrijske industrije, ki so zavračali kritike na svoj račun, svobodno trgovino odklanjali kot utopijo in večinoma zagovarjali Listovim podobna stališča. Toda po svoji usmeritvi je *Journal* bil in ostal glasnik trgovine in trgovcev, pri tem pa »porte parole« dunajskih visokih uradnikov, ki so menili, da mora Avstrija bolj kot dotlej izrabiti ugodno geogospodarsko lego v evropski sredini, okrepiti trgovske zveze z vzhodnim Sredozemljem, kjer je bil že v načrtu prekop skozi Suez, in povečati promet z nemško carinsko zvezo, zlasti z južnonemškimi državami. Razmišljanja o bližnji vključitvi Avstrije v Zollverein so tako v Trstu kot na Dunaju odklanjali in poudarjali, da je monarhija zaključen, enoten in samostojen gospodarski prostor, kjer so zastopane vse »narodnogospodarske« panoge – od pastirstva in kmetijstva do »najbolj rafiniranega tovarniškega in trgovskega življenja«. ⁴⁵ Kljub temu niso skrivali, da so vitalno zainteresirani za tesnejše gospodarsko sodelovanje z nemškimi državami in povezovanje z njimi. Po njihovih predstavah bi moral Trst postati ne le avstrijski, temveč tudi nemški emporij ter eden ključnih posrednikov med Nemčijo, srednjo Evropo, Sredozemljem, Levanto in Azijo.

⁴⁰ *Journal des österreichischen Lloyd*, X, N. 131, 2. 11. 1845, N. 132, 4. 11. 1845, »Zur Würdigung des Nationalen Systems der politischen Oeconomie«. O razpravi o Nacionalnem sistemu Friedricha Lista v *Journalu* gl. tudi Agnelli, *La genesi*, str. 91–95. O vplivu idej Friedricha Lista v deželah s slovenskim prebivalstvom: Lazarevič, *Spurensuche in Slowenien*, str. 529–539; Lazarevič, *Spremembe in zamišljanja*, str. 141–142.

⁴¹ *Journal des österreichischen Lloyd*, XI, N. 200, 15. 12. 1846, »Zur Erinnerung an Dr. Friedrich List«.

⁴² *Oko Trsta*, str. 259; *L'Osservatore Triestino*, N. 80, 4. 7. 1847, str. 317–318; *Giornale del Lloyd Austriaco*, XII, N. 95, 15. 6. 1847, N. 101, 26. 6. 1847. O Cobdenovi zabeležki iz Trsta gl. Morley, *The Life of Richard Cobden*, str. 441.

⁴³ *Journal des österreichischen Lloyd*, XI, N. 200, 15. 12. 1846, »Die Aufhebung der Kornzölle in Grossbritannien und deren Einfluss auf den europäischen Continent«.

⁴⁴ *Journal des österreichischen Lloyd*, XII, N. 10, 17. 1. 1847.

⁴⁵ *Journal des österreichischen Lloyd*, X, N. 121, 9. 10. 1845, »Oesterreichs Industrie, Land und Seehandel. I. Oesterreichs bisherige Handelsbeziehungen zum Auslande; Der deutsche Zollverein«.

Gospodarski odnosi z državami, vključenimi v nemško carinsko zvezo, so bili tako v zadnjih letih predmarčne dobe v *Journalu* deležni posebne pozornosti, njihov razvoj pa neprikritih simpatij in naklonjenosti. V Trstu so si prizadevali na različne načine pritegniti pozornost nemškega gospodarstva. Obžalovali so, da nemške države s Prusijo na čelu za tržaško pristanišče niso kazale zanimanja in so bolj kot Trstu posvečale pozornost Genovi.⁴⁶ »Ali bi neavstrijska Nemčija lahko našla izgovor, da Trstu ne zaupa svojega pomorskega prometa?«, so se leta 1847 spraševali v italijansko pisanem *Giornalu* in si odgovarjali: »Mislimo, da ne.«⁴⁷ Že leta 1842 je začel *Giornale*, pozneje pa v odzivu nanj tudi *L'Osservatore Triestino*, ki so ga prav tako tiskali v tiskarni Avstrijskega Lloydja, objavljati vrsto člankov, ki so se zavzemali za gradnjo severnoitalijanske in avstrijske železniške mreže, ki bi gravitirala proti Jadranu in tako nemško kot severnoitalijansko trgovino vse od Sardinskega kraljestva usmerila proti obema avstrijskima pristaniščema, Benetkam in Trstu. To je bilo tako očitno, da se je na tržaško-avstrijske železniške zamisli odzval celo londonski *Times*, ki je Avstriji očitil, da so njeni železniški projekti ne le izraz njenih gospodarskih, temveč tudi zunanjepolitičnih ambicij v Nemčiji in Italiji. Članek v *Timesu* so v Trstu ogorčeno zavrnil, vendar na očitke o povezanosti avstrijskih zunanjetrgovinskih in zunanjepolitičnih ambicij niso določneje odgovorili.⁴⁸

Za obema izdajama Lloydovega glasila naj bi bil kot eden najpomembnejših pobudnikov in usmerjevalcev ravnatelj Avstrijskega Lloydja Karl Ludwig von Bruck. Čeprav v italijanski in nemški izdaji časopisa vsaj podpisan ni objavil ničesar, naj bi zlasti v obeh izdajah časnika objavljeni sestavki, ki so opozarjali na neizrabljene možnosti avstrijske geografske lege v »osrčju Evrope«, simpatizirali z načrti o postopnem avstrijskem zblizjevanju s Zollvereinom ter razmišljali o srednjeevropskem gospodarsko-prometnem in trgovinskem povezovanju, izražali tudi njegova stališča. Kot je opozoril italijanski zgodovinar Arduino Agnelli, je Bruck razmišljal o neke vrste modificirani različici Listove ideje o gospodarski zvezi, ki bi povezala srednjeevropski gospodarski prostor od severne Italije do južne Nemčije in od vzhodnih do zahodnih meja Habsburške monarhije s Habsburžani na čelu.⁴⁹ Samo z inicialkami podpisani dunajski dopisnik *Journala* je leta 1845 v članku o avstrijski gospodarski prihodnosti opozarjal, da je ozemlje monarhije »križišče trgovskih poti s severa proti jugu in z vzhoda na zahod«, urednik *Journala*

Schwarzer pa je istega leta zapisal, da je »svetovno zgodovinsko poslanstvo Avstrije nesporno v posredovanju med Vzhodom in Zahodom«, pri čemer je s svojimi »nemškimi, romanskimi, slovanskimi in drugimi ljudstvi«, povezanimi z osebnostjo vladarja, »sama zase mala Evropa«, pri tem je sebe in somišljenike opredelil kot »odkrite častilce razširjenega notranjeevropskega trgovinskega gibanja.«⁵⁰ Bruck je ostal svojim predmarčnim gospodarskim predstavam, kot je znano, zvest tudi v petdesetih letih 19. stoletja, ko je postal avstrijski trgovinski in finančni minister ter se je zavzemal za preoblikovanje monarhije v moderno liberalno-industrijsko državo, ki bi z ustrezno politiko gradnje prometnih zvez in zunanjetrgovinskega odpiranja postala vodilna sila širšega srednjeevropskega gospodarskega in carinskega prostora. Trst je imel v teh zamislih, ki jih je Bruck tik pred smrtjo leta 1860 strnil v knjigi *Die Aufgaben Österreichs*, še naprej vlogo najpomembnejšega avstrijskega pristanišča in zunanjetrgovinskih vrat v svet.⁵¹

Journal Avstrijskega Lloydja je od 1. januarja 1846 izhajal na naslovnici opremljen z nazivom: *Zentral Organ für Handel, Industrie, Schiffahrt und Volkswirtschaft*,⁵² njegov urednik Ernst von Schwarzer pa je leto pozneje samozavestno ugotavljal, da je »Trst edino mesto v Avstriji, v katerem izhaja industrijskim in narodnogospodarskim interesom posvečen časopis«. Uredniki *Journala* so se večkrat pritožili, da izvlečke in podatke Journalovih člankov, ne da bi navedli, objavljajo tudi drugi avstrijski, zlasti dunajski časopisi. V isti sapi so še leta 1847 obžalovali, da je marsikaj tega, kar je *Journal* objavljal, le redko zašlo v druge »vaterländische Zeitungen«, ter da v zvezi z *Journalu* objavljenimi razpravami in članki niso prejeli vprašanj, predlogov ali ugovorov.⁵³ V neposrednem tržaškem zaledju se na pisanje *Journala* Avstrijskega Lloydja in tržaške razprave prav tako niso pogosteje in neposredno odzivali. V prilogi *Laibacher Zeitung – Illyrisches Blatt* so na primer februarja 1842 ponatisnili dva meseca prej v *Journalu* objavljeni članek »Pia Desideria für Triest«,⁵⁴ nadaljevanja razprave o tržaški trgovini in avstrijski trgovinski politiki pa niso povzeli ali komentirali. Posamične, večinoma opisne članke o razmerah v obrti, trgovini in prometu ali dele v *Journalu* objavljenih razprav so objavljali tudi v Gradcu in

⁴⁶ O tem podrobneje: Agnelli, *La genesi*, str. 87–130.

⁴⁷ *Giornale del Lloyd Austriaco*, XIII, N. 23, 9. 2. 1847, »Sulla comunicazione del Mar Adriatico colla Baviera«. Gl. tudi: Agnelli, *La genesi*, str. 117.

⁴⁸ *Supplemento all'Osservatore Triestino, L'Osservatore Triestino*, N. 95, 8. 8. 1847.

⁴⁹ Agnelli, *La genesi*, str. 102–103.

⁵⁰ *Journal des österreichischen Lloyd*, X, N. 41, 6. 4. 1845, »Oesterreichs commerciale Zukunft«; *Journal des österreichischen Lloyd*, X, N. 111, 16. 9. 1845, »Oesterreichs Industrie, Schiffahrt, Land und Seehandel«.

⁵¹ Bruck, *Die Aufgaben Österreichs*; Vodopivec, Karl Ludwig von Bruck, str. 57–58.

⁵² Na naslovnici *Journala* so do leta 1845 ime lista zapisovali *Journal des österreichischen Lloyd*, od 1. januarja 1845 pa *Journal des Oesterreichischen Lloyd*. Da bi se izognil nesporazumu, v članku ime lista ves čas zapisujem, kot so ga prvotno zapisovali na naslovnici: *Journal des österreichischen Lloyd*.

⁵³ Riedlinger, *Journal*, str. 115.

⁵⁴ *Illyrisches Blatt*, N. 8, 24. 2. 1842, str. 29, »Pia Desideria für Triest«.

Celovcu, kritičnim razpravam o predmarčni avstrijski gospodarski politiki pa so nekoliko širokogrudneje odprli strani le v graškem glasilu Notranjeavstrijskega industrijskega in obrtnega združenja *Notranjeavstrijskem industrijskem in obrtnem listu*.⁵⁵

Podatkov o tem, kako razširjen je bil *Journal* v habsburških prestolnicah, na Dunaju in v Budimpešti, ter koliko je imel naročnikov in bralcev drugod v monarhiji, na njegovih straneh ni mogoče zaslediti. Prebiral in prejemale pa so ga očitno marsikje, tudi v neposrednem tržaškem zaledju. Trst je bil pri tem od monarhije, čeprav njeno najpomembnejše pristanišče, vse do konca predmarčne dobe ne le s carinami, temveč tudi s cenzurnimi predpisi ločeno okno v svet in včasih bolj, drugič manj odprto prizorišče javnih razprav, ki se drugod v cesarstvu in njegovih prestolnicah še niso mogle svobodno razmahniti.

VIRI IN LITERATURA

ČASOPISI

Der Wanderer im Gebiete der Kunst und Wissenschaft, Industrie und Gewerbe, Theater und Geselligkeit, 1837.

Giornale del Lloyd Austriaco di notizie marittime e commerciali, 1840, 1841, 1847.

Illyrisches Blatt, 1842.

Journal des österreichischen Lloyd, 1839, 1841, 1842, 1843, 1845, 1846, 1847.

L'Osservatore Triestino, 1847.

Wiener Zeitung, 1841.

LITERATURA

Agnelli, Arduino: *La genesi dell'idea di Mitteleuropa*. Milano: Dott. A. Giuffrè Editore, 1971 (Pubblicazioni della Facoltà di giurisprudenza della Università di Trieste, 11).

Bachinger, Karl: Das Verkehrswesen – b) Seeschiffahrt. *Die Habsburgermonarchie 1848–1918; Band I: Die Wirtschaftliche Entwicklung* (ur. Alois Brusati). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1973, str. 312–315.

Bruck, Carl Ludwig von: *Die Aufgaben Österreichs*. Leipzig: Verlag von Otto Wigand, 1860.

Coons, Ronald E.: *Steamships, Statesmen, and Bureaucrats. Austrian Policy towards the Steam navigation Company of the Austrian Lloyd 1836–1848*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1975.

Costa, Heinrich: *Der Freihafen von Triest, Österreichs Hauptstapelplatz für den überseeischen Welthandel*. Wien: in der P. P. Mechitarischen-Congregations-Buchdruckerei, 1838.

Drobesch, Werner: Il ruolo di Trieste tra i porti marittimi e fluviali austriaci (1719–1918). *Storia economica e sociale di Trieste. La città dei traffici* (ur. Roberto Finzi, Loredana Panaritti, Giovanni Panjek). Trieste: LINT, 2003, str. 349–367.

Hudeczek, Karl: *Österreichische Handelspolitik im Vormärz 1815–1848*. Wien: Konegen, 1918 (Studien zur Sozial-, Wirtschafts- und Verwaltungsgeschichte, XI).

Lazarevič, Žarko: Friedrich List: Spurensuche in Slowenien. »Die Vereinigung des europäischen Kontinents«. *Friedrich List – Gesamteuropäische Wirkungsgeschichte seines ökonomischen Denkens* (ur. Eugen Wendler). Stuttgart: Schäffer-Poeschel, 1996, str. 529–539.

Lazarevič, Žarko: *Spremembe in zamišljanja: gospodarsko-zgodovinske refleksije*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015 (Razpoznavanja = Recognitiones, 25).

Morley, John: *The Life of Richard Cobden, Volume I*. London: Chapman and Hall, 1881.

Neue Gestaltung des Oesterreichischen Lloyd's in Triest. Triest: bei M. Weis Typ. Des Oesterr. Lloyd's, 1836.

Oko Trsta (ur. Viktor Novak in Fran Zwitter). Beograd: Državni izdavački zavod Jugoslavije: 1945.

Pühringer-Gräf, Andrea: Reyer, Franz Thaddäus von. *Neue Deutsche Biographie* 21, 2003, str. 482 (dostopno na: <https://www.deutsche-biographie.de/sfz97681.html>).

Reiswitz, Johann Albrecht Freiherr von: Bruck, Karl Freiherr von. *Neue Deutsche Biographie* 2, 1955, str. 643–646 (dostopno na: <https://www.deutsche-biographie.de/sfz5992.html>).

Riedlinger, Martin: *Journal des österreichischen Lloyd, seine Stellung zur Regierung* (doktorska disertacija). Wien, 1948.

Vodopivec, Peter: Karl Ludwig von Bruck, Trst in Slovenci. *Prispevki za novejšo zgodovino* 40, 2000, št. 1 (Zbornik Milice Kacin-Wohinz), str. 49–67.

Vodopivec, Peter: Od vodnih koles k parnim strojem, od lesenega oglja k premogu. *Strategije in prakse energetske oskrbe v Sloveniji* (ur. Žarko Lazarevič in Aleksander Lorenčič). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino 2015 (Vpogledi, 11), str. 165–179.

SPLETNA STRAN

https://de.wikipedia.org/wiki/Der_Lloyd_#Journal_des_Oesterreichischen_Lloyd

⁵⁵ *Inneroesterreichisches Industrie- und Gewerbeblatt*.

 S U M M A R Y

Trieste, the steam navigation company of Austrian Lloyd, and Trieste's debates on free trade in the pre-March era

The article focuses on the development of the port of Trieste in the 1830s as well as the founding of Austrian Lloyd's information and insurance (1833) and steam navigation (1836) departments. Although Austrian Lloyd was a private stock company, its founding of the steam navigation company also received support from high Viennese officials, including Metternich and Kolowrat, as well as financial assistance from Salomon Rothschild. However, in 1837–1838, the rivalry between Austrian Lloyd and western and northern European shipowners in the Mediterranean sea weakened the city port. Amidst this crisis, Austrian Lloyd's steam navigation company faced financial difficulties as well and successfully resolved them only after it obtained state guarantees and Rothschild's loan. Taking a sympathetic stance on Lloyd, Metternich maintained that the collapse of the steam navigation company would cause Austria to suffer not only economic harm but also the loss of its political influence in the Mediterranean region.

The central figure of Austrian Lloyd was Karl Ludwig von Bruck, who is also believed to have steered the *Journal of the Austrian Lloyd*. Since 1835, the latter circulated in Italian under the title *Giornale del Lloyd Austriaco di notizie commerciale e maritime* and from 1836 onwards also in German, titled *Journal des österreichischen Lloyd's*. During the crisis, the German *Journal* started to promote the idea that Trieste should, now more than ever, rely on the monarchy's economy. However, in the early 1840s, when the emperor declined the proposal to abolish the Austrian prohibitive customs system, the editors also opened its pages to critics of the Austrian customs policy. In 1844, the liberally-oriented Ernst von Schwarzer became the editor of *Journal*. Since then most of the *Journal's* correspondents who flirted with free-trade ideas, rejected the national-economic system of Friedrich List, wrote with sympathy, but also reservations about Adam Smith, and called for the construction of the railway network that would connect various parts of the monarchy, southern Germany, and Italy with Trieste were from Vienna. Trieste became the scene of an all-Austrian discussion on Austria's trade and economic future, which could not yet reach full swing elsewhere in the monarchy and Austrian Lloyd's *Journal* became the "porte parole" of not only Trieste tradesmen, but also correspondents from Vienna and other Austrian cit-

ies who called for the liberalization of the economic policy. Reflections on Austria's inclusion in the German customs union were rejected both in Trieste and Vienna, the argument being that the monarchy was a complete, uniform, and an independent economic area. However, according to the writings of *Journal's* editors and correspondents, Trieste should become not only an Austrian emporium, but one of key trade and transport intermediaries between Germany, central Europe, the Mediterranean region, Levant, and Asia.

 R I A S S U N T O

Trieste, la società di navigazione a vapore del Lloyd Austriaco e il dibattito triestino sul libero scambio nell'era anteriore al marzo 1848

L'articolo richiama l'attenzione sullo sviluppo del porto di Trieste negli anni '30 del XIX secolo e sulla fondazione della prima sezione del Lloyd Austriaco che si occupava di informazioni commerciali e assicurazioni (1833) e, in seguito, della seconda sezione, dedicata alla navigazione a vapore (1836). Il Lloyd Austriaco era una società per azioni privata e la costituzione della società di navigazione era supportata anche da alti funzionari di Vienna con a capo Metternich e Kolowrat. Dal punto di vista finanziario, la sua fondazione è stata sostenuta da Salomon Rothschild. Tuttavia, a causa della concorrenza tra le compagnie di navigazione dell'Europa occidentale e settentrionale, nel 1837–1838 il porto di Trieste dovette confrontarsi con una crisi e anche la società di navigazione a vapore del Lloyd Austriaco si trovò in difficoltà finanziarie che riuscì a superare solo con le garanzie dello Stato e con un prestito di Rothschild. Favorevole nei confronti di Lloyd fu, tra gli altri, Metternich, il quale sosteneva che il crollo della compagnia di navigazione avrebbe significato per l'Austria non solo una perdita economica ma anche una perdita della sua influenza politica nel Mediterraneo.

La figura centrale del Lloyd Austriaco fu Karl Ludwig von Bruck che sarebbe stato anche la mente principale del periodico della società. Esso veniva pubblicato in italiano dal 1835 con il nome *Giornale del Lloyd Austriaco di notizie commerciali e marittime* e, a partire dal 1836, anche in lingua tedesca con il nome *Journal des österreichischen Lloyd's*. Nel *Journal* tedesco, sotto l'influenza della crisi, si rafforzò l'opinione che più che mai Trieste dovesse fare affidamento sull'economia della monarchia e nei primi anni '40 del secolo XIX, quando l'imperatore respinse la proposta di abolire il sistema doganale proibitivo austriaco, i redattori del giornale aprirono le pagine anche ai critici della politica doganale austriaca. Nel

1844, Ernst von Schwarzer divenne caporedattore del Journal e tra i giornalisti a favore delle idee di libero scambio che respingevano il sistema nazionale di economia politica di Friedrich List, scrivevano con riserbo di Adam Smith e si appellavano alla costruzione di una rete ferroviaria che avrebbe collegato le varie parti della monarchia, la Germania del sud e l'Italia a Trieste, prevalevano i corrispondenti di Vienna. Trieste divenne teatro di un dibattito pan-austriaco sul futuro economico e commerciale austriaco che altrove nella monarchia, compresa Vienna, non poteva ancora espandersi. Il Journal del Lloyd Austriaco diventò non solo il portavoce dei commercianti triestini, ma

anche dei fautori viennesi e austriaci in generale che erano a favore della liberalizzazione della politica economica. A Trieste e a Vienna furono respinte le riflessioni sull'inclusione dell'Austria nell'Unione doganale tedesca e fu sottolineato che la monarchia era uno spazio economico chiuso, unificato e indipendente. Secondo le opinioni dei redattori e dei corrispondenti del periodico, Trieste sarebbe dovuta diventare non solo un emporio austriaco ma anche uno dei principali intermediari commerciali e di trasporto tra Germania, Europa centrale, il Mediterraneo, il Levante e l'Asia.

Lloydova palača v Trstu
(Otto Normalverbraucher [CC BY-SA 2.0 at (<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/2.0/at/deed.en>)])

Okrasno čelo na Lloydovi palači v Trstu
(Guido Linke, Freiburg [CC BY-SA 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0>)])

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 314.114(450.361Trst)"1859/1875"

Prejeto: 13. 8. 2019

Roberto (Robi) Sturmandipl. zgod., Via Cesare Rossi 62/2, I-34147 Trst
E-pošta: robi_sturman@yahoo.com

Matična služba in občinski popisi prebivalstva v Trstu (1859–1875)

IZVLEČEK

Prispevek podaja pregled matične službe in z njo povezanih ljudskih štetij na Tržaškem, ki so jih v letih 1859–1875 izvedle tržaške občinske oblasti. Šlo je za osnovanje časom primernega instrumenta za pregled priliva prebivalstva in z njim povezanih problematik (volilne pravice, pravice do socialne oskrbe na podlagi domovinske pripadnosti, načrtovanja razvoja mestne infrastrukture itd.). Kot osnovo so v 60. letih najprej postavile na noge moderno matično službo in jo sredi 70. let v organizacijskem pogledu dvignile na evropsko raven. Ljudsko štetje, ki so ga omenjene oblasti izvedle leta 1875, pomeni z objavo obširne statistične publikacije višek teh prizadevanj. Splet dogodkov je po letu 1880 zaznamoval postopen zaton tega sistema in povratek k staremu.

KLJUČNE BESEDE

Trst, 19. stoletje, popisi prebivalstva, matična služba, prebivalstvena statistika, Giovanni Fabretti

ABSTRACT

CIVIL REGISTRY OFFICE AND MUNICIPAL POPULATION CENSUSES IN TRIESTE (1859–1875)

The contribution provides a general outline of the Trieste civil registry office and population censuses, carried out by the Trieste municipal authorities in the period 1859–1875. It describes the modernization of the procedure for providing an overview of the population influx and related issues (suffrage, the right to social security based on homeland affiliation, planned development of urban infrastructure, etc.). The groundwork was done in the 1860s through the establishment of a modern civil registry service, with its organization lifted to the European level in the mid-1870s. The population census, carried out by the above-mentioned authorities in 1875, represents the peak of these endeavours, crowned with a comprehensive statistical publication. A turn of events after 1880 led to the gradual abolition of the system and a return to its predecessor.

KEY WORDS

Trieste, nineteenth century, population censuses, civil registry office, demographic statistics, Giovanni Fabretti

Uvod

Medtem ko so zgodovinarji posvetili veliko pozornosti vseavstrijskim popisom tržaškega prebivalstva (v nadaljevanju štetje; nem. *Volkszählungen*; it. *coscrizioni, censimenti, anagrafi della popolazione*),¹ so se veliko manj zanimali za popise, ki so jih v Trstu v letih 1859, 1865, 1867/68 ter 1875 izvedli na občinski ravni. Pozornosti so bili poleg tega deležni rezultati štetij, ne pa nameni, koncepti in izvedbe teh popisov. V uradni objavi in analizi rezultatov štetja iz leta 1875² ter v poznejši literaturi³ ti vidiki niso bili predstavljeni. Namen tega sestavka je pojasniti »ozadja« teh posebnih popisov: čemu in kako je do njih prišlo, kako so jih izvedli, koliko dela in finančnih sredstev so zahtevali, s katerimi problemi so se izvajalci srečevali, kateri so bili nasledki štetij in podobno. Med vsemi nas najbolj zanima popis iz leta 1875, ki je v primerjavi s predhodnimi pomenil kakovostni prelom. Ker so omenjeni popisi tesno povezani z vzpostavitvijo in preustrojem tržaškega občinskega matičnega urada ter z vodenjem matične knjige (registracijo, vodenjem ter uporabo osebnih in družinskih podatkov prebivalstva), bo govor tudi o teh vidikih. Pri osvetlitvi teh vprašanj se poslužujemo predvsem zapisnikov tržaškega mestnega sveta⁴ in arhivskega fonda tržaškega magistrata,⁵ ki nam ponujajo podroben vpogled v omenjeno problematiko.⁶

Vzpostavitev tržaške občinske matične službe

Leta 1857 so tudi v Trstu izvedli popis prebivalstva, in sicer v okviru prvega vseavstrijskega modernega ljudskega štetja. Popisovanje prebivalstva je bilo v jadranskem mestu deležno velike pozornosti lokalnih oblasti zaradi izredno visokega priliva prebivalstva iz drugih avstrijskih in ogrskih dežel, pa tudi iz tujine. Popisovanje ni omogočalo le pregleda prebivalstva ter njegovih strukturnih in drugih značilnosti, pač pa je bila evidenca prebivalstva pomembna tudi za praktične civilne namene, kot so bili zagotavljanje volilne pravice, pravice do zdravstvene in socialne oskrbe ter načrtovanje občinske politike v zvezi s prebivalstvom in ozemljem (infrastruktura,

šolstvo, saniteta ipd.). Popis iz leta 1857 je bil osnova za vzpostavitev te evidence.⁷

Pravna osnova za vzpostavitev matične službe in z njo povezanih registrov prebivalstva v Trstu sta bila cesarski patent (*Patente sovrana*) z dne 12. aprila 1850 in zakon (*Kaiserliche Verordnung*) iz leta 1857, ki je določal tudi izvedbo prvega vseavstrijskega popisa prebivalstva. Prvi je Trstu podeljeval pravno-politični status samostojnega mesta in je med drugim odredil vzpostavitev registra prebivalstva.⁸ V 22. odstavku je patent določal, naj mestna uprava skrbi za register »vseh mestnih pripadnikov ter pristojnih prebivalcev« (*di tutti i cittadini del Comune e dei pertinenti al Comune*).⁹ Enako pomemben je bil 32. člen zakona iz leta 1857, ki je narekoval, »naj se do naslednjih popisov prebivalstva matični podatki posodablajo«. Za to je bilo treba vzpostaviti matični arhiv prebivalstva.

Po vsej verjetnosti je bila matična knjiga prebivalstva v Trstu uvedena prav na osnovi podatkov popisa iz leta 1857.¹⁰ Tržaška občinska uprava se je takrat opremila s kartoteko družinskih pol, ki jih je sestavila s podatki, izpisanimi iz popisnic tega štetja. Poudariti velja, da je bil ta prvi sistem evidence prebivalstva zasnovan na družinskih in ne na individualnih, osebnih kartotečnih enotah. Ko si je družinski član ustvaril samostojno družino, je urad v kartoteko vnesel novo družinsko polo, tega posameznika pa črtal iz izvirne. Matični sistem na osnovi individualne kartoteke je v Trstu uvedla šele reforma iz leta 1875.

Glavni namen prvotnega sistema je bil vsaj v prvih letih objava seznamov volilnih upravičencev. Tržaška občina v tem obdobju še ni razpolagala z matičnim uradom in službo, ki bi vodila »sistem« evidence prebivalstva ter podatke sprotno posodabljala. Čeprav so mestne oblasti odredile, naj se podatki bivajočih s pomočjo naznanilnic (nem. *Anzeigezettel*; it. *schede di notifica*), ki naj bi jih izpolnjevali sami družinski poglavarji oziroma hišni/stanovanjski upravitelji, obnavljajo vsakih šest mesecev, so do leta 1875 te podatke posodabljali le z novimi popisi, ki so jih načeloma izvajali pred iztekom volilnega obdobja. Nedvomno pa so bili omenjeni družinski listi zametek

¹ Pletikosić, Viri; Pletikosić, Revizije; Krmac, *Il censimento del 1857*.

² *La popolazione di Trieste nel 1875*.

³ Montanelli, *Il movimento*; Luzzato-Fegiz, *La popolazione*.

⁴ *Verbali del Consiglio della città di Trieste*.

⁵ AGCT – Archivio del Magistrato.

⁶ Posebna zahvala gre arhivarki tržaškega mestnega arhiva Valentini Bossi, ki mi je pomagala pri reševanju številnih težav ter mi posredovala neprecenljive nasvete in informacije v zvezi z arhivskimi zbirkami obdelanih popisov. Zahvaliti se moram tudi Micheli Nacmias iz tržaškega matičnega urada, ki mi je dovolila dostop do zgodovinskih internih zbirk, tj. družinskih listov in kartotečnih zapisov, ter mi posredovala dragocene informacije v zvezi s tem gradivom.

⁷ Kalc, Prvi moderni popis, str. 13–15; Krmac, *Il censimento del 1857*, str. 297; Montanelli, *Il movimento*, str. 14.

⁸ Krmac, *Il censimento del 1857*, str. 297 in sl.

⁹ *Patente sovrana 12. aprile 1850*, člen. 22. Avstrijsko pravo je bilo na področju državljanjskih pravic posameznikov dokaj zapleteno. Velik pomen je imela domovinska pravica ali domovinstvo (*Heimatrecht; pertinenza*), ki je označevala pripadnost občinski skupnosti. Zato govorimo o domovinskem prebivalstvu, za katero uporabljamo tudi izraza domače oziroma pristojno prebivalstvo. Prebivalstvo z domovinsko pravico in drugih avstrijskih občinah je bilo tuje prebivalstvo (*Fremde*), prebivalci iz drugih držav pa so bili inozemci (*Ausländer*). Trst je kot mesto z lastnim statutom iz srednjega veka poznal še eno vrsto pripadnosti, in sicer meščansko pravico ali mestno pripadnost (*Gemeindegliede; cittadinanza del Comune*). Ta status je užival ožji krog meščanov, izmed katerih so volili načelnika občinske uprave.

¹⁰ Krmac, *Il censimento del 1857*, str. 298 in sl.

tržaške matične službe. Ta služba je formalno obstajala vsaj od leta 1862, ko se v občinskem svetu, v okviru celotne organizacije magistrata, prvič omenja matični urad oziroma služba (*Ufficio anagrafi*) s štirimi začasnimi uslužbenci in letnim proračunom 2000 goldinarjev.¹¹ Od leta 1862 dalje ob letnih občinskih proračunih srečujemo njegovo redno financiranje.

Prva reorganizacija občinske matične službe

Vzpostavitev matičnega urada še ni rešila problema sprotnega posodabljanja evidence prebivalstva. Problem je postal zelo pereč v drugi polovici 60. let, ko so mestne oblasti potrebovale ustrezen sistem za pregled nad vse večjim priseljevanjem in razlikovanjem med domačim in tujim prebivalstvom.

Zaradi tega je stekel postopek preustroja obstoječe matične službe. To vprašanje je v občinskem svetu leta 1867 postavil svetnik Francesco Hermet, ki je opozoril na neučinkovitost službe in porast finančnega bremena, ki ga je terjal obstoječi urad s šestimi uslužbenci. Občinski svet je odredil inšpekcijski nadzor, ki naj bi pretresel delovanje tega organa. Posebna sekcija finančnega odbora je ugotovila, da matična služba ni ustrezno organizirana in da sta zaradi tega trpeli točnost in zanesljivost matičnih podatkov, ki so jih pridobivali z naznanilnicami. Ker so volilne sezname sestavljali vsakič na novo, je to pomenilo veliko potratu časa in finančnih sredstev. Služba tudi ni vodila nobene statistike.

Izdelan je bil osnutek reforme, ki ga je v ta namen imenovana komisija 7. februarja 1868 predstavila občinskemu svetu. Načrt, ki so ga nato dodelali in izboljšali s tehničnega vidika evidence prebivalstva, je predvideval: da je registracija prebivalcev v izključni pristojnosti matičnega urada, da osebne podatke zapisujejo matični uradniki, da se popisi prebivalstva izvajajo vsaka tri leta tik pred iztekom volilnega obdobja, da se podatki lahko izkoristijo tudi v volilne namene, da se evidenca prebivalstva sprti posodablja ter da se osnuje arhiv in posodobljen seznam volilnih upravičencev in posebej imetnikov meščanske pravice (mestne pripadnosti; it. *cittadinanza al Comune*). Delo matičnega urada naj nadzoruje mestni svet, predvsem pri dodeljevanju in odvzemanju volilne pravice in mestne pripadnosti. Urad naj bi bil dolžan voditi tudi statistiko o gibanju prebivalstva in čim prej izvesti popis prebivalstva po novih pravilih.

Kot že omenjeno, je reforma globoko posegla tudi v tehnični vidik celotnega upravljanja z osebnimi in družinskimi podatki. Določala je število in tipologijo notranjih registrov, popisovalne rubrike, pomožna kazala in druga tehnična pomagala. Enako je veljalo za zunanji, terenski inštrumentarij za zbiranje podatkov, tj. zapisnice z natančno določenimi rubrikami,

postopek in vrstni red zapisovanja podatkov ter druge podrobnosti. Reforma je uvajala poseben register za prebivalce brez stalnega bivališča. Med rubrike je poleg že prej prisotnih vpeljala lastništvo nepremičnin ter družinski jezik.

Komisijiski predlog je podrobno posegel tudi v druge detajle: število in kompetence občinskih popisovalcev in pomožnega osebja (na primer glavarji mestnih četrti in župniki za okoliške vasi, ki bi ob občinskih uradnikih prevzemali in zbirali terenske podatke), njihov honorar ipd.

Med kritičnimi vidiki reforme je bilo sprotno vodenje in posodabljanje registrov s podatki, ki so jih zbirale in hranile druge oblasti, na primer policija in sodna uprava, za kar je bilo treba izboljšati sodelovanje med temi institucijami. Te informacije naj bi vnašali vsak mesec ali kvečjemu vsak tretji mesec.

Nazadnje se je komisijiski predlog dotaknil statistike, ki naj bi jo ob zaključenih štetjih objavili upoštevajoč število in gibanje prebivalstva, pa tudi sledeče vidike (*qualificazioni e suddivisioni*): rojstvo (*nascita*), smrtnost (*mortalità*), domovinska pravica (*pertinenza*), narodnost (*nazionalità*), položaj (*condizione*), poklic (*professione*), zdravstveno stanje, socialno skrbstvo (*beneficenza*) in izobraženost (*istruzione pubblica*). (V izvorniku je omenjen tudi »d'iscrizione«, ki se verjetno nanaša na vpise v matično knjigo: domovinstvo, mestna pripadnost.) Seznama mestnih pripadnikov (*cittadini*) ter pristojnega prebivalstva (*pertinente*) naj bi bila na podlagi paragrafa 22 mestnega statuta prosto dostopna bivajočim za morebitno konzultacijo.

Urdu naj bi po načrtu načeloval ravnatelj, ki naj bi odgovarjal za njegovo delovanje. V začetni fazi naj bi urad v imenu mestnega sveta nadzoroval petčlanski odbor, kasneje, ko bi stvari stekle, pa delegacija tržaškega mestnega sveta, desetčlanski organ, ki mu je tržaški mestni svet poverjal nekatere upravne funkcije.¹² Reformo so dopolnjevali faksimilarni obrazci za prevzem in obdelavo prebivalstvenih podatkov, ki so obsegali naznanilne in popisne liste ter dva vzorca vezanih registrov (glej prilogo).

Obravnava reforme se je v mestnem svetu začela 11. februarja 1868. Veliko so razpravljali o pomenu meščanske in volilne pravice ter o tem, kako izboljšati sprotno vodenje evidence prebivalstva. Dokončno sprejeto besedilo pa se je le neznatno razlikovalo od osnutka. Izglasovanju reforme so kmalu sledili imenovanje nadzornega odbora, nekaj sprememb pri njegovi sestavi ter odobritev ustreznih finančnih sredstev. Občinski svet je ob razpravi o proračunu za leto 1868 potrdil letni strošek 3400 goldinarjev za redno delovanje urada ter 1700 goldinarjev kot izredni strošek za njegovo reorganizacijo (*spesa occorrente per l'occasione dell'organizzazione dell'ufficio anagrafico*).¹³

¹¹ *Verbali del Consiglio della città di Trieste*, zasedanje 28. 2. 1868, člani 68, 72, 77 ter priloge.

¹² *Patente sovrana 12. aprile 1850*, str. 778.

¹³ *Verbali del Consiglio della città di Trieste*, zasedanje 21. 4. 1868.

Dolgotrajen postopek reforme in njena obravnava sta potrjevala izredno težavnost in zapletenost problematike.

Na podlagi reforme se je že leta 1868 začelo izvajanje predvidenega novega popisa. Oktobra istega leta je nadzorni odbor poročal o še nedokončanem štetju v nekaterih vaseh tržaške okolice, kljub temu pa je na podlagi starih in na novo zbranih popisnih podatkov predstavil posodobljen seznam volivcev za celotno tržaško ozemlje.

Ni znano, ali so popis izvedli do konca. Poleg tega med arhivskim gradivom magistrata ni sledu o statističnem pregledu, ki ga je določala reforma. Iz poznejših poročil izhaja, da civilni matični register še zdaleč ni bil dovršen.¹⁴

Druga reorganizacija občinske matične službe

Leta 1875 je tržaški občinski matični urad doživel naknadno reformo in notranjo reorganizacijo. Reforma iz leta 1868 bi lahko imenovali politično, saj je utemeljila smotre in funkcije matične službe. Urejanje evidence prebivalstva, od načina zbiranja podatkov in zasnov obrazcev dalje, pa je ostajalo tehnično pomanjkljivo in z vidika uporabnosti neučinkovito. Nedorečena sta ostajala tudi organiziranost in vodenje urada. K organizacijskim težavam je prispevalo tudi dejstvo, da več let po reformi niso imenovali ravnatelja urada.

Do spoznanja, da urad ni bil kos izzivom, se je polagoma dokopal tudi mestni svet. Korak naprej v reševanju problema so storili leta 1873, ko so za inšpektorja urada imenovali Giovannija Fabrettija in mu naročili, naj sestavi natančno poročilo o delovanju organa. Fabretti je v kratkem preučil stanje in ugotovil, da je bila reforma iz leta 1868 pomanjkljiva predvsem zato, ker ni definirala organizacijskega ustroja urada.¹⁵ Ena glavnih ovir za vodenje sprotne evidence v mestu bivačih so bili knjižni registri, ki jih je vpeljala reforma iz leta 1868. Ti niso bili prikladni za posodabljanje podatkov v triletnih obdobjih, torej med dvema štetjema, ker je velika mobilnost prebivalstva terjala preštevilne pripise, popravke in izbriše. V knjige vezane popisne pole tega niso prenesle. Nerešen je ostal tudi problem prepisovanja informacij iz policijskega in drugih arhivov. Občasni prepisi podatkov iz teh virov so poleg tega hudo bremenili proračun urada. Podatki tudi niso bili povsem posodobljeni in zanesljivi. Sistem je skratka zagotavljal evidenco prebivalstva ob popisih, ne pa v vmesnih obdobjih. Fabrettijevo poročilo je razkrilo tudi druge pomanjkljivosti, o katerih bomo še spregovorili.

Fabretti je predlagal celovit preustroj dela in urada. Mestni svet ga je podprl in mu kot novoimenovanemu ravnatelju urada zaupal izvedbo prenovitvenega načrta. Namesto knjižnega so uvedli kartotečne registre s premičnimi polami in na novo strukturiranimi obsežnimi rubrikami, v katerih je bilo dovolj prostora za pripise in popravke. Z možnostjo dodajanja novih pol je posodabljanje evidence prebivalstva postalo prikladnejše. Matični arhiv je po novem temeljil na več ločenih, a med seboj povezanih kartotekah: na katalogu posameznikov, katalogu družin, katalogu stanovanj in katalogu hiš. Individualni katalog prebivalcev je bil naknadno razdeljen na podkataloge pristojnih, nepristojnih, začasno bivačih, živečih in umrlih posameznikov. Kartotečni sistem je omogočal hitro iskanje katere koli v arhivu popisane prebivalstvene enote oziroma kategorije (osebe, družine, stanovanja, stanovanjskega poslopja oziroma hiše) in z njo povezanih informacij iz drugih kartotek.

Kartotečni sistem je poleg sprotnejše matične evidence omogočal tudi učinkovito statistiko hiš, družin in posameznikov, saj je bilo dovolj preštetih kartotečne enote. Reforma je med drugim odredila razdelitev urada v dve sekciji, matično in statistično, ker sta imeli povsem različne smotre. Za vsako tipologijo kartotečnega materiala (hišne in družinske liste ter listke posameznikov) je Fabretti podrobno navedel, katere podatke naj obsega (rubrike).

Reforma je prispevala k povezovanju raznih oblastev, pristojnih za urejanje pravnega položaja prebivalcev. Uradu sta bili dodeljeni večja avtonomija ter možnost tesnejšega sodelovanja s policijsko in sodno oblastjo, ki sta bili v državni pristojnosti, občinska uprava pa do njunih arhivov ni imela neposrednega dostopa. Z reformo so skušali odpraviti tudi zakašnelo sporočanje podatkov o rojstvih, smrtih in porokah s strani cerkvenih oblasti. Urad ni več čakal, da te podatke pridobi od cerkvenih oblasti, ampak so občinski uradniki sproti pregledovali cerkvene matične knjige in izpisovali informacije. Na enak način so pridobivali podatke od policijskih in sodnih oblasti. Matični urad je bil pooblaščen, da na enak način posega po podatkih drugih občinskih uradov, kar je veljalo za gradbena dovoljenja, dodeljevanje častnega meščanstva, volilno pravico idr.

Domnevamo, da sta Fabretti in občinska oblast razmišljala o uvedbi civilnega registra prebivalstva, to je občinske matice rojstev, porok in smrti (it. *stato civile*), ki naj bi sčasoma nadomestil pridobivanje teh podatkov od župnijskih uradov oziroma raznih verskih skupnosti, kot se je dogajalo že drugod po Evropi.

Ker je bil pregled nad priseljevanjem v Trstu izredno težaven, je reforma določala, da je treba ob prvem popisu prebivalstva sestaviti kartoteko začasno bivačih. Ta naj se sestavi ne na podlagi izjav posameznikov, temveč s pomočjo preverjanja uradnih dokumentov, tj. delovne knjižice in izkazov o domo-

¹⁴ *Verbali del Consiglio della città di Trieste*, zasedanje 16. 7. 1875, pripomba občinskega svetnika Wittmana.

¹⁵ *Verbali del Consiglio della città di Trieste*, zasedanje 31. 3. 1873, priloga.

vinski pravici. Zelo pogosti so bili stroški za prebivalce, za katere ni bilo jasno, kje so imeli domovinsko pravico.

Za implementiranje novega sistema je reforma predvidevala nov popis prebivalstva. Ko je mestni svet razpravljal o reformi, je preteklo že šest let od zadnjega popisa in tri leta, odkar bi morali na podlagi reforme iz leta 1868 izvesti novo štetje. Trenutek je bil torej ugoden, da ujamejo dve muhi na en mah. Popisovanje se je začelo 11. oktobra 1875¹⁶ in je trajalo približno 20 mesecev.¹⁷ Reformo si je Fabretti zamislil tako, da ne bi bili potrebni nadaljnji občinski popisi, ampak da bi temu namenu služili državni, ki bi jih od leta 1880 dalje izvajali vsakih deset let.

Fabrettijev načrt je vpeljal tudi nekatere nove popisne rubrike, na primer stopnjo pismenosti (sposobnost branja in pisanja). Glede domovinske pravice so po novem pri družinskem poglavarju zabeležili občino in dežele, pri tujih državljanih pa državo. Reforma je za izvedbo popisa določila podobo zunanjih zapisnic, namenjenih terenskemu prevzemanju podatkov (glej faksimilirane obrazce v prilogi).

Za izvedbo celotne reforme, tj. za reorganizacijo urada in izvedbo popisa prebivalstva, je mestni svet sprejel enkratni povišani strošek v višini 17.000 goldinarjev, za povečanje števila zaposlenega osebja pa letno povišanje v višini 13.052 goldinarjev.

»Fabrettijeva reforma« je pomenila prelom v delovanju in ustreznosti matične službe za politično-upravne in statistične potrebe. Vpeljala je nove popisnice, registre in druge obrazce ter popolnoma nov sistem mobilnih listkov, urejenih v kartotekah. Celoten sistem je bil navidezno zelo kompleksen, a izredno integriran in funkcionalen. Nobeno notranje »orodje« ni bilo odveč, vsako je opravljalo specifično funkcijo. Omogočalo je ne le boljše upravljanje, ampak tudi iskanje informacij o prebivalstvu; izboljšalo je pridobivanje in posodabljanje podatkov, ki so jih morale občinske oblasti pridobivati od drugih (drugih notranjih služb občinske uprave ter zunanjih – verskih, policijskih in sodnih), ter komunikacijo med njimi. Reforma je izboljšala tudi komunikacijo med matično službo in občinskim političnim vodstvom ter povečala njen ugled znotraj in zunaj občinske uprave. Ni naključje, da je mestni svet Fabrettiju kasneje priznal zasluge.¹⁸ Reforma je povečala avtonomijo in pristojnosti urada – urad je končno dobil statistično sekcijo. Vsaj na papirju je naredila konec veliki potrati občinskega denarja z dolgoletnim uporabljanjem informacij, pridobljenih ob redko izvedenih popisih. Novi ustroj se zrcali tudi v kakovosti popisnega gradiva: popis iz leta 1875 ponuja bogat in natančen vpogled v strukturo prebivalstva v primer-

javi s prejšnjimi, prinaša podrobnejši opis hišnih in stanovanjskih razmer ter opis živine.

Reforma je bila sad politične volje mestnih vladajočih elit, vendar si je ne moremo predstavljati brez odločilnega prispevka njenega konceptualnega »arhitekta« Fabrettija. Ta se je seznanil z izkušnjami že vzpostavljenih podobnih uradov doma in v tujini, pri načrtovanju in izvedbi popisa iz leta 1875 pa mu je koristila tudi izkušnja predhodnega državnega popisnega operata iz leta 1869. K uspešni reformi je pripomogel tudi s svojo strokovno izobrazbo in organizacijsko sposobnostjo. Občinska uprava je tako dobila času primerno matično in prebivalstveno statistično službo.

Omembe vredna je precej obsežna uradna korespondenca med Fabrettijem in matičnimi službami v Italijanskem kraljestvu (Rim, Benetke, Milan, Padova, Videm), pri katerih je Fabretti poizvedoval o njihovi notranji organizaciji. Ta korespondenca kaže, da so imele tržaške mestne oblasti pri reorganizaciji matične službe v veliki meri proste roke.¹⁹ Že leta 1873 je urad začel z objavljanjem uradnega mesečnega statističnega lista *Bollettino statistico della città di Trieste*.²⁰

Finančno breme vzdrževanja novega sistema je nepričakovano naraslo, ko so leta 1876 in 1877 najeli dodatno osebje.²¹ Množile so se kritike o nesorazmernosti finančnega bremena matične službe s celotnimi občinskimi dohodki. Leta 1880 je Fabretti umrl.²² Nov popis prebivalstva iz leta 1880 je že potekal pod vodstvom novoimenovanega začasnega ravnatelja Pietra Parovela.²³ Fabrettijeva smrt je pomenila veliko izgubo za tržaško matično službo. Že leta 1881 je občinski svet izrazil potrebo po ponovni reorganizaciji matične službe, da bi zmanjšali stroške.²⁴

Na tej osnovi so v mestnem svetu 21. aprila 1882 razpravljali o predlogu, ki je predvideval ukinitvev avtonomnega matično-statističnega urada in prenos njegovih pristojnosti na druge občinske službe: matični oddelek naj bi podredili uradu javnega zdravstvenega varstva (*Fiscato civico*), statistični oddelek pa oddelku magistrata za industrijo (*Sezione industriale del Magistrato*); hkrati je predlog predvideval ukinitvev šestih delovnih mest, s čimer naj bi prihranili 5950 goldinarjev.²⁵ Mestni svet je na tem zasedanju po daljši razpravi delitev urada sicer odklonil,

¹⁹ AGCT, Archivio del Magistrato, 1873–1877, rubr. 1/9.

²⁰ *Verbali del Consiglio della città di Trieste*, zasedanje 27. 3. 1877, str. 246 in sl.

²¹ *Verbali del Consiglio della città di Trieste*, zasedanje 19. 12. 1877.

²² *Verbali del Consiglio della città di Trieste*, tajno zasedanje 8. 2. 1881, str. 127.

²³ *Verbali del Consiglio della città di Trieste*, zasedanje 29. 11. 1881, str. 473.

²⁴ *Verbali del Consiglio della città di Trieste*, zasedanje 15. 6. 1881, str. 312.

²⁵ *Verbali del Consiglio della città di Trieste*, zasedanje 21. 4. 1882.

¹⁶ AGCT, Archivio del Magistrato, 1873–1877, rubr. 1/9, 22535, priloga.

¹⁷ *La popolazione di Trieste nel 1875*, str. V.

¹⁸ Prim. na primer Goracuchijev govor v AGCT, Archivio del Magistrato, 19. 12. 1877.

sprejel pa je zmanjšanje stroškov urada v višini 2350 goldinarjev z ukinitvijo dveh delovnih mest. Ti dogodki so zaznamovali zaton Fabrettijevega »sistema«. Leta 1884 so za ravnatelja urada imenovali prejšnjega podravnatelja Pietra Parovela.²⁶ Revizija matične in statistične službe je pomenila povratek k sistemu izpred leta 1875.²⁷

Tržaški občinski popisni operati²⁸

Kot že povedano, je tržaška mestna uprava v drugi polovici 19. stoletja za lastne potrebe izvedla štiri popise prebivalstva, in sicer v letih 1859, 1865, 1868/69 in 1875. Ostali popisi so bili vsedržavni (1857, 1869, 1880, 1890, 1900). Za izvajanje obojih je bil pristojen tržaški magistrat. Razen tiskovin, za katere je pri vsedržavnih popisih poskrbela država, je tržaška uprava nosila celotno breme njihovega izvajanja in financiranja.

Popisne enote občinskih ljudskih štetij so obsegale hiše, družine in posameznike. Pri občinskih popisih je pred letom 1865 tržaška matična služba podatke s pomočjo naznanilnic pridobivala na terenu.²⁹ Šlo je za neke vrste samopopisovanje,³⁰ ki so ga uvedli za časa konskripcij v dvajsetih letih 19. stoletja.³¹ Lastniki ali upravitelji hiš so bili zadolženi za delitev in zbiranje naznanilnic, družinski poglavarji pa za njihovo izpolnjevanje. Občinski odlok z 12. junija 1865 je »terensko« zapisovanje podatkov naložil občinskemu uradniku, tj. prek izpolnjevanja zapisnic, »da se s tem hišne gospodarje razbremenijo neprijetnega opravila.«³² Ta način prevzemanja podatkov so

tržaške občinske oblasti normirale z reformama iz let 1868 in 1875.

V družinske popisne pole so zabeležili stanje prebivalstva, strukturirane pa so bile tako, da so lahko vanje sproti vpisovali spremembe. Te spremembe so pri posameznih popisih beležili v različnem obsegu in na različne načine. V pole popisa iz leta 1857 so na primer pripise vpisovali samo v rubriko pripombe, ker je bilo štetje tistega leta namenjeno le popisu stanja, ne pa evidenci nadaljnjih sprememb prebivalstva. Pri kasnejših popisih, predvsem po tistem iz leta 1875, so dodali posebno rubriko za datum smrti. Spremembe, ki so jih v popisne pole vpisovali naknadno, so se nanašale na bivališče, novorojence in nove družinske člane (služinčad, začasne delavce ipd.), poroke in izselitve. Vse popisne pole so bile v italijanskem jeziku – le vpisane informacije so bile včasih tudi v nemškem jeziku.³³ Ta dva jezika sta bila tedaj edina, ki so ju uporabljali pri uradovanju. Transliteracija neitalijanskih priimkov in imen v italijanščino je bila pri slovenskih imenih včasih smešna, saj so zapisi večinoma le fonetični.

Tržaški občinski popisi obsegajo operate iz let 1859, 1865, 1868/69 in 1875. Za prva dva dvomimo, da je šlo za pridobivanje podatkov o prebivalstvu povsem *ex novo*. Iz zadevajočih arhivskih dokumentov lahko sklepamo, da je šlo le za posodobitev evidence prejšnjih popisov, seveda z na novo prevzetimi informacijami.

Operat iz leta 1868/69 je nastal v okviru prvega, neuspelega poskusa preureditve tržaške matične službe. Tudi zaradi tega se ta popis ni bistveno razlikoval od predhodnih, razen po tem, da so podatke večinoma zbrali občinski uradniki na terenu, in zaradi nekaterih novih rubrik. Šele popis iz leta 1875 je pomenil prelomno spremembo v primerjavi s preteklostjo.

V tržaškem občinskem arhivu (AGCT) so za popise iz let 1859, 1865 in 1868/69 ohranjene le družinske pole s podatki, izpisanimi iz naznanilnic, medtem ko je od popisa leta 1875 ostalo le terensko gradivo, se pravi zapisnice, ki so jih uradniki izpolnili na terenu. Izvirne zapisnice štetij iz let 1859, 1865 ter 1868 so se v celoti izgubile ali pa so jih oblasti uničile.

Popis iz leta 1859

O tržaškem občinskem popisu prebivalstva iz leta 1859 ni veliko dokumentacije.³⁴ Ugibamo lahko, da so ga izvedli po kriterijih popisa iz leta 1857. Domnevamo, da so ga izvajali s samopopisovanjem, ki so ga opravili družinski poglavarji, lastniki hiš in načelniki mestnih okrajev. V tržaški okolici so bile s tem večje težave zaradi visoke stopnje nepismenosti

²⁶ *Verballi del Consiglio della città di Trieste*, 1884, str. 135.

²⁷ To tolmačenje podpira tudi pregled zgodovinskega arhiva tržaške matične službe. V njem se ni ohranil niti drobci kartoteknih katalogov kompleksnega sistema iz leta 1875, medtem ko so se v istem arhivu ohranile vse družinske pole, ki so jih uvedli okrog leta 1857 in jih ponovno uporabili v osemdesetih letih s pripisi in popravki.

²⁸ Opis štetij iz let 1859, 1865 ter 1868/69, ki sledi, temelji le na objavljeni literaturi.

²⁹ Pri popisovanjih moramo ločiti med »zunanjim« in »notranjim« popisnim gradivom. Prvo je nastalo s popisovanjem na terenu. Zbrane podatke so občinski uslužbenci pozneje prepisovali v registre ali pole za interno rabo. V tem sestavku smo natančneje določili tudi pomen besed: naznanilnica (*Anzeigetzettel*; *scheda di notifica*, *scheda di notificazione*), popisnica ali popisni obrazec (*scheda di censimento*, *foglio di censimento*) in zapisnica (*Aufnahmsbögen*; *scheda di assunzione*, *foglio di assunzione*). Za popisnico imamo vse vrste obrazcev, ki so jih uporabljali pri zunanem, tj. terenskem prevzemanju podatkov, in ki obsegajo: a) zapisnico, ko je od občinske oblasti poverjena oseba (občinski uradnik, števni komisar, župnik ipd.) neposredno in po ustnem izročilu prevzela ter zapisala družinske in hišne podatke, ter b) naznanilnico, tj. obrazec za posredno prevzemanje podatkov, ko je družinski poglavar ali druga oseba, ki je bila dolžna podatke posredovati sama, izpolnila obrazec in ga podpisanega oddala pristojnim oblastem. S pojmom popisnica označujemo katerikoli obrazec pri popisovanju.

³⁰ Pletikosić, Pomen, str. 160 in sl.

³¹ Breschi et al., *La nascita*, Appendice.

³² *Verballi del Consiglio della città di Trieste*, zasedanje 12. 6. 1865.

³³ To velja za škedenjski okoliški kraj, katerega gradivo smo natančno pregledali.

³⁴ *Verballi del Consiglio della città di Trieste*, zasedanje 12. 6. 1865.

prebivalstva. Zato so pri popisovanju sosesk sodelovali občinski uradniki, v vaseh pa župniki, kar je reforma matične službe iz leta 1868 tudi normirala. Neposredno popisovanje se zagotovo ni več izvajalo po letu 1865.³⁵ Registri štetja leta 1859, ki jih hrani tržaški občinski arhiv, so prepis podatkov iz naznanilnic. To lahko sklepamo po pisavi v posameznih knjižnih registrih, ki jih je očitno sestavila ena sama roka. Vsak popisni okraj (mestna četrt, okoliška soseska ali vas) ima samostojni knjižni register.

Vsak list v registru obsega po eno hišno številko, ki je navedena na čelu lista; kjer en list ni zadostoval, so za popis iste hiše uporabili več listov. Vsak hišni list (it. *Prospetto delle famiglie e degl'individui isolati esistenti in detta casa nel giorno ...*) je v glavi imel še hišni naslov z imenom ulice oziroma okraja, hišno številko, lastnika in datum vpisa. V glavnem razdelku so popisani člani družine ali več družin, ki so jih med seboj ločili s praznimi vrsticami. Po družinskih so navedeni še drugi člani gospodinjstva (sorodniki, hlapci, dekle ipd.).

Glavni razdelek je za vsakega posameznika prinašal sledeče rubrike: številka stanovanja (it. *numero dell'abitazione*), ki so jo vpisali, če je hiša obsegala več stanovanjskih enot; priimek in ime z morebitnim plemiškim nazivom oziroma naslovom (*cognome e nome coll'indicazione del grado di nobiltà e del predicato*); leto rojstva (*anno di nascita*); veroizpoved (*religione*); položaj, zaposlitev, poklic ali drug vir preživljanja (*dignità, impiego, mestiere od altri mezzi di sussistenza*); zakonski stan (*celibe, conjugato o vedovo*); domovinsko občino, okraj in deželo (it. *comune, distretto, provincia cui appartiene*); ali je bila oseba ob popisu prisotna ali odsotna (*assente*) in pripombe (*annotazioni*). S primerjavo popisnic vsedržavnega popisa iz leta 1857 in občinskega popisa iz leta 1859 ugotovimo, da se je slednji v glavnem držal istih rubrik.

Spomniti pa je treba, da sta imela popisa različne namene: prvi je registriral splošno stanje prebivalstva v določenem trenutku (prvič je bil uporabljen kriterij kritičnega datuma), drugi pa je bil opravljen kot osnova za evidenco volilnih upravičencev in sprotno evidenco prebivalstva, ki je služila pri podeljevanju domovinske pravice tujcem ter priznanju socialne in zdravstvene oskrbe tržaškim domovincem, ki so bivali drugje.

Popis iz leta 1865

Tudi o popisu iz leta 1865 ni veliko dokumentacije. Državni zakon, ki je normiral popis iz leta 1857, je predvideval izvedbo naslednjih – državnih – popisov vsakih šest let. Verjetno so na tej podlagi tržaške mestne oblasti računale na nov razpis državnega štetja sredi 60. let, da bi tako ujele dve muhi na en mah. Ker pa še sredi 60. let do tega ni prišlo, mestne oblasti

pa so nujno potrebovale posodobljeni seznam volilnih upravičencev, so se odločile za izvedbo novega popisa v lastni režiji.

Problem zastarelosti matične evidence se je pojavil že leta 1864. Pomanjkljivo posodabljanje evidence prebivalstva je ustvarjalo vrsto drugih problemov, na primer pomanjkljivo evidenco posestnikov in tistih, ki so domovinsko pravico uživali na tržaškem ozemlju, šoloobveznih otrok in dojenčkov za cepljenje. Zato je tržaški mestni svet istega leta odobril 1000 goldinarjev za izvedbo novega splošnega popisa prebivalstva.³⁶

Struktura registrov štetja leta 1865 je podobna tisti iz leta 1859. Razlikuje se po preimenovanju nekaterih rubrik in vpeljavi rubrike o kraju rojstva (it. *luogo di nascita*). Rubrike prepisov so bile po vrstnem redu: št. nadstropja (*piano*); priimek in ime z navedbo plemiškega naziva oziroma naslova (*cognome e nome coll'indicazione del grado di nobiltà e del predicato*); leto rojstva (*anno di nascita*); veroizpoved (*religione*); položaj, zaposlitev, poklic ali drug vir preživljanja (*dignità, impiego, mestiere od altri mezzi di sussistenza*); zakonski stan (*celibe, conjugato o vedovo*); domovinstvo (*pertinenza*); prisoten/neprisoten (*assente*); pripombe (*annotazioni*).

Kot že povedano, se razen v načinu zbiranja trenske podatkov ta popis ni veliko razlikoval od popisa iz leta 1859. V letih 1859–1865 v dokumentaciji ni mogoče zaslediti, da bi oblasti spremenile uredbe, povezane z matično službo in popisovanjem. Zato smatramo, da so štetje iz leta 1865 izvedli v skladu z utečeno prakso.

Popis iz leta 1868/69

Veliko informacij o tem popisu smo že navedli, ko smo poročali o reformi iz leta 1868. Tu izpostavljamo nekatere strukturne in tehnične vidike. Medtem ko je bilo za čas pred letom 1868 določeno, naj državni popisi potekajo vsakih šest let, je tržaška občinska reforma iz leta 1868 določala, naj se odtlej – za specifične lokalne potrebe – ti izvajajo vsaka tri leta, prvi pa takoj po sprejetju reforme, torej že leta 1868. Dejansko so ga izpeljali med letoma 1868 in 1869 oziroma ima to oznako.

Podatke so na terenu zbirali občinski poverjeniki. V primeru odsotnosti osebe, ki je morala podatke družinskih članov sporočiti mestnim uslužbencem, so ti pustili naznanilnico, ki so jo morali popisanci sami izpolniti in podpisano vrniti občini. Matični urad je nato preveril resničnost podatkov. Popisovanje je izvajalo šest občinskih poverjenih uradnikov, devet glavarjev mestnih okrajev in pet okoliških župnikov. Uslužbenci matičnega urada so pridobljene informacije prepisali v družinske liste in vezali v knjižne registre.

³⁵ *Verballi del Consiglio della città di Trieste*, zasedanje 12. 6. 1865.

³⁶ *Verballi del Consiglio della città di Trieste*, zasedanje 10. 9. 1864.

Reforma iz leta 1868 je predvidevala točno določene popisne obrazce, ki so se ohranili le v faksimiliranem ponatisu (glej prilogo). Popisno gradivo je obsegalo: zapisnice, naznanilnice in na njihovi podlagi ustvarjene notranje knjižne registre. Iz knjižnih registrov je mogoče razbrati, da je bila struktura obrazcev podobna tisti iz štetij iz let 1859 in 1865. Dodali pa so novo rubriko, lastništvo (*possidenza*), ter potrdili popis družinskega občevalnega jezika (*lingua parlata in famiglia*).

Obrazci za prevzemanje terenskih podatkov so obsegali naslednje podatke: ime in priimek posameznika (*nome e cognome*); kraj rojstva (*luogo di nascita*); kraj domovinske pravice (*luogo di pertinenza*); datum rojstva (*anno di nascita*); veroizpoved (*religione*); družinski status, tj. samski, poročen, vdovec/vdova (*stato: celibe, coniugato, vedovo*); položaj oziroma poklic ali sredstva preživetja (*condizione, impiego, arte o mestiere*) in na novo vpeljani rubriki: lastništvo nepremičnin (*possidenza*) ter jezik, ki se govori v družini (*lingua parlata in famiglia*).³⁷ Obrazci so poleg tega obsegali še: naslov hiše (*n. di casa*), mestno številko (*numero civico*) in št. zemljiške knjige (*numero tavolare*),³⁸ oznako stanovanja znotraj iste hiše ter pripombe popisovalca.

Tudi končni prepis v knjižne registre, ločene za pristojno prebivalstvo (prebivalstvo, ki je imelo domovinsko pravico v tržaški občini), nepristojno stalno bivačo prebivalstvo (stalno bivačo prebivalstvo, ki je imelo domovinsko pravico drugje v državi ali v inozemstvu) ter ljudi brez stalnega bivališča, so normirali z ustreznimi faksimiliranimi obrazci.

Reforma matične službe iz leta 1868 je določala tudi zaporedje pri popisovanju posameznih oseb v popisnicah, naznanilnicah in prepisanih družinskih listih: družinski poglavar, njegova žena, sinovi/hčere po padajoči starosti; drugi sorodniki, služinčad, delavci in vajenci, ki so živeli z družino; podnajemniki; mladoletniki, ki niso bivali s starši.

V Tržaškem občinskem arhivu so se ohranili knjižni registri (prepisi) vseh števnih okrajev in abecedni poimenski register posameznikov za mesto.³⁹

³⁷ V zvezi z družinskim jezikom je treba pripomniti, da ta v času tega popisa (in popisov iz let 1868 in 1875) še ni igral tiste politične vloge pri ohranitvi nadvlade tržaških italijanskih političnih elit nad slovenskim prebivalstvom kot od osemdesetih let 19. stoletja dalje. Nacionalni italijansko-slovenski konflikt je bil takrat še na začetku.

³⁸ V tržaški občini so bile hiše označene z različnimi serijami številke: mestno številko (*numero civico*); anagrafsko številko (*numero anagrafico*); politično številko (*numero politico*); številko, vpisano v lastniški knjigi (*numero tavolare*). Za prve tri so bile pristojne mestne oblasti. Mestna številka se je v mestu nanašala na številčenje znotraj posameznih ulic, trgov itd. Anagrafska številka je imela za osnovo številčenja mestni okraj oziroma v okolici sosesko/vas. Politična številka je temeljila na več serijah: prva je obsegala mesto, ostale pa vsako sosesko oziroma vas.

³⁹ V Trstu so se zaradi prisotnosti treh jezikov (nemščine, italijanščine in slovenščine) pri razvrščanju matičnih podatkov držali fonetičnega in ne strogo abecednega razvrščanja. Ta

Zapisnice in naznanilnice se niso ohranile. Popis je manj znan tudi zato, ker je bil izveden tik pred vsedržavnim popisom iz leta 1869, ki je imel veliko več rubrik ter bil metodološko bolje zasnovan in bolj natančen. Verjetno prav zaradi tega podatki popisa iz let 1868/69 niso bili deležni statistične obdelave, kot je predvidevala reforma iz leta 1868.

Popis iz leta 1875

Ohranjeno gradivo tega popisa so zapisnice, ki so jih izpolnjevali poverjeniki na terenu. Vsaka hiša ima svojo zapisnico iz enega ali več listov, ki so bili prepognjeni v hišno popisno mapo. Hišne zapisnice imajo na začetku naveden mestni okraj, sosesko ali vas (it. *distretto*), naslov (*via o piazza*) ter anagrafsko in mestno hišno številko (*numero anagrafico, numero civico*). Sledila sta razdelka za popis hiš in bivališč ter živine.

Prvi je obsegal: ime in priimek lastnika (*proprietario*); hišno številko (*numero tavolare e politico*); tipologijo stavbe (*qualità*); površino (*superficie*); donosnost (*rendita*); število nadstropij (*piani*); št. stanovanj (*appartamenti*); št. bivalnih prostorov (*stanze e locali uso abitazione*); št. bivalnih podstrešij (*soffitte abitate*); št. prostorov, namenjenih trgovinam ali delavnicam (*botteghe*); št. skladišč (*magazzini*); ali je hiša priključena na vodovod/plinsko omrežje (*conduttura acqua, gas*). Drugi razdelek je dodajal nekatere kvalitativne podatke: št. dimnikov (*camini*); št. kuhinjskih prostorov (*cucine*); št. peči (*stufe*); vodnjake za pitno/nepitno vodo (*pozzi con acqua potabile/non potabile*); kamnita/lesena stopnišča (*scale in pietra/legno*); zunanja in notranja stranišča (*cessi esterni ed interni*) ter njihovo priključitev z odtočnim jarkom/greznico (*con sfogo in canale/pozzo nero*); št. vrtov (*giardini*); št. dvorišč (*cortili*); št. hlevov (*stalle*) z navedbo konjev (*cavalli*), mul (*muli*), bikov (*tori*), volov (*bovi*), krav (*vacche*), teličkov (*vitelli*), ovc (*pecore*), koz (*capre*) in prašičev (*maiali*); št. gnojišč (*letamai*); št. smetišč (*mondezzeai*); gradbeno solidnost (*solidità*); trdnost (*salubrità*); ime dimnikarja (*nome del spazzacamino*); morebitni zavarovalni zavod in zavarovani znesek (*se assicurato, presso quale società e per quale importo*).

Sledil je popisni razdelek za prebivalce po družinah, ki se je po potrebi nadaljeval na hrbtni strani lista. Obsegal je naslednje rubrike: nadstropje bivališča (it. *piano*); zaporedno številko družine (*numero d'ordine*); sorodstveno razmerje popisanih oseb z družinskim poglavarjem (*relazione di parentela o convivenza col capo famiglia*); priimek in morebitni vzdevek (*cognome e soprannome*); ime (*nome*); spol (*sesso*); očetovo ime (*paternità: nome*); materin priimek in ime (*maternità: cognome e nome*); kraj rojstva, in sicer občino, provin-

praksa se je ohranila pozno v 20. stoletje. Po našem mnenju so ta sistem izbrali zaradi prisotnosti narodnih skupnosti, ki niso uporabljale latinice (Armencev, Judov, Grkov, Srbov itn.).

co/pokrajino, državo (*luogo di nascita: comune, provincia, stato*); dokument, ki je pričal o domovinski pravici in državljanstvu (*cittadinanza*); zakonski stan (*stato civile*); veroizpoved (*religione*); položaj, poklic ali drugo dejavnost z navedbo, ali gre za gospodarja, delavca ali pomočnika (*condizione, professione, od altra occupazione con indicazione se proprietario, lavorante o garzone*); stopnjo pismenosti, tako branja kot pisanja (*grado di istruzione, se legge/scrive*); družinski pogovorni jezik (*lingua parlata in famiglia*); imena odsotnih družinskih članov in kje so bili za časa popisa (*assenti, luogo*); zdravstveno stanje z oznakami, ali gre za slepca/gluhonemega oziroma osebo z drugimi telesnimi hibami ali kroničnimi boleznimi (*sanità: ciechi, sordo-muti, altre deformità, malattie croniche*); ali je cepljen (*vaccinato*); pri šoloobveznih, ali obiskujejo šolo ter ime šole in razred (*se i ragazzi obbligati alla scuola la frequentano, quale scuola frequentino e quale classe*); pripombe (*annotazioni*).

Matični urad je popisne podatke statistično obdelal in leta 1877 rezultate objavil v knjižni obliki.⁴⁰ S tem je bilo zadoščeno statističnemu smotru reforme iz let 1867/68. Publikacija v grobih obrisih sledi smernicam, ki jih je napovedala reforma. Šteje 340 strani in obsega opisni del, razpredelnice, nekaj diagramov in dve topografski karti. V uvodu (str. V–XIV) prinaša obširno poročilo o popisu, ki ga je sestavila nadzorna komisija matične službe in ki opisuje mednarodni in lokalni kontekst števnege operata. Prvi del (str. XIV–LXXXVI) po opisu metodološkega pristopa prinaša opis statistike: razvoj prebivalstva in hiš; razvoj prebivalstva po starosti, spolu, družinskem statusu, religiji, rojstvu, pripadnosti (domovinstvu), narodni pripadnosti, jeziku, stopnji osnovnega šolanja, invalidnosti in poklicu. Drugi del (str. 1–250) obsega razpredelnice z omenjenimi podatki. Publikacija vsebuje tudi nekaj primerjalnih tabel s predhodnim štetjem iz leta 1869 in primerja nekatere značilnosti tržaškega prebivalstva z drugimi evropskimi mesti.

Zaključek

V okvir širšega razvoja javne uprave in njenih inštrumentov, ki so postajali neobhodno potrebni za delovanje moderne države in njenih sistemov, spada tudi urejanje prebivalstvene evidence. Trst je bil kot hitro razvijajoče se mesto že od 18. stoletja dalje v središču tovrstnih poskusov. Za tržaško mestno upravo je problem postal posebno pereč v drugi polovici 19. stoletja, ko je ob izredni mobilnosti prebivalstva potrebovala matično evidenco bivaajočih, in sicer za različne namene: preglednost naravnega in selitvenega gibanja prebivalstva, načrtovanje urbanistične politike, evidenca občanov, ki so imeli pravico do socialne in zdravstvene oskrbe na osnovi domo-

vinstva, sestava seznamov volilnih upravičencev ipd.

V ta namen so se tržaške mestne oblasti opremile z ustreznim tehničnim inštrumentom. Njegove osnove segajo v leto 1857, ko so avstrijske oblasti razglasile prvi vsedržavni moderni popis prebivalstva. Tržaške mestne oblasti so prevzete podatke s časom uporabile za vzpostavitev matičnega urada.

Vzpostavitev matične službe pa ni zadostovala za doseg zaželenih ciljev. Zaradi neustreznega organizacijskega in tehničnega pristopa je bila evidenca prebivalstva, ki so jo pridobivali pri popisih, nezanesljiva, v kratkem času pa je postala tudi neuporabna. Temu je treba pripisati težave predvsem pri posodabljanju te evidence. Problem je zadeval tako lastne pridobljene informacije kot arhive »sorodnih« oblasti (policijski, sodni ter cerkvene matične knjige). Naglo zastarelost podatkov so mestne oblasti skušale deloma rešiti v letih 1859–1874, in sicer z izvajanjem pogostih popisnih operatov (1859, 1865, 1867/68), ki so pomenili občutno finančno breme in bili le deloma uspešni. Mestne oblasti so sicer imele pred očmi nekatere pomanjkljivosti celotnega sistema, a to ni zadostovalo. Bistva problema ni rešila niti reforma iz leta 1868, zasnovana prav v ta namen.

Ta scenarij se je popolnoma spremenil v 70. letih, ko so leta 1875 tržaške oblasti ponovno – drugič – do temeljev reformirale matično službo, tokrat na trdnih osnovah. Reforma je skušala odpraviti vse organizacijske in tehnične težave, od interakcije med omenjenimi oblastmi (policija, sodstvo, cerkvene oblasti) do postavitve in predvsem vodenja ustreznega sistema zapisov posameznikov, družin, stanovanj in poslopjij. Kvalitativni preskok so mestne oblasti izvedle, ko so se dokopale do spoznanja, da je treba tehnično-izvajalno sfero ločiti od politične. Pri reformi je zato tedanji ravnatelj matičnega urada Giovanni Fabretti s svojo visoko strokovno kompetentnostjo in profesionalnostjo odigral odločilno vlogo. Na njegovo pobudo in na podlagi njegovih metodoloških prijemov so politiki njegovo zamisel v celoti sprejeli. Šlo je za občudovanja vreden celovit preustroj, ki je tržaško občinsko matično službo postavil na mednarodno raven.

Za implementacijo novega sistema je reforma predvidevala izvedbo novega popisa, ki je potekal istega leta. Šlo je za prvi popis prebivalstva na podlagi modernih standardov in prijemov.

»Fabrettijeva« reforma je poleg tega v svoji daljnovidnosti predvidela, da bodo prihodnja masovna posodabljanja obstoječih podatkov o prebivalstvu izvedena z naslonitvijo na bodoče vseavstrijske popise, saj je zakon iz leta 1869 določal njihovo izvajanje vsakih 10 let. Ker so avstrijske oblasti zadnjega izvedle leta 1869, je bilo mogoče naslednjega pričakovati konec 70. let, kar se je tudi zgodilo (1880). Zato je potreba po nadaljnjih, izključno občinskih popisnih operatih po letu 1875 povsem usahnila.

⁴⁰ *La popolazione di Trieste nel 1875.*

Popolnoma prenovljen način notranje organizacije je omogočil, da je leta 1877 tržaška matična služba prvič, po dolgoletni zamudi, objavila obširno statistično obdelavo evidence tržaškega prebivalstva. Splet dogodkov, kot so nepričakovana smrt arhitekta tega sistema, zmanjšanje finančnih sredstev in osebja matičnega urada, je pa v prvi polovici 80. let zaznaval povratek k sistemu izpred leta 1875. Reforma in popis iz leta 1875 sta bila epizoda v zgodovini tržaške matične službe.

Modernizacija upravnega sistema in instrumentov za vodenje pregleda in evidence prebivalstva je imela tudi politično-nadzorno funkcijo, ki je temeljila na natančno določenih ideoloških osnovah. V tem pogledu so po Scartabellatijevem mnenju tržaške gospodarske in politične elite tega časa, predvsem v zadnjih desetletjih 19. stoletja, po daljšem obdobju *laissez faire*, v katerem so skorajda prezirale obubožanost nižjih družbenih slojev, začele zagovarjati ideologijo skupnih interesov revnih plasti tržaškega prebivalstva in bogatih meščanskih slojev. To ideologijo so izkoriščale kot paternalistični instrument pred izredno revščino delavskih slojev, ob velikem pritoku tujcev v mesto. Ta nova identitetna vizija se je spojila s tradicionalno idejo tržaškega avtonomizma in je postala geslo pri zagovarjanju skupnih

interesov izvirnega prebivalstva nasproti tujcem, ki naj bi neupravičeno izkoriščali mestno blagajno za razne storitve socialnega skrbstva (zdravljenje, podpore revnim ipd.).⁴¹

Pri tem pa tržaške elite niso upoštevale prispevka novega prebivalstva k ekonomski ekspanziji mesta. Ta politika odpira vrsto pravnih vprašanj, kot na primer vprašanje priznavanja domovinske pravice priseljencem. Do zakona iz leta 1896, po katerem so lahko po desetletnem neprekinjenem bivanju pridobili domovinstvo ter s tem vse socialne in druge pravice v Trstu, je o priznavanju ali zavračanju domovinstva odločal občinski svet.

Naj na koncu še dodamo, da so s pojavom slovensko-italijanskega nacionalnega konflikta od 80. let dalje vsi omenjeni instrumenti (predvsem popisi), ki so se ukoreninili od srede 19. stoletja dalje, poleg že omenjenih administrativnih funkcij vse bolj dobivali tudi poudarjen nacionalno-politični značaj. Sporna popisna rubrika »občevalni jezik« in izvedba popisov s strani občinskih oblasti sta v Trstu dopuščali visoko stopnjo ponarejanja jezikovne pripadnosti prebivalcev. Popisi so tako skupaj z volitvami postajali vse močnejše politično orožje, s katerim sta se v nacionalnem sporu merila italijanski in slovenski oziroma slovanski tabor.⁴²

Priloga 1: Faksimilirani obrazci, ki jih je predvidevala reforma iz leta 1868

Via															
Nro. di casa															
Anno															
Cognome	N o m e		Genitori		Luogo di nascita	Anno di nascita	Nascita preesistente			Religione	Stato civile	Condizione, impiego, arte o mestiere	Professione	Lingua parlata in famiglia	Osservazioni
	dei maschi	delle femmine	padre	madre nonna e cognome			già vedova	matrimonio	matrimonio						
I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	XIII.	XIV.		

Notranji register (družinski list)

⁴¹ Scartabellati, *Un'altra Trieste*.

⁴² Žitko, Težnje, str. 391 in sl.

NOME, COGNOME + CONDIZIONE	Numero di Casa	NOME, COGNOME + CONDIZIONE	Numero di Casa
<div style="border: 1px solid black; padding: 2px; display: inline-block;"> IMPRICE </div>			

Notranji register – abecedni register (kazalo) posameznikov

Sezione _____ **Ruolo d'assunzione anagrafica** anno 18_____

Via	N.° di casa			Nome e Cognome coll'indicazione di eventuali titoli	Luogo di		Recapiti di viaggio e pertinenza, data, numero dei documenti ed autorità che li ha emessi	Anno di nascita	Religione	Stato			Condizione, impiego, arte o mestiere	Residenza	Lingua parlata in famiglia	Annotazioni
	Civico	Tavolare	Piano		nascita	pertinenza				celibe	matrimoniale	vedovo				
I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	XIII.				

Popisni list (terenski)

Via _____
 N.° di casa | Civico _____
 | Tavolare _____

Carta di notificazione
per l'anagrafe della popolazione.

Trieste li _____ 18_____

NOME e COGNOME coll'indicazione di eventuali titoli	Luogo di		Recapiti di viaggio e pertinenza, data, numero dei documenti ed autorità che li ha emessi	Anno di nascita	Religione	Stato			Condizione, impiego, arte o mestiere	Residenza	Lingua parlata in famiglia
	nascita	pertinenza				celibe	matrimoniale	vedovo			
I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.			

COPIA SEMPLICE

Naznanilnica

Priloga 2: Faksimilirani obrazci, ki jih je predvidevala reforma iz leta 1875

Modello A.		N. anagrafico.									
MUNICIPIO DI TRIESTE											
Scheda di abitazione											
Distretto										N. civico	
Piazza, Via, Androna											
N. tax.		N. politico									
Nome o Cognome del proprietario	Numero dei piani di cui è composto lo stabile	Numero degli appartamenti in cui è diviso lo stabile	Numero delle stanze e locali ad uso di abitazione		Numero delle scritte abitate	Numero delle stanze o locali ad uso di bottega o magazzini	Qualità degli esercizi		Conduttore		Osservazioni
			con fiantri	senza fiantri			Botteghe	Depositi	Acqua	Gas	
È fornito di:											
Camini N.		ciò di cucina		di stufa		Giardini N.					
Pozzi "		in condizione		con acqua <u>potabile</u>		Cortili N.					
Scale "		<u>di legno</u>		<u>non potabile</u>		Stalle N.					
		<u>di pietra</u>				Letamai N.					
Cesti esterni N.		interni N.		con sfogo <u>nel pozzo nero N.</u>		Mondezai <u>nel cortile</u>					
				<u>nel canale N.</u>		<u>nell'atrio</u>					
Nome dello Spozzacamino di cui si serve											
Se sia assicurato, presso quale Società e per quale importo											

Notranji hišni list

Modello B (interno)																			
Relazione di parentela o matrimonio nel caso di famiglia	Cognome	Nome		Soprannome	Genitori		Luogo di nascita	Data della			Stato	Religione	Professione e Condizione	Grado d'istruzione		Lingua parlata in famiglia	Tettoio nel quale si trova la pertinenzia	Osservazioni	
		dei maschi	delle femmine		del padre	della madre		nascita		morte				legge	scrive				
		1	2		3	4		5	6	7				8	9				10

Notranji družinski list

Modello C.

Cognome															
Nome															
di															
e di															
nato a															
il															
condizione															
professione															
mestiere															
stato															
religione															
notificato															
iscritto															
pertinenza															
abitazione primitiva															
.															
.															
.															
<table border="1" style="width: 100%; border-collapse: collapse;"> <tr> <td style="width: 50%;"></td> <td style="width: 50%;"></td> </tr> <tr> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td></td> <td></td> </tr> </table>															
Traduzioni avvenute in seguito.															

(Notranji) kartotečni listek posameznika

N. anagrafico		Distretto	Via o Piazza	N. civico
Modello 6.				
Anagrafe della popolazione di Trieste				
Foglio d'assunzione.				
Notizie anagrafiche				
L'immobile suddetto è proprietà di È iscritto ai Numeri <u> </u> tavola <u> </u> politica <u> </u> qualità superficie rendita Si compone col terreno di piani N. divisi in appartamenti N. con stanze e locali ad uso abitazione con finestre N. Numero delle soffitte abitate Numero dei locali ad uso botteghe magazzini depositi Conduttore <u> </u> di Acqua <u> </u> di Gas <u> </u>			È fornito di Camini N. cioè da cucina N. di stufa N. Pazzi N. in condizione con acqua potabile non potabile Scale di pietra di legno Cavi esterni N. interni N. con sfogo nel pozzo nero nel canale Giardini N. Cortili N. Stalle N. con cavalli N. muli N. asini N. tori N. bovini N. vacche N. vitelli N. pecore N. capre N. majali N. Letamai N. Mondazzi N. nel cortile N. nell'atrio N. scuderie scuderie Nome dello spazzacamino di cui si serve Se sia assicurato, presso quale Società e per quale importo	
Piazze	N. d'ordine	Rapporto della persona col capo di famiglia	Cognome e soprannome	Nome
				Marchi <u> </u> Stato <u> </u> Femmine <u> </u> Niente <u> </u> Patrealtà <u> </u> Soma <u> </u> Maternità <u> </u> Cognome <u> </u>
				Luogo di nascita <u> </u> Comune, Provincia, Stato <u> </u> Giorno <u> </u> Mese <u> </u> Anno <u> </u> Luogo di pertinenza <u> </u> Comune, Provincia, Stato <u> </u> Documenti in cui si trova la pertinenza e la cittadinanza <u> </u> Stato civile <u> </u> Religione <u> </u> Condizione, professione, mestiere ed altra occupazione con indicazione se proprietario, locatario o garzone <u> </u> Legge <u> </u> Grado d'istruzione <u> </u> Lettera parlata in famiglia <u> </u> Lungo <u> </u> Anziani <u> </u> d'età <u> </u> socie-mat <u> </u> altre defensioni <u> </u> malattie ereditarie <u> </u> Vaccinati <u> </u> Se i rapporti obbligati alla nascita lo frequentino, quale scuola frequentino, ed in quale classe <u> </u>
				Osservazioni

Popisni list (terenski)

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

AGCT – Archivio generale del Comune di Trieste
Archivio del Magistrato.

LITERATURA IN OBJAVLJENI VIRI

Breschi, Marco et al.: La nascita di una città: storia minima della popolazione di Trieste secc. XVIII–XIX. *Storia economica e sociale di Trieste, vol. I*. Trieste: Lint, 2001, str. 69–237.

Kaiserliche Verordnung, wirksam für alle Kronländer, mit Ausnahme der Militärgränze, mit der Vorschrift für die Vornahme der Volkszählungen. [spletni dokument] <http://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rgb&datum=18570004&seite=00000167> [pridobljeno 6. 6. 2018].

Kalc, Aleksej: Prvi moderni popis prebivalstva v Istri. Spremnna beseda. *Prvi moderni popis stanovništva u Istri = Il primo censimento demografico moderno in Istria = Prvi moderni popis prebivalstva v Istri* (ur. Aleksej Kalc). Koper: Histria editiones, 2012, str. 13–21.

Krmac, Dean: *Il censimento del 1857: fonte per lo studio della popolazione di Trieste e dell'Istria* [doktorska disertacija]. Univerza v Trstu, 2002.

La popolazione di Trieste nel 1875: resoconto ufficiale del censimento generale della popolazione effettuato secondo lo stato del 31 dicembre 1875. Trieste: G. Caprin, 1877.

Luzzato-Fegiz, Pierpaolo: *La popolazione di Trieste (1875–1928)*. Trieste: Officine grafiche de la Editoriale Libreria, 1929.

Montanelli, Pietro: *Il movimento storico della popolazione di Trieste*. Trieste: Tip. Balestra, 1905.

Patente sovrana 12. aprile 1850 con cui si emana, e si pubblica la costituzione della città immediata di Trieste. [spletni dokument] <http://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rit&datum=18500104&seite=00000765> [pridobljeno 15. 7. 2018].

Pletikosić, Ivica: Pomen izvirnega popisnega gradiva. *Historijski zbornik* 63, št. 1, 2010, str. 159–163.

Pletikosić, Ivica: Revizije popisa prebivalstva Trsta iz leta 1910. *Annales. Series historia et sociologia* 16, št. 2, 2006, str. 454–477.

Pletikosić, Ivica: Viri za preučevanje popisa prebivalstva v južnih deželah Cislajtanije v letu 1910. *Zgodovinski pogledi na zadnje državno ljudsko štetje v Avstrijskem primorju 1910. Jezik, narodnost, meja* (ur. Barbara Šterbenc Svetina, Petra Kolenc in Matija Godeša). Ljubljana: Založba ZRC, 2012, str. 37–46.

Scartabellati, Andrea: Un'altra Trieste Absburgica. Tra consapevolezza dei poveri e coscienza operaia. *InStoria* 50, 19, 2009 (dostopna na: <http://>

www.instoria.it/home/trieste_movimento_operario.htm).

Verbali del Consiglio della città di Trieste e Verbali della Delegazione del Consiglio della città di Trieste [1860–1918]. Trieste: Tipografia del Lloyd austriaco, 1860–1918.

Žitko, Salvator: Težnje po upoštevanju jezikovne, narodne in verske zavesti slovenskega prebivalstva v Istri v avstrijskih štetjih med leti 1880 in 1910. *Prvi moderni popis stanovništva u Istri = Il primo censimento demografico moderno in Istria = Prvi moderni popis prebivalstva v Istri* (ur. Aleksej Kalc). Koper: Histria editiones, 2012, str. 391–406.

S U M M A R Y

Civil registry office and municipal population censuses in Trieste (1859–1875)

The contribution presents population censuses carried out by the Trieste municipal authorities during the period 1859–1875 for the purposes of establishing a civil registry office. Given the then state-wide censuses, these were a *unicum* in the Austrian part of the Habsburg Monarchy. In face of the tremendous demographic growth – with Trieste becoming one of the biggest Austrian cities by the second half of the nineteenth century – local authorities also required an adequate instrument for determining the population influx and related issues (suffrage, the right to social security based on homeland affiliation, planned development of urban infrastructure, etc.).

With a view to implementing the said censuses, the municipal authorities established the first civil registry office in the 1860s, which, however, proved not up to its task, despite a reform of 1868 that slightly improved its performance. The first municipal censuses (1859, 1865, 1868/69), whose principal aim was to compile a register of voting-eligible population, were costly and required a great amount of effort. In terms of informative value (by the number of headings), the obtained data were inadequate and unreliable, with their regular updates technically nearly impossible.

The modernized municipal civil registry of 1875 rested on a newly designed complex technical system, composed of not registers but interlinked file catalogues which enabled record keeping on all census units: houses, flats, families, and individuals. The new system also made possible the drawing up of various lists, such as the lists of voting-eligible inhabitants, school-age children, etc. The headings were modern-

ized in line with international census and statistical standards. Further, improvements were also made in the collection of data from other municipal and state offices (police, judicial, city hall, etc.).

The population census, which the modernized civil registry office carried out in 1875, represents the peak of the then state-of-the-art census-taking and aspirations of the Trieste municipal authorities. In 1877, the census was followed by a comprehensive statistical publication which gained European recognition.

The early death of the »architect« of the presented census system, Giovanni Fabretti, high maintenance costs, and the necessary municipal budget cuts were among the main reasons for its gradual abolition after 1880 and a return to its more rigid and supposedly less reliable predecessor.

RIASSUNTO

L'ufficio anagrafico ed i censimenti comunali a Trieste (1859–1875)

Il contributo illustra i censimenti della popolazione effettuati dalle autorità comunali di Trieste nel periodo 1859–1875 in relazione all'istituzione dell'ufficio anagrafico. Si trattò, a fianco dei censimenti compiuti sul territorio austriaco dalle autorità statali, di un *unicum* nella parte austriaca della compagine statale asburgica. Il periodo preso in esame fu contraddistinto da un'incredibile crescita demografica che portò Trieste nel novero delle città austriache più popolate. Alle autorità locali si pose l'esigenza di fornirsi di un adeguato strumento per il controllo dell'imponente immigrazione della popolazione e delle problematiche ad esso connesse (diritto di voto, diritto di usufruire dell'assistenza sociale in base alla pertinenza, pianificazione delle infrastrutture, ecc.), oltre ad un servizio permanente di stato civile.

Negli anni sessanta tali autorità istituirono pertanto l'ufficio anagrafico del comune. L'inadeguatezza dell'ufficio si protrasse tuttavia anche dopo la

riforma del 1868, con la quale si tentò di rendere detto ufficio più efficiente. I primi censimenti (1859, 1865, 1868/69), il cui principale obiettivo era la compilazione degli aventi il diritto di voto al consiglio comunale, richiesero una notevole sforzo umano e finanziario, ma i dati ottenuti rimanevano dal punto di vista informativo, imprecisi e poco affidabili e di difficile aggiornamento.

Nel 1875 ebbe luogo un'ulteriore riforma dell'ufficio statistico-anagrafico, basata su un sistema notevolmente complesso, consistente prevalentemente non più dai precedenti libri-registri, ma soprattutto da diversi schedari, tra loro collegati, che registravano nel dettaglio l'evidenza di tutte le entità censite: case, abitazioni, famiglie ed individui. Contestualmente furono aggiornate le rubriche del nuovo censimento, che avrebbe costituito la base iniziale del nuovo sistema anagrafico, in armonia con gli standard statistici e demografici internazionali dell'epoca. Fu notevolmente migliorato l'aggiornamento dei dati provenienti dagli archivi delle altre autorità (archivio di polizia, del tribunale e di altri uffici del magistrato civile). Il nuovo sistema permetteva la rapida compilazione degli elenchi necessari alle autorità: degli aventi il diritto di voto, dei fanciulli che avevano l'obbligo di frequentare la scuola, dei bambini soggetti a vaccinazione, ecc.

Il censimento comunale del 1875, effettuato subito dopo la riforma, rappresenta il punto più alto degli sforzi dell'amministrazione comunale triestina nell'attività di evidenza corrente della popolazione, nonché dell'attività di censimento dell'epoca. Al censimento seguì la pubblicazione di un repertorio statistico di ampio respiro, che ricevette elogi a livello europeo.

Una serie di eventi, quali la morte prematura dell'»architetto« di tale sistema, Giovanni Fabretti, i suoi notevoli costi di gestione e la necessità di ridurre il bilancio finanziario del Comune, segnò dopo il 1880 la retrocessione al sistema, presumibilmente meno affidabile, in vigore prima della riforma del 1875.

(Povzetek v italijansčino prevedel avtor)

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 050(=112.2)(450.361Trst)"17/18"

Prejeto: 9. 7. 2019

Tanja Žigon

izr. prof. dr., Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za prevajalstvo, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: tanja.zigon@ff.uni-lj.si

Petra Kramberger

doc. dr., Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za germanistiko z nederlandistiko in skandinavistiko,
Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: petra.kramberger@ff.uni-lj.si

Nemško časopisje v Trstu v 18. in 19. stoletju *

IZVLEČEK

V prispevku je predstavljeno nemško časopisje, ki je poleg italijanskega, slovenskega in drugega tiska izhajalo v Trstu v 18. in 19. stoletju. Statističnemu pregledu sledi analiza nemškega publicističnega področja: kdo je finančno podpiral časnike in časopise, kakšna je bila njihova temeljna vsebinska usmeritev, kdo so bili uredniki in sodelavci tiskanih medijev, ki so v nemščini izhajali v Trstu, ter kako dolgo se jim je uspelo obdržati na publicističnem trgu habsburškega okna v svet, kjer so se mešali številni vplivi in mu vtisnili multikulturni pečat. Prispevek poskuša odgovoriti na vprašanje, kakšno vlogo je v Trstu 19. stoletja igrala nemška publicistika.

KLJUČNE BESEDE

Trst, nemško časopisje, Adria, Journal des österreichischen Lloyd, Triester Zeitung, nemška književnost, medkulturni vplivi, Karl Ludwig von Bruck, Jakob Löwenthal

ABSTRACT

GERMAN NEWSPAPERS IN TRIESTE IN THE EIGHTEENTH AND NINETEENTH CENTURIES

The article presents German newspapers that were published in Trieste in the eighteenth and nineteenth centuries alongside Italian, Slovenian, and other press. The statistical review is followed by an analysis of the German publishing field: who provided financial support for newspapers, what was their basic contents orientation, who were the editors and contributors to the print media published in Trieste in the German language, and for how long it was able to maintain its position in the publishing market of the city, which was the Habsburg monarchy's window to the world, where many influences intertwined and gave it its multicultural appeal. The article attempts to answer the question regarding the role of German journalism in the nineteenth-century Trieste.

KEYWORDS

Trieste, German newspapers, Adria, Journal des österreichischen Lloyd, Triester Zeitung, German literature, cross-cultural relations, Karl Ludwig von Bruck, Jakob Löwenthal

* Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa Medkulturne literarnovedne študije (št. P6-0265), ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

Uvod

Avstrijski pisatelj srbskih korenin Milo Dor (1923–2005) je pred leti v eseju o Trstu, mestu treh svetov, zapisal, da gre pravzaprav za odslikavo večnacionalne Habsburške monarhije ter da Trst predstavlja vrata Srednje Evrope;¹ na eni strani s svojimi jožefinskimi zgradbami spominja na Dunaj, na drugi strani različni simboli, na primer kipa srbske kneginje Milice in kneza Lazarja na eni od tržaških hiš, asociirajo na bitko na Kosovem polju ter tako odpirajo vrata na jugovzhod, tretjič pa se Trst odpira tudi proti zahodu – celo sam James Joyce je priznal, da bi lahko svojega trgovskega zastopnika, dublinskega protagonista Leopolda Blooma, z njegovimi razmišljanji med sanjami in resničnostjo postavil tudi v Trst.²

Opisana raznolikost se kaže tudi na časnikarskem področju. V prispevku so uvodoma predstavljene razmere na kulturnem področju v Trstu, in sicer s posebnim ozirom na nemško govoreče prebivalstvo, temu pa sledijo predstavitev, analiza in opredelitev vloge, ki so jo v 18. in 19. stoletju v mestu imeli časopisi, pisani v nemškem jeziku. V sklepu je ovrednoten pomen nemškega tiska v Trstu v primerjavi z italijanskim in slovenskim ter opredeljen pomen nemške publicistike v mestu, ki je v obravnavanem času izkazovalo multikulturni značaj *par excellence*.

Razmere na kulturnem in posebej časnikarskem področju

Trst je mesto, polno nasprotij in na videz nedružljivih elementov, je »vzorec heterogenosti in protislovnosti moderne družbe, ki nima enotnega temelja in skupnih vrednot«.³ Mesto je v drugi polovici 14. stoletja prišlo pod okrilje Habsburžanov, vendar sta njegov razcvet in dejanska moč s habsburškim zaledjem povezana z emporialnim obdobjem. Ko so se na Dunaju pojavile težnje, da bi se morala podonavna monarhija uveljaviti tudi kot pomorska sila in je Karel VI. v okviru svoje merkantilistične politike Trst razglasil za svobodno pristanišče, je priseljevanje postalo temelj gospodarskega razvoja ter preobrazbe mesta, pri čemer je nova gospodarska elita postala nosilka drugačne, bolj praktične omike in kulture.⁴ Pristaniško mesto je bilo za monarhijo okno v svet, na pomenu pa je še pridobilo po zgraditvi železnice

Dunaj–Trst leta 1857, ko se je zaradi strateškega in gospodarskega pomena zavihtelo po lestvici navzgor in postalo – takoj za Dunajem – drugo najpomembnejše v monarhiji. Posledično je v Trstu v 19. stoletju prišlo do »demografske eksplozije«;⁵ če je namreč Trst še konec 17. stoletja skupaj z okolico štel okoli 7.000 prebivalcev, je sto let pozneje njihovo število naraslo na 30.000, kar je povezano z razglasitvijo proste plovbe po Jadranu ter z vzpostavljenimi cestnimi povezavami z zaledjem; sredi 19. stoletja so naštel 95.000, leta 1900 že 178.599 in deset let pozneje 230.000 prebivalcev.⁶ Kot izhaja iz popisa leta 1900, je bilo kar 40 % Tržačanov rojenih na tujem. Staro aristokratsko municipalno ureditev je zamenjala »kozmpolitska buržoazija, v kateri ni manjkalo Levantincev: Grkov, Judov, Armencev, Srbov in dalmatinskih Hrvatov«.⁷ Slovenci so v 18. stoletju spadali med nižje sloje prebivalstva; večinoma so prihajali iz zaledja in so se razmeroma hitro asimilirali. Statistični podatki za Trst in okolico v letu Czoernigovega popisa (1846), ki se je osredotočal na narodnost, kažejo, da je tu živel 55 % Italijanov (43.940 oseb), dobrih 30 % Slovencev (25.300 oseb), slabih 10 % Nemcev (8.000 oseb) in nekaj manj kot 4 % Judov (3.060 oseb).⁸ Popisi v letih 1880, 1890, 1900 in 1910, ki so spraševali po občevalnem jeziku, so deloma premešali karte: tako je na primer delež »Nemcev« leta 1880 znašal 4,3 % (5.141 oseb), leta 1910 pa je spet narasel na 6,2 % (11.856 oseb).⁹ V skladu s temi podatki je na začetku 20. stoletja v Trstu živel okoli 56.000 slovenskih prebivalcev, torej je bil Trst leta 1910 največje slovensko mesto, saj je Ljubljana kot prestolnica Kranjske tedaj skupaj z nemškim prebivalstvom štela le 52.000 prebivalcev. Pisana paleta prebivalstva je pomenila tudi premike na področju gospodarstva in kulture, saj se je Trst lahko pohvalil s številnimi kulturnimi krožki, ustanovljali so društva, bogata je bila založniška ponudba, odpirali so knjižnice, pa tudi šole za različne skupnosti v mestu.¹⁰ Razmere na jezikovnem področju je že leta 1837 slikovito orisal publicist Paul Frisch, ki je menil, da je bil Babilon, če je kdaj obstajal, zagotovo videti kot Trst.¹¹ V Trstu torej ne moremo govoriti o enotnih etnolingvističnih temeljih, temveč se je tu oblikoval nekakšen večnacionalni sloj prebivalstva. Celotno področje šolstva se zdi, da so se šolske oblasti trudile, da bi gimnazijcem posredovale znanje iz čim več jezikov, in sicer ne glede na to, kateri jezik je veljal za učni jezik. Število prijavljenih k pouku italijanščine

¹ Dor, Triest als Stadt zwischen drei Welten, str. 49–62; prim. tudi Dor, Triest. Stadt zwischen drei Welten, str. 135–149.

² Previšić, »Das Gespenstergerede von einem Mitteleuropa«, str. 125–128.

³ Ara in Magris, *Trst, obmejna identiteta*, str. 15.

⁴ Tu seveda mislimo na živahno kulturno dogajanje in medkulturno izmenjavo v mestu in ne na izhodišča ideološko naravnane zgodovinskega, ki je svoje teze utemeljevalo na primerjavi med starim prebivalstvom in priseljenimi tujci v smislu dihotomije med kulturo in nekulturo (več o tem Kalc, *Tržaško prebivalstvo v 18. stoletju*, str. 22–24).

⁵ Pirjevec, »Trst je naš!«, str. 17.

⁶ Breschi, Kalc in Navarra, *La nascita di una città*, str. 78.

⁷ Pirjevec, »Trst je naš!«, str. 17.

⁸ Hösler, *Slovenien*, str. 118.

⁹ Prav tam, str. 119.

¹⁰ Ara in Magris, *Trst, obmejna identiteta*, str. 19.

¹¹ V izvorniku se besedilo glasi: »Wenn es jemals ein Babel gegeben hat, so muß es wie Triest ausgesehen haben« (anonimo: Correspondenz. Aus Triest, str. 219).

ali slovenščine na tržaških državnih šolah z nemškim učnim jezikom kaže na to, da je bila tudi želja staršev in otrok naučiti se jezikov, s katerimi so se srečevali v vsakdanjem življenju.¹²

Na gospodarskem področju so že v tridesetih letih 19. stoletja ustanovili nekaj zavarovalniških, trgovskih in ladjedelniških družb (Generali, Lloyd), zaradi česar se je začelo v mesto priseljevati vedno več nemško govorečega prebivalstva iz avstrijskih dežel, torej iz notranjosti monarhije, kar je pomenilo, da je prišlo tudi do znatnega porasta avstrijsko-nemških kulturnih dejavnosti. Pri tem je posebno in pomembno mesto zasedala publicistika v nemškem jeziku, ki je bila – kar je razumljivo – avstrijsko patriotsko usmerjena. Gonilo omenjenih novonastalih družb so bili ljudje iz premožnejših tržaških slojev in iz meščanskih vrst.¹³

Na kulturnem področju so ustanavljali pevska, športna in šolska društva, tako italijanska in nemška kot slovenska.¹⁴ Za najpomembnejše italijansko kulturno društvo in hkrati društvo z najdaljšo tradicijo je veljala leta 1829 ustanovljena Filharmonično-dramatična družba (*Società Filarmonico-Drammatica*), ki je negovala italijansko glasbo in kulturo, na svoje prireditve pa je vabila večinoma italijanske umetnike. V dvajsetih letih 19. stoletja so ustanovili še nemško družbo *Casino tedesco*, ki se je posvečala razvoju znanosti, a tudi spodbujanju družabnega življenja,¹⁵ temeljna protiutež italijanski Filharmonično-dramatični družbi pa je bilo Schillerjevo društvo (*Schillerverein*), ustanovljeno v začetku šestdesetih let 19. stoletja. Osredotočalo se je na dogodke, pri katerih je bila v ospredju nemška glasbena produkcija in kjer so nastopali večinoma avstrijski oziroma nemški umetniki. Kljub temu pa sodelovanje med Filharmonično-dramatičnim in Schillerjevim društvom še zdaleč ni bilo izključeno; tako so na primer v italijanskem društvu leta 1902 na oder postavili izseke iz Wagnerjevega *Prstana*, orkester Schillerjevega društva pa je na svoji prireditvi igral Verdija.¹⁶ Obe društvi sta pomembno soustvarjali in skrbeli za kulturno življenje v mestu. Schillerjevo društvo je imelo – podobno kot Grillparzerjevo¹⁷ na Dunaju – bralni krožek in lastno knjižnico, kjer so imeli bralci poleg knjig na razpolago tudi več kot sto različnih časnikov in časopisov v različnih jezikih.¹⁸ Tudi Slovenci so se v revolucionarnem letu 1848 politično organizirali, čeprav je slovaški preporoditelj Ján Kollár

(1793–1852), ki je v predmarčnem obdobju obiskal Trst, pesimistično menil, da v mestu italijanščina že prevladuje nad slovanščino. V povezavi z drugimi slovenskimi skupnostmi v mestu so najprej osnovali *Slavljansko društvo*, leta 1849 pa je med bralce prišel dvojezični slovensko-hrvaški list *Slavljanski rodoljub*. V šestdesetih letih je bila prav v Trstu ustanovljena prva slovenska čitalnica, katere tajnik je bil Fran Levstik (1831–1887) in je imela že v prvem letu 230 članov.¹⁹ Kar se tiče bralne kulture, so tako kot v prestolnici in drugod po monarhiji za njeno širjenje tudi v Trstu skrbeli bralni krožki in kavarne.

Že v tridesetih letih 19. stoletja so začeli ob italijanskih časopisih izhajati tudi nekateri nemški, med njimi časniki, ki so prinašali gospodarske in finančne novice, a tudi časopisi, kot sta *Journal des österreichischen Lloyd* (1836) in literarni list *Adria. Süddeutsches Centralblatt für Kunst, Literatur und Leben* (1838), ki si je prizadeval zgraditi most med italijansko in nemško kulturo v Trstu. Nova duhovna podoba mesta, svetovljanstvo ter prepletanje jezikov in kultur so se kmalu odslivali tudi na področju časnikaarstva. Samo med letoma 1863 in 1902 je v Trstu izhajalo 560 dnevnikov in druge periodike, največ v italijanščini (83,7 %), sledil jim je slovanski (5,9 %) in nato nemški tisk (2,6 %), v mestu pa so tiskali tudi grške (1,1 %), francoske (1,1 %) ter latinske (1,1 %) časopise in časnike, tem pa so z majhnim deležem sledili še španski in dvo- oziroma večjezični tiski.²⁰

V nadaljevanju sledi podrobnejši pregled nemškega tiska v Trstu, ki je danes shranjen in dostopen v več knjižnicah, in sicer v Avstrijski nacionalni knjižnici (*Österreichische Nationalbibliothek*), Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani, v goriški knjižnici *Biblioteca Isontina* ter v tržaški knjižnici *Biblioteca Civica Attilio Hortis*. Nekateri časopisi so shranjeni tudi v specializiranih knjižnicah tržaških arhivov in muzejev.

Nemško časopisje v Trstu

V drugi polovici 18. stoletja, leta 1779, ko je Trst že doživljal razcvet, je začel goriški tiskar Valerio de Valeri († 1818) razmišljati o tem, da bi svojo dejavnost preselil v Trst, saj je menil, da bi tako izboljšal svoj gmotni položaj, predvsem pa je slutil, da bi mu lahko tiskarna v pristaniškem mestu za razliko od Gorice prinašala mnogo večje dobičke. Projekta mu ni uspelo realizirati, vendar pa že namera priča o tem, da je bil Trst v tem pogledu prava zlata jama.²¹

¹² Več o tem Reimann, *Die Deutschen in Triest 1880–1920*, str. 155–167.

¹³ Opela, »Vom Strande der Adria«, str. 440.

¹⁴ Ogromno arhivskega gradiva, povezanega z društvenim življenjem, je zgorelo ob požigu Narodnega doma 13. avgusta 1920.

¹⁵ Zala, *Die Moderne und ihre Krisen*, str. 40–43.

¹⁶ Reimann, *Die Deutschen in Triest 1880–1920*, str. 258–259.

¹⁷ Žigon, Ludvik Germonik in Peter Pavel pl. Radics, str. 317–328.

¹⁸ Opela, »Vom Strande der Adria«, str. 442.

¹⁹ Več o slovenski prisotnosti v Trstu prim. Merku, La presenza, str. 273–291; prim. tudi Gombač, *Trst–Trieste*; Ličen, »Manjšine« in »večine«, str. 103–122.

²⁰ Castro, *La questione die Trieste*, str. 83; prim. tudi Monti Orel, *I giornali triestini*; Pagnini, *I giornali di Trieste*.

²¹ Gorian, *Editoria e Informazione a Gorizia*, str. 67–68. Preboj v Trst je tedaj uspel Giacomu Tommasiniju († 1789), ki je prihajal iz tiskarske družine in se je po očetovi smrti povezal

Že januarja 1777 je začel tu izhajati list informativne narave *Portate dei bastimenti*, v katerem so objavljali tedenske novice o prihodu ladij in blaga v tržaško luko,²² a že prvi pravi časopis, ki je sploh kdaj koli izšel v Trstu, je bil pisan v nemščini. Leta 1781 je namreč vsestranski, na Dunaju rojeni Christian Hieronymus Moll (1750–po letu 1823)²³ začel dvakrat na teden, ob ponedeljkih in petkih, izdajati trgovski časopis *Triester Weltkorrespondent*. V časopisu so objavljali politične novice iz mednarodnega prostora in mestno kroniko, pozornost pa so posvečali tudi trgovanju v pristanišču; o širini lista najzgovorneje priča dejstvo, da so se na njegovih straneh pojavljale tudi novice s področja italijanske književnosti. Žal so primerki časopisa, ki je izhajal še leta 1872, prava redkost,²⁴ zato so kakršne koli podrobnejše sodbe o njem skorajda nemogoče, vemo pa, da je imel list vsaj v drugem letu izhajanja prilogo, ki se je imenovala *Triester Kaufmannsalmanach für das Jahr 1782* in jo je prav tako urejal Moll.²⁵ O prilogi je Moll poročal v kratkem obvestilu, v katerem je vabil k prednaročilu na *Korespondenta* za leto 1782. V njej se zrcalijo razmere v tedanjem Trstu: na eni strani gospodarska odvisnost od Avstrije, na drugi pa velik vpliv italijanske kulture in kulturnega življenja.²⁶ Na podlagi redkih ohranjenih številka žal ne moremo pravilno oceniti, v kolikšni meri je uredniku uspelo slediti programskim usmeritvam časopisa, ki so zasledovale gospodarske interese. Vsekakor pa številka 60, ki je izšla 24. septembra 1781, potrjuje dejstvo o sožitju sobivajočih kultur in jezikov v mestu, saj so na zadnji strani našete nemške knjige, ki so bile bralcem na voljo v uredništvu *Korespondenta* in so si jih lahko zainteresirani bralci tržaškega bralnega krožka izposodili,²⁷ to pa pomeni, da nemških knjig v Trstu 18. stoletja niso prodajali le knjigotržci, temveč so bile na voljo tudi v krožku, ki je imel sedež kar v uredništvu časopisa.

Triester Weltkorrespondent s svojo prilogo pa ni bil edini časopis, ki se je ukvarjal z gospodarskimi temami. V začetku januarja 1784 je na pobudo tržaške podružnice dunajske Trattnerjeve tiskarne²⁸ prvič prišel med bralce časopis *Triester politische und Handlungs-Zeitung*. Izhajal je ob ponedeljkih in petkih, primerjati pa ga smemo z ljubljanskim tednikom *Wochentliches Kundschaftsblatt des Herzogthum Krain* (1775–1776), saj je poročal tako o dogodkih na evropskem političnem odru kakor tudi o gospodarskih razmerah v Trstu, predvsem pa je tržaške trgovce obveščal o menjalnih tečajih, cenah na trgu in o dražbah; dajal je napotke, kako zavarovati blago, ter objavljal uradne razglase in druga obvestila javnega značaja. Kot pričajo redke ohranjene številke, se je časopis na trgu obdržal zgolj nekaj mesecev in je verjetno zatonil že julija 1784.²⁹ Naključje je hotelo, da je v tem letu, 3. julija, tiskar in publicist Giuseppe de Coletti (1744–1815) začel izdajati še italijanski časopis *Osservatore Triestino*, ki ga je v letih 1786–1791 spremljala tedenska priloga *Notizie di mare*.³⁰ Morda pa je bil prav *Osservatore* prevelika konkurenca nemškemu časopisu, ki je zato prenehal izhajati. A četudi je *Osservatore Triestino* nedvomno prevzel vodilno vlogo na časnikarskem področju v Trstu³¹ poznega 18. stoletja, pa čas nemških listov ni minil: leta 1786 so v Trattnerjevi tiskarni za kratek čas, le dobre tri mesece, tiskali tednik *Nachrichten und Vorfällenheiten der See- und Handelsstadt Triest*, namenjen vprašanju, ki so zadevala pomorsko in siceršnje trgovino.³²

Konec 18. stoletja je tudi Trst občutil posledice napoleonskih vojn. Tako kot na Kranjskem so nove francoske oblasti tudi tu začele izdajati svoja publicistična glasila. Leta 1810 je izšlo uradno glasilo *Télégraphe Officiel des Provinces Illyriennes*, in sicer njegova italijanska izdaja *Provincie Illiriche – Telegrafo Officiale*,³³ večje novice in ponudbo na časnikarskem področju pa so prinesla trideseta leta 19.

s podjetnim Giuseppejem Colettijem, prevajalcem in literatom, ki je v Tommasinijevi tiskarni delal kot lektor, nato pa kmalu postal gonilna sila tiskarne. Coletti in Tommasini sta leta 1778 pridobila »*privilegium imperiale impressorium*« in imela odtlej izključno pravico za tiskanje vladnih odlokov, uradnih in šolskih publikacij itn. Zaradi spremenjenih razmer se je Coletti leta 1782 zavzel za odprtje podružnice v Trstu, nato pa se je tiskarna tja v celoti preselila in delovala do srede osemdesetih let 18. stoletja (Brecelj, Tommasini, Giuseppe).

²² Gorian, *Editoria e Informazione a Gorizia*, str. 97.

²³ Moll je bil publicist, dramatik in gledališčnik, ki je v sedemdesetih letih 18. stoletja deloval na Dunaju in v Bratislavi; leta 1781 je kot knjigotržec prišel v Trst, od koder ga je štiri leta pozneje pot vodila v Zagreb, konec osemdesetih let pa še v Budimpešto (Wurzbach, *Biographisches Lexikon* 19, str. 13).

²⁴ Pagnini, *I giornali di Trieste*, str. 21–23.

²⁵ Moll je tudi avtor historično-statističnega opisa Trsta iz leta 1782 (*Historisch-statistische Beschreibung der Stadt Triest*), ki obravnava statistične podatke in gospodarske razmere v Trstu v 18. stoletju (Lugnani, *La cultura tedesca a Trieste*, str. 17).

²⁶ Prav tam, str. 15.

²⁷ Prav tam, str. 16.

²⁸ Tiskar in založnik Johann Thomas Trattner (1717–1798) je s svojo obrtjo na Dunaju pričel leta 1748, štiri leta zatem, 1752, pa je po posredovanju Gerarda van Swietena, »nekakšnega zdravnika za zdravje brez listnice« v službi Marije Terezije (Keber, *Zdravstvene reforme*, str. 419), postal dvorni knjigotržec in leta 1754 tudi dvorni tiskar. Od leta 1752 je tiskal vse šolske knjige, ki so izhajale v monarhiji, njegovi sodelavci pa so odprli več podružnic v avstrijskih mestih. Prvi zakupnik Trattnerjeve tržaške podružnice je bil Francesco Winckowitz, Trattnerjev zet (Pagnini, *I giornali di Trieste*, str. 12; prim. o Trattnerju tudi Dular, Dunajski tiskar, založnik in knjigotržec, str. 1–12; Dular, Johan Thomas Edler von Trattner, str. 45–54).

²⁹ Pagnini, *I giornali di Trieste*, str. 23–25; prim. tudi Trampus, *Tradizione storica*, str. 224.

³⁰ Pagnini, *I giornali di Trieste*, str. 30–44; prim. tudi Trampus, *Tradizione storica*, str. 224.

³¹ Časopis je izhajal vse do leta 1933 (Trampus, *Tradizione storica*, str. 224).

³² Gorian, *Editoria e Informazione a Gorizia*, str. 97.

³³ V času francoskega interregnuma se je tudi *Osservatore Triestino* preimenoval v *Osservatore Illirico* (prav tam, str. 42).

Journal des österreichischen Lloyd, 2. januar 1839, št. 1 (vir: Biblioteca Civica Attilio Hortis).

stoletja. Leta 1833 so različne zavarovalniške družbe po londonskem zgledu instituta Lloyd's³⁴ in z željo, da bi trgovcem učinkoviteje posredovale informacije ter svetovale na področju trgovine in ladijskih povezav, ustanovile tržaški Lloyd. Komunikacija s ciljnim bralstvom je najlažje potekala prek časopisnih stolpcev; tako je januarja 1835 najprej izšla prva številka italijanskega časopisa *Giornale del Lloyd Austriaco*, leto kasneje pa še nemška izdaja *Journal des österreichischen Lloyd*.³⁵ Ko pa sta v drugi polovici tridesetih

let začela izhajati še italijanska *La Favilla* (izhaja do 1846) in nemški časopis *Adria*, namenjena vprašanjem umetnosti, književnosti in vsakdanjega življenja, je v Trstu prišlo do živahne izmenjave kulturnih informacij.

Journal des österreichischen Lloyd je bil poleg dunajskega *Wiener Zeitung* in graškega *Gratzer Zeitung* eden osrednjih tiskanih medijev predmarčnega obdobja.³⁶ Do začetka leta 1849 so ga izdajali v Trstu, nato pa se je uredništvo preselilo na Dunaj, kjer se je leta 1852 preimenoval v *Wiener Lloyd* ter kot jutranji in večerni list izhajal še nadaljnji dve leti, do junija 1854.³⁷ Ob začetku izhajanja je *Journal* – kot se je

³⁴ To je okrajšava za *Corporation of Lloyd's*, družbo, ki se je imenovala po lastniku neke londonske kavarnе, kjer so se od konca 17. stoletja zbirali vsi, ki sta jih zanimala ladjedelništvo in zavarovalništvo. Tovrstna srečanja so kasneje prerasla v združenje, ime pa so prevzeli po gostitelju (več o Lloydju prim. Usberghi, *Der Lloyd in Triest*).

³⁵ Tu in v nadaljevanju je uporabljen takšen zapis imena. So pa v štiridesetih letih v naslovu časopisa pridevnik »österreich-

isch« zapisovali brez preglašja in z veliko začetnico, in sicer kot *Journal des Oesterreichischen Lloyds*.

³⁶ Peternel, Tržaško obdobje *Journal*, str. 17.

³⁷ Časopis pod signaturo 207 L hrani tržaška knjižnica *Biblioteca Civica Attilio Hortis*, dostopen pa je tudi na spletnem por-

Handels- und Seeberichte des Oesterreichischen Lloyd's, 4. januar 1837, št. 1 (vir: Biblioteca Civica Attilio Hortis).

dogajalo tudi časopisom na Kranjskem (na primer Kordeschevi *Carniolii*)³⁸ – trčil ob dunajski dvorni policijski in cenzurni urad, kjer je imel zadnjo besedo rigorozni uradnik Joseph grof Sedlnitzky (1778–1855). Časopis tako ni dobil dovoljenja, da bi izhajal in se uveljavil kot časnik za politiko in kulturo, je pa Sedlnitzky odobril izdajanje časopisa, namenjenega trgovskemu vprašanju, ki je prinašal informacije s področja gospodarstva v Habsburški monarhiji.

Nemško izdajo *Journala* je najprej urejal Paul Frisch, sicer urednik strokovne publikacije *Handels- und Seeberichte des Oesterreichischen Lloyd's*, ki je dvakrat tedensko izhajala v letih 1837–1838. A njegovo urednikovanje Lloydovega *Journala* se je klavrno in škandalozno končalo. Marca 1837 je v leipziškem časopisu *Zeitung für die elegante Welt* objavil prispevek, pravzaprav novico iz Trsta, v kateri je sicer ironično, a v žaljivem, posmehljivem tonu pisal

o domnevnih slabostih tržaškega meščanstva,³⁹ kar je Lloydova direkcija razumela kot popolno zlorabo položaja, ki mu ga je zaupala. Frisch v prispevku med drugim pravi, da se je v Trstu zavihtel na mesto »pomembnega literata«, saj tu, tako meni, o umetnosti nimajo ne pojma ne smisla, vsa umetnost in visoka literatura sta v Trst prišli iz nemških mest, na primer iz Leipziga, sicer pa pravi, da je tržaška kultura zmes vseh mogočih praks, ki jih v mesto prinašajo izobraženci in so zgolj navidezno povezane s književnostjo.⁴⁰ In čeprav prispevka ni podpisal, se je v mestu kmalu razvedelo, kdo je tržaški korespondent leipziškega lista, tako da se je moral Frisch nemudoma posloviti. Za njim je uredništvo prevzel Ignaz Papsch (1800–1862),⁴¹ ki si je z uspešnim opravlja-

talu Avstrijske nacionalne knjižnice ANNO, ki je namenjen avstrijskim historičnim časopisom: <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=oll>, 15. 6. 2019.

³⁸ Miladinović Zalaznik, *Das erste Laibacher belletristische Journal Carniolia*, str. 167–181.

³⁹ Anonimno: *Correspondenz. Aus Triest*, str. 219–220.

⁴⁰ V izvorniku beremo: »Ich habe jetzt bisweilen den seltenen Hochgenuß, der mir früher niemals zu Theil ward, mich selbst für einen großen Literaten zu halten, weil mein kleines Licht durch solche Schattenmonsters ungeheuer gehoben wird« (prav tam, str. 220).

⁴¹ Ignaz Papsch je po začetnih poskusih, da bi se zaposlil v gledališču, dobil delo pri Lloydju. Veliko je potoval na Orient in

Vabilo k prednaročilu časopisa Journal des Oesterreichischen Lloyd, 26. junij 1845, št. 76 (vir: Biblioteca Civica Attilio Hortis).

njem uredniške funkcije ustvaril ime in se pri Lloydu uveljavil, tako da so mu kasneje zaupali številne vodstvene položaje.

Časopisu pa je poseben pečat vtisnil predvsem literat Jakob Löwenthal (1810–1876),⁴² pruski Jud, ki je leta 1839 skupaj s Papschem postal njegov sourednik. Löwenthal si je pred tem že nabral nekaj publicističnih izkušenj, predvsem pa je tudi sam veliko objavljal, med drugim v Bäuerejevem gledališkem časopisu *Theater Zeitung* in v listih, kot sta *Österreichischer Zuschauer* in *Österreichisches Morgenblatt*, a tudi v nekaterih praških časopisih, časopisih v Stuttgartu in Wrocławu ter celo v ljubljanski *Carniolii*.⁴³ Poleg tega je Löwenthal izdal nekaj monografskih del, med njimi razpravo o Istri in kvarnerskih otokih (*Der istrischer Kreis oder Halbinsel Istrien und die quarnerischen Inseln*, Dunaj 1840) ter o tržaški zgodovini (*Geschichte der Stadt Triest*, Dunaj 1857, 1859). Ni zanemarljivo, da je Löwenthalovo delo v Trstu posebej podpiral soustanovitelj in predsednik Avstrijskega Lloydja, baron Karl Ludwig Bruck (1798–1860), kasneje minister za trgovino v Schwarzenbergovi vladi. Bruck, ki se je po poroki z Mario Buschek, hčerko tržaškega trgovca, ustalil v mestu, je bil že v mladosti navdušen poliglot ter se je naučil številnih starih in novih jezikov. Italijanščino je že pred prihodom v Trst odlično obvladal, kar se kaže predvsem v tem, da so njegove prispevke – pisal je pesmi, krajše ski-

ce, pripovedi in znanstvene razprave – objavljali tudi italijanski časopisi, med njimi *Gazetta di Venezia*, *Osservatore Triestino* in *Figaro*. V Löwenthalu, ki je v Trst prišel leta 1834, je Bruck nedvomno videl most med obema jezikoma in kulturama. Löwenthal si je v Trstu kmalu začel prizadevati za to, da bi izdajal literarni časopis, a žal je bil strogi in pedantni Sedlitzky sprva neusmiljen; leta 1837 je vendarle popustil in Löwenthal je smel osnovati nemški časopis *Adria*, o katerem več pozneje. Literarno glasilo *Adria* je kmalu doživelo tako velik uspeh, da je podjetje Lloyd Löwenthala povabilo za sourednika nemškega *Journala*. Löwenthal se je hitro prilagodil usmeritvi časopisa, posvetil se je študiju gospodarskih razmer in v *Journalu* tudi sam objavil številne razprave, med drugim o avstrijski pomorski trgovini (*Die Darstellung des Seehandels des österreichischen Kaiserstaates*) in o zgodovini trgovanja z žitom (*Geschichte des Getreidehandels*).⁴⁴ Od leta 1844 sta časopis urejala skupaj s publicistom in politikom Ernestom Schwarzerjem von Heldenstammom (1808–1860), kasnejšim ministrom za javna dela,⁴⁵ ki je prevzel vlogo odgovornega urednika *Journala*.

Kmalu po izbruhu marčne revolucije se je Schwarzer vrnil na Dunaj in v duhu svobode tiska, ki je napočila, tam prevzel urejanje časopisa *Allgemeine Österreichische Zeitung*, naslednika Metternichovega glasila *Österreichischer Beobachter*. S tržaškim časopi-

se po vrnitvi v Italijo pridružil uredništvu *Journal des österreichischen Lloyd*, pozneje pa je prevzel vodstvo tiskarne v Trstu ter bil zastopnik časopisa, potem ko se je ta preselil na Dunaj (Wurzbach, *Biographisches Lexikon* 21, str. 283–284).

⁴² Wurzbach, *Biographisches Lexikon* 15, str. 449–451.

⁴³ Urednik *Carniolie* Leopold Kordesch (1808–1879) ga je kot sotrudnika lista posebej omenil v 2. številki prvega letnika *Carniolie*, v notici, namenjeni naročnikom *Carniolie* (Kordesch, *Liebeserklärung des Redakteurs*, str. 6).

⁴⁴ Wurzbach, *Biographisches Lexikon* 15, str. 450.

⁴⁵ Čeprav je bil časopis do vlade izjemno kritičen, je bil Schwarzer julija 1848 imenovan za ministra za javna dela. V svojem mandatu je spodbujal gradnjo semerinske železnice, prve gorske železnice na svetu, zavzemal pa se je tudi za boljše komunikacije, med drugim za vzpostavitev telegrafske mreže in njene razširitve na zasebno področje (Lebensaft et al., Schwarzer von Heldenstamm, Ernst; prim. tudi Wurzbach, *Biographisches Lexikon* 32, str. 328–336).

som je kljub temu ostal v stikih, o čemer priča notica, objavljena 2. aprila 1848, v kateri je Löwenthal stanovskemu kolegu zaželel uspešno urednikovanje na Dunaju,⁴⁶ sam pa se je lotil vsebinske prenovne *Journala*. K sodelovanju je povabil blizu Hannovera rojenega učenjaka, lirika in pripovednika Friedricha Martina Bodenstedta (1819–1892),⁴⁷ s katerim sta na vabilo tedanje vlade sedež in uredništvo časopisa leta 1849 prenesla na Dunaj.⁴⁸

Avstrijski bibliograf Constantin von Wurzbach je *Journal des österreichischen Lloyd* slikovito označil za predstavnika kapitala prvorazrednih gospodarskih družb, kakršna je bil Lloyd (*»Repräsentant einer Geldmacht erster Größe, wie es der Lloyd war«*).⁴⁹ Vsebinsko je bil zelo praktično naravn. Obravnaval je teme s področja financ in gospodarstva ter bralce seznanjal s procesi industrializacije in tehnološkega razvoja, vendar pa so ga spremljale tudi rubrike, namenjene kulturi, družabnemu življenju in novostim iz sveta književnosti. Prispevki na eni strani odslikavajo življenje v mestu in zaledju, ne manjka tudi člankov, povezanih, povezanih s slovenskim ozemljem (na primer izgradnja železnice Dunaj–Trst, velika industrijska razstava v Ljubljani leta 1847),⁵⁰ na drugi strani pa so odraz habsburške politike, četudi časopis ni bil nazadnjaški: spomladi 1848 je na primer nemudoma »reagirjal na revolucionarne spremembe, jih upošteval in jim sledil«, ⁵¹ a ne v radikalnem, temveč prej v nevtralnem smislu. Izrazito gospodarski časopis je z revolucijo dobil nov značaj: gospodarske uvodnike so počasi zamenjevali politični, dokler ti niso povsem prevladali, časopis pa se je preselil v prestolnico monarhije.

Kot že omenjeno, so v tridesetih letih 19. stoletja v Trstu izhajali tudi popolnoma drugače vsebinsko zasnovani časopisi, ki bralstva niso iskali med trgovci in veletrgovci, temveč so poskušali nagovoriti širšo, izobraženo, razgledano publiko, ki se je zanimala za književnost, znanost ter kulturne dosežke in razvoj.

⁴⁶ *Journal des österreichischen Lloyd*, št. 69 (2. 4. 1848), nepaginirano.

⁴⁷ Bodenstedt je na željo staršev najprej ubral trgovsko kariero, a jo je kmalu obesil na klin ter se posvetil študiju na univerzah v Göttingenu, Münchnu in Berlinu, kjer se je ukvarjal predvsem s študijem literarne zgodovine in jezikoslovja. Po študiju se je kot vzgojitelj in pedagog zadrževal v Moskvi, tam spoznal slovanski način življenja in poglobil svoje jezikovno znanje, nato odšel na Kavkaz, potoval do Črnega morja, obiskal Konstantinopol, Malo Azijo in grške otoke ter se leta 1847 vrnil v Nemčijo. Ker je bil izjemen poznavalec literatur in jezikov dežel, v katerih se je zadrževal, se je uveljavil tudi kot prevajalec Puškina in Lermontova. Po številnih nadaljnjih potovanjih (Italija, Berlin, Pariz, Frankfurt, Bremen) se je na povabilo bavarskega kralja Maksimilijana II. nazadnje preselil v München, kjer je dobil najprej mesto profesorja za slovanske jezike in nato še za staro grščino (Stemplinger, Bodenstedt, Friedrich von).

⁴⁸ Peternel, Tržaško obdobje *Journal*, str. 20.

⁴⁹ Wurzbach, *Biographisches Lexikon* 32, str. 331.

⁵⁰ Peternel, Tržaško obdobje *Journal*, str. 28–41.

⁵¹ Prav tam, str. 17.

Leta 1836 je začel v italijanskem jeziku izhajati časopis za kulturo in književnost *La Favilla* (1836–1846), ki si je hitro pridobil krog bralstva. Že v četrtem letu izhajanja je imel okoli 300 naročnikov, to je toliko, kolikor jih je imel nemški časopis tržaškega Lloyda. Če izhajamo iz tega, da je italijansko verzijo Lloydovega časopisa v istem obdobju bralo 500 naročnikov in da je bilo na *Osservatore Triestino* naročenih 400 bralcev,⁵² visoko število naročnikov *La Faville* priča o znatnem zanimanju za kulturno-literarni segment družbenega življenja. Löwenthal se je očitno zavedal, da je treba to vrzel zapolniti tudi na področju nemškega jezika in literature. Tako je leta 1838, verjetno kot odgovor na italijansko *La Favilla*, v Trstu ustanovil izrazito literarno obarvani nemški časopis, dvakrat mesečno izhajajoči list *Adria. Süddeutsches Centralblatt für Kunst, Literatur und Leben*. Šlo je pravzaprav za eksperiment, ki je v tržaško publicistično krajino vpeljal nov tip časopisa, ki je poleg lokalnih novic in besedil o umetnosti sploh prvič izmenično začel objavljati tudi prozo in liriko.

Prva številka *Adrie* je izšla 1. januarja 1838, tiskal jo je Giovanni Marenigh (1757/1758–1842), Löwenthalu pa je pri ustvarjanju časopisa prišlo še kako prav njegovo humanistično, jezikovno in široko literarno znanje. Prispevki v *Adrii* so obravnavali in osvetljevali italijansko-nemške medkulturne stike, kar je bilo na svoj način tudi vodilo italijanske *La Faville*, ki se je osredotočala na objavljanje prevodov nemških del v italijanščino (Lenau, Freiligrath, Klopstock).⁵³ Kljub temu pa je šel Löwenthal v *Adrii* še korak dlje: prizadeval si je za širjenje italijanske kulture med nemško govorečim prebivalstvom ter se zavzemal za mirno sožitje Italijanov in Nemcev v skupnem prostoru, ki so ga poseljevali. *Adria* je poročala o tržaškem gledališkem dogajanju, v literarnem delu je objavljala novele in priložnostno pesmi, pogosto pa tudi zgodbe izpod peresa nemških avtorjev, ki so se dogajale v italijanskem okolju. Nadalje so se bralci srečali s prevodi italijanskih avtorjev; med drugim so brali dela Feliceja Romanija (1788–1865), ki se je uveljavil kot avtor številnih libretov k Donizettijevim in Bellinijevim operam, ter beneškega pesnika Luigija Carrerja (1801–1850). Časopis je imel posebno rubriko, imenovano *Italienische Schattenrisse (Italijanske silhuetze)*, ki je bila namenjena opisom italijanskih mest ter biografijam pomembnih ustvarjalcev in osebnosti iz italijanskega kulturnega življenja. Celo po številu objavljenih kritik so recenzije italijanskih močno presegle število recenzij nemških literarnih del, kar govori v prid tezi, da je Löwenthal deloval kot medkulturni posrednik in si je prizadeval izobraževati bralce ter jih povezovati ne glede na kulturni krog, iz katerega so prihajali. Poleg tega je Löwenthalu uspelo, da je k sodelovanju pritegnil skupino mladih avtorjev, ki jim

⁵² Lugnani, *La cultura tedesca a Trieste*, str. 25.

⁵³ Prav tam, str. 28.

je bilo v tistem času občinstvo še posebej naklonjeno; sem so sodili na Dunaju rojeni lirik in pripovednik Johann Nepomuk Vogl (1802–1866), arheolog, lirik, dramatik in pripovednik Johann Gabriel Seidl (1804–1875),⁵⁴ v Celovcu rojeni pesnik Paul Renn (1806–1860)⁵⁵ in njegov znanec, ki je prav tako prihajal s Koroške, pripovednik in politik Adolf vitez Tschabuschnigg (1809–1877),⁵⁶ ki je tedaj delal na tržaškem sodišču. Trst je bil Tschabuschniggova izhodiščna točka za odkrivanje Italije, potopise pa je objavljala tudi v ljubljanskih nemških časopisih. Navduševal se je nad Italijo, deželo harmonije, kjer sta bili narava in umetnost tesno povezani, kar je svojčas ugotavljal že Goethe. Tako Tschabuschnigg kot številni drugi avtorji, ki so pisali za Löwenthala, so menili, da je to dežela, ki jo je potrebno in vredno odkrivati, prepotovati in integrirati v kulturno stvarnost, tudi v duhovnem smislu. Med avtorji, ki so objavljali v *Adrii*, ne manjkajo niti številna druga odmevna imena tedanjega časa; med drugim so tu v nadaljevanjih tiskali zgodovinske romane Willibalda Alexisa (1798–1871)⁵⁷ in dela Franza Dingelstedta (1814–1881).⁵⁸

Adria si je zadala nalogo, da bralcev ne bo iskala zgolj med nemško govorečimi Tržičani, temveč si je urednik prizadeval, da bi k branju privabil tudi občinstvo zunaj regije, torej iz drugih delov Habsburške monarhije. Njegov namen je bil izobraževati ter bralstvu predstaviti in približati zgodovino, kulturo, umetnost in književnost, pa tudi italijanski način razmišljanja in življenja. A tudi slovanske kulture *Adria* ni zanemarjala. Tako v časopisu naletimo na poročila o mladi »ilirski« poeziji in o prizadevanjih Ljudevita Gaja (1809–1872), da bi se uveljavil enotni »ilirski« jezik, kar je bila v tridesetih letih 19. stoletja aktualna tema, o kateri se je tudi v *Adrii* veliko razpravljalo.⁵⁹ Žal je *Adria* kljub priljubljenosti med bralstvom zatonila že po prvem letu izhajanja, saj je Löwenthal prevzel urednikovanje Lloydovega *Journala* in ni zmožgal vihteti uredniške taktirke pri dveh časopisih hkrati. Zadnja številka *Adrie* je izšla na božični večer leta 1838.

Po revolucionarnih dogodkih leta 1848 je bila junija 1849 v okviru tržaškega Lloydovega ustanovljena tako imenovana literarno-umetniška sekcija (*Literarisch-artistische Sektion des Österreichischen Lloyd*), ki se je

ukvarjala z izdajanjem časopisov, v njenem okviru pa je delovala tiskarna. Septembra 1850 je pri založbi Avstrijskega Lloydovega izšla prva številka nepolitičnega lista *Illustriertes Familienbuch zur Unterhaltung und Belehrung häuslicher Kreise*, namenjenega razvedrilu in izobraževanju vseh družinskih članov.

Časopis je izhajal 15 let in je sploh eden prvih listov ne le v Trstu, temveč v vsem nemško govorečem prostoru,⁶⁰ ki je bil namenjen vsem generacijam ter je obravnaval intimne, družinske vrednote, vlogo in pomen varnega družinskega zavetja, a tudi vzgojna, izobraževalna, kulturno-zgodovinska in moralna vprašanja. Avstrijski Lloyd je ubral pravo založniško politiko, saj se je družinski časopis izkazal za dobro naložbo: naklada je skokovito naraščala in se v kratkem času povzpela s 4.000 na 13.000 izvodov.⁶¹ Očitno je, da so pri Lloydovem časopisu začeli izdajati zaradi dobička, odločitev družbe je bila torej izključno gospodarsko motivirana. Želeli so zapolniti vrzel na tržišču ter bralcem predstaviti nov format časopisa, namenjen družinski zabavi: vsak družinski član je v široki paleti tem, ki jih je časopis ponujal, lahko našel kaj zase. A prvi vtis, da je šlo pri tem listu zgolj za lahko, trivialno branje, kljub temu vara. Med prvimi uredniki sta bila že večkrat omenjeni vsestranski Ignaz Papsch ter v Gradcu rojeni pesnik Faust Pachler (1819–1891), ki je objavljala pod psevdonimom C. Paul. Urednika sta znala k sodelovanju pritegniti velika imena iz literarnega sveta tedanjega časa. Med avtorji, zastopanimi v časopisu, so se znašli Franz Grillparzer (1791–1872), Paul Heyse (1830–1914), Theodor Fontane (1819–1898), Heinrich Laube (1806–1884) in Anastasius Grün (1806–1876),⁶² ne manjkajo pa tudi avtorice, med njimi Betty Paoli (1814–1894), ki je svoje pesmi objavljala tudi v ljubljanski literarni prilogi »Laibacherice« *Blätter aus Krain*, in Amely Bülte, pravzaprav Amalie Charlotte Elise Marianne Bülte (1811–1891), ki je bila prav tako znana v slovenskem prostoru, saj je svoje razvedrilne novele v devetdesetih letih 19. stoletja objavljala tudi v literarni prilogi *Marburger Zeitung*.⁶³ V šestdesetih letih 19. stoletja sta sodelavca lista postala še v Trstu živeča literata, lirik Robert Hammerling (1830–1889) in – kar je morda bolj nenavadno – kapitan in kartograf Heinrich von Littrow (1820–1895), ki se je mimogrede poizkusil še kot

⁵⁴ Več o njem prim. Janko, Johann Gabriel Seidl, str. 87–96.

⁵⁵ Bartsch, Renn, Paul.

⁵⁶ Kucher, *Adolf Ritter von Tschabuschnigg*.

⁵⁷ Berlinčan Willibald Alexis v nemški literarni zgodovini velja za utemeljitelja zgodovinskega romana v času meščanskega realizma.

⁵⁸ Dingelstedt se je rodil blizu Marburga in je umrl na Dunaju, za časa življenja pa je bil znan kot dramaturg in gledališčnik; deloval je na odskih deskah v Münchnu in Weimarju, na Dunaju pa je bil direktor dvorne opere in starega Burgtheatra na Michaelerplatzu (Großegger, Dingelstedt, Franz Freiherr von).

⁵⁹ Lugnani, *La cultura tedesca*, str. 29. Več o tem: Cvirn, Stanko Vraz in Ljudevit Gaj, str. 113–122.

⁶⁰ Šele leto zatem je začel znani dramatik, pripovednik in publicist Karl Gutzkow (1811–1878), avtor škandaloznega romana *Wally, die Zweiflerin*, v Leipzigu izdajati družinski zabavni list *Unterhaltungen am häuslichen Herd*, ki mu je leta 1853 prav tako v Leipzigu sledil še časopis *Die Gartenlaube*, izdajal pa ga je Ernst Keil (1816–1878).

⁶¹ Lugnani, *La cultura tedesca*, str. 46.

⁶² Prav tam, str. 48.

⁶³ Leta 1891 je bila v nedeljski prilogi mariborskega lista *Sonntags-Beilage der »Marburger Zeitung«* objavljena njena novela *In Lothringen*, ki se dogaja v majhnem francoskem mestecu (Kramberger, Autorinnen in der Sonntags-Beilage, str. 50–51).

Illustriertes Familienbuch zur Unterhaltung und Belehrung häuslicher Kreise, zv. IX, 1859
(vir: Österreichische Nationalbibliothek).

pesnik in dramatik. Poleg tega sta v krog sodelavcev sodila še dva znana kranjska ustvarjalca: Ludwig Kleib (1827–1882) in Peter pl. Radics (1836–1912), predvsem slednji je v tržaškem ilustriranem družinskem listu objavljala kulturno-zgodovinske, a tudi literarno obarvane razprave.⁶⁴ Zadnji letnik časopisa je izšel leta 1865.

Časopis, ki je tržaško publicistično pokrajino sooblikoval dobrih 67 let, pa je bil *Triester Zeitung*. Prvič je izšel leta 1851. Ko se je namreč, kot omenjeno, uredništvo Lloydovega nemškega *Journala* konec leta 1848 preselilo na Dunaj, je Jakob Löwenthal najprej poskrbel za novo podobo časopisa, nato pa se je leta 1851 vrnil v Trst, kjer je s celovškim publicistom Franzem Ernstom Pipitzem (1815–1899)⁶⁵ začel urejati novoustanovljeni tržaški dnevnik *Triester*

Zeitung;⁶⁶ Pipitz je pozneje postal njegov lastnik. Do zadnje številke, ki je izšla 2. novembra 1918, je *Triester Zeitung* ostal zvest svojim prvotnim smernicam in je kot uradni časopis v nemškem jeziku zastopal interese dunajske vlade. Vsebinsko se je posvečal političnim in ekonomskim temam, pri čemer ni šlo toliko za temeljito in natančno poročanje s političnega parketa, temveč bolj za kratke, jedrnatе članke brez kakršnih koli osebno obarvanih komentarjev in mnenj. Kot zanimivost velja omeniti, da je *Triester Zeitung* še leta

⁶⁴ Lugnani, *La cultura tedesca*, str. 49; prim. tudi Žigon, *Zgodovinski spomin Kranjske*, str. 143–148.

⁶⁵ Lebensaft, Pipitz, Franz (Ernst).

⁶⁶ V letih 1853–1859 sta Löwenthal in Pipitz urejala tudi strokovni list, namenjen pomorstvu, *Österreichische Marine-Zeitschrift*, kar ni presenetljivo, saj je bil Pipitz kot namestnik tajnika tržaške trgovinske in obrtne zbornice za to nalogo daleč najprimernejši. Ko se je Löwenthal konec petdesetih let spet vrnil na Dunaj, je tam prevzel urednikovanje poluradnega lista *Österreichische Zeitung*, ki velja za naslednika časopisa *Journal des österreichischen Lloyd*. Omeniti velja še, da so v Lloydovi tiskarni od novembra 1848 do januarja 1850 tiskali tudi gospodarsko glasilo *Der Freibafen von Triest*, ki je izhajalo dvakrat tedensko (Lugnani, *La cultura tedesca*, str. 50).

Archiv für Seewesen, let. VII, 1872 (vir: Biblioteca Civica Attilio Hortis).

1866 popolnoma ignoriral in zanikal obstoj Kraljevine Italije, mnogo raje je tematiziral vpliv politike na razvoj industrije ali poročal o poljedelskih vprašanjih ter poslovnih potezah in življenju v Trstu. Poleg tega je nekaj prostora namenjal kulturi; poleg gledaliških kritik, ki jih je največkrat prispeval pesnik, pripovednik in dramatik Robert Hamerling (1830–1889), se je časopis pogosto razpisal o nemško-avstrijskih krogih v Trstu in o kulturnih dogodkih, v podlistku pa je objavljal potopise ali zgodovinske razprave.⁶⁷

V osemdesetih letih 19. stoletja je prišlo do razdora med nemško govorečim prebivalstvom Trsta. Poleg *Triester Zeitung* in njegovih somišljenikov, ki so ubrali pot umirjene konservativne politike, zveste cesarski hiši, so bili od šestdesetih let dalje v Trstu iz leta v leto vedno glasnejši ustavoverni liberalci. Zaradi nasprotij med taboroma je *Triester Zeitung* leta 1880 dobil konkurenco, in sicer *Triester Tagblatt*.⁶⁸

⁶⁷ Prav tam, str. 51.

⁶⁸ V tem času so v Trstu izhajala še nekatera druga publicistična

časopis izkazuje nekaj vzporednic z dvanajst let prej ustanovljenim glasilom kranjskega nemštva *Lai-bacher Tagblatt*. Vse do njegovega zatona leta 1918

glasila, kot so bili *Triester lose Blätter* (1883), ki jih je ustanovil tedanji urednik dnevnika *Triester Zeitung* Julius Netter. Časopis je že po nekaj mesecih izhajanja zatonil, saj je bilo uredniku Netterju očitano žaljenje časti, izrečene denarne kazni pa Netter ni mogel poravnati (Monti Orel, *I giornali triestini*, str. 602). V začetku januarja 1884 je Netter začel najprej tedensko, od 4. oktobra dalje pa trikrat mesečno izdajati še satirično glasilo *Triester pikante Blätter* (1884), ki se prav tako ne more pohvaliti z dolgotrajnim izhajanjem. Isto usodo je zaradi Netterjevega ostrega jezika delila tudi njegova tretja publikacija *Triester fliegende Blätter*, ki je izhajala od maja do oktobra 1884 in se je v podnaslovu imenovala humoristični, nepolitični, komercialni, feljtonistično-beletristični list (prav tam, str. 604–605). Med časopise, ki jih je izdajal Netter, sodi še politično-gospodarski list *Adriatische Post*, ki ga je začel izdajati, ko je izgubil uredniško mesto pri *Triester Zeitung*. Časopis je izhajal od 1. julija 1884 do 1. julija 1885, in sicer dvakrat mesečno, Netter pa je bil njegov lastnik in urednik (prav tam, str. 609). Poleg tega je Netter od junija 1887 do marca 1888 izdajal še naslednika časopisa *Adriatische Post* – *Neue adriatische Post* (prav tam, str. 618).

Einladung zur Pränumeration
auf die

„Triester Rundschau“

(Einblicke in das materielle und geistige Leben
Triest's und der Adrialänder).

Monatshefte

unter Mitwirkung hervorragender Schriftsteller und
Fachmänner des In- und Auslandes herausgegeben
und redigirt von Dr. E. Schatzmayer.

(Das Einzelheft umfasst mindestens 40, das Doppel-
heft mindestens 80 Seiten in Taschenformat.)

I n h a l t :

Leitartikel behandelnd allgemeine Interessen und
Lebensfragen — Monatsberichte — Ernstes und
Heiteres aus Triest und Umgebung — Mittheilungen
aus dem Publikum, Eingesendet, Inserate etc.

**Preis des Einzelheftes 30 kr., des Doppel-
heftes 60 kr. ö. W.**

Für Insertionen vorzüglich geeignetes Organ!

Zu haben beim Herausgeber (Triest, Via del-
l' Istituto P. 445, I. Stock), beim Verleger und in
allen Buchhandlungen.

Vabilo k prednaročilu časopisa Triester Rundschau (vir: Biblioteca Civica Attilio Hortis).

se vsebinska zasnova *Triester Tagblatta* ni bistveno spreminjala: na prvi strani je časopis navadno prinašal uvodnik in rubriko *Unsere Telegramme* (*Naši telegrami*), ki sta ji sledili rubrika *Localchronik* (*Lokalna kronika*) ter rubrika, namenjena aktualnim političnim temam doma in na tujem (*Zadnje novice*). Tretja stran je bila namenjena trgovskim in prometnim novicam (*Handel und Verkehr*) ter kulturni rubriki, imenovani *Feuilleton*; na zadnji strani je časopis objavljala široko paleto oglasov, s katerimi je lahko vsaj delno financiral svoje izhajanje. V nekaterih obdobjih je jutranjik prinašal tudi novice iz gledališča, umetnosti in literature (*Theater, Kunst und Literatur*).⁶⁹

Poleg naštetih časopisov so v Trstu 19. stoletja, predvsem od šestdesetih let dalje, izhajali številni listi, namenjeni različnim strokam, na primer pomorstvu, stenografiji, filateliji in podobno, za kratek čas pa tudi dva literarna časopisa. Že leta 1865 je začel

izhajati mesečnik *Archiv für Seewesen*,⁷⁰ ki je objavljala najnovejša spoznanja in odkritja s področij navigacije, ladjedelništva, strojništva, artilerije in vodogradenj, pa tudi sezname najnovejše strokovne literature ter bibliografijo pomorstva. *Archiv* so v prvem letu izhajanja tiskali pri Lloydju, od junija 1866 je prihajal iz tiskarskih strojev dunajskega tiskarja Wallishausserja, že naslednje leto (1867) pa je urednik Johannes Ziegler, ki je bil hkrati izdajatelj in založnik lista, založništvo in tisk mesečnika zaupal hiši Carl Gerold's Sohn. Strokovni list je izhajal do leta 1872 ter so ga vsa leta pošiljali naročnikom in drugim zainteresiranim bralcem v Trst.

Leta 1866 so se svojega strokovnega glasila razveselili tudi filatelisti, in sicer so list *Der Briefmarken-Anzeiger* tiskali pri Lloydju tako v italijanskem kot tudi v nemškem jeziku.⁷¹ V začetku sedemdesetih let, od januarja do aprila 1871, so med bralce prihajale

⁶⁹ Monti Orel, *I giornali triestini*, str. 585–586.

⁷⁰ Prav tam, str. 529–530.

⁷¹ Prav tam, str. 532.

Kronološki pregled nemških časopisov, ki so izhajali v Trstu v 18. in 19. stoletju

1.	<i>Triester Weltkorrespondent</i>	1781–1782
2.	<i>Triester Kaufmannsalmanach für das Jahr 1782</i>	1782
3.	<i>Triester politische und Handlungs-Zeitung</i>	1784
4.	<i>Nachrichten und Vorfällenbeiten der See- und Handelsstadt Triest</i>	1786
5.	<i>Journal des österreichischen Lloyd</i>	1836–1849
6.	<i>Handels- und Seeberichte des Oesterreichischen Lloyds</i>	1837–1838
7.	<i>Adria. Süddeutsches Centralblatt für Kunst, Literatur und Leben</i>	1838
8.	<i>Der Freihafen von Triest</i>	1848–1850
9.	<i>Illustriertes Familienbuch zur Unterhaltung und Belehrung häuslicher Kreise</i>	1850–1865
10.	<i>Triester Zeitung</i>	1851–1918
11.	<i>Österreichische Marine-Zeitschrift</i>	1853–1859
12.	<i>Archiv für Seewesen</i>	1865–1872
13.	<i>Der Briefmarken-Anzeiger</i>	1866
14.	<i>Der Zwischenakt</i>	1867
15.	<i>Triester Handelsnachrichten</i>	1871
16.	<i>Stenographische Zeitung aus Triest</i>	1871–1873
17.	<i>Marktbericht</i>	1877
18.	<i>Orientalischer Correspondent</i>	1879–1880
19.	<i>Der Zwischenakt. Triester Kunst- und Literaturblatt</i>	1880
20.	<i>Triester Sonntag-Journal</i>	1880–1881
21.	<i>Triester Tagblatt</i>	1880–1918
22.	<i>Triester Journal</i>	1881–1886
23.	<i>Triester Führer</i> (se nadaljuje kot <i>Triester Rundschau</i>)	1881–1882 (do 1915)
24.	<i>Triester lose Blätter</i>	1883
25.	<i>Triester pikante Blätter</i>	1884
26.	<i>Triester fliegende Blätter</i>	1884
27.	<i>Adriatische Post</i>	1884–1885
28.	<i>Eintracht</i>	1886–1887
29.	<i>Tergeste</i>	1886–1887
30.	<i>Neue adriatische Post</i>	1887–1888
31.	<i>Der Zollwart</i>	1891–1892
32.	<i>Eintracht. Zeitschrift zur Förderung der Interessen des Turvereins »Eintracht«</i>	1896–1915
33.	<i>Die Woche</i>	1902
34.	<i>Triester Korrespondenz</i>	1909

tržaške trgovske novice *Triester Handelsnachrichten*, v letih 1871–1873 *Stenographische Zeitung aus Triest*,⁷² leta 1877 za kratek čas gospodarsko glasilo *Marktbericht* in od decembra 1879 do začetka aprila 1880 še list *Orientalischer Correspondent*, namenjen novicam z Vzhoda.⁷³ Le slabega pol leta, od decembra 1881 do maja 1882, je izhajal mesečnik *Triester Führer*, ki je v podnaslovu sporočal, da prinaša opise o materialnem in duhovnem življenju Trsta in okolice (*Rundschau über das materielle und geistige Leben Triests und der Nachbarländer*), nadomestil pa ga je časopis *Triester Rundschau*, ki je – verjetno do leta 1915 – izhajal štirikrat letno in ga je urejal neki E. Schatzmayer, sicer avtor knjžic *Dalmatien in Triest und Umgebung*.⁷⁴ Konec osemdesetih je v mestu izhajal dvomesečnik *Eintracht*, namenjen železniškemu

in pomorskemu prometu v Trst in iz njega,⁷⁵ v začetku devetdesetih let so poseben časopis, *Der Zollwart*, namenili carinam,⁷⁶ trgovino in politiko pa je obravnaval od poletja 1886 do februarja 1887 izhajajoči časopis *Tergeste*, ki je v vsebinski zasnovi posnel *Triester Zeitung* in *Triester Tagblatt*. Sestavljale so ga namreč rubrike: dnevni pregled dogajanja, pregled aktualne politike ter rubrika, namenjena trgovini in gospodarstvu, poleg tega pa je imel časopis tudi podlistek, v katerem je precej skromno, a vendarle obravnaval novice iz sveta umetnosti, gledališča in književnosti.⁷⁷

Za konec velja omeniti, da sta poleg Löwenthalove *Adrie* v Trstu izhajala še dva časopisa, namenjena širjenju kulture in literature. Kot je mogoče razbrati

⁷² Prav tam, str. 554–557.

⁷³ Prav tam, str. 582.

⁷⁴ Prim. prenumeracija na *Triester Rundschau* (*Biblioteca Civica Attilio Hortis*, sig. Misc. 0200 01631).

⁷⁵ Monti Orel, *I giornali triestini*, str. 614.

⁷⁶ V zadnjih letih 19. in v začetku 20. stoletja so v Trstu izhajali tudi nekateri drugi časopisi, ki pa so kmalu prenehali prihajati med bralce ali pa so jih izdajala različna društva in podobne organizirane skupine (prim. prav tam, str. 635–639, 659, 671).

⁷⁷ Prav tam, str. 615.

iz sekundarne literature, so tu že jeseni 1867 tiskali časopis *Der Zwischenakt*, vendar pa niti v Trstu niti v Ljubljani in na Dunaju ali v nemških knjižnicah in arhivih (Mannheim, Stuttgart, München) ni ohranjene nobene številke.⁷⁸ Monti Orel navaja, da je bilo časopis, ki je bil glede na naslov (ta pomeni »med dvema dejanjema«) namenjen gledališču, mogoče najti na policijskih seznamih, vendar pa razen te navedbe o njem ni zaznamkov.⁷⁹ Dobro desetletje pozneje, leta 1880, v Trstu spet izide istoimenski časopis, namenjen umetnosti, literaturi in gledališču, kar bi utegnilo pomeniti, da je šlo za naslednika časopisa iz leta 1867. Uredniške vaje je prevzel politik Giovanni Oliva (1852–1920),⁸⁰ a je izdajanje časopisa kmalu opustil in raje začel urejati (verjetno finančno bolj obetajoči) nedeljski list *Triester Sonntag-Journal*, namenjen obrti, trgovini in prometu, v časopisne stolpce pa so zašle tudi novice iz sveta umetnosti, gledališča in književnosti. Lastnik časopisa, ki je vlekel vaje v ozadju, je bil Friedrich Vinzenz Dewald, verjetno iz premožnejše tržaške družine, ki je imel smisel za dobiček in je poskušal časopis čim bolj uspešno tržiti. Kljub aktualnim vsebinam pa se časopisu ni uspelo dolgo obdržati na trgu, po manj kot letu dni ga je nadomestil prav tako Dewaldov *Triester Journal*,⁸¹ ki je od februarja 1881 izhajal v italijanskem, francoskem in angleškem jeziku, sredi oktobra 1881 pa je začela izhajati še nemška izdaja. Zaradi kozmopolitske narave in večjezičnosti se je časopis nekaj časa v podnaslovu imenoval *Journal international*.⁸² V začetku 20. stoletja sta v Trstu izhajali še dve publicistični glasili, ki pa nista bistveno zaznamovali tržaške časopisne krajine, prav tako pa sta med bralce prihajali le kratek čas. To sta bila *Die Woche* (1902) in *Triester Korrespondenz* (1909).⁸³ Kot je bilo v navadi, so izhajala tudi nekatera društvena glasila v nemščini, na primer *Eintracht. Zeitschrift zur Förderung der Interessen des Turvereins*

»*Eintracht*« (1896–1915), mesečnik telovadnega društva Eintracht (Sloga).⁸⁴

Sklep

Tržaška medijska krajina in časopisi, ki so v nemščini izhajali od poznega 18. do konca 19. stoletja, so odraz časa, v katerem so prihajali med bralce, ter odslikavajo politične, gospodarske, družbene in kulturne razmere svoje dobe. Trst je bil, kot pišeta Magris in Ara, do leta 1848, torej »do izbruha narodnostnih bojev«, ⁸⁵ talilni lonec kultur, kar se odraža tudi v časopisju, ki je bilo namenjeno pretoku informacij. Časopisi so bili forumi za izmenjavo različnih pogledov ter so omogočali stik med različnimi skupnostmi in kulturnimi elementi v mestu. A medtem ko so številni Nemci v Trst prihajali in iz mesta odhajali, ne da bi ga zares (s)poznali, na primer literat in urednik Paul Frisch ali lirik Robert Hamerling, in je bilo osrednje nemško Schillerjevo društvo – čeprav navidezno vpeto v kulturno dogajanje – pravzaprav tujek v mestu, je sčasoma prihajalo do vse večjih napetosti med italijanskim in slovenskim elementom, ki sta bila za razliko od Avstrijcev, Nemcev in Grkov neposredno vezana na svoje narodnostno ozemlje.⁸⁶ Proti koncu 19. stoletja je Trst postopoma izgubljal primat avstrijskega mesta ter avstrijsko podobo, italijanskost oziroma *italianità* pa se je iz kulturne sestavine vedno bolj spreminjala v politični smoter, kar se je odražalo tudi na področju publicistike.

Najpomembnejši tržaški časopisi, če pomislimo na naklado in njihov vpliv, so v Trstu izhajali v italijanščini, slovenščini in nemščini, pri čemer je bil delež nemškega in slovenskega tiska znatno nižji od italijanskega, ki je predstavljal skoraj 80 odstotkov tiskanih medijev v mestu. Nemško časopisje, izhajajoče konec 18. in v prvi polovici 19. stoletja, je bilo cenjeno, razširjeno in brano, že v drugi polovici 19. stoletja pa se je vpliv nemškega časopisja zmanjševal. Razen uradnega tržaškega dnevnika *Triester Zeitung*, ki je za več kot pol stoletja soustvarjal tržaško publicistično stvarnost, so se rojevali le časopisi, ki so razmeroma hitro utonili v pozabo. V letih 1863–1902 je delež nemškega tiska v Trstu znašal le še 2,6 odstotka. Na pomenu so vedno bolj pridobivali italijanski listi, ki so odslej narekovali in spodbujali gospodarski in kulturni utrip mesta.

Začetki nemške publicistike v Trstu v 18. stoletju so bili plod zasebnih pobud, usmerjala jih ni niti država niti gospodarstvo, prav tako nihče ni imel namena, da bi postavljaj pod vprašaj ali celo ogrožal

⁷⁸ Istoimenski gledališki časopis je v letih 1859–1871 izhajal na Dunaju. Tiskali so ga pri Wallishausserju, urejal pa ga je nemški pisatelj in skladatelj Adolf Schirmer (1821–1886). Možno je, da so po dunajskem zgledu podoben list nameravali izdajati tudi v Trstu.

⁷⁹ Monti Orel, *I giornali triestini*, str. 537.

⁸⁰ Oliva se je rodil v tržaški delavski družini in se pri štirinajstih zaposlil kot stavec v tiskarni Avstrijskega Lloyda. Že kot mladenič je simpatiziral z iredentističnimi in republikanskimi gibanji, ki so bila povezana z Garibaldijem, somišljeniki pa so se zbirali okoli družbe *Società operaia Triestina*. V zgodnjih devetdesetih letih 19. stoletja se je zapisal socialističnim idejam in urejal časopis *Il Lavoratore* (Maserati, Oliva, Giovanni).

⁸¹ Monti Orel, *I giornali triestini*, str. 585.

⁸² Novembra 1881 se je časopis preimenoval v *Triester Journal international*, v podnaslovu pa dodajal, da se ukvarja s poljedelskimi in finančnimi vprašanji, industrijo, pomorstvom, prometom, znanostjo in kulturo (»*Organ für Agrikultur, Finanzwesen, Industrie, Marine, Verkehr, Wissenschaft & Kunst*«). Od decembra 1881 do leta 1886 so časopis tiskali na Dunaju (Monti Orel, *I giornali triestini*, str. 588–589).

⁸³ Pagnini, *I giornali di Trieste*, str. 341–342.

⁸⁴ Časopis pod signaturo 178 hrani tržaška knjižnica *Biblioteca Civica Attilio Hortis*. Poleg nemškega društva Eintracht sta v Trstu delovala še slovensko društvo Sokol in italijansko Società Triestina di Ginnastica (več o društvi Reimann, *Die Deutschen in Triest 1880–1920*, str. 241–243).

⁸⁵ Ara in Magris, *Trst, obmejna identiteta*, str. 21.

⁸⁶ Prav tam, str. 22.

italijanskost mesta. V predmarčnem obdobju je poleg časopisov, namenjenih gospodarstvu in trgovini, izhajalo nekaj literarnih in kulturnih listov, večinoma tednikov, ki so objavljali tako dela nemških kakor tudi italijanskih avtorjev ter avtorjev s Kranjske (v nemščini), uredniki pa so bili priznani literati, na primer Jakob Löwenthal in Friedrich Martin Bodenstedt. Ti časopisi so bili izjemnega pomena tudi v širšem nemško govorečem prostoru tedanjega časa, saj so bili njihovi sodelavci ugledni literati, znani širrom monarhije in v nemških deželah. Tako smemo na primer Löwenthala označiti za idejnega nosilca uspešne tržaške kulturno-literarne publicistike, ki je zasledoval en sam cilj. Želel je, da bi se njegov kulturno in literarno zasnovani časopis *Adria* enakovredno kosal z Lloydovim gospodarsko-političnim časnikom *Journal des österreichischen Lloyd*. Časopisa sta se namreč razlikovala po vsebini, funkciji in krogu bralstva, ki sta ga nagovarjala. A temeljni cilj je bil isti: izmenjava idej s področja kulture in politike. Pomembno vlogo med nemškimi časopisi, tiskanimi v Trstu, je imel tudi *Illustriertes Familienbuch*, ki je med bralce prišel sredi 19. stoletja; velja za prvi »družinski« časopis v nemško govorečem prostoru, ki je izobraževal, razsvetljeval in poučeval vse generacije in sloje prebivalstva ter s tem širil kulturna obzorja. Prav na tem primeru se izvrstno pokaže dobro sodelovanje kulture in gospodarstva, saj so pri Lloydov pravilno zaznali potrebo po tovrstnem časopisu, ta pa je gospodarski družbi kaj hitro začel prinašati nenadejane dobičke. Hitro se je namreč izkazalo, da njegov domet nista bila le Trst in Avstrija, temveč je dosegel tudi bralstvo v nemških deželah. Njegov uspeh pa je idejne snovalce pri Lloydov spodbudil, da so za kratek čas začeli izdajati tudi italijansko inačico časopisa, ki so ji dali naslov *Lettute di famiglia* (*Branje za vso družino*) in je izhajala do leta 1860. V tem prepoznamo prepletanje idej in kultur, predvsem pa sožitje, ko je šlo za gospodarski interes.

Za razliko od literarno obarvane publicistike v Trstu do leta 1865 so bili nemški časopisi druge polovice 19. stoletja velikokrat namenjeni posameznim ožjim strokovnim področjem, izdajala so jih različna društva ali interesne skupine in širše javnosti niti niso dosegli. Njihov vpliv je bil vedno manjši, dokler nemška publicistika v 20. stoletju ni povsem zamrla. Morda se prav na časnikarskem področju najbolje zrcali misel Magrisa in Are, da je Trst literatura, kajti tržaškost domuje v literaturi. Kljub vsakdanjim stikom med posamezniki so namreč različne skupine v Trstu vedno živele v »nezaupljivem medsebojnem nepoznavanju«. ⁸⁷ Tako so bile tudi življenjske razmere tržaških Nemcev drugačne od razmer Nemcev v drugih deželah. Vedno pa je vse najbolje povezovala prav literatura, bodisi kulturno-literarni časopisi bodisi podlistki z vsebinami s področja umetnosti, gledališča in književnosti – in zdi

se, da so k razumevanju povezovalne vloge književnosti in kulture pomembno prispevali prav časopisi, tudi nemški, ki so na svojih straneh omogočili, da je ta univerzalni element v multikulturnem pristaniškem mestu dosegel svojo publiko.

VIRI IN LITERATURA

ČASOPISNI VIRI

- Adria. Süddeutsches Centralblatt für Kunst, Literatur und Leben*, 1838.
Archiv für Seewesen, 1865–1872.
Illustriertes Familienbuch des österreichischen Lloyd, 1850–1865.
Journal des österreichischen Lloyd, 1836–1849.
Österreichische Marine-Zeitschrift, 1853–1859.
Triester Rundschau, 1881–1915.
Triester Tagblatt, 1880–1918.
Triester Zeitung, 1851–1918.

LITERATURA

- Anonimno: Correspondenz. Aus Triest. [Physiognomie der Gesellschaft, Männer und Frauen, Carneval]. *Zeitung für die elegante Welt*, št. 55 (18. 3. 1837), str. 219–220.
Ara, Angelo in Magris, Claudio: *Trst, obmejna identiteta*. Ljubljana: Študentska založba, 2001.
Bartsch, K.: Renn, Paul (1806–1860), Schriftsteller. *Österreichisches Biographisches Lexikon*: http://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_R/Renn_Paul_1806_1860.xml, 12. 6. 2019.
Brecelj, Marijan: Tommasini, Giuseppe (1710–1776). *Slovenska biografija*. Ljubljana: SAZU, ZRC SAZU 2013, dostop: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi709259/#slovenski-biografski-leksikon>, 23. 6. 2019.
Breschi, Marco, Aleksej Kalc in Elisabetta Navarra: La nascita di una città. Storia minima della popolazione die Trieste secc. XVIII–XIX. *Storia economica e sociale di Trieste I. La città dei gruppi 1719–1918* (ur. Roberto Finzi in Giovanni Panjek). Trieste: Lint, 2001, str. 69–237.
Castro, Diego de: *La questione die Trieste. L'azione politica e diplomatica italiana dal 1943 al 1954*. Trieste: Edizioni Lint, 1981.
Cvirn, Janez: Stanko Vraz in Ljudevit Gaj. *Stanko Vraz: 1810–1851: zbornik referatov ob dvestoti obletnici rojstva*. Ormož: Zgodovinsko društvo, 2010, str. 113–122.
Dor, Milo: Triest als Stadt zwischen drei Welten. *Triest. Die Stadt zwischen drei Welten. Ein literarisches Lesebuch* (ur. Helmut Eisendle). München: Piper Verlag, 1994, str. 49–62.
Dor, Milo: Triest. Stadt zwischen drei Welten. *Mitteleuropa. Mythos oder Wirklichkeit. Auf der Suche*

⁸⁷ Prav tam, str. 25–28.

- nach der größeren Heimat (ur. Milo Dor). Salzburg: Otto Müller, 1996, str. 135–149.
- Dular, Anja: Dunajski tiskar, založnik in knjigotržec Johann Thomas Trattner in slovenski knjižni trg 18. stoletja. *Kronika* 55, 2007, št. 1, str. 1–12.
- Dular, Anja: Johan Thomas Edler von Trattner (1719–1798) and the Slovene book market of the 18th century. *Kommunikation und Information im 18. Jahrhundert: das Beispiel der Habsburgermonarchie* (ur. Johannes Frimmel in Michael Wögerbauer). Wiesbaden: Harrassowitz, 2009, str. 45–54.
- Gombač, Boris M.: *Trst–Trieste – dve imeni, ena identiteta: sprehod čez historiografijo o Trstu 1719–1980*. Trst: Tržaška založba, 1993.
- Gorian, Rudj: *Editoria e Informazione a Gorizia nel Settecento: La »Gazzetta Goriziana«*. Trieste: Deputazione di Storia Patria per la Venezia Giulia, 2010.
- Großegger, Elisabeth: Dingelstedt, Franz Freiherr von (1814–1881), Schriftsteller, Theaterdirektor und Dramaturg. *Österreichisches Biographisches Lexikon*: https://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_D/Dingelstedt_Franz_1814_1881.xml, 12. 6. 2019.
- Höslér, Joachim: *Slowenien. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Regensburg, München: Verlag Friedrich Puster, Südosteuropa Gesellschaft, 2006.
- Janko, Anton: Johann Gabriel Seidl als Beiträger der Carniolia und des Illyrischen Blattes. *Benachrichtigen und vermitteln: deutschsprachige Presse und Literatur in Ostmittel- und Südosteuropa im 19. und 20. Jahrhundert* (ur. Mira Miladinović Zalaznik, Stefan Sienert in Peter Motzan). München: IKGS, 2007, str. 87–96.
- Kalc, Aleksej: *Tržaško prebivalstvo v 18. stoletju*. Koper: Založba Annales, 2008.
- Keber, Katarina: Zdravstvene reforme Marije Terezije in Gerarda van Swietna. *Marija Terezija: med razsvetljenskim reformami in zgodovinskim spominom* (ur. Miha Preinfalk in Boris Golec). Ljubljana: ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa/Založba ZRC, 2018, str. 407–420.
- Kordes, Leopold: Liebeserklärung des Redakteurs an seine verehrten Abonnenten. *Carniolia. Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater und geselliges Leben*, let. 1, št. 2 (4. 5. 1838), str. 6.
- Kramberger, Petra: Autorinnen in der Sonntags-Beilage der »Marburger Zeitung« (1886–1898). »Das rechte Gespräch: keine(r) ringt nach Geltung, aber jede(r) kommt zur Geltung!«: Beiträge zur deutschen und österreichischen Literatur der Jahrhundertwende vom 19. zum 20. Jahrhundert (ur. Mariana-Virginia Lazarescu in Delia Cotârlea). Berlin: WVB, 2018, str. 39–45.
- Kucher, Primus-Heinz (ur.): *Adolf Ritter von Tschabuschnigg (1809–1877): Literatur und Politik zwischen Vormärz und Neoabsolutismus*. Wien: Böhlau, 2006.
- Lebensaft, Elisabeth, Christoph Mentschl in R. Ullik: Schwarzer von Heldenstamm, Ernst (1808–1860), Journalist und Politiker. *Österreichisches Biographisches Lexikon*: https://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_S/Schwarzer-Heldenstamm-Ernst_1808_1860.xml, 14. 6. 2019.
- Lebensaft, Elisabeth: Pipitz, Franz (Ernst) (1815–1899), Schriftsteller und Journalist. *Österreichisches Biographisches Lexikon*: http://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_P/Pipitz_Franz_1815_1899.xml, 13. 6. 2019.
- Ličen, Daša: »Manjšine« in »večine« v prikazih tržaške zgodovine: med nacionalnimi in kozmopolitskimi narativi. *Nemi spomin: manjšine med obrobjem in osredjem* (ur. Saša Poljak Istenič et al.). Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 2017, str. 103–122.
- Lugnani, Silvana de: *La cultura tedesca a Trieste dalla fine del 1700 al tramonto dell'Impero asburgico*. Trieste: Edizioni »Italo Svevo«, 1986.
- Maserati, Ennio: Oliva, Giovanni (1852–1920), Politiker. *Österreichisches Biographisches Lexikon*: https://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_O/Oliva_Giovanni_1852_1920.xml, 12. 6. 2019.
- Merkü, Paolo: La presenza slovena nella città pre-emporiale. *Storia economica e sociale di Trieste I. La città dei gruppi 1719–1918* (ur. Roberto Finzi in Giovanni Panjek). Trieste: Lint, 2001, str. 273–291.
- Miladinović Zalaznik, Mira: Das erste Laibacher belletristische Journal Carniolia (1838–1844) und die redaktionelle Tätigkeit seines Gründers Leopold Kordes. *Deutschsprachige Öffentlichkeit und Presse in Mittelost- und Südosteuropa (1848–1948)*. Iași, Konstanz: Editura Universității »Al. Cuza«, Hartung-Gorre, 2008, str. 167–181.
- Monti Orel, Silvana: *I giornali triestini dal 1863 al 1902*. Trieste: Lint, 1976.
- Opela, Anna: »Vom Strande der Adria« – Aspekte der deutsch-österreichischen Kultur in Triest 1866–1871. *Literatur und Nation: die Gründung des Deutschen Reiches 1871 in der deutschsprachigen Literatur* (ur. Klaus Amann in Karl Wagner). Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag, 1996, str. 439–458.
- Pagnini, Cesare: *I giornali di Trieste dalle origini al 1970*. Milano: Centro Studi, 1959.
- Peternel, Mojca Marija: Tržaško obdobje *Journal des österreichischen Lloyd* (1836–1848). *Časopis za zgodovino in narodopisje* 77, 2006, št. 4, str. 16–45.
- Pirjevec, Jože: »Trst je naš!« *Boj Slovencev za morje 1848–1954*. Ljubljana: Nova revija, 2007.
- Previšić, Boris: »Das Gespenstergerede von einem Mitteleuropa« – die Imagination eines Un-Orts. *Der Gast als Fremder: Narrative Alterität in der Literatur* (ur. Evi Fountoulakis in Boris Previšić). Bielefeld: transcript Verlag, 2011, str. 113–136.

Reimann, Reinhard: *Die Deutschen in Triest 1880–1920. Das Verhältnis der deutschen Bevölkerung in der Adriastadt zu Italienern und Slowenen vom Beginn der nationalpolitischen Auseinandersetzungen bis zur Eingliederung der Stadt in das Königreich Italien* (doktorska disertacija). Graz, 2017.

Stemplinger, Eduard: Bodenstedt, Friedrich von. *Neue Deutsche Biographie*: <https://www.deutsche-biographie.de/pnd118512293.html#ndbcontent>, 13. 6. 2019.

Trampus, Antonio: *Tradizione storica e rinnovamento politico. La cultura nel Litorale Austriaco e nell'Istria tra Settecento e Ottocento*. Gorizia: Istituto giuliano di storia cultura e documentazione, 1990.

Usberghi, Giovanni: *Der Lloyd in Triest gestern – heute – morgen. Vom Österreichischen Lloyd zum Lloyd Triestino*. Triest: Lloyd Triestino di Navigazione S.p.a., 1987.

Wurzbach, Constantin von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich*. Wien: Verlag der Universitäts-Buchdruckerei von L. C. Zamarski, 1866 (zv. 15), 1868 (zv. 19), 1870 (zv. 21), 1876 (zv. 32).

Zala, Sacha (ur.): *Die Moderne und ihre Krisen. Studien von Marina Cattaruzza zur europäischen Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts*. Göttingen: V&R unipress, 2012.

Žigon, Tanja: Ludvik Germonik in Peter Pavel pl. Radics – ustanovitelj Grillparzerjevega društva na Dunaju. *Kronika* 57, 2009 (V zlatih črkah v zgodovini. Razprave v spomin Olgi Janša-Zorn), izr. št., str. 317–328.

Žigon, Tanja: *Zgodovinski spomin Kranjske: življenje in delo Petra Pavla pl. Radicsa (1836–1912)*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2009.

deutschsprachigen Presseorgane, ihre Entstehungsgeschichte und Einbettung in Zeit und Raum. Im Vordergrund stehen die Fragen, wie ein Zeitungsunternehmen finanziert wurde, was die grundlegende inhaltliche Ausrichtung der Zeitungen war, wer die Redakteure und Mitarbeiter der jeweiligen Presseorgane waren, wie lange sich die einzelnen Zeitungen auf dem Markt behaupten konnten und wie sie die Presselandschaft Triests beeinflusst haben.

Auf keinem Gebiet der Habsburgermonarchie war auf einem so kleinen Raum die Bevölkerung derart ethnisch gemischt wie in Triest. Die Stadt war ein regelrechter kultureller Schmelztiegel. Wie in anderen Gegenden, so spiegelten auch die Zeitungen in Triest das politische, wirtschaftliche und gesellschaftliche Leben wider. Die auflagenstärkeren und einflussreicheren Triester Zeitungen erschienen in drei Sprachen, und zwar: Italienisch, Slowenisch und Deutsch. Im 18. und zu Beginn des 19. Jahrhunderts. Genossen die auf Deutsch verfassten Presseerzeugnisse weite Verbreitung, danach ging ihre Bedeutung zurück.

Die Anfänge der deutschen Publizistik in Triest waren das Ergebnis privater Initiativen ohne staatliche Lenkung und selbstverständlich ohne Absicht, die *italianità* der Stadt zu bedrohen. Im Vormärz sind neben Zeitungen, die sich wirtschaftlichen, politischen und Handelsfragen widmeten, auch einige literarische und kulturelle Zeitungen erschienen, welche sich zum Ziel setzten, Brücken zwischen verschiedenen Kulturen zu bauen, zu informieren, zu belehren und die Horizonte der jeweiligen Leser zu erweitern. So haben z. B. die von Jakob Löwenthal herausgegebene *Adria. Süddeutsches Centralblatt für Kunst, Literatur und Leben* (1838) und das von 1850 bis 1865 herausgegebene *Illustrierte Familienbuch* die Triester Presselandschaft stark geprägt. Vor allem die letzte Zeitschrift, die als Lektüre für alle Generationen gedacht war, war ein Unikum nicht nur in Triest, sondern im deutschsprachigen Raum und sicherte dem Herausgeber, der Gesellschaft des Österreichischen Lloyds, auch eine sichere Einnahmequelle. Die Zeitung, die sich am längsten auf dem Markt hielt, war die *Triester Zeitung*, die mit dem Ende des Ersten Weltkrieges 1918 eingegangen ist. Bei den in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts herausgegebenen Zeitungen handelt es sich meistens um Fachzeitschriften, die sich speziellen Fachgebieten widmeten, u. a. dem Seewesen, der Stenographie, der Philatelie, aber auch der Kunst und der Literatur. Sie nahmen jedoch kaum noch Einfluss auf das gesellschaftliche und das politische Leben in der Stadt.

(Povzetek v nemščino prevedli avtorici)

ZUSAMMENFASSUNG

Die deutschen Zeitungen in Triest im 18. und 19. Jahrhundert

Im vorliegenden Beitrag werden die deutschsprachigen Zeitungen und Zeitschriften systematisch dargestellt, die im späten 18. und im 19. Jahrhundert die Triester Presselandschaft mitgestaltet haben. Einleitend wird die kulturelle Lage in Triest mit besonderem Hinblick auf den publizistischen Bereich besprochen, es folgt die detaillierte Beschreibung der

R I A S S U N T O

Stampa tedesca a Trieste nei secoli XVIII e XIX

Il presente articolo introduce i giornali e le riviste che alla fine del XVIII e nel XIX secolo venivano stampati in lingua tedesca a Trieste e contribuivano alla creazione della realtà giornalistica della città. Nell'introduzione viene esposta la situazione culturale, soprattutto in ambito giornalistico, nella città portuale, segue una presentazione più dettagliata degli organi giornalistici tedeschi, dalla storia della loro istituzione sino alla loro posizione e all'inserimento nel tempo e nello spazio. Le domande centrali che si pongono sono: da chi e come erano finanziati i singoli giornali, quali erano gli orientamenti e i contenuti di base dei giornali, chi erano i redattori e i collaboratori dei singoli giornali, per quanto tempo rimasero sul mercato e quale impatto ebbero sul giornalismo di Trieste e sulla vita in generale.

In nessuna parte della monarchia asburgica si poteva vedere una popolazione talmente mista in un'area così piccola come proprio a Trieste. La città era davvero un calderone culturale e all'epoca mostrava un carattere multiculturale per eccellenza. Così come altrove, i quotidiani di Trieste riflettevano la situazione della vita politica, economica e sociale. I giornali triestini a maggiore diffusione e i giornali più influenti venivano pubblicati in tre lingue: italiano, sloveno e tedesco. I giornali in lingua tedesca furono letti e diffusi nel XVIII e all'inizio del XIX secolo, dopo di che la loro importanza iniziò a declinare.

Gli inizi della pubblicistica tedesca a Trieste furono il risultato di iniziative private, non furono guidati né dallo Stato né dall'economia, né alcuno di loro ebbe l'intenzione di competere o persino minacciare l'italianità della città. Nel periodo anteriore al marzo 1848, oltre ai giornali destinati al mondo degli affari e del commercio, venivano pubblicate alcune gazzette letterarie e culturali volte a costruire ponti tra culture diverse, a informare, ad educare e ad espandere gli orizzonti dei lettori. Così, il giornale *Adria. Süddeutsches Centralblatt für Kunst, Literatur und Leben* (1838), ad esempio, edito da Jakob Löwenthal e, negli anni dal 1850 al 1865, il giornale *Illustriertes Familienbuch*, segnarono fortemente lo spazio pubblicistico di Trieste. Quest'ultimo, in particolare, era destinato a una lettura divertente e istruttiva per tutta la famiglia e per tutte le generazioni. Era unico nel suo genere non solo a Trieste, ma anche generalmente – viene infatti considerato il primo giornale «per famiglie» nel territorio germanofono. Per la casa editrice, la società del Lloyd Austriaco, rappresentava così una fonte di reddito costante e regolare.

Il giornale in lingua tedesca che rimase più a lungo fu il quotidiano *Triester Zeitung*, precisamente dal 1851 sino alla fine della prima guerra mondiale. I giornali che venivano pubblicati nella seconda metà del XIX secolo erano principalmente destinati ad aree di competenza più ristrette, come ad esempio la nautica, la stenografia, la filatelia e così via, ma praticamente non ebbero alcun impatto sulla vita sociale e politica della città.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 061.2:5(450.361)"1874/1914"

Prejeto: 30. 1. 2019

Daša Ličenasist. mag., ZRC SAZU, Inštitut za slovensko narodopisje, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: dasa.licen@zrc-sazu.si

Jadransko naravoslovno društvo od nastanka leta 1874 do prve svetovne vojne

IZVLEČEK

Jadransko naravoslovno društvo oziroma Società Adriatica di Scienze Naturali je od leta 1874 združevalo tržaške naravoslovce. Člani so pripravljali znanstvena in poljudnoznanstvena predavanja, se družili v lastnih čitalniških prostorih, prebirali naravoslovno čtivo z vsega sveta, urejali znanstveno revijo (*Bollettino della Società Adriatica di Scienze Naturali in Trieste*), organizirali strokovne ekskurzije v zanimive kraje itn. Oris društvenega delovanja, ki ga raziskovalci tržaške preteklosti do sedaj še niso vzeli pod drobnogled, je v pričujočem prispevku podkrepljen s posebnimi poudarki. Ti so namenjeni imperialni, evropski oziroma celo globalni vpetosti Jadranskega naravoslovnega društva, ki se je odražala v odličnosti tržaških naravoslovcev. V članku je pozornost namenjena tudi rabi jezikov in preverjanju morebitne korelacije jezikovnih izbir članov Jadranskega naravoslovnega društva s stopnjevanjem naklonjenosti italijanskemu nacionalizmu v desetletjih pred začetkom prve svetovne vojne.

KLJUČNE BESEDE

Jadransko naravoslovno društvo, Società Adriatica di Scienze Naturali, društva, naravoslovje, Trst, Avstro-Ogrska, socialne mreže, nacionalizem

ABSTRACT

ADRIATIC SOCIETY OF NATURAL SCIENCES SINCE ITS ESTABLISHMENT IN 1874 UNTIL THE FIRST WORLD WAR

Since 1874, Trieste natural scientists were brought together by the Adriatic Society of Natural Sciences or Società Adriatica di Scienze Naturali. They held scientific and popular-scientific lectures, socialized in their reading clubs, read natural-scientific literature from all over the world, edited their own scholarly journal (*Bollettino della Società Adriatica di Scienze Naturali in Trieste*), as well as organized professional excursions to places of interest, etc. The workings of the society, which has so far been largely overlooked by researchers into Trieste's past, are depicted here with special emphases regarding the embeddedness of the Adriatic Society of Natural Sciences in the imperial, European, and even global frameworks, reflected in the excellence of Trieste natural scientists. The article also deals with the use of languages and examines any possible correlations between language choices made by the society's members and the growing adherence to Italian nationalism in the decades before the First World War.

KEY WORDS

Adriatic Society of Natural Sciences, Società Adriatica di Scienze Naturali, societies, natural sciences, Trieste, Austria-Hungary, social networks, nationalism

Uvod

Società Adriatica di Scienze Naturali, ki jo v pričujočem članku slovenim kot Jadransko naravoslovno društvo, je bila leta 1874 ustanovljena v Trstu. Kot strokovno društvo je svojim članom v okviru entomološke, kemijske ter antropološke in prazgodovinske sekcije omogočalo izvajanje raznovrstnih naravoslovnih raziskav. Vse do začetka prve svetovne vojne, ko je društvo začasno prenehalo delovati, so člani organizirali znanstvena in poljudnoznanstvena predavanja, se redno srečevali v lastnih čitalniških prostorih, prebirali naravoslovno čtivo z vsega sveta, urejali znanstveno revijo (*Bollettino della Società Adriatica di Scienze Naturali in Trieste*), organizirali ekskurzije v zanimive okoliške kraje itn.

Po pravilih in strukturi se je Jadransko naravoslovno društvo v maločem razlikovalo od številnih drugih modernih društev, ki so – še zlasti v urbanih aglomeracijah habsburškega imperija – vzniknili v zadnji tretjini 19. stoletja. Vendar pa so bile tržaški naravoslovni skupnosti lastne tudi številne na videz neopazne, a edinstvene poteze. Jadransko naravoslovno društvo se je od večine tedanjih tržaških društev razlikovalo po tem, da je vzdrževalo široko mrežo stikov tako na imperialni kakor tudi evropski in celo svetovni ravni. Društveno delovanje je namreč zajemalo izmenjavo znanstvenih besedil, gostovanja različnih naravoslovcev, pobratenost z drugimi društvi itn. Jadransko naravoslovno društvo je bilo skratka vpeto v t. i. translokarno naravoslovno srenjo. Leta 1878 so na primer začeli sodelovati s Čikaško akademijo znanosti (Chicago Academy of Science)¹ in istega leta čitalniške police obogatili z zbornikom Bengalskega azijskega društva (Proceedings of the Asiatic Society of Bengal).² O vpetosti v mednarodno znanstveno srenjo govori dejstvo, da so si leta 1882 tržaški naravoslovci izmenjevali gradivo s skupno kar 161 znanstvenimi društvi in ustanovami s sedeži v Moskvi, Lizboni, Mumbaju,³ Sydneyju, Rio de Janeiru in v številnih drugih krajih.⁴ Translokarno mreženje potemtakem še zdaleč ni pojav 21. stoletja; ima veliko starejše korenine, ki se kažejo tudi v izredni povezanosti in mobilnosti tržaških naravoslovcev. Bogati stiki so se odražali tudi na kakovosti objavljenih znanstvenih prispevkov in v vsebini predavanj članov Jadranskega naravoslovnega društva.

V nadaljevanju članka bom najprej predstavila nastanek društva, njegovo članstvo, aktivnosti in

delovanje v tržaškem kontekstu, ki sugerira, da velja Trst pozne avstrijske dobe razumeti kot mesto znanosti in ne le kot trgovsko središče. Oris društvenega delovanja, ki ga raziskovalci tržaške preteklosti do sedaj še niso vzeli pod drobnogled, bom nato podkrepila s posebnimi poudarki, ki jih namenjam imperialni, evropski oziroma celo globalni vpetosti Jadranskega naravoslovnega društva, s katero je bila povezana tržaška naravoslovna srenja. Tržaški naravoslovci so bili namreč, kot razkrivajo viri, dobro seznanjeni z najsodobnejšimi naravoslovnimi dognanji. Dolgoletni član Jadranskega naravoslovnega društva Ruggero (Felice) Solla (1859–1939) bi se na primer med raziskovanjem flore težko dokopal do svojih ugotovitev, če ne bi bil dobro seznanjen z najnovejšimi deli Charlesa Darwina, kot je razvidno iz njegovega obsežnega prispevka iz leta 1882.⁵ Posebno pozornost bom nazadnje namenila rabi jezika oziroma različnih jezikov in preverjanju morebitne korelacije jezikovnih izbir članov Jadranskega naravoslovnega društva s stopnjevanjem naklonjenosti italijanskemu nacionalizmu v desetletjih pred začetkom prve svetovne vojne.

Nastanek Jadranskega naravoslovnega društva

Jadranski flora in favna sta tržaške naravoslovce privlačili že desetletja pred ustanovitvijo Jadranskega naravoslovnega društva leta 1874. Vozlišče lokalnih navdušencev nad jadranskimi zakladi je bil v obdobju pred nastankom društva tržaški naravoslovni muzej.⁶ V društvenem glasilu iz leta 1901 je tudi tedanji tajnik društva zapisal, da je bil naravoslovni muzej temelj pozneje ustanovljenega Jadranskega naravoslovnega društva.⁷

Po mnenju zgodovinarja Branka Marušiča je nastanek Jadranskega naravoslovnega društva s svojim delovanjem spodbudilo Društvo Minerva (Società di Minerva),⁸ a verjetno prej v duhovnem kot praktičnem smislu. Društvo Minerva je bilo namreč kot cvetoče društvo – ki je neprekinjeno delovalo od leta 1810, organiziralo številne družabne dogodke, urejalo lastno revijo, vabilo eminentne goste (tudi naravoslovce), združevalo številne ugledne člane, se povezovalo z društvi po vsem svetu in vzdrževalo bogato čitalnico⁹ – vzor številnim pozneje ustanov-

⁵ *Bollettino*, 1882, str. 52–105.

⁶ Muzej je bil od ustanovitve leta 1846 do leta 1852 znan pod imenom Zoološki-zootomski kabinet (Gabinetto zoologico-zootomico). Ko je leta 1852 prešel pod mestno upravo, je bil preimenovan v Mestni naravoslovni muzej (Museo Civico di Storia Naturale) in posvečen nadvojvodi Ferdinandu Maksimilijanu, cesarjevemu bratu, ljubitelju botanike in sploh raziskovanja. Danes ga poznamo kot Mestni naravoslovni muzej (Civico Museo di Storia Naturale) (Bandelli, Uvodni razmislek, str. 17).

⁷ *Bollettino*, 1901, str. XXXVIII.

⁸ Marušič, Die Vereinstätigkeit, str. 543.

⁹ Več v Ličen, The Vagaries of Identification in the Società di Minerva.

¹ *Bollettino*, 1878, str. VI. Kadar je v izvornem besedilu iz društvenega glasila naveden avtor prispevka, ga ob citiranju navajam s priimkom, sicer, kot v tem primeru, navajam zgolj ime društvenega lista – *Bollettino*. Imena tujih društev ali institucij prevajam v slovenski jezik. Kadar je znano tudi njihovo izvorno ime, ga dodajam v oklepaju.

² *Bollettino*, 1878, str. XXIII.

³ Do nedavnega znan kot Bombay.

⁴ *Bollettino*, 1882, str. 278–279.

ljenim društvom. Prav zato je verjetno Marušič Minervo imel za zametek Jadranskega naravoslovnega društva. K temu je gotovo prispevalo tudi to, da se je članstvo obeh društev – kot tudi tistih, ki so se prej zbirali v omenjenem naravoslovnem muzeju – deloma prekrivalo. Tržaški naravoslovec Mario Stenta (1876–1928) je imel na primer zelo pomembno vlogo tako v Društvu Minerva, v katerem je deloval kot podpredsednik, kot v Jadranskem naravoslovnem društvu, ki mu je nekaj časa celo predsedoval.

Stenta je večji pečat tržaškemu društvu življenju vtisnil šele po prvi svetovni vojni, torej po obdobju, ki ga tu obravnavam, zato ga je bolj smiselno omenjati kot poznavalca društvene zgodovine in ne kot člana. V knjigi, ki je leta 1925 izšla ob petdesetletnici Jadranskega naravoslovnega društva, je prve društvene korake opredelil nekoliko drugače od Marušiča in društvenega tajnika. Kot izhodišče za nastanek društva je Stenta navedel lokalno navdušenje nad vznikom znanstvenih društev po Evropi, Ameriki oziroma »po celotnem civiliziranem svetu«. ¹⁰ Prav iz navdušenja nad znanostjo naj bi se rodilo vprašanje, zakaj ne bi tudi mesto Trst, ki se je po njegovih besedah ljubeznivo posvečalo besedi in umetnosti ter imelo med prebivalci številne naravoslovce, ustanovilo naravoslovnim znanostim posvečenega združenja. ¹¹

Sklenemo lahko, da so pobude za ustanovitev naravoslovnega društva prišle z različnih vetrov. V takem ambientu je tako zadostovala le iskra, da se je razplamtel velik, svetel in neučakan plamen – Jadransko naravoslovno društvo oziroma Società Adriatica di Scienze Naturali. Vsaj tako je zgodbo o nastanku končal Stenta in dodal, da je bil za iskro in vžig navsezadnje najzaslužnejši naravoslovec Simeon (tudi Szymon in Simon) Syrski (1829–1882). Syrski je študiral na univerzi v Varšavi ter nato med letoma 1866 in 1875 vodil Mestni naravoslovni muzej v Trstu. Ves čas je bil v stiku z uglednimi raziskovalci širom Evrope in se zavzemal za pozitivistično znanost, humanistiko in retoriko. ¹² Med drugim je leta 1873 s svojim poznavanjem morske favne pomagal pri pravi akvarija za svetovno razstavo na Dunaju, ¹³ leto pozneje pa postal prvi predsednik Jadranskega naravoslovnega društva.

Da je Jadransko naravoslovno društvo 12. aprila 1874 zaživelo tudi formalno, so omogočila 15. oktobra 1867 uzakonjena liberalnejša načela združevanja. Od leta 1867 se je tako imperialna kot tržaška društvena scena sicer lahko razživila, a je moralo biti kljub svobodnejšemu pravnemu okviru z nastankom društva seznanjeno namestništvo. Šestnajstčlanski

pripravljalni odbor nastajajočega naravoslovnega društva se je sestel 17. februarja 1874, uradno pa je bilo društvo ustanovljeno slaba dva meseca pozneje, ko se je z ustanovitvijo strinjalo tudi namestništvo. Izrazito nepolitične vsebine, ki so se jim želeli posvečati člani društva, uradnikom na namestništvu pričakovano niso povzročale preglavic. V nekoliko večji zasedbi (43) so se člani prvič uradno srečali 3. maja 1874, ¹⁴ ko so si kot cilj zadali raziskovanje rastlinstva in živalstva vzhodne jadranske obale ter poglobljanje vseh vej naravoslovja. ¹⁵

Nič nenavadnega ni bilo, da so društva svoje pravilnike z leti nekajkrat spremenila. Običajno je šlo za drobne spremembe, ki pa jih je prav tako morala odobriti oblast. V pravilniku, ki so ga člani Jadranskega naravoslovnega društva februarja 1881 poslali na namestništvo, so prvi člen, v katerem pojasnjujejo svoje namene, ubesedili takole: »Cilj Jadranskega naravoslovnega društva je raziskovati življenje in fizične danosti Jadranskega morja in njegove vzhodne obale ter vse, kar zadeva napredek naravoslovnih znanosti, predvsem praktičen. [Društvo] organizira sestanke, predavanja, zборе, ekskurzije in po potrebi kongrese ter izdaja periodične publikacije.« ¹⁶

K jasnejši podobi društva in predvsem njegovih namenov prispevajo besede prvega in dolgoletnega društvenega tajnika Augusta Vierthalerja (1838–1901). V društvu glasilu iz leta 1886 je namreč naravoslovna društva in akademije opredelil kot torišča učenjakov, ki omogočajo stike specialistom z različnih raziskovalnih področij in tako preprečujejo izginotje ideje splošnega napredka z obzorja raziskovalcev. ¹⁷

Srž Jadranskega naravoslovnega društva je bila že od prvih dni znanost. Inovativna spoznanja, kot na primer Darwinova, tako niso odmevala zgolj na hodnikih dunajske univerze, pač pa so jih redno prebirali in o njih razpravljali tudi v Trstu. Odsotnost univerzitetnega okolja torej ni pomenila večje težave. Tržačani so bili dobro seznanjeni tudi z deli drugih sodobnih znanstvenikov, med njimi botanika Georgea Benthama (1800–1884) in naravoslovca Edwarda Forbesa (1815–1854). ¹⁸ K tržaški prisotnosti na translokalnem prizorišču je znatno pripomogel tudi veliki britanski raziskovalec Richard Burton (1821–1890), kapitan, popotnik, raziskovalec, poliglot in prevajalec, ki je kot britanski konzul v Trstu preživel skoraj dve desetletji. Na Burtonov izredni pomen za Jadransko naravoslovno društvo opozarja tudi svečana komemoracija, ki so jo 14. decembra 1890, manj kot dva meseca po njegovi smrti, pripravili člani društva. ¹⁹

¹⁰ Stenta, *Per il cinquantenario*, str. 6.

¹¹ Stenta omenja zlasti tržaškega naravoslovca Adolfa Stossicha (1824–1900), ki naj bi k ustanovitvi naravoslovnega društva pozival že v šestdesetih letih 19. stoletja (prav tam, str. 4).

¹² Prav tam, str. 5.

¹³ Reidel-Schrewe, Freud's Début in the Sciences, str. 19.

¹⁴ *Bollettino*, 1875, str. 274.

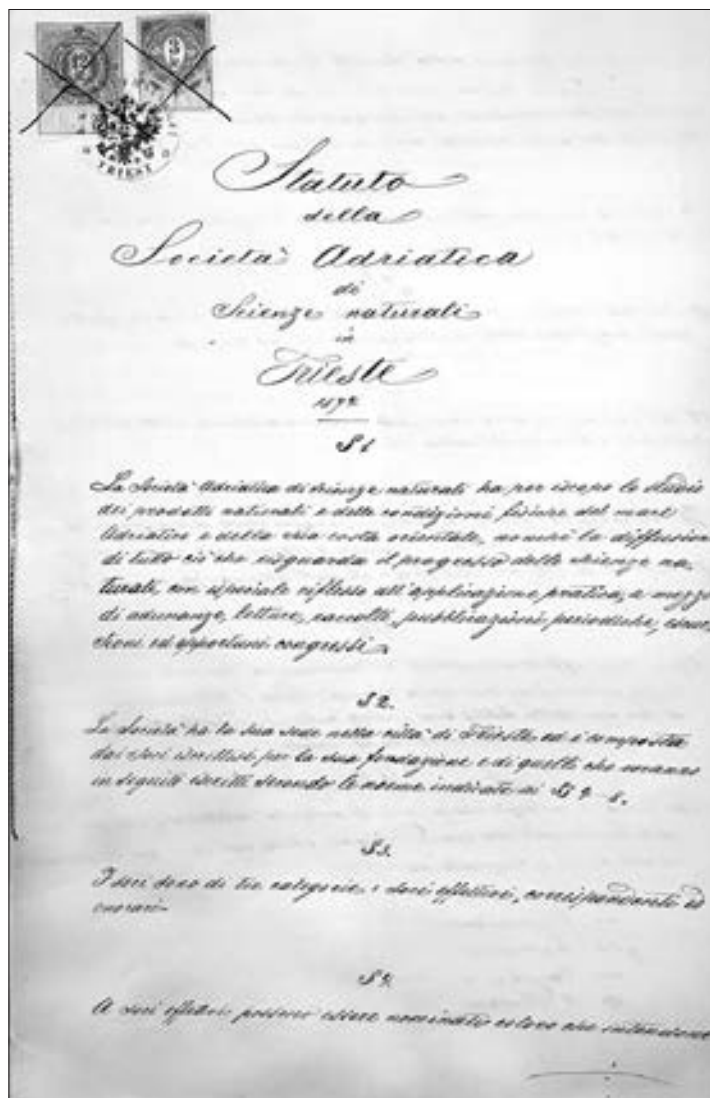
¹⁵ *Bollettino*, 1901, str. XXXVIII–XXXIX.

¹⁶ *Bollettino*, 1880, str. 289.

¹⁷ Biasoletto, Vierthaler in Puschi, Congresso generale, str. V.

¹⁸ *Bollettino*, 1880, str. XI.

¹⁹ Jones, Commemorazione, str. V–XXXV.

Prva stran pravilnika Jadranskega naravoslovnega društva (AST, Luogotenenza, Atti Generali, Busta 353).

Članstvo

Predsedniki Jadranskega naravoslovnega društva so bili ves čas tudi med najaktivnejšimi društvenimi člani. Prestižno predsedniško funkcijo so navadno opravljali do smrti. Za prvega predsednika je bil maja 1874 izvoljen že omenjeni Syrski, medtem ko je funkcijo tajnika prevzel August Vierthaler. Ker je Syrski že leto pozneje dobil mesto na Katedri za zoologijo Univerze v Lvovu,²⁰ ga je na mestu predsednika na začetku naslednjega leta zamenjal botanik Muzio Tommasini (1794–1879),²¹ ki je to funkcijo opravljal vse do smrti. Tommasinija je nasledil Bartolomeo Biasoletto, po njegovi smrti leta 1893 pa je funkcijo prevzel dotedanji tajnik Vierthaler²² in jo

opravljal do leta 1901. Takrat je funkcijo predsednika prevzel Carlo Marchesetti (1850–1926); bil je prvi v vrsti predsednikov, ki niso izhajali iz vrst ustanoviteljev. Kot dolgoletni predsednik je na čelu društva ostal še v povojnem obdobju, v katero v pričujočem besedilu ne posegam.

Društveno glasilo je redno poročalo o aktualnem številu članov, tj. takih, ki so poravnali letno članarino. Članov pripravljalnega odbora je bilo le 16; prvemu uradnemu srečanju je prisostvovalo 43 članov, nato pa je v nekaj mesecih, do začetka leta 1875, število članov preseglo število 200 (152 rednih članov; 59 z bivališčem zunaj Trsta).²³ Članstvo je kmalu naraslo še za tretjino, a je do konca stoletja počasi upadalo, tako da je društvo leta 1886 štelo 260 rednih članov,²⁴

²⁰ *Bollettino*, 1875, str. 279.

²¹ *Bollettino*, 1875, str. 67.

²² *Bollettino*, 1901, str. XXXIX–XLII.

²³ *Bollettino*, 1875, str. 274.

²⁴ *Bollettino*, 1886, str. V.

leta 1890 226 članov,²⁵ pet let pozneje 196 članov,²⁶ leta 1898 pa so poročali o 165 rednih članih.²⁷

Med pretežno moškim članstvom sta bili le dve ženski, »gospa Vlach-Montelli bar. de Leopoldina« in »gospodična Mary de Hochkofler«. Glede na razpoložljive vire v društvu nista bili posebno aktivni, saj se pojavljata izključno na seznamih rednih članov. Nikoli nista delovali – ali nista smeli delovati – kot članici odborov, predavateljici, piski ipd. Tudi sicer je o njiju le malo informacij. Vendar pa njuni imeni na seznamu članov potrjujeta, da so bile ženske tudi dejansko članice društva – in ne zgolj formalno, kot je določal društveni pravilnik. Ta namreč članstva ni omejeval na moške. Znano je tudi, da so ženske prisostvovalle društvenim dogodkom. Lokalni časnik *Il Cittadino* je na primer zabeležil, da je bilo aprila 1877 med občinstvom Marchesettijevega predavanja o »pigmejki« Saidi²⁸ veliko dam.²⁹

Poleg rednih članov je društvo sestavljalo nekaj dopisnih in častnih članov. Primernega profesorja za ugledno mesto častnega člana je navadno predlagal eden izmed vplivnejših članov društva, preostali pa so predlog sprejeli ali zavrnili. Leta 1889 so člani na primer soglasno sprejeli predlog predsednika Bartolomea Biasoletta, po katerem je častni član postal znameniti profesor Rudolf Virchow (1821–1902), članom društva znan kot Rodolfo, berlinski antropolog, biolog in patolog. Opisali so ga kot odličnega raziskovalca in celo kot »podobo germanske kultiviranosti«. ³⁰ Konec istega leta je bilo na seznamu častnih članov Jadranskega naravoslovnega društva skupno osem profesorjev; kar trije so prihajali iz Berlina, dva z Dunaja ter po eden iz Innsbrucka, Jene in Rima.³¹ Med letoma 1876 in 1901 je bilo vseh častnih članov Jadranskega naravoslovnega društva šestnajst in prav vsi so bili profesorji. Šest jih je prihajalo iz urbanih središč Habsburške monarhije – z Dunaja, iz Ljubljane, Gradca, Innsbrucka in Trsta, medtem ko so bili preostali iz Rima, Vroclava, Jene, Berlina, Strassbourga, belgijskega Tirlemonta, Padova in Pariza.³²

Med dopisnimi člani društva so se znašli tisti, ki jih je zanimalo delovanje društva, a takrat niso bivali v Trstu. Na seznamu dopisnih članov za leto 1889 je bilo 11 posameznikov, katerih bivališča so bila, podobno kot v primeru častnih članov, zelo različna: trije so prihajali z Dunaja, dva iz Benetk ter po eden iz Zagreba, Bologne, Verone, Rima, Sassarija in celo Mumbaja.³³

Konference in društveni list

Cikel konferenc so obetajoči člani začeli že jeseni 1874. Etimološko ozadje samostalnika konferenca vodi k latinskemu glagolu *conferre*, ki pomeni »nesti skupaj« oziroma »zbrati«. V Jadranskem naravoslovnem društvu so besedo konferenca res razumeli kot nekakšno zborovanje oziroma srečanje poznavalcev, a je šlo v praksi bolj za zaključeno predavanje posameznega člana oziroma gostujočega predavatelja, ki mu je sledila razprava. Leta 1883 so društveniki na primer poročali o 18 znanstvenih konferencah iz prejšnjega leta,³⁴ tri leta pozneje pa o 12. Na konferencah so naslavljali zelo različne znanstvene fenomene, leta 1886 so na primer poročali o konferencah, ki so zadevale vpliv vode na vegetacijo, zgodovinska dejstva o botaničnih vrtovih, nova najdišča človeške ribice, ornitologijo, nekropole pri Sv. Luciji (današnji Most na Soči), vprašanja ventilacije in kanalizacije, vpliv Lune na plimovanje in biografijo kemika Jeana-Baptista Dumasa (1800–1884).³⁵

Besedila predavanj so bila običajno objavljena v eni izmed naslednjih številk društvenega glasila (*Bollettino della Società Adriatica di Scienze Naturali in Trieste*), ki je prvič izšlo že leta 1874. Do decembra 1924 je izšlo 28 števil *Bollettina* s 329 znanstvenimi prispevki na 8216 straneh.³⁶ Te številke v novi luči osvetli dejstvo, da revija med letoma 1914 in 1924 ni izšla niti enkrat, kar pomeni, da je bila glavnina objavljenega plod aktivnega društvenega delovanja v predvojnih letih.

Teme objavljenih prispevkov so bile ravno tako heterogene kot prispevki, predstavljeni na društvenih konferencah. Leta 1882 so na primer zanimanja piscev prispevkov segala vse od morskih živali v Jadranskem morju, peščenjaka, pelagozita in celo zobnega kariesa do rimskih najdb v bližini Trsta in raziskovanja polarnih območij. Omenjena raziskovalna področja si tedaj niso bila tako daleč, kot se to morda zdi današnjemu bralcu. Vse obravnavane teme so namreč sodile v široko področje naravoslovja oziroma prirodoznanosti, vede o naravnih pojavih. Celó isti posameznik, na primer Marchesetti, je lahko pisal tako o geologiji otoka Susak³⁷ kot o fiziognomiji »pigmejske« deklice Saide³⁸ ali o čem povsem drugem.

Strani *Bollettina* so poleg znanstvenih prispevkov navadno polnili tudi pregledi finančnega stanja, sezname članov, meteorološki podatki za Trst in okolico, poročanja o občnih zborih, omembe društvenih izletov idr. Leta 1880 so na primer pisali o botaničnih ekskurzijah nekaterih članov. Med vzponi na različne gore, na primer Matajur, Krn in Risnjak, je zabeležen tudi vzpon Juliusa (tudi Giulia ali Julija) Kugyja

²⁵ *Bollettino*, 1890, str. XXIV.

²⁶ *Bollettino*, 1895, str. V.

²⁷ *Bollettino*, 1898, str. V.

²⁸ Več o deklici Saidi in njenem življenju v Trstu v Ličen, Razstaviti Drugega.

²⁹ Abbattista, Gli interessi antropologici, str. 72–73.

³⁰ *Bollettino*, 1889, str. XXVII.

³¹ *Bollettino*, 1890, str. XXI.

³² *Bollettino*, 1901, str. X–XI.

³³ *Bollettino*, 1890, str. XXI.

³⁴ *Bollettino*, 1883, str. X.

³⁵ *Bollettino*, 1886, str. VI.

³⁶ Stenta, *Per il cinquantenario*, str. 17.

³⁷ Marchesetti, Cenni geologici, str. 289–304.

³⁸ Marchesetti, Note intorno ad una fanciulla, str. 408–424.

(1858–1944) na Triglav.³⁹ Mimogrede, čeprav je prvi člen društvenega pravilnika omenjal zanimanje za vzhodno jadransko obalo in njeno okolico, so člani društva poročali tudi o poteh v bolj oddaljene alpske kraje in celo v Indijo.⁴⁰

Prav društveni *Bollettino* naj bi omogočil prepoznavnost Jadranskega naravoslovnega društva širom tedanjega naravoslovnega sveta.⁴¹ Številke glasnika so namreč romale na vse konce in kraje. Nič čudnega potemtakem ni, da je danes večina objavljenih števil *Bollettina* dosegljiva po zaslugi knjižnice harvardskega Muzeja primerjalne zoologije (Museum of Comparative Zoology). Izvodi tržaškega *Bollettina*, ki so uspešno pripotovali čez lužo, so namreč v digitalizirani verziji dosegljivi prav v spletnem arhivu harvardske univerze.

Tudi samo Jadransko naravoslovno društvo je razpolagalo z obsežnim repertoarjem sodobnega naravoslovnega čtiva. Na policah društvene knjižnice – te so bile tedaj zelo značilne za kulturna oziroma izobraževalna društva – je bilo leta 1877 na voljo 236 enot,⁴² do leta 1901 pa se je njihovo število povečalo na okoli 4000.⁴³ Ob društveni *lingui franci*, italijanščini, je knjižnica premogla tudi knjige in revije v nemščini, angleščini, francoščini, latinščini, portugalsščini, madžarščini in še katerem jeziku.

Trst, mesto znanosti

V 19. stoletju je bil Trst okno v svet za celotno Habsburško monarhijo. Že od leta 1719, ko je dobil status svobodnega pristanišča, se je postopoma spreminjal v avstrijski in nato evropski ali celo svetovni trgovski emporij. Kot vozlišče kopenskih in pomorskih poti je imel ključno vlogo pri povezovanju krajev iz notranjosti monarhije s širnim svetom. Vendar pa Trst ni bil vpliven zgolj kot gospodarsko središče, pač pa je igral pomembno vlogo tudi kot središče kultiviranja znanosti, pri čemer je bilo oboje pogojeno z njegovo obmorsko lego. V habsburškem Trstu, mestu brez univerze, so prav muzeji, društva in raziskovalne postaje z laboratoriji odpirali prostore, kjer je bilo mogoče kultivirati znanstveno misel.

Člani Jadranskega naravoslovnega društva so se gospodarskega pomena svojega mesta zavedali, a so si obenem prizadevali, da bi se uveljavilo tudi kot mesto znanosti. Syrski je oktobra 1874 svoj prvi nagovor članom društva končal z besedami o tem, kakšen napredek je Evropejcem omogočila znanost, medtem ko Kitajci in Japonci, visoki stopnji civiliziranosti navkljub, zaradi pomanjkanja naravoslovnih znanj stopicajo na mestu.⁴⁴ Leta 1889 je na enem izmed

društvenih zasedanj tudi tedanji predsednik Bartolomeo Biasoletto⁴⁵ zatrdil, da je Trst brez dvoma trgovsko mesto, a takoj zatem poudaril, da trgovanje ni v neskladju z zanimanjem za naravoslovje. Še več, prav iz zanimanja za fizično geografijo naj bi nastala slavna trgovska središča. Pomorske raziskovalne odprave, in ne podjetja, naj bi omogočile odkritje neznanih delov Zemlje in vzpostavitev pomorskih poti. Raziskovanje in z njim napredek pozitivističnih znanosti sta bila – in sta še – po Biasolettovem mnenju temelj svetovne trgovine.⁴⁶ Tudi poznejši predsednik društva Carlo Marchesetti je leta 1895 razmišljal podobno. Poudaril je rast zanimanja za znanost v Trstu in dejal, da mesto kljub izrednemu zanimanju za trgovino vse bolj ceni tudi znanost, ki je enaka »pravemu napredku, pravi civiliziranosti«.⁴⁷

Poleg domačih navdušencev za naravoslovje in znanost so raziskovalne potenciale Trsta prepoznali tudi drugi. Bližina morja je namreč Trstu omogočila, da je postal pomemben tudi v znanosti; sploh po letu 1875, ko je vrata odprla tržaška zoološka raziskovalna postaja (K. k. Zoologische Station Triest). Tovrstne raziskovalne postaje so konec 19. stoletja postajale vse bolj neločljivo povezane z naravoslovnim raziskovanjem,⁴⁸ kar je veljalo tudi za Trst, kjer so eksperimente in meritve izvajali predvsem raziskovalci z avstrijskih univerz.⁴⁹ Celo mladi Sigmund Freud je bil kot študent medicine na Univerzi na Dunaju leta 1876 dvakrat poslan v Trst.⁵⁰ Tedaj dvajsetletnega Freuda je tja napotil njegov profesor zoologije Carl Claus (1835–1899), ravnatelj Inštituta za primerjalno anatomijo na Dunaju (Zoologisches vergleichend-anatomisches Institut) in goreč darvinist. Claus je Freudu naročil raziskavo spolnih organov jegulj⁵¹ in si od njega obetal potrditev teorije Charlesa Darwina.⁵² Kljub temu, da je mladi Freud seciral in pregledal okoli 400 primerkov jegulj,⁵³ na zastavljeno vprašanje ni dobil jasnega odgovora, kar razkriva eden Freudovih prvih znanstvenih člankov

⁴⁵ Omenjeni Bartolomeo Biasoletto je bil sin bolj znanega istimenskega tržaškega botanika. Oče je živel med letoma 1793 in 1858, za sina pa vemo le, da je umrl junija 1893 (*Bollettino*, 1901, str. XLI). Stenta sicer pravi, da je pravzaprav umrl leta 1891 (Stenta, *Per il cinquantenario*, str. 11), a je to malo verjetno, saj se njegovo ime na straneh *Bollettina* pojavlja še leta 1893.

⁴⁶ Biasoletto, *Congresso generale*, str. XXXVII–XXXVIII.

⁴⁷ Marchesetti, *Processi verbali*, str. XIX.

⁴⁸ Atwood Kofoid, *The Biological Stations*, str. 1–6.

⁴⁹ Prav tam, str. 252–253.

⁵⁰ Podatkov o tem, ali se je mladi Freud družil s člani Jadranskega naravoslovnega društva in sodeloval pri društvenih aktivnostih, nimamo, a lahko sklepamo, da se je s tržaškimi naravoslovci v času svojega raziskovanja na zoološki postaji vsaj seznanil. Stik z drugimi raziskovalci je bil namreč pomemben in stimulativen del gostovanja na tovrstnih postajah (prav tam, str. 6).

⁵¹ To naj bi bil med drugim Freudov prvi pravi stik s seksualnostjo (Gandolfi, *Freud in Trieste*).

⁵² Reidel-Schrewe, *Freud's Début in the Sciences*, str. 3–4.

⁵³ Simmons, *Freud's Italian Journey*, str. 53.

³⁹ *Bollettino*, 1880, str. III.

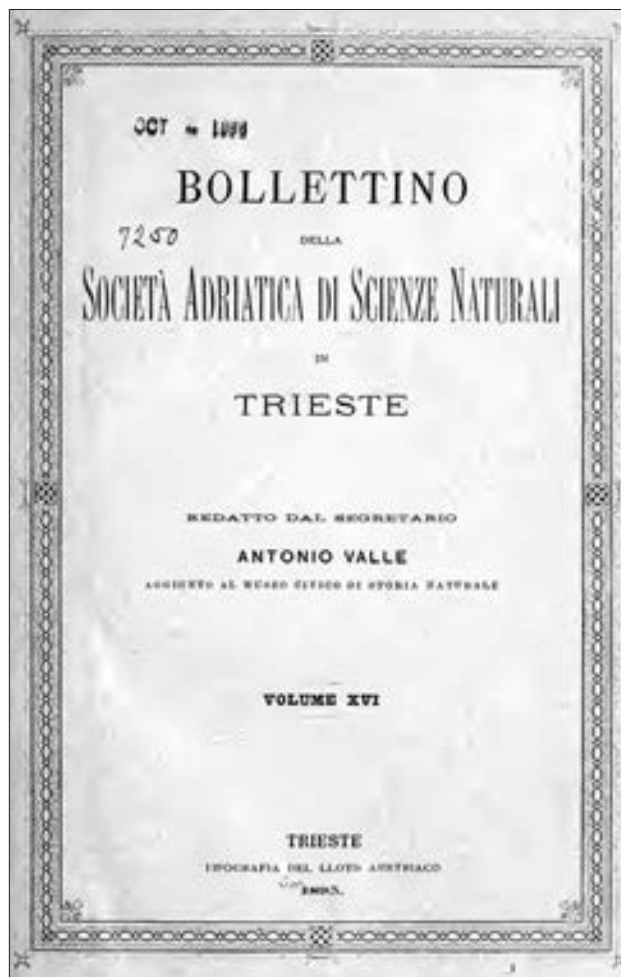
⁴⁰ *Bollettino*, 1876, str. 272.

⁴¹ *Bollettino*, 1880, str. XII.

⁴² *Bollettino*, 1876, str. 256.

⁴³ *Bollettino*, 1901, str. XLVI.

⁴⁴ Syrski, *Discorso*, str. 9.

Naslovnica revije Jadranskega naravoslovnega društva.

iz leta 1877.⁵⁴ Rezultati Freudovih študijskih obiskov Trsta so profesorja Clausa morda razočarali, a so na tem mestu zanimiv indikator relevantnosti Trsta v znanstvenem, ne le gospodarskem kontekstu. Morje je torej mamilo tudi tiste, ki so hrepeneli po znanju.

Stiki Jadranskega naravoslovnega društva

Ko je leta 1879 umrl tedanji predsednik društva Muzio de Tommasini, je tajnik v žalnem govoru poudaril njegove zasluge pri vzpostavljanju in ohranjanju živahnih stikov Jadranskega naravoslovnega društva z drugimi znanstvenimi društvi oziroma institucijami. Tajnik je prizadevanja za širitev društvene socialne mreže omenil kot eno izmed nalog, ki predsedniški funkciji pritičejo same po sebi, število in intenzivnost stikov z drugimi društvi pa opredelil kot posledico predsednikovega osebnega angažmaja.⁵⁵ Vpetost

Jadranskega naravoslovnega društva v široko mrežo naravoslovnih društev ni bila postranskega pomena, prav nasprotno, na ta pomemben del društvenega vsakdana so bili še posebej ponosni. To ni bilo nič nenavadnega. V 19. stoletju so začeli muzejski eksponati, primerki rastlin in živali, pisma, posamezniki in zlasti publikacije vse intenzivneje krožiti.⁵⁶ Tako v nemškem jezikovnem prostoru kot drugod so se pojavile specializirane revije, ki so se uveljavile kot ključne nosilke informacij znanstvene narave.⁵⁷

V naslednjih odstavkih bom razgrnila vse niti, ki jih je Jadransko naravoslovno društvo med letoma 1874 in 1914 tkalo s sebi podobnimi društvi in ustanovami. Pri tem se bom oprla predvsem na besedila, objavljena v *Bollettino*. Ta namreč omogočajo dober vpogled v to, kako zelo je Jadransko naravoslovno društvo presegalo meje Trsta. Največkrat je stik med posameznima društvoma pomenila redna izmenjava društvenih periodičnih publikacij. To, da je Jadransko naravoslovno društvo znanstveno gradivo drugih

⁵⁴ Reidel-Schrewe, Freud's Début in the Sciences, str. 2. Na isto vprašanje je v prvi številki glasila naravoslovnega društva skušal odgovoriti že Syrski (*Bollettino*, 1875, str. 10–32). Ursula Reidel-Schrewe sodi, da tudi ta precej neuspešno.

⁵⁵ *Bollettino*, 1880, str. II.

⁵⁶ Groeben, Tourists in Science, str. 148–149.

⁵⁷ Prav tam.

društev prejelo v dar, je bilo bolj izjema kot pravilo; izmenjave gradiva so bile po navadi vzajemne. Do korespondence med posameznimi društvi so vodile tudi druge priložnosti: morda kak poseben jubilej, kot je obletnica društvenega obstoja ali spomin na eminentnega naravoslovca. V takih primerih sta si predsedstvi društev izmenjali pismo ali telegram, v katerem sta drugo drugemu izrazili naklonjenost. Če je praznovanje potekalo v bližini Trsta, so se tržaški naravoslovci slavnosti udeležili tudi osebno. Poleg proslav so se člani društev udeleževali tudi kongresov in konferenc, ki so potekale v bližini mesta, in nato o njih poročali svojim kolegom.

Kakovost znanstvenih prispevkov članov Jadranskega naravoslovnega društva je le v maločem zaozbovala za kakovostjo besedil kolegov od drugod, saj so jim bile zlahka dostopne sodobne naravoslovne študije. Prav gradivo, ki so ga Tržačani prejeli na podlagi vzpostavljenih vezi z drugimi društvi ter ga katalogizirali, hranili in listali v svojih čitalnicah, je omogočalo oblikovanje inovativnih stališč in izmenjavo mnenj na akademski ravni. Oboje pa je omogočalo rojevanje povsem novih znanstvenih spoznanj oziroma dopolnjevanje obstoječih.

Izmenjava gradiva

Jadransko naravoslovno društvo je že od začetka delovanja načrtno vzpostavljalo in ohranjalo stike z drugimi društvi in različnimi raziskovalci. Marca 1875, manj kot leto po uradnem nastanku društva, je tajnik Vierthaler poročal o vzpostavitvi stikov s 97 znanstvenimi društvi, ki jim je poslal prvo številko *Bollettina*.⁵⁸ Število društev, s katerimi so Tržačani sodelovali, je od tedaj strmo naraščalo. Samo leta 1878 je bilo na seznam društev, s katerimi so si izmenjevali gradivo, vključenih kar 23 novih: med drugim Mestni muzej naravoslovja v Genovi (Museo Civico di Storia naturale a Genova), Geografsko društvo v Parizu (Société de Géographie à Paris) in Belgijsko geološko društvo iz Liegea (Société Géologique de Belgique à Liège).⁵⁹ Skladno z naraščanjem števila pobratenih društev je iz leta v leto naraščalo tudi število knjig in revij, ki jih je društvo hranilo v svoji čitalnici. Nove pridobitve so člani objavljali v društveni reviji. Leta 1878 so se tako med svežim čtivom na policah znašli tudi v nemščini napisani opisi Postojnske jame speleologa Adolfa Schmidla, dve knjigi filozofa Juliusa von Kirchmanna (ena v nemškem, druga v italijanskem jeziku) ter mitološki, zgodovinski in geografski opisi Zahodne Indije, ki jih je v angleščini napisal zdravnik, zgodovinar in zbiratelj iz Goe José Gerson da Cunha.⁶⁰

⁵⁸ *Bollettino*, 1875, str. 71.

⁵⁹ *Bollettino*, 1878, str. VI–VII.

⁶⁰ Schmidl: Die Grotten und Höhlen von Adelsberg, Lueg, Planina und Laas (1854); da Cunha: The Sahyâdri-Khanda of the Skanda Purâna: a mythological, historical, and geo-

Leta 1880 si je tako Jadransko naravoslovno društvo periodično gradivo izmenjevalo s kar 155 akademijami in naravoslovnimi društvi,⁶¹ dve leti pozneje pa že s 161. V tem letu je skoraj tretjina vseh društev, s katerimi so si Tržačani izmenjevali gradivo, prihajala iz Nemčije (50), sledila pa so društva s področja Avstro-Ogrske (25) – med njimi je bilo največ dunajskih, nekaj tržaških, pa tudi iz Budimpešte in drugih krajev (a nobenega iz Ljubljane). Le nekaj manj jih je bilo istega leta iz Italije (22), Švice (10), Francije (9), ZDA (8), Belgije (7), Anglije (6), Rusije (5), Nizozemske (3), Britanske Indije (3) ter po eno iz Luksemburga, Danske, Švedske, Norveške, Portugalske, Egipta in celo Japonske, Nizozemske (vzhodne) Indije, Kanade, Argentine, Brazilije in Avstralije.⁶² Leta 1883 so si člani gradivo izmenjevali že s 172 društvi, pri čemer je razmerje med društvi glede na državo izvora ostalo zelo podobno kot v prejšnjih letih.⁶³

Leta 1887 se je seznam društev, s katerimi so si izmenjevali znanstveno gradivo, prvič nekoliko spremenil. Število društev iz Italije (26) je namreč presseglo število tistih iz Habsburške monarhije (23). Nemških društev je bilo sicer še vedno največ (54), medtem ko se je število vseh društev povečalo na 189.⁶⁴ Sprememba se je kmalu izkazala za precej nepomembna, saj je dve leti pozneje število italijanskih društev ostalo enako (26), medtem ko je število avstro-ogrskih naraslo na 33. Nemška društva so sicer še vedno prevladovala (55).⁶⁵ Skupno število društev in akademij je tudi v naslednjih letih strmo naraščalo. Razmerja med državami, v katerih so društva imela sedež, pa se niso bistveno spremenila. Leta 1889 so si Tržačani čtivo izmenjevali s 193 društvi,⁶⁶ leta 1890 z 214,⁶⁷ leta 1893 z 225,⁶⁸ dve leti pozneje z 248⁶⁹ in leta 1903 že z 264 društvi.⁷⁰ Leta 1907 so člani Jadranskega naravoslovnega društva sodelovali z 266 društvi,⁷¹ izmed katerih je bilo še vedno največ nemških, in sicer 69, tistih z raznih koncev in krajev Habsburške monarhije je bilo 51, medtem ko je bilo društev s sedežem v Kraljevini Italiji 34.⁷²

graphical account of Western India (1877); Kirchmann: Die Bedeutung der Philosophie (1876), L'importanza della filosofia (?) (*Bollettino*, 1878, str. VIII).

⁶¹ *Bollettino*, 1880, str. II; 280.

⁶² *Bollettino*, 1882, str. 274–279.

⁶³ *Bollettino*, 1883, str. XI.

⁶⁴ *Bollettino*, 1887, str. XII–XVI.

⁶⁵ *Bollettino*, 1889, str. IX–X.

⁶⁶ *Bollettino*, 1889, str. XLIX.

⁶⁷ *Bollettino*, 1890, str. X.

⁶⁸ *Bollettino*, 1893, str. X.

⁶⁹ *Bollettino*, 1895, str. XVI.

⁷⁰ *Bollettino*, 1903, str. XVII.

⁷¹ *Bollettino*, 1907, str. XVII.

⁷² *Bollettino*, 1907, str. IX.

Vabila

Na društvenih sestankih so člani predsedstva redno poročali o prejetih vabilih na proslave, razstave in kongrese. Že leta 1875 so poročali o nagradnem tekmovanju v reševanju perečih vprašanj različnih naravoslovnih ved, ki ga je organizirala Danska akademija znanosti.⁷³ Leto pozneje so se veselili vabila Zoološko-botaničnega društva z Dunaja: telegram je tržaške naravoslovce vabil na slavnostni jubilej ob obletnici delovanja.⁷⁴ Jadransko naravoslovno društvo se je vabilom na dogodke, ki so bili v mestu ali njegovi okolici, običajno odzvalo, kadar pa je bilo mesto praznovanja bolj oddaljeno, so dobre želje – »vivat, floreat, crescat!« – sporočili v pismu ali telegramu. Tako so na primer leta 1895 poročali o telegramu, s katerim so berlinskemu Društvu za antropologijo, etnologijo in prazgodovinsko arheologijo čestitali ob petindvajsetletnici.⁷⁵ Na društvenem sestanku marca 1901 so se na primer odločili čestitati tudi Zoološko-botaničnemu društvu na Dunaju, na istem sestanku pa so spregovorili o pismu, ki so ga prejeli od predsedstva Italijanske zoološke zveze (Unione Zoologica Italiana).⁷⁶

Posebno pozornost ob okroglih obletnicah so člani Jadranskega naravoslovnega društva namenili častnim članom: na primer Rudolfu Virchowu, ki je zaradi velikih uspehov na področju antropologije in biologije častni član postal leta 1889. Ko je dve leti pozneje Virchow dopolnil sedemdeset let, mu je predsedstvo poslalo telegram s čestitkami. Še več, Carlo Marchesetti mu je ob tej priložnosti celo napisal čustveno pesem,⁷⁷ člani društva pa so zbrali 100 mark in jih poslali odboru, ki se je ob njegovi sedemdesetletnici oblikoval v Berlinu.⁷⁸ Biasoletto je na letnem zboru dejal, da je bil to »droben znak velikega spoštovanja, ki ga znanstvena ustanova v Trstu goji do velikana znanosti«. Tej misli sta sledila aplavz in strinjanje vseh zbranih.⁷⁹

Leta 1899 so Tržačani slovesno praznovali lastno petindvajsetletnico. Udeležili so se je predstavniki prijateljskih društev iz Istre, Rovereta, Modene in z Dunaja. Telegrame s čestitkami so poslali dopisni in častni člani Jadranskega naravoslovnega društva iz Innsbrucka, Zagreba, Cagliarija, Rima in z Dunaja.

Čestitke in pozdrave pa je poslalo tudi 21 društev oziroma akademij iz drugih evropskih mest: od Berlina, Moskve, Kiela, Rige in Amsterdama na severu do Dunaja, Rima, Modene, Rovereta in drugih na jugu.⁸⁰

Člani Jadranskega naravoslovnega društva so pripravili veliko družabnih dogodkov z lahkotnejšo vsebino, manjkalo pa ni niti pozivov na že omenjene resnejše znanstvene dogodke. Leta 1880 so na primer prejeli vabilo na berlinsko razstavo o ribah, zaradi visokih potnih stroškov pa se je člani niso udeležili.⁸¹ Leto pozneje so bili člani Jadranskega naravoslovnega društva povabljeni še na kongrese v Montreal, Modeno in ponovno v Berlin, tokrat na razstavo o higieni.⁸² Ni znano, ali so se na omenjena povabila odzvali, vemo pa, da so istega leta obiskali kongres inženirjev in arhitektov v Benetkah.⁸³ Leta 1888 so bili povabljeni k sodelovanju na »mednarodnem kongresu«, ki ga je organiziralo Pariško geografsko društvo.⁸⁴ Tudi v tem primeru ni znano, ali so se Tržačani pariškega kongresa udeležili, vemo pa, da so istega leta svojega predstavnika poslali v pokrajino Reggio Emilia, kjer je prisostvoval slovesni postavitvi spomenika, posvečenega naravoslovcu Lazzaru Spalanzaniju, in odprtju po njem poimenovane zbirke.⁸⁵ Posamezni člani, ki so se udeleževali takih dogodkov, so o njih navadno napisali kratko poročilo in ga objavili v naslednjem *Bollettinu*. Tako je leta 1886 Bernardo Schiavuzzi navdušeno poročal o prvem mednarodnem ornitološkem kongresu na Dunaju, ki se ga je udeležil kot predstavnik Jadranskega naravoslovnega društva.⁸⁶

Niti Jadranskega naravoslovnega društva so se razpredale tako na sever, v notranjost habsburškega cesarstva, kot na jug, na Apeninski polotok oziroma v Kraljevino Italijo. Novembra 1903 je tajnik društva predsedstvo obvestil o bližajočem se obisku geologov iz cesarske prestolnice, pa tudi zoologov iz Riminija. Lahko bi sklepali, da je Kraljevina Italija za Jadransko naravoslovno društvo z bližanjem prelomu stoletja postajala vse bolj relevantna, tako kot je veljalo za celotno mesto Trst. Poveden je dogodek iz marca 1905, ko je tedanji predsednik Marchesetti članom društva predstavil vabilo Naravoslovnega društva iz Milana (Società di Scienze Naturali di Milano), ki je tržaške kolege pozivalo k delegiranju enega izmed svojih članov v organizacijski odbor Kongresa italijanskih naravoslovcev (Congresso dei Naturalisti Italiani). »Predsedstvo je vabilo pozdravilo z aplavzom in v odbor predlagalo predsednika

⁷³ Vprašanja so segala od reševanja matematičnih problemov do razumevanja življenja zajedavcev na kozah (*Bollettino*, 1875, str. 159–160).

⁷⁴ *Bollettino*, 1876, str. 6.

⁷⁵ *Bollettino*, 1895, str. XXIX.

⁷⁶ *Bollettino*, 1903, str. XXIX.

⁷⁷ Marchesetti, Rodolfo Virchow, str. LXXXII–LXXXIII.

⁷⁸ Vierthaler, Congresso generale, str. XLI.

⁷⁹ Prav tam. Virchow je pečat pustil tudi v antropološki misli enega izmed očetov antropologije Franza Boasa (1858–1942) (Vermeulen, *Before Boas*, str. 33; Gingrich, *The German-speaking Countries*, str. 260). Mladi Boas je z Virchowom sodeloval v osemdesetih letih 19. stoletja, med svojim bivanjem v Berlinu. Prav s pomočjo Virchowa je spoznaval fizično antropologijo (Vermeulen, *Before Boas*, str. 33; 431).

⁸⁰ *Bollettino*, 1901, str. XXXV–XXXVI.

⁸¹ *Bollettino*, 1880, str. V.

⁸² *Bollettino*, 1882, str. 280–282.

⁸³ *Bollettino*, 1889, str. XII.

⁸⁴ *Bollettino*, 1889, str. XLIX.

⁸⁵ *Bollettino*, 1889, str. L.

⁸⁶ *Bollettino*, 1886, str. 101–104.

dr. de Marchesettija»,⁸⁷ je zabeležil zapisnikar. Glede na čas ni prav veliko dvomov, da je v naslovu kongresa pridevnik »italijanski« pomenil italijanskost, kot jo razumemo danes, torej v nacionalnem smislu. Morda se je Jadransko naravoslovno društvo sčasoma vse bolj spogledovalo z italijansko državo, vendar pa bi bil za odgovor na to vprašanje nujen temeljitejši pregled, ki ga lahko vsaj deloma osvetli naslednje poglavje o vprašanju jezika.

Jezik in nacionalna pripadnost članov Jadranskega naravoslovnega društva

K razjasnitvi odgovora na vprašanje o vedno večji vlogi italijanskega nacionalizma v delovanju Jadranskega naravoslovnega društva bi morda lahko pripomogla analiza jezikovnih izbir. V prvi številki *Bollettina* so bila vsa objavljena besedila, z izjemo enega, napisana v italijanščini. Le zoolog Eduard Graeffe (tudi Gräffe) (1833–1916) je prispevek o meduzah objavil v nemščini.⁸⁸ Prevlada italijanskega jezika ni presenetljiva, saj je bil na pisni in pogovorni ravni že od prvih dni *lingua franca* Jadranskega naravoslovnega društva. Vemo sicer, da so nekateri društveni dogodki potekali tudi v nemščini, da so člani redno prebirali naravoslovne študije v nemščini, da je največji delež pobratenih društev deloval v nemškem jeziku, da so se tržaški naravoslovci udeleževali znanstvenih dogodkov v nemško govorečih mestih, na primer dunajskega kongresa o higieni in demografiji leta 1888,⁸⁹ in da so bili številni prispevki v *Bollettinu* napisani v nemščini. V leta 1880 izdanem *Bollettinu* so bili od skupno 18 objavljenih prispevkov trije v nemščini. Podoben delež nemških besedil je v *Bollettinu* izhajal do konca predzadnjega desetletja 19. stoletja. Med letom 1890 in prelomom stoletja je za kratek čas prevladala italijanščina. V novem stoletju pa je nemščina vnovič prevzela prejšnjo vlogo in redno polnila strani *Bollettina*. Še na predvečer prve svetovne vojne, ko je pred daljšim zatišjem izšla še zadnja številka *Bollettina*, so bili izmed desetih objavljenih znanstvenih prispevkov štirje napisani v nemščini, preostalih šest pa v italijanščini.⁹⁰

Nanizana dejstva potemtakem potrjujejo prevlado italijanskega jezika, a obenem ne puščajo dvoma, da raba nemščine v društvenem delovanju ni bila nič nenavadnega. Večja prisotnost italijanščine bi nas sicer lahko vodila k sklepu, da bi Jadransko naravoslovno društvo preprosto opredelili kot italijansko. Težava pa nastopi že pri pomenu pridevnika »italijanski«. Ta namreč ni enoznačen, še zlasti če ga razumemo v historičnem kontekstu. »Italijanskost« pridobi nacionalno dimenzijo šele v 19. stoletju.⁹¹ Kot ugotav-

lja zgodovinarica Dominique Kirchner Reill, so v 30. letih 19. stoletja »obstajali italijansko govoreči in italijanski nacionalisti, a 'Italijanov' ni bilo.«⁹² Cilj *Risorgimento* je bil zelo podoben ciljem drugih nacionalnih projektov, in sicer preobraziti ljudstvo – ali raje več različnih ljudstev – v nacijo z izoblikovano zgodovinsko in geografsko identiteto. O Italijanih, kot jih razumemo danes, lahko govorimo šele v 19., še intenzivneje pa v 20. stoletju, ko so prebivalci Apeninskega polotoka ponotranjili nacionalno ideologijo in potisnili v ozadje oziroma povsem opustili svoje lokalne, regionalne, imperialne in druge kolektivne identifikacije.⁹³

Kdaj točno, če sploh, je nacional(istič)ni pogled na svet popolnoma, deloma oziroma občasno preplaval Jadransko naravoslovno društvo, na tej točki ne moremo vedeti. *Bollettino*, pisma, časopisne objave, spomini in drugi viri o društvu oziroma njegovih posameznih članih sicer dajejo vtis, da je bila prevladujoč društveni jezik italijanščina – a to samo po sebi ne pove dovolj. Poleg prej omenjene Dominique Kirchner Reill⁹⁴ tudi tržaška zgodovinarica Marina Cattaruzza meni, da raba italijanščine, mestne *lingue france*, v Trstu 19. stoletja (še) ni pomenila pripadnosti italijanski naciji.⁹⁵ Še več, Reillova celo dodaja, da je »označevanje etnične ali nacionalne identitete na vzhodnem Jadranu na podlagi jezika nemogoče in zgodovinsko nepravilno.«⁹⁶ Z drugimi besedami, rabe določenega jezika ni mogoče enačiti s pripadnostjo določeni nacionalni skupnosti. V analizi tržaškega veteranskega društva je zgodovinar Laurence Cole ugotovil, da je bil jezik tržaških vojaških veteranov italijanščina, in to kljub izrazito lojalističnemu značaju tovrstnih združenj.⁹⁷ Zapisati, da je bilo Jadransko naravoslovno društvo italijansko, avstrijsko, nemško ali kaj tretjega zgolj na podlagi rabe jezika, bi bilo zato preuranjeno.

Po mnenju zgodovinarjev naj bi večina prebivalcev mesta Trst različna nacionalna občutenja prevzela razmeroma pozno. Epizode iz let 1830 in 1831, ki so za sabo pustile Mlado Italijo (Giovine Italia), so »domovini« oziroma »patriji« res nadele nov politični obraz in med mladimi na Apeninskem polotoku ustvarile s pričakovanji nasičeno atmosfero,⁹⁸ a so habsburški Trst obšle. Tudi revolucionarni leti 1848 in 1849 na identifikacijske transformacije v Trstu

⁹² Kirchner Reill, *Nationalists*, str. XVI.

⁹³ Podobne procese lahko spremljamo tudi v Habsburški monarhiji. Za slovenski primer gl. Kosi in Stergar, Kdaj so nastali. O ključnem prispevku habsburških oblastnih in uradniških praks k identifikacijskim preobrazbam in postopnemu sprejemanju nacionalnih identitetnih kategorij gl. Stergar in Scheer, *Ethnic Boxes*.

⁹⁴ Prav tam, str. XVII.

⁹⁵ Cattaruzza, *Der Migration nach Triest*, str. 194.

⁹⁶ Kirchner Reill, *Nationalists*, str. XVII.

⁹⁷ Cole, *Military Culture*, str. 223–224.

⁹⁸ Arisi Rota in Balzani, *Discovering Politics*, str. 78.

⁸⁷ *Bollettino*, 1907, str. XVIII.

⁸⁸ Graeffe, Ueber di Erscheinungszeiten, str. 303–306.

⁸⁹ *Bollettino*, 1889, str. XII.

⁹⁰ Peraldo, *Bollettino della Società*, str. 28–29.

⁹¹ Banti, *La Nazione del Risorgimento*.

nista imeli večjega vpliva.⁹⁹ Šele šestdeseta leta 19. stoletja so med Tržačane vnesla nov duh. Prebivalci mesta so bili zlasti od tedaj vse redkeje preprosto Tržačani, pogosteje pa Slovenci, Grki, Italijani, Hrvati idr.¹⁰⁰ Tudi po dognanjih zgodovinarke Marte Verginella je nacionalna pripadnost s približevanjem preloma stoletja postajala vse pomembnejša spremenljivka tržaških življenj, vendar še zdaleč ne edina.¹⁰¹ Izredno težko je določiti, kdaj točno je tržaška realnost postala nacionalno determinirana. Prevzemanje nacionalnih identifikacij namreč ni bilo premočrtno ali hitro. Do kolikšne mere so posamezniki prevzeli nacionalna čutenja, ostaja pomembno vprašanje brez dokončnega odgovora, vsekakor pa je mogoče na osnovi dozdajšnjih raziskav zaključiti, da jezikovna raba, ki je bila značilna za Jadransko naravoslovno društvo, ni bila nujno pogojena z identifikacijskimi praksami članstva.

Po letu 1914

Časovni razpon pričujočega besedila sega do začetka prve svetovne vojne, ko je bilo delovanje raznih društev po celotnem imperiju močno okrnjeno. Jadransko naravoslovno društvo ob začetku vojne ni povsem prekinilo z delovanjem, a se je med letoma 1914 in 1918 soočalo s skoraj popolno prekinitvijo svojih dejavnosti.¹⁰² Tržaški naravoslovci so po vojni počasi, vztrajno in z veliko preglavic delo nadaljevali v novem političnem kontekstu. Šele po desetletju premora so leta 1924 uspešno izdali novo številko *Bollettina*. Kot del Kraljevine Italije je povojni Trst izgubil gospodarsko vlogo, ki jo je imel kot del Habsburške monarhije. Obenem je kot del italijanske države postal manj zanimiv za različne naravoslovne raziskovalce. Obmorska lega Trsta v novi državi namreč ni bila nič eksotičnega, tudi v znanstvenem smislu ne. Več italijanskih mest se je namreč ponašalo z morskimi raziskovalnimi postajami.

Povojna usoda Trsta je pustila pečat tudi v delovanju Jadranskega naravoslovnega društva. Njegovi člani so novo italijansko oblast poskušali prepričati v smotnost oziroma nujnost finančnih vlaganj v naravoslovne raziskave. Mario Stenta je v že omenjeni knjigi leta 1925 napisal, da je Trst zoološko postajo dobil po zaslugi Dunaja. V istem besedilu je izpostavil Rim kot krivca za to, da je bila ta postaja vse od leta 1915 zaprta. Stenta je pristojne italijanske oblasti pozval, naj omogočijo njeno delovanje.¹⁰³ Italijanske oblasti so se v povojnih letih soočale z gmotnimi težavami, nemara pa so bile do tržaških naravoslovcev

tudi sumničave. Večina najaktivnejših članov Jadranskega naravoslovnega društva je namreč izobrazbo pridobila na dunajski ali na drugih avstro-ogrskih univerzah, zato so bili navajeni komunicirati tudi v nemščini. V času pred razpadom imperija so se pogosto selili iz enega urbanega središča monarhije v drugo, kar jih je delalo podobne (oblasti zvestemu) avstrijskemu uradniškemu sloju.¹⁰⁴

Kljub velikim spremembam na političnem prizorišču je Jadransko naravoslovno društvo kontinuiteto članstva ohranilo tudi po prvi svetovni vojni. Celo Marchesetti, ki je medicino študiral na Dunaju, poletne počitnice namenjal naravoslovnim ekskurzijam v vzhodne dele Translajtanije, si dopisoval z velikim naravoslovcem Georgom Schweinfurthom (1836–1925)¹⁰⁵ ter bil član cesarske komisije za raziskovanje in ohranjanje umetniških in zgodovinskih spomenikov (K. k. Zentral-Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst und historischen Denkmale),¹⁰⁶ je predsednik Jadranskega naravoslovnega društva ostal tudi v povojnem času.

Podobnim imperialnim kontinuitetam lahko sledimo tudi v primeru Mestnega naravoslovnega muzeja, ki so ga še leta po drugi svetovni vojni vodili na avstrijskih univerzah izobraženi ravnatelji – denimo Josef oziroma Giuseppe Müller (1880–1964), ki je bil rojen v Zadru, študiral v Gradcu in na Dunaju ter se potem ustalil v Trstu. Tu je Müller kot entomolog pripravljaval znanstvene prispevke in aktivno sodeloval pri aktivnostih Jadranskega naravoslovnega društva. Med prvo svetovno vojno je bil vpoklican v avstro-ogrsko vojsko, leta 1921 pa se je ponovno vrnil v Trst, kjer je nekaj let kasneje (1928) postal direktor Mestnega naravoslovnega muzeja in botaničnega vrta ter na tem položaju pričakal konec druge svetovne vojne.¹⁰⁷

Četudi je bil Trst – z njim pa Jadransko naravoslovno društvo – po vojni priključen Kraljevini Italiji, se vendarle zdi, da je tržaška naravoslovna srenja še dolgo plesala v ritmu dunajskega valčka. Avstro-Ogrska je res izginila s političnega zemljevida, vendar pa je imperialna dediščina tudi v Trstu še leta usmerjala delovanje in mišljenje lokalnih naravoslovcev.

⁹⁹ Filipuzzi, *Trieste e gli Asburgo*, str. 149–171.

¹⁰⁰ Millo, *Trieste, 1830–70*, str. 74.

¹⁰¹ Verginella, *Družbeni vzpon*, str. 72.

¹⁰² Stenta, *Per il cinquantenario*, str. 13.

¹⁰³ Prav tam, str. 17.

¹⁰⁴ Coen, *Climate in Motion*, str. 64.

¹⁰⁵ Abbattista, *Gli interessi antropologici*, str. 72–74.

¹⁰⁶ Mader, *Signor Dr. Carlo de Marchesetti*, str. 153.

¹⁰⁷ Museo di Storia Naturale, *La Storia*.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

AST – Archivio di Stato di Trieste
Luogotenenza, Atti generali

ČASOPISNI VIRI

Bollettino della Società Adriatica di Scienze Naturali in Trieste, 1875, 1876, 1878, 1880, 1882, 1883, 1886, 1889, 1890, 1895, 1898, 1901, 1907.

LITERATURA IN OBJAVLJENI VIRI

- Abbattista, Guido: Gli interessi antropologici di Carlo Marchesetti. *Carlo Marchesetti e i castellieri 1903–2003* (ur. Gino Bandelli in Emanuela Montagnari Kokelj). Trst: Editreg, 2005, str. 67–85.
- Arisi Rota, Ariana in Roberto Balzani: Discovering Politics: Action and Recollection in the First Mazzinian Generation. *The Risorgimento Revisited. Nationalism and Culture in Nineteenth-Century Italy* (ur. Silvana Patriarca in Lucy Riall). New York: Palgrave 2012, str. 77–96.
- Atwood Kofoid, Charles: *The Biological Stations of Europe*. Washington: Government Printing Office, 1910.
- Bandelli, Gino: Uvodni razmislek o naravoslovnih in paleoetnoloških raziskavah, opravljenih v Trstu v začetni fazi pozitivističnega obdobja (1866–1877). *Ludwig Karl Moser (1845–1918) med Dunajem in Trstom* (ur. Stanko Flego in Lidija Ruppel). Ljubljana: Založba ZRC, 2012, str. 13–30.
- Banti, Alberto: *La Nazione del Risorgimento: Parentela, santità e onore alle origini dell'Italia unita*. Torino: G. Einaudi, 2000.
- Biasoletto, Bartolomeo, August Vierthaler in Alberto Puschi: Congresso generale. *Bollettino*, 1886, str. III–XII.
- Biasoletto, Bartolomeo: Congresso generale. *Bollettino* 1889, str. XXXVII–LIV.
- Cattaruzza, Marina: Der Migration nach Triest von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg. *Die Moderne und ihre Krisen: Studien von Marina Cattaruzza zur europäischen Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts* (ur. Sacha Zala). Göttingen: V&R unipress, 2012, str. 83–114.
- Coen, Deborah: *Climate in Motion: Science, Empire and the Problem of Scale*. Chicago: University of Chicago Press, 2018.
- Cole, Laurence: *Military Culture & Popular Patriotism in Late Imperial Austria*. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- Filipuzzi, Angelo: *Trieste e gli Asburgo. Meditazioni fuori tempo di un mitteleuropeo italiano*. Udine: Del Bianco, 1988.
- Gandolfi, Laura: Freud in Trieste: Journey to an Ambiguous City. *Psychoanalysis and History* 12, 2010, št. 2, str. 129–151.
- Gingrich, Andre: The German-speaking Countries. *One Discipline, Four Ways: British, German, French, and American Anthropology*. Chicago: University of Chicago Press, 2005, str. 61–156.
- Graeffe, Eduard: Ueber di Erscheinungszeiten der pelagischen Hydromedusen und Acalephen im Meeresbusen der Adria bei Trieste. *Bollettino*, 1875, str. 303–306.
- Groeben, Christiane: Tourists in Science: 19th Century Research Trips to the Mediterranean. *Proceedings of the California Academy of Science* 59, 2008, št. 9 (supp. I.), str. 139–154.
- Jones, Pietro: Commemorazione dell'Illustre Sir Richard F. Burton. *Bollettino*, 1891, str. V–XXXV.
- Kirchner Reill, Dominique: *Nationalists Who Feared the Nation: Adriatic Multi-Nationalism in Habsburg Dalmatia, Trieste, and Venice*. Stanford: Stanford University Press, 2012.
- Kosi, Jernej in Rok Stergar: Kdaj so nastali »lubi Slovenci«? O identitetah v prednacionalni dobi in njihovi domnevni vlogi pri nastanku slovenskega naroda. *Zgodovinski časopis* 70, 2016, str. 458–488.
- Ličen, Daša: Razstaviti Drugega: Saidin prihod v Trst. *Glasnik SED* 58, 2018, št. 1–2, str. 5–15.
- Ličen, Daša: The Vagaries of Identification in the Società di Minerva of Trieste (1810–1916). *Traditiones* 46, 2017, št. 1–2 (supp. I.), str. 35–54.
- Mader, Brigitta: »Signor Dr. Carlo de Marchesetti, Museo di Storia Naturale in Trieste, Austria«: I Rapporti di Marchesetti con Vienna attraverso la sua Corrispondenza. *Atti della Giornata Internazionale di Studio su Carlo Marchesetti* (ur. Emanuela Montagnari Kokelj). Trieste: Civici Musei di Storia ed Arte, 1994, str. 149–166.
- Marchesetti, Carlo: Cenni geologici sull'isola di Sansego. *Bollettino*, 1882, str. 289–304.
- Marchesetti, Carlo: Note intorno ad una fanciulla della tribù degli Acca. *Bollettino*, 1878, str. 408–424.
- Marchesetti, Carlo: Processi verbali. *Bollettino*, 1895, str. XVII–XIX.
- Marchesetti, Carlo: Rodolfo Virchow. *Bollettino*, 1892, str. LXXXII–LXXXIII.
- Marušič, Branko: Die Vereinstätigkeit im österreichischen Küstenland (Triest, Görz-Gradisca, Istrien). *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band VIII, Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft 1. Teil: Vereine, Parteien und Interessenverbände als Träger der politischen Partizipation* (ur. Helmut Rumpler in Peter Urbanitsch). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2006, str. 541–585.
- Millo, Anna: Trieste, 1830–70. From Cosmopolitanism to the Nation. *Different Paths to the Nation: Regional and National Identities in Central Europe*

- and Italy, 1830–1870 (ur. Laurence Cole). New York: Palgrave Macmillan, 2007, str. 60–81.
- Peraldo, Daniela: *Bollettino della Società Adriatica di Scienze Trieste. Indici 1875–2000*. Trieste: Museo Civico di Storia Naturale, 2005.
- Reidel-Schrewe, Ursula: Freud's Début in the Sciences. *Reading Freud's Reading* (ur. Sander L. Gilman, Jutta Birmele, Jay Geller in Valerie D. Greenberg). New York: New York University Press, 1994, str. 1–22.
- Simmons, Laurence: *Freud's Italian Journey*. Amsterdam: Rodopi, 2006.
- Stenta, Mario: *Per il cinquantenario della Società Adriatica di Scienze Naturali*. Trst: Tipografia del Lloyd Triestino, 1925.
- Stergar, Rok in Tamara Scheer: Ethnic Boxes: The Unintended Consequences of Habsburg Bureaucratic Classification. *Nationalities Papers* 46, št. 4, 2018, str. 575–591.
- Syrski, Simeon: Discorso sul còmpito della Società, e sulla necessità e utilità dello studio delle Scienze Naturali. *Bollettino*, 1875, str. 3–9.
- Verginella, Marta: Družbeni vzpon slovenske elite v Trstu. *Od Maribora do Trsta: 1850–1914, zbornik referatov* (ur. Darko Friš in Franc Rozman). Maribor: Pedagoška fakulteta, 1998, str. 69–76.
- Vermeulen, Han: *Before Boas: The Genesis of Ethnography and Ethnology in the German Enlightenment*. Lincoln: University of Nebraska Press, 2015.
- Vierthaler, August: Congresso generale della Società Adriatica di Scienze Naturali. *Bollettino*, 1891, str. XXXIX–XLV.

SPLETNI VIR

- Mestni naravoslovni muzej v Trstu (*Museo Civico di Storia Naturale Trieste*), zgodovina: <http://www.museostorianaturaletrieste.it/la-storia/>

S U M M A R Y

Adriatic Society of Natural Sciences since its establishment in 1874 until the First World War

Although in the course of the nineteenth century, the city of Trieste indeed became the fourth-largest city in the Habsburg Monarchy and the empire's vital access point to the sea, it was also a city without a university. Learned societies represented public spaces that made it possible for many well-educated noble and bourgeois men to discuss, organize lec-

tures, excursions, read, and publish their works. One of such societies that strove to bring together all local natural scientists was established in 1874 under the name of *Adriatic Society of Natural Sciences* (*Società Adriatica di Scienze Naturali*). Its members were mainly devoted to exploring the flora and fauna of the Adriatic Sea, but the topics they wrote and read about, as well as researched and discussed were not limited only to the Adriatic Sea and its coasts. For example, the yearly report from 1886 stated that lectures organized in the previous year included topics ranging from the influence of water on vegetation, historical facts on botanical gardens, the olm or proteus, and ornithology to necropolises, ventilation and canalization, the influence of the moon on sea tides, and the biography of the chemist Jean-Baptiste Dumas (1800–1884). The lectures were usually organized on a weekly basis and then published in the society's bulletin (*Bollettino della Società Adriatica di Scienze Naturali in Trieste*). First issued already in 1874, the journal represented a crucial means of communication between the Adriatic Society of Natural Sciences and other similar associations, academies or institutes around the globe. The Trieste association sent its journal to dozens of other associations and received many in turn. These, along with hundreds of books related to natural sciences, were then stored in the society's library. Especially in the course of the nineteenth century, regular contacts among researchers became a regular practice. The scholars under examination seem to have held a special place in society and engaged in a thick web of communication, exchanging specimens of species, letters, but above all publications and through them ideas. In addition to the translocal connectedness of Trieste naturalists, the article at hand places emphasis on the role of language in society's daily life. More precisely, the author of the article also addresses the potential correlation between the members' language choices and the increasing attractiveness of Italian nationalism in the decades before the First World War.

(Povzetek v angleščino prevedla avtorica)

R I A S S U N T O

La Società adriatica di scienze naturali dal suo inizio nel 1874 alla prima guerra mondiale

Nel corso del XIX secolo, la città di Trieste divenne a tutti gli effetti la quarta città della monarchia asburgica e il punto di accesso vitale dell'impero al mare ma era anche una città senza università. Le società scientifiche rappresentavano gli spazi pubblici che consentivano a molti uomini nobili e borghesi

di buona istruzione di discutere, organizzare lezioni, escursioni, leggere e pubblicare le proprie opere. Una di queste società che si impegnava a unire tutti gli scienziati naturali locali fu fondata nel 1874 con il nome di *Società Adriatica di Scienze Naturali*. I suoi membri si dedicavano principalmente all'esplorazione della flora e della fauna del mare Adriatico. Tuttavia, gli argomenti di cui trattavano, scrivevano, leggevano, discutevano o su cui fondavano le loro ricerche non si limitavano solo al mare Adriatico e alle sue coste. Il rapporto annuale del 1886, ad esempio, riferiva che le lezioni organizzate nell'anno precedente avevano incluso argomenti che spaziavano dall'influenza dell'acqua sulla vegetazione ai fatti storici che riguardavano i giardini botanici, dai nuovi luoghi di ritrovamento del proteo all'ornitologia, dalle necropoli alla ventilazione e alla canalizzazione, dall'influenza della Luna sulla marea alla biografia del chimico Jean-Baptiste Dumas (1800–1884). Le lezioni erano solitamente organizzate su base settimanale e successivamente venivano pubblicate nel *Bollettino della Società adriatica di scienze naturali in Trieste*. La

rivista fu pubblicata per la prima volta già nel 1874 e rappresentava il mezzo di comunicazione chiave tra la Società adriatica di scienze naturali e altre associazioni, accademie o istituti simili in tutto il mondo. La società triestina mandava il suo bollettino a numerose altre associazioni ricevendo in cambio le loro pubblicazioni che venivano custodite nella biblioteca della società insieme a centinaia di libri di scienze naturali. Soprattutto nel XIX secolo, i ricercatori erano perennemente in contatto tra loro. Sembra che gli scienziati in questione avessero avuto un ruolo speciale nella società e che fossero coinvolti in una fitta rete di comunicazione per scambiarsi esemplari di varie specie, lettere, ma soprattutto pubblicazioni e le proprie idee. Oltre all'integrazione traslocale dei naturalisti triestini, il presente articolo pone un particolare accento anche sul ruolo della lingua nella vita quotidiana della società. Più precisamente, l'autrice dell'articolo allude anche alla potenziale correlazione tra le scelte linguistiche dei membri della società e la crescente attrattiva del nazionalismo italiano nei decenni che precederono la prima guerra mondiale.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 316.347-058.13(450.361Trst)"18/19"

Prejeto: 16. 9. 2019

Amalija Maček

dr., visokošolska učiteljica, prevajalka in tolmačka, Oddelek za prevajalstvo, Filozofska fakulteta UL, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana
E-pošta: amalija.macek@ff.uni-lj.si

Veronika Pflaum

dr., arheologinja, muzejska svetovalka, Gorenjski muzej, Tomšičeva 42, SI-4000 Kranj
E-pošta: veronika.pflaum@gorenjski-muzej.si

Ana Vilfan Vospernik

univ. dipl. iur., podiplomski pravni študij na Evropskem kolidžu, Brugge, Belgija, strokovnjakinja za pravo človekovih pravic
E-pošta: vilfana@yahoo.com

O strukturi tržaškega meščanstva v 19. in začetku 20. stoletja

Prikaz na primeru družinske zgodovine Sergija Vilfana

IZVLEČEK

Podatki avstrijskih popisov prebivalstva iz let 1880 in 1890, pri katerih so večjezični prebivalci morali izbrati en sam jezik kot svoj prevladujoči pogovorni jezik, ne odsevajo realne strukture tedanjega tržaškega prebivalstva ter prepletanja različnih etničnih in verskih skupin, ki jih je pritegnil Trst. Družinska zgodovina več generacij tržaških družin Vilfan in Jeanrenaud (od leta 1903 povezanih s poroko) že znotraj ene same ožje družine pokaže pestro etnično, versko in jezikovno povezovanje. Predstavljene slovenske meščanske družine Vilfan, Jugovic in Šavnik v izobrazbenem, poklicnem in gospodarskem pogledu ustrezajo splošnim vzorcem meščanstva v svojem času ter predstavljajo socialno enakovreden del etnično mešanega tržaškega meščanstva. Na poznejšo nacionalno opredelitev posameznih članov obeh tržaških družin so poleg družinskih vezi vplivali poklic, izobrazba, delovno okolje in kraj bivanja. Prva svetovna vojna je pomemben rez v zgodovini Trsta in življenju predstavnikov obravnavanih družin, ki sta večinoma že do konca dvajsetih let 20. stoletja, dokončno pa po drugi svetovni vojni, zapustili Trst.

KLJUČNE BESEDE

Trst, meščanstvo, 19. stoletje, začetek 20. stoletja, Vilfan, Jeanrenaud, Jugovic, Šavnik

ABSTRACT

REFLECTIONS ON THE COMPOSITION OF TRIESTE CITIZENRY IN THE NINETEENTH AND EARLY TWENTIETH CENTURIES. A DEMONSTRATION ON THE EXAMPLE OF SERGIJ VILFAN'S FAMILY HISTORY

The data from Austrian population censuses of 1880 and 1890, in which multilingual inhabitants were to select only one language as their predominant means of communication, do not reflect the real composition of the then Trieste population and the intertwining of various ethnic and religious groups that were drawn to the city. The family history of several generations of the Trieste families of Vilfan and Jeanrenaud (since 1903 connected through marriage) demonstrates highly variegated ethnic, religious, and language ties that were forged even within a family nucleus. In occupational and economic terms, the presented Slovenian middle-class families of Vilfan, Jugovic, and Šavnik lived in conformity with the overall middle-class patterns of their time and constituted a socially equivalent part of Trieste's ethnically mixed citizenry. The national affiliations that individual members of the families concerned subsequently developed were a result of not only their family ties but also of education, occupation, work environment, and place of residence. The First World War represents an important watershed in the history of Trieste and the lives of the representatives of the families under examination, which left Trieste, mostly by the end of the 1920s and definitively after the Second World War.

KEY WORDS

Trieste, citizenry, nineteenth century, early twentieth century, Vilfan, Jeanrenaud, Jugovic, Šavnik

Sergiju Vilfanu v spomin ob 100-letnici rojstva

Uvod

Namen pričujočega prispevka, ki v veliki meri temelji na prevodu članka pokojnega akad. prof. dr. Sergija Vilfana iz leta 1990,¹ je na primeru družinske zgodovine, ki obsega več generacij družin Jeanrenaud in Vilfan (od leta 1903 povezanih s poroko), prikazati etnično, versko in jezikovno kompleksno strukturo meščanstva v Trstu (*pars pro toto* celotne monarhije) v 19. stoletju ter do konca dvajsetih let 20. stoletja, ko je Josip Vilfan ml. kot zadnji predstavnik družine Vilfan zapustil Trst. Shema rodovnika, ki omogoča lažje sledenje številnim podatkom, zajema samo osebe, ki so omenjene v članku, in sega do generacije, ki je bila še rojena v Trstu (otroci Josipa in Frana Vilfana).

Raznolike biografije posameznikov vendarle pričajo o enotnem kulturnem habitusu meščanstva,² pa naj gre za življenjski slog, izobrazbo, poklicno ali ženinno izbiro. Posebno pozornost prispevek namenja statusu slovenskih meščanskih družin Vilfan, Jugovic in Šavnik ter s konkretnimi primeri odgovarja na diametralno nasprotno trditve v smislu, da je bil Trst nekoč povsem »naš«, torej slovensko mesto na slovenskih tleh,³ ali pa ravno nasprotno, da so bili Slovenci le kmetje in delavci,⁴ ki so živeli v zaledju, ne pa tudi v samem mestu, kar je večkrat politično instrumentalizirala italijanska stran. Tako je Josip Vilfan ml. poslancu Minasu, ki mu je rekel, naj se vrne tja, od koder je prišel, odvrnil, da je rojen v ulici San Michele [v Trstu, op. avtoric] in da je bil že

njegov ded tržaški mestni svetnik.⁵ V drugi polovici 19. stoletja so se postopoma izoblikovale različne narodnostne identifikacije, ki jih je zelo težko retroaktivno aplicirati na kompleksno prepletene razmere v multietnični monarhiji, katere razpad pomeni ostro cezuro na individualni in geopolitični ravni. Družinska zgodovina nazorno prikaže tesne vezi med različnimi družbenimi skupinami, ki jih statistike rade obravnavajo ločeno.

Multikulturni Trst

Trst, ki je imel ob koncu 17. stoletja znotraj mestnega obzidja okrog 4.000 do 5.000 prebivalcev, je začel doživljati pomemben gospodarski razcvet po letu 1719, ko je bil skupaj z Reko razglašen za svobodno pristanišče. Med podeljenimi privilegiji je bila pomembna predvsem pravica do ustanavljanja zavarovalnic (v dobrem stoletju jih je bilo ustanovljenih kar sedemnajst), ki so omogočale varnejšo plovbo in mednarodno trgovino z najbolj oddaljenimi deli sveta s pomočjo predujmov in zavarovalnin ter z izdajanjem delnic.⁶ Dovoljene so bile poroke med pripadniki različnih veroizpovedi, priseljenci so bili deležni imunitete pred preganjanjem zaradi gospodarskih prestopkov v drugih državah.⁷ Vse to je pritegnilo številne podjetne priseljence (predvsem iz Kranjske, Istre, Beneške republike in Lombardije), pri čemer so v prvem valu prednjačili moški, nekaj desetletij za njimi, ko so se razmere nekoliko ustalile, pa so se iz drugih delov monarhije v večjem številu začele priseljevati tudi ženske. Značaj Trsta temelji na dihotomiji med pasivnim avtohtonim patricijskim prebivalstvom ter merkantilističnimi, progresivnimi priseljenci,⁸ ki so jih avtohtoni prebivalci in tendenciozni zgodovinopisci (Cervano, Tamaro, Slataper in drugi) označevali za neomikane barbabe (ki se ne zanimajo za kulturo in znanost, temveč le za trgovanje), in to ne glede na njihovo nemško, slovansko ali siceršnje poreklo.⁹ V 18. in 19. stoletju se je v Trstu na veliko gradilo (na primer nova Terezijanska četrt), a množično priseljevanje je še vedno povzročalo visoke najemnine, skromne bivanjske in slabe higienske razmere, kar je skupaj s številnimi epidemijami in boleznimi, ki so jih prinašali pomorščaki, prispevalo k visoki smrtnosti, predvsem med otroki.¹⁰ Kljub visoki rodnosti in velikemu številu porok je tako prebivalstvo naraščalo predvsem po zaslugi migracij.

¹ Vilfan, Zur Struktur des triester Bürgertums, str. 65–74. Prevod je delo Amalije Maček, Tatjane Molk in Irene Vilfan Bruckmüller, besedilo pa so dopolnile Amalija Maček, Veronika Pflaum in Ana Vilfan Vospernik (prapravnukinje gradbenika Josipa Vilfana st. in njegove žene Gabrijele, rojene Jugovic; prvi dve sta vnukinji Sergija Vilfana, Ana Vilfan Vospernik pa je vnukinja Jože Vilfana). Prevajalke in avtorice so navedene v abecednem vrstnem redu.

Za vzpodbudo in vsebinsko pomoč se zahvaljujemo Ireni Vilfan Bruckmüller in Idi Maček Kranjc (hčerama Sergija Vilfana), mag. Tatjani Dolžan Eržen (Gorenjski muzej) za pomoč glede sitarskih družin Globočnik – Jugovic – Matajč ter dr. Tanji Žigon za arhivsko gradivo iz Beograda. Za tehnično pomoč se zahvaljujemo Gabrijelu, Agati in Miranu Pflaumu.

Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa Medkulturne literarnovedne študije (št. P6-0265), ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna, in ob podpori Gorenjskega muzeja.

² Bruckmüller, Nove raziskave.

³ Marta Verginella navaja »neovržene resnice«, ki jih je v *Ilirskem Primorjanu* jeseni 1866 objavil Franc Cegnar: »1. da je Trst slovenskega izvora in da stoji na slovenski zemlji; 2. da so bili njegovi prvi prebivalci Slovenci in 3. da so se Slovenci naselili v Trstu veliko prej kot laške rodbine«; prim. Verginella, Družbeni vzpon, str. 69.

⁴ Pahor, *Mesto v zalivu*, str. 229 – v opombi k strani 94 v romanu zapiše: »Nekoč se je nalašč razširjalo mnenje, češ da je slovenski življ na Tržaškem sestavljen iz samih proletarcev in kmetov. Ta miselnost niti zdaj (2004) ni docela odmrila.«

⁵ Rustia, Iz poslanskega delovanja, str. 47.

⁶ Prim. Costa, *Der Freihafen*, str. 122 sl.

⁷ Kalc, *Tržaško prebivalstvo*, str. 23.

⁸ Teorijo o dveh vrstah prebivalcev Trsta (avtohtoni *citadini* in priseljenci, *Borghesi*) je že v 19. stoletju postavil tržaški zgodovinar Pietro Kandler (*Storia*, str. 131–132). Dvojnost se je po njegovem opažanju izgubljala že po letu 1770 in v 19. stoletju izginila, tendenciozni zgodovinopisci pa so jo pozneje umetno obudili.

⁹ Kalc, *Tržaško prebivalstvo*, str. 19.

¹⁰ Prav tam, str. 68.

Vloga Trsta v Habsburški monarhiji je bila še posebej poudarjena leta 1857 z dograditvijo železniške proge Dunaj–Trst (Južna železnica), ko se je razmahnila tudi industrija ter izoblikoval delavski razred. Leta 1867 je Trst postal glavno mesto Avstrijskega primorja in dobil naziv »drugo mesto monarhije«, po pomembnosti torej tik za Dunajem. Leta 1890 je imel Trst 157.466 prebivalcev ter je bil za Dunajem (1,3 milijona prebivalcev) in Prago tretje največje mesto v monarhiji. Razlika med prebivalci, ki so imeli domovinsko pravico (*Heimatrechtigung*), in tistimi, ki so se v mestu rodili, a so njihovi starši prišli od drugod, se je v Trstu za 15,3 odstotne točke prevešala v prid slednjih, kar priča o množičnih migracijah.¹¹ Migracije so v veliki meri potekale znotraj monarhije, v Trst pa se je iz tujine priseljevalo največ Italijanov, predvsem industrijskih delavcev.

Trst je bil kot pristaniško mesto in kot mesto na robu večnacionalne monarhije v dveh pogledih zelo ugoden za nastanek etnično mešane družbe. Vendar uradni podatki štetja prebivalstva¹² tega na prvi pogled ne potrjujejo: v mestu Trst, njegovih predmestjih in najbližji okolici sta bila kot pogovorna jezika pomembna samo dva, italijanščina in slovenščina, medtem ko nemščina s 4–5 odstotki v letih 1880 in 1890 ne igra večje vloge. Noben drug pogovorni jezik ni presejal meje treh promilov. Pojem »pogovorni jezik« se je v avstrijskih popisnih listih prvič pojavil leta 1880 in naj bi odseval mednarodni dogovor statistikov o govorjenem oziroma maternem jeziku (*langue parlée*), avstrijske oblasti pa so ga privzele kot »pogovorni jezik« (*lingua usuale* oziroma *Umgangssprache*).¹³ Pojem »pogovorni jezik« je različna tolmačenja dopuščal že za časa Habsburške monarhije, kar je še posebej razvidno iz dogajanja okrog štetja prebivalstva v Trstu leta 1910.¹⁴ Pouda-

riti velja, da je revizija popisa pokazala, da je bila v tem času kar četrtnina prebivalcev mesta Trst Slovencev (okrog 58.000),¹⁵ kar pomeni, da je v Trstu tedaj prebivalo več slovenskih meščanov kot v Ljubljani (okrog 50.000 prebivalcev, od katerih niso bili vsi Slovenci).

Resnično stanje pa vendarle ni bilo tako preprosto, kot ga kažejo statistični podatki o pogovornem jeziku v Trstu. To dokazuje že statistika verske pripadnosti: med 144.844 osebami, ki so jih popisali leta 1880, so bili na prvem mestu katoličani, sledili so Judje (4.640), na tretjem mestu so bili neuniatski pravoslavci (1.861), na četrtem pa evangeličani s 1.052 pripadniki augsburške in 546 helvetske veroizpovedi. Podatki o srbsko-hrvaškem jeziku so očitno neskladni, saj ga je kot pogovorni jezik navedlo le 126 oseb, ko pa je bilo tedaj v mestu vendarle 1861 neuniatskih pravoslavnih vernikov. Takšno razhajanje je mogoče razložiti s tem, da so pri popisu prebivalstva vprašanje o pogovornem jeziku zastavljali samo prebivalcem, ki so sodili pod Avstrijo, vprašanje o veroizpovedi pa vsem osebami, ki so takrat prebivale na tem območju – in med temi je bilo več kot 20.000 tujcev. Rezultati popisa prebivalstva leta 1890 so podobni. Toda prav ta del tujcev, ki se je v mestu naselil in se postopoma asimiliral, je mestu Trst vtisnil svoj pečat, če pustimo ob strani občasno prisotne mornarje in trgovce, ki so popestrili podobo pristaniškega vrveža. Da je bila večina tujcev v mestu stalno naseljena, dokazuje že podatek, da je bila med njimi skoraj polovica žensk, ki, kot je znano, skoraj nikoli niso živele na trgovskih ladjah. Različne skupine prebivalstva med seboj gotovo niso bile tako jasno ločene, kot rada predstavlja statistika. Zato želimo z zgodovinsko analizo obravnavane družine¹⁶ ponazoriti najrazličnejše stike in prepletanja, ki jih statistika gotovo ne bi mogla zajeti.

Družini Jeanrenaud in Chenevière v Trstu

V naši analizi najdlje v preteklost segajo genealoški podatki dveh družin iz francoskega dela Švice, katerih potomci so se v 30. letih 19. stoletja naselili

¹¹ Hahn, Österreich, str. 178 sl.

¹² Podatki popisa prebivalstva z dne 31. decembra 1880 v državnem zboru zastopanih kronovin in dežel (*Österreichische Statistik I*); podatki popisa prebivalstva z dne 31. decembra 1890 v državnem zboru zastopanih kronovin in dežel (*Österreichische Statistik XXXII*).

¹³ Brix, *Umgangssprachen*, str. 191–202; Pletikosić, Revizije popisa, str. 478.

¹⁴ Zaradi nepravilnosti pri razdeljevanju popisnih listov in načina izvedbe štetja so tržaški Slovenci z resolucijo, ki jo je predlagal dr. Josip Vilfan (tedaj še Wilfan), zahtevali razveljavitev ljudskega štetja. Po prvih dneh prve revizije štetja je bilo zbranih dovolj dokazov, da je poslanec Otokar Rybář, slovenski politik deloma češkega rodu, vložil interpelacijo pri ministrstvu za notranje zadeve, prav tako so češki in južnoslovanski poslanci v poslanski zbornici vložili zahtevo za ponovitev štetja (Spomini dr. Josipa Vilfana, str. 179–180; Čermelj, O ljudskem štetju, str. 7–51; Pletikosić, Revizije popisa, str. 479). Tržaško cesarsko-kraljevo namestništvo je ugotovilo, da so občinski uradniki število Slovanov na več nepravilnih načinov zmanjšali z 72.000 na približno 38.000. Notranje ministrstvo je ugodilo zahtevam in dovolilo revizijo popisa, ki so jo opravili cesarsko-kraljevi uslužbenci, pri čemer so ponovno odprli približno 23.000 primerov. Državna revizija popisa je bila velika zmaga tržaških Slovencev, saj je število uporabnikov slovenskega jezika zvišala za 20.000. Po-

zneje, leta 1946, je tržaška občina na prošnjo zavezniške komisije Diegu de Castru naročila pregled revidiranega gradiva. Njegovi zaključki na podlagi vzorca so bili bližji avstrijski kot občinski (prvi) reviziji in so bili uporabljani za določitev tedanje jugoslovansko-italijanske meje. Tako je bilo (revidirano) avstrijsko ljudsko štetje iz leta 1910 pomembno v kasnejših prelomnih zgodovinskih trenutkih.

¹⁵ Spomini dr. Josipa Vilfana, str. 179.

¹⁶ Kjer v nadaljevanju ne navajamo pisnih virov, posamezni podatki večinoma izvirajo iz ustnega družinskega izročila ali pa so povzeti po matičnih knjigah. Prispevek je nastal večinoma na podlagi virov, ki jih je imel Sergij Vilfan na voljo v času nastanka izvirnega članka v nemščini. Nekatere letnice in podatki so bili sedaj dodani po spletno dostopnih genealoških bazah in biografskih zapisih, zato nekatere letnice morda niso povsem zanesljive.

v Trstu in si tu ustvarili družine.¹⁷ Družina Jeanrenaud¹⁸ se v listinah pojavlja že od začetka 16. stoletja dalje v Môtiersu pri Neuchâtelu. Abram Joseph (1716–1795) je imel enajst otrok. Kot peti se je rodil sin Daniel (1760–1840). Ta je imel deset otrok. Danielov drugorojeni otrok in hkrati najstarejši sin je bil Charles (1799–1871), imenovan tudi Charles Louis, ki je bil skoraj enake starosti kot istoimenski politik, ki je bil večkratni član švicarskega parlamenta. Charles (Louis) se je leta 1835, morda še v Švici, poročil z Louise-Marie Chenevière (1804–1888).

Družina Chenevière¹⁹ naj bi pripadala franco-skim hugenotom, izvirala pa je iz okolice Lyona. Leta 1631 so ji v Ženevi podelili meščanske pravice. Tudi njeni genealoški liniji lahko sledimo vse do 16. stoletja. Najbolj znana linija se je začela z Jérémiejevim (1602–1676) sinom Nicolasom (1650–1701?). Njegov pravnik Nicolas je bil župnik v Ženevi in leta 1793 član zmerne struje v narodni skupščini. Med njegovimi potomci najdemo med drugim avtorja teoloških spisov, bančnika in politika, pa tudi znanega zdravnika in dva pisatelja. Od Nicolasove linije se je že v 18. stoletju odcepila linija sina Pierra. Iz nje izvira leta 1804 rojena Louise-Marie Alexandrine, ki se je poročila s Charlesom(-Louisom) Jeanrenaudom.

Zakonski par Jeanrenaud-Chenevière je živel v Trstu, kjer sta bila rojena tudi njuna sinova – Adolphe (rojen 1837) in Édouard (1840–1910). Adolphe je avtor do leta 1880 segajočih genealoških tabel, ki jih je Sergij Vilfan uporabil pri pisanju izvirnega članka.²⁰ Ostal je neporočen, najverjetneje je bil matematik. Menda je izginil v Rusiji. Édouard je bil tržaški veletrgovec s kavo,²¹ kar lahko pojmuje kot nadaljevanje trenda iz 18. stoletja, ko je bila več kot po-

Édouard Jeanrenaud in njegova žena Josephine, roj. Wemmer, morda ob poroki leta 1868 ali nekoliko pozneje (družinski arhiv Sergija Vilfana).

¹⁷ V družinskem arhivu Sergija Vilfana je shranjeno genealoško drevo družin Jeanrenaud in Chenevière, ki ga je sestavil Adolphe Jeanrenaud. Kjer genealogija omenja iste osebe kot spodaj navedeni švicarski leksikon, se podatki ujemajo; to dokazuje zanesljivost rokopisnega vira.

¹⁸ *Historisch-biographisches Lexikon der Schweiz*, s. v. Jeanrenaud, str. 393.

¹⁹ Prav tam, s. v. Chenevière, str. 557–558.

²⁰ Gl. op. 17.

²¹ Priseljvanje iz Švice ni bilo neobičajno, predvsem ker je Lombardija v tistih časih segala do Lugana in predstavljala vez. Priseljevali so se predvsem moški pripadniki helvetske veroizpovedi, ki so bili večinoma trgovci, poročali pa so se (če se niso priselili že poročeni, kakor verjetno Édouardova starša) predvsem z dekleti iz okoliških krajev (Kalc, *Tržaško prebivalstvo*, str. 76). Raziskave zakonskih zvez meščanske elite v Ljubljani in Trstu kažejo, da so se trgovci večinoma poročali s približno pet let mlajšimi, tudi sicer mladimi ženskami, čeprav so bile morda manj premožne, ker so lahko pomagale v trgovini (prim. Cergol Paradiž in Selišnik, *Soprog*). Édouard kot dobro situiran trgovec, moški predstavnik helvetske veroizpovedi, s poroko s pet let mlajšo, 23-letno prebivalko Palmanove (ki pa je spet multietničnega porekla) v veliki meri posebejla statistične podatke. Nasprotno pa za intelektualce velja, da so se poročali večinoma s sovrstnicami (prav tam), kar v nadaljevanju potrjujeta na primer Josip Vilfan ml. in Fran Vilfan.

lovica tržaških trgovcev s kavo švicarskega porekla.²² Starši njegove žene Josephine Wemmer (1845–1933), s katero se je poročil leta 1868, so bili iz Palmanove, utrjenega garnizijskega mesta v Furlaniji, ki so ga zgradili Benečani. Furlanija je bila od časa napoleonskih vojn do leta 1866 del Avstrije. Édouardovega tasta, sudetskega Nemca, ki je bil čevljar, je v Furlanijo najverjetneje zanesla vojaška služba. Njegova žena je bila Furlanka.

Édouardova družina je bila sicer helvetske veroizpovedi (kalvinisti), a je bila popolnoma asimilirana pripadnica tržaškega meščanskega sloja. Ob sklepanju zakonskih zvez ni bilo nobenih zadržkov glede prestopa v katoliško ali pravoslavno cerkev. Kaže, da je družina živela na veliki nogi in se intenzivno udeleževala družabnega življenja. V spominu so ostale tedenske vožnje s kočijo po korzu, družili so se z višjimi družbenimi krogi, vrhunec tovrstne družabnosti pa je bilo po pripovedovanju druženje z nekim

²² Kalc, *Tržaško prebivalstvo*, str. 213.

Družina Jeanrenaud: Josephine in Édouard ter sedem njunih otrok. V spodnji vrsti tretja z leve je njuna hči Ida, pozneje poročena Wilfan. V času njenega otroštva je družina Jeanrenaud živela v stanovanju v palači ob Canalu Grande, pozneje pa v stanovanju na naslovu Via Ghega 2 (družinski arhiv Sergija Vilfana, foto: Miran Pflaum).

ruskim visokim knezom, čigar bojna ladja je bila nekaj časa zasidrana v tržaškem pristanišču. Pogovorni jezik v družini je bila tržaška različica beneško-italijanskega narečja, brezhibno so govorili tudi nemško in dobro francosko.

Družina Édouarda Jeanrenauda in Josephine Wemmer

Zakonca Jeanrenaud-Wemmer sta imela deset otrok, od katerih jih je sedem doživelo odraslo dobo. Njihova življenja pričajo o še bolj dinamičnem jezikovnem mešanju ter razvejanih poklicih: tretji najstarejši (preživeli) otrok in hkrati najstarejši preživeli sin, Carlo/Charles (1870–1947), je obiskoval mednarodno priznano in dobro obiskano zasebno Mahrovo trgovsko šolo v Ljubljani (ob sedanji tržnici). Skupaj z mlajšim bratom Riccardom/Richardom (1875–1942; njegov vzdevek Rikele zveni švicarsko) sta se zaposlila pri zavarovalniški družbi Assicurazioni Generali oziroma Riunione Adriatica di Sicurtà, kar odseva zgoraj omenjeni pomen zavarovalništva za gospodarski razcvet Trsta. Oba sta bila poročena z

Italijankama, potomci živijo večinoma v Italiji (eden od njih je delal v nemškem založništvu in je nazadnje živel v Švici). Do prave razvejanosti družinskih vezi pa je prišlo s porokami petih hčera.

Karoline Jeanrenaud

Najstarejša hči, Karoline/Caroline (1866–1954), se je poročila s pravnikom v upravni službi, Guidom Polleyem (1864–1932), ki je bil nazadnje okrajni glavar v Kopru. Njegov stari oče Šimen/Simon je bil še slovenski veleposestnik v bližini Trsta (v Sežani). Simonov sin – Guidov oče Alojzij (1816–1872) – je že bil pravnik in okrajni glavar; v začetku avstrijske ustavne dobe je v Gorici in na Krasu politično deloval v dobro slovenskega življa.²³ Guido in njegova družina so bili asimilirani tržaški meščani; jezikovno se je to odražalo v sočasni uporabi italijanskega tržaškega narečja in nemščine. Karoline in Guido sta imela tri otroke: Ido (Duci), Otta in Maxa. En sin je

²³ Andrejka, *Zaslužni slovenski*, str. 106–107; prim. Andrejka, Polley Alojzij (kjer je navedena tudi nadaljnja literatura).

Del širše družine Jeanrenaud 12. januarja 1906 v Trstu, verjetno v stanovanju na Via Ghega 2 (družinski arhiv Sergija Vilfana). Z leve proti desni sedijo: Édouard Jeanrenaud in njegova žena, Josephine Jeanrenaud, roj. Wemmer, Fran Wilfan, njegovi hči Gabrijela (Jela) in žena Ida Wilfan, roj. Jeanrenaud, Max Polley, njegova mama Caroline Polley, roj. Jeanrenaud, njena sin Otto in hči Ida (Duci) Polley, Louise (Sisi) Jeanrenaud; stojita Julie (Lilly) Jeanrenaud in njen brat Riccardo Jeanrenaud. Ida, Caroline, Louise, Julie in Riccardo so otroci Édouarda in Josephine, Gabrijela (Jela), Max, Otto in Ida (Duci) so njuni vnuki, Fran Wilfan pa zet.

bil zaposlen v zavarovalnici, hči Ida pa se je poročila z avstrijskim častnikom Karlom Demlom, ki je po prvi svetovni vojni v Združenih državah Amerike kot novinar tako dobro zaslužil, da je lahko pozneje kupil in vodil tovarno v tedaj češkoslovaškem delu Šlezije. Guidovi in Karolinini potomci so se čutili oziroma se čutijo Italijane, sudetske Nemce oziroma Avstrijce ali pa živijo v Združenih državah Amerike.

Adèle Jeanrenaud

Adèle (rojena 1869), druga hči zakoncev Jeanrenaud-Wemmer, se je leta 1897 poročila z romunskim mornariškim častnikom Anghelom Frunzănescu-jem. Izviral je iz družine veleposestnikov iz okolice Bukarešte, katere predniki so bili konec 18. stoletja verjetno trgovci. V Bukarešti je družina posedovala hiše v Leipziški ulici. Oče Adelinega moža, Anghel I., je kot sirota odraščal v Parizu in na Dunaju, kjer se je poročil z rusko plemkinjo Černojev (Tschernach; verjetno je na Dunaju živel v izgnanstvu). Do

smrti leta 1923 je živel v Badnu pri Dunaju. Trdila je, da je v sorodu z Beethovnom in da ima v lasti njegov klavir. Anghel I. in njegov brat naj bi si kupila papeški plemiški naslov, kar so trdili tudi za nekatere druge tržaške družine, ki so izhajale iz Jugovzhoda, o čemer bomo podrobneje govorili v nadaljevanju. Anghel I. in njegova ruska soproga sta živel od rente; živel sta razpeta med Parizom, Dunajem in Badnom.²⁴ Njun edini, leta 1870 na Dunaju rojeni sin Anghel II. se je uril v avstrijski vojni mornarici, tj. na mornariški akademiji na Reki, o čemer bo tudi še govor. Njegov sovrstnik in po pripovedovanju tudi poročna priča je bil Johann princ Liechtensteinski, ki naj bi ob koncu prve svetovne vojne kot poveljnik bojne ladje »Novara« igral pomembno vlogo pri za-trtju upora mornarjev v Kotorju.²⁵ Po poroki z Adèle

²⁴ Povzeto po družinskem izročilu, ki ga je zapisal Anghel III., v družinskem arhivu Sergija Vilfana; podrobnosti bi bilo morda treba še precizirati.

²⁵ Plaschka, *Matrosen*, str. 186 sl., 199 sl., 235–240.

je Anghel II. prestopil v romunsko vojno mornarico, kjer so ga med drugim povišali v poveljnika Donavske flote. Ustanovil naj bi tudi prvi romunski teniški klub. Njegov istoimenski sin, Anghel III. (rojen 1899, umrl leta 1977 v velikem potresu v Bukarešti), je v Nancyju študiral agronomijo in sodeloval pri izvozu romunskih kmetijskih proizvodov ter pri kmetijski upravi.²⁶ Njegova sestra Lucie/Lucia (rojena 1902) je bila poročena s pravnikom v javni upravi, ki je bil do druge svetovne vojne okrajni glavar v mestu Kišinjev (Chișinău, zdaj Moldavija). Oba otroka sta bila poliglota, imela sta se za Romuna in nista imela potomcev.

Louise Jeanrenaud

Tretja hči iz družine Jeanrenaud-Wemmer, Louise (Sisi; 1871–1957), je bila izbirčna in se je šele v poznih letih (leta 1919) poročila s Tržačanom Leonhardom Rommlom (1859–1929), ki je bil nemškega porekla, iz Memmingena. Bil je veletrgovec s kavo in sladkorjem. Louise je še dolga leta vzdrževala stike med družinskimi člani, ki so živeli razkropljeni po Evropi. Otrok ni imela.

Julie Aimée Jeanrenaud

Preskočili bomo četrto hčer Ido, ker bo o njej govor v nadaljevanju. Peta in najmlajša hči, Julie Aimée (Lilly, rojena v 80. letih 19. stoletja), se je poročila s hrvaškim častnikom Josephom/Josipom Bachom, ki je po prvi svetovni vojni postal uradnik pri jugoslovanskih železnicah. Iz Varaždina se je z družino preselil v Zagreb. Bachova sestra je po drugi svetovni vojni ostala v Trstu, kjer je tudi umrla. V Zagrebu živeti potomci družine Bach se čutijo Hrvate.

Zadnji redki predstavniki in potomci družine Jeanrenaud so v Trstu živeli še v letih po drugi svetovni vojni, danes pa jih tam ni več. Nekaj jih živi v drugih italijanskih mestih, vendar stikov s slovensko vejo ni.

Družina Wilfan v Trstu

Družina Wilfan

Družinske vezi četrte hčere Jeanrenaud, Ide (1873–1954), ki je zgoraj nismo obravnavali, segajo na Gorenjsko. Zopet se moramo vrniti v daljno preteklost. Tudi Ida se je poročila z mornariškim častnikom. Ime mu je bilo Fran in je izviral iz slovenske družine Wilfan/Vilfan. Po moški liniji lahko družini sledimo v čas bavarske kolonizacije v 12. in 13. stoletju na škofjeloškem gospostvu, ki je bilo posest bavarske freisinške škofije. Potomci bavarskih naseljencev so se sčasoma poslovenili. Na pretežno

kmečkem podeželju je bila že stoletja razširjena obrt tkanja platna, ki je malim kmetom omogočala preživetje. Iz vrst malih kmetov so pogosto izhajali tudi t. i. založniki, ki so si prislužili velike dobičke. Nekaterim so visoki dohodki, ki so jih deloma darovali v dobrodelne namene, omogočili celo vzpon v plemiški stan.²⁷ Poleg tega so se v mestu in njegovi okolici razvile delavnice, v katerih so platno barvali.

Proti koncu 18. stoletja v karloškem predmestju Škofje Loke (na naslovu Karlovec 41 oziroma danes Poljanska cesta 1)²⁸ srečamo barvarja Antona Wilfana (1755–1827), ki se je v mesto priselil iz bližnje okolice in je bil poročen z Marijo Jesenko. Z generacijo njenega sina Jakoba (rojen 1795), prav tako barvarja, se je začel vzpon družine. Poročil se je s hčerjo železarja (lastnika plavža) iz Železnikov, Jožefo Luzner (1809–1877). Jakobov brat Simon (1802–1881)²⁹ se je šolal na gimnaziji v Ljubljani, kjer je bil sošolec Franceta Prešerna, ter študiral filozofijo in teologijo na ljubljanskem liceju. Postal je duhovnik, vojni kurat, župnik, kanonik in naposled prošt v Novem mestu. V starosti je bil povišan v plemiški stan.³⁰ Plemiški naslov je poskusil prenesti na nečaka, Jakobovega sina Josipa, vendar je bila prošnja zavrnjena. Tudi Josipovi sinovi so si pozneje (leta 1908) ponovno prizadevali, da bi nasledili Simonov plemiški naslov, vendar neuspešno.³¹

Josip Wilfan st.

Barvarjev sin in duhovnikov nečak Josip/Josef (1838–1907)³² je prav tako hodil v šole, kot prvi je leta 1859 prejel štipendijo ustanove tržiškega barvarja Jožefa Peharca, namenjeno sinovom barvarjev za študij tehnike.³³ Leta 1857 se je vpisal na dunajsko Politehniko in okrog leta 1860 postal gradbeni inženir. Leta 1861 je vstopil v avstrijsko vojno mornarico in leta 1866 pod Tegetthoffom kot zastavnik sodeloval na fregati »Donau« v bitki pri Visu.³⁴ Leta 1869 je zaradi ženitne kavicije zapustil vojno mornarico in sprejel civilno službo pri Južnih železnicah, pri gradnji pristanišča v Trstu, ter se poročil z Gabrijelo Jugovic. Od leta 1874 do približno leta 1890 je bil zaposlen na Pomorski upravi v Trstu, nato je bil za nekaj let kot vodja pristaniških gradbenih del premeščen na območje Dubrovnika in Meljine, s sedežem

²⁷ Glej: Blaznik, *Škofja Loka*, str. 221–222, 326–328.

²⁸ Štukl, *Knjiga hiš*, str. 42.

²⁹ Smolik, Vilfan (Wilfan) Simon, str. 473–474.

³⁰ Pesem o njegovem grbu je napisal Miklavž Komelj: *Luč delfina*, str. 47.

³¹ Rugale in Preinfalk, *Blagoslovljeni in prekleti*, str. 201–202.

³² Vilfan, Vilfan (Wilfan) Josip, 466–467; Offentaler in Bergmann, Vilfan (Wilfan) Josip (Josef), str. 280–281.

³³ Mohorič, *Bombažna predilnica*, str. 10.

³⁴ Številni pomorščaki in pripadniki vojne mornarice so prihajali iz notranjosti monarhije, tako kot Josip Wilfan st. Prim. Marinac, *Čez morje*.

²⁶ Prim. Frunzănescu, *Evoluția*.

*Josip Wilfan st. v mladih letih, okrog leta 1866
(družinski arhiv Sergija Vilfana).*

*Gabrijela Jugovic leta 1869. Tega leta se je poročila z
Josipom Wilfanom (družinski arhiv Sergija Vilfana).*

v Dubrovniku. Po letu 1895 je zopet delal v Trstu in leta 1899 pridobil naziv višji gradbeni svetnik.

Večino poklicnega življenja je deloval kot inženir pri gradnji pristanišč od Trsta do Dubrovnika in Boke Kotorske, zlasti pa pristanišč na Reki in v Trstu. Med drugim je v dalmatinskem Stonu (na polotoku Pelješac) vodil dela med obsežno asanacijo pristanišča in gradnjo prekopa. V zahvalo je leta 1899 postal častni meščan Stona. Za vojno mornarico je od leta 1885 dalje vzpostavil priveze in uredil različna jadranska pristanišča kot postaje za torpedne čolne. V Trstu je kritiziral gradnjo pomola »Molo di Sanità«, ki se je nato res začel pogrezati, zaradi česar je prišlo celo do parlamentarne preiskave na Dunaju. Preiskovalna komisija je tako leta 1906 ugotovila in grajala, da dunajski strokovnjaki ob gradnji niso upoštevali Wilfanovih izkušenj. Josip je bil tudi izumitelj: leta 1902 je dobil patent za ležaj pri bagrih, strojih in vozovih za malto, zavarovan pred onesnaženjem.³⁵ Kot se je spominjal njegov najmlajši sin Josip, je bil oče Josip narodno zaveden, bil je član Slavjanske čitalnice v Trstu in nekaj časa njen odbornik.³⁶

Čeprav je imel ugleden položaj, je morala družina živeti precej skromno, nazadnje v najemniškem stanovanju v ulici Via Vittoria Colonna 4, zunaj nekdanjega mestnega obzidja, a še vedno v neposrednem središču mesta. Josip si je močno želel, da bi bili sinovi dobro izobraženi in situirani, pri čemer je najbolj zaupal državnim službam,³⁷ kar se po razpadu monarhije ni izkazalo za najbolje. Po smrti žene Gabrijele leta 1900 se je poročil z judovsko šiviljo Rose Melanio Kohn, rojeno leta 1872 v Galiciji, v mestu Przemysl na današnjem Poljskem, ki je po njegovi smrti 1907 očitno vsaj še nekaj časa ostala v stanovanju na tem naslovu. Sinovi Josipa Vilfana starejšega so v več let trajajočem sodnem postopku proti vdovi Rose zahtevali svoj del dediščine ter leta 1910 dosegli poravnavo. Rose je najela najboljšega judovskega odvetnika, Camilla Ara, ki jo je zastopal v italijanskem jeziku, Josip Wilfan ml. pa je v svojem imenu ter kot pooblaščen zastopnik svojih treh bratov odgovarjal v nemškem jeziku. Iz zapuščinske dokumentacije je razvidno, da je imel Josip v lasti le malo oblačil ali vrednih predmetov, imel je 320 knjig ter nekaj obveznic in privarčevanih sredstev. Sinovi so očeta pokopali v Stražišču pri Kranju poleg svoje mame.

Družini Jugovic in Šavnik iz Kranja

Josipova žena Gabrijela, roj. Jugovic (1842–1900), je izhajala iz družine podjetnikov – sitarjev – iz Stražišča pri Kranju, ki leži na ravnini med Škofjo Loko in Kranjem. Na tem območju so sita iz konjske žime

³⁵ ÖStA, KA, Conduitenlisten; ÖStA, AVAFHKA, Verkehrsarchiv, Personalakten; Attlmayr, *Der Krieg, Salvator, Über den Durchstich*.

³⁶ Spomini dr. Josipa Vilfana, str. 175.

³⁷ Prim. Vodopivec, *Educated Elites*.

Brata Franc (desno) in Leopold Jugovic, 60. ali začetek 70. let 19. stoletja (fototeka Gorenjskega muzeja).

izdelovali že od 16. stoletja dalje. Po zaslugi italijanskih trgovcev se je tržišče za sita v 17. stoletju zelo povečalo; tako je bilo treba žimo kmalu uvažati iz Bavarske, Rusije in Galicije. Okrog leta 1820 so sita izvažali v Italijo, Francijo in Turčijo, pozneje se je krog kupcev razširil še na druge dežele.

Med podjetniki, ki so kot založniki organizirali proizvodnjo in izvoz sit, je bilo tudi podjetje Bajželj (Weischel). Skoraj gotovo je obstajalo že leta 1783. Podjetje je v 19. stoletju dedovala ženska linija. Dedinja Jožefa Bajželj (1784–1844) se je leta 1800 poročila z Antonom Globočnikom (1780–1861), po rodu iz Železnikov, domnevno iz družine železarjev. Antonu je uspelo močno povečati sitarsko podjetje v Stražišču.³⁸ Po njem ga je vodil njegov zet Franc/Franz Jugovic (1810–1877), v Trstu rojeni sin trgovca iz Kranja. Franc Jugovic se je leta 1833 poročil z Globočnikovo hčerjo Franciško (1810–1875). Kot

trgovec z blagom (postal je trgovec komisionar) je z družino živel v Trstu. Njegova firma je bila *ditta di borsa*, kar pomeni, da je imel dostop do borze. Bil je ugleden meščan, izvoljen za tržaškega mestnega svetnika, leta 1848 pa je postal član tržaške meščanske garde.³⁹ Po propadu lastnega trgovskega podjetja v Trstu zaradi jamstva nekemu Benečanu je leta 1861 prevzel tastovo sitarsko obrtno podjetje v Stražišču.

Frančev brat Lorenc/Lorenz, ki je živel v Trstu, je po družinskem izročilu veliko potoval in bil eden zgodnjih zagovornikov jugoslovanske edinosti ter srbofil. Rad se je podpisoval v srbohrvaški različici svojega imena ter v cirilici kot Jugović. Ob smrti so mu na pare položili gosli z eno struno (gusle), na glavo pa posadili srbsko pokrivalo (šajkačo). Drugi Frančev brat, kranjski trgovec in industrialec Leopold (umrl leta 1877 v Aleksandriji), je ustanovil veliko hčerinsko podjetje stražiškega sitarskega podjetja v Aleksandriji. Bil je deželnozborski in državnozborski poslanec ter župan Kranja (1872–1874), zgradil pa je tudi mehanični mlin na Savi v Kranju ter moko krsta izvažal v Francijo, Anglijo, Dalmacijo in Afriko. Po propadu svojega podjetja in prodaji mlina je moral odstopiti kot župan Kranja.⁴⁰

Podjetje v Stražišču sta leta 1877 prevzeli hčeri Franca in Franciške Jugovic; mož mlajše hčere Elizabete (1849–1908) Ludvik Matajč (1846–1908, poročena leta 1880) je sodeloval pri upravljanju podjetja, starejša, Franciška (1839–1904), pa je ostala neporočena. Družina je večinoma ohranila pogovorni jezik in običaje, ki jih je imela, ko je še živela v Trstu: govorili so nemško in tržaško italijansko narečje, do določene mere tudi slovensko. Zlasti starejša solastnica Franciška je v vasi Stražišče in pri sorodstvu vzbujala pozornost s tem, da je vztrajala pri svojih meščanskih in mestnih navadah. Najstarejši brat Piero/Peter (1837–1909) se je (tako kot njegov mlajši brat Janez [1843–1871], ki je v Stražišču ustanovil prvo zadrugo) v Švici izučil za trgovca. Najprej je delal pri očetu v Trstu, nato je šel k stricu Leopoldu v Aleksandrijo.⁴¹ Svoj delež stražiškega podjetja je kmalu zapravil. Veljal je za posebneža, živel pa je kot uslužbenec deloma na Gorenjskem in deloma v Trstu. Menda je bil prostozidar. V drugem zakonu je bil poročen z Emo, Madžarko iz Debrecena. Njeno nekoliko rustikalno obnašanje – menda je v Trst prispela z volovsko vprego – je sorodstvo deloma odklanjalo, deloma pa so ga jemali s humorjem. Drugi del družine, kamor je med drugim sodila tudi poročena solastnica sitarskega podjetja Elizabeta Matajč, je bil večjezičen, toda bili so izrazito slovensko usmerjeni.

Najmlajša sestra Jugovic, Leopoldina (1852–1942), je leta 1873 postala žena lekarnarja Karla

³⁸ Žontar, Platnarstvo; Kobe-Arzenšek, *Sitarstvo*; Dolžan Eržen in Rant, *Sita*. Prim. tudi Schweizer, *Die Siebweberei*; Schweizer, *Textielhistorische Spenztochten*. Podatki o sitarski družini Jugovic po spominu Josipa Vilfana ml. so zapisani v *Jadranskem koledarju 1980* (Spomini dr. Josipa Vilfana), str. 171–172, 175.

³⁹ Spomini dr. Josipa Vilfana, str. 171.

⁴⁰ Žontar, *Zgodovina*, str. 324–325, 330, 403.

⁴¹ Spomini dr. Josipa Vilfana, str. 171.

*Karel Šavnik, 90. leta 19. stoletja
(družinski arhiv Sergija Vilfana).*

Otroci Leopoldine, roj. Jugovic, in Karla Šavnika pred letom 1897 (morda leta 1895). Zadaj stojijo Franc, Karel in Marija, na stebričku sedi najmlajša Anica, spredaj pa Janko, Leopold (umrl leta 1897 kot otrok) in Pavel. Marija se je pozneje poročila z Josipom Vilfanom ml. (družinski arhiv Sergija Vilfana).

*Leopoldina Šavnik, roj. Jugovic, s sinom Karlom, verjetno leta 1876 ali 1877
(družinski arhiv Sergija Vilfana).*

Šavnika (1840–1922), ki je bil kot dolgoletni župan Kranja (1874–1910) med drugim zaslužen za razvoj mesta in kranjske gimnazije, bil pa je tudi deželni poslanec.⁴² Šest njenih otrok je dočakalo odraslo dobo, starost pa le najmlajša hči Ana (Anica). Vsi sinovi so se odločili za intelektualne poklice: Karel Šavnik ml. (1874–1928)⁴³ je bil finančni pravnik, farmacevt in planinec Franc Šavnik (1877–1931)⁴⁴ je prevzel očetovo lekarno v Kranju, odvetnik in ljubiteljski fotograf Janko Šavnik (1881–1915)⁴⁵ je med drugim deloval v odvetniški pisarni svojega svaka Josipa Vilfana v Trstu, najmlajši, Pavel Šavnik (1882–1924),⁴⁶ pa je bil zdravnik dermatovenerolog in profesor v Zagrebu.

⁴² Prašelj, Šavnik Karel st. Lekarnar v Kranju in kranjski župan je bil tudi že Karlov oče Sebastijan.

⁴³ Prašelj, Šavnik Karel ml.

⁴⁴ Prav tam.

⁴⁵ Kambič, Dr. Janko Šavnik.

⁴⁶ Gorec, Šavnik Pavel.

Družina Wilfan ob božiču leta 1896. Sedita Gabrijela Wilfan, roj. Jugovic, in njen mož, gradbeni inženir Josip/Josef Wilfan, stojijo njuni štiri sinovi. Z leve si sledijo: mornariški častnik Alfons Wilfan, pehotni častnik Pavel Wilfan, odvetnik in politik dr. Josip Wilfan ml. ter mornariški častnik in diplomat Fran Wilfan (družinski arhiv Sergija Wilfana).

Družina Josipa Wilfana in Gabrijele Jugovic

Še ena od sestra Jugovic, Gabrijela/Gabrielle (1842–1900), se je leta 1869 poročila z omenjenim gradbenim inženirjem Josipom/Josefom Wilfanom in z njim večinoma živela v rodnem Trstu, vmes pa so se zaradi Josipove službe z družino selili tudi na Reko (tam se je rodil njun drugi sin Alfons) in v Dubrovnik. Štirje sinovi omenjenih zakoncev so pripadali isti generaciji kot zgoraj omenjene hčere družine Jeanrenaud.

Pavel Wilfan (1869–1908)

Najstarejši sin Pavel/Paul, rojen v Trstu, je maturiral v Novem mestu, nato pa študij prava na Dunaju zelo kmalu zamenjal za vojaško službo in služil v kranjskem (17.) pehotnem polku. Nekaj let je bil učitelj na vojaški šoli za kadete pehote v kraju Straß na Štajerskem, kjer je med drugim poučeval slovenščino, za leto 1907 pa vemo, da je živel v Celovcu. V prostem času je prepotoval velik del Evrope od Španije do Skandinavije. Umrli je razmeroma mlad, kmalu potem, ko je bil povišan v stotnika.⁴⁷

Alfons Wilfan (1872–1938)

Kaže, da je bil univerzitetni študij za naslednja sinova predrag, zato so ju starši vpisali na cesarsko-

-kraljevo mornariško akademijo na Reki, kamor so jo preselili iz Trsta zaradi širitve mesta. Ker se je oče udeležil bitke pri Visu leta 1866, sta imela sinova pravico do prostega mesta na tej vojaški akademiji (*ganz freier Ararialplatz*, neke vrste štipendija iz državne blagajne). To je odločitev gotovo olajšalo, morala pa sta opraviti zahtevne sprejemne izpite. Drugi sin Alfons (rojen na Reki, kjer je oče takrat služboval) je bil na mornariški akademiji v istem letniku kot zgoraj omenjeni Romun Anghel Frunzănescu ter prav tako že omenjeni princ Liechtensteinski. Alfons in Frunzănescu sta se v letih 1890–1892 kot kadeta udeležila plovbe okrog sveta na šolski ladji »Saïda«. Ekspedicija je imela (sicer ne izrecno) nalogo, da pojasni usodo habsburškega odpadnika Johanna Ortha in njegove izginule ladje. Pri Falklandskih otokih so ugotovili, da o izginuli ladji ne morejo dognati ničesar zanesljivega.⁴⁸ Alfons je sodeloval tudi pri blokadi Krete, ki je trajala od marca do konca leta 1897.

Njegov zakon, ki ga je leta 1906 sklenil z nemško govorečo hčerko nekega industrialca, Olgo Pfanhauser (umrla okoli 1930), je ostal brez potomcev. Leta 1907 je bil Alfons v Pulju, leta 1908 pa je bil vodja postaje za torpedne čolne v Trstu, kjer je izobraževal mlade kadete. Med prvo svetovno vojno je bil poveljnik častitljive bojne ladje (oklepna ladja – kazemate »Kaiser Max«) z izpodrivom 3.600 bruto registrskih ton (splavljena leta 1875), s katero pa ni bilo mogoče izvajati večjih herojskih vojaških akcij. Kljub temu je bil nekajkrat odlikovan. Proti koncu vojne je bil zad-

⁴⁷ Prim. ÖStA, KA, Conduitenliste (Haupt- und Grundbuchsblatt itd.).

⁴⁸ Marchesetti, *Die Erdumseglung*.

Učenci c. kr. deške ljudske šole v Trstu z učiteljem Antonom Železnikom. V sprednji vrsti skrajno levo stoji Fran Wilfan. Šolo je obiskoval v letih 1880–1884, kot izbirni predmet je imel tudi slovenščino (družinski arhiv Sergija Vilfana).

nji poveljnik dvajset let stare križarke »Kaiser Karl VI.«, ki je imela 6.240 bruto registrskih ton izpodri-va. Leta 1919 je bil upokojen kot kontraadmiral.⁴⁹ Pokoj je preživel v Spitalu pri Semmeringu, v kraju Rodaun pri Dunaju in nazadnje na Dunaju v I. okraju. Kot edini od štirih bratov Wilfan pa Alfons, vsaj v starosti, ni dobro obvladal slovenščine in je bil bolj nemško usmerjen. Menda so bile na mornariški akademiji med posameznimi letniki precejšnje razlike glede odnosa do nacionalnega vprašanja, gotovo pa je na njegovo usmeritev vplivala tudi poroka z ženo nemškega porekla.

Fran Wilfan (1874–1931) in Ida Jeanrenaud (1873–1954)

Tretji sin Fran (rojen v Stražišču pri Kranju, kamor je oče Josip družino poslal k tastu v oskrbo, in sicer v času, ko je ostal brez službe in je iskal zaposlitev)⁵⁰ je prav tako postal mornariški častnik. Po osnovni šoli in štirih letih gimnazije v Trstu je obiskoval mornariško akademijo na Reki. S šolsko jadrnico »Saída« je prišel do Bangkoka in Batavije, nato pa je služil na različnih ladjah. Na krovu skoraj nove križarke (tor-

pedne ladje) »Aspern« se je v času boksarske vstaje (1900–1902) udeležil ekspedicije na Kitajsko. Ker je angleška tovorna ladja »Macedonia« v Šanghaju ponesreči poškodovala ladjo »Aspern«, je ta morala dlje časa ostati v pristanišču, da so jo na stroške zavarovalnice temeljito popravili. V pismih domačim⁵¹ je kritično zapisal, da avstrijska mornarica na Daljnem vzhodu ne igra pomembne vloge, temveč da se je s svojim prihodom le osmešila. Pogrešal je (ne preveč nevarne) vojaške operacije na morju in kopnem, tožil o slabih bivalnih razmerah na krovu in o slabem zdušju, priznal, da ne ve veliko o azijskih kulturah, so ga pa zanimale, opisoval pijančevanje, droge, igre na srečo in prostitucijo v pristaniških mestih ter si želel odlikovanj, ki bi mu omogočila napredovanje in boljšo gmotno preskrbljenost. Kljub pomanjkanju je na Daljnem vzhodu nakupil zanimive okrasne predmete, ki jih je sproti pošiljal domov.⁵²

⁵¹ Pisma je iz arhiva dedičev Sergija Vilfana izbrala in iz nemščine prevedla Veronika Pflaum za publikacijo: Marinac, *Čez morje*, poglavje, posvečeno Franu Vilfanu, str. 91–98, kjer so objavljeni odlomki.

⁵² V letih 2016 in 2017 predstavljeno na razstavi *Čez morje na nepoznani daljni vzhod*, ki jo je pripravila Bogdana Marinac iz Pomorskega muzeja Piran in je bila na ogled tudi v Parku vojaške zgodovine v Pivki (Marinac, *Čez morje*, str. 91–98 in passim). Tudi v tem pogledu je bil Fran tipični predstavnik tedanjega (ne samo tržaškega) meščanstva, ki si je prostore rado okraševalo z azijskimi predmeti. Prim. stalno postavitev

⁴⁹ ÖStA, KA, Conduitenliste; prim. tudi mornariške almanaha, na primer *Almanach für die k. u. k. Kriegsmarine* 22.

⁵⁰ Spomini dr. Josipa Vilfana, str. 172.

*Fran Wilfan okrog leta 1900
(družinski arhiv Sergija Vilfana).*

*Ida Jeanrenaud, pozneje poročena s Franom Wilfanom,
okrog leta 1900 (družinski arhiv Sergija Vilfana).*

Leta 1903 je Fran s činom poročnika bojne ladje 2. reda postal rezervist, iz vojne mornarice je prestopil v civilno službo pri Evropski donavski komisiji (CED) ter postal pristaniški kapitan v Sulini⁵³ – v srednjem rokavu donavske delte v današnji Romuniji. Tako mu ni bilo treba plačati varščine, ki so jo morali položiti častniki ob poroki za primer, da bi v vojni umrli in bi bile njihove vdove preskrbljene, ter se je lahko oktobra tega leta v Trstu poročil s prej omenjeno Ido Jeanrenaud.⁵⁴ Pristaniški kapitan v Sulini je ostal do januarja 1919, pozneje pa je dal odpoved. Predvsem v času službovanja v Sulini je prejel več odlikovanj, med drugim viteški križec reda Franca Jožefa, odlikovanje reda sv. Save III. stopnje ter odlikovanji ruskega carja in romunskega kralja. V Sulini sta se rodila Franova in Idina starejša otroka, Gabri-jela (Jela; 1904–1963) in Igor (1906–1985).

⁵³ »orientalskega« meščanskega salona v muzeju Civico Museo D'Arte Orientale.

⁵³ V tej vlogi ga je ovekovečil njegov vrstnik, romunski pisatelj Eugeniu Botez (1874–1933) v romanu *Europolis*, ki ga je leta 1933 izdal pod psevdonimom Jean Bart. Na več mestih kot stranska oseba nastopa pristaniški kapitan (vendar brez navedbe imena), označen kot izredno razgledan in izobražen mož. Tudi Botez je bil mornariški častnik, v letih 1909–1918 je služboval v Sulini kot mornariški komisar, pozneje pa je postal tamkajšnji luški kapitan.

⁵⁴ Krščena je bila kot evangeličanka helvetske veroizpovedi, njeni otroci pa kot katoličani.

Po vstopu Romunije v vojno leta 1916 je bil Fran kot avstrijski državljani daljši čas zaprt (od avgusta 1916 do marca 1918 – najprej v taborišču, nato pa od junija 1917 do marca 1918 v preiskovalnem zaporu), marca 1918 pa je bil vpoklican v vojsko, kjer je dočkal konec vojne. Njegova družina je ta čas preživela v Odesi, kamor je bila deportirana. Idi je uspelo rešiti nekatere predmete iz Azije, po pričevanjih pa je bilo še mnogo več dragocenih predmetov uničenih in izropanih iz zapečatenе sobe v Sulini, medtem ko je bila družina v izgnanstvu. Po prvi svetovni vojni in odpovedi službe v Sulini je družina Frana Wilfana ostala brez doma in premoženja. Vrnili so se k sorodnikom v Trst, kjer se je aprila 1919 v Narodnem domu v stanovanju Franovega mlajšega brata Josipa rodil Sergij (1919–1996), tretji otrok Frana in Ide.⁵⁵ Po požigu Narodnega doma 13. julija 1920 so zopet ostali brez strehe nad glavo ter bivali pri znancih in sorodnikih v dvorcu (gradu) Lisičje pri Škofljici (lastnica dvorca je bila takrat Mary Lloyd iz Trsta,

⁵⁵ Prepis njegovega rojstnega in krstnega lista med drugim hrani Arhiv Jugoslavije v dosjeju Frana Vilfana (AJ, fond 334, Ministarstvo inostranskih poslov Kraljevine Jugoslavije, fasc. 141, jedinica opisa 464, Personalni dosjeji, Fran Vilfan AJ-334-141-464). Njegovo polno ime se je glasilo Sergius Josephus Aloisius Jaroslav. Sergius/Sergij je zavetnik Trsta, kar nakazuje na kraj rojstva, kamor se je družina zatekla po prvi svetovni vojni. Njegov stric Josip Vilfan ml. ni bil le njegov krstni boter, temveč tudi vzornik v osebnem in poklicnem pogledu ter skrbnik po smrti brata Frana leta 1931.

Otroci Ide, roj. Jeanrenaud, in Frana Wilfana: Gabrijela (Jela), Sergij in Igor, grad Lisičje, leto 1920
(družinski arhiv Sergija Wilfana).

verjetno družinska prijateljica), Kranju, Škofji Loki in Varaždinu.

Fran je obvladal več jezikov – v času šolanja se je poleg nemščine in slovenščine učil še latinščino, staro grščino, italijanščino, hrvaščino in angleščino, med poznejšim službovanjem pa se je naučil še romunsko in srbsko, tekoče je govoril tudi francosko. V letih šolanja in aktivnega službovanja v mornarici si je z očetom in brati dopisoval v nemščini. Pozneje je, kot je nekje sam zapisal, glede narodne zavesti nanj močno vplival njegov slovensko zavedni mlajši brat Josip. V družini Frana in Ide so za vsakdanje družinsko sporazumevanje vzporedno uporabljali več jezikov – italijansko tržaško narečje, nemščino, francoščino in slovenščino. Fran in Ida sta se pogovarjala v francoščini, dopisovala sta si v nemščini, redkeje v francoščini; Ida je s starejšima otrokoma govorila in si dopisovala v italijanskem tržaškem narečju, z najmlajšim Sergijem je govorila v nemščini, z vnuki (Sergijevimi otroki) pa v skromni slovenščini. Fran je s svojimi otroki govoril slovensko, tudi ti so se med seboj sporazumevali v slovenščini.

Po prvi svetovni vojni je bil Fran krajši čas član Narodnega sveta v Trstu (od 1. februarja do 10. marca 1919), nato (od aprila do oktobra 1919) jugoslovanski strokovnjak za vprašanja Donave pri pariški mirovni konferenci (v pomorski sekciji jugoslovanske delegacije, odseku za trgovino in mornarico) ter končno do smrti leta 1931 predstavnik Jugoslavije (namestnik stalnega delegata) pri Mednarodni do-

navski komisiji (CID) v Budimpešti, Bratislavi in na Dunaju, in sicer na položaju generalnega konzula.⁵⁶ V personalni mapi ministrstva za zunanje zadeve v Arhivu Jugoslavije so shranjena letna službena poročila za leta 1925–1930. Pri vseh kriterijih dosega najboljše ocene, pohvale požrtvovalnosti, samoiniciativnosti, prijaznosti in uvidevnosti do kolegov, nikdar ni bil kaznovan, nikdar bolan ali odsoten. Podobno kot njegov oče izpričuje popolno predanost poklicu, vendar je bil iz političnih razlogov ob razpadu monarhije kar nekaj let zaposlen le kot honorarni sodelavec; šele od leta 1925 je bil zaposlen redno,⁵⁷

⁵⁶ Vilfan, Vilfan (Wilfan) Fran; Bergmann, Vilfan (Wilfan), Fran (Franz); Marinac, *Čez morje*, str. 91–98.

⁵⁷ V dopisu z dne 16. maja 1925, napisanem v Bratislavi na pisemskem papirju tamkajšnjega Veleposlaništva kraljevine in naslovljenem na jugoslovansko ministrstvo za zunanje zadeve, Fran v srbskem jeziku natančno opiše, kako mu je zunanje ministrstvo monarhije obljubilo, da ga bodo v času diplomatskega delovanja za Evropsko donavsko komisijo še vedno vodili tudi v registru zaposlenih članov vojne mornarice, da bo imel možnost povratka v primeru ukinitve komisije in napredovanja v višje čine na podlagi delovne dobe kot njegovi kolegi iz komisije za reko Prut ter da bo tudi za ta leta nekoč prejel pokojnino. Ob razpadu monarhije dana ustna obljuba seveda ni pomenila ničesar več. Fran pravi: »Moja je namera bila ta, da se vratim posle odsutnosti odprilike od 16–18 godina, kad bi moji raniji drugovi postigli čin kapetana bojnog broda (pukovnika), ali mi je svetski rat premetio moje račune.« – Hude težave je imel tudi ob prehodu iz avstrijske v jugoslovansko državno službo. Ko je bil leta 1919 imenovan za člana Mednarodne donavske komisije, je bil prepričan, da so njegovi prošnji za stalno zaposlitev v vojski Kraljevine Ju-

a je družina v vseh medvojnih letih finančno težko shajala. S Franom se je selila v Bratislavo, na Dunaj in končno iz finančnih razlogov leta 1929 v Dubrovnik, kjer je bivala tudi v času Franove smrti v Nici 1. maja 1931. Po njegovi smrti se je družina nastanila in ostala v Ljubljani.

Franova hčerka Jela je delala v različnih (tudi tržaških) zavarovalnicah in ostala z materjo Ido do smrti. Nikdar se ni poročila. Sin Igor je bil profesor prava v Mariboru. Mnogo mlajši sin Sergij pa je doktoriral iz prava na Univerzi v Ljubljani, bil leta 1942 pol leta interniran v taborišču Gonars, se leta 1943 poročil z doktorico prava Marijo Rueh (1918–1998), se kot profesor na Pravni fakulteti Univerze v Ljubljani posvečal predvsem slovenski pravni zgodovini, predsedoval Mednarodni komisiji za zgodovino mest ter bil redni član SAZU in drugih akademij. Bil je kozmopolit in poliglot ter jezikovno senzibilen pravni strokovnjak kot njegov stric, v nasprotju z njim pa se je izogibal politiki. Bil je navdihujoč mentor mlajšim generacijam slovenskih pravnikov in zgodovinarjev, predvsem pa je bil predan oče in stari oče.

Fran in Ida sta bila pokopana na pozneje ukinjenem šmartinskem pokopališču v Stražišču pri Kranju, tako kot pred tem že Franovi starši, Gabrijela, roj. Jugovic, in Josip Wilfan, ter Franov starejši brat Pavel.

Josip Wilfan/Vilfan ml. (1878–1955) in Marija Šavnik (1879–1918)

Potem ko je bila prvim trem sinovom Gabrijele in Josipa Wilfana zagotovljena eksistenca v avstrijskih častniških krogih, je četrti in najmlajši sin Josip⁵⁸ (rojen v Trstu na ulici San Michele) lahko ustregel očetovi želji in študiral pravo. Tako bi sin kot pravnik lahko postal uradnik in kasneje dvorni svetnik, česar si je njegov oče želel že zase, a kot inženir tega ni mogel doseči. Josip je študij prava na Dunaju leta 1901 dejansko zaključil z doktoratom, a je očeta razočaral, ko se je odločil, da postane odvetnik, kar zopet

goslavije ugodili, a ni bilo tako, zato je že leta 1920 zaprosil za redno službo. V citiranem dopisu tako prosi, da se mu prizna okrog 14 let v vojni mornarici in 15 let v Evropski donavski komisiji ter upošteva okrog 5,5 leta, ko je bil brez službe. Redno službo je dobil šele leta 1925, nekaj let službovanja v avstrijski mornarici in pri Evropski donavski komisiji pa mu je bilo retroaktivno priznanih leta 1929. – Dokument št. 3634 z dne 1. julija 1931 mu po smrti kot pokojninsko osnovo vsega skupaj priznava le 23 let delovne dobe, zaradi česar je vdova prejela pokojnino, ki je bila za eno tretjino nižja od moževih prihodkov, ko je bil še živ in s katerimi so že tako težko shajali (AJ, fond 334, Ministarstvo inostranskih poslov Kraljevine Jugoslavije, fasc. 141, jedinica opisa 464, Personalni dosjeji, Fran Vilfan AJ-334-141-464). Vse to navajamo kot individualno ponazoritev, kako ostro sta v življenja sposobnih in nadvse prizadevnih državnih uradnikov zarezala prva svetovna vojna in razpad monarhije.

⁵⁸ Pelikan, *Josip Vilfan v parlamentu*; Bajc (ur.), *Josip Vilfan*.

*Josip Vilfan ml. oktobra 1927
(družinski arhiv Sergija Vilfana).*

ni omogočalo naziva »dvorni svetnik«. Po zaključku študija je bil praktikant na sodišču v Trstu, nato je prakso nadaljeval pri odvetniku Laginji v Pulju ter kasneje pri odvetnikih Pretnarju in Fillinichu v Trstu. Svojo odvetniško pisarno je odprl leta 1908.

Tudi Josip je bil poliglot. Zahvaljujoč šolanju in študiju v Trstu, Dubrovniku in na Dunaju je poleg slovensčine obvladal nemščino, italijanščino ter hrvaščino in srbsčino, izvrstno pa je znal tudi latinščino, staro grščino, angleščino (zasebne lekcije pri Jamesu Joyceu v Trstu in Pulju), francoščino ter kasneje v življenju tudi ruščino. Tako jezikovno kot glede znanja je bil zahteven do kolegov in družinskih članov.

Po vrnitvi v Trst leta 1904 se je Josip poleg odvetniškega dela vsestransko vključil v življenje slovenske in slovanske skupnosti ter sodeloval pri njenem političnem, gospodarskem, finančnem, kulturnem in telesnokulturnem (Sokol) vzponu, ki ga je nasilno prekinila prva svetovna vojna, potem ko je Trst postal italijanski, pa ga je hudo prizadel fašistični pritisk v dvajsetih in tridesetih letih prejšnjega stoletja ter za časa druge svetovne vojne. Vojna vihra in težki časi so se odrazili ne samo v Josipovem poklicnem, temveč tudi zasebnem življenju.

Otroci Marije, roj. Šavnik, in Josipa Vilfana ml. v začetku 20. let 20. stoletja: zadaj z leve stojijo Gabrijela (Jela), Joža in Janka, spredaj Draško (brani Ana Vilfan Vospernik).

Leta 1905 se je poročil s sestrično Marijo Šavnik (1879–1918), hčerjo Leopoldine in Karla Šavnika, iz Kranja. Odraslo dobo so dočakali trije njeni otroci: oblikovalka in kostumografinja Gabrijela (Jela; 1906–1998),⁵⁹ pravnik, politik in diplomat Joža (1908–1987)⁶⁰ ter zdravnik, profesor ginekologije in olimpijski plavalec Draško (1914–1996).⁶¹ Dve hčerki sta umrli v otroških letih: Janka (1910–1924) in Marija (1916–1917). Vsi otroci so bili rojeni v Narodnem domu v Trstu, kjer so živeli do matrine prerane smrti zaradi španske gripe, nato pa pretežno pri starih starših v Kranju, kjer je imela posebno vlogo pri njihovi vzgoji materina sestra Anica Emmer, roj. Šavnik, in drugod (na primer na Dunaju, v Rimu in Ljubljani). Čeprav so bili zaradi Josipove vpetosti v delo otroci pogosto fizično ločeni od očeta, so se redno videvali, tudi v Trstu, ter ostali močno povezani. Bil je skrben oče in vpleten v vse pomembnejše odločitve.

Josip se je začel politično udeleževati leta 1906, pri 28 letih, kot tajnik liberalnega političnega društva Edinost in kasneje njegov predsednik, od leta 1910 do ukinitve Edinosti (ki jo je po novembru 1920 ne-

posredno podpirala vlada Kraljevine Jugoslavije) leta 1928. V tej vlogi in kot odvetnik je bil gonilna sila pri pripravah in zahtevah za revizijo avstrijskega ljudskega štetja leta 1910.⁶² Pozneje je rad pripovedoval, da so se Slovenci ob reviziji organizirali v različnih pisarnah, spremljali zakonodajo ter v tedanjem Trstu naštel kar 70.000 do 80.000 Slovencev (kot smo že omenili, je revizija priznala 58.000 Slovencev). Revizija popisa, ki so jo dosegli po pravni poti, je Josipu po lastnih besedah utrdila vero v pravno državo.

Kot politik se je sprva udeleževal v tržaškem mestnem svetu, nato pa dva mandata kot poslanec v rimskem parlamentu (1921–1928). Iz njegovih spisov in pisem je razvidno, da je vseskozi verjel v institucijo države, ki mora zagotavljati pravice vsem državljanom, tudi manjšinam. V pozitivističnem zaupanju v črko zakona je večkrat osebno govoril z Mussolinijem in predal 13 spomenic, da bi dosegel boljši položaj za vse slovanske manjšine v Trstu, vendar je podcenjeval nevarnost fašizma in zaradi smrtne nevarnosti moral čez noč emigrirati na Dunaj. Marsikdo je v tistem in poznejšem času njegovo delovanje označil za pomembno in pogumno, vendar premilo, čeprav je z današnjega vidika še kako aktualno.⁶³ Za časa delovanja v italijanskem parlamentu se je vključil v Interparlamentarno unijo. Vseskozi je ohranil tudi tržaško odvetniško dejavnost. Zadnji njegov družabnik je bil Boris Furlan,⁶⁴ ki je vodil posle vse do prevzema novega odvetnika.⁶⁵ Josip je bil v tržaško odvetniško zbornico vpisan do leta 1930.

Vidno vlogo je imel tudi na področju slovenskega narodnega gospodarstva v Trstu, še posebej pri Hotelski delniški družbi Grljan-Miramar, Tržaški posojilnici in hranilnici (TPH) ter Jadranski banki, pa tudi pri Narodnem domu, ki je bil simbol⁶⁶ slovenske in tudi širše slovanske prisotnosti v Trstu. Izgradnja večnamenske prestižne palače po načrtih arhitekta Maksa Fabianija je bila edinstvena tudi v tedanjih evropskih okvirih; vključevala je hotel, kavarno, telovadnico, pisarne in stanovanja, imela je dvigala. Lastnica Narodnega doma, ki je bil dograjen leta 1904, je bila TPH.

Požig Narodnega doma 13. julija 1920 je bil hud udarec dotlej živahni vsestranski dejavnosti slovenske

⁵⁹ Spomini dr. Josipa Vilfana, str. 179–180 in op. 14.

⁶⁰ Josip je pravno izobrazbo pridobil in se pravno udeleževal v intelektualno zelo plodnih časih avstro-ogrske monarhije, ki so po zaslugi številnih posameznikov botrovali razvoju prava na mnogih področjih po drugi svetovni vojni, tudi glede genocida in hudodelstva proti človeštvu. Avtorji Josipa opisujejo kot vizionarja, posebej na področju manjšinskega prava in razmišljanj o evropskem pravu, ter navajajo, da je zgodovina njegovim načelom pritrčila še pol stoletja po njegovi smrti (Pelikan, Prerez življenja, str. 16–18).

⁶¹ Verginella, Topografija, str. 102.

⁶² V istih prostorih ima sedaj odvetniško pisarno tržaški odvetnik Peter Močnik. Od odprtja Vilfanove pisarne je odvetniška dejavnost neprekinjeno v rokah odvetnikov slovenske skupnosti; gre za najstarejšo tržaško odvetniško pisarno.

⁶³ Volk, Simbolni naboj, str. 101.

⁵⁹ Šelih et al., *Pozabljena polovica*, str. 440–442.

⁶⁰ Dr. Joža Vilfan.

⁶¹ Gorec, Vilfan, Draško.

Narodni dom v Trstu po požigu 13. julija 1920. Levo zgoraj ob vrhnjem nadstropju stavbe je Josipova hči Jela z zvezdico označila lego očetovega stanovanja in na zadnjo stran fotografije zapisala: »Stanovanje našega očeta dr. Josipa Vilfana je zaznamovano z zvezdico: 4 okna na trg (Piazza Caserma), 2 okni v ulico, ki se je imenovala takrat Via Galatti.« Tu so bili rojeni vsi Josipovi otroci in njegov nečak Sergij (družinski arhiv Sergija Vilfana).

in širše slovanske skupnosti ter družinska tragedija,⁶⁷ saj je zgorelo Vilfanovo stanovanje, torej vse imetje, bogata knjižnica ter akvareli Josipa starejšega, kakor tudi odvetniška pisarna v isti stavbi.⁶⁸ Tudi Josipove pisarniške prostore na sedanji ulici XXX Ottobre št. 13 (prej Via della Caserma), ki jih je leta 1915 skupaj s svakom najel kot podružnico svoje pisarne in jih imenoval »pisarnica«, so fašisti razdeljali istega dne kot druge vitalne prostore slovenske skupnosti. Po požigu Narodnega doma je deloval le še v tej podružnici, kjer je občasno tudi bival. Vsi tedanji poskusi za povrnitev moralne in materialne škode so propadli. Spomin na požig in simbolni pomen Narodnega doma za (žal pogosto preveč razslojeno) slovensko skupnost

⁶⁷ Govor Josipa Vilfana na seji rimske zbornice 23. junija 1921 v osebni stvari proti poslancema Giunti in Pogatschnigu: »Pravijo ... da ste Vi na trgu Edinstva govorili govor, ki je pogljal množico, da je šla pred Hotel Balkan in ga napadla. Če je to res, moram priznati, da bi morda ne smel govoriti, ker v tisti hiši je bilo moje stanovanje, in tam so bili rojeni moji otroci. S tistim domom so zvezani moji najdražji spomini. Vi ste zažgali tisto hišo!« (Pelikan, *Josip Vilfan v parlamentu*, str. 281).

⁶⁸ Vilfan Vospernik, Spomini.

v Trstu pa ostajata živa tudi skoraj 100 let kasneje. 19. člen (Vrnitev nepremičnin) italijanskega Zaščitnega zakona o slovenski jezikovni manjšini št. 38/2001 med drugim predvideva, da se v poslopju Narodnega doma namestijo tudi kulturne in znanstvene ustanove slovenskega jezika, kar pa je bilo do sedaj le deloma uresničeno.

Po odhodu na Dunaj leta 1928 se je Josip posvetil kongresu, namenjenemu organiziranim narodnostnim skupinam v različnih evropskih državah, ali na kratko: Kongresu evropskih narodnosti. Med letoma 1925 in 1938 je bil predsednik tega gibanja. Navzlic vsem udarcem usode se je kot pravnik starega kova po lastnih besedah vedno zavzemal za sožitje med narodi. Zaradi priključitve Avstrije Nemčiji se je leta 1939 umaknil v Beograd, kjer je živel do smrti leta 1955.⁶⁹ Podobno kot njegov oče se je kot vdovec ponovno poročil, do smrti pa je ohranil stike tudi z nečakom Sergijem. Pokopan je v Ljubljani.

Prisotnost Wilfanov v Trstu se je končala po prvi svetovni vojni, dokončno leta 1928, ko je Josip emigriral na Dunaj. Vnuki, pravnuki in prapravnuki pristaniškega gradbenega inženirja Josipa Vilfana se prav tako kot potomci kranjskega lekarnarja Karla Šavnika večinoma čutijo Slovence. Nihče od njih ne živi več v Trstu, življenjska pot pa jih je poleg Slovenije odpeljala v različne evropske države, v ZDA ter tudi zopet v mornariške vode.⁷⁰ Tudi v četrti in peti generaciji sta živa spomin in povezanost s Trstom.

Nadaljnje družinske povezave

Seznam etničnih skupin, zastopanih v doslej predstavljenih pestrih družinskih vezeh, ki so se pletle okrog Trsta kot središča, bi lahko ob podrobnejšem pregledu še dopolnili z nadaljnjimi osebami, ki ponazarjajo živopisno strukturo prebivalstva tega mesta. Poleg že omenjene Judinje Rose Melanie Kohn, ki se je po smrti Gabrijele Jugovic poročila z vdovcem Josipom Wilfanom st., lahko omenimo prav tako priženjeno estonsko Rusinjo pravoslavne vere (vdovec Josip Vilfan ml. se je leta 1932 na Dunaju poročil z ločenko Jevgenijo/Eugenie [Ženjo] Ammende [1895–1963; roj. Sorokin v Talinu])⁷¹ in priženjenega Čeha v Kranju (najmlajša hči Leopoldine in Karla Šavnika, Anica [1893–1970], se je poročila z gradbenim inženirjem Františkom/Francem Emmerjem [1885–1968], ki je služboval v Kranju). Lahko bi naštevati še naprej.

Še bolj pester pa je bil krog oseb, s katerimi so zgoraj navedene družine imele tesne stike: družina Jeanrenaud je imela na primer slovensko kuharico. Njihov dober prijatelj, tržaški podjetnik, trgovec in

⁶⁹ Čermelj in Marušič, Vilfan (Wilfan) Josip. O njegovem arhivu: Vilfan, The Archives.

⁷⁰ »In famiglia tutti hanno la religione del mare«, lepo zapiše Elisabetta Rasy, *Una famiglia in pezzi*, str. 89.

⁷¹ Prim. Vilfan, Spomini na deda.

Bratje Wilfan z očetom leta 1900, pred Franovim odhodom na intervencijo proti »boksarjem« v Vzhodno Azijo. Z leve stojijo Fran, Josip in Alfons, sedita Pavel in oče Josip (družinski arhiv Sergija Vilfana).

Partija kroketa v romunski Sulini avgusta 1918. Igrali so Franova hči Gabrijela (Jela) Wilfan in njen bratranec Anghel (Lulu) Frunzănescu (stojita na levi) ter Frana, Bebi, Gigica in Jeanette, kot je na zadnjo stran fotografije zapisala Jela (družinski arhiv Sergija Vilfana).

industrialec Ioannis/Johannes/Giovanni Economo, ki je bil po rodu Grk, je menda zase in za svoje dediče od papeža kupil (najverjetneje leta 1904) baronski naslov. Angelo Ara ugotavlja, da je bila jezikovna zmešnjava v tej družini še posebej izrazita, vendar prej izjema kot pravilo.⁷² Kot pa kaže naša študija, to v Trstu takrat ni bila redkost. Ioannisov sin, nekoliko posebni baron Constantin Alexander Economo (1876–1931),⁷³ sicer priznani psihiater, nevrolog in pilot, je bil leta 1903 poročna priča Frana Vilfana in Ide Jeanrenaud.⁷⁴ Constantinova soproga Eleonora Glaser (1888–1965), v Trstu rojena hči slovenskega jezikoslovca Karla Glaserja⁷⁵ in poljske plemkinje, se je od njega kmalu ločila in se v drugem zakonu poročila s hrvaškim politikom Stankom Šverljugo (1880–1958). V letih 1924–1934 je bila dvorna dama jugoslovanske kraljice Marije Karađorđević in se nastanila na Bledu, kjer je imel kralj Aleksander poletno rezidenco. Gospa Šverljuga si je vilo na Bledu dala prizidati po načrtih arhitekta Jožeta Plečnika.

Sklepi

Čprav je bil namen te študije predstaviti do sedaj zbrane družinske podatke, želimo ob koncu v zvezi s predstavljenim vendarle podati nekaj splošnih hipotez in ugotovitev, ki so lahko izhodišče za nadaljnje raziskave:

1. Slovensko zgodovinopisje še ni dovolj raziskalo vloge slovenskega meščanstva v Trstu,⁷⁶ pa tudi meščanstva na splošno, saj časi temu niso bili naklonjeni.
2. Kaže se potreba po podrobni analizi družbeno-kulturnega vpliva medvojnega eksodusa slovenskih meščanov iz Trsta na Trst in matično Slovenijo.⁷⁷ Slovenci so igrali pomembno vlogo pri kulturnem in političnem, pa tudi pomorsko-trgovskem razvoju Trsta. Zaradi multikulturnega, kozmopolitskega vzdušja v Trstu do prve svetovne vojne lahko sklepamo, da so bili tudi slovenski meščani v Trstu bolj odprtega duha, poslovno drzni in politično pogumnejši od sodobnikov v Ljubljani.
3. Pogovorni jezik, ki ga navaja statistika, ne odraža dvo- ali večjezične realnosti krogov, ki so večinoma živeli v mestih. V statističnih tabelah so jezikovne skupine predstavljene ločeno, v vsakdanjem življenju pa so se pogosto pomešale v najrazličnejših kombinacijah, celo znotraj iste družine.
4. Pogovorni jezik družin se pogosto ravna po pogovornem jeziku žene/matere, pa čeprav so imeli moški pravico, da pri popisih prebivalstva samovoljno vnesejo podatek o pogovornem jeziku tudi za ženo in celo zaposlene.⁷⁸
5. Obravnavani zakonski pari potrjujejo ugotovljeni vzorec (Cergol Paradiž, Selišnik) porok za višje meščanske sloje v Ljubljani in Trstu: trgovci si večinoma izbirajo mlajše žene, ki bodo lahko partnerke svojih let, mlajše ali starejše le eno do dve leti.
6. Izobraženci se v jezikovno-nacionalnem pogledu redkeje asimilirajo kot trgovci, posebej tedaj, ko gre za asimilacijo z bolj uveljavljeno nacijo. Izobraženec si lažje privoščiči, da nastopa kot član manjšinske skupine ter se bo lažje odločil za takšno držo. Slovensko meščanstvo se v Trstu izkaže za element upora in ne bidermajerske apolitičnosti.
7. Posamezniki so se vzpenjali po družbeni lestvici s pomočjo premoženja svojih staršev, s priženjenim premoženjem, izobrazbo ter poklicem, v katerem so bili pogosto nadpovprečno uspešni, lojalni in ambiciozni. Zdi se, da se meščanom ugled in poklicni status pogosto zdita pomembnejša od plačila.
8. Trgovski, zavarovalniški in pomorski razcvet Trsta je pomenil priložnost, a tudi veliko tveganje. Marsikdo je v pretresih v začetku 20. stoletja izgubil vse. Opazno je, da vsaj v primeru družine Vilfan mesto Kranj z okolico kot mesto prednikov in sorodnikov ostaja pribežališče, kamor se v primeru ogroženosti zateče družina oziroma vsaj otroci. Tesne družinske vezi in medsebojna pomoč so bile temelj preživetja v časih visoke umrljivosti (otrok in mater), vojne, ujetništva in izgnanstva, finančnih zlomov in fašističnega požiga Narodnega doma.
9. Družbeni vzpon kmetov, ki so postali obrtniki ali trgovci (pri čemer ni nujno vedno šlo za vzpon

⁷² Ara in Magris, *Trst, obmejna identiteta*, str. 59.

⁷³ Pilleri, *Economo von San Serff*.

⁷⁴ Prepis poročnega lista v dosjeju Frana Vilfana v AJ, fond 334, Ministarstvo inostranskih poslov Kraljevine Jugoslavije, fasc. 141, jedinica opisa 464, Personalni dosjeji, Fran Vilfan AJ-334-141-464.

⁷⁵ [http://www.shtajerci.si/osebe/glaser-karol-\(karel\)/222/](http://www.shtajerci.si/osebe/glaser-karol-(karel)/222/) [6. 9. 2019].

⁷⁶ Na odsotnost in nujnost tovrstnih raziskav, ki bi zaradi večje objektivnosti morale vključevati kar najbolj raznoliko gradivo, opozarja že Verginella, *Družbeni vzpon*.

⁷⁷ »Das Exil der Slowenen und Kroaten wurde in jüngster Zeit bisweilen als 'Exodus' bezeichnet, in Anlehnung an den Auszug von Italienern aus denselben Gebieten nach 1945. Die Bezeichnung war in der Zwischenkriegszeit, über die hier hauptsächlich zu berichten ist, unüblich. Die etwa 70.000 Angehörigen des slowenisch-kroatischen Exils im südslawischen Staat nannten sich 'Flüchtlinge' oder 'Emigranten'.« Citirano po: Wörsdörfer, *Slowenische und kroatische Emigranten*, str. 989.

⁷⁸ »Znano je, da so 'družinski poglavariji' soprogam, nedoraslim otrokom in pogosto celo služinčadi brez njihovega privoljenja in kdaj tudi brez njihove vednosti pripisali svoj občevalni jezik« (Cergol Paradiž in Selišnik, *Soproke*).

v materialnem smislu), se je v obravnavanih primerih začel že pred sredino 18. stoletja. Odtlej se jasno kaže trend, da so se sinovi morda tudi spričo tveganj, ki jih je prinašala trgovina, raje odločali za intelektualni poklic ali častniško službo, kar pomeni določeno približevanje nekdanjemu razmeroma varnemu in lagodnemu rentniškemu življenju plemičev.⁷⁹ Razvoj nikdar ni šel v nasprotno smer. Intelektualni poklic je imel prednost pred častniškim, pri čemer je določeno vlogo gotovo igrala prej omenjena varščina ob poroki. Po drugi strani pa je bil vojaški častnik kot ženin zanimivejši kot izobraženec.⁸⁰

10. Od srede 18. stoletja so se vse omenjene družine gibale v meščanskih krogih, ne da bi kadar koli prešle v kmečke in le zelo redko v plemiške kroge. Švicarski družini sta sicer imeli svoj grb, toda živeli sta povsem meščansko. Vse obravnavane družine so živele v ožjem središču Trsta.
11. Meščanski element je – kar je že dolgo znano – izredno mobilni: najmočneje izražena se zdi geografska mobilnost, sledi ji družbeno-socialna mobilnost, vendar večinoma v smislu bega s podeželja v mesto, in nato jezikovno-nacionalna mobilnost, pogosto vezana na službeno mesto in izbiro partnerja. Predstavljeni primer družinske zgodovine ni nikakršna izjema, še posebej kar zadeva hipotezo o mobilnosti. Meščani so bili bolj mobilni tudi zato, ker niso bili eksistencialno in poklicno vezani na zemljo, industrijski obrat ali morje (ribištvo).
12. Slovenske meščanske družine, ki smo jih tu obravnavali od srede 18. stoletja dalje, v poklicnem in gospodarskem pogledu ustrezajo splošnim vzorcem meščanstva in so enakopraven element multikulture tržaške družbe v svojem času. V tem primeru zgodovinski mit o Slovencih kot narodu tlačanov, kmetov in hlapcev, ki ga občasno ohranja tudi slovensko zgodovinopisje, ne ustreza realnemu stanju. To bi še jasneje poudarile nekatere družinske veje, ki so deloma že raziskane, a jih v tem prispevku nismo upoštevali.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

AJ – Arhiv Jugoslavije
fond 334, Ministarstvo inostranskih poslov
Kraljevine Jugoslavije

Družinski arhiv Sergija Vilfana (zasebna last)
Biografski zapiski Sergija Vilfana o Josipu Wilfanu st. v rokopisu
Družinske fotografije in albumi
Osebna korespondenca družinskih članov
Osebni dokumenti, uradni izpiski iz krstnih in matičnih knjig ter drugi dokumenti družinskih članov
Osmrtnice in nekrologi za družinske člane
Rodovnik družin Jeanrenaud in Chenevière

ÖStA – Österreichisches Staatsarchiv
AVAFHKA – Allgemeines Verwaltungs-, Finanz- und Hofkammerarchiv
Verkehrsarchiv
Personalakten
KA – Kriegsarchiv
Conduitenlisten

LITERATURA

- Almanach für die k. u. k. Kriegsmarine* 22. Pola, Wien: Gerold & Komp., 1902.
- Andrejka, Rudolf: Polley Alojzij. *Slovenski biografski leksikon* VII. Ljubljana: SAZU, 1949, str. 438–439.
- Andrejka, Rudolf: Zasluzni slovenski upravni juristi. *Pol stoletja Društva »Pravnik«*. Spominska knjiga (ur. Rudolf Sajovic). Ljubljana: Društvo Pravniki, 1939, str. 80–150.
- Ara, Angelo in Claudio Magris: *Trst, obmejna identiteta* (prevedla Marija Luisa Cenda). Ljubljana: Študentska založba, 2001.
- Atlmayr, Ferdinand: *Der Krieg Österreichs in der Adria 1866*. Pola, Wien, 1906 (2. izdaja).
- Bade, Klaus J. (ur.): *Migration in Europa. Vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart*. Paderborn: Ferdinand Schöningh; München: Wilhelm Fink, 2010.
- Bajc, Gorazd (ur.): *Josip Vilfan. Življenje in delo primorskega pravnika, narodnjaka in poslanca v rimskem parlamentu*. Koper: Univerza na Primorskem, ZRS Koper, Založba Annales, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2005 (Knjižnica Annales, 44).
- Bart, Jean: *Europolis*. București, 1933 (1. izdaja; francoski prevod Gabrielle Danoux l. 2016).
- Bergmann, H.: Vilfan (Wilfan) Fran (Franz). *Österreichisches Biographisches Lexikon (ÖBL) 1815–1950*, Bd. 15 (Lfg. 68). Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2017, str. 279–280, https://www.biographien.ac.at/oeb/oebl_V/Vilfan_Fran_1874_1931.xml [dostop 6. 9. 2019].
- Blaznik, Payle: *Škofja Loka in loško gospostvo (973–1803)*. Škofja Loka: Muzejsko društvo Škofja Loka, 1973.
- Brix, Emil: *Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Die Sprachenstatistik in den zisleithanischen Volkszählungen 1880 bis 1910*.

⁷⁹ Prim. Vodopivec, Educated Elites.

⁸⁰ Vojaške službe so veljale za zanesljive: »*Ma la guerra, più che la pace, era una certezza e costitutiva un avvenire sicuro*« (Rasy, *Famiglia in pezzi*, str. 82).

- Wien, 1982 (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs, 72).
- Bruckmüller, Ernst (ur.): *Bürgertum in der Habsburgermonarchie*. Wien, Köln: Böhlau, 1990.
- Bruckmüller, Ernst: Nove raziskave zgodovine avstrijskega meščanstva. *Zgodovinski časopis* 45, št. 3, 1991, str. 369–91.
- Costa, Heinrich von: *Der Freihafen von Triest, Oesterreichs Hauptstapelplatz für den überseeischen Welthandel*. Wien: P. P. Mechitaristen Congregations-Buchdruckerei, 1838.
- Čermelj, Lavo: O ljudskem štetju v Trstu I. 1910. In memoriam dr. Josipa Vilfana. *Anali Jadranskega instituta* 2, 1958, str. 7–51.
- Čermelj, Lavoslav in Branko Marušič: Vilfan (Wilfan) Josip ml. *Slovenski biografski leksikon XIII*. Ljubljana: SAZU, 1982, str. 467–469.
- Dolžan Eržen, Tatjana in Helena Rant: *Sita. Zakladnica črtastih in karirastih vzorcev*. Kranj: Gorenjski muzej, 2007.
- Dr. Joža Vilfan, *Partizan, politik in diplomat*. Kromberk: Goriški muzej, 2009 (ponovna, razširjena izdaja 2018).
- Friš, Darko (ur.): *Od Maribora do Trsta: 1850–1914*, zbornik referatov. Maribor: Pedagoška fakulteta, 1998.
- Frunzănescu, Anghel: *Evoluția chestiunii agrare în România, Privire istorică – Aspecte Actuale – Tendințe*. București: 1939.
- Gorec, Sonja; Šavnik Pavel. *Slovenski biografski leksikon XI*. Ljubljana: SAZU, 1971, str. 590–591.
- Gorec, Sonja: Vilfan Draško. *Slovenski biografski leksikon XIII*. Ljubljana: SAZU, 1982, str. 464–465.
- Hahn, Sylvia: Österreich. *Migration in Europa. Vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart* (ur. Klaus J. Bade et al.). Paderborn: Ferdinand Schöningh; München: Wilhelm Fink, 2010 (3. ponatis), str. 171–187.
- Historisch-biographisches Lexikon der Schweiz*, Band 4, s. v. Jeanrenaud. Neuenburg: Administration des Historisch-biografischen Lexikons der Schweiz, 1927, str. 393, http://biblio.unibe.ch/digibern/hist_bibliog_lexikon_schweiz/HBLS_band_04.pdf [dostop 6. 9. 2019].
- Kalc, Aleksej: *Tržaško prebivalstvo v 18. stoletju: priseljevanje kot gibalo demografske rasti in družbenih sprememb*. Koper: Založba Annales, 2008.
- Kambič, Mirko: Dr. Janko Šavnik (1881–1915). *Kronika* 27, št. 3, 1979, str. 193–195.
- Kandler, Pietro: *Storia del Consiglio dei Patrizi di Trieste dall'anno 1382 all'anno 1809 con documenti*. Trieste: Tipografia del Lloyd Austriaco, 1858.
- Kobe-Arzensšek, Katarina: *Sitarstvo na Gorenjskem (Zgodovinski oris)*. Ljubljana: Tehniški muzej Slovenije, 1967 (Publikacije Tehniškega muzeja Slovenije, 13).
- Komelj, Miklavž: *Luč delfina*. Celovec: Wieser, 1991.
- Marchesetti, Hermann: *Die Erdumsegelung S. M. Schiffes »Saida« in den Jahren 1890, 1891, 1892*. Wien: Carl Gerold's Sohn, 1894.
- Marinac, Bogdana: *Čez morje na nepoznani daljni vzhod. Potovanja pomorščakov avstrijske in avstro-ogrške vojne mornarice v Vzhodno Azijo*. Piran: Pomorski muzej, 2017.
- Mohorič, Ivan: *Bombažna predilnica in tkalnica v Trziču. Nastanek, razvoj in delo 1885–1960*. Zgodovina obrti in industrije v Trziču II. Trzič: Mestni muzej v Trziču, 1960.
- Offentaler, E. in H. Bergmann: Vilfan (Wilfan) Josip (Josef). *Österreichisches Biographisches Lexikon (ÖBL) 1815–1950*, Bd. 15 (Lfg. 68). Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2017, str. 280–281, https://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_V/Vilfan_Josip_1838_1907.xml [dostop 6. 9. 2019].
- Österreichische Statistik I*. Wien: K. k. Statistische Central-Commission, 1882.
- Österreichische Statistik XXXII*. Wien: K. k. Statistische Central-Commission, 1892–1895.
- Pahor, Boris: *Mesto v zalivu*. Ljubljana: DZS, 2004.
- Pelikan, Egon: *Josip Vilfan v parlamentu. Discorsi parlamentari dell'on. Josip Vilfan*. Trst/Trieste: Krožek za družbena vprašanja »Virgil Šček«, 1997.
- Pelikan, Egon: Prerez življenja dr. Josipa Vilfana. *Josip Vilfan: Življenje in delo primorskega pravnika, narodnjaka in poslanca v Rimskem parlamentu* (ur. Gorazd Bajc). Koper: Založba Annales, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2005, str. 11–18.
- Pilleri, Georg: *Economio von San Serff, Constantin Freiherr. Neue Deutsche Biographie* 4, 1959, str. 306–307 [spletna različica] <https://www.deutsche-biographie.de/pnd118687751.html#ndbcontent> [dostop 6. 9. 2019].
- Plaschka, Richard G.: *Matrosen – Offiziere – Rebellen. Krisenkonfrontation zur See 1900–1918 II*. Wien, Köln, Graz: Böhlau, 1984 (Veröffentlichungen des Österreichischen Ost- und Südosteuropainstitut, 12).
- Pletikosić, Ivica: Revizije popisa prebivalstva Trsta iz leta 1910. *Annales. Series historia et sociologia* 16, št. 2, 2006, str. 477–482.
- Pozzetto, Marko et al. (ur.): *Narodni dom v Trstu 1904–1920*. Trst: Narodna in študijska knjižnica v Trstu, 1995.
- Prašelj, Nada: Šavnik Karel ml. *Slovenski biografski leksikon XI*. Ljubljana: SAZU, 1971, str. 589.
- Prašelj, Nada: Šavnik Karel st. *Slovenski biografski leksikon XI*. Ljubljana: SAZU, 1971, str. 589–590.
- Rasy, Elisabetta: *Famiglia in pezzi*. Milano: Mondadori, 2017.
- Rugale, Mariano in Miha Preinfalk: *Blagoslovljeni in prekleti, 1. del. Plemiške rodbine 19. in 20. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: Viharnik, 2010.
- Rustia, Peter: Iz poslanskega delovanja Josipa Vilfana. *Josip Vilfan: Življenje in delo primorskega pravnika, narodnjaka in poslanca v Rimskem parlamen-*

- tu (ur. Gorazd Bajc). Koper: Založba Annales, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2005, str. 41–50.
- Salvator, Ludwig: *Über den Durchstich der Landenge von Stagno*. Prag: von Heinr. Mercy Sohn, 1906.
- Schweizer, W. F.: Die Siebweberei in Stražišče. *Ciba Rundschau* 1, 1966, str. 24–31.
- Schweizer, W. F.: Textielhistorische Spenztochten in Slovenië. *Textielhistorische Bijdragen* 5, 1963, str. 142–156.
- Smolik, Marijan: Vilfan (Wilfan) Simon. *Slovenski biografski leksikon XIII*. Ljubljana: SAZU, 1982, str. 473–474.
- Spomini dr. Josipa Vilfana (Torzo). *Jadranski koledar 1980*. Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1980, str. 168–188.
- Šelih, Alenka et al.: *Pozabljena polovica. Portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: Založba Tuma in SAZU, 2007.
- Štukl, France: *Knjiga hiš v Škofji Loki I*. Škofja Loka, Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 1981.
- Verginella, Marta: Družbeni vzpon slovenske elite v Trstu. *Od Maribora do Trsta: 1850–1914*, zbornik referatov (ur. Darko Friš in Franc Rozman). Maribor: Pedagoška fakulteta, 1998, str. 69–76.
- Verginella, Marta: Topografija Vilfanove odvetniške pisarne. *Josip Vilfan: Življenje in delo primorskega pravnika, narodnjaka in poslanca v Rimskem parlamentu* (ur. Gorazd Bajc). Koper: Založba Annales, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2005, str. 93–104.
- Vilfan Vospernik, Ana: Spomini na dedka Jožo. *Dr. Joža Vilfan. Partizan, politik in diplomat*. Kromberk: Goriški muzej, 2009 (ponovna, razširjena izdaja 2018), str. 64–68.
- Vilfan, Jernej: Spomini na deda Josipa. *Josip Vilfan. Življenje in delo primorskega pravnika, narodnjaka in poslanca v rimskem parlamentu* (ur. Gorazd Bajc). Koper: Univerza na Primorskem, ZRS Koper, Založba Annales, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2005, str. 143–148 (Knjižnica Annales, 44).
- Vilfan, Sergij: The Archives of the President of the Congresses of European Nationalities. *Ethnic Groups Studies*. Ljubljana: SAZU, 1988, str. 59–62.
- Vilfan, Sergij: Vilfan (Wilfan) Fran. *Slovenski biografski leksikon XIII*. Ljubljana: SAZU, 1982, str. 465.
- Vilfan, Sergij: Vilfan (Wilfan) Josip st. *Slovenski biografski leksikon XIII*. Ljubljana: SAZU, 1982, str. 466–467.
- Vilfan, Sergij: Zur Struktur des triester Bürgerturns. Eine familiengeschichtliche Fallstudie. *Bürgertum in der Habsburgermonarchie* (ur. Ernst Bruckmüller et al.). Wien, Köln: Böhlau, 1990, str. 65–74.
- Vodopivec, Peter: Educated Elites in Slovene Regions before WWI – between National Aspirations and Political Conservatism. *The Role of Education and Universities in Modernization Processes in Central and South-Eastern European Countries in 19th and 20th Century* (ur. Peter Vodopivec in Aleš Gabrič). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino in Zentrum für Soziale Innovation Wien – Avstrijski znanstveni institut v Ljubljani, 2011, str. 63–71.
- Volk, Sandi: Simbolni naboj slovenske reprezentančne palače. *Narodni dom v Trstu 1904–1920* (ur. Marko Pozzetto et al.). Trst: Narodna in študijska knjižnica v Trstu, 1995, str. 101–108.
- Wörsdörfer, Rolf: Slowenische und kroatische Emigranten aus den nach 1918 an Italien gefallenem Territorien in Jugoslawien. *Migration in Europa. Vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart* (ur. Klaus J. Bade et al.). Paderborn: Ferdinand Schöningh, München: Wilhelm Fink, 2010, str. 989–991.
- Žontar, Josip: Platnarstvo in sitarstvo v loškem gospostvu v 18. stoletju. *Loški razgledi* 3, 1956, str. 89–102.
- Žontar, Josip: *Zgodovina mesta Kranja*. Ljubljana: Muzejsko društvo za Slovenijo, 1939.

SPLETNI VIRI

[http://www.stajerci.si/osebe/glaser-karol-\(karel\)/222/](http://www.stajerci.si/osebe/glaser-karol-(karel)/222/) [dostop 6. 9. 2019]

Cergol Paradiž, Ana in Irena Selišnik: Soproge slovenske elite v Ljubljani in Trstu, <http://ojs.inz.si/pnz/article/download/282/531?inline=1> [dostop 22. 8. 2019].

S U M M A R Y

Reflections on the composition of Trieste citizenry in the nineteenth and early twentieth centuries. A demonstration on the example of Sergij Vilfan's family history

The statistics of Austrian population censuses from 1880 and 1890 regarding the data on the predominant language of communication do not reflect the actual composition of the then Trieste citizenry, as they do not cover the multilingual communities and foreigners who settled and assimilated in the city. The statistics likewise fail to show the highly diverse contacts and interactions among different groups of the population that were drawn to Trieste by its maritime and economic prosperity after 1719 by discussing them as separate phenomena, even though they, in fact, were not. This is well illustrated by the

family history under examination, which draws on an article written by the legal historian Sergij Vilfan from 1990.

In the 1830s, the Swiss middle-class family Jeanrenaud – the spouses Charles Louis Jeanrenaud (1799–1871) and Luise-Marie, née Chenevière (1804–1888) – settled in Trieste as well. Their son Édouard (1840–1910) was a wholesale coffee distributor, married to Josephine, née Wemmer (1845–1933), of Sudeten-Friuli descent. Their seven adult children (two sons and five daughters) mostly chose their spouses in the local Trieste middle-class circles, but of different ethnic backgrounds. Both daughters-in-law were of Italian descent, and the sons-in-law of Slovenian-Austrian (Guido Polley), Romanian (Anghel Frunzănescu), German (Leonhard Rommel), Slovenian (Fran Wilfan), and Croatian origins (Josip Bach). While the last few Jeanrenauds still lived in Trieste in the years immediately after the Second World War, there are no living representatives of the family in the city today.

The presence of the Wilfan (later Vilfan) family took root in Trieste with the constructor Josip Wilfan (1838–1907) from Škofja Loka in 1869, when he accepted a job with Southern Railway and took part in the construction of the Trieste port and several other ports along the Adriatic coast. Before that, the family of his wife Gabrijela, née Jugovic (1842–1900) already lived in Trieste as Gabrijela's home city. Her father Franc Jugovic (1810–1877), a native of Kranj, he was a commodity trader in Trieste and later took over his father's-in-law sieve manufacturing company Anton Globočnik at Stražišče near Kranj.

Josip and Gabrijela Wilfan had four sons: the infantry officer Pavel (1869–1908), who never married and died at a relatively young age; the navy officer Alfons (1872–1938), who died childless; the navy officer and diplomat Fran (1874–1931), who in 1903 married Ida Jeanrenaud (1873–1954; the family's everyday communication was an interplay of several different languages – the Triestine dialect of Italian, German, French, and Slovenian); and the lawyer and politician Josip (1878–1955), an advocate of the rights of the Slovenian and Slavic communities in the Austro-Hungarian Monarchy and the Kingdom of Italy, who married Marija Šavnik (1879–1918) from Kranj. All Josip's children, too, were born in Trieste, where they spent part of their childhood and adolescence, as well as the youngest of Fran's children, the legal historian Sergij (1919–1996). The arson of the Slovenian Cultural Centre in 1920 also destroyed Josip's home, the birthplace of his children and a nephew, all his property and his law firm. The Vilfan's presence in Trieste came to an end after the First World War and definitively in 1928, when Josip, a member of the pro-Slovenian political elite, emigrated overnight to Vienna in the face of Fascist pressure.

In occupational and economic terms, as well as

in view of their cultural habitus, the presented Slovenian middle-class families of Vilfan, Jugovic, and Šavnik lived in conformity with the overall middle-class patterns of their time, with their representatives forming a socially equivalent part of the ethnically mixed and intertwined Trieste citizenry, in contradiction to the tendentious presentations of some Italian historians claiming that Slovenes only inhabited villages in Trieste's hinterlands.

R I A S S U N T O

Struttura della borghesia triestina nel XIX e all'inizio del XX secolo. Esempio della storia familiare di Sergij Vilfan

I dati statistici ottenuti dai censimenti austriaci del 1880 e del 1890, con i relativi dati sulla lingua parlata dominante, non riflettono la reale struttura della borghesia triestina di quei tempi perché non tengono conto delle cerchie multilingue e degli stranieri che si stabilirono in città e assimilarono. Le statistiche, inoltre, non mostrano l'ampia varietà di contatti e intrecci tra i più diversi gruppi della popolazione, attratta dal boom marittimo ed economico di Trieste seguito al 1719. Essi furono trattati separatamente, sebbene in realtà non lo fossero. Ne possiamo cogliere una bellissima illustrazione dalla storia della famiglia in questione, basata su un articolo del 1990 dello storico-giurista Sergij Vilfan.

A partire dagli anni '30 del secolo XIX, era presente a Trieste (1804–1888) la famiglia borghese svizzera Jeanrenaud – ovvero i coniugi Charles Louis Jeanrenaud (1799–1871) e Luise-Marie, nata Chenevière. Il loro figlio Édouard (1840–1910) era un grossista di caffè a Trieste ed era sposato con Josephine, nata Wemmer (1845–1933), di origine friulana-sudetica. I loro sette figli adulti (2 figli e 5 figlie) scelsero i loro coniugi principalmente nei circoli borghesi di Trieste, ma di origine etnica diversa. Entrambe le nuore erano di origine italiana, mentre i generi erano di origine sloveno-austriaca (Guido Polley), rumena (Anghel Frunzănescu), tedesca (Leonhard Rommel), slovena (Fran Wilfan) e croata (Josip Bach). Gli ultimi e pochi rappresentanti della famiglia Jeanrenaud vissero a Trieste ancora negli anni successivi alla seconda guerra mondiale ma oggi non ci sono più.

La presenza della famiglia Wilfan (in seguito Vilfan) a Trieste iniziò nel 1869 con il costruttore Josip Wilfan (1838–1907) di Škofja Loka, quando egli accettò un lavoro presso le ferrovie meridionali e partecipò alla costruzione del porto di Trieste e di altri porti nell'Adriatico. Prima di ciò viveva già a Trieste la famiglia di sua moglie Gabrijela, nata Jugovic (1842–1900), che nacque proprio a Trieste. Suo padre, Franc Jugovic (1810–1877), originario di Kranj,

faceva il commerciante a Trieste e in seguito rilevò dal suocero la ditta Anton Globočnik che fabbricava setacci a Stražišče vicino a Kranj.

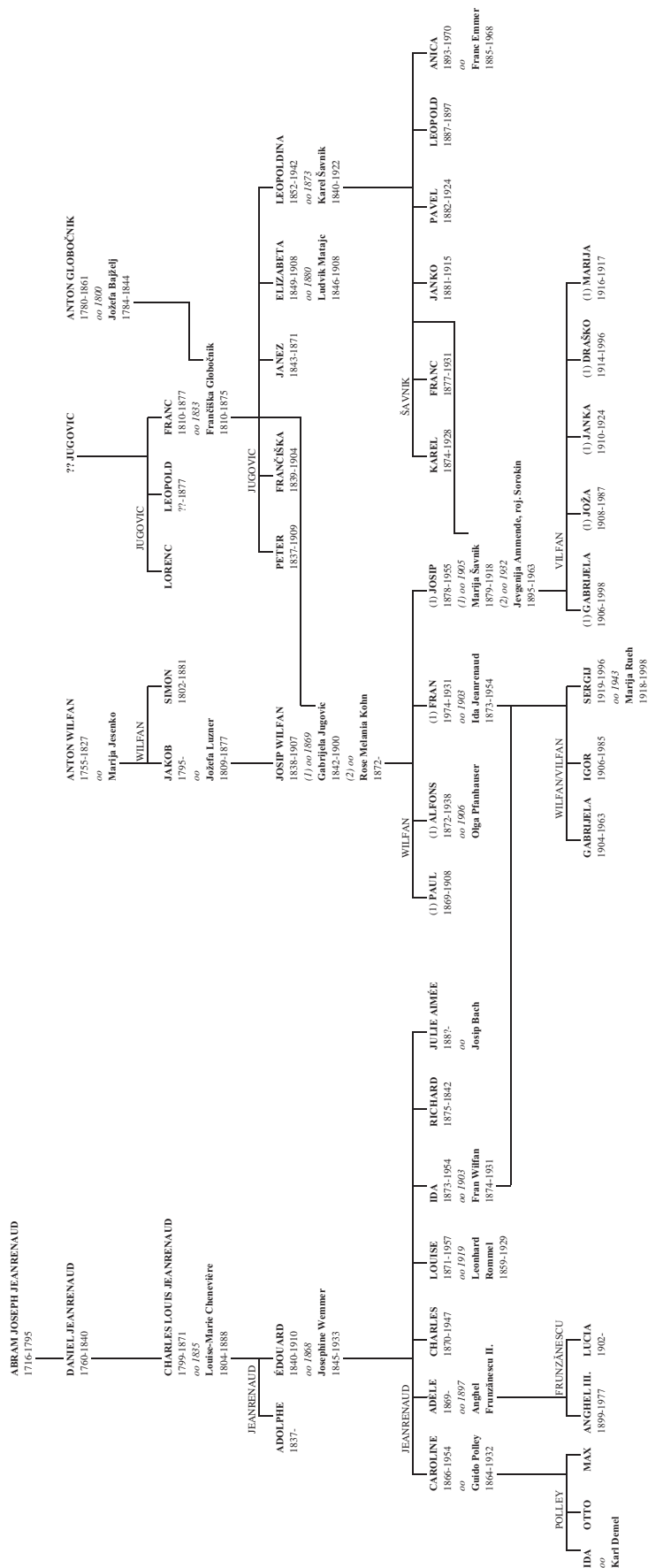
I coniugi Josip e Gabrijela Wilfan ebbero quattro figli: Pavel (1869–1908), ufficiale di fanteria, che rimase celibe e morì relativamente giovane, Alfons (1872–1938), ufficiale della marina, che non ebbe discendenti, Fran (1874–1931), ufficiale della marina e diplomatico, che nel 1903 sposò Ida Jeanrenaud (1873–1954; diverse lingue erano usate simultaneamente nella loro comunicazione familiare quotidiana - il dialetto triestino italiano, il tedesco, il francese e lo sloveno), e Josip (1878–1955), avvocato e politico, fautore dei diritti delle comunità slovene e slave nella monarchia e nel regno d'Italia, che sposò Marija Šavnik (1879–1918) di Kranj. Tutti i figli di Josip nacquero a Trieste, vissero lì durante la loro infanzia e adolescenza, così come il figlio più giovane di Fran, lo

storico-giurista Sergij (1919–1996). Nel rogo del Narodni dom, la Casa del popolo, nel 1920, fu incendiata la casa di Josip, dove nacquero i suoi figli e un nipote, tutti i suoi beni e il suo studio legale. La presenza dei Wilfan a Trieste terminò dopo la prima guerra mondiale, precisamente nel 1928, quando a causa delle pressioni fasciste Josip emigrò a Vienna come parte dell'élite politica di orientamento sloveno.

Le famiglie borghesi slovene presentate, i Wilfan, gli Jugovic e gli Šavnik, dal punto di vista professionale ed economico e considerando il loro habitus culturale, corrispondono ai modelli generali della borghesia del loro tempo. I rappresentanti di queste famiglie furono socialmente equivalenti alla borghesia triestina etnicamente mista e intrecciata, il che contraddice le rappresentazioni tendenziose di alcuni storici italiani, i quali sostengono che gli sloveni vivevano solo nei villaggi dell'entroterra di Trieste.

PREDNIKI IN DRUŽINSKE POVEZAVE SERGIJA VILFANA

Shema sorodstvenih povezav oseb, omenjenih v besedilu, je namenjena lažji orientaciji v množici imen. Popoln rodovnik bi bil seveda precej obsežnejši, predvsem v mlajših generacijah, ki na tem mestu niso predstavljene. (sestavila Veronika Pflaum)

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 061.2:37.011.3-051(450.361Trst)"1891/1911"

Prejeto: 20. 8. 2019

Branko Šuštar

dr., muzejski svetnik, Slovenski šolski muzej, Plečnikov trg 1, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: branko.sustar@guest.arnes.si

»Ob sinjih bregovih Adrije, v našem Trstu ...«

Tri zborovanja slovenskih učiteljev iz vseh dežel v Trstu pred prvo svetovno vojno

IZVLEČEK

Prispevek z arhivskim in časopisnim gradivom predstavlja tri letna učiteljska zborovanja (III. glavno skupščino maja 1891, XIV. avgusta 1902 in XXIII. junija 1911), ki jih je v Trstu pripravila učiteljska Zaveza. Ta zveza slovenskih učiteljskih društev s Štajerske, Kranjske in Primorske je nekaj let povezovala tudi učiteljska društva v Istri. To je kazalo tudi ime društva: Zaveza slovenskih učiteljskih društev, od 1900 Zaveza avstrijskih jugoslovanskih učiteljskih društev. Zborovanja so bila strokovna srečanja slovenskega učiteljstva, na katerih so obravnavali sindikalne in pedagoške teme o položaju učiteljskega poklicnega stanu in slovenske šole. Dobro obiskana tržaška zborovanja z dvesto, tristo in več učiteljskimi udeleženci so bila prave slovenske in slovanske narodne manifestacije. Pomenijo tudi postopno usmeritev večine slovenskega učiteljstva v bližino političnega liberalizma ter ponazarjajo slovenski narodnostni in gospodarski razvoj v Trstu in njegovi slovenski okolici.

KLJUČNE BESEDE

slovensko učiteljstvo, društva, Zaveza, zborovanja, slovenska politika, avstrijske dežele pred 1918

ABSTRACT

»ON THE BLUE SHORES OF ADRIA, IN OUR TRIESTE...«
THREE GATHERINGS OF SLOVENIAN TEACHERS FROM ALL SLOVENIAN TERRITORIES IN TRIESTE BEFORE THE FIRST WORLD WAR

Drawing on newspaper and archival sources, the article presents three annual teachers' gatherings in Trieste (III general assembly in May 1891, XIV in August 1902, and XXIII in June 1911). The events were organized by the Union of Slovenian Teachers' Associations (Zaveza slovenskih učiteljskih društev) from Styria, Carniola, and the Littoral, which for a few years also brought together teachers' associations in Istria, as reflected in its name, i.e. the Union of Slovenian Teachers' Associations and from 1900 onwards the Union of Austrian Yugoslav Teachers' Associations (Zaveza avstrijskih jugoslovanskih učiteljskih društev). The gatherings were professional rallies of Slovenian teachers aiming to address matters of the trade union and pedagogical themes related to the status of the teaching profession and Slovenian education. Attracting a mass attendance of two to three hundred participants, the gatherings in Trieste not only represented veritable Slovenian and Slavic national manifestations, but also manifested a gradual espousal of political liberalism among most Slovenian teachers and the Slovenian national and economic development in Trieste and its Slovenian-inhabited surroundings.

KEY WORDS

teachers, associations, teachers' Union, gatherings, Slovenian politics, Austrian lands before 1918

Od učiteljskih društev do njihove zveze/Zaveze*

»To je združena Slovenija!«¹

Učiteljska društva in druge učiteljske organizacije, posebej zadruga in sindikati ter njihova glasila, so izraz učiteljskega gibanja z različnimi idejnimi, pedagoškimi, nacionalnimi in političnimi usmeritvami zlasti osnovnošolskega učiteljstva.² Učiteljska zborovanja (*Lehrerversammlungen*) so začeli organizirati na podlagi odredbe dunajskega ministrstva za prosveto leta 1848, ko so bila napol uradne učiteljske konference in napol zborovanja učiteljev. Vsaj šestnajst takih zborovanj je do srede leta 1849 predvsem na Štajerskem (7) in Kranjskem (6), pa tudi na Primorskem in Koroškem obravnavalo vzgojne, stanovske in jezikovne zadeve.³ Pozneje (po šolski zakonodaji iz leta 1869) so praviloma vsako leto pod vodstvom okrajnih šolskih nadzornikov po okrajih pripravljali uradne učiteljske konference in na šest let še deželne učiteljske konference⁴ (na Kranjskem na primer v letih 1878, 1891 in 1905). Učitelji so se od 60. let 19. stoletja, posebej z uveljavitvijo društvene zakonodaje iz leta 1867, prostovoljno zbirali tudi v svoja društva. Pri tem jih je vodila želja po pospeševanju nadaljnje izobrazbe, skrb za materialni položaj poklicnega stanu in prizadevanja za napredek šolstva nasploh.⁵ Učiteljska društva so delovala na ožjem območju šolskih okrajev in se povezovala najprej v okviru tedanjih dežel, ki so imele od zakonodaje leta 1869 pomembne pristojnosti, tudi na področju ljudskega šolstva. Tako so tudi društvena učiteljska zborovanja rasla na tradiciji in izkušnjah uradnih srečanj. Slovenskim učiteljskim društvom je postopoma uspelo ustanoviti vseslovensko povezavo, čeprav sprva kot neuspešen poskus preoblikovanja deželnega društva v Ljubljani v pravo *Slovensko učiteljsko društvo*. Nato so s pobudo in izkušnjami slovenskih učiteljev na Štajerskem (njihova društva so se povezovala z društvi nemških učiteljev v štajersko deželno učiteljsko zvezo) ter po zgledu nemških, hrvaških in čeških kolegov uspešnejše oblikovali zvezo učiteljskih društev kot posebno društvo. »Zaveza slovenskih učiteljskih društev«, ki je nastala leta 1888 na pobudo štajerskega učiteljstva, zbranega v Celjskem učiteljskem društvu, in imela prvo zborovanje 1889 v Ljubljani, je bila odprta v jugoslovanske (predvsem slovensko-

-hrvaške) in nato v širše slovanske povezave.⁶ To je najprej pomenilo vključevanje slovenskih in hrvaških učiteljskih društev v Istri ter pogledovanje po Dalmaciji, saj sta ti deželi s slovenskimi deželami sodili v avstrijsko polovico dvojne monarhije. S procesom preimenovanja so pričeli spomladi 1899, z oblastno potrditvijo novih pravil pa je Zaveza od leta 1900 nosila ime *Zaveza avstrijskih jugoslovanskih učiteljskih društev*.⁷ Na njeno pobudo je bila v Pragi leta 1908 ustanovljena *Zveza slovanskega učiteljstva v Avstriji*. Namen delovanja Zaveze je bil v povezovanju učiteljskih društev v slovenskih deželah pri duhovnih in materialnih prizadevanjih, enotnosti pedagoško-didaktičnega dela in napredovanju slovenskega šolstva. Zaveza je bila torej učiteljska strokovna organizacija s kulturnimi in sindikalnimi cilji, zato ni čudno, da je smiselno uvrščena tudi v pregled sindikalnega gibanja pri nas.⁸ A prav njena politična opredelitev je od konca 19. stoletja do leta 1926 organizacijo politično postavljala na liberalno stran in ovirala njeno širše sindikalno delovanje za učiteljstvo kot poklicni stan. Učiteljski poklic ter društva in društvene zveze učiteljev so pritegovale pozornost v pedagoški historiografiji v študiji o šolskih reformah, pri obravnavi emancipacije slovenskih učiteljev v letih 1869–1914⁹ in z več prispevki v *Sodobni pedagogiki*, na primer s pogledom na »pozitivno pedagoško tradicijo« učiteljske zveze,¹⁰ a tudi s prispevki v *Kroniki in Šolski kroniki*.

Učiteljska Zaveza je ob prvem zborovanju leta 1889 povezovala učiteljska društva, in sicer deset na Štajerskem, štiri na Kranjskem in štiri na Primorskem s skupaj 789 člani, desetletje zatem pa je bilo društev že 32 s 1748 člani. Tedaj je Zaveza združevala večino slovenskih učiteljev ter bila njim in sodobnikom še konec 19. stoletja prisposoda zedinjene Slovenije. Ko se je novemu ljubljanskemu škofu Antonu B. Jegliču 25. maja 1898 poklonila tudi Zaveza slovenskih učitel-

* Za nekaj dragocenih pripomb k besedilu se zahvaljujem prof. Marti Ivašič iz Trsta.

¹ *Učiteljski tovariš*, 1. 6. 1898, str. 121–123, »Anton Bonaventura«.

² Šuštar, Učiteljska društva in organizacije, str. 8–9; Šuštar, Učiteljske organizacije, str. 329–333.

³ Ilešič, Prve učiteljske skupščine, str. 109–150.

⁴ Heinz (ur.), *Handbuch*, str. 185–199. O okrajnih in deželnih konferencah ljudskih učiteljev, zakon 8. 5. 1872.

⁵ *Popotnik*, 10. 6. 1887, str. 161–164, »Zupaneč, O imenitnosti učiteljskih društev«.

⁶ Jelenc, *Petindvajsetletnica*, str. 7–18; Hojan, *Ob stoletnici*, 1989; Šuštar, Učiteljske organizacije, str. 331–344.

⁷ *Učiteljski tovariš*, 10. 4. 1899, str. 86, »Upravni odbor 'Zaveze slovenskih učiteljskih društev'«; *Učiteljski tovariš*, 10. 4. 1900, str. 107–109, »Pravila 'Zaveze avstrijskih jugoslovanskih učiteljskih društev'«. – Glede na društveno zakonodajo je predložene spremembe pravil 28. februarja 1900 najprej dopustilo ministrstvo za notranje zadeve, nato pa je 9. marca 1900 deželno predsedstvo Kranjske v Ljubljani dovolilo nadaljnji pravni obstoj društva »Zaveza slovenskih učiteljskih društev«, od tlej z nazivom »Zaveza avstrijskih jugoslovanskih učiteljskih društev« v Ljubljani. Zaveza je še decembra 1899 uporabljala dotedanje ime (*Učiteljski tovariš*, 20. 12. 1899, str. 269–270), pa tudi leta 1900, dokler niso dobili potrjenih pravil z novim imenom. V št. 9 (20. 3. 1900) ima *Učiteljski tovariš* v kolo fonu še zapis, da je »last in založba 'Zaveze slovenskih učiteljskih društev'«, od št. 10 (1. 4. 1900) pa uporablja že novo ime Zaveze. Navedba v Grnjak, »Zaveza slovenskih učiteljskih društev« in njen razvoj (str. 10), je glede veljave novega imena napačna, saj ne upošteva določil društvene zakonodaje.

⁸ Stuplovšek, *Razmah*, str. 381–392, 399–400.

⁹ Bergant, *Poizkusi*; Divjak, Emancipacija, str. 126–165.

¹⁰ Strmčnik, *Zveza društev*, str. 15–35.

teljskih društev, je ob predstavitvi njenega delovanja škof vzkliznil: »To je združena Slovenija!«¹¹ Po zborovanju v Trstu so leta 1891 ugotavljali, da so se tudi s tem učiteljskim »parlamentom« začeli učitelji iz različnih slovenskih dežel srečevati, odkrivati težave ter »spoznavati misli in nazore drug drugega«.¹²

Od konca 19. stoletja je postajala usmeritev učiteljske Zaveze odkrito liberalna, z nastankom katoliške Slomškove zveze leta 1900 pa se je število njenih članov postopno nekoliko zmanjšalo, posebej na Kranjskem, a je ostala prevladujoča učiteljska organizacija. Pred prvo svetovno vojno (1913) je Zaveza združevala 33 slovenskih učiteljskih društev (na Štajerskem 16, Kranjskem 12 in Primorskem 5) s skupaj 1570 člani.¹³ Letna zborovanja (glavne skupščine) je prirejala v večjih mestih z železniško povezavo sredi slovenskih dežel in tudi na njihovem obrobju: v Gorici, Opatiji, Pulju in Trstu.¹⁴ V Trstu je učiteljska Zaveza zborovala kar trikrat, približno na deset let, vsakič v drugačnih političnih razmerah. Prvič so učiteljstvo zbrali že leta 1891 na tretji glavni skupščini Zaveze s predsednikom dr. Tomažem Romihom¹⁵ ob začetkih tedaj še bolj povezovalnega delovanja, ko je bila del zborovanja še nedeljska maša s petjem učiteljev. Drugič so bili v Trstu na enajsti glavni skupščini Zaveze avgusta 1902 že s predsednikom Luko Jelencem¹⁶ v razmerah odločne politične ločitve liberalno in katoliško usmerjenega učiteljstva ter hkratnega oddaljevanja hrvaškega istrskega učiteljstva od Zaveze. Tretjič so prišli v Trst junija 1911 na XXIII. glavno skupščino liberalnega učiteljstva, že v letih po volilni prevladi političnega katolicizma na Kranjskem, in to prav v predvolilnem času pred državnozbornimi volitvami. Tudi položaj Slovencev v mestu in okolici se je vidno spreminjal. Del učiteljskega zborovanja je leta 1902 potekal v nekaj let prej zgrajenem Narodnem domu v Barkovljah, zborovanje leta 1911 pa v prostorih nove palače Narodnega doma sredi Trsta. A v prvih letih italijanske oblasti po prvi svetovni vojni so fašisti tudi ta slovenska na-

rodna domova požgali.¹⁷ Predstavitev treh učiteljskih zborovanj želi tudi z navedbami stališč sodobnikov v poročilih, nagovorih in dopisovanju opozoriti na zavzetost in vzdušje ob slovenskih narodnostnih manifestacijah. V zadnjih desetletjih monarhije se je narodnostno gibanje oblikovalo tudi ob ekonomskem razvoju Slovencev v Trstu kot velemestnem, večnacionalnem avstrijskem pristanišču in posebej v slovenski okolici mesta. Za boljšo prepoznavnost so omenjene osebnosti, posebej iz vrst učiteljstva, označene zlasti z njihovimi sočasnimi službami in občasno s splošno oznako delovanja. Njihove podrobnejše predstavitve bi presegle zasnovo in obseg članka, večkrat pa so dostopne v biografskih virih.

III. glavna skupščina Zaveze v Trstu, 16. in 17. maja 1891.

*Zvesti »pravim naprednim načelom vere, doma in cesarja«.*¹⁸

»V teku triletnega delovanja prehodila je naša 'Zaveza' tri dežele prelepe naše domovine«, so zapisali po III. glavni skupščini na binkošti v Trstu, kajti prvi dve zborovanji sta bili na Kranjskem (Ljubljana 1889) in Štajerskem (Celje 1890). Ocenjevali so, da se je med učiteljstvom okrepil čut skupnosti, bratske povezanosti in stanovske zavednosti, kot je predsednik Zaveze slovenskih učiteljskih društev dr. Tomaž Romih, učitelj na meščanski šoli v Krškem, v pozdravu predstavil spodbuden razvoj učiteljske organizacije. Leta 1891 je bilo »že 25 učiteljskih društev v kolu naše 'Zaveze'«, število članov pa 1144 ali kar 433 več kot ob ustanovitvi leta 1888.¹⁹ Tretja glavna skupščina je potekala takrat, ko skupna učiteljska organizacija ni bila politično opredeljena in med slovenskim učiteljstvom še ni bilo tako vidnih političnih nasprotij. Na zborovanje v Trst je vabil tudi katoliški *Slovenec* in zatem poročal: »Zveze slovenskih učiteljev tretji občni zbor v Trstu vršil se je prav sijajno in dostojno.«²⁰

Predsednik Zaveze dr. Tomaž Romih se je novemu lavantinskemu škofu dr. Mihaelu Napotniku v Mariboru v imenu slovenskega učiteljstva jeseni 1890 poklonil z resolucijo o slogi med duhovščino in učiteljstvom, kot je poročal tudi tajnik Zaveze Franc

¹¹ *Učiteljski tovariš*, 1. 6. 1898, str. 121–123, »Anton Bonaventura«; Šuštar, *Slomškova zveza*, str. 39–42.

¹² *Popotnik*, 25. 6. 1891, str. 191, »Spomini na III. skupščino Zaveze III.«, »Naša 'Zaveza' je jedino društvo mej malim slovenskim narodom, ki družni v celoto vso Slovenijo«.

¹³ Jelenc, *Petindvajsetletnica*, str. 18; Šuštar, *Zaveza*, str. 88.

¹⁴ Jelenc, *Petindvajsetletnica*, str. 26.

¹⁵ *Popotnik*, 25. 2. 1891, str. 49–50, »T. Romih, 'Rimskemu katoliku' namesto odgovora«. – Tomaž Romih (1853–1935), akademsko izobražen učitelj in pozneje ravnatelj meščanske šole v Krškem, je leta 1889 doktoriral na graški univerzi in bil predsednik Zaveze v letih 1890–1892, v času, ko je polemiziral z dr. Mahničem.

¹⁶ Luka Jelenc (1857–1942) je od leta 1881 poučeval v Hotiču pri Litiji, nato v Senčurju pri Kranju, od leta 1899 pa je bil učitelj na I. mestni deški ljudski šoli v Ljubljani (tam je bil upokojen leta 1924 kot ravnatelj meščanske šole). Od leta 1895 je bil dobra tri desetletja predsednik Zaveze, sodeloval je v vodstvih vrste učiteljskih gospodarskih ustanov in bil član vodstva Narodno-napredne stranke.

¹⁷ Pahor, Rast nasilja fašističnih škvader. Leta 1904 zgrajeni slovenski Narodni dom v Trstu (arh. Maks Fabiani) so fašisti požgali 13. julija 1920, slovenski Narodni dom v Barkovljah, ki je bil dograjen leta 1897, pa 12. decembra 1921.

¹⁸ *Edinost*, 13. 5. 1891, str. 3, »Vsprejemni odbor za III. glavno skupščino učiteljske 'Zaveze'«.

¹⁹ *Popotnik*, 25. 5. 1891, str. 145–160, »Tretja skupščina 'Zaveze slovenskih učiteljskih društev' dne 16. in 17. maja v Trstu«.

²⁰ *Slovenec*, 12. 5. 1891, str. 4, »Tretja skupščina 'Zaveze slovenskih učiteljev'«, *Slovenec*, 21. 5. 1891, str. 4, »Zveza slovenskih učiteljev«. *Slovenec* je omenjal tudi nedeljsko mašo z učiteljskim petjem.

Trst. Panoramski pogled na pristanišče in mesto pod gradom, razglednica okoli leta 1900. Zborovanje Zaveze leta 1891 so pripravili v gostinskih prostorih z vrtom pri »Bergerji« – »Belvedere pod gradom« (NUK, Ljubljana, zbirka razglednic: Trst).

Slanc na zborovanju v Trstu.²¹ A hkrati se je Romih kot predsednik Zaveze februarja 1891 v polemiki z *Rimskim katolikom* zavzel za vidnega avstrijskega pedagoga, Čeha dr. Gustava Adolfa Lindnerja, svojega nekdanjega celjskega gimnazijskega profesorja.²² Na naslednjem zborovanju Zaveze leta 1892 je bil častni gost kranjski dekan, *Popotnik* pa je pisal, da je Zaveza katoliško društvo.²³ Glasilo Zaveze je bil mariborski *Popotnik*, *Učiteljski tovariš* pa glasilo deželnega (kranjskega) Slovenskega učiteljskega društva s Slomškovo podobo na naslovnici; nadoučitelj Andrej Žumer ga je urejal po veljavnih šolskih zakonih, a brez vpletanja strankarskih prepričev. Pri Sv. Jakobu v Trstu je od leta 1888 delovala slovenska zasebna šola Družbe sv. Cirila in Metoda (s pravico javnosti od leta 1893), veliko so tedaj govorili tudi o javni slovenski šoli v Trstu. To leto so tržaški rodoljubi z inž. Matejem Živicem s pomočjo odvetnika dr.

Gustava Gregorina vložili pritožbo na namestništvo zoper odklonilni sklep mestne občine o ustanovitvi slovenske šole v Trstu.²⁴ Kot je omenil slovenski državnozborni poslanec Franc Robič v govoru 2. julija 1891 v državnem zboru na Dunaju, v Trstu še vedno ni bilo nobene (javne) slovenske ljudske šole, čeprav so že večkrat utemeljeno prosili zanjo.²⁵ Kljub vsem naporom Slovenci v mestu niso dobili šol, zanje so se morali potruditi sami.

Sprejemni odbor za tržaško zborovanje so leta 1891 po dogovoru z Zavezo oblikovali predstavniki Učiteljskega društva za sežanski okraj (posebej njegova pooblaščenca Matko Kante, ki je odbor vodil, in predsednik društva A. Benigar).²⁶ Veliko dela so imeli s prostori (pričakovali so, da bo razgled na mesto pri Bergerju navdušil zborovalce) ter s prijavami prireditelj in programa oblastem, o čemer so se dogovarjali tudi s telegrami. Pooblaščenca sta 5. marca 1891 ob obisku v Trstu pri okrajnem šolskem nadzorniku Davorinu

²¹ *Popotnik*, 25. 5. 1891, str. 145–160, posebej 147; *Popotnik*, 10. 10. 1890, str. 296, »Iz 'Zaveze slovenskih učiteljskih društev'«.

²² *Popotnik*, 25. 2. 1891, str. 49–50, »T. Romih, 'Rimskemu katoliku' namesto odgovora«. Lindner (1828–1887) je bil gimnazijski profesor v Celju (1854–1871), prvi predsednik Celjskega učiteljskega društva, od leta 1882 profesor na češki univerzi v Pragi in vpliven češki pedagog (*Popotnik*, 25. 10. 1887, str. 318, »Dr. Gustav Lindner †«).

²³ *Popotnik*, 10. 7. 1892, str. 201–202, »Diogen (ps), Spomini na IV. skupščino 'Zaveze' v Kranji«.

²⁴ *Edinost*, 17. 2. 1926, str. 13–14, »Gustav Gregorin: Borba za slovenske ljudske šole od 1884. do 1918. leta«.

²⁵ *Učiteljski tovariš*, 16. 8. 1891, str. 250–251, »Iz državnega zborovanja«.

²⁶ SŠM, arhivska zbirka, Zaveza, šk. 2, f. 10. Trst 1891, društveni izkazi, 34, 38. Sprejemni odbor za zborovanje Zaveze: Matko Kante, predsednik (sicer podpredsednik Učiteljskega društva za sežanski šolski okraj), Janko Štrukelj, tajnik (sicer tudi tajnik sežanskega društva), odborniki: Anton Benigar (sicer predsednik sežanskega društva), Alojz Luznik in Jakob Starič.

Sinkoviču²⁷ in deželnem šolskem nadzorniku vitezu Klodiču ter pri namestništvu spoznala, da se prva dva »jako zanimata za vseslovenski zbor učiteljev«. Za voditelja sprejemnega odbora je bila tako »prva i sveta skrb, da se naše zborovanje dične Zaveze vrši dostojno slovenskemu učiteljstvu v čast in narodu slovenskemu v ponos«. ²⁸ Pri pripravah in zborovanju je sodelovalo tudi učiteljstvo iz Trsta in okolice, čeprav omejeno, saj so imeli na binkoštno soboto pouk. ²⁹ Veliko dopisovanja z društvi so imeli tudi zaradi koncerta in not za posamezne pesmi ter zaradi seznamov pevcev in pevk po glasovih. V Trstu so se povezali s Slovanskim pevskim društvom, ki ga je vodil dr. Karol Glaser, profesor na tržaški gimnaziji. Slovensko učiteljsko društvo za koprski okraj je imelo tudi več predlogov, od katerih so temo o banki Slavija in predstavitev zavarovanja uvrstili v program zborovanja. ³⁰

V zapisu po III. skupščini Zaveze so v prireditvi videli pravi praznik slovenskega učiteljstva ter prispevek k naši šolski in narodni zgodovini. ³¹ O zborovanju je podrobneje poročal mariborski *Popotnik* v 10. številki 25. maja 1891, saj je bil glasilo Zaveze, medtem ko je ljubljanski *Učiteljski tovariš*, tedaj glasilo Slovenskega učiteljskega društva, strnjeno poročilo objavil v treh nadaljevanjih. Ta ljubljanski šolski list je tedaj v vseh poročilih pisal o Zvezi slovenskih učiteljskih društev (in ne Zavezi). To vprašanje je učiteljstvo vznemirjalo še nekaj let, dokler ni – tudi z utemeljitvijo slavista p. Stanislava Škrabca – povsem obveljalo ime Zaveza. ³² Zborovanje v Trstu so pripravili pri »Bergerji« (restavracija »Belvedere pod gradom«), a ti prostori so bili na hribu, tako da je naporen vzpon po stopnicah do tja ostal v spominu učitelju, hudomušnemu pesimistu, ko je prišel srečno iz Trsta. ³³ Komu drugemu se je zborovanje »v Trstu, v oni lepi dvorani na Belvederu«, ohranilo v lepem spominu. ³⁴ Obisk tržaškega zborovanja Zaveze slovenskih učiteljskih društev je bil največji dotlej, saj je bilo zbranega učiteljstva več kot 200 (*Edinost* je 20. maja poročala o 240 udeležencih), med njimi je bilo kar 41 učiteljic. ³⁵

Program zborovanja, ki je potekalo na binkoštno soboto in nedeljo (17. in 18. maja 1891), so določili že marca in ga v učiteljskem časopisu objavili konec aprila (v *Popotniku*) ter v začetku maja (v *Učiteljskem tovarišu*). Podrobno so vabili tudi v tržaški *Edinosti*, v kateri so v sredo pred sobotnim zborovanjem v uvodniku »Dobro došli!« poudarili pomen zborovanja slovenskega učiteljstva. »Brez znanosti ni napredka, brez šole ni znanosti, a brez dobrih učiteljev ni dobre šole.« Za največje dobrotnike slovenskega naroda so imeli tiste, ki skrbe v mednarodni borbi in tekmovalnosti za njegovo izobrazbo: to sta bila »poleg zavedne narodne duhovščine šola in – časnikarstvo«. Zbranim učiteljem niso obljubljali zunanjih, sijajnih in bleščečih slavnosti njim na čast, saj je bila mestna uprava v Trstu v italijanskih rokah, a podobno je bilo tudi v Mariboru in Celju, v mestih z nemško usmerjeno mestno upravo. »Žalostni so odnošaji tu ob Adriji: veren odsev so onega 'prijateljstva', kakoršno goje na vseh straneh do Slovanov, do nas Slovencev pa še posebej.« ³⁶ Pričakovali so tudi neprijetne odzive z italijanske strani, po zborovanju vsaj interpelacije v tržaškem mestnem svetu, ³⁷ a *Edinost* o tem ni poročala. Slovenskih gostov so bili iskreno veseli. »Dobro došli, sobojevniki naši!«, so tam zapisali. V napovedi zborovanja so objavili teme glavnega zborovanja in javni, zabavni del programa ter z vabilom podrobno napovedali vse točke koncerta, tudi tiste, ki jih je izvedel vojaški orkester domačega 97. pešpolka. ³⁸ Vstopnina na koncert za nečlane je bila 40 krajcarjev, za družino pa 1 goldinar. ³⁹

Društva so za glavno zborovanje prijavila kar deset predavanj, od katerih so oblikovali končni program s tremi temami (o socialnih in pravnih razmerah slovenskega učiteljstva J. Ravnikar, pripombe A. Vertovec, o obrtno-nadaljevalnih šolah Ivan Lapajne in o metodi računstva na nižji stopnji dr. T. Romih). V program so uvrstili še temo o zavarovanju učiteljstva pri banki Slavija. O tem so naklonjeno sklepali že na II. zborovanju v Celju leta 1890 in poročali o tem v *Popotniku*, ki ga je Zaveza kot svoje glasilo prevzela z začetkom leta 1891. ⁴⁰ Temo o zavarovanju so predstavili na koncu sobotne seje delegacije. Navzoči so z navdušenjem sprejeli zlasti vest o 100 goldinarjih podpore v društvene namene, za kar se je po prizadevanjih svojega generalnega zastopnika Ivana Hribarja odločila banka Slavija, vzajemno za-

²⁷ SŠM, arhivska zbirka, Zaveza, šk. 2, f. 10. Trst 1891, društveni izkazi 31. Pismo T. Romiha Davorinu Sinkoviču: »Dragi! Letos pridem torej z našo 'Zavezo' v Trst.« Sinkovič, ki je tako kot Romih maturiral leta 1872 v Celju, je bil predsedniku Zaveze svetovalec o razmerah v Trstu.

²⁸ SŠM, arhivska zbirka, Zaveza, šk. 2, f. 10. Trst 1891, 1, 7.

²⁹ *Edinost*, 17. 6. 1891, str. 4, »Matko, Popravek«.

³⁰ SŠM, arhivska zbirka, Zaveza, šk. 2, f. 10. Trst 1891, 9, 20, 21.

³¹ *Popotnik*, 25. 5. 1891, str. 161, »Spomini na III. skupščino 'Zaveze'«.

³² *Popotnik*, 25. 9. 1893, str. 287–288, »J. Leban, 'Zaveza' ali 'Zveza'?»

³³ *Učiteljski tovariš*, 16. 6. 1891, str. 187, »Pesimist, Listi slovenskega pesimista, VI!«.

³⁴ *Popotnik*, 25. 6. 1891, str. 191, »Spomini na III. skupščino 'Zaveze'«.

³⁵ *Učiteljski tovariš*, 1. 6. 1891, str. 173–174, »J. Furlan, III. Skupščina«. Poročevalec v ljubljanskem glasilu Jakob Furlan je bil tedaj stalni učitelj I. mestne petrazredne deške ljudske šole v Ljubljani.

³⁶ *Edinost*, 13. 6. 1891, str. 1, »Dobro došli!«.

³⁷ *Edinost*, 20. 5. 1891, str. 3, »Tržaški mestni svet«.

³⁸ SŠM, arhivska zbirka, Zaveza, šk. 2, f. 10. Trst 1891, 1, 30. Vojaška godba je štela 16 mož in stala 30 goldinarjev ter še po 50 krajcarjev za vsakega za hrano. S slovenskimi in slovenskimi pesmimi ni bilo težav, saj je bil to domači, primorski 97. polk z nabornim območjem v Trstu in okolici, Matko Kante pa se je s kapelnikom tudi osebno poznal.

³⁹ *Edinost*, 13. 6. 1891, str. 1, »Dobro došli!«.

⁴⁰ *Popotnik*, 10. 6. 1892, str. 164, »Četrta skupščina. Zborovanje delegatov«; *Popotnik*, 10. 10. 1890, str. 289–290, »O važnosti življenskega zavarovanja z ozirom na slovensko učiteljstvo«.

Štev. 10. V Mariboru, 25. maja 1891. Tečaj XII.

Izhaja 10. in 25. dan vsakega meseca.

Stoji za celo leto 3 glj. — pol leta 1, 50 (Pisnomo slovo 25 kr.)

Narodna sprevema sveta leta: „Svevo-Kelepa“

Oznanila, ki so namenjena, od vrste 10 kr. Izdajatelj in vrednik: M. J. Nerač, nadučitelj.

Odprta reklamacija se pošilja pošto. Vsi listi in dopisi pošiljajo se uradni listi v Maribor. Pisnomo, za katero se je odgovor, naj se pošilja priporočno pošto z imenom. Na anonimne dopise se ne odgovarja. Izdajatelj je za vse politične in druge stvari odgovoren.

POPOTNIK.

Glasiló

„Zaveze slovenskih učiteljskih društev“.

Izdajatelj in vrednik:
M. J. Nerač, nadučitelj.

Cesarjeva zahvala.

Prosednik „Zaveze slov. učiteljskih društev“ prejel je pismo, ki se v prevodu tako glasi:

C. kr. namestnik 993
v Trstu in Primorju. F.

Gospodu dr. Tomažu Romihu, predsedniku društva „Zaveza slov. učiteljskih društev“ tačas v Trstu.

Njih c. in kr. Apostol. Veličanstvo blagovolilo so vsled bezobjavke Najvišje kabinetne pisarne z dne 18. t. m. naročiti, da se naznani pri glavnem zboru v Trstu navzočemu slovenskemu učitelstvu na njegovih Nj. c. in kr. Apostol. Veličanstva telegrafično izraženih čutilih zvestobe in zdanosti Najvišja zahvala.

Jemljem si čast, to častitemu predsedništvu naznaniti.

Trst dne 18. maja 1891.

C. kr. namestnik:
Rinaldini s. r.

Tretja skupščina „Zaveze slovenskih učiteljskih društev“ dne 16. in 17. maja v Trstu.

Minola so še le tri leta, odkar se je zavedno slovensko učitelstvo, spoznavi resnico pregovora, da le v slogi je moč, združilo v jedno skupščino, v našo „Zavezo“. Kakor vse pravo in potrebno, je „Zaveza“ v kratkem tem času nam vsem v veselje nenavadno narasla in se vrlo ojačila. Oživela je med nami čut celokupnosti in prave bratovske vzajemnosti, vzbudila pa tudi v nas omo pristno stanovsko zavednost, brez katere se potrebna veljava med drugimi stanovi in v človeški družbi sploh priporiti ne da.

Ni nam več treba skrivati svojih čutov. Pod praporom „Zaveze“ postali smo korporacija s trdnimi načeli, in ni se nam več bati nasprotnikov naših.

Bohrim očesom gledamo jim pogumno v obraz, pripravljeni na vsakakoršni napad, ki bi utegnil čast našega stanu podkopavati; saj nam je geslo „Vsi za jednega, jeden za vse“.

V teka triletnega delovanja prehodila je naša „Zaveza“ tri dežele prelepe naše domovine. Na obalah jadranskega morja podali smo si zadnjič roke v prijateljsko vez.

Današnja številka ima 1/4 pole priloge. 10

Pomemben del učiteljskih zborovanj so bile vdanostne izjave cesarju in odgovori nanje (Popotnik, 25. 5. 1891, str. 145).

varovalna banka v Pragi, »uvažujoč kulturni pomen učiteljstva slovenskega.«⁴¹ Medsebojna naklonjenost učiteljske Zaveze in slovenskega liberalnega tabora, kar se je nekaj let pozneje pokazalo tudi v imenovanju Hribarja in dr. Tavčarja za častna člana, je teme-

ljila tako na sorodnih idejnih pogledih kot tudi na ekonomskih osnovah.

Pri sestavljanju programa za nedeljsko zborovanje 18. maja so se posebej težka odpovedali pripravljene temi o latinici in poučevanju nemščine. Pouk nemščine je bil zelo aktualen za Štajersko in Kranjsko, ne pa za šole na Primorskem, ki so bile najbolj slovenske. A to izpuščeno temo, ki zaradi pomanjkanja časa ni bila predstavljena, je kmalu po zborovanju s pojasnje-

⁴¹ Popotnik, 25. 5. 1891, str. 145–160, posebej 149, »Tretja skupščina 'Zaveze slovenskih učiteljskih društev' dne 16. in 17. maja v Trstu.«

valno prilogo vred objavil *Učiteljski tovariš*.⁴² Sobota, 17. maja, je bila tako namenjena sejam upravnega odbora, delegacije in različnih sekcij. Na seji delegacije (od 199 delegatov, izvoljenih v društvih, se jih je zborovanja udeležilo 167)⁴³ so določili program nedeljskega splošnega zborovanja in poročali o dejavnosti Zaveze. Govorili so tudi o svojem glasilu *Popotnik*, ki je v 800 izvodih izhajalo v Mariboru, ter razpravljali o prispevkih društev za skupno Zavezo in o praznovanju 300-letnice rojstva Jana Komenskega skupaj s 30-letnico Slomškove smrti. Na predlog nadučitelja v Dol. Logatcu Vojteha Ribnikarja, v katerem se je – po poročilu v *Učiteljskem tovarišu* – »spoznalo vrlo njegovo srce in navdušenost za plodno delovanje Zaveze«, so spet izvolili stari odbor z dr. Romihom.⁴⁴ Pri Zavezi so imeli pred zborovanjem v Trstu v mislih tudi častne člane. Dr. Tomaž Romih je nameraval predlagati Klodiča iz Primorske, Andreja Praprotnika iz Kranjske in dr. F. Močnika iz Štajerske. »To so po mojem mnenju možje, ki so mej sedaj živečimi Slovenci največ za narodno šolstvo storili.«⁴⁵ Poročila o tržaškem zborovanju ne kažejo na uresničenje te zamisli, Zaveza pa je imela od leta 1892 drugega predsednika. Deželnega šolskega nadzornika Antona Klodiča viteza Sabladoskega je Zaveza za častnega člana izvolila leta 1896 na zborovanju v Opatiji.⁴⁶

Sobotni večer je bil od 20. ure naprej namenjen pevskemu koncertu z bogatim programom domačih avtorjev (do 100 učiteljev pevcev, tudi nekaj učiteljic) ob sodelovanju vojaške godbe, ki jo je vodil znani kapelnik Blaschke,⁴⁷ in tamburaškega orkestra. »Vspeh koncerta je bil sijajen«, so zatrjevali, čeprav so se posamezni učitelji pevci videli prvič. Pravo navdušenje je vzbudila Volaričeva skladba za mešani zbor »Po-

govor z domom!« Pokazalo se je, kako je učiteljstvo cenilo mladega Hrabroslava Volariča, svojega skromnega kolego – skladatelja, tedaj učitelja v Kozani v Goriških Brdih. Veličastno sta zazveneli tudi učiteljska himna *Zavezna*⁴⁸ in slovenska himna, Jenkov *Naprej*. Koncerta se je udeležilo toliko izbranega slovenskega občinstva, da v prostorni dvorani za vse ni bilo prostora, tako da so si morali poiskati prostor na vrtu. »Radost in navdušenje sta pa dosegla svoj vrhunec, ko sta se odpela 'Naprej' in cesarska pesem.«⁴⁹

Nedeljski dan zborovanja 17. maja 1891 so začeli ob 8. uri v natlačeno polni cerkvi pri sv. Antonu Novem ob Velikem kanalu s slovesno mašo, pri kateri so učitelji peli Nedvedovo mašo za moški zbor *Slava Stvarniku*. Sledilo je glavno zborovanje.⁵⁰ Tudi to je potekalo v Bergerjevi dvorani, pričel pa ga je predsednik Zaveze dr. Tomaž Romih s pozdravi zborovalcem iz vseh slovenskih pokrajin in domačim rodoljubom. Pozdrav je sklenil z »Živio Njegovo Veličanstvo Franc Josip I!«. Učiteljstvo se je odzvalo s trikratnim »živio«. Odposlali so vdanostno brzozavko cesarju, kar vse je pri učiteljstvu in šolstvu kazalo na tradicionalno avstrijsko domoljubje in zvestobo vladarju. Kot so povedali na zborovanju: da so se »sploh mogli zbrati, zahvaliti se imamo Našemu presvitlemu cesarju, ki nam je podelil naše šolske postave in postave, na podlagi katerih lahko danes tukaj zborujemo.«⁵¹ Vladar se je za izraženo učiteljsko zvestobo in vdanost hitro zahvalil – še isti nedeljski dan – po cesarskem namestniku v Trstu,⁵² kot je na naslovnici v prvi številki po zborovanju poročal *Popotnik*.⁵³

»Premili sobratje, ljubeznjive tovarišice!«,⁵⁴ je prvi predavatelj glavnega zborovanja v Trstu Jernej Ravnikar, takrat 35-letni nadučitelj v Litiji, predsednik tamkajšnjega okrajnega učiteljskega društva in drugi podpredsednik Zaveze, začel govor o takratnih socialnih razmerah slovenskega učiteljstva, ki ga je skupaj z drugimi poročili že teden dni po zborovanju v celoti objavil *Popotnik*.⁵⁵ Med predavanja na letnih učiteljskih zborovanjih Zaveze je sodilo tudi obravnavanje položaja učiteljev. Po mnenju ljubljanskega poročevalca J. Furlana je Ravnikar »prav dobro govoril«, saj je omenjal slab položaj učiteljstva in krivice ter menil, da bi bilo najbolje, da se šolstvo podržavi,⁵⁶ saj so dežele zelo različno skrbele za svoje učiteljstvo, posebno za plače. »V resnici žalostno je za nas, da moramo — in skoro se vže sramujemo, — leto za le-

⁴² *Učiteljski tovariš*, 16. 6. 1891, str. 177–181, »Ljudevit Stiasny, Latinica in nemščina«.

⁴³ *Popotnikov koledar* 1892, str. IV–V. Statistični podatki za konec leta 1891 kažejo malo nižje število voljenih delegatov (104).

⁴⁴ *Učiteljski tovariš*, 16. 6. 1891, str. 190, »III. skupščina Zveze slov. učit. društev... (Dalje)«. »Predlog g. Ribnikarja, da naj se 'stari general, kakor njegova garda' zopet volita, je bil z navdušenim odobravanjem sprejet.« Tako je bil izvoljen dotedanji odbor, le za predstavnika Istre so izvolili K. Bogatca.

⁴⁵ SŠM, arhivska zbirka, Zaveza, šk. 2, f. 10. Trst 1891, društveni izkazi, 31. – Romihov izbor je bil dobro premišljen in strokovno pretehtan. Anton Klodič vitez Sabladoski (1836–1914), rojen v Beneški Sloveniji, je bil gimnazijski profesor v Gorici in Trstu ter šolski nadzornik, od leta 1873 za Primorsko, zaslužen za uspešen razvoj tamkajšnjega slovenskega osnovnega šolstva. Andrej Praprotnik (1827–1895) je bil zavzet učitelj, literat, pisec učbenikov, od leta 1861 prvi urednik lista *Učiteljski tovariš* ter v svojem času osrednja osebnost šolstva na Kranjskem. Dr. Franc vitez Močnik (1814–1892) je na področju šolstva deloval v vseh slovenskih deželah, bil je avtor odličnih učbenikov za pouk matematike, ki so izhajali v vseh jezikih monarhije in drugod do konca 30. let 20. stoletja.

⁴⁶ *Učiteljski tovariš*, 1. 9. 1896, str. 321, »Iz Ljubljane, Zborovanje Zaveze«.

⁴⁷ *Popotnik*, 10. 6. 1891, str. 175, »Spomini na III. skupščino Zaveze, II.« »Kdo ne pozna 'Soče in Milice', prelepih četvork njegovih?«

⁴⁸ *Popotnik*, 25. 5. 1890, str. 145, »Zavezna. Uglasbil jo je dr. B. Ipavec«.

⁴⁹ *Popotnik*, 25. 5. 1891, str. 145–160, posebej 149–150.

⁵⁰ *Učiteljski tovariš*, 1. 5. 1891, str. 142; 16. 6. 1891, str. 190.

⁵¹ *Popotnik*, 25. 5. 1891, 145–160, posebej 150.

⁵² *Učiteljski tovariš*, 16. 6. 1891, str. 190–191.

⁵³ *Popotnik*, 25. 5. 1891, str. 145, »Cesarjeva zahvala«.

⁵⁴ *Popotnik*, 25. 5. 1891, 145–160, posebej 151.

⁵⁵ *Popotnik*, 25. 5. 1891, 151–155, »J. Ravnikar, Slavni zbor!«.

⁵⁶ *Učiteljski tovariš*, 16. 6. 1891, str. 190–191. Jakob Furlan je bil tedaj stalni učitelj I. mestne petrazredne deške ljudske šole v Ljubljani.

tom naše ljudske zastopnike prositi in rotiti, naj nam priskočijo na pomoč. Vsaj vendar vedo, da za učitelja-vzgojitelja izdani krajcarji niso proč vrženi, temveč dobro naloženi, ki bodo jedenkrat deželam prinašali dobre obresti!« je povedal Ravnikar.⁵⁷

S to temo je nadaljeval 34-letni tolminski učitelj in predsednik tolminskega učiteljskega društva Andrej Vrtovec, ki je za zborovanje prijavil sorodne vsebine (pravne razmere ljudskih učiteljev). Iz obeh poročil so zborovalci sprejeli kar devet resolucij. Te so govorile o primernem plačilu za učiteljsko delo, pri tem so učitelji računali na dežele, a tudi na državo, o upoštevanju učiteljstva in izobražencev tudi pri javnih zastopih in občinski volilni pravici, pa tudi o enakem plačilu na Primorskem za učiteljice in učitelje.⁵⁸ Seveda se je pri plačah premikalo le počasi. Tako je Kristijan Bogatec, istrski član vodstva Zaveze, na seji upravnega odbora v Litiji 18. aprila 1892 spraševal o uresničenju v Trstu sprejete resolucije o Istri glede povečanja plač, posebej učiteljicam. Do takrat Zaveza ni še ničesar ukrenila, predsednik dr. Romih pa je predlagal (in navzoči so predlog sprejeli), da »ta stvar pride še jedenkrat v pretres delegaciji«. ⁵⁹ Kmalu pa so se učiteljska društva v Istri že dogovarjala o svoji vlogi pri pozivih za povišanje plač.⁶⁰ Tudi sicer so na učiteljskih zborovanjih ob morju radi odpirali problem gmotnega položaja učiteljstva, o tem je bilo govora tudi na VIII. glavni skupščini v Opatiji avgusta 1896.⁶¹ Tržaškega govornika J. Ravnikarja pa so ob jubileju učiteljske organizacije leta 1913, ko je že bil kranjski deželni poslanec, izvoljen na listi katoliške stranke, učiteljski kolegi pri Zavezi večkrat spominjali na njegovo preteklo delovanje, ki je temeljilo na bolj liberalnih stališčih.⁶²

Pri drugi točki tržaškega zborovanja leta 1891 je 42-letni Ivan Lapajne, razgledan pedagoški avtor ter zavzet pedagoški in narodni delavec, sicer ravnatelj vplivne meščanske šole z nemškim učnim jezikom v Krškem ter blagajnik skupne učiteljske Zaveze, govoril o pomenu obrtnega šolstva. Priporočal je ustanavljanje obrtno-nadaljevalnih šol pri tri- in večrazrednicah v večjih krajih, kjer je bila takšna potreba.⁶³ Tretja točka je od metodičnih vprašanj ljudske šole obravnavala računstvo, ki je pritegnilo že prvo zbo-

rovanje Zaveze v Ljubljani leta 1889.⁶⁴ Dr. Tomaž Romih je v Trstu poročal o metodi računstva na nižji stopnji ter priporočal Lavtarjeve metodične knjige in njegovo računalno. Predloge o pouku računstva, predstavljene v desetih točkah, so zborovalci podprli. Po prebiranju 13 spodbudnih pozdravnih telegramov in več pisem, tudi iz hrvaške sosesčine, ki so jih zborovalci sprejeli z navdušenjem, so se udeležencem zahvalili, »ker se niso bali ne dolgega pota, ne stroškov«, posebej še učiteljicam. Zborovanje so sklenili »s trikratnim Živio! na premilostljivega cesarja«. ⁶⁵

Po glavnem zborovanju so za prijavljene udeležence imeli v isti gostilniški dvorani pri Bergerju še zaključni banket.⁶⁶ Popoldne je večina gostov obiskala grad Miramar, zvečer pa je Pevsko društvo »Adrija« v Barkovljah prav za zborovanje učiteljske Zaveze priredilo veliko veselico z bogatim glasbenim programom v dvorani Vrta Rossetti (vhod Via Rossetti in Acquedotto – kot so ulico Rosetti in Akvedot zapisali v vabilu). V programu je bila tudi Volaričeva kantata *Domovini*, v napovedi so pričakovali navzočnost mladega slovenskega skladatelja. Vstopnina za veselico je bila 40 vinarjev. »Radodarnosti se ne stavijo meje«, so zapisali, saj so zbirali sredstva za načrtovani otroški vrtec Podružnice CMD na Greti.⁶⁷ Z uspehom so bili zadovoljni, članom Zaveze pa so se zahvalili za množično udeležbo.

Javno zahvalo vsem gospodom, gospem in gospodičnam, ki so pripomogli k uspešnemu zborovanju, uredništvom *Edinosti*, *Naše sloge* in *Slovenskega sveta* za vsestransko pomoč ter »odličnim obiteljem za brezplačna ali cena prenočišča« sta v imenu slovenskega učiteljstva podpisala Matko Kante, predstavnik sprejemnega odbora, tedaj za šolo zavzet nadučitelj v Sežani,⁶⁸ in dr. T. Romih (Krško), predstavnik vodstva Zaveze.⁶⁹ Zborovanje je bilo »sijajno«, so pri Zavezi zapisali v zahvali vsem udeležencem, narodnim društvom, sprejemnemu odboru in učiteljstvu prijaznemu primorskemu časopisu (tu so navedli še *Novo Socio*), saj so tudi s pomočjo časniških pozivov prenočili vrsto udeležencev zborovanja.⁷⁰ Zato so tudi v poročilu omenjali gostoljubne tržaške rodoljube, ki so udeležencem preskrbeli domača prenočišča

⁵⁷ *Popotnik*, 25. 5. 1891, str. 151, »Ravnikar, Slavni zbor!«.

⁵⁸ Jelenc, *Petindvajsetletnica*, str. 36; *Učiteljski tovariš*, 16. 6. 1891, str. 190–191, »Furlan, III. Skupščina Zveze...«.

⁵⁹ *Popotnik*, 25. 4. 1892, str. 125, »Iz 'Zaveze slov. učit. društev'«.

⁶⁰ *Popotnik*, 25. 6. 1893, str. 187–188, »Dolina«.

⁶¹ Jelenc, *Petindvajsetletnica*, str. 54–56, »Ravnikar, Sijajno gmotno stanje slovenskega učiteljstva«.

⁶² Jelenc, *Petindvajsetletnica*, str. 56. »Lep in pomemben je bil ta Ravnikarjev govor, in kdo bi si mislil takrat, da je pri tovarišu Ravnikarju mogoč 14. september 1909. in 24. julij 1912. leta!«. Očitek nekdanjemu drugemu podpredsedniku Zaveze v letih 1890–1893 je letel na njegovo glasovanje o učiteljskih zahtevah v deželnem zboru v Ljubljani.

⁶³ *Popotnik*, 25. 5. 1891, str. 145–160, posebej 156–158, »Tretja skupščina 'Zaveze'. K predmetu: Važnost obrtno-nadaljevalnih šol«.

⁶⁴ Jelenc, *Petindvajsetletnica*, str. 39–41, »Luka Lavtar, O reformi računstva«.

⁶⁵ *Učiteljski tovariš*, 16. 7. 1891, str. 222, »Furlan, III. skupščina Zveze«; *Popotnik*, 25. 5. 1891, str. 159–160, »Tretja skupščina Zaveze«.

⁶⁶ *Učiteljski tovariš*, 1. 5. 1891, str. 142; 16. 6. 1891, str. 190.

⁶⁷ *Edinost*, 16. 5. 1891, str. 2, »Pevsko društvo 'Adrija' v Barkovljah«.

⁶⁸ *Učiteljski tovariš*, 3. 11. 1916, str. 3, »Matku Kantetu ob rojstveni 60 letnici«. »Na šolskem polju vrl možak, na narodnem pa narodnjak!«, mu je zapisal kolega Ferluga ob jubileju.

⁶⁹ *Edinost*, 20. 5. 1891, str. 4, »Javna zahvala«; *Edinost*, 13. 5. 1891, str. 3, »Poziv«. Tisti učitelji, ki so se pri odboru prijavili za prenočevanje, so se v soboto najprej oglasili v Trstu v *Caffè Commercio* Via Caserma.

⁷⁰ *Učiteljski tovariš*, 16. 6. 1891, str. 191, »Direktorij: Iz Zveze slovenskih učiteljskih društev (Zahvala)«.

Vodstvo učiteljske Zaveze ob 10-letnici organizacije avgusta 1898. Med njimi so tudi predstavniki društev s Primorske in Istre, razpravljalci in predavatelji na zborovanjih Zaveze v Trstu (Jelenc, Petindvajsetletnica, priloga, med str. 64 in 65).

in ki jim »bode slovensko učiteljstvo vedno hvaležno ostalo«. ⁷¹ Tudi v humorističnem zapisu je udeleženec z zborovanja v Trstu odšel »poln najslajših spominov, najlepših načrtov, najkrasnejših sanj, najbujnejših nad«, posebno očaran nad srečanjem s prijateljem Volaričem, avtorjem Zavezi posvečene skladbe Pogovor z domom, ki je udeležence »elektizirala«. Nič manj z veseljem ni pozdravil »ljubko Marico« (Nadlišek), »dično novelistinjo«, tedaj 24-letno učiteljico pri Sv. Ivanu. ⁷² Če bi vsakdo ohranil in hranil v srcu skladateljevo ljubezen do ohranil in idealizem novelistinje, bi bil uspeh zborovanja »še brez konca sijajnejši«. Zakaj navdušenje hitro mine, ostane pa spomin na srečne trenutke in na solidarnost slovenskega učiteljstva. ⁷³

Udeleženci zborovanja v Trstu so potovali tja predvsem na svoje stroške, največ z vlakom. Vodstvo Zaveze se je neuspešno trudilo tudi z intervencijo na Dunaju pri slovenskem državnozbornem poslancu Mihaelu Vošnjaku, ki sta mu bila blizu tako železnica kot Trst (v letih 1859–1861 je bil prometnik v Na-

brežini), da bi jim zasebna družba Južne železnice omogočila znižano vožnjo. ⁷⁴ Pri potovanju z vlakom so bili udeleženci deležni občutkov in pogledov, ki jih je kmalu po zborovanju predstavil eden izmed udeleženi učiteljev v še svežih *Spominih na III. skupščino »Zaveze«*. Ob železnici so videli dotlej (večini) še neznan kraj, ko pa so prešli »kršni Kras«, se jim je odprl »pogled v tržaško lukko, v bogato jadransko morje, ki ima na severu vse polno lepo vrejenih sadunosnih vrtov in vinogradov«, beremo v precej poetičnem zapisu. ⁷⁵ Bolj pesimistično je svoje sobotno potovanje v dežju preko Štorij do Trsta predstavil udeleženec iz Primorske, ki je pri sprejemu pogrešal učitelja iz Trsta in okolice, ⁷⁶ a ti so imeli v soboto še pouk.

Navdušenje nad tržaškim zborovanjem so udeleženci delili na srečanjih svojih učiteljskih društev. Na sestanku ptujskega društva je njegov delegat že 4. ju-

⁷¹ *Učiteljski tovariš*, 1. 6. 1891, str. 173–174.

⁷² Marica Nadlišek, por. Bartol (1867–1940), učiteljica, pisateljica in od 1897 prva urednica revije *Slovenka*.

⁷³ *Učiteljski tovariš*, 16. 6. 1891, str. 187, »Pesimist, Listi slovenskega pesimista«, *Popotnik*, 25. 2. 1891, str. 60.

⁷⁴ SŠM, arhivska zbirka, Zaveza, šk. 2, f. 10. Trst 1891, 14, 29/1–2. Ko je ravnateljstvo Južne železnice prošnje zavrnilo, se je dr. Tomaž Romih obrnil na poslanca Mihaela Vošnjaka, ki je res posredoval na Dunaju pri železniški družbi. A tam polovičnih voznih olajšav načelno sploh niso podeljevali, povratna vozovnica pa je ustrezala zaproseni olajšavi.

⁷⁵ *Popotnik*, 25. 5. 1891, str. 161, »Spomini, Spomini na III. skupščino 'Zaveze'«.

⁷⁶ *Edinost*, 6. 6. 1891, str. 1–2, in 10. 6. 1891, str. 1–2, »Smolar (ps), Še nekaj«.

Za Ljubljano, Gorico in Mariborom (1900) je učiteljska Zaveza za binkošt 1901 zborovala na Bledu, XIV. zborovanje pa so leta 1902 pripravili v Trstu (SŠM, fototeka 1518, XIII. zborovanje Zaveze na Bledu, 26. maja 1901).

nija 1891 prinesel bratske pozdrave od »južnih tovarišev na Kranjskem in Primorskem«. ⁷⁷ Tudi v Slovenj Gradcu je na učiteljskem društvenem shodu 35-letni učitelj iz Šmartna Vekoslav Arnečič poročal o Trstu: bili so zadovoljni s ponovno izvolitvijo predsednika dr. T. Romiha in z glasilom Zaveze *Popotnik*, na zborovanju pa bi še bolj poudarjali, naj učiteljstvo iz deželnih uslužbencev postane državno. Če so namreč glavne šolske postave državne, naj bodo tudi vsi njeni služabniki državni, so utemeljevali. ⁷⁸ Na zborovanju celjskega društva o Trstu niso posebej poročali, saj so bili skoraj vsi tedaj zbrani učitelji udeleženci zborovanja Zaveze, ⁷⁹ v brežiško-sevniškem društvu pa so le opozorili na izčrpna poročila o zborovanju v *Popotniku*. ⁸⁰ Jeseni 1891 je v kamniškem okraju, od koder so bili štirje udeleženci, med njimi ena učiteljica, o Trstu »jako obširno poročal« 29-letni kamniški učitelj Ljudevit Stiasny. Kolege je spodbujal k udeležbi na takih zborovanjih, »kajti tu se marsikaj sliši, kar se v časnikih ne čita in, ker deluje 'Zaveza' po javnem načelu« v korist učiteljskega stanu. ⁸¹

XIV. glavna skupščina Zaveze v Trstu, 14. do 16. avgusta 1902

»In ko nam bo dovolj Trsta, nas poneso valovi tja do bajnih Benetk.«⁸²

Po dobrem desetletju se je učiteljska Zaveza ponovno odpravila na zborovanje v Trst. Tedaj je učiteljska organizacija nosila avstrijsko jugoslovansko ime (saj je vključevala tudi hrvaško učiteljstvo v Istri) in imela v ljubljanskem učitelju Luki Jelencu že tretjega predsednika. ⁸³ Politična usmeritev te strokovno-sindikalne organizacije je postala odkrito liberalna. Še leta 1898 se je v učiteljskih krogih na Kranjskem govorilo in pisalo o sodelovanju med učiteljstvom in duhovščino. Ob nastopu novega ljubljanskega škofa Antona B. Jegliča ga je maja 1898 obiskala delegacija Zaveze slovenskih učiteljskih društev in kazalo

⁸² *Učiteljski tovariš*, 10. 8. 1902, str. 184, »V Trst!«.

⁸³ Pravzaprav je bil Jelenc četrti predsednik, saj prvi izvolitve ni sprejel, dr. Tomaž Romih je bil predsednik krajši čas v letih 1890–1892, ko so na skupščini v Kranju leta 1892 za predsednika Zaveze izvolili logaškega nadučitelja Vojteha Ribnikarja, ki pa je še mlad umrl aprila 1895. Na zborovanju Zaveze v Novem mestu septembra 1895 je mesto predsednika Zaveze za kar dobra tri desetletja zasedel Luka Jelenc, takrat nadučitelj v Senčurju.

⁷⁷ *Popotnik*, 10. 6. 1891, str. 196, »Iz ptujskega okraja«.

⁷⁸ *Popotnik*, 25. 6. 1891, str. 194, »V...o (Vrečko), Iz Slovenjegrada«.

⁷⁹ *Popotnik*, 25. 6. 1891, str. 192–193, »Streljak, S pogorskega zatišja«.

⁸⁰ *Popotnik*, 25. 6. 1891, str. 194–195, »V Globokem«.

⁸¹ *Popotnik*, 25. 10. 1891, str. 322, »A. K., Iz kamniškega okraja«.

Cesarjeva zahvala za vdanostno izjavo ob XIV. glavni skupščini učiteljske Zaveze leta 1902 v Trstu (Učiteljski tovariš, 10. 9. 1902, str. 201).

je, da bodo lepo sodelovali.⁸⁴ V umirjenih razmerah so se nadejali plodnega delovanja v korist slovenskega šolstva, čeprav je bilo med članstvom Zaveze na Štajerskem glede tega obiska mogoče čutiti več pomislekov. Tudi na Kranjskem so se razmere kmalu spremenile in učiteljska Zaveza je postala liberalna organizacija. Na simbolni ravni je to predstavljala izvolitev voditeljev kranjskega liberalizma Ivana Hribarja in dr. Ivana Tavčarja za častna člana učiteljske Zaveze na XI. skupščini v Gorici septembra 1899.⁸⁵ Tako je tudi Zavezin list *Popotnik*, ki so ga tiskali v katoliški tiskarni v Mariboru, imeli pa so tudi nekaj

dolga, moral zaradi političnega pisanja maja 1901 poiskati drugo tiskarno v Ljubljani.

Tudi zapis v tržaški *Edinosti* januarja 1902 je nakazoval drugačne odnose Slovencev v Trstu z učiteljsko Zavezo in njenim glasilom *Učiteljski tovariš*. Kot uvodnik so v *Edinosti* januarja 1902 objavili članek iz puljskega časnika *Naša sloga* in podprli njegova stališča. Članek je napisal učitelj in v njem kritiziral pisanje ljubljanskega šolsko-političnega lista *Učiteljski tovariš* o Istri.⁸⁶ Takšno stališče *Učiteljskega tovariša* je vsaj od začetka leta 1900 vznemirjalo učitelje v Istri, ki so se glede na razmere v deželi ter sodelovanje med učiteljstvom in duhovščino trudili za pomiritev. »Pustite, draga bračo iz Slovenije, pustite da i nada-

⁸⁴ *Učiteljski tovariš*, 1. 6. 1898, str. 121–123, »Anton Bonaventura«.

⁸⁵ *Učiteljski tovariš*, 1. 10. 1899, str. 205–209, posebej 207–208, »XI. skupščina Zaveze«, Šuštar, Župan Ivan Hribar, str. 43–66.

⁸⁶ *Edinost*, 16. 1. 1902, str. 1, »Naša Sloga 'liberalcem' na Kranjskem«.

lje cvate onaj liepi cviet sloge, ljubavi i mira izmedju svećenika i učitelja u Istri, pustite nas u nastražnjačtvu: mi ne čemo vašeg švapskog otrova u naše biedne dvore ...«, so pisali sredi maja 1900 v odboru Učiteljskega društva Narodna prosvjeta u Pazinu.⁸⁷ Na zborovanju Zaveze leta 1901 na Bledu so Istrani ponovno opozarjali na problematično pisanje *Učiteljskega tovariša* in se zavzemali za politično nevtralnost Zaveze, a niso bili uspešni. Tudi umirjena stališča nadučitelja Bože Dubrovića iz Sv. Mateja pri Kastvu (Viškovo), sicer predsednika istrskega Učiteljskega društva okraja Volosko, tedaj tudi podpredsednika Zaveze, ki je v Trstu predlagal resolucijo zoper liberalno politizacijo Zaveze, so bila zavrnjena. Liberalna Zaveza je bila zveza slovenskih učiteljskih društev in vedno manj Zaveza avstrijskih jugoslovanskih učiteljskih društev,⁸⁸ čeprav je tak naziv nosila do konca monarhije, nato pa v novi državi prikladno spremenila ime v Zaveza jugoslovanskih učiteljskih društev.

Slovenski učitelji so prihajali v nekoliko drugačen Trst. Hkrati z vestjo o bodočem zborovanju Zaveze v Trstu so v puljski *Naši slogi* v začetku avgusta 1902 objavili informacijo o pričetku za Slovence tako pomembne gradnje Narodnega doma na takratnem Vojaškem trgu.⁸⁹ Nekaj pa je bilo tradicionalnega: priprave XIV. skupščine v Trstu je spet vodil odbor sežanskega učiteljskega društva (predsednik Anton Berginec, nadučitelj v Povirju pri Sežani), sodelovalo pa je tudi učiteljstvo tržaške okolice. »Tržaški gg. tovariši nam gredo jako na roke in nekateri so celo v pripravljalnem odseku«, je maja 1902 pisal Berginec predsedniku Zaveze Jelencu.⁹⁰ Slovenskega učiteljskega društva v Trstu tedaj še niso imeli. Junija 1902 so napovedovali nekaj naslovov razprav, koncert v Narodnem domu v Barkovljah ter izlet z večjim parnikom v Benetke,⁹¹ a tržaški Lloyd jim je na koncu ponudil manjšo in ne tako udobno ladjo. S pomola San Carlo je proti Benetkam s parnikom Trieste odplulo 170 učiteljskih izletnic in izletnikov.⁹² Prav izlet po morju je pripravljalnemu odboru prinesel veliko dela in skrbi, udeležencem pa veselje in bogate spomine, a še prej tudi težave nočne vožnje v dežju

po nemirnem morju.⁹³ V pripravah na zborovanje so objavili obvestilo o zborovanju ter ga razposlali tudi svojim društvom. Zbirali so prijave in po pet kron za poceni ladijski prevoz (Anton Germek, učitelj pri Sv. Ivanu blizu Trsta).⁹⁴ Germek je zbiral tudi prijave za prenočišča in po tri krone za banket, zato so se mu po zborovanju javno zahvalili za pripravo banketa in izleta.⁹⁵ Na izlet v Benetke kot na pravo študijsko potovanje je vabila tudi ena od učiteljic. Cilj je bil tako privlačen, da je openski učitelj Ferluga navduševal kolegice in kolege ter vabil še s poezijo. »Tudi pesem krasno to / intoniralo se bo / to bo divno in lepo!!!«⁹⁶ Pri zborovanju so učitelji torej računali tako na resno delo kot tudi na razvedrilo. »In ko nam bo dovolj Trsta, nas poneso valovi tja do bajnih Benetk«, so napovedovali. Vabili so vse, ki »svoje pravice ste bojevniki na kulturnem slovenskem polju, ki širite luč omike in svobode po vsi slovenski domovini.« Na resnem zboru so se hoteli »po moško« pogovoriti o težavah, glasno zahtevati svoje pravice in protestirati proti krivicam, ki so stale na poti polnega razvoja poklicnega stanu in šolstva. Zato so vse, kar je bilo naprednih učiteljic in učiteljev, zavzeto vabili na zborovanje v Trst.⁹⁷ Uspeh res ni izostal. V Trstu se je po poročilu glasila Zaveze zbralo kar »nad 400 zavednih in naprednih učiteljic in učiteljev iz vseh jugoslovanskih pokrajin«, zborovanje pa so opisovali kot veličastno in impozantno. Tržaška *Edinost* je zborovalce – kot vzgojitelje mladine prinašalce sreče domovini – navdušeno pozdravljala z izbranimi besedami, da jih »tržaškookoličanski Slovenci sprejmejo z odprtimi rokami in bratskim, ljubečim srcem.«⁹⁸

Program učiteljskega zborovanja je v začetku avgusta objavil *Učiteljski tovariš*,⁹⁹ za njim tudi *Edinost*.¹⁰⁰ Spored glavne skupščine so tudi posebej natisnili.¹⁰¹ Prvi dan (četrtek, 14. avgusta) so imeli ob 12.30 sejo upravnega odbora v hotelu Evropa na Vojaškem trgu, prav blizu kasneje zgrajenega Narod-

⁸⁷ SŠM, arhivska zbirka, Zaveza, šk. 12, f. 51. I. Istrske razmere, dopis 15. 5. 1900; Šuštar, Učiteljska društva, str. 318–319; Šuštar, *Slomškova zveza*, str. 80–82.

⁸⁸ Šuštar, Učiteljska društva, str. 320–321; Šuštar, *Slomškova zveza*, str. 81–83. Učiteljsko društvo kraja Volosko se je aprila 1906 razpustilo; slovenski učitelji so se pridružili koprskemu Slovenskemu učiteljskemu društvu v Istri, hrvaški pa so se včlanili v Narodno prosveto.

⁸⁹ *Naša Sloga*, 7. 8. 1902, str. 3.

⁹⁰ SŠM, arhivska zbirka, Zaveza, šk. 4, f. 20, Trst 1902, 13; 12. 5. 1902.

⁹¹ *Učiteljski tovariš*, 10. 6. 1902, 133, »Iz Zaveze avstr. jugoslovanskih učiteljskih društev«.

⁹² SŠM, arhivska zbirka, Zaveza, šk. 4, f. 20, Trst 1902, 13, Pismo Berginca Jelencu, Povir 2. 5. 1902. Manjši parnik Trieste je lahko sprejel 150–180 oseb, celoten prevoz pa je po napovedi stal 1200 kron.

⁹³ *Učiteljski tovariš*, 10. 10. 1902, str. 202–206, »Gangl, Izlet v Benetke«; »Bilo je v resnici strašno lepo.« N. d., str. 206; *Učiteljski tovariš*, 10. 11. 1902, str. 249–251, »Luznar, 'Zavezniki' v Benetkah«.

⁹⁴ *Učiteljski tovariš*, 20. 6. 1902, str. 152, »Pripravljalni odbor, Tovarishi!«.

⁹⁵ *Učiteljski tovariš*, 10. 9. 1902, str. 207, »Zahvala. Vodstvo Zaveze se je zahvalilo tudi odboru čitalnice, Slovanskemu pevskemu društvu ter vsem tržaškim in okoličanskim Slovincem na čelu z gosp. dr. Rybářjem, uredništvom časnikov, poročevalcem in častnima članoma.«

⁹⁶ *Učiteljski tovariš*, 10. 7. 1902, str. 158, »B. E. (Balbina Eppich, uč. v Divači), V Benetke!«, *Učiteljski tovariš*, 1. 8. 1902, str. 176, »Agul Ref (ps. – Štefan Ferluga), Zaveznim izletnikom v Trst in Benetke«.

⁹⁷ *Učiteljski tovariš*, 10. 8. 1902, str. 184, »V Trst!«.

⁹⁸ *Učiteljski tovariš*, 10. 8. 1902, str. 202, »XIV. glavna skupščina Zaveze«.

⁹⁹ *Učiteljski tovariš*, 1. 8. 1902, str. 169, »Vspored XIV. glavne skupščine Zaveze«.

¹⁰⁰ *Edinost*, 5. 8. 1902, str. 3, »Vspored XIV. glavne skupščine Zaveze«.

¹⁰¹ SŠM, arhivska zbirka, Zaveza, šk. 4, f. 20, Trst 1902, 2, »Vspored XIX. glavne skupščine Zaveze«.

Društveni izkaz.

Društvo		Predsednikovo imo, naziv, bivalstve	Število članov			Delegatov			Število družinskih članov, ki sodelujejo pri zborovanju. — Vrednejši sklopi in zveze. — Poročevalčev imo	Letni donoski zavesti:	
ime	naslov		prvih	podprvih	častnih	imena	znajaj	bivalstve		a) od prvih	b) od podprvih
<i>Učiteljsko društvo za sežanski šolski okraj poročja Zavezi pred zborovanjem leta 1902 v Trstu (SŠM, arhivska zbirka, Zaveza, šk. 4, f. 20, Trst 1902, Društveni izkazi 17, Sežana).</i> <i>Sežana</i>		Anton Berginac	46	1	1	Anton Berginac	nadučitelj	Trst	1. 18. avg. 1902	2. 18. avg. 1902	3. 18. avg. 1902
		Anton Berginac	45			Anton Kavel	nadučitelj	Trst	1. 18. avg. 1902	2. 18. avg. 1902	3. 18. avg. 1902
		Sežana				Anton Kavel	nadučitelj	Trst	1. 18. avg. 1902	2. 18. avg. 1902	3. 18. avg. 1902
		Sežana				Anton Kavel	nadučitelj	Trst	1. 18. avg. 1902	2. 18. avg. 1902	3. 18. avg. 1902
		Sežana				Anton Kavel	nadučitelj	Trst	1. 18. avg. 1902	2. 18. avg. 1902	3. 18. avg. 1902

Predsednik: *[Signature]* Zastnik: *[Signature]*

NB. Ta izkaz naj se izvoli vrniti prav zanesljivo do 15. 9. 1902. zveznemu predsedstvu.

Učiteljsko društvo za sežanski šolski okraj poročja Zavezi pred zborovanjem leta 1902 v Trstu (SŠM, arhivska zbirka, Zaveza, šk. 4, f. 20, Trst 1902, Društveni izkazi 17, Sežana).

nega doma v Trstu. Razpravljali so o delu Zaveze v zadnjem letu ter sprejeli podroben program za zborovanje delegacij in glavno zborovanje. Ob 18.30 se je po določenih društvenih pravilih začelo zborovanje delegacij v Čitalnični dvorani. Drugi dan, v petek, 15. avgusta, je bilo na sporedu glavno zborovanje v veliki dvorani hotela Evropa z začetkom ob 9. uri, ob 13.00 uri so imeli prav tam banket, zvečer ob 18.00 pa v Narodnem domu v Barkovljah koncert, ki ga je pripravilo Slovansko pevsko društvo v Trstu s sodelovanjem orkestra domačega pešpolka.¹⁰² Zaradi manevrov je vojaška godba zadnji dan odpovedala sodelovanje, a Slovensko pevsko društvo s pevodjem Srečkom Bartelom je ob sodelovanju Wagnerjeve godbe v zadovoljstvo udeležencev odlično izpeljalo spremenjen program. Tržaški Slovenci so se res izkazali.¹⁰³ V soboto (16. avgusta) ob njih zjutraj so s parnikom odpluli na izlet v Benetke, od koder so se udeleženci vrnili 18. avgusta zjutraj, še pred odhodom dunajskega vlaka. Tako je bila izletnikom zagotovljena vrnitev proti domu.

Za glavno zborovanje so društva predlagala pet razprav: Naše stališče, Naše mladinsko slovstvo (obe E. Gangl), Naša organizacija in nje namen (V. Strmšek), Preosnova disciplinarnega zakona (Ivan Šega)

in Pravna razmerja avstrijskega, posebej slovenskega ljudskega učiteljstva (Ivan Lapajne, a ta ni prišel na zborovanje). Sledila je še utemeljitev načrtov za pripravo naslednjega zborovanja leta 1903 v Celovcu,¹⁰⁴ a tam niso zborovali. Zborovanja delegacij Zaveze se je udeležilo več kot 100 delegatov in delegatov učiteljskih društev. Predsednik Jelenc je nagovor začel z izstopoma učiteljskih društev na Krku in v Pazinu, kar naj bi bilo v veselje »vseh klerikalnih redakcij«. Pohvalil je preostali dve istrski društvi (»Čvrsto pa vstrajate pri Zavezi vzlic vsem gonjam in grožnjam Volosko in Kopersko učiteljsko društvo ...«) ter povedal nekaj kritičnih o katoliško usmerjeni učiteljski Slomškovi zvezi. Tudi na Goriškem so »ustanovili malenkostno Slomškarijo«, na Spodnjem Štajerskem pa niso zbrali članstva niti za odbor, a tudi na Kranjskem niso uspevali, je Jelenc omalovažujoče predstavil povezovanje katoliško mislečega učiteljstva.¹⁰⁵ Dejansko so bili začetki Slomškove zveze zelo skromni in tudi na Kranjskem se v času liberalno-nemške deželne oblasti do leta 1908 ta učiteljska organizacija ni posebej razmahnila. Jelenc je nastop sklenil s stalno učiteljsko temo – s prenizkimi plačami. Te so se sicer povečale v vseh deželah, kjer so prebivali člani Zaveze, a ne dovolj.

¹⁰² SŠM, Arhivska zbirka, Zaveza, šk. 4, f. 20, Vabilo na koncert 15. 8. 1902.

¹⁰³ *Učiteljski tovariš*, 10. 10. 1902, str. 226–227, »Koncert v Barkovljah«.

¹⁰⁴ *Učiteljski tovariš*, 10. 8. 1902, str. 198, »Zaveza naj zboruje 1. 1903 v Celovcu«.

¹⁰⁵ *Učiteljski tovariš*, 20. 9. 1902, str. 209–210, »XIV. glavna skupščina Zaveze«.

V pozdravu pripravljalnega odbora je nadučitelj Anton Berginec, ki je bil od leta 1902 prvi ali drugi podpredsednik Zaveze, vsebinsko povzel misel, izrečeno desetletje pred tem – da jih namesto zunanje-ga slavnostnega sprejema že na kolodvoru, ki zaradi tržaških razmer ni bil mogoč, sprejemajo z odprtim srcem in odprtimi rokami. Tajnik Zaveze Drago Česnik je zatem predstavil stanje in delovanje Zaveze od zadnje glavne skupščine konec maja 1901 »na našem divnem slov. Bledu«. Po izstopih dveh istrskih društev, čemur se je v poročilu posebej posvetil, so imeli pri Zavezi v 33 društvih 1566 članic in članov, med njimi tudi 40 podpornih in 51 častnih.¹⁰⁶ Tudi to število članstva je 18. avgusta pokomentiral *Slovenec*: »Ker liberalno učiteljstvo vedno tako bahato kriči o armadi naprednega učiteljstva, ki šteje nad 2000 mož, smo se malo začudili, ko smo čuli, da je letos v tej 'Zavezi' samo 1400 pravih članov.«¹⁰⁷

Zaveza je poslala tričlansko zastopstvo v Zagreb na praznovanje 30-letnice hrvaškega književno-pedagoškega zbora in odprtja tamkajšnjega šolskega muzeja avgusta 1901, o čemer je poročal tudi šolski tisk. Med obravnavanimi temami na zborovanju delegacij je bila tudi prenestitev slovenskega učiteljskega društva iz Kopra v Gorico, kar so podpirali, in prizadevanja za slovensko vseučilišče. Tajnik je še poudaril samostojnost učiteljskega stanu in polemiziral z zaničljivim očitkom nasprotnikov, da je Zaveza »le nekaj privesek liberalni stranki, katera jo ima na vrhvi kakor kakšnega kužeta«. A Zaveza je zahtevala le enakopravnost učiteljstva z drugimi stanovi in vztrajala pri stališčih o narodni prosveti, svobodni šoli in gmotno dobro podprtem učiteljstvu. In če kdaj nasprotniki sprejmejo ta program za svojega, »potem se smejo nadejati, da postanemo celo njim – 'privesek',« je ob odobranju udeležencev poročilo zaključil tajnik Česnik.¹⁰⁸

V komentarju k poročilu se je oglasil istrski nadučitelj Božo Dubrovič, v letih 1899–1902 prvi podpredsednik in 1896–1902 član upravnega odbora Zaveze. Bil je bolj širok in je predlagal, naj Zaveza sprejema vse jugoslovansko učiteljstvo ne glede na politično usmeritev »in naj po svojih glasilih ne žali oseb, ki so narodu koristne (duhovnike), in naj ne proslavlja nasprotnikov naroda«, potem bodo društva vstopala, ne izstopala. Njegov nastop sta v poročilu po XIV. zborovanju Zaveze opazno zabeležila tržaška *Edinost* in na katoliški strani ljubljanski *Slovenec*, pa tudi *Slovenski učitelj*. A Dubrovičevo stališče, naj Zaveza ne bo ne liberalna ne klerikalna, je bilo delegatom učiteljskih društev smešno. Ali kot je komentiral *Slovenski učitelj*: »Toda besede vrlega Istrana

so bile bob ob steno!¹⁰⁹ Do depolitizacije slovenske učiteljske organizacije je prišlo šele leta 1926 v drugih razmerah in v drugi državi. Za Engelberta Gangla, ki je ugovarjal Dubroviču, je učiteljstvo živelo v času boja; bilo je tako zavzeto za načela svobodne šole in učiteljstva, da bi zanje žrtvovalo tudi kakšno osebno eksistenco. Tudi ricmanjski nadučitelj Kristijan Bogatec, tedaj upravni odbornik Zaveze za Primorsko, je z Dubrovičem polemiziral v prepričanju, da je zaradi narodnih razmer istrsko učiteljstvo še preveč obzirno.¹¹⁰

Pogled na razmere istrskega učiteljstva dopolnjuje sliko idejnega in političnega razkola med slovenskim učiteljstvom, saj so razlogi za izstop istrskih učiteljskih društev iz Zaveze podobni kot razlogi za nastanek učiteljske Slomškove zveze: v liberalni politični usmerjenosti učiteljske organizacije.¹¹¹ Hrvaška učiteljska društva v Istri so konec leta 1901 in v začetku leta 1902 nasprotovala pisanju *Učiteljskega tovariša* o Istri in (italijansko liberalno usmerjenem) učitelju Marchiju, saj je žalilo narodno čustvo hrvaškega učiteljstva.¹¹² V očeh istrskega učiteljstva je bilo tako »protivarsko in protinarodno pisanje 'Učit. Tovariša'« v liberalnem duhu povod za odločitev učiteljskega društva na otoku Krk in društva v Istri, da sta pretrgali povezavo z Zavezo. Krčko učiteljsko društvo v Vrbniku (januarja 1902) in Narodna prosvjeta v Pazinu (julija 1902) sta izstopila iz Zaveze avstrijskih jugoslovanskih učiteljskih društev. Učiteljsko društvo kotara Volosko, ki je do leta 1906 združevalo slovenske in hrvaške učitelje, pa je pri Zavezi ostalo do konca svojega delovanja, kar kaže na vpliv slovenskih, povečini liberalno usmerjenih učiteljev na delo društva.¹¹³ Med hrvaškim učiteljstvom v Istri je do liberalno-katoliškega preloma v učiteljskih društvih prišlo malo pozneje.

Na zborovanju delegacije Zaveze v Trstu predstavljena finančna poročila društva so bila sicer vsa potrjena, a nepopolna, kot je 16. avgusta pripomnila *Edinost* (to sta opazila tudi *Slovenec* 18. avgusta in *Slovenski učitelj* 1. septembra), ko je predstavila finančni del poročila o tržaškem zborovanju. Za obravnavo na zborovanju so bili »vsi računi preveč jednostavno

¹⁰⁹ *Slovenski učitelj*, 1. 9. 1902, str. 252, »Kaj je naša dolžnost?, Ob zborovanju Zaveze«.

¹¹⁰ *Učiteljski tovariš*, 1. 10. 1902, str. 217–219, »XIV. glavna skupščina Zaveze«. Formulacijo, zapisano v poročilu v *Edinosti* 18. 8. 1902, je ricmanjski nadučitelj K. Bogatec nato preciziral, *Edinost*, 19. 8. 1902, str. 1, »Prejeli smo in objavljamo«. – Kristijan Bogatec (1858–1917) je bil prizadeven slovenski šolnik na Primorskem, dejaven v slovenskem Učiteljskem društvu za koprski okraj, v letih 1889–1890 in 1891–1900 je deloval kot član upravnega odbora Zaveze iz Primorske ter bil v letih 1896–1899 prvi podpredsednik Zaveze (Jelenc, *Petindvajsetletnica*, str. 29, 31).

¹¹¹ Šuštar, Učiteljska društva, str. 311–329, posebej: Zaveza in učiteljska društva v Istri, str. 317–322.

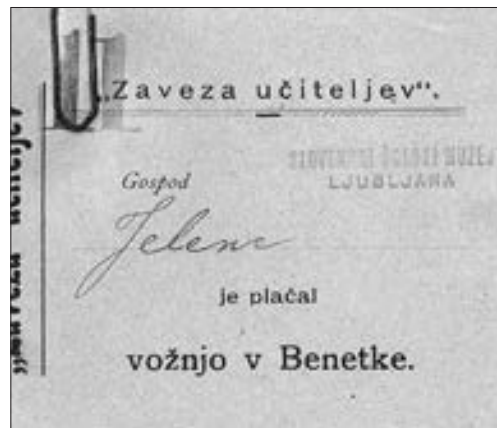
¹¹² *Slovenski učitelj*, 1. 2. 1902, str. 43, »Kako cenijo v Istri 'Učiteljskega Tovariša'«.

¹¹³ Šuštar, Učiteljska društva, str. 320–321.

¹⁰⁶ Jelenc, *Petindvajsetletnica*, str. 29; *Učiteljski tovariš*, 20. 9. 1902, str. 209–210, »XIV. glavna skupščina Zaveze«.

¹⁰⁷ *Slovenec*, 18. 8. 1902, str. 2, »S skupščine 'Zaveze avst. jugoslovanskih učiteljskih društev'«.

¹⁰⁸ *Učiteljski tovariš*, 20. 9. 1902, str. 210–211, »XIV. glavna skupščina Zaveze. Slavna delegacija.«.

Učitelji so se o pripravah na zborovanje dogovarjali po pošti. Dopisnici Štefana Ferluge Jelencu, 1902. / Primerka voznih listkov za potovanje iz Trsta v Benetke in nazaj (SSM, arhivska zbirka, Zaveza, šk. 4, f. 20, Trst 1902).

sestavljani, tako, da se ne more lahko spoznati faktičnega gmotnega stanja društva in časnikarskih podjetij« (Zvonček, Popotnik, Učiteljski tovariš). Slovenec je predstavil tudi Luznarjevo blagajniško poročilo, po katerem je imela Zaveza primanjkljaj, ki ga je pokrivala s pomočjo posojila več kot 800 kron, prejetih od uprave mladinske revije *Zvonček*. Primanjkljaj je imel tudi *Popotnik*, glede nejasnosti financ pri listu *Učiteljski tovariš* pa so jih pri *Slovincu* podražili: »Ali se gospodje napredni učitelji v novi šoli niso zadostno naučili računati?«¹¹⁴ Na zborovanju delegacij so izvedli še volitve vodstva Zaveze, ki niso prinesle večjih sprememb, in obravnavali nekaj drugih zadev. Potem je postala avgustovska vročina prav neznosna, tako da so predavanje o disciplinarnem zakonu odložili na glavno zborovanje.¹¹⁵

Glavno zborovanje je z dolgim govorom pričel predsednik Zaveze Jelenc, ki je omenjal zborovanje kot učiteljski parlament (ter dal priložnost za zbad-

ljiv komentar *Slovincu*¹¹⁶ in nato še *Slovenskemu učitelju*, učiteljske plače in višjo izobrazbo. »Delovanje učiteljev je posvečeno napredku naroda, a le inteligentno učiteljstvo more se povspeti na stopinjo popolnosti«, je povedal in zatem govoril zoper šolska stališča slovenske socialne demokracije in »proti klerikalni stranki na Kranjskem«. Pozdrav domačinov je izrekel 42-letni učitelj na Opčinih Štefan Ferluga, tudi glasbenik in literat: »Nismo vam potesali cvetk, niso vam zorna dekleta pripenjala šopkov. Ali na naši srčni gredici vam je vsklila dehteča cvetka — kolegijalne ljubavi naše. Utrgajte jo! (Viharen aplavz.) In ponesite seboj spomin, da ste bili bratje med brati!«¹¹⁷ Nato so viharno pozdravljali prispela Hribarja in dr. Tavčarja ter prisluhnili predavanjem, ki so bila bolj kot znanstvena ali izobraževalna pravzaprav motivacijska in mobilizacijska, kar so okrepile še sprejete resolucije.

¹¹⁴ *Edinost*, 16. 8. 1902, str. 1, »XIV. glavna skupščina Zaveze«; *Slovenec*, 18. 8. 1902, str. 2, »S skupščine Zaveze avst. Jugoslovanskih učiteljskih društev«.

¹¹⁵ *Učiteljski tovariš*, 10. 10. 1902, str. 225, »XIV. glavna skupščina Zaveze«.

¹¹⁶ *Slovenec*, 18. 8. 1902, str. 2, »S skupščine Zaveze avst. jugoslovanskih učiteljskih društev«. »Recite kar hočete, Luka Jelenc si zna pomagati! Ker ni mogel zlesti v pravi parlament, raztrobilo se je v 'Narodu', da je zboroval v Trstu učiteljski parlament in Jelenc je bil zadovoljen, da je sploh v kakem parlamentu.«

¹¹⁷ *Edinost*, 18. 8. 1902, str. 1, »XIV. glavna skupščina Zaveze«.

Stališča učiteljske organizacije do odprtih vprašanj poklicnega stanu je na XIV. glavni skupščini v Trstu 1902 predstavil ljubljanski učitelj in sourednik *Učiteljskega tovariša* Engelbert Gangl (Naše stališče).¹¹⁸ Nato so sprejeli tri resolucije: glede časopisja so bili proti razširjanju »klerikalnega, ugledu šolstva in učiteljstva škodljivega časopisja« ter se zavzeli za »šoli in učiteljstvu prijazno pismo časopisje«, seveda liberalne usmeritve. Druga resolucija se je zavzemala za sodelovanje vseh avstrijskih učiteljev pri pravični ureditvi njihovih plač, primerljivi s položajem državnih uradnikov, tretja pa je načrtovala skupno hranilnico avstrijskega jugoslovanskega učiteljstva.¹¹⁹ Tudi dva predloga seje delegacij v Trstu sta prišla v anale učiteljske organizacije (predlog Kristijana Bogatca, da se učiteljstvo oprosti prispevkov za okrajne učiteljske knjižnice, in predlog Franceta Bajta za voljenega zastopnika učiteljstva v deželnem šolskem svetu), čeprav se je z realizacijo zatikalo.¹²⁰

Vekoslav Strmšek,¹²¹ učitelj na majhni šoli na štajerskem podeželju, ki je izstopal s svojo postavo in z govornimi spretnostmi, je s prispevkom Naša organizacija in nje namen (objavljenim novembra 1902) predstavil skromne izobraževalne začetke učiteljskih društev. Sodobna prizadevanja za boljši položaj učiteljev ob njihovem zavzetem narodnem in prosvetnem delu so bila nekaj povsem drugega, mesto učitelja v družbi pa prav tako: »Inteligenca nas navadno ne smatra enakopravnim, pri prostemu ljudstvu smo previsoki ...« Zavzel se je za boljšo učiteljsko izobrazbo, zahtevnemu delu primerno plačilo, urejene šolske zakone in pravice, kot so jih imeli drugi izobraženci. Čeprav je zatrnil, da učiteljska organizacija ni politična, pa vendar ni mogla podpirati nasprotnikov sodobne šole in svobodnega učiteljstva.¹²² Takšna je bila argumentacija politične usmeritve društva. Zavzeti Strmšek je kljub ogromnemu delu prevzel to predavanje, da Zaveza ne bi bila odvisna od slučaja, temveč bi njeno delovanje potekalo po določenem programu, kajti »pri takem zboru ne sme govoriti kdor koli in o čemer koli«. ¹²³ E. Gangl je govoril tudi o mladinskem slovstvu.¹²⁴ Sledil je Ivan Segal, učitelj

v Dolenjem Logatcu. Predstavil je načrtovano preoblikovanje učiteljskega disciplinarnega zakona (tega je že prej objavil *Učiteljski tovariš*), nato pa še zaradi kraja zborovanja posebej aktualno Resolucijo o tržaškem slovenskem šolstvu. To je ljubljanski učiteljski list objavil v prvi številki po zborovanju, že prej pa je o resoluciji poročala *Edinost*. Poročevalec Ivan Segal je govoril o »nemoralnem položaju ljudskega šolstva« in predstavil prizadevanja Slovencev od leta 1884 naprej za slovenski osnovnošolski pouk v Trstu, tedaj za 700–800 slovenskih otrok. V zahtevah niso bili uspešni, saj so oblasti zatrjevale, da so slovenske okoliške šole od mesta oddaljene manj kot 4 km. Ob tem pa je 496 nemških otrok imelo na razpolago dovolj šol, za katere je poskrbelo mesto, za slovenske otroke, ki jih je bilo več, pa na teh šolah ni bilo niti slovenskih vzporednic. Zato se je zborovanje učiteljske Zaveze z resolucijo zavzelo, da se obnovijo zahteve slovenskih tržaških staršev z dne 7. julija 1899, »da dobe tržaški Slovenci potrebnih ljudskih, kakor tudi srednjih šol, ki mu gredo po božjih in človeških zakonih«. ¹²⁵ Te zahteve so poslali pristojnim, pa tudi državnozbornim poslancem. A vsa prizadevanja za slovenske ljudske šole v mestu so bila neuspešna.¹²⁶ Učitelji zborovalci so vedeli, da morajo opraviti še »patriotično dolžnost« in zborovanje zaključiti z vdanostnim klicem cesarju: »Gromoviti Slava-klici so zaorili po dvorani.« ¹²⁷

Na zborovanju Zaveze leta 1902 so učitelji nesporno prevladovali. Vita Zupančič, tedaj 34-letna učiteljica v ljubljanski gluhonemnici in aktivna članica Društva učiteljic, je bila edina učiteljica – članica upravnega odbora Zaveze in poleg E. Gangla na zborovanju delegacij Zaveze tudi zapisničarka.¹²⁸ Vidnejša je bila med pregledovalci računov in kot poročevalka o tem njena malo starejša učiteljska kolegica Janja Miklavčič z deklishe šole v Kranju, dejavna tudi v vodstvu Društva učiteljic. Kot kaže, so v pripravah pri Zavezi pomislili tudi na predavateljico na zborovanju, a povabljen članica upravnega odbora je najprej neuspešno poskusila navdušiti dve kolegici, sama pa se je tudi težko odločala za temo. Za t. i. ženska vprašanja se Zupančičeva ni mogla ogreti, »da ne bi kakšna Slomškarica mislila, da pobiram za njimi«, je pa bolj zadržano pokazala pripravljenost, da bi v prispevku »Česa potrebujemo« obravnavala priprave na učiteljski stan ter položaj v družbi, javnem življenju in šoli. Tudi Jelenc se ni zagrel za to temo. V začetku junija 1902 mu je Zupančičeva pisala, naj jo izpusti iz programa. Bila je preveč obremenjena z delom,

¹¹⁸ *Učiteljski tovariš*, 20. 11. 1902, str. 257–260, in 1. 12. 1902, str. 266–268, »Gangl, Naše stališče«.

¹¹⁹ Jelenc, *Petindvajsetletnica*, str. 37.

¹²⁰ Jelenc, *Petindvajsetletnica*, str. 49; *Učiteljski tovariš*, 10. 11. 1902, str. 225, »XIV. glavna skupščina Zaveze«.

¹²¹ Vekoslav Strmšek (1864–1907) je bil aktiven šolnik in liberalno usmerjen narodni delavec. Poučeval je od leta 1883, največ na šoli Sv. Peter na Medvedjem selu (Kristan Vrh pri Šmarju pri Jelšah).

¹²² *Učiteljski tovariš*, 1. 11. 1902, str. 242–244, V. Strmšek, Naša organizacija in nje namen.

¹²³ SŠM, Arhivska zbirka, Zaveza, šk. 4, f. 20, Trst 1902, 13, Pismo V. Strmška Jelencu, 4. 8. 1902. Ker je bilo govorov v programu dovolj in je pričakoval, da se bo njegov lahko pokrival z Ganglovim, je bil pripravljen, da v Trstu ne nastopi (prav tam, 14, Dopisnica Strmška Jelencu, 11. 6. 1902: »Prav nič ne zamerim, če smem molčati.«).

¹²⁴ *Učiteljski tovariš*, 10. 11. 1902, str. 249–250, »Gangl, Naše mladinsko slovstvo«.

¹²⁵ *Učiteljski tovariš*, 20. 10. 1902, str. 233–236, »Resolucija o tržaških ljudskih šolah«.

¹²⁶ *Edinost*, 17. 2. 1926, str. 13–14, »Gustav Gregorin: Borba za slovenske ljudske šole od 1884. do 1918. let«.

¹²⁷ *Učiteljski tovariš*, 1. 11. 1902, str. 241, »XIV. glavna skupščina Zaveze«.

¹²⁸ *Edinost*, 16. 8. 1902, str. 1, »XIV. glavna skupščina Zaveze«.

Privlačen del zborovanja leta 1902 je bil tudi izlet s parnikom »Trieste« do Benetk. Lloydov parnik »Trieste« v kanalu Giudecca pred Benetkami. Razglednica s parnikom in pogledom z otoka San Giorgio na središče Benetk, pred 1918 (založba Luigia Ved. Zanco, Venezia; prej del Collection Cl. de Villermont, s podatki o parniku; iz zasebne zbirke, Ljubljana).

kakšen predlog lahko prispeva na zborovanju, pa tudi program je bil že »popolnoma izpolnjen«. ¹²⁹

Po glavnem zborovanju 15. avgusta 1902 se je na banketu v hotelu Evropa zbralo 300 slovenskih učiteljev in nekaj drugih gostov. Začeli so z napitnicami cesarju (L. Jelenc) in navzočima častnima članoma, voditeljema kranjskega liberalizma: državnemu poslancu in deželnemu odborniku dr. Ivanu Tavčarju ter ljubljanskemu županu Ivanu Hribarju (nadučitelj Anton Kosovel iz Sežane). V odgovoru je Hribar poudaril pomen učiteljskega zborovanja v Trstu, kajti »tu so vrata v veliki svet«. Trst je vreden vse podpore in vsi, najbolj pa učiteljstvo, moramo gledati, da se nam jezikovne meje ne krčijo. »Učitelji naj negujejo naš jezik, kajti jezik nam varuje našo slovensko posest.« Učiteljem ni svetoval ponižnosti in krotkosti, temveč samozavest in slovansko povezovanje. »Samostvestnosti treba, ali tudi trdne materialne podlage.« Zato je podpiral prizadevanja, »da bo država pomagala deželam urediti položnje učiteljev«, in se v deželnem zboru zavzemal za zahteve učiteljstva. »Ako se izdajajo tisoči in tisoči za vodovode, ne sme

jih biti škoda tudi za živi vreclec omike in prosvete«, je sklenil Hribar.

Sledila je napitnica voditeljem tržaških Slovencev ter žilavosti Slovencev ob Adriji (izrekel jo je Josip Gregorin, nadučitelj v Črnučah in predsednik učiteljskega društva ljubljanske okolice), ¹³⁰ na katero se je odzval dr. Otokar Rybář »v imenu tržaškega mestnega in okoličanskega slovenstva«. Skromno je pripomnil, da se precenjuje zasluge Tržčanov. Pomen slovenskega položaja v Trstu izhaja iz pomena mesta in njegove okolice. »Ta je bila vsikdar slovenska, je, in ako Bog da, tudi ostane taka.« Mesto pa ima italijansko podobo in italijansko občinsko upravo, zato zborovalcev ni pričakal uradni županov pozdrav (a tudi na zborovanjih v Mariboru in Gorici je bilo podobno). Pozdrav jim je izrekel kar dr. Rybář kot član tržaškega mestnega sveta. Če ostane okolica mesta slovenska in če Slovenci v mestu dobijo to, kar potrebujejo za napredek

¹²⁹ SŠM, Arhivska zbirka, Zaveza, šk. 4, f. 20, Trst 1902, 13. Pismo učiteljice V. Zupančič Jelencu, 14. 5. in 3. 7. 1902.

¹³⁰ Josip Gregorin (1858–1917) je leta 1876 končal učiteljsiše v Ljubljani, nato poučeval v Žalogu pri Komendi in več let v Črnučah, od leta 1903 pa je bil učitelj na Viču in aktiven v učiteljskih društvih. Več let je bil predstavnik učiteljstva v okrajnem šolskem svetu, član odbora Vdovskega društva in do leta 1910 predsednik Učiteljskega društva za ljubljansko okolico. Upokojil se je aprila 1911 kot nadučitelj na Viču (*Učiteljski tovariš*, 9. 2. 1917, str. 3–4).

– svoje šole, »potem utegne priti čas, ko bo slovenske učitelje pozdravljali tudi tržaški župan«. Na očitke, češ da Slovenci v boju za šolo niso kazali barve, je ugovarjal: kazali so več barv – modro, belo, rdečo. »Za zmago sloven. trobojnice se bomo borili, za njo tudi umrjemo, če je treba«, je nagovor odločno zaključil dr. Rybář. Na besede o barvah trobojnice se je odzval dr. Tavčar z že prej uporabljenim dovtipom, da tam ni črne barve. Omenjal je minule čase, ko so bili učitelji mežnarji, ministranti in najboljši godci, ter svaril pred nevarno reakcionarnostjo. Nato je nazdravil zvezi med učiteljstvom in narodno-napredno stranko.¹³¹ Ali kot je komentiral katoliški *Slovenski učitelj*: »Pri banketu se je vojska nadaljevala in čem bolj jim je vino razgrevalo glave, tembolj so letele puščice, tem bolj so videli okoli sebe vse črno ...«¹³² Kot kaže, so tedaj politiki povedali tudi kakšno preveč. Notici v *Slovenecu* o zborovanju Zaveze (Še nekaj o zborovanju naprednih učiteljev v Trstu) so pri *Edinosti* ugovarjali, če je bila mišljena kot napad na tržaške slovenske politike. *Slovenec* je namreč omenjal pisanje tržaškega *Novega lista* in Tavčarjevo liberalno nasprotovanje bolj spravljivi usmeritvi primorskih politikov.¹³³

List *Slovenski učitelj* je ob koncu leta 1902, po objavi poročil v *Učiteljskem tovarišu*, v uvodniku objavil kritičen komentar o zborovanju Zaveze v Trstu in ga naslovil: Iz učiteljskega »parlamenta«. Tam so si privoščili in povzeli nagovore Luke Jelenca: »Vse ni nič vredno, kar se ne drži Tavčarjevih škrijcev! To je stalni refren vseh Lukovih govorcov.« V *Slovenskem učitelju* so odkrito pisali tudi o navidezni nevednosti o vzroku ločitve med učiteljstvom. »'Zaveza' je postala politična bojna organizacija v smislu liberalne stranke na Kranjskem in tisti hip je začela razpadati.« Veliko število članov je bilo po pisanju *Slovenskega učitelja* le videz, v katerega tudi v Zavezi niso verjeli, saj je goldinarček za članarino marsikdo žrtvoval le iz »ljube kolegijalnosti«. Nadaljnji opis zborovanja je prav zabaven: Jelenčeve pohvale (»prižiganje kadila«) ob Tavčarjevem in Hribarjevem prihodu, razpoloženje kot na zakonem strankarskem shodu in Strmškovo zagotavljanje nepolitičnosti organizacije. *Slovenski učitelj* je za Kranjsko ocenjeval, da je Zaveza prišla v družbo politične klike, ki je tedaj gospodarila v deželi, sebični voditelji Zaveze pa so vedeli, da pri tedanji »politični konstelaciji v deželi le tako splezajo kvišku«. ¹³⁴ Povsem drugače se je na Kranjskem obrnilo s političnimi razmerji po letu 1908.

Zanimivo je *Slovenski učitelj* leta 1902 pisal o politični usmeritvi Zaveze in ugotavljal, da se je učiteljstvo ljudskih šol na splošno povezovalo – »kolikor ga ni na krščanski strani« – s socialnimi demokrati, saj je vedelo, da mora ostati na strani ljudstva in da v liberalizmu zanj ni rešitve – razen na Kranjskem, kjer je »slepa politika naprednih kolovôdij« ravnala drugače. Po ocenah katoliške Slomškove zveze je socialna demokracija menila, da so liberalni učitelji »inferiorni sebičneži«, ki bi se za kos kruha prodali tudi za nemškutarje (»Morajo že poznati te može!« so dodali v uredniški opombi). Ugotavljali so, da »visi slej ko prej napredno učiteljstvo na škricih dr. Tavčarja«, a če se le nekoliko otrese ali pa se strga šiv, »v blatu bode ležala vsa liberalna učiteljska glorijska«, kot so slikovito predstavili v *Slovenskem učitelju*.¹³⁵

XXIII. glavna skupščina Zaveze v Trstu, 4. do 6. junija 1911.

»V Trst, v Trst!«¹³⁶

Po XXIII. zborovanju Zaveze junija 1911 v Trstu se je lahko vodstvo Zaveze za obilen trud s pripravo zahvalilo leta 1906 ustanovljenemu Učiteljskemu društvu za Trst in okolico ter njegovemu pripravljalnemu odboru, posebno marljivemu članu dr. Ivanu Merharju, tedaj 37-letnemu profesorju na državni gimnaziji v Trstu in članu vodstva CMD.¹³⁷ Glede prostorov so se zahvalili Hranilnici in posojilnici v Trstu, ki jim je za srečanje prepustila sokolsko telovadnico in gledališko dvorano v leta 1904 zgrajeni palači Narodnega doma. Pravzaprav je v pozorno sestavljeni zahvali strnjeno predstavljeno celotno zborovanje Zaveze in srečanja ob njem, tako poimensko govorniki na učiteljskem zborovanju in ob spremljevalnih prireditvah, pevski zbori in glasbeni sestavi kot udeleženci, ki so počastili učiteljsko zborovanje. Tam so bili namestniški svetnik Bogoljub Prinzig, deželni šolski nadzornik Fran Matejčić ter slovenska okrajna šolska nadzornika na Primorskem Matko Kante (za okraj Sežana) in Ivan Nekerman (za Trst in okolico), pa tudi Viktor Bežek, ravnatelj moškega učiteljskega v Gorici, kot zastopniki šolskih oblasti ter češka gosta (Petr Skalicky in Bohdan Skala) – skratka, vsi, ki so pripomogli, »da je nastopila Zaveza tako impozantno«. ¹³⁸

¹³¹ *Edinost*, 20. 8. 1902, str. 1–2, »XIV. glavna skupščina ... (Zvršetak)«. Na Tavčarjev dovtip o črni barvi je poročevalec v *Slovenecu* odgovarjal, da slovenska trobojnica nikdar ni in ne bo visela na Dežmanovih grabljah. *Slovenec*, 18. 8. 1902, str. 2, »S skupščine Zaveze avst. jugoslovanskih učiteljskih društev«.

¹³² *Slovenski učitelj*, 1. 9. 1902, str. 252, »Kaj je naša dolžnost?«.

¹³³ *Edinost*, 20. 8. 1902, str. 2, »Ljubljanskemu 'Slovenecu'«; *Slovenec*, 19. 8. 1902, priloga, »Še nekaj o zborovanju naprednih učiteljev v Trstu«.

¹³⁴ *Slovenski učitelj*, 15. 11. 1902, str. 329–331, »Iz učiteljskega 'parlamenta'«.

¹³⁵ *Slovenski učitelj*, 15. 11. 1902, str. 339, »2000!«.

¹³⁶ *Učiteljski tovariš*, 28. 5. 1911, str. 1; *Ročni zapisnik 1911–12*, str. 147–148.

¹³⁷ Dr. Ivan Merhar, od leta 1900 profesor slovenščine na državni gimnaziji v Trstu in vsestransko navzoč v tamkajšnjem slovenskem kulturnem gibanju (član CMD, Trgovskega izobraževalnega društva, Dramatičnega društva in Učiteljskega društva). Kot c. kr. nadporočnik je padel julija 1915 na Dohodbo (*Učiteljski tovariš*, 20. 8. 1915, str. 2, »Vojna. Junakov grob. Dr. Ivan Merhar«).

¹³⁸ *Učiteljski tovariš*, 16. 6. 1911, str. 6, »Zahvala«.

Pri pripravi zborovanja Zaveze v Trstu so v posameznih letih zavzeto sodelovali primorski učitelji Matko Kante (1856–1928), Anton Berginec (1860–1918) (M. Kante – Zvonček 1916, str. 245; A. Berginec – Petindvajsetletnica, 1913, Upravni odbor Zaveze 1898, izrez, priloga med str. 64 in 65) ...

... ter Anton Germek (1868–1937) in gimnazijski profesor dr. Ivan Merhar (1874–1915) (A. Germek – Jadranski koledar 1956, str. 19; I. Merhar, NUK – dLIB: Zbirka upodobitev znanih Slovencev/Koledar CMD 1917, str. 48).

Učiteljsko zborovanje leta 1911 je bilo prvo, ki ga je pripravljalo Tržaško učiteljsko društvo, saj pred majem 1906 ni bilo pravih možnosti za njegov nastanek. Nastanek društva sta gotovo spodbudili tudi dotedanji zborovanji Zaveze, saj sta pri njegovem nastanku sodelovala tudi člana pripravljalnega odbora zborovanja Zaveze leta 1902 Anton Germek in Štefan Ferluga. Slednji je bil do leta 1914 predsednik tržaškega učiteljskega društva, ki je združevalo skoraj vse slovensko učiteljstvo v Trstu in okolici. Slovensko učiteljstvo si je s svojim delom pridobilo splošen ugled pri sonarodnjakih in, kot so ugotavljali leta 1910, »deloma tudi pri sodeželanah italijanske narodnosti«. Ti so tedaj kot predstojniki tržaškega učiteljstva »dobro umevajoč duh in tok časa« ravnali kavalirsko »s svojim slovenskim učiteljstvom, ki ljubi tržaško zemljo in svoje ljudstvo, vzraslo v senci starodavne helebarde«,¹³⁹ kot malo vznesen opis za jubilejno številko *Učiteljskega tovariša* leta 1910 omenja tržaški grb in boljše razmere za delovanje tamkajšnjega slovenskega učiteljstva.

Učiteljske zborovalce XXIII. glavne skupščine Zaveze je slovenski časnik *Edinost* z dobrodošlico zaneseno pozdravljaj v Trstu in okolici, kjer »biva tu ob bregovih sinjega Jadranskega morja še vedno čvrst in krepak slovenski rod«. Vedeli so, da »učiteljstvo vrši svoje stanovske dolžnosti z idealizirano in redko požrtvovalnostjo«, zato so podpirali njegova prizadevanja, saj je bila usoda naroda tesno povezana z usodo njegovega učiteljstva.¹⁴⁰ *Edinost* je o zborovanju »Zaveze jugoslov. učiteljskih društev« naklonjeno poročala že 6. junija 1911, pri čemer je iz naziva Zaveze kar izpustila »avstrijskih«. Pri *Edinosti* so bili zadovoljni, da se slovenski učitelji zavedajo svojih dolžnosti in da so se med kratkim bivanjem prepričali, »da živi na tržaškem ozemlju zavedno slovensko prebivalstvo, ki ve ceniti korist in vrednost pridobitve kulture in ki zato tudi ljubi svojo šolo in učitelja, ki vrši v njej svojo vzvišeno prosvetno nalogo«. Večina od več kot 300 udeležencev je prišla v Trst že v soboto, 3. junija, ter se zvečer v zgornjih in spodnjih prostorih restavracije v Narodnem domu srečala s tržaškimi Slovenci. V nedeljo, 4. junija, zjutraj je potekala seja upravnega odbora Zaveze, nato pa ob 11. uri v sokolski telovadnici v Narodnem domu zborovanje delegacije. Udeležilo se ga je 112 članov delegacije (trije so manjkali), ki so predstavljali 35 učiteljskih društev iz spodnje Štajerske, Kranjske in Primorske z 2094 člani. Hrvaških učiteljskih društev iz Istre in Dalmacije jim v učiteljsko Zavezo ni več uspelo privabiti, na Koroškem pa slovensko učiteljsko društvo ni delovalo.¹⁴¹

¹³⁹ *Učiteljski tovariš*, 7. 1. 1910, str. 8, »Kleinmayr pl. Ferdo (Ferdo Plemič, ps.), Ljudsko šolstvo in učiteljstvo v Trstu in njegovi okolici«.

¹⁴⁰ *Edinost*, 4. 6. 1911, str. 1, »Slovenski učitelji«.

¹⁴¹ *Edinost*, 6. 6. 1911, str. 1, »XXIII. glavna skupščina 'Zaveze jugoslov. učiteljskih društev'«.

Od zborovanja v Trstu so pričakovali veliko, saj so zaradi zamisli o preoblikovanju delovanja Zaveze po sekcijah in novih pravilih imeli tržaško zborovanje za »nekak mejnik med našim delom preteklosti in med našim delom bodočnosti«. ¹⁴² A pravi mejnik sta kmalu prinesla vojni čas ter povojno delovanje učiteljstva v povsem drugačnih državnih okvirih in povezavah. Na seji delegacije v Trstu so razpravljali o gospodarskih pobudah slovenskega štajerskega učiteljstva (socialni odsek Zveze slovenskih učiteljev in učiteljic na Štajerskem se je preoblikoval v Gospodarsko in kreditno zadrugo v Celju), ki so zmotile centralistično pojmovanje vodstva Zaveze. Pričeli so tudi z oblikovanjem novih pravil s štirimi odseki delovanja in stalnim tajništvom Zaveze.¹⁴³ Tajniško poročilo Vilibalda Rusa je predstavilo pestro delovanje Zaveze v zadnjem letu ter različna srečanja in pobude, pri katerih so sodelovali. Govorili so tudi o svojem časopisju kot zrcalu življenja društev in spodbujali k naročanju. Pozornosti so bila deležna tudi druga učiteljska gospodarska društva (Vdovsko društvo, Samopomoč, Učiteljska hranilnica itd.) in leta 1906 ustanovljena Učiteljska tiskarna, na katero so bili ponosni, a njeno poslovanje ni potekalo brez težav.¹⁴⁴ Pri točki »Naši nasprotniki in mi« so v duhu političnih sporov v osrednji Sloveniji obravnavali politikantsko duhovščino, posebej politične razmere na Kranjskem, politične časopise v šoli in učitelje v Slomškovi zvezi. Spregovorili so tudi o potrebni regulaciji plač na Kranjskem, saj je bila zadnja pred dvanajstimi leti. Predstavili so tudi finančno uspešni »Ročni zapisnik slovenskega učiteljstva« in odstotke, ki so jih Zavezi prinesla učiteljska zavarovanja pri banki Slavija. V razpravi je Pavle Flerè predlagal pregled primerne mladinske literature, o čemer so se udeleženci lepo razgovorili.¹⁴⁵

Učiteljski tovariš je kot politično-informativno glasilo Zaveze poročilo o zborovanju pričel polemično in samozavestno (Mi vstajamo in vas je strah ...), ves v ognju zoper oblast duhovniškega stanu nad učiteljstvom in v zavzetosti za svobodo – povsem v duhu političnih bojev na Kranjskem, saj je bil čas pred volitvami. Ponatisnili in komentirali so v *Slovincu* objavljeni zapis o glavni skupščini Zaveze v Trstu, naslovljen »Vzdržema navzdol«. ¹⁴⁶ Res so pri *Slovincu* konec maja 1911 precej omalovažujoče napovedali program zborovanja učiteljske Zaveze in ocenili, da se liberalno učiteljstvo z vsako glavno skupščino bolj

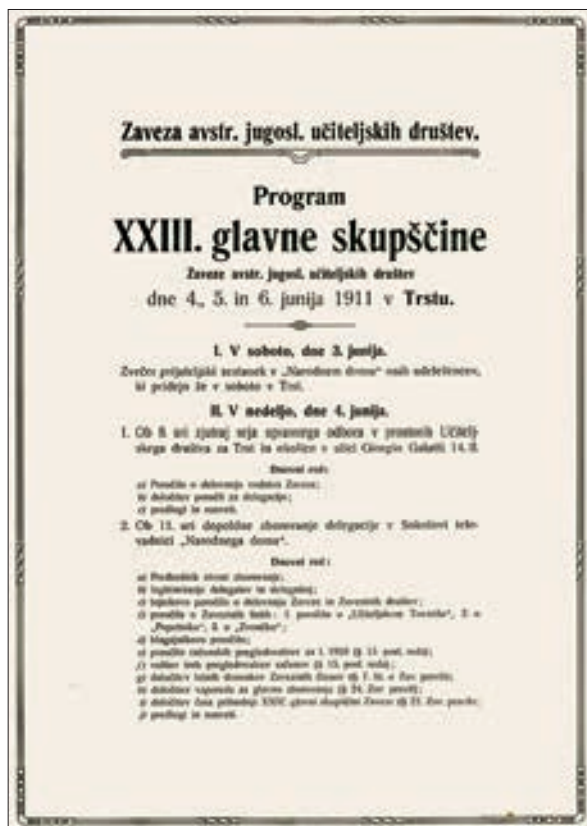
¹⁴² *Učiteljski tovariš*, 26. 5. 1911, str. 1–2, »Pred dnevi dela v Trstu«.

¹⁴³ Nova pravila Zaveze, ki so dajala večji pomen deželnim društvom in odsekom, so sprejeli leta 1912, a zaradi vojne niso zaživela (Grnjak, »Zaveza slovenskih učiteljskih društev«, str. 14–15).

¹⁴⁴ Hojan, Slovenska učiteljska organizacija, str. 189–200.

¹⁴⁵ *Učiteljski tovariš*, 9. 6. 1911, str. 3–5, »Veliko zborovanje naprednega učiteljstva v Trstu, Tajnikovo poročilo«, 16. 6. 1911, str. 1–2.

¹⁴⁶ *Učiteljski tovariš*, 9. 6. 1911, str. 1–2, »Veliko zborovanje naprednega učiteljstva v Trstu«.

Program XXIII. glavne skupščine Zaveze v Trstu, 4.–6. junij 1911, tiskan v Učiteljski tiskarni v Ljubljani (SŠM, arhivska zbirka, Zaveza, šk. 6, f. 29, Trst 1911, 1).

oddaljuje od ljudstva. Učiteljstvu so posebej zamerili nasprotovanje kmečkemu združništvu. Pri *Slovincu* so se spraševali: »Kako dolgo še ne bo spoznalo slovensko liberalno učiteljstvo, da je izšlo iz krščanskega ljudstva in zanj?« Čudili so se sodelovanju uglednega mariborskega pedagoga Henrika Schreinerja z Zavezo in menili, naj učiteljstvo kar razpravlja tam ob morju, o šolstvu pa se bo odločalo drugje, kar je za Kranjsko gotovo držalo. Zatem se pri *Slovincu* z Zavezo v Trstu niso več ukvarjali. V napovedi so zapisali: »Zborovali bodo v Trstu. Z ladjo se bodo vozili o Binkoštih zavezarski skupščinarji po morju, pa pili bodo in se nekoliko zavrteli. Na programu letošnje skupščine so dali namreč tudi ples.«¹⁴⁷

Tudi za bralce tržaške *Edinosti* je bil to zanimiv del programa učiteljskega zborovanja in posebej se je posvetila poročanju o družabnem srečanju. V nedeljo popoldne so se učitelji in domačini, skupaj okrog 600 oseb, odpravili na »obrežni izlet po morju s posebnim, električno razsvetljenim parnikom«. Parnik družbe Dalmacija »Split« je udeležence vozil naokrog in jim ponujal »koncert, ples, buffet«.¹⁴⁸ Tisto

leto je bilo veliko dežja in kar nekaj neviht, a za izlet so izbrali kar dober dan, saj je nekaj dni zatem Tržaški zaliv preplavila nevihta s pet- do desetmetrskimi valovi, poškodovane je bilo kar nekaj obale, več parnikov ter veliko drugih ladij in čolnov.¹⁴⁹ Udeleženci zborovanja so se tako v kar lepem vremenu peljali po zalivu do Pirana in nazaj do Grljana,¹⁵⁰ zaliva poleg gradu Miramar pri Trstu. Tam so »izletniki gledali košček našega obrežja, ki ga je narava obdarila najbogateje s svojo krasoto in divoto. Da! Tu so videli izletniki oni del obrežja naše Adrije — od Devina do gradu Miramar, ki je zares naš — slovenska last.«¹⁵¹

V Grljanski zaliv, ki se razprostira severno od mesta, za gradom Miramar, jim je – kot beremo v *Edinosti* – priplula naproti flotica ladij na vesla v spremstvu »motornega čolna 'Miramar' z nežnima slovenskima hčerkama na krovu, ki sta donaša-

¹⁴⁷ *Slovenec*, 27. 5. 1911, str. 1, »Vzdržema navzdol (Iz učiteljskih krogov)«.

¹⁴⁸ SŠM, arhivska zbirka, Zaveza, šk. 6, f. 29, Trst 1911, 1, Program XXIII. glavne skupščine.

¹⁴⁹ *Edinost*, 15. 6. 1911, str. 3, »Grozen vihar na morju«; *Edinost*, 16. 6. 1911, str. 2, »Grozna vremenska katastrofa na morju«. – Kot omenja poročilo, je imel grljanski parnik »Miramar« zakurjene kotle in je izplul, da ga valovi ne bi raztreščili ob nabrežju. Kljub temu je bil v viharju precej poškodovan.

¹⁵⁰ *Slovenski list*, 9. 12. 1899, str. 1, »Slovenska krajevna imena, II. Iz Ljubljane v Trst«, »Kraj leži v grlu nad gradom Miramare (glej morje!) in ime mu je dal prebivalec grljan, iz česar je Italijan napravil Grignano.«

¹⁵¹ *Edinost*, 6. 6. 1911, str. 1.

Slovenski motiv s Trstom. Ob zborovanju Zaveze v Trstu leta 1911 so bile na voljo razglednice mesta z narodnimi napisi in motivi, ki so jih od leta 1907 prodajali v Narodni knjigarni in papirnici v ulici Valdirivo 40 (NUK, Ljubljana, zbirka razglednic: Trst).

li pozdrav naše okolice našim gostom slovenskim učiteljem. Jedna — gospica Rafaela Martelančeva iz Barkovelj¹⁵² — je bila odeta v pestro okoličansko narodno nošo a druga — učenka Marija Lukševa s Proseka — je bila v beli obleki. Z obrežja pa so nam preko morske gladine zveneli akordi slovenskih koračnic v pozdrav; pozdravljala nas je tudi trobojnica proseškega 'Hajdriha'. Slovensko Pevsko društvo na Proseku je namreč od ustanovitve 1887 nosilo ime po priljubljenem primorskem skladatelju Antonu Hajdrihu.¹⁵³ »Mala flotilja je obkolila veliki parnik, a gospica Rafaela Martelančeva iz Barkovelj je iz čolna ven pozdravila goste.« Njen prisrčen pozdravni nagovor razodeva vzneseno narodnostno navdušenje izpred stoletja.¹⁵⁴ Predsednik Zaveze Jelenc se je

spustil s parnika in se z zadnje stopnice navdušeno zahvalil ob tem presenečenju. Zatem so ob zvokih godbe začeli s prevažanjem gostov s čolni na obrežje, kjer so »belo oblečene šolske deklice obdarjale goste s cvetjem. Radostnih src so se gostje zgrnili po velikem parku hotela 'Grljan'.«

Grljan je bil¹⁵⁵ Slovencev »ena najlepših in najzdravejših točk ob Adriji«,¹⁵⁶ kar so poznavalci tržaške obale zatrjevali že leta 1888, in prav v bližini poznane gradu Miramar,¹⁵⁷ povezanega z nadvojvodo Maksimilijanom Habsburškim, nesrečnim mehiškim

zvesti sini in hčere premilega našega in vašega slovenskega naroda. Smelo rečem: Prej se posuši to morje nego usahne goreče rodoljubje do naše mile slovenske domovine. To se mi je zdelo potrebno omeniti, da, mili bratje vsprejmete z večjo radostjo naše najprisrčnejše pozdrave, katere jim ravno Vi ponesete tja na vse konce naše domovine. Dobro došli! In Vi gospod predsednik blagovolite vsprejeti v dar ta mali šopek, kakor znak našega visokega spoštovanja, do onega stanu, ki nas je povzdignil iz temote in postavil na žarko solnce prosvete in omike! — Živeli!« *Učiteljski tovariš*, 16. 6. 1911, str. 2, »Izlet po morju«; *Edinost*, 9. 6. 1911, str. 2.

¹⁵⁵ *Primorske novice*, 16. 10. 2010, »Žal jih ni več. Slovencev ni«; Volpi Lisjak, *Slovensko pomorsko ribištvo*, str. 51–52.

¹⁵⁶ *Edinost*, 5. 3. 1910, str. 2, »Hotel Grljan pri Miramaru prešel v naše roke«; *Slovenec*, 5. 3. 1910, str. 7, »Hotel Grljan pri Miramaru prešel v slovenske roke«.

¹⁵⁷ *Slovenec*, 9. 7. 1888, str. 3, »Iz Trsta, dne 5. julija.« »V Grljanu je vedna spomlad; tu cvetejo pod milim nebom kamelije, raste v divjem stanu mixtus ... V Grljanu raste najsladkejše grozdje in najfinejša sadje. Tu je najboljša voda...«

¹⁵² Volpi Lisjak, *Slovensko pomorsko ribištvo*, str. 22, 25–26. V Barkovljah se je več družin s priimkom Martelanc ukvarjalo s pomorstvom in gradbeništvom, najbolj znano podjetje »I. Martelanc in dr.« je zaposlovalo več kot 2000 ljudi pri gradnji pomolov tudi v Pulju in Dalmaciji, Narodnega doma v Trstu in šole CMD pri sv. Jakobu; *Edinost*, 3. 9. 1911, str. 1, »Zgradba nove šole družbe sv. Cirila in Metoda pri Sv. Jakobu«.

¹⁵³ Kenda, Pevsko društvo, str. 40–41; Mrak, O Nemcu (rtvsl.o.si, elektronski vir).

¹⁵⁴ »Pozdravljeni bodite, mili gostje, Vi pionirji prosvete došli tam iz zelene Štajerske, milega Korotana, iz slovenske Švice, Gorenjske, iz tužne Istre, iz bratske nam Češke. Srčna Vam hvala za izkazano nam čast, da ste nas obiskali. Žal pa, da ostanete pri nas tako malo časa. — Vendar želim, da se še v tem malem času prepričate, da bivajo tu ob sinji Adriji še

cesarjem. To je bila res priložnost za turistično promocijo. Turistični tisk je od leta 1891 predstavljal nov nemški hotel Grignano in kopališče pri Trstu.¹⁵⁸ Svečana publikacija o zasebni družbi Južne železnice, pisana v nemščini v nemškem duhu, je leta 1899 popotnika opozarjala na železniško postajo Grignano (Station Grignano), na zaliv z malim hotelom v nemškem slogu s kopališčem pod njo ter na sosesčino svetovno znanega parka, skoraj vedno odprtega za javnost.¹⁵⁹ A marca 1910 je konzorcij treh slovenskih bančnih zavodov (Tržaška posojilnica in hranilnica, Jadranska banka in Trgovsko-obrtna zadruga) od Adele Feder, vdove švicarskega podjetnika,¹⁶⁰ odkupil že uveljavljeno in priljubljeno kopališče s hotelom Grignano/Grljan s 30 sobami ter obsežno zemljišče, ki je merilo 13.000 kvadratnih sežnjev. V velikem slogu so zasnovali slovensko in slovansko »Hotelsko delniško družbo Grljan–Miramar pri Trstu« ter razvijali obmorski kopališki turizem,¹⁶¹ kot pokaže raziskava o Trgovsko-obrtni zadrugi v Trstu, eni od slovenskih finančnih ustanov, sodelujočih pri tem projektu.¹⁶² Kot so se zavedali pri tržaški Edinosti, je bilo to uspešno turistično podjetje »najbolji dokaz naše gospodarske podjetnosti in moči.«¹⁶³ To je bil tudi namen nakupa, ki je imel gospodarske in narodnostne razloge: »da ohranimo prekrasen predel naše zemlje narodovi posesti.«¹⁶⁴

Udeleženci Zavezinega zborovanja in njihovi gostitelji so tako v Grljanski zaliv in do »našega slovenskega kopališča Grljan«¹⁶⁵ prišli v posebnem razpoloženju. Tam so se zbrali domačini iz bližnjih vasi, s pevskega društva »Hajdrih« s Proseka in »Danica« iz Kontovelja. Gostom v čast so pripravili »veliko narodno slavlje, v najlepšem pomenu te besede. Svirala je godba, udarjal je vrli tamburaški odsek vrdeljskega 'Sokola', ki je že na parniku med vožnjo razveselje-

val goste, pevala sta mešana zbor združenih Prosečanov in Kontoveljcev« pod vodstvom tamkajšnjega učitelja Draga Cibica in pevskega zbora tržaškega učiteljskega društva, ki ga je vodil skladatelj Emil Adamič,¹⁶⁶ tedaj učitelj na slovenski šoli CMD pri sv. Jakobu.

Sledili so govori, spet polni navdušenja in narodne zavednosti – v imenu tržaške okolice (Rafaela Martelančeva iz Barkovelj), v imenu Zaveze (Jelenc). »Prišli smo k Vam — je vskliknil — da se navzamemo Vašega navdušenja, ki je tako veliko, kakor je vroča Vaša zemlja. Ves slovenski svet se divi Vašemu boju in Vašim vspehom. Kličem Vam: Vstrajajte v tej borbi!« Učitelj in deželni poslanec Engelbert Gangl je množici govoril s pesniškim zanosom, predsednik političnega društva Edinost dr. Josip Wilfan pa je z vznesenimi besedami slavil šolo in njen pomen za ves narod, posebej slovensko šolo, ki jo ceni tudi delavec, ko odhajajoč na delo z mirnim srcem izroča svoje otroke slovenskemu učitelju. Posebej je poudaril tržaško okolico kot zibelko in »edino zavetje tržaškega Slovenstva v minolih časih; ona je vstvarila podlago, na katero opira tržaško Slovenstvo vse svoje delo za napredek in svojo bodočnost.« Češki učitelj Skalicky je v nagovoru povezal boja učiteljev na Češkem in pri nas proti zunanjemu in domačemu nasprotniku ter poudarjal medsebojne vezi. Po vsakem govoru je godba zaigrala narodno himno ali koračnico in slišali so se živio klici, da je odmevalo v noč nad morsk gladino. Spontano slavlje je trajalo do 23. ure in bilo za mnoge res nepozabno. Tudi vtisi pri prevozu do ladje s čolni, polnimi veselih prepevajočih družb, so bili izjemni: »noč nad morsk gladino, a na njo pada čarobna svetloba iz reflektorja na parniku«, kasneje je zasvetila še luna. »Bil je to prizor, katerega poeziji se s slastjo udaja človeško srce«, kot je zapisal navdušen poročevalec v *Edinosti*¹⁶⁷ in deset dni za njim tudi *Učiteljski tovariš*. Takšno podobo prireditve v Grljanskem zalivu so ohranili časniški zapisi, fotografiji prizorišča – zaliva s hotelom, pomolom in parnikom iz let 1910–1911 – pa dopolnjujeta knjigo *Slovensko pomorsko ribištvo*.¹⁶⁸

Tržaška *Edinost* je v glavnih črtah predstavila tudi glavno zborovanje Zaveze, ki se je pričelo na praznični binkoštni ponedeljek, 5. junija ob 9.00 v gledališki dvorani Narodnega doma,¹⁶⁹ podrobneje pa je o njem kasneje poročal *Učiteljski tovariš*. Predsednik Jelenc je uvodoma omenil, da zborovanje poteka v hudih časih, ko po vseh slovenskih deželah veje mrzla sapa reakcije proti kulturnemu napredku in šolstvu. Govoril je, kako »neusmiljeno vihti svojo gorjačo klerikalizem, ta vekoviti sovrag vsake kulture in vsakega na-

¹⁵⁸ Noč, Triest. Mit zwei Illustrationen; *Dillinger's Reisezeitung*, 1. 1. 1902, str. 10, Grignano. Mit zwei Illustrationen.

¹⁵⁹ *Die Südbahn und ihr Verkehrsgebiet*, str. 115. – *Laibacher Zeitung*, 14. 9. 1916, str. 1494, »Ortsnamen im Küstenlande«. Vojaške oblasti so leta 1916 med vojno odločile, da bodo glede na večinsko prebivalstvo v Primorju namesto italijanskih uporabljale slovenska oziroma hrvaška imena: namesto Grignano torej Grljan.

¹⁶⁰ Švicarski podjetnik Constantin Feder je ob 200 m dolgi plaži zgradil hotel Grljan/Grignano s kopališčem. Leta 1891 je uredil pomol ter uvedel linijo s parnikom Trst–Grljan–Sesljan. Grignano, *Dillinger's Reisezeitung*, 10. 3. 1900, str. 7 (Herr Constantin Feder, Besitzer des Hotels Grignano); Grignano bei Miramare, *Dillinger's Reisezeitung*, 1. 1. 1902, str. 11; Volpi Lisjak, Tržaško morje [Elektronski vir].

¹⁶¹ *Edinost*, 5. 3. 1910, str. 2, »Hotel Grljan pri Miramaru prešel v naše roke«; *Edinost*, 3. 6. 1910, str. 1, »Hotelska delniška družba Grljan–Miramar pri Trstu«; *Deutsche Wacht*, 9. 3. 1910, str. 2, »Slawische Hotelkäufe«.

¹⁶² Pahor, Trgovsko-obrtna zadruga, str. 77–93, posebej 83–85 (Hotelska delniška družba Grljan – Miramar pri Trstu).

¹⁶³ *Edinost*, 22. 12. 1912, str. 3, »Hotelska delniška družba Grljan–Miramar pri Trstu«.

¹⁶⁴ *Edinost*, 14. 3. 1911, str. 1, »Tržaško Slovenstvo, njegovo vodstvo in njega delo«.

¹⁶⁵ *Učiteljski tovariš*, 16. 6. 1911, str. 2.

¹⁶⁶ *Edinost*, 6. 6. 1911, str. 1.

¹⁶⁷ *Edinost*, 6. 6. 1911, str. 1.

¹⁶⁸ Volpi Lisjak, *Slovensko pomorsko ribištvo*, str. 51. Grljan leta 1910, 1911.

¹⁶⁹ *Edinost*, 7. 6. 1911, str. 1.

Miramar z Grljanskim zalivom. Podoben pogled, kot je v turističnem tisku v nemščini januarja 1902 vabil v Hotel Grignano, najdemo tudi na sočasnih barvnih razglednicah (razglednica založbe M. Mandich, Trst, odposlana 1911; iz zasebne zbirke, Ljubljana).

predka zlasti nad kranjskim učiteljstvom.¹⁷⁰ Jelenc je imel v mislih »politiška disciplinarna preganjanja« na Kranjskem, ki so jih pred državnozbornimi volitvami v *Učiteljskem tovarišu* maja 1911 ponovno našli 12 in dodali »še druga manjša preganjanja«.¹⁷¹ Med naštetimi preganjanji je bil tudi kak učitelj, ki je pozneje zavzemal vidno mesto pri Slomškovi zvezi.

Nato je Luka Jelenc kot predsednik Zaveze pozdravil zastopnike šolskih oblasti, narodna bojevnika na vročih tleh dr. Rybárja in dr. Wilfana ter predsednika Tržaške posojilnice in hranilnice Srečka Bartela z zahvalo »odboru tega zavoda, ki je Slovencem zgradil to ponosno stavbo, da se moremo shajati v njej«. Za pozdravi dveh čeških predstavnikov je Štefan Ferluga po desetletju spet radostno pozdravil zborovalce, tedaj kot nadučitelj voditelj in tržaški mestni/deželni poslanec, in to v vezani besedi: »Vi se trudite, učite / narod ljubljani vodite / po stezicah do prosvete... / Dobrodošli bratje mili, / srečni tu

med nami bili!«¹⁷² Njegova beseda je bila v očeh poročevalca »prava velika pesem ljubezni do naroda in domovine in slavošpevov delu za napredek naroda«. Pozdrav je izzval pravi vihar navdušenja. Dr. Rybár je kot mestni svetovalec in deželni poslanec zborovalce pozdravil »v imenu tistega Trsta, ki ga ne vidite na ulici, ki pa vendar tu živi, dela, se uveljavlja in raste!« Tržaško slovenstvo po delu in narodni zavednosti ni bilo zadnje v slovenski domovini, čeprav se ni moglo javno ponašati, ni pa zaostajalo za drugimi rojaki. Spominjal se je svojega optimističnega nagovora pred desetletjem, da jih bo sčasoma pozdravil še tržaški župan. Slovenski optimizem je bil v letih pred prvo svetovno vojno res na mestu: »Slovenski živelj v Trstu res raste in se razvija tako, da se sovražnikom hlače tresejo, o čemer priča dejstvo, da na svojih oklicih in na svojih shodih ne govore o drugem, nego o slovenski nevarnosti.¹⁷³ Če so oni prišli do tega spoznanja, potem ni neopravičena misel, da ni več tako daleč dan, ko pozdravi slovensko učiteljstvo tudi tržaški župan.« Dr. Rybár je posebej nagovoril učitelje: »Ali mi ne zahtevamo, da bi Vi širili sovražstvo do družih

¹⁷⁰ *Učiteljski tovariš*, 16. 6. 1911, str. 3, »Veliko zborovanje... Glavno zborovanje«.

¹⁷¹ *Učiteljski tovariš*, 19. 5. 1911, str. 2, »Rekord korupcije in demagogije na Kranjskem«. Med preganjanji so bili 1. Žirovnik, 2. Grmek, 3. zopet Grmek, 4. Potokar, 5. Silvester, 6. Fabinc, 7. Petrič, 8. Stupica, 9. Blagajne, 10. Kosec, 11. Žgur, 12. Gärtner itd.

¹⁷² *Učiteljski tovariš*, 16. 6. 1911, str. 3. Njegovo pesem *Srce se radostno mi smeja* je v poročilu objavil ta ljubljanski učiteljski list.

¹⁷³ *Edinost*, 8. 6. 1911, str. 2, »Slovenska povodenj«.

narodov. Prosim Vas pa, da ne širite kozmopolizma in internacionalizma, pač pa da gojite med narodom ljubezen do samega sebe in ponos na samega sebe. Radi tega ne bo nobene krivice in nobene škode za druge narode. Vsak pravi sin naroda je dolžan, da ljubi in mora ljubiti svojo narodnost!¹⁷⁴

V imenu Zveze čeških učiteljskih društev sta se s spodbudami za slovenske šole v Trstu oglasila predstavnika čeških učiteljev. Oba sta bila člana vodstva Zveze slovanskega učiteljstva v Avstriji: Peter Skalicky (Usty na Labi) kot njen podpredsednik in Bohdan Skála (Vysočani), ki je bil kot Jelenc tam odbornik. Posebej je ostal v spominu nagovor Skalického, ki je bil predsednik češke zveze meščanskošolskih učiteljev in so se ga pri *Učiteljskem tovarišu* spomnili ob njegovi 50-letnici.¹⁷⁵ V svojem nagovoru pa je okrajni šolski nadzornik Ivan Nekerman pomirjujoče omenjal plemenite cilje Zaveze: »za višjo omiko in izobrazbo učiteljstva in učiteljskega naraščaja, za napredek in povzdigo ljudskega šolstva« ter boj zanje v mejah dostojnosti in obzirnosti.¹⁷⁶ Pozdravi in nagovori so sprožali glasna pritrdjevanja. Shod je bil res mobilizacijski: predvsem narodno zavedno, kdaj pa tudi liberalno. Organizatorji so nemara mislili tudi na to, saj je bil to predvolilni čas pred državnozbornimi volitvami 13. junija 1911.

Sledila so tri glavna predavanja, značilna za učiteljska zborovanja – dve o pedagoških in metodičnih vprašanjih ter eno o šolstvu in pedagogih.¹⁷⁷ Ravnatelj mariborskega učiteljskega in vpliven slovenski pedagog Henrik Schreiner (1850–1920) je najprej obravnaval delo kot vzgojno sredstvo.¹⁷⁸ Znanstveno predavanje o slovanskem šolstvu v Trstu, ki ga je »sestavil in na XXIII. glavni skupščini Zaveze avstr. jugoslovanskih učiteljskih društev poročal« Ferdo pl. Kleinmayr (1881–1944), tedaj 30-letni slovenski učitelj v Škednju pri Trstu, je v več nadaljevanjih izhajalo v listu *Učiteljski tovariš*. Delo je izšlo tudi v posebni brošuri,¹⁷⁹ ki se je v času zborovanja »razpečala po Trstu v velikem številu«. ¹⁸⁰ Učinkovita predstavitev teme je z diagrami ponazorila statistične podatke, živa, temperamentna beseda predavatelja pa predstavila sliko bojev slovanskega šolstva, kot je poročal

Učiteljski tovariš.¹⁸¹ Ignacij Šijanec, učitelj v Gornjem Gradu, večletni tajnik štajerske slovenske učiteljske zveze, zavzet planinec in član narodnih društev, je predstavil aktualno vprašanje delovanja moderne šole za telesni razvoj mladine, ki se mu je posvečal v teoriji in praksi (in o tem pisal v pedagoški reviji *Popotnik* 1907–1908).¹⁸² V zvezi s tem so sprejeli ustrezne resolucije: o spodbujanju telesnega razvoja v šoli z vajami in igrami, o obvezni telovadbi za deklice, o šolskih kuhinjah in šolskih zdravnikih.¹⁸³ Zaradi pozne ure napovedanega predavanja Frana Marinčka, učitelja na zasebni slovenski trgovski šoli v Trstu, o reformi učiteljske organizacije niso izvedli, pa tudi E. Gangl ni utemeljeval vrste resolucij, a so jih sprejeli. Poročilo je predstavilo še 18 pozdravnih telegramov tistih, ki jih ni bilo na zborovanje. Za praznično ponedeljkovo popoldne, 6. junija, so po programu načrtovali izlete (konjske dirke v Rocolu, z openskim tramvajem oziroma, kot so zapisali, z vzpenjačo na Opčine, vojaški koncert v Boschetto – kot so napovedovali glasbeni dogodek v parku – gozdu Bošket blizu Sv. Ivana), zvečer gledališke predstave in za naslednji dan ogledovanje mesta. Udeležba na takih poučnih izletih po znamenitostih mesta je bila po zagotovilu poročevalca morebiti »skoro enako vredna za učiteljstvo kakor zborovanja sama«. ¹⁸⁴ Toda finančne in časovne omejitve so določale prisotnost posameznih učiteljev na izletih. Pri Zavezi so bili zadovoljni tudi s poročilom o njenem manifestativnem zborovanju v Trstu, ki ga je objavila ljubljanska socialistična *Zarja*, saj so ga ponatisnili.¹⁸⁵ Katoliški *Slovenski učitelj*, glasilo Slomškove zveze, se s tem zborovanjem Zaveze ni ukvarjal.

Za sklep

Slika, ki nam jo posredujejo časopisni in arhivski zapisi o treh letnih zborovanjih učiteljske Zaveze v Trstu (1891 – III., 1902 – XIV. in 1911 – XXI-

¹⁷⁴ *Edinost*, 7. 6. 1911, str. 1.

¹⁷⁵ *Učiteljski tovariš*, 24. 5. 1912, str. 4, »Tovariš Peter Skalicky, strokovni učitelj v Usti n. Orlici, predsednik organizacije 'Zemská uštrředni jednota učitelstva meštanskyh škol češkyh v králostvi Češkém'«; *Učiteljski tovariš*, 10. 5. 1912, str. 1, »Zveza slovanskega učiteljstva v Avstriji«.

¹⁷⁶ *Edinost*, 8. 6. 1911, str. 1–2; *Učiteljski tovariš*, 16. 6. 1911, str. 1–5. – Ivan Nekerman (Neckermann), rojen leta 1862 v Novem mestu, je maturiral leta 1886 na učiteljsču v Kopru, bil učitelj in od leta 1900 okrajni šolski nadzornik za slovenske šole v Trstu.

¹⁷⁷ *Edinost*, 9. 6. 1911, str. 1–2.

¹⁷⁸ Delo kot vzgojno sredstvo, šole delavnice in Manheimski sistem.

¹⁷⁹ Kleinmayr, *Slovansko šolstvo v Trstu*.

¹⁸⁰ Jelenc, *Petindvajsetletnica*, str. 33.

¹⁸¹ *Učiteljski tovariš*, 16. 6. 1911, str. 4, »Veliko zborovanje naprednega učiteljstva v Trstu«.

¹⁸² Jelenc, *Petindvajsetletnica*, str. 35, »Kako deluje moderna šola za telesni razvoj mladine«; *Učiteljski tovariš*, 16. 6. 1911, str. 4, »Veliko zborovanje naprednega učiteljstva v Trstu«. – Ignacij Šijanec (1874–1911) je bil liberalno usmerjeni štajerski učitelj, zavzet za delo v planinstvu in narodnih društvih, več let tajnik Zveze slovenskih učiteljev in učitelj na Štajerskem ter urednik društvenega koledarčka za leti 1910 in 1911. Obiskoval je učiteljsče v Mariboru, a sklenil šolanje leta 1896 na učiteljsču v Kopru ter služboval na Štajerskem, na koncu v Gornjem Gradu. Umril je konec leta 1911, potem ko je še junija tega leta na učiteljskem zborovanju v Trstu predaval o telesni vzgoji.

¹⁸³ Jelenc, *Petindvajsetletnica*, str. 35.

¹⁸⁴ *Edinost*, 9. 6. 1911, str. 1–2; *Učiteljski tovariš*, 16. 6. 1911, str. 4–5, »Veliko zborovanje naprednega učiteljstva v Trstu«; SŠM, arhivska zbirka, Zaveza, šk. 6, f. 29, Trst 1911, 1, Program XXIII. glavne skupščine.

¹⁸⁵ *Zarja*, 20. 6. 1911, str. 1–2, »Glavno zborovanje Zaveze jugoslov. učiteljskih društev v Trstu«; *Učiteljski tovariš*, 23. 6. 1911, str. 3.

II. glavna skupščina), omogoča vpogled v razvoj te osrednje zveze slovenskih učiteljskih društev iz Štajerske, Kranjske in Primorske ter v prvih letih 20. stoletja tudi istrskih učiteljskih društev. To povezovalno zamisel je že tedaj omejila liberalna usmeritev učiteljske zveze. Sprva je bilo ime društva Zaveza slovenskih učiteljskih društev, od leta 1900 pa Zaveza avstrijskih jugoslovanskih učiteljskih društev, ki je bila tudi sicer odprta za slovanske povezave v okviru avstrijskega dela Avstro-Ogrske, a tudi nasploh v slovanski svet. Letna zborovanja so sklicali na pouka proste praznične dni (binkošti, velika maša), izmenjaje v večjih krajih slovenskih dežel. To so bila predvsem strokovna srečanja delegatov učiteljskih društev iz slovenskih dežel z obravnavo sindikalnih in pedagoških tem o položaju učiteljskega poklicnega stanu in slovenske šole v posameznih deželah. Zborovanja (glavne skupščine) Zaveze niso bila nič manj tudi slovenske in slovanske narodne manifestacije, v Trstu pomembne za slovenska društva in tam živeče Slovence, ki so pri njih sodelovali. Tudi zaradi privlačnosti vele mestnega pristanišča dobro obiskana zborovanja Zaveze v Trstu pomenijo postopno usmeritev slovenskega učiteljstva v politični liberalizem ter ponazarjajo slovenski razvoj v Trstu in njegovi slovenski okolici. Na zborovanju Zaveze maja 1891, ki ga je tako kot naslednje pripravilo Sežansko učiteljsko društvo s sodelovanjem slovenskih tržaških učiteljev, je slovensko učiteljstvo iz različnih dežel pripravilo koncert, učitelji pa so prepevali tudi pri maši, ki je bila še del programa. Konec stoletja je prinesel tako jugoslovansko učiteljsko povezovanje Zaveze s hrvaškim učiteljstvom v Istri kot tudi postopno prevlado liberalne usmeritve v učiteljski Zavezi. Na zborovanju že povsem liberalno opredeljene Zaveze avgusta 1902 še spremljamo odzive hrvaških učiteljskih društev v Istri proti takšni usmeritvi. Slovensko učiteljstvo bi lahko ob bolj nepolitični, predvsem sindikalni usmerjenosti Zaveze učiteljskih društev uspešneje uresničevalo tako vseslovensko kot tudi slovansko povezovanje, posebej v okvirih tedanje države. Tudi pri doseganju boljšega socialnega položaja učiteljstva, ki je bil po posameznih deželah zelo različen, bi s predvsem sindikalno in nepolitično usmeritvijo lahko poželi več uspeha. Zborovanje leta 1902 sta zaznamovala tudi koncert v Narodnem domu v Barkovljah in učiteljski izlet s parnikom v Benetke. Tržaško učiteljsko zborovanje junija 1911 je v prostorih slovenskega Narodnega doma v Trstu pripravilo mlado Učiteljsko društvo za Trst in okolico prav v času pred državnozbornimi volitvami. To je dalo srečanju tudi liberalni značaj, a imelo hkrati podobo slovenske in slovanske manifestacije, saj sta prišla v Trst češka učitelja, člana vodstva 1908 ustanovljene Zveze slovanskih učiteljskih društev Avstrije. Na zborovanju se je s prireditvami in njihovo lokacijo (ob slovenskem hotelu v Grljanskem zalivu pri gradu Miramar, v slovenskem Narodnem domu

sredi mesta) pokazal uspešen kulturni in gospodarski razvoj slovenske skupnosti v Trstu v letih pred prvo svetovno vojno.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

SŠM – Slovenski šolski muzej
Arhivska zbirka, Zaveza avstrijskih jugoslovanskih učiteljskih društev

ČASOPISI

Deutsche Wacht, 1910.
Dillinger's Reisezeitung, 1891, 1900, 1902.
Edinost, 1891, 1902, 1910–1912, 1926.
Koledar CMD, 1917.
Laibacher Zeitung, 1916.
Novi akordi, 1912.
Popotnik, 1887, 1890–1893, 1902.
Primorske novice, 2010.
Slovenski učitelj, 1902.
Slovenski list, 1899.
Slovenec, 1888, 1891, 1902, 1910, 1911.
Učiteljski tovariš, 1891, 1896, 1898, 1902, 1911, 1912, 1915–1917.
Zarja, 1911.
Zvonček, 1916.

LITERATURA

Bergant, Milica: *Poizkusi reforme šolstva pri Slovencih 1919–1929*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1958.
Die Südbahn und ihr Verkehrsgebiet in Oesterreich-Ungarn (ur. Peter Rosegger). Brünn: Rudolf M. Rohrerin, 1899.
Divjak, Milan: Emancipacija slovenskih učiteljev 1869–1914. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 66 (=31), št. 1, 1995, str. 126–165.
Gregorin, Gustav: Borba za slovenske ljudske šole od 1884. do 1918. leta. *Edinost*, 17. 2. 1926, str. XIII–XIV.
Grnjak, Karmen: »Zaveza slovenskih učiteljskih društev« in njen razvoj (diplomsko delo). Maribor, 2015 (dostopno tudi na: <https://dk.um.si/Dokument.php?id=72501>).
Heinz, Franz (ur.): *Handbuch der Gesetze und Verordnungen über das Volksschulwesen für Krain / Zbirka zakonov in ukazov o ljudskem šolstvu na Kranjskem*. Laibach/Ljubljana: I. Kleinmayr & F. Bamberg, 1895.
Hojan, Tatjana: *Ob stoletnici ustanovitve slovenske učiteljske organizacije (razstavní katalog)*. Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1989.

- Hojan, Tatjana: Slovenska učiteljska organizacija in učiteljska tiskarna. *Šolska kronika* 5, 1996, str. 189–200.
- Ilešič, Fran: Prve učiteljske skupščine na Slovenskem 1848/49. *Pedagoški letopis Ljubljana*. Slovenska šolska matica (9), 1909, str. 109–150.
- Jelenc, Luka: *Petindvajsetletnica Zaveze avstrijskih jugoslovanskih učiteljskih društev: spominski spis*. Ljubljana: Zaveza avstr. jugoslovanskih učiteljskih društev, 1913.
- Kenda, Ferdo: Pevsko društvo »Hajdrih« na Proseku 1887–1912. Kratak posnetek društvene zgodovine. *Novi akordi* 11, 1912, str. 40–41.
- Kleinmayr, Ferdo pl.: *Slovansko šolstvo v Trstu*. Ljubljana: Zaveza avstr. jugoslov. učiteljskih društev, 1911.
- Noč, Heinrich: Triest. Mit zwei Illustrationen. *Dillinger's Reisezeitung (Dillinger's Illustrierte Reise-Zeitung)*, 1. 11. 1891, str. 4–5.
- Pahor, Drago: Ob 50-letnici ustanovitve Učiteljskega društva za Trst in okolico. *Jadranski koledar 1956*, str. 107–110.
- Pahor, Milan: Trgovsko-obrtna zadruga v Trstu (1906–1941). *Prispevki za novejšo zgodovino* 40, 2000, št. 1 (Zbornik Milice Kacin-Wohinz), str. 77–92.
- Popotnikov Koledar za slovenske učitelje*, V. in VI. letnik (sest. M. Nerat). Maribor, 1890 in 1891.
- Ročni zapisnik*, IX. letnik (sest. Štefan Primožič). Po stojna, 1902.
- Ročni zapisnik*, XVIII. letnik (sest. Luka Jelenc). Ljubljana, 1911–1912.
- Stiplovshek, Miroslav: *Razmah strokovnega-sindikalnega gibanja na Slovenskem 1918–1922*. Ljubljana: Partizanska knjiga, Delavska enotnost, 1979.
- Strmčnik, France: Zveza društev pedagoških delavcev Slovenije v luči svoje pozitivne pedagoške tradicije. *Sodobna pedagogika* 31, št. 1–2, 1980, str. 15–35.
- Šuštar, Branko: *Slomškova zveza 1900–1926* (doktorska disertacija). Ljubljana, 2004.
- Šuštar, Branko: Učiteljska društva in organizacije. *Enciklopedija Slovenije 14 (U–We)*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2000, str. 8–9.
- Šuštar, Branko: Učiteljska društva na Slovenskem v začetku XX. stoletja – pogled na »hrvaške teme«. *Anali za povijest odgoja, 2: Školstvo u XX. stoljeću*. Zagreb: Hrvatski školski muzej, 2003, str. 311–329 (posebej: Zaveza in učiteljska društva v Istri, str. 317–322).
- Šuštar, Branko: Učiteljske organizacije na Slovenskem in njihova idejna usmeritev od srede 19. do sredine 20. stoletja. *Šolska kronika* 10, 2001, št. 2, str. 329–339.
- Šuštar, Branko: Zaveza slovenskih učiteljskih društev. *Enciklopedija Slovenije 14 (U–We)*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2000, str. 88.
- Šuštar, Branko: Župan Ivan Hribar in šolstvo. *Homo sum ... Ivan Hribar in njegova Ljubljana*. Zbornik ob razstavi Mestnega muzeja Ljubljana (ur. Taja Čepič in Janja Rebolj). Ljubljana: Mestni muzej, 1997, str. 43–66.
- Volpi Lisjak, Bruno: *Slovensko pomorsko ribištvo skozi stoletja od Trsta do Timave*. Trst: Mladika, 1995.
- Volpi Lisjak, Bruno: *Tržasko morje: kraska obala, mesto in vasi: prezrti del zgodovine Slovencev*. Koper: Libris, 2010.
- Zupanek, Jožef: O imenitnosti učiteljskih društev. *Popotnik*, 10. 6. 1887, str. 161–164.

SPLETNI VIRI

- Mrak, Andrej: O Nemcu, ki je želel postati Slovenec – in mu je to celo uspelo. Anton Heidrich, sin šlezijskega trgovca, je postal Tone Hajdrih (2012); <https://www.rtv slo.si/kultura/razglednice-preteklosti/o-nemcu-ki-je-zelel-postati-slovenec-in-mu-je-to-celo-uspelo/284502>, prevzeto 20. 7. 2019.
- Pahor, Milan: Rast nasilja fašističnih škvader v Trstu (in drugod) v obdobju 1918–1922. *Prvi antifašistični upori leta 1921*. Koper 2006, <http://www.zb-koper.si/MP1921Koper.pdf>, prevzeto 25. 7. 2019.
- Verč, Peter: Žal jih ni več. Slovencev ni. *Primorske novice*, 16. 10. 2010; <https://www.primorske.si/2010/10/23/zal-jih-ni-vec-slovencev-ni>, prevzeto 1. 8. 2019.

S U M M A R Y

»On the blue shores of Adria, in our Trieste...«. Three gatherings of Slovenian teachers from all Slovenian territories in Trieste before the First World War

From 1888 onwards, the Ljubljana-based Union of Slovenian Teachers' Associations (*Zaveza slovenskih učiteljskih društev*), in 1900 renamed Union of Austrian Yugoslav Teachers' Associations (*Zaveza avstrijskih jugoslovanskih učiteljskih društev*), brought together Slovenian teachers' associations from Styria, Carniola, and the Littoral, and from the beginning of the twentieth century, Croatian teachers' associations from Istria as well. Its aim was to integrate Yugoslav – Southern Slavic (i.e. Slovenian and Croatian) teachers in the Austrian part of the Austro-Hungarian Monarchy encompassing Slovenian territories, Istria, and Dalmatia. Also open to wider integrations, especially with the Czechs, the federation ini-

tiated the founding of the Union of Slavic Teachers in Austria/*Zveza slovanskega učiteljstva v Avstriji* (1908). Its annual gatherings (general assemblies) were held across cities and major towns with train connections in provinces with Slovenian populations and also Istria. Austrian main port city Trieste was selected three times: in May 1891, August 1902, and June 1911, when teachers gathered in the Slovenian Cultural Centre. The event started as an assembly of about one hundred elected delegates from member associations (delegation session), followed by the main gathering with pedagogical lectures accessible to all participating teachers and supporters of education. Attracting a mass attendance of over 200 or 300 people, the gatherings also had a manifest national character, especially the socializing part with speeches and singing (banquets, concerts, trips). An interesting experience in itself was the train ride to the port city of Trieste, extended with a trip to the Miramare Castle in 1891, a concert in the Barcola (Barkovlje) in Slovenian cultural centre, and a steamboat trip to Venice in 1902, then in 1911 a ride across the Gulf of Trieste to meet the local Slovenian national and singing societies in a hotel in Slovenian ownership at Grignano (Grljan) on the Slovenian coast, i.e. Slovenian-inhabited villages between the Trieste environs and Duino (Devin). The exacting organization of the gatherings was in the hands of the Slovenian Teachers' Association of Sežana County and Slovenian teachers from Trieste. From May 1906 onwards, the latter were brought together under the umbrella of the Slovenian Teachers Association for Trieste and Its Surroundings.

In the professional part of the gathering, the teachers' Union analysed the work done in the previous year, especially by its professional periodical: *Popotnik* (Traveller) since 1891 and *Učiteljski tovariš* (Teacher's Comrade) since 1900), and its fairly numerous economic activities. In 1891, it presented in Trieste a favourable report about the teachers' insurance at the Slavija Bank, which revealed the economic basis for the Union's otherwise primarily ideational espousal of liberalism. The educational-pedagogical themes addressed in 1891 were further crafts education (I. Lapajne) and lower level arithmetic (T. Romih, the then president of the teachers' Union), and in 1902 youth literature (E. Gangl) and education in Trieste (I. Šega) with a resolution on Slovenian public primary schools in Trieste. The gathering of 1911 included pedagogical debates on Slavic education in Trieste (F. von Kleinmayr), work as an educational tool (H. Schreiner), and the impact of modern physical education on the physical development of young people (I. Šijanec). The debates were followed by the trade union's presentation of the efforts to improve teacher salaries. Already addressed at the gathering in Trieste of 1891 (teachers' social and legal conditions in Austrian provinces

with Slovenian populations: J. Ravnikar, A. Vertovec) and at the focus of several adopted resolutions, this topic was a permanent feature in the endeavours of teachers' associations as well as their federation.

Having embraced the liberal political stance at the end of the nineteenth century, the teachers' Union, which initially indeed served as a unifying platform, drove away part of its membership. Nevertheless, most Slovenian teachers espoused national and liberal leanings and retained membership in local teachers' associations that made up the Union. It was still in 1891 that the gatherings in Trieste were accompanied by Catholic Sunday Mass with the teachers' choir. And it was still in 1891 that the Catholic journal *Slovenec* (Slovenian) would publish invitations to the Union's gathering, providing a sympathetic coverage of the event. In May 1902, the teacher Union, led by its president Luka Jelenc, organized a gathering in Trieste already as a well-established liberal organization. In 1911, it wrote openly about the meeting of Slovenian progressive (i.e. liberal) teachers in Trieste, which was organized only a few days before the election to the Imperial Council. Just as the entire school curriculum, the Union gatherings manifested affection for the Emperor Franz Joseph while contributing to pan-Slovenian national and cultural integration of teachers from all provinces with Slovenian population. The three gatherings, which took place in Trieste, are indicative of not only the Union's ever-growing liberalism, but also of the Slovenes' economic and cultural development in Trieste during the years leading up to the First World War.

R I A S S U N T O

»Ob sinjih bregovih Adrije, v našem Trstu ...«. Tre convegni di insegnanti sloveni provenienti da tutte le regioni a Trieste, antecedenti alla prima guerra mondiale

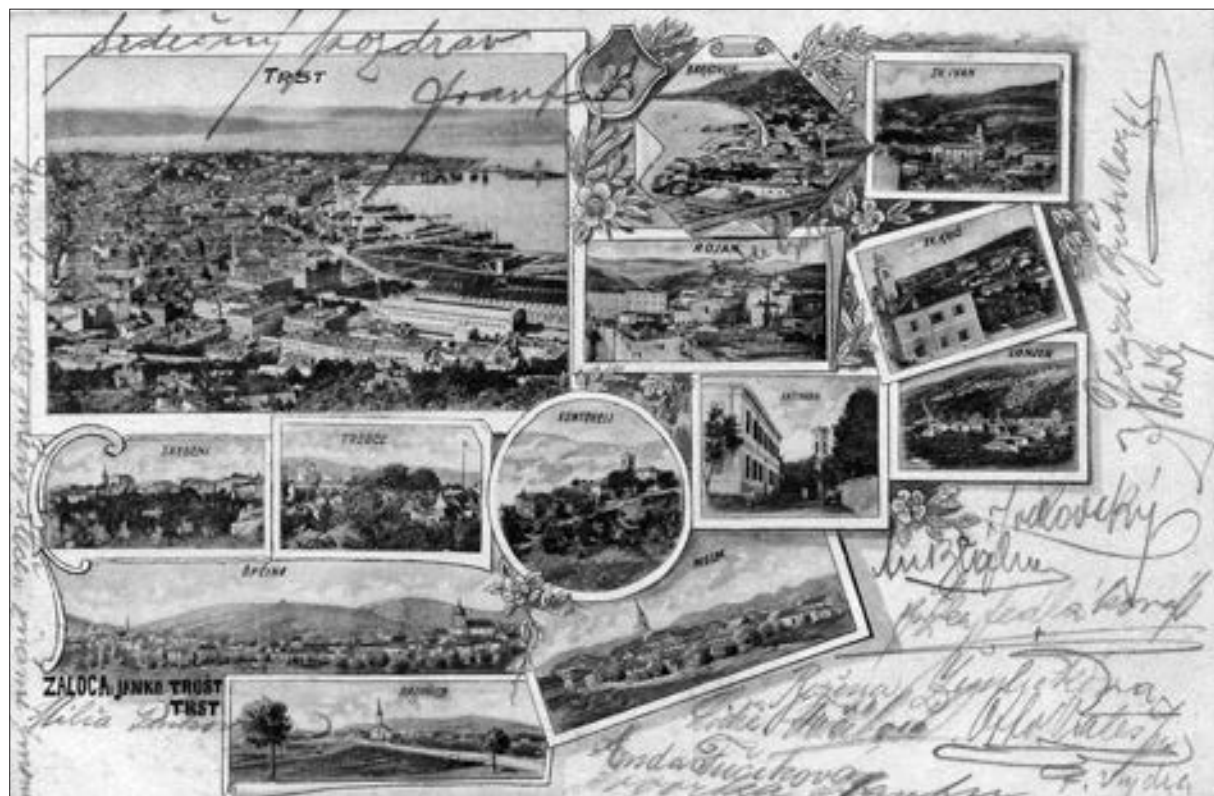
Dal 1888, l'Unione delle Associazioni di insegnanti sloveni (*Zaveza slovenskih učiteljskih društev*) collegava le associazioni di insegnanti della Stiria, della Carniola e del Litorale e nei primi anni del XX secolo anche le associazioni degli insegnanti istriani sotto il nome di Unione delle associazioni degli insegnanti sloveni (*Zaveza slovenskih učiteljskih društev*) e dal 1900 con il nome Unione delle associazioni degli insegnanti jugoslavi austriaci (*Zaveza avstrijskih jugoslovanskih učiteljskih društev*) con sede a Lubiana. Il suo scopo era unire gli insegnanti slavi meridionali (cioè sloveni e croati) nella parte austriaca dell'Austria-Ungheria, nelle regioni slovene, in Istria e in Dalmazia. L'Unione degli insegnanti era aperta anche a un più ampio collegamento con altri grup-

pi slavi, in particolare con i cechi, e fu promotrice della fondazione dell'Unione degli insegnanti slavi in Austria (*Zveza slovanskega učiteljstva v Avstriji*) nel 1908. I convegni annuali (assemblee generali) si svolgevano nelle città più grandi dotate di collegamenti ferroviari nelle regioni slovene e anche in Istria. Trieste venne scelta tre volte: nel maggio 1891, nell'agosto 1902 e nel giugno 1911, quando il convegno degli insegnanti si tenne presso il Narodni dom sloveno (Casa del popolo). All'inizio c'era di solito un'assemblea di circa 100 delegati eletti delle varie associazioni (seduta della delegazione), seguiva una più ampia assemblea principale con lezioni pedagogiche aperte a tutti gli insegnanti e sostenitori riuniti lì. I raduni erano massicci con oltre 200 o 300 partecipanti. Avevano anche un carattere manifestativo a livello nazionale con un programma di intrattenimento con discorsi e canti (banchetti, concerti, gite). Interessante era anche il viaggio in treno fino alla metropoli portuale di Trieste, arricchita nel 1891 con un'escursione al castello di Miramar, nel 1902 con un concerto alla Casa del popolo (*Narodni dom sloveno*) di Barcola (Barkovlje) e con una gita in battello a vapore a Venezia, e nel 1911 con una gita nel Golfo di Trieste e con l'incontro con il movimento nazionale sloveno e l'associazione di cori vicino all'hotel Grignano (Grljan) sulla costa slovena, visitando i luoghi popolati da sloveni nella provincia di Trieste a Duino (Devin). Si assunsero l'impegnativa organizzazione dei convegni gli insegnanti locali dell'Associazione degli insegnanti di Sežana (*Sežansko učiteljsko društvo*) e gli insegnanti di Trieste, che da maggio 1906 facevano parte dell'Associazione slovena di insegnanti di Trieste e dintorni (*Učiteljsko društvo za Trst in okolico*).

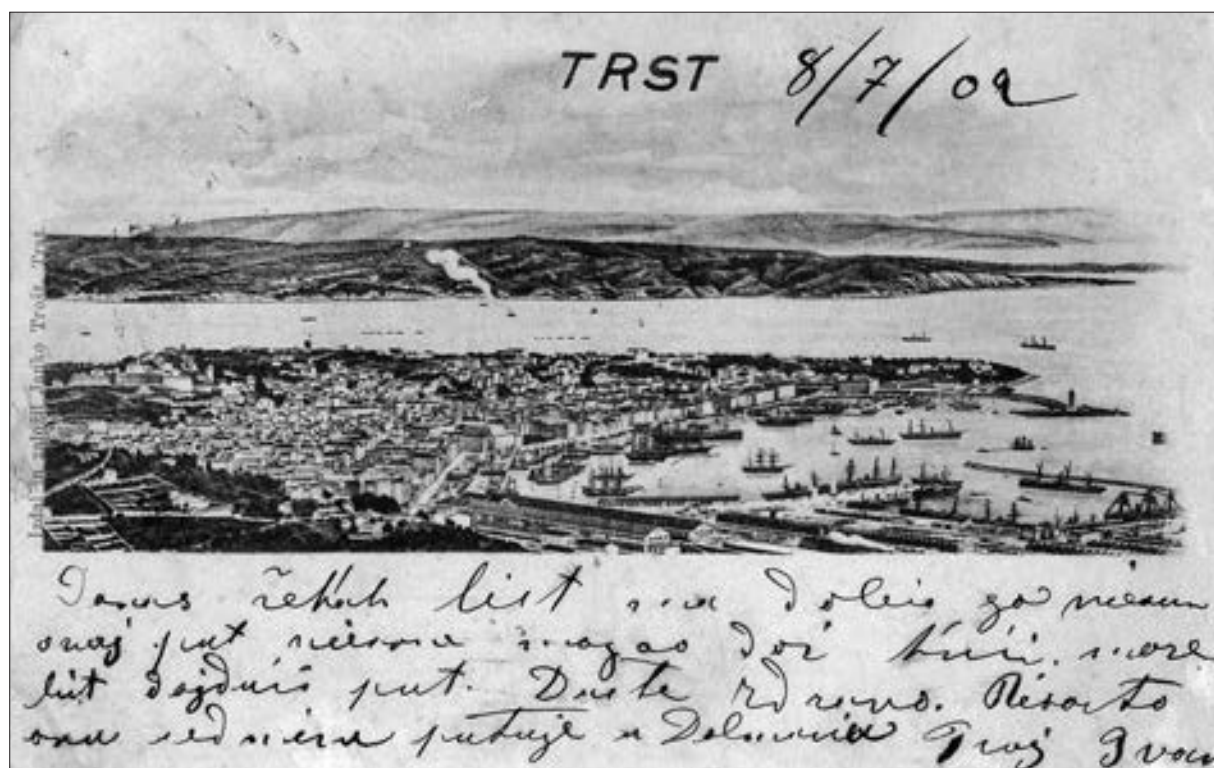
Nella parte formativa del convegno, l'Unione degli insegnanti analizzava il lavoro dell'anno passato, in particolare le sue pubblicazioni (dal 1891 il giornale *Popotnik*, dal 1900 anche *Učiteljski tovariš*) e le numerose attività economiche. Nel 1891, a Trieste fu ben accolta la presentazione dell'assicurazione degli insegnanti attraverso la banca Slavija, il che mostra le basi economiche dell'unione prettamente ideologica tra il liberalismo e l'associazione degli insegnanti. Tra gli argomenti didattici e pedagogici, nel 1891 trattarono la formazione continua nell'artigianato (I. Lapajne) e il metodo aritmetico di livello inferiore

(T. Romih, allora presidente dell'Unione), nel 1902 trattarono la letteratura per ragazzi (E. Gangl) e l'istruzione a Trieste (I. Šega) con una risoluzione sulle scuole popolari slovene a Trieste. Parte del convegno del 1911 comprendeva le discussioni pedagogiche sull'istruzione slava a Trieste (F. di Kleinmayr), sul lavoro come strumento educativo (H. Schreiner) e sul significato della scuola moderna per lo sviluppo fisico dei giovani (I. Šijanec). Tutto ciò fu integrato dalle rappresentazioni sindacali della posizione degli insegnanti alla luce degli sforzi per ottenere l'aumento degli stipendi, come discusso a Trieste già nel 1891 (sulla situazione sociale e giuridica degli insegnanti sloveni nelle singole regioni: J. Ravnikar, A. Vertovec). Gli sforzi delle associazioni degli insegnanti e della loro Unione venivano sempre assommata dalle risoluzioni.

Inizialmente, l'Unione degli insegnanti era veramente ideata come unità integrativa, ma con la fine del XIX secolo assunse un orientamento politico del tutto liberale, il che fece allontanare parte degli insegnanti. Ma la maggior parte degli insegnanti sloveni era comunque più vicina alle posizioni nazionali e più liberali e rimase nelle associazioni degli insegnanti distrettuali che formavano l'Unione. Nel 1891, a Trieste si tenne ancora una messa domenicale nell'ambito del programma del convegno, con gli insegnanti che cantavano. Anche il giornale cattolico *Slovenec*, nel 1891, invitava al convegno dell'Unione a Trieste e ne parlava favorevolmente. Ma nel maggio del 1902, con il presidente Luka Jelenc, l'Unione degli insegnanti si riunì a Trieste come un'associazione già fermamente orientata verso il liberalismo. Nel 1911 si scriveva apertamente del convegno di insegnanti sloveni progressisti (cioè liberali) a Trieste, organizzato solo pochi giorni prima delle elezioni dell'Assemblea nazionale. I convegni dell'Unione degli insegnanti, come tutte le lezioni scolastiche, esprimevano la loro affezione per l'imperatore Francesco Giuseppe e allo stesso tempo contribuivano all'integrazione nazionale e culturale degli insegnanti provenienti da tutte le regioni slovene. I tre convegni di Trieste rappresentano non solo l'orientamento dell'Unione degli insegnanti nella direzione liberale, ma anche il progresso dello sviluppo economico e culturale sloveno a Trieste negli anni precedenti alla prima guerra mondiale.

Slovenska razglednica z upodobitvami Trsta in okoliških krajev z začetka 20. stoletja (hrani: Milan Škrabec).

Panoramska razglednica Trsta z začetka 20. stoletja (hrani: Milan Škrabec)

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 728.1(450.361Trst)"18"

Prejeto: 3. 6. 2019

Borut Žerjal

univ. dipl. zgodovinar, etnolog in kulturni antropolog, Beblerjeva 6, SI-6000 Koper
E-pošta: borutzerjal1@gmail.com

Ljudska gradnja v Trstu 19. stoletja: od začetkov do posega občine

IZVLEČEK

Avtor v članku opravi pregled razvoja ljudske ali socialne gradnje v Trstu od prvih zasebnih pobud sredi 19. stoletja, prek skupnega nastopa tržaškega meščanstva (v Società triestina costruttrice di edifici popolari – Tržaška družba graditeljica ljudskih stavb) do posega občine z ustanovitvijo zavoda Istituto comunale per le abitazioni minime (Občinski zavod za minimalna stanovanja) leta 1902. Članek se osredotoča na politično in ekonomsko ozadje akterjev tega razvoja ter na uporabljene stavbne tipologije. Umestitev v širši evropski kontekst pa pokaže, da je dogajanje v Trstu sledilo dogajanju v drugih industrijskih mestih 19. stoletja.

KLJUČNE BESEDE

gospodarstvo, socialna gradnja, bivalne razmere, meščanstvo, delavstvo, Trst, 19. stoletje

ABSTRACT

POPULAR HOUSING IN TRIESTE IN THE NINETEENTH CENTURY: FROM ITS BEGINNINGS TO MUNICIPAL INTERVENTION

The article provides an overview on the development of popular or social housing in Trieste from the first private initiatives in the mid-nineteenth century, joint efforts of Trieste inhabitants through Società triestina costruttrice di edifici popolari (Building Association for the Erection of Popular Dwellings in Trieste), to municipal intervention with the founding of Istituto comunale per le abitazioni minime (Municipal Institute for the Erection of Minimum-Size Dwellings) in 1902. The focus is on the political and economic backgrounds of the key stakeholders, and the architectural typology used. On the other hand, placing Trieste within a wider European context shows that its development followed the examples of other industrial cities in the nineteenth century.

KEY WORDS

economy, social housing, housing conditions, bourgeoisie, working class, Trieste, nineteenth century

Razvoj, ki ga je Trst doživel po razglasitvi svobodnega pristanišča leta 1719, se je še posebno v 19. stoletju odražal v nenehnem pritoku priseljencev, ki so korenito spremenili socialno, etnično in predvsem urbano strukturo mesta. Mesto se je zlasti v zadnjih desetletjih 19. stoletja in prvih dveh desetletjih 20. stoletja bliskovito povečalo in razširilo v vse smeri,¹ tudi v višino.² Vendar pa gradnja, podvržena špekulaciji zasebnih vlagateljev, ni dohitevala te demografske rasti,³ ne po količini in še manj po kakovosti, kar je sicer na splošno veljalo za vsa evropska mesta v času industrijske revolucije. Tržaško meščanstvo in politična elita si nista mogla dolgo zatiskati oči pred problemi, do katerih je prihajalo zaradi neprimernih bivalnih razmer večine prebivalstva, in pred grožnjo nemirov, do katerih bi lahko ti pripeljali.⁴ Tako so prvi pobudi ljudske gradnje s strani filantropa Salvatorja Valobre sledili posegi nekaterih velikih družb za njihove zaposlene (pomorska družba Avstrijski Lloyd za delavce v svoji ladjedelnici in družba Južne železnice za železničarje) in leta 1870 ustanovljena zasebna *Società triestina costruttrice di edifici popolari* (STCEP – Tržaška družba graditeljica ljudskih stavb), pri kateri lahko prvič govorimo o širšem pristopu k ljudski gradnji v Trstu. Resnično sistemski pristop pa je bil možen šele, ko se je tržaška občina, ki je sicer vodila za tisti čas še izredno liberalno urbanistično politiko,⁵ odločila neposredno poseči v to problematiko. Tako je leta 1902 ustanovila *Istituto comunale per le abitazioni minime* (ICAM – Občinski zavod za minimalna stanovanja). Ta zavod, ki je z ureditvijo svojega pravnega statusa lahko začel v polnem obsegu delovati šele sedem let pozneje, je v naslednjih skoraj 120 letih in pod različnimi imeni⁶ odločilno prispeval k reševanju stanovanjskega problema v Trstu in močno zaznamoval njegovo današnjo podobo.⁷

Stanovanja za delavce v 19. stoletju

Trst se je v 18. stoletju začel širiti zunaj srednjeveškega obzidja na nekdanje soline na severu (Terezijanska četrt – *Borgo Teresiano*) in ob obali na prostor, ki so ga z izsuševanjem iztrgali morju (Jožefinska četrt – *Borgo Giuseppino*).⁸ Nizjim slojem pa je bilo vedno bolj prepuščeno Staro mesto (*Città Vecchia*), kjer so se novi priseljenci, ki so bili potrebni pristanišču in trgovskim dejavnostim, najprej naseljevali v že obstoječe stavbe. Te so pogosto tako povsem spremenile svojo namembnost, kot na primer številne patricijske palače, nato pa tudi v novozgrajene hiše. Te so seveda gradili zasebni investitorji in so zagotavljale zelo nizek bivalni standard, predvsem zaradi slabe kakovosti gradnje in slabega prezračevanja – večnega problema v arhitekturi 19. in 20. stoletja. Majhen obseg Starega mesta je pospeševal tudi gradnjo v višino z nadzidavanjem že obstoječih stavb.⁹ V Terezijanski četrti, kjer so najprej stala samo skladišča trgovcev, se je pod pritiskom povpraševanja po stanovanjih razvil tip stavbe, ki so jo sestavljali skladišče v pritličju, gosposko stanovanje lastnika v prvem nadstropju in manjša stanovanja za najem v višjih nadstropjih. To je sicer pomenilo, da so različni sloji bivali pod isto streho, vendar so bile, kakor pokaže Zocconi na primerih podstrešnih stanovanj v tej četrti, razredne delitve močno prisotne.¹⁰ Stanovanja za nižje sloje so gradili tudi v drugih četrtih, ki so nastajale s širjenjem mesta (na pobočjih hriba sv. Vida – *San Vito* –, ki se spuščajo proti morju) in ob prometnicah, kot sta *via Commerciale* in *via Molino a Vento*. V *contrada San Michele*, ki leži v neposredni bližini Jožefinske četrti in Starega mesta, zaradi česar je bilo tam na prehodu iz 18. v 19. stoletje zgrajenih več patricijskih palač, kot na primer *Rotonda Pancera*, najdemo tudi prvi primer socialno usmerjene stanovanjske gradnje v Trstu. Tržaški patricij Giacomo de Prandi, ki je z

¹ Od vseh hiš, ki so stale leta 1910, jih je bilo v desetih letih pred tem zgrajenih 27,7 % (v okolici mesta) oziroma 15,4 % (središče mesta). 12,5 % hiš je bilo zgrajenih v zadnjem desetletju 19. stoletja, tako da jih je bilo v obdobju 1891–1910 zgrajenih približno 40 % (podatki za okolico mesta) (Panjek, Gradnja in stanovanja, str. 82–84).

² V Trstu je bil v primerjavi z drugimi avstro-ogorskimi mesti delež stanovanj, ki so stanovali v tretjem, četrtem ali višjih nadstropjih, največji (*Österreichische Statistik*, 1. Heft, str. 6–8).

³ Gl. Castro, *Edilizia popolare*, str. 33.

⁴ Gl. Marchigiani, *Tra spazio e società*, str. 142, op. 3.

⁵ Gl. Panjek, *Chi costruì Trieste*, passim.

⁶ Leta 1924 je postal *Istituto autonomo per le case popolari e per l'industria edilizia*; leta 1936 *Istituto fascista autonomo per le case popolari della provincia di Trieste*; leta 1943 zopet *Istituto autonomo per le case popolari di Trieste* in nazadnje leta 1999 *Azienda territoriale per l'edilizia residenziale* (ATER – Pokrajinsko podjetje za bivanjsko gradnjo).

⁷ Prvi, ki je sistematično obravnaval ljudsko gradnjo v Trstu v 19. stoletju, je bil Mario Zocconi (*Edilizia popolare*), ki je že leta 1968 obdelal obdobje do ustanovitve ICAM, vključno z njegovo ustanovitvijo. V 80. letih 20. stoletja mu je sledila Flavia Castro (*Edilizia popolare*), ki je svojo raziskavo razširila na celotno zgodovino ljudske gradnje v Trstu, od njenih

začetkov do izdaje knjige (prva izdaja 1984 in druga 1992, ob osem- in devetdesetletnici ustanovitve ICAM). Ob stoletnici ICAM je izšel zbornik *Trieste '900: Edilizia sociale, urbanistica, architettura. Un secolo dalla fondazione dell'ATER* (Trst v 20. stoletju: Socialna gradnja, urbanistika, arhitektura. Sto let od ustanovitve ATER), v katerem so zbrani ne samo prispevki različnih avtorjev in avtoric o ljudski gradnji v Trstu in drugod po Evropi, temveč tudi predstavitev vseh pomembnejših projektov ljudske gradnje v Trstu, od stavb Avstrijskega Lloyda naprej. Za obdobje dolgega 19. stoletja je treba posebej izpostaviti prispevka Elene Marchigiani (*Tra spazio e società*) in Caterine Lettis (*Architettura ed edilizia sociale*). E. Marchigiani je pozneje objavila še en zanimiv članek (*Dall'edilizia sociale*), v katerem se je podrobneje posvetila političnemu ozadju ustanovitve STCEP. To sliko dopolnjujeta dva prispevka Aleksandra Panjeka, ki sicer obravnavata zgodovino celotnega gradbeništva v Trstu (*Chi costruì Trieste* ter *Gradnja in stanovanja v Trstu*).

⁸ Panjek, *Chi costruì Trieste*, str. 644–670.

⁹ Zocconi, *Edilizia popolare*, str. 4–7. Gl. tudi Mumford (*Mesto v zgodovini*, str. 586), ki opisuje, kako so na začetku industrijske revolucije povsod po Evropi stanovanja za delavce najprej zagotavljali z deljenjem večjih starejših hiš.

¹⁰ Zocconi, *Edilizia popolare*, str. 7–9.

nakupom nekdanjega javnega vrta ob tej ulici in gradnjo svoje »dominikalne« hiše vsaj po mnenju Etto-reja Generinija iz leta 1884 pravzaprav ustvaril ugled te ulice, je del svojega novega posestva namenil najemniškim stanovanjem, ki jih je dal zgraditi na začetku 19. stoletja.¹¹ Vrstne hiše, ki tam stojijo še danes, imajo dve nadstropji; v vsakem sta bili izvorno dve stanovanji, ki sta obsegali večjo in manjšo sobo, kuhinjo in zunanje stranišče v njeni bližini. Upošte-vajoč tudi vrtove za hišami, Zocconi poudarja raz-meroma visok bivalni standard teh stanovanj in jih primerja s socialno naravnanimi gradnjami v Veliki Britaniji v 18. stoletju.¹²

Vse 19. stoletje je tržaško gospodarstvo doživljalo globoke spremembe, ki so to trgovsko mesto 18. stoletja preoblikovale v mesto tranzitnega pristanišča, industrije in različnih terciarnih sektorjev, kot je za-varovalništvo. Ti premiki in eksponentna demograf-ska rast¹³ so velik del kapitala tržaškega meščanstva usmerili v nepremičnine. Po Panjeku ni šlo za tipično varno investiranje z nižjimi donosi, kot se običajno domneva ob investicijah v nepremičnine, temveč za izrazito pridobitniško dejavnost, ki je zagotavljala visoke donose na vloženi kapital in ki je bila pomembna tudi za mestno ekonomijo, saj je gradbena dejavnost prispevala h gospodarski rasti. Investicije v nepremičnine so to značilnost obdržale vse do za-dnjih let pred izbruhom prve svetovne vojne.¹⁴ V 60. letih 19. stoletja, ko je pod vplivom krize v trgovskem sektorju kljub hitremu priseljevanju gradbeništvo v Trstu stagniralo, sta investiranje vanj spodbujali tudi država in občina, ki je leta 1868, uveljavljajoč svojo avtonomijo, na Trst razširila cesarsko uredbo o za-časni oprostivni novogradnji in prenov nepremičnin-skega davka in drugih dajatev.¹⁵ V luči tega obdobja stagnacije moramo videti tudi ustanovitev *STCEP* in *Banca triestina di costruzione* v naslednjem desetletju, o katerih bo več govora v nadaljevanju.

Posledice špekulativne gradnje, ki je raje investi-rala v stanovanja za srednji in višji sloj, ki so prinašala višje donose, so bile v obdobju hitre industrializacije pred posegom države v 19. in 20. stoletju vidne po vsej Evropi,¹⁶ vendar so, kot kažejo statistični podatki iz leta 1910, v Trstu še posebno izstopale.¹⁷ V primer-javi z drugimi večjimi avstro-ogrskimi mesti, kot so bila Dunaj, Praga, Krakov in Lvov, je imel Trst veliko

večji delež štiri-, pet- in večsobnih stanovanj. Tu so enosobna in dvosobna stanovanja predstavljala le 36 % vseh stanovanj, na Dunaju 49 %, v Pragi pa celo 63 %. Panjek to sicer delno pripisuje zapuščini gradenj iz 18. in prve polovice 19. stoletja, vendar je ob upo-števanju visokega deleža novogradenj v desetletjih na prelomu 19. in 20. stoletja očitno, da je »svobodna iniciativa« še naprej gradila velika stanovanja, in to v obdobju, ko je demografski delež meščanskega pre-bivalstva v mestu padal«. Posledica takega stanja je bila, da je bila povprečna najemnina v Trstu najvišja med naštetimi mesti.¹⁸

Novi priseljenci, ki so večinoma sestavljali bazen nekvalificirane delovne sile, iz katerega so novačili delavce v ladjedelnicah, na gradbiščih in v porajajoči se industriji, so se v prvi polovici in sredi 19. stoletja naseljevali v Starem mestu, ki je tako postalo simbol mestne degradiranosti in živa priča potrebe po novo-gradnjah. Ta in drugi mestni predeli ali rajoni, ki so veljali za »ljudske« oziroma delavske, kot sta Rocol (*Rozzol*) in Sv. Jakob (*San Giacomo*), so postali pred-met več raziskav o bivanjskih razmerah.¹⁹ Občinska delegacija je leta 1864 imenovala posebno komisijo za preučevanje »pavperizma«, ki je svoje ugotovitve objavila v časopisu *L'Osservatore Triestino*. Med raz-ličnimi vzroki pavperizacije je naštel pomanjkanje stanovanj, njihovo slabo stanje, previsoke najemnine in podobno. Vpliv neprimernih bivališč na zdravje ljudi je poudaril tudi Arturo Castiglioni, ki je de-set let pozneje (1877) pisal o smrtnosti v Trstu in njenih vzrokih.²⁰ Stanju bivališč v delavskih četrtih se je na prelomu stoletja, ko so ustanovljali *Istituto comunale per le abitazioni minime*, posvetil tudi Atti-lo Frühbauer.²¹ K takemu stanju je pripomogla tudi tržaška občinska uprava, ki do razpada avstro-ogrsk-e monarhije ni sprejela urbanističnega načrta in se ni dovolj zavzela za graditev in dostopnost osnovne in-frastrukture, kot sta vodovod (še leta 1910 je bila v Trstu samo polovica stavb opremljena z vodovodom, v primerjavi z 81 % na Dunaju)²² in javni promet. Zaradi tega se je gradnja delavskih naselij še manj izplačala²³ oziroma, kot ponazoril Zocconi na pri-meru Sv. Jakoba, je takrat, ko je občina intervenirala z gradnjo novih cest v predmestjih, to omogočilo predvsem nizkokakovostno špekulativno gradnjo,²⁴

¹¹ Generini, *Trieste antica e moderna*, str. 251.

¹² Zocconi, *L'edilizia popolare*, str. 11–12.

¹³ 1802: 24.000 prebivalcev; 1819: 43.957 prebivalcev; 1824: več kot 50.000 prebivalcev; 1837: več kot 70.000 prebivalcev in 1840: več kot 80.000 prebivalcev; 1857: 104.707 prebivalcev; 1890: 157.500 prebivalcev in 1910: 229.500 prebivalcev (Castro, *Edilizia popolare*, str. 21–22; Panjek, *Gradnja in stanovanja*, str. 84).

¹⁴ Panjek, *Gradnja in stanovanja*, str. 80–81.

¹⁵ Marchigiani, *Dall'edilizia sociale*, str. 55.

¹⁶ Gl. Pooley (Housing Strategies, str. 340) za Nizozemsko v obdobju med svetovnimi vojnami.

¹⁷ *Österreichische Statistik*, 2. Heft, v Panjek, *Gradnja in stanovanja*, str. 93.

¹⁸ Prav tam, str. 94.

¹⁹ Castro, *Edilizia popolare*, str. 22–23.

²⁰ Arturo Castiglioni: *La mortalità a Trieste e le sue cause specifiche*, Trst, 1877, v Castro, *Edilizia popolare*, str. 22–23. Podobna študija o bivanju nižjih slojev, ki jo je za Dunaj izdelal Eugen von Philippovich leta 1894, je močno spodbudila razpravo o ljudski gradnji ter prispevala k sprejetju novih zakonov in ustanovitvi organizacij na tem področju (Tafari, *Vienna rossa*, str. 10, op. 22).

²¹ Attilo Frühbauer: *Le condizioni delle abitazioni a Trieste al 31 dicembre 1890 ed il problema dei quartieri minimi*, Trst, 1902, v Castro, *Edilizia popolare*, str. 22.

²² *Österreichische Statistik*, 1. Heft, str. 34–35.

²³ Panjek, *Gradnja in stanovanja*, str. 87–88.

²⁴ Marchigiani, *Tra spazio e società*, str. 143.

za katero so značilni dva do največ trije prostori na stanovanje, vključno s kuhinjo, in skupna stranišča. Za razliko od Starega mesta tu ni šlo za posledice preurejanja starih stavb za nove namene, marveč so bila stanovanja in stavbe že v osnovi tako načrtovana.²⁵ Kljub temu je Trst leta 1910 premogel veliko stanovanj z notranjim straniščem (57 % v primerjavi z 22 % na Dunaju).²⁶

Prve pobude ljudske gradnje

Kot odgovor na to stanje pride v drugi polovici 19. stoletja do več posameznih pobud, leta 1870 pa do ustanovitve *Società costruttrice di edifici popolari*. Že leta 1856 je dal veletrgovec Salvatore Valobra na t. i. posestvu Conti na zemljišču, ki ga je kupil od Johna Bryceja, zgraditi veliko stavbo z delavskimi stanovanji. Flavia Castro pokaže, kako se je načrt zgradbe v letih pred realizacijo spreminjal; najprej je predvideval posamezne sobe s skupnim straniščem, po poznejšem projektu pa so bile sobe preurejene v dvo- ali trisobna stanovanja s kuhinjo. Stavba je imela pritličje in prvo nadstropje, do stanovanj v prvem nadstropju pa je bilo mogoče dostopati prek dolgega baladurja.²⁷ Stavba je bila porušena v drugi polovici 20. stoletja.²⁸

Iz tistega časa je tudi projekt Avstrijskega Lloyda, pomorske družbe, ki je imela v lasti tudi ladjedelnice. Šlo je za precej ambiciozen načrt, ki se je nanašal na območje v neposredni bližini Lloydove ladjedelnice Sv. Marka. Prvi načrti so iz leta 1858 in so bili kasneje večkrat spremenjeni. Iz načrta iz leta 1861 je mogoče razbrati, da so želeli zgraditi 27 stavb, vendar so jih do konca 60. let 19. stoletja zgradili samo šest. Od tega sta bili dve stavbi trinadstropni in v obliki črke C z dolgim osrednjim delom; v njiju so bila dvosobna stanovanja s kuhinjo in straniščem. Ta notranja ureditev je služila kot vzor drugim projektom ljudske gradnje še do začetka 20. stoletja. Novost je bilo tudi stopnišče brez podestov. Ta kompleks so sestavljale še dve manjši pravokotni dvonadstropni stavbi z dvema stanovanjema v vsakem nadstropju, ena večja pravokotna trinadstropna stavba s posameznimi sobami in po načrtu arhitekta Giovannija Berlama iz leta 1869²⁹ zgrajeni večstanovanjski stavbi (*villino*) v obliki črke H. Vsako stanovanje je imelo pritličje, kjer

je bila kuhinja, in prvo nadstropje z eno sobo. Od šestih stavb je danes ostala samo ena.³⁰ V tem projektu lahko vidimo edini primer delavske kolonije v Trstu. Za ta tip ljudske gradnje je značilna lokacija v bližini tovarn (ladjedelnica Sv. Marka) in boljše bivalne razmere v primerjavi s ponudbo na prostem trgu. Pri tem pa moramo imeti v mislih, da so lastniki tovarn v teh primerih večinoma ravnali iz preračunljivosti, saj so se zavedali, da je »zdrava, stabilna in primerno socializirana delovna sila pogoj za ekonomsko uspešnost tovarne«³¹ in da lahko prek nadzora nad stanovanji laže nadzorujejo tudi delavce same.³²

Pogojno lahko v to kategorijo umestimo tudi stavbo c. kr. Družbe Južne železnice (*k. k. Priv. Südbahn Gesellschaft*) – zasebne delniške družbe, ki je imela v lasti južno železnico med Dunajem in Trstom. Šlo je za zgradbo velikih dimenzij, ki je izvirno služila za razne delavnice, pisarne in tudi nekaj stanovanj, zgrajena pa je bila skupaj s staro železniško postajo na začetku druge polovice 19. stoletja. V 70. letih tega stoletja so jo korenito prenovili in porušili dva stranska dela, tako da je iz oblike črke C postala pravokotna, ter v njej uredili 17 stanovanj različnih velikosti. Vsako stanovanje je imelo stranišče. Kljub temu da so se morala prilagajati že obstoječemu tlorisu, so po Zocconijevem mnenju imela ustrezno notranjo razporeditev. Stavba, ki je bila porušena v drugi polovici 20. stoletja, je stala ob *viale Miramare*, kjer je zdaj garažna hiša s parkom.³³

Še en primer ljudske gradnje, ki pa zaradi enkratnosti in majhnosti ostaja na ravni zanimivosti, je *Casa degli Sposi* (Hiša zakoncev) ali *Ninfeo*, ki jo je dal po načrtu Giuseppeja Baldinija zgraditi Ambrogio Stefano Ralli za revne zakonce, ki naj bi v tej hiši

³⁰ Castro, *Edilizia popolare*, str. 27 in Marchigiani, Spazi e progetti, str. 241–242. Gre za območje današnje *via Lloyd*.

³¹ Mandič, *Stanovanje in država*, str. 108–109.

³² Gl. prav tam; Freisitzer in Glück, *Sozialer Wohnbau*; Schwertner et al., *Delavska stanovanja*. Na Slovenskem in Hrvaškem lahko kot primere takih kolonij naštejemo rudarske kolonije v Trbovljah (gl. Mlakar Adamič, *Etnološka pot Trboveljske rudarske kolonije*, 2006), kompleks, ki ga je za svoje delavce zgradil tovarnar Edmund Glanzmann v Preski pri Trziču, in medvojno industrijsko rudarsko mesto Raša v bližini Labin na Hrvaškem (Schwertner et al., *Delavska stanovanja*, str. 62–64). O delavskih in rudarskih kolonijah na Slovenskem so pisali tudi številni etnologi in etnologinje: Franjo Baš (Rudarska hiša v Idriji. *Slovenski etnograf*, X, 1957), Fanci Šarf (Stanovanjska kultura rudarjev ob prelomu stoletja. *Slovenski etnograf*, XXVII–XXVIII, 1974–5, št. 1), Slavko Kremenšek (*Ljubljansko naselje Zelena jama kot etnološki problem*, 1970), Mojca Ravnik (*Galjevica*, 1981), Karla Oder (Oris življenja v industrijskih naseljih Mežiške doline, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 62, 1992, št. 1, str. 134–218, ter *Delavci železarnaravne v obdobju socializma in njihov način življenja* [doktorska disertacija], 2010), Maja Godina (Golja) (*Iz mariborskih predmestij*, 1992), Zdenka Torkar Tahir (*Kasarna na Stari Savi: bivalna kultura in način življenja železarskih družin*, 2005), Jerneja Ferlež (*Josip Hutter in bivalna kultura*, 2009) in drugi.

³³ Zocconi, *Edilizia popolare*, str. 25.

²⁵ Zocconi, *Edilizia popolare*, str. 17–18.

²⁶ *Österreichische Statistik*, 2. Heft, str. 25–26.

²⁷ Castro, *Edilizia popolare*, str. 26–27. Zocconi (*L'edilizia popolare*, str. 19) navaja letnico 1858. Baladur (iz it. *balladore*) je zunanji hodnik ali podest v prvem nadstropju, na katerega se odpirajo hišna vrata (Gnezda, Baladur (geslo)).

²⁸ Na naslovu *via Ferriera* (današnja *via Gambini*) 43.

²⁹ Giovanni Andrea Berlam (Trst, 1823–1892) je bil arhitekt, ki se je šolal v Benetkah in na Dunaju. Poleg načrtov za nekatere znane palače (Gopcevič na *via Rossini* 4 in Sigmundt-Ferro na *via Rossetti* 44–46) je bil v Trstu poznan po udeleževanju v gospodarstvu, politiki in kulturi (Lettis, *Architettura ed edilizia sociale*, str. 184, op. 1).

dobili brezplačno stanovanje. Enonadstropna³⁴ hiša je imela štiri enosobna stanovanja s kuhinjo in skupnim straniščem.³⁵

Società triestina costruttrice di edifici popolari (STCEP)

Ob demografski rasti in pavperizaciji delavskega razreda sta postajali beda njegovih bivanjskih razmer ter nezadostnost pobud posameznih filantropov in tovarnarjev vedno očitnejši. To je v Veliki Britaniji že sredi 19. stoletja vodilo k nastanku človekoljubnih organizacij za reševanje stanovanjskega problema. Ena prvih je bila v Londonu leta 1845 ustanovljena *Society for Improving the Dwellings of the Labouring Class*,³⁶ ki ji je hitro sledilo veliko drugih po vsej Evropi. V Veliki Britaniji so za to vrsto delovanja uporabljali izraz *five per cent philanthropy* (filantropija petih odstotkov), torej nešpekulativna gradnja spodobnejših in ugodnejših stanovanj za delavce, kljub temu pa so investitorji pričakovali določen donos (na primer petodstotni). Investitorji so bili posamezniki in organizacije, kot so hranilnice, zavarovalnice, človekoljubna društva, javni zavodi itd.³⁷

Lahko trdimo, da se je v Trstu oblikovala ena sama taka organizacija, ki je v zadnjih desetletjih 19. stoletja združevala oba pola tržaške elite. *Società triestina costruttrice di edifici popolari (STCEP)* je ustanovila *Associazione triestina per le arti e l'industria* (Tržaško društvo za obrt in industrijo), ki je bila ustanovljena leta 1865. Namen tega društva je bil, kot piše Elena Marchigiani, vzpostavitev nekakšnega družbenega zaveznitva med meščanstvom in najvišjim slojem delavskega razreda, ki so ga sestavljali specializirani in pisarniški delavci. To zaveznitvo naj bi, temelječ na načelih »vzajemne tolerance in vrednote dela«, preprečilo širitev socialističnih idej in nevtraliziralo razredni boj. Društvo je svoje ideje širilo tudi prek časopisa *L'Amico dell'Artiere*.³⁸ V društvu so imeli vodilno vlogo številni vidni inženirji in arhitekti tistega časa, ki so bili politično aktivni oziroma so politično pripadali liberalno-nacionalni stranki, ki je obvladovala tržaško občinsko politiko. Elena Marchigiani našteva Giovannija Berlama (predsednik do leta 1869), Giovannija Righettija³⁹ (podpredsednik do leta 1870), Eugenia Geiringerja⁴⁰ (podpredsednik od

leta 1871 in urednik časopisa od leta 1870) in druge.⁴¹

Potrebo po aktivnem poseganju v stanovanjsko problematiko, ki ga v tistem času občina še ni bila sposobna, niti ne bi zanj imela politične podpore, so vodilni predstavniki tržaškega meščanstva že tako občutili, da se je v ta projekt vključila ne samo liberalno-nacionalna politična elita, ki je zagovarjala avtonomijo od Dunaja in interese italijanske večine v mestu, temveč tudi ekonomska elita, ki je v avstro-ogrski monarhiji videla najboljšo zaščito svojih interesov. Pripadnike obeh taborov so sicer združevale številne prijateljske in sorodstvene vezi ter skupni ekonomski interesi, med drugim prav na področju gradbeništva. Tako so že pri ustanavljanju *STCEP*, tj. med letoma 1870 in 1873,⁴² sodelovali že omenjeni arhitekti (Berlam in Geiringer) ter vodilni predstavniki ekonomske elite: Raimondo Vivante, Giuseppe Morpurgo, Angelo Valerio, Attilio Hortis. Po ustanovitvi so se jim na vodilnih mestih v *STCEP* pridružili še Carlo Rittmeyer, Marco Morpurgo de Nilma, Francesco Dimmer, Raffaele Luzzatto, Rosario Currò, Francesco Glanzmann.⁴³ Težko je natančno določiti vpliv ene ali druge strani v tej družbi, če je sploh mogoče potegniti jasno mejo med njima. Panjek poudari, da je bila večinska lastnica *Banca popolare di Trieste* (Tržaška ljudska banka), ki je prav tako nastala na pobudo *Associazione per le arti e l'industria* in je bila v rokah liberalno-nacionalne stranke.⁴⁴ Kot delničarka je v *STCEP* sodelovala tudi občina, kar je bilo po eni strani neke vrste »jamstvo za prednostno obravnavo«, ki se je kazala v urejanju infrastrukture na območjih, na katerih je družba načrtovala novogradnje,⁴⁵ po

nalne stranke je bil občinski svetnik med letoma 1877 in 1903, soustanovitelj in predsednik *Società degli ingegneri e degli architetti* (Društvo inženirjev in arhitektov) ter direktor tehničnega urada Tržaške graditeljske banke (*Banca triestina di costruzioni*). Med stavbami, ki jih je projektiral, moramo omeniti sedež Avstrijskega Lloydja in hotel Garni (danes Duca d'Aosta) na Velikem trgu (*piazza dell'Unità*) ter sedež zavarovalnice *Generali* (prav tam, op. 2).

Pri projektih *STCEP* je pozneje sodeloval tudi arhitekt Ruggero Berlam (Trst, 1854–1920), sin arhitekta Giovannija Berlama, ki je po šolanju v Benetkah in Milanu v Trst prinesel nov arhitekturni jezik, ki se je navdihoval pri toskanski in umbrijski srednjeveški in renesančni arhitekturi. Načrtoval je več zasebnih stavb (*casa Leitberg* na *via Giulia*, vila *Haggicosta* na *via Romolo Gessi*), stavb ljudske gradnje in drugih, predvsem po letu 1905 pa je skupaj s sinom Arduinom izdelal načrte za nekatere najbolj znane primere tržaške arhitekture (stopnišče *scala dei Giganti* nad *piazza Gondoni*, sinagoga na *via Donizetti* in sedež zavarovalnice *Riunione Adriatica di Sicurtà* na današnjem *piazza della Repubblica*). Poleg tega se je udeleževal tudi v kulturi in politiki, med drugim kot občinski svetnik (1894–1904) (prav tam, op. 9).

⁴¹ Marchigiani, *Dall'edilizia sociale*, str. 56–57.

⁴² Leta 1870 jo je *Associazione triestina per le arti e l'industria* ustanovila in sprejela statut, ki ga je c.-kr. namestništvo v Trstu potrdilo maja 1871, v register pri c.-kr. Trgovskem in pomorskem sodišču v Trstu pa je bila vpisana 26. oktobra 1873.

⁴³ Marchigiani, *Dall'edilizia sociale*, str. 58–59.

⁴⁴ Panjek, *Gradnja in stanovanja*, str. 88.

⁴⁵ Marchigiani, *Dall'edilizia sociale*, str. 59.

³⁴ Enonadstropna pomeni, da ima pritličje in prvo nadstropje.

³⁵ Zocconi, *L'edilizia popolare*, str. 19. Hiša še danes stoji na *via Fabio Severo* 79.

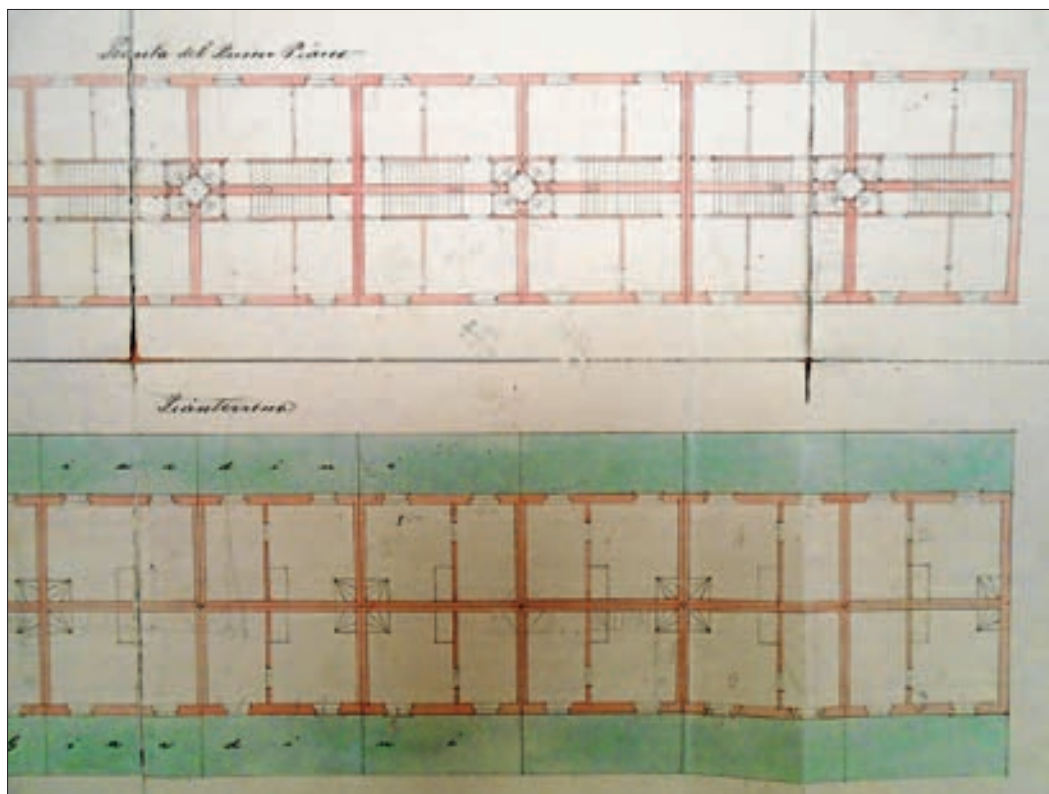
³⁶ Freisitzer in Glück, *Sozialer Wohnbau*, str. 25.

³⁷ Kafkoulas, *On Garden-City Lines*, str. 172–73.

³⁸ To bi lahko prevedli kot Obrtnikov prijatelj.

³⁹ Giovanni Righetti (Trst, 1827–1901) je bil arhitekt, ki se je šolal v Padovi in na Dunaju ter je v Trstu in drugod (občinska stavba v Piranu) projektiral številne zasebne in javne stavbe, kot na primer cerkev *San Vincenzo de' Paoli* (1890 skupaj z Enricom Noridijem) (Lettis, *Architettura ed edilizia sociale*, str. 184, op. 3).

⁴⁰ Arhitekt Eugenio Geiringer (Trst, 1843–1904) se je prav tako šolal v Padovi in na Dunaju. Kot član liberalno-nacio-

Tloris pritličja (spodaj) in prvega nadstropja (zgoraj) hiš med via Concordia in via dell'Industria (prva skupina, G. Berlam, 1871) (ATD – Ts, načrt št. 10661).

drugi strani pa, kot trdi Panjek, »inštrument v rokah vladajoče liberalno-nacionalne stranke«.⁴⁶

Na podoben način je bila ustanovljena tudi *Banca triestina di costruzione* ali *Baubank* (Tržaška graditeljska banka). Hkrati je bila finančni zavod, ki je financiral nekatere večje gradnje, in gradbeno podjetje, ki je izvajalo vse korake od načrtovanja do gradnje stavb zase in za druge. Ta velikopotezni projekt je nastal na pobudo nekaterih tržaških in dunajskih bankirjev (ki so se kasneje umaknili) v letih 1872–1873,⁴⁷ med delničarji pa lahko naštejemo Enrica Rieterja, D. A. Economa, B. V. Formigginija ter barona Emilia in Enrica de Morpurga. Od vsega začetka sta bila vpletena tudi arhitekta Geiringer in Righetti, ki sta v različnih obdobjih tudi načelovala notranjemu tehničnemu uradu, prvi direktor banke pa je bil Carlo Marco Morpurgo de Nilma. *Banca di costruzione* je skupaj z *Banco popolare* kreditirala *STCEP*. Že po osmih letih intenzivnega delovanja pa so jo njeni delničarji zaradi izgub in drugih problemov zaprli.⁴⁸

Delniška družba *STCEP* je po svojem statutu imela za cilj gradnjo »ljudskih« stanovanj in stavb, ki naj vsem ali vsaj čim večjemu številu družin omogočijo lastno bivališče, brez stiskanja v istih prostorih z drugimi (t. i. promiskuitete) in z lastnim dvoriščem ali vrtom. Po statutu je lahko šlo za novogradnje ali prenove in nadgradnje že obstoječih stavb, ki jih je lahko družba, kakor tudi zemljišča, kupila ali dobila kot donacijo. Statut je nadalje določal, naj se ta stanovanja oddajajo delavcem (*operai*) po nizkih najemninah, in predvidel postopen odkup s strani najemnikov prek plačevanja letnih obrokov poleg najemnine.⁴⁹ Razmeroma visok standard in možnost postopnega odkupa jasno kažeta, da je družba ciljala predvsem na »aristokracijo« delavskega razreda, v skladu s političnim programom svoje ustanoviteljice in tudi širše z usmeritvijo, ki je prevladovala med podobnimi človekoljubnimi organizacijami po vsej Evropi. Čeprav tega nisem zasledil v zvezi s *STCEP*, je bila delitev med različnimi pripadniki nižjih slojev pogosto upravičevana z moralistično delitvijo na zaslužne in nezaslužne reveže (*undeserving poor*), od katerih naj bi si boljša stanovanja zaslužili samo tisti,

⁴⁶ Panjek, *Gradnja in stanovanja*, str. 88.

⁴⁷ 27. januarja 1872 je notranje ministrstvo odobrilo njen statut, 11. februarja 1873 pa je bila vpisana v register pri c.-kr. Trgovskem in pomorskem sodišču v Trstu.

⁴⁸ Banka je zgradila več javnih in zasebnih stavb (tržaška občinska stavba (1873–75), šolska stavba na današnjem *piazza Hortis* (1875–77), palača Salem (1872–73) med današnjimi *via Mazzini*, *via Imbriani*, *corso Italia* in *via S. Lazzaro* ter

več stavb na območju med današnjo *via Giulia* in *viale XX Settembre*), če omenim samo nekatere (Franzoni, *La Banca triestina*).

⁴⁹ Statut je delno objavljen v Zocconi, *Ledilizia popolare*, str. 30, op. 21.

ki so se držali meščanskih moralnih norm, ki so se nanašale na alkoholizem, delavnost, spolnost in podobno. Prav tako se je s promoviranjem enodružinskih hiš in lastništva doma utrjeval pomen zasebne lastnine, ki ga ima ta v meščanski ideologiji.⁵⁰ Statut *STCEP* potrjuje tezo, da pri tej družbi ni šlo za dobrodelnost v ožjem pomenu besede, ampak za naložbo, sicer z nižjim, petodstotnim donosom (v primerjavi z drugačnimi naložbami), ki pa se mora v vsakem primeru povrniti, saj je poleg izplačevanja dividend predvidena tudi postopna povrnitev (amortizacija) naložbe. Tako poplačane delnice so se spremenile v užitekarske certifikate (*certificati di godimento*), ki so nosilcem zagotavljali solastništvo družbe. Poznejša sprememba statuta leta 1886 je sicer postavila gradnjo novih stavb pred dobiček, saj je bilo po novem določeno, da družbi v letih, ko bo odplačevala kredite, najete za novogradnje, ne bo treba izplačevati obresti ali drugih prihodkov iz naslova delnic.⁵¹

Pri pisanju statuta in pozneje pri izbiranju stavbnih tipologij se je *STCEP* zgledovala po francoskem industrijskem mestu Mulhouse v Alzaciji.⁵² Tam je bila leta 1853 na zasebno pobudo ustanovljena *Société mulhousienne des cités ouvriers* (Mulhouška družba »odprti« mest), ki je po vzoru revolucionarnega leta 1848 ustanovljene pariške *Société des cités ouvriers* sledila načelom gradnje vrtnih mest in, kot smo videli v statutu *STCEP*, najemnike spodbujala k temu, da bi postali lastniki stanovanj.⁵³ Z idejami družbe iz Mulhousea so se člani *Associazione per le arti e l'industria* srečali na svetovni razstavi v Parizu leta 1867, na kateri so se Tržačani predstavili s svojim odborom in z razstavo umetnikov.⁵⁴

Projekti *Società triestina costruttrice di edifici popolari (STCEP)*

Prvi projekt *STCEP* je bil pripravljen že 1871, leto po njeni ustanovitvi, in je zadeval gradnjo dvojnih vrstnih hiš v rastoči četrti Sv. Jakoba, ki je že dobila sloves revne četrti in vzdevek *Rena Nuova*.⁵⁵ Med *via*

Concordia in *via dell'Industria* je *STCEP* med letoma 1874 in 1896 zgradila kompleks vrstnih hiš v dveh skupinah, ki ju ločuje *via Colombo*, in v vsaki skupini v treh vrstah. Vsaka vrsta je bila torej sestavljena iz hiš s po dvema enonadstropnima stanovanjema, ki sta bili dostopni vsako s svoje strani prek majhnega dvorišča oziroma vrta. Po izvornem načrtu, predstavljenem leta 1871 in potrjenem leta 1874, po katerem sta bili zgrajeni zunanji vrsti v zgornji, tj. severovzhodni skupini, je imelo vsako stanovanje v pritličju kuhinjo ter v prvem nadstropju sobo in stranišče. Stranišče je bilo na notranji strani in se je zračilo skozi majhen prezračevalni jašek. Ta ureditev, ki jo pripisujejo Giovanni Berlamu, ni bila optimalna, zato je bilo že v naslednjem projektu, ki sta ga leta 1874 predstavila Giovanni Righetti in Eugenio Geiringer, stranišče prestavljeno v pritličje in bliže zunanjemu oknu, kar je omogočilo boljše zračenje. Po tem projektu je bila pozidana spodnja skupina hiš, in sicer v treh vrstah, pri čemer je bila sredinska veliko krajša od ostalih dveh, očitno z namenom ustvarjanja kolektivnega prostora, na katerem je pozneje dejansko zrasla osnovna šola. V 90. letih 19. stoletja je bilo zgrajenih še zadnjih šest hiš (12 stanovanj) med vrstama hiš, ki sta bili zgrajeni najprej. Šlo je sicer za dva različna projekta iz let 1891 in 1896, ki pa v glavnem sledita notranji razporeditvi kronološko druge skupine hiš. Elena Marchigiani oba projekta pripisuje Ruggeru Berlamu, čeprav o drugem zatrdno vemo samo to, da je bila izvedba poverjena glavnemu gradbeniku (*capomastro muratore*) Francescu Ferlugi. Fasade so bile skromnega videza, usmerjenost hiš (severozahod–jugovzhod), kot piše Zocconi, pa glede na klimatske razmere ni bila najboljša, vendar je omogočala najboljšo izrabo zemljišča. Elena Marchigiani tudi izpostavi, da projekta v 90. letih nista več ustrezala novim zakonsko določenim higienskim standardom, zaradi prednostne obravnave *STCEP* pa sta bila na občini kljub temu sprejeta, enako kot kasnejši projekti, pri katerih je bila uporabljena enaka tipologija, izvedeni v Greti (*Gretta*) in Rocolu (*Rozzol*).⁵⁶

Po dokončanju prvih skupin hiš pri Sv. Jakobu v 70. letih 19. stoletja je dejavnost *STCEP* zamrla vse do 90. let, ko so bile zgrajene še zadnje hiše med *via Concordia* in *via dell'Industria* ter se je začelo daljše produktivno obdobje, ki je trajalo do prve svetovne vojne.⁵⁷ V tem času se je Trst razširil in novo obrobje

⁵⁰ Malpass, *Housing and the Welfare State*, str. 36–37; Pooley, *Housing Strategies*, str. 330–33; Mandič, *Stanovanje in država*, str. 108–11 in Schwertner et al., *Delavska stanovanja*, str. 58–60.

⁵¹ Panjek navaja naslednje podatke o finančnem stanju *STCEP*: donos na delnice je bil leta 1889 pri 3 % ter v letih 1896 in 1897 pri 5 %. Leta 1898 je premoženje družbe znašalo 155.600 goldinarjev. V gradnjo stavb pri Sv. Jakobu in v Greti je vložila skoraj 200.000 goldinarjev, iz najemnin pa je med letoma 1897 in 1898 dobila 10.341 goldinarjev. Očitno je pet stanovanj pri Sv. Jakobu že prodala, saj je iz naslova obrokov kupnine v istem času dobila 229 goldinarjev (Panjek, *Chi costrui Trieste*, str. 695).

⁵² Zocconi, *L'edilizia popolare*, str. 19; Castro, *Edilizia popolare*, str. 28–29 in Marchigiani, *Dall'edilizia sociale*, str. 56–57.

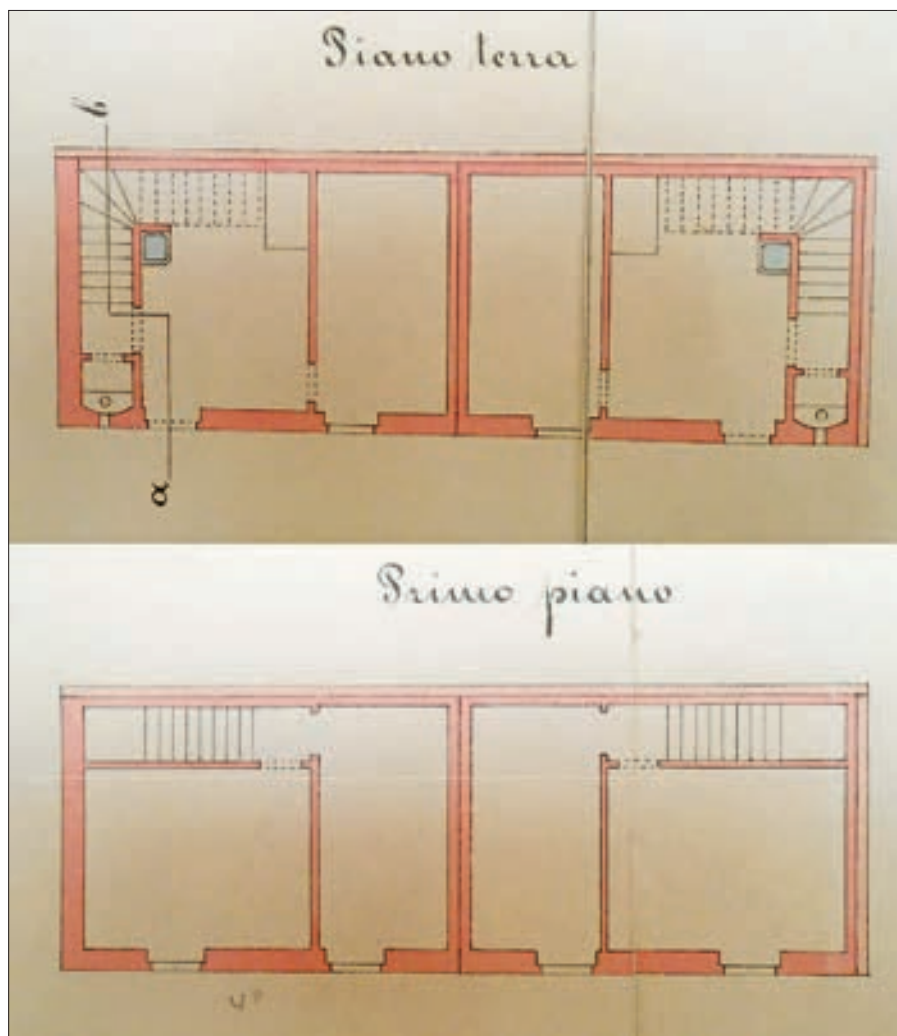
⁵³ Power, *Hovels to High Rise*, str. 33.

⁵⁴ Marchigiani, *Dall'edilizia sociale*, str. 56.

⁵⁵ *Rena Vecchia*, torej stara, je bilo območje v Starem mestu, ki je bilo zgrajeno na ruševinah rimskega gledališča, odtod ime (*a*) *rena*.

⁵⁶ Zocconi, *L'edilizia popolare*, str. 20–22; Castro, *Edilizia popolare*, str. 29–30; Marchigiani, *Spazi e progetti*, str. 243–44 in Marchigiani, *Quartieri STCEP a San Giacomo*. Tu naj omenim, da se navedbe avtorstva posameznih načrtov pri teh stavbah med avtorjem in avtoricama delno razlikujejo. Kot Decio Gioseffi opozarja v uvodu k delu Flavie Castro, je pogosto težko določiti avtorja načrta, delno zato, ker je šlo za skupinsko delo znotraj delovnih kolektivov, delno pa zato, ker nekaterih podatkov niso hranili. Pri navajanju avtorjev praviloma upoštevam navedbe iz pregleda projektov ljudske gradnje Elene Marchigiani.

⁵⁷ Čeprav družba kasneje ni več gradila novih objektov, je še

Tloris pritličja (zgoraj) in prvega nadstropja (spodaj) hiš med via Concordia in via dell'Industria (druga skupina, G. Righetti in E. Geiringer, 1874) (ATD – Ts, načrt št. 6610).

mesta se je premaknilo dlje od središča, zato nas ne sme čuditi, da je STCEP za nov poseg izbrala četrt Greto, in sicer zemljišče ob nekdanji poštni cesti za Italijo, današnji *via Baseggio*, ki ga na drugi strani omejuje *via Cisternone*. Tu so uporabili kar tri različne tipologije stavb. Poleg osmih dvojnih vrstnih hiš (16 stanovanj), takih, kot so bile zgrajene med *via Concordia* in *via dell'Industria*, razporejenih v dve vrsti, so postavili še dve štirinadstropni in štiri enonadstropne osemstanovanjske hiše (*villino*).

Projekt za osemstanovanjske hiše (*case quadruple*) je leta 1898 zasnoval Eugenio Geiringer (kot odgovorni za izvedbo del je bil naveden Francesco Ferluga), dela pa so stekla leto zatem. Vsaka hiša je imela štiri stanovanja v pritličju in štiri v prvem nadstropju, vsako stanovanje pa je imelo dve sobi, kuhinjo, stranišče in individualen dostop (do stanovanj v prvem

nadstropju so vodila zunanja stopnišča). V primerjavi z dvojnimi vrstnimi hišami je standard pri tem stavbnem tipu zaradi boljšega zračenja in več svetlobe, kakor tudi zaradi večjega deleža vrta, ki pripada vsakemu stanovanju, višji, vendar sta izraba prostora in ekonomičnost gradnje posledično nižji. Fasade so še vedno precej stroge, vendar jih razgibanost tlorisa in zunanja stopnišča delajo živahnejše.

Štirinadstropni stavbi ob robu zemljišča pa sta bili zgrajeni po načrtih Giovannija Battiste Finettija iz leta 1906⁵⁸ in Ferluge iz leta 1908.⁵⁹ Vsako nadstropje je imelo štiri enosobna stanovanja s kuhinjo in straniščem, kar skupaj zneso 40 stanovanj za obe stavbi.⁶⁰

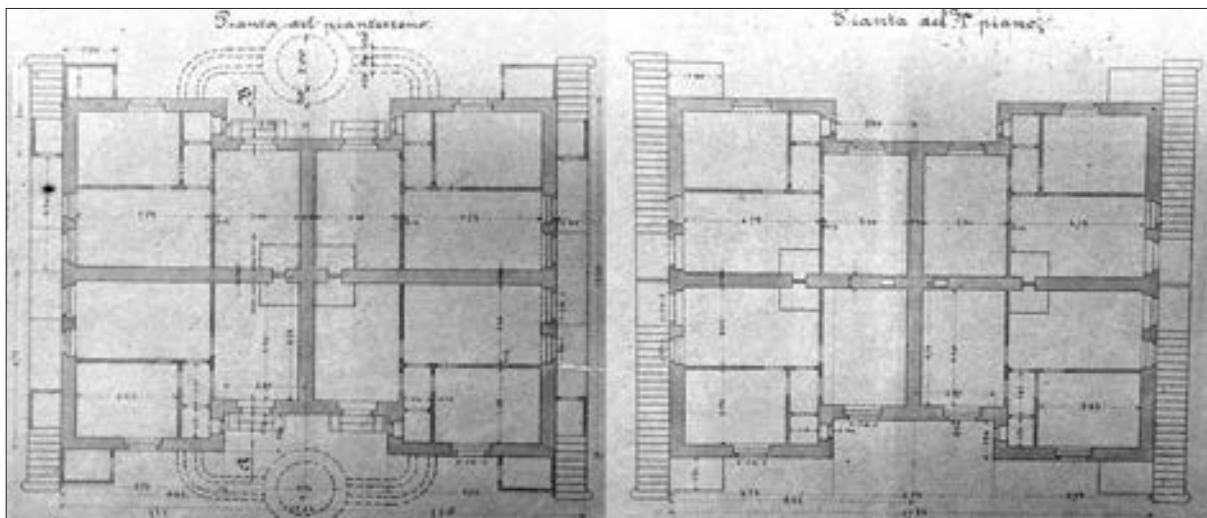
V Rocolu, ob *via Limitanea*, je po načrtih Eugenia Geiringerja in Giovannija Battiste Finettija iz leta

⁵⁸ ATD – Ts, načrt št. 8809.

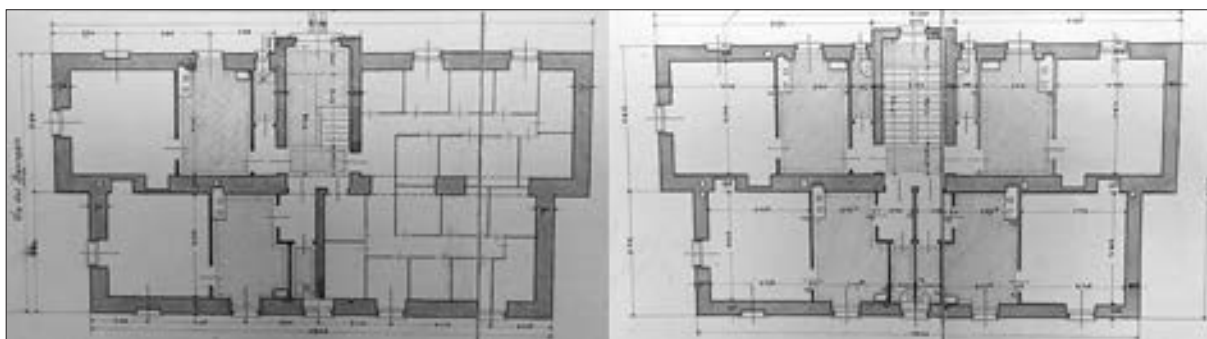
⁵⁹ Prav tam, načrt št. 9943.

⁶⁰ Zocconi, *L'edilizia popolare*, str. 22–23; Castro, *Edilizia popolare*, str. 30–31 in Marchigiani, *Spazi e progetti*, str. 247–248.

naprej skrbela za že zgrajene in je obstajala vse do leta 1956 (Marchigiani, *Dall'edilizia sociale*, str. 61, op. 34).

Tloris pritličja (levo) in prvega nadstropja (desno) osemstanovanjske hiše (villino) ob via Baseggio (E. Geiringer in F. Ferluga, 1898) (ATD – Ts, načrt št. 7199).

Tloris pritličja in kleti (levo) ter zgornjih nadstropij (desno) večnadstropne stavbe ob via Baseggio (G. B. Finetti, 1906) (ATD – Ts, načrt št. 8809).

1905 zrasla skupina stavb treh tipov, in sicer dvojnih vrstnih (*doppia schiera*) hiš z enonadstropnimi stanovanji, enonadstropna osemstanovanjska stavba, kakor tista ob *via Baseggio*, in še ena s tremi nadstropji. Vse te stavbe so bile pozneje porušene. Nekoliko spremenjen in prilagojen načrt dvojnih vrstnih hiš je bil v drugem desetletju 20. stoletja uporabljen ob današnji *via Pisani* pri Sv. Jakobu, kjer je bilo zgrajenih 20 stanovanj (Giovanni Battista Finetti, 1911). Zaradi narave terena so bile hiše zgrajene v različno usmerjenih skupinah. Edina pomembnejša razlika med njimi in hišami iz prejšnjih projektov je okrasitev fasad, ki je tukaj bolj detajlna.

Ob križišču *via Pisani* z *via Vespucci* sta potem, po načrtih iz let 1914 in 1915, zrasli dvonadstropni stavbi, pri katerih pa ne moremo več govoriti o ljudski gradnji, ki je v tem obdobju postala že izključna domena *Istituto comunale di abitazioni minime*, ustanovljenega leta 1902.⁶¹

STCEP pripisujejo tudi stavbo, ki stoji na začetku *strada per Fiume* in je znana kot *Casa Zidar*. Gre za štirinadstropno stavbo, ki je izvorno imela v vsakem nadstropju devet enosobnih stanovanj s kuhinjo, stranišča pa so bila skupna (pet v nadstropju). Kot vidimo, se v tem smislu zelo razlikuje od drugih stavb STCEP, kar je verjetno povezano s tem, da je bil projekt zaupan zunanjemu izvajalcu Giovanniju Moscu. Projekt in gradnjo lahko datiramo v prvo desetletje 20. stoletja.⁶²

Istituto di assicurazioni per gli infortuni sul lavoro

Med zasebnimi pobudami ljudske gradnje lahko omenimo samo še skupino stavb ob današnji *via San Giovanni Bosco*⁶³, ki jih je po letu 1898 zgradila zasebna zavarovalnica *Istituto di assicurazioni per gli infortuni sul lavoro* (Zavarovalnica za nesreče pri delu).

⁶¹ Castro, *Edilizia popolare*, str. 31–32 in Marchigiani, Quartieri STCEP a San Giacomo.

⁶² Castro, *Edilizia popolare*, str. 32; Marchigiani, Spazi e progetti, str. 363.

⁶³ Nekdanja *via dei Lavoratori*.

Panjek poudarja, da je imela povezava zavarovalnic z gradbenim sektorjem dolgo tradicijo in je izvirala še iz 18. stoletja. Še bolj jo je utrdil avstrijski zakon iz leta 1880, ki je zavarovalnice obvezoval k investiranju dobičkov iz življenjskih zavarovanj v nepremičnine. Sčasoma so tržaške zavarovalnice prevzele eno izmed vodilnih vlog v tem sektorju.⁶⁴ Opisani projekt je sicer edini znani neposredni poseg katere od tržaških zavarovalnic v ljudsko gradnjo, je pa res, da je prav ta zavarovalnica kasneje s krediti podpirala ljudsko gradnjo v Trstu (*Istituto comunale di abitazioni minime*) in Kopru, kjer je leta 1910 *Società cooperativa per la costruzione di case* (Zadruga za gradnjo stavb) zgradila dve večnadstropni stavbi za delavce in nameščence ter prenovila starejšo plemiško palačo, v kateri so bila že pred tem najemniška stanovanja.⁶⁵ Tip stavb na *via San G. Bosco*, ki so bile leta 1984 porušene in nadomeščene z novimi bloki, ki jih je zgradil *Istituto autonomo per le case popolari*, naslednik *ICAM*,⁶⁶ je sledil tipologijam, značilnim za *STCEP*. Navsezadnje je projekt izdelal Giovanni Battista Finetti, ki je projektiral tudi več stavb za *STCEP*. Vsega skupaj 192 stanovanj je bilo razdeljenih v vrstne hiše s po 8 ali 12 stanovanji. Vsako stanovanje je imelo lasten vhod, po štiri stanovanja so si delila majhen portik, iz katerega se je dostopalo neposredno v dve pritlični stanovanji in po notranjem stopnišču v dve zgornji stanovanji. Stanovanja so bila dvo- ali trisobna s kuhinjo in straniščem. Pri usmeritvi hiš so sledili reliefu, tako da so imela zelo ugodno usmeritev jugozahod–severovzhod. Po sredini tega naselja je potekala večja cesta, do posameznih stavb pa so vodile manjše potke. Za hišami so bili vrtovi, vsakemu stanovanju je pripadala tudi klet. Skromnost zunanje podobe so poživile vodoravne črte, s katerimi so bile poslikane fasade.⁶⁷

Istituto comunale di abitazioni minime

Kot dobro pokazeta Flavia Castro in Aleksander Panjek, se razmere, v katerih so bivali nižji sloji v Trstu, proti koncu 19. stoletja niso izboljševale, ampak kvečjemu poslabševale,⁶⁸ kar je botrovalo povečanju števila ljudskih gradenj s strani *STCEP* in *Istituto di assicurazioni per gli infortuni sul lavoro* v zadnjem desetletju 19. in prvem desetletju 20. stoletja, o katerih pišem v prejšnjih poglavjih. Kljub temu pa je ne samo v Trstu, ampak tudi v Avstro-Ogrski in

drugod po Evropi⁶⁹ med odločevalci zorelo prepričanje, da je za reševanje stanovanjskega problema, sploh v večjih mestih, nujno neposredno ukrepanje javnih institucij. V Trstu se je o tem vprašanju razprava sprožila prav v trenutku, ko je državni zbor na Dunaju sprejemal nov zakon za spodbujanje gradnje delavskih stanovanj, to je v prvi polovici leta 1902. Zgodovinskost tega trenutka se kaže v tem, kako je tržaška politična in ekonomska elita, ki je trideset let pred tem ustanovila *STCEP* in ki je še marca 1902 zagovarjala zasebno pobudo kot najprimernejši odgovor za reševanje stanovanjskega problema,⁷⁰ že v naslednjih mesecih v obliki več odborov in komisij, ki jim je občina naložila pretehtati ta problem, prišla do odločitve, potrjene v občinskem svetu 17. julija 1902, da naj občina ustanovi avtonomni javni zavod za reševanje problema pomanjkanja ugodnih in primernih delavskih stanovanj (kasneje imenovan *Istituto comunale di abitazioni minime*).⁷¹ Ne le, da je šlo za odločitev, ki je imela polno podporo vlada-joče liberalno-nacionalne stranke, kljub temu, da je bila ta med pobudnicami ustanovitve *STCEP*, še več, zasebna in javna pobuda sta do prve svetovne vojne delovali druga ob drugi in sta bili očitno v dobrih odnosih, saj so lahko nekateri arhitekti prehajali med njima.⁷² Vendar pa je bil *ICAM* že otrok novega stoletja,⁷³ kar se je med drugim kazalo v sestavi njegovega upravnega odbora. Po statutu, ki je bil potrjen novembra 1902, je bilo v upravnem odboru šest odbornikov, ki so bili izvoljeni neposredno iz občinskega odbora, štirje odborniki, ki jih je občinski od-

⁶⁹ Gl. Pooley, *Housing strategies*, str. 327–330; Mandič, *Stanovanje in država*, str. 112, in Power, *Hovels to High Rise*, passim. V Italiji je bil leta 1903 sprejet zakon, ki je spodbujal ljudsko gradnjo, posebno prek ustanavljanja občinskih zavodov, in kot poudarjajo skoraj vsi tržaški avtorji in avtorice, je pobudnik tega zakona, italijanski politik iz Benetk in kasnejši predsednik vlade Luigi Luzzatti, v govoru v parlamentu prav primer Trsta in *ICAM* (ustanovljenega leto prej) izpostavil kot primer dobre prakse, po katerem bi se morala italijanska država zgledovati (Zocconi, *L'edilizia popolare*, str. 26; Castro, *Edilizia popolare*, str. 41–42 in drugi).

⁷⁰ Predsednik *STCEP* Eugenio Geiringer in podpredsednik *Istituto di assicurazioni per gli infortuni* Ferruccio Cimadori sta v izjavah za časopis *Il Piccolo* nasprotovala temu, da bi občina neposredno reševala stanovanjski problem delavstva, čeprav je Cimadori dopuščal možnost, da bi občina gradila stanovanja za svoje zaposlene, pri čemer se je zavedal, da bi morala *STCEP* začeti graditi stavbe z več stanovanji (iz članka »La mancanza di alloggi a buon mercato«, objavljenega v več delih 18. in 26. marca ter 5. in 9. aprila 1902 v *Il Piccolo*, cit. v Castro, *Edilizia popolare*, str. 34).

⁷¹ Gl. Jellersitz, *Relazione*.

⁷² Tak primer je bil predsednik odbora, ki je pripravil predlog ustanovitve *ICAM*, kasneje prvi predsednik samega zavoda (med novembrom 1902 in majem 1903) Giovanni Battista Finetti, ki se je pred tem podpisal pod stavbe na *via San G. Bosco* (od *Istituto di assicurazioni per gli infortuni sul lavoro*), po končanem predsedovanju pa je načrtoval več stavb za *STCEP*. Za seznam vseh predsednikov, podpredsednikov in direktorjev *ICAM* in njegovih naslednikov glej v Marchigiani, Spazi e progetti, str. 377.

⁷³ Gl. Di Biaggi, *Lecture del Novecento*, str. 14.

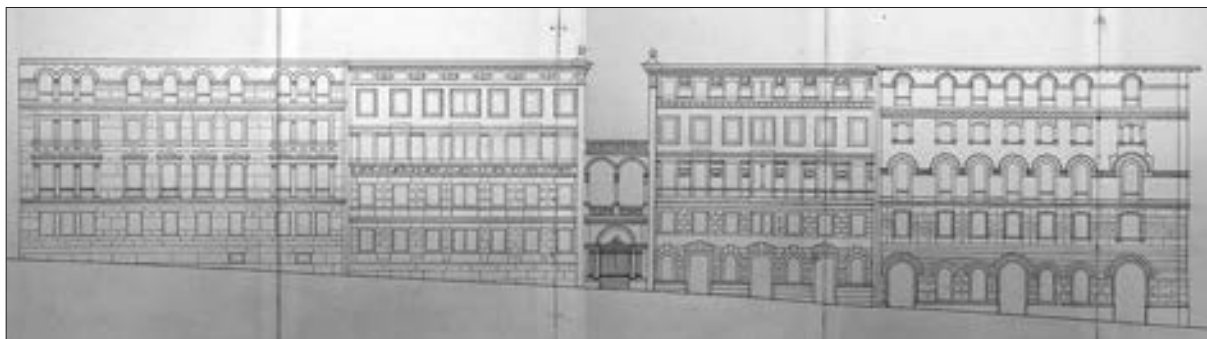
⁶⁴ Panjek, *Chi costrui Trieste*, str. 693–694.

⁶⁵ Žerjal, *Società cooperativa*, str. 56.

⁶⁶ Zocconi navaja, da so jih želeli porušiti že v 60. letih 20. stoletja, vendar je to javni protest preprečil, kar po njegovem mnenju dokazuje posrečenost tega posega (Zocconi, *L'edilizia popolare*, str. 23–25).

⁶⁷ Prav tam; Castro, *Edilizia popolare*, str. 32; Marchigiani, Spazi e progetti, str. 245–46.

⁶⁸ Castro, *Edilizia popolare*, str. 33 in Panjek, *Chi costrui Trieste*, str. 87–94.

Glavna fasada kompleksa stavb ICAM ob via Vergerio (F. Ferluga (tehnični urad ICAM), 1906)
(ATD – Ts, načrt št. 9236).

bor imenoval izmed stalnih prebivalcev Trsta, in dva odbornika izmed najemnikov zavodovih stanovanj. Predsednik in podpredsednik zavoda sta bila imenovana izmed članov upravnega odbora, ki so bili izbrani izmed mestnih svetnikov.⁷⁴

Kot že omenjeno, je ustanovitev in oblika tega novega zavoda ter nastavke njegovega delovanja v največji meri določil nov zakon, ki je bil v dunajskem parlamentu sprejet le nekaj dni prej, 8. julija 1902. Ta zakon je, kot navaja Renato Jellersitz v poročilu o ustanovitvi ICAM v občinskem svetu, zelo natančno določal minimalne standarde delavskih stanovanj ter uvajal davčne olajšave zanje in pravila, ki so šla na roko neposredni javni pobudi. Tako je bila na primer meja donosa na vloženi kapital postavljena na 0,5 %, ustanove, ki so bile podvržene javnemu računskemu nadzoru, pa so dobile še dodatne spodbude. Jellersitz v poročilu, napisanem v imenu župana oziroma podestata, kritično ost usmeri proti dotakratnim zasebnim pobudam na tem področju, poudarjajoč, da podoben zakon iz leta 1892, ki se je zanašal nanje, ni dal želenih rezultatov, saj naj bi v tem času v skladu s tem zakonom v celotni monarhiji zraslo samo 319 stavb. Še več, ljudsko stanovanje, »če je puščeno na milost in nemilost zasebni špekulaciji, ne more biti osvobojeno tendence zviševanja kapitalskega donosa na škodo zdaj neobhodnih higienskih, moralnih in ekonomskih potreb v socialno najslabših razmerah.«⁷⁵

V statutu je bilo delovanje ICAM določeno razmeroma široko, saj je poleg gradnje in oddajanja stanovanj v najem predvideval tudi njihovo prodajo, sledeč tradiciji spodbujanja zasebne lastnine meščanskih človekoljubnih organizacij iz druge polovice 19. stoletja, gradnjo »ljudskih« hotelov in samskih domov (*alberghi e dormitori popolari*) ter pripravo predlogov za izboljšanje stanovanjske gradnje, o katerih naj bi razpravljali občinski svet. Kot vire financiranja statut našteva občino, tržaško *Cassa di Risparmio* (Posojilnica in hranilnica) ter druge podobne zavode, ustanove

in zasebnike, izdajo obveznic, posojila in prihodke iz delovanja. Vloga občine je bila v prvih letih ključna, saj je že ob ustanovitvi prispevala 400.000 kron, kar je bil skupaj s 100.000 kronami s strani *Cassa di Risparmio* začetni kapital zavoda.⁷⁶ Čeprav je ta ICAM omogočil, da je že v istem letu pripravil prve načrte in kmalu začel z gradnjo, ni zadoščeval za daljše delovanje. V prvih letih namreč ICAM zaradi neurejenega pravnega statusa ni mogel dobiti posojil. To je bilo rešeno leta 1909, ko mu je bil podeljen status pravne osebe (*personalità giuridica*). Šele od takrat je njegovo delovanje dobilo resničen zagon, zahvaljujoč nadaljnji podpori občine in *Cassa di Risparmio* ter posojilom, ki jih je pridobil od zavarovalnic *Generali*, *Riunione Adriatica di Sicurtà* in *Istituto di assicurazioni per infortuni sul lavoro*. Delovanje zavoda je sicer kmalu zatem prekinil začetek prve svetovne vojne, a si je na začetku dvajsetih let 20. stoletja opomogel in nadaljeval z enakim poletom.⁷⁷

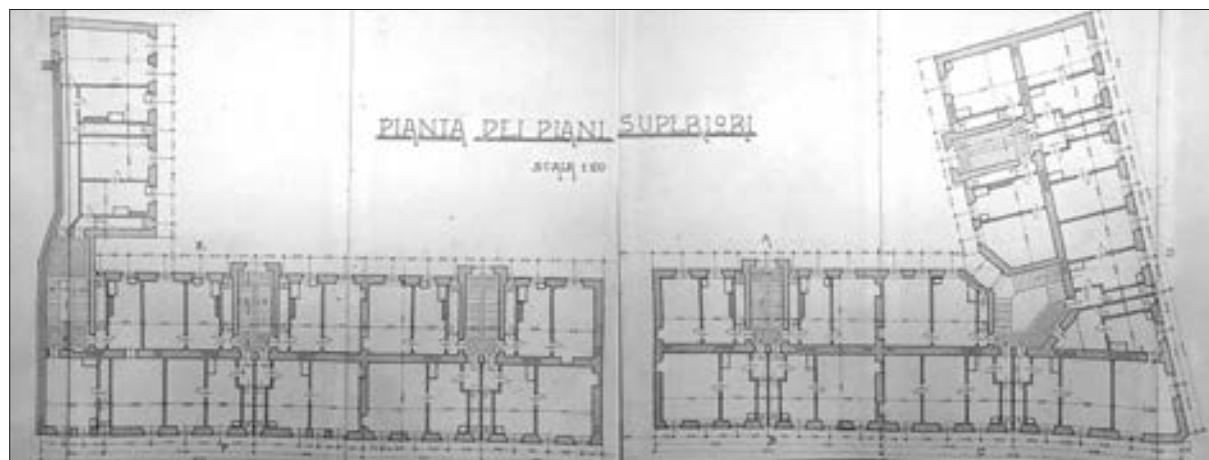
Ključna pa je rez, do katerega pride v tipologiji med stavbami, ki jih je gradil ICAM, in stavbami ljudske gradnje STCEP. Od vsega začetka je ICAM namreč gradil skupine tri- do štirinadstropnih stavb z več stanovanji v enem nadstropju, brez individualnih dostopov do stanovanj in vrtov. Stanovanja so bila eno- ali dvosobna s kuhinjo in straniščem. Kot kompromis med ekonomičnostjo in udobjem je bila kot druga soba pogosto uporabljena manjša, t. i. polsoba. Stanovanja so imela tudi hodnike, ki so služili predvsem ločitvi stranišča od ostalih sob. Pri načrtovanju so se do prve svetovne vojne izogibali blokov z zaprtim notranjim dvoriščem, raje so gradili tip blokov v obliki črke C, torej z notranjim dvoriščem, odprtim v eno smer. To je do stanovanj pripuščalo več svetlobe in zraka. Pri gradnji več stavb v isti vrsti so različne stavbe dobile različne zunanje in notranje ureditve, s čimer so preprečevali monotonost. Na splošno so bile fasade, sploh za ljudsko gradnjo, raz-

⁷⁶ Statuto dell'Istituto.

⁷⁷ Zocconi, *L'edilizia popolare*, str. 25–26; Castro, *Edilizia popolare*, str. 35–38 in Marchigiani, *Tra spazio e società*, str. 144–146.

⁷⁴ Statuto dell'Istituto, 6. člen.

⁷⁵ Jellersitz, *Relazione*, str. 378.

Tloris zgornjih nadstropij kompleksa stavb ICAM ob via Vergerio (F. Ferluga (tehnični urad ICAM), 1906) (ATD – Ts, načrt št. 9236).

meroma bogato oblikovane. Pri izbiranju krajev gradnje so pazili, da ne bi oblikovali zaprtih delavskih četrti. Poleg delavskih stanovanj pa so že v zadnjih letih pred prvo svetovno vojno začeli graditi boljša malomeščanska stanovanja za nameščence. Pozornost so posvečali tudi spremljevalnim dejavnostim, kot so knjižnice, vrtci in podobno. Kot piše Caterina Lettis, so bili projekti *ICAM* v prvih desetletjih zelo kvalitetni v arhitekturnem, urbanističnem, tipološkem in zdravstvenem smislu ter so se odlikovali po dobri umeščenosti v prostor (*genius loci*).⁷⁸

Na začetku se je *ICAM* zanašal še na zunanje so-delavce, vendar je že projekt na *via Vergerio* iz leta 1906 nastal v notranjem tehničnem uradu. Med arhitekti, ki so do prve svetovne vojne podpisani pod ključnimi projekti, najdemo Ludovica Braidottija (predsednik med letoma 1909 in 1922), Micheleja Toffalonija (vodja tehničnega urada) in Ruggera Berlama (podpredsednik med letoma 1903 in 1909).⁷⁹

Do ureditve pravnega statusa leta 1909, ki je *ICAM* omogočil najemanje posojil, je ta že začel izvajati dva projekta, in sicer na *via Schiapparelli*, v neposredni bližini kompleksa Lloyd, o katerem sem pisal zgoraj (skupaj šest zgradb), in ob *via Vergerio* v Rocolu (velik blok v obliki črke C), ki pa do tega leta še nista bila končana. Po tem letu so dokončali že začeta projekta in začeli številne druge, vse v skladu z leta 1910 sprejetim načrtom gradnje 1.000 stanovanj do leta 1912. Za to je bilo predvidenih 3.400.000 kron, od katerih jih je občina prispevala 400.000, ostale 3 milijone kron pa je *ICAM* pridobil s posojilom, za katero je jamčila občina.⁸⁰ Cilj tega načrta so dosegli do začetka prve svetovne vojne, ko je imel

ICAM v lasti 1.041 stanovanj, v katerih je prebivalo 4.021 stanovalcev.⁸¹

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ATD – Ts – Comune di Trieste, Servizio Pianificazione Urbana, Archivio Tecnico Disegni [Občina Trst, Urbanistični urad, Tehnični arhiv načrtov].

LITERATURA IN OBJAVLJENI VIRI

- Castro, Flavia: *Edilizia popolare a Trieste*. Trst: Edizioni Lint, 1992 [1984].
- Castro, Flavia: L'edilizia popolare tra pubblico e privato nella Trieste asburgica. *Trieste '900: Edilizia sociale, urbanistica, architettura. Un secolo dalla fondazione dell'Ater* (ur. Paola Di Biaggi, Elena Marchigiani, Alessandra Marin). Milano: Silvana Editoriale, 2002, str. 180–83.
- Di Biaggi, Paola: Letture del Novecento: urbanistica moderna e città pubblica. Trieste 1902–2002. *Trieste '900: Edilizia sociale, urbanistica, architettura. Un secolo dalla fondazione dell'Ater* (ur. Paola Di Biaggi, Elena Marchigiani, Alessandra Marin). Milano: Silvana Editoriale, 2002, str. 13–31.
- Franzoni, Lucio: La Banca triestina di costruzione (1872–1880). *La porta orientale*, XXX, 1960, št. 5–6, str. 227–238.

⁷⁸ Lettis, *Architettura ed edilizia sociale*, str. 185–86. Gl. Castro, *Edilizia popolare*, str. 35–41; Marchigiani, *Tra spazio e società*, str. 144–46 in Marchigiani, *Spazi e progetti*, str. 250–66 (podrobni opisi nekaterih izbranih projektov).

⁷⁹ Prav tam.

⁸⁰ Castro, *Edilizia popolare*, str. 38–39.

⁸¹ Marchigiani, *Tra spazio e società*, str. 146. Vpliv, četudi samo psihološki, ki ga je imel javni poseg, se kaže tudi v tem, da se je leta 1913 Trgovska zbornica v Trstu pritoževala, da je tisto leto veliko stanovanj zasebnih vlagateljev ostalo neodanih prav zaradi velikega števila občinskih stanovanj, ki so prišla na trg (Panjek, *Chi costruì Trieste*, str. 729).

- Freisitzer, Kurt in Harry Glück: *Sozialer Wohnbau: Entstehung, Zustand, Alternativen*. Wien, München, Zürich: Molden Edition, 1979.
- Generini, Ettore: *Trieste antica e moderna ossia descrizione ed origine dei nomi delle sue vie, androne e piazze*. Trieste: Tip. Editrice Morterra & Comp., 1884.
- Gnezda, Mirjam: Baladur (geslo). *Slovenski etnološki leksikon* (ur. Angelos Baš). Ljubljana: Mladinska knjiga, 2004, str. 21.
- Jellersitz, Renato: Relazione sulla creazione dell'Istituto deliberata dal Consiglio della città il 17 luglio 1902. *Trieste '900: Edilizia sociale, urbanistica, architettura. Un secolo dalla fondazione dell'Ater* (ur. Paola Di Biaggi, Elena Marchigiani, Alessandra Marin). Milano: Silvana Editoriale, 2002, str. 378–380.
- Kafkoulas, Kiki: On Garden-City Lines: Looking Into Social Housing Estates of Interwar Europe. *Planning Perspectives*, 28, 2013, št. 2, str. 171–198.
- Lettis, Caterina: Architettura ed edilizia sociale. 1900–1930: i progettisti, le scuole di provenienza e il *genius loci*. *Trieste '900: Edilizia sociale, urbanistica, architettura. Un secolo dalla fondazione dell'Ater* (ur. Paola Di Biaggi, Elena Marchigiani, Alessandra Marin). Milano: Silvana Editoriale, 2002, str. 184–191.
- Malpass, Peter: *Housing and the Welfare State: The Development of Housing Policies in Britain*. Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan, 2005.
- Mandič, Srna: *Stanovanje in država*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1996.
- Marchigiani, Elena: Tra spazio e società. Ragioni sociali per l'intervento pubblico nel Novecento triestino. *Trieste '900: Edilizia sociale, urbanistica, architettura. Un secolo dalla fondazione dell'Ater* (ur. Paola Di Biaggi, Elena Marchigiani, Alessandra Marin). Milano: Silvana Editoriale, 2002, str. 142–159.
- Marchigiani, Elena: Spazi e progetti. Una rassegna. *Trieste '900: Edilizia sociale, urbanistica, architettura. Un secolo dalla fondazione dell'Ater* (ur. Paola Di Biaggi, Elena Marchigiani, Alessandra Marin). Milano: Silvana Editoriale, 2002, str. 236–385.
- Marchigiani, Elena: Dall'edilizia sociale a quella popolare: un rapporto complesso tra filantropia, economia e politica. *Trieste 1872–1917. Guida all'architettura*. Trieste: MGS Press, 2007, str. 53–63.
- Marchigiani, Elena: Quartieri STCEP a San Giacomo. *Trieste 1872–1917. Guida all'architettura*. Trieste: MGS Press, 2007, str. 343–347.
- Mumford, Lewis: *Mesto v zgodovini*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1969.
- Österreichische Statistik, Neue Folge, 4. Band. Wien: K. K. Statistische Zentralkommission, 1915 (dostopno na: <http://anno.onb.ac.at/ost.htm>).
- Panjek, Aleksander: Chi costruì Trieste. Edilizia, infrastrutture, mercato immobiliare e servizi tra pubblico e privato (1719–1918). *Storia economica e sociale di Trieste. Volume II: La città dei traffici 1719–1918* (ur. Roberto Finzi, Loredana Panariti in Giovanni Panjek). Trst: Lint, 2003, str. 643–758.
- Panjek, Aleksander: Gradnja in stanovanja v Trstu: gospodarska gibanja in socialna vprašanja v Trstu 1890–1913. *Prispevki za novejšo zgodovino*, XLVI, 2006, št. 1, str. 79–98.
- Pooley, Colin G.: Housing strategies in Europe, 1880–1930: Towards a comparative perspective. *Housing Strategies in Europe 1880–1930* (ur. Colin G. Pooley). Leicester, London, New York: Leicester University Press, 1992, str. 325–348.
- Power, Anne: *Hovels to High Rise: State Housing in Europe Since 1850*. London, New York: Routledge, 1993.
- Schwertner, Johan et al.: Arbeiterviertel und Arbeiterstädte zwischen 1750 und 1950 / *Delavska stanovanja in območja naselij med letoma 1750 in 1950*. Maria Saal: Arbeitsgemeinschaft Alpen-Adria Projektgruppe Historische Zentren, 2011.
- Statuto dell'Istituto comunale per abitazioni minime. *Trieste '900: Edilizia sociale, urbanistica, architettura. Un secolo dalla fondazione dell'Ater* (ur. Paola Di Biaggi, Elena Marchigiani, Alessandra Marin). Milano: Silvana Editoriale, 2002, str. 381–82.
- Tafuri, Manfredo: *Vienna rossa: La politica residenziale nella Vienna socialista*. Milano: Electa, 1986.
- Zocconi, Mario: L'edilizia popolare nell'ottocento a Trieste. *L'ingegnere*, 1968, št. 11, str. 1–31.
- Žerjal, Borut: Società cooperativa per la costruzione di case: primer ljudske gradnje v Kopru, *Annales. Seria Historia et Sociologia*, 26, 2016, št. 1, str. 53–66.

S U M M A R Y

Popular housing in Trieste in the nineteenth century: from its beginnings to municipal intervention

Popular housing was introduced in the first half of the nineteenth century in response to the poor housing conditions of the growing working-class population. The rapidly spreading Trieste of the nineteenth century was severely affected by the shortage of adequate housing for the low-income strata, even more so than other major cities across the monarchy, since its housing crisis was also a result of the laissez-faire approach to urban planning and construction, which was more pronounced here than anywhere else.

Nevertheless, shortly after the middle of the century, the first examples of popular housing emerged on the initiative of various individuals (Salvatore Valobra, Ambrogio Stefano Ralli), employers (Austrian Lloyd and Austrian Southern Railway), insurance companies such as *Istituto di assicurazioni per gli infortuni sul lavoro* (Institute for Insurance against Accidents at Work), and a private stock company established for this purpose, *Società triestina costruttrice di edifici popolari* (Building Association for the Erection of Popular Dwellings in Trieste). The popular housing project brought together the two extreme poles of Trieste's top social stratum: the economic pro-Austrian elite and the political anti-Austrian liberal-national elite. After its founding in the early 1870s and until the First World War, the association erected several buildings of different types in various city quarters. However, by constructing houses with a small number of flats in its pursuit of the ideal image of a decent worker, it was in general unable to provide a proper solution to the pressing shortage of housing.

A crucial turning point occurred in 1902, when the municipality established *Istituto comunale per abitazioni minime* (Municipal Institute for the Erection of Minimum-Size Dwellings), which set ambitious goals already in the years leading to the First World War and on Italy's arrival became one of the central actors in Trieste urban planning, a role that it still continues to play today.

The importance of popular housing was not only in ensuring affordable rent homes, but also in raising the housing standards for low-income classes. Therefore, many flats were advanced for their time, as was also reflected in their location and interior division.

R I A S S U N T O

L'edilizia popolare a Trieste: dagli inizi fino all'intervento del comune

Le pessime condizioni abitative dei sempre più numerosi operai portarono, nella seconda metà dell'Ottocento, alla nascita dell'edilizia popolare. Nella Trieste dell'Ottocento, ai tempi in fase di espansione,

la carenza di abitazioni destinate alla classe popolare si faceva sentire ancora di più rispetto ad altre grandi città della monarchia. Ciò avveniva principalmente a causa dell'approccio *laissez-faire*, molto più pronunciato che altrove.

Nonostante ciò, già nei primi decenni della seconda metà del XIX secolo emersero i primi casi di edilizia popolare su iniziativa di varie persone (Salvatore Valobra, Ambrogio Stefano Ralli), di datori del lavoro (Lloyd Austriaco e società delle ferrovie meridionali), di istituti d'assicurazione (*Istituto di assicurazioni per gli infortuni sul lavoro*) e di una società anonima creata all'occorrenza (*Società triestina costruttrice di edifici popolari*). Le due parti opposte dell'élite triestina (quella economica pro-austriaca e quella politica anti-austriaca di tratto liberal-nazionale) si vedevano unite all'interno di tale società. A partire dagli anni Settanta dell'Ottocento, quando venne fondata, fino alla Prima guerra mondiale, la Società costruì svariate tipologie di edifici in vari quartieri cittadini. Perseguendo l'ideale del lavoratore "perbene" dette però la precedenza ad edifici dal numero limitato di appartamenti e, di conseguenza, non riuscì a dare una risposta reale e concreta al problema abitativo.

Le cose cambiarono nel 1902 quando il Comune fondò l'Istituto comunale per le abitazioni minime, che già negli anni prebellici dette la via ad un piano di lavoro ambizioso che, con l'annessione all'Italia, diventò uno dei principali attori della pianificazione urbanistica di Trieste, ruolo che continua a rivestire ancora oggi.

Non solo la costruzione di case economicamente accessibili, ma anche l'innalzamento del livello abitativo della classe popolare, costituì un fattore di rilievo nell'edilizia popolare. La progettazione delle abitazioni era da considerarsi all'avanguardia: ciò emergeva in particolar modo nella divisione interna degli spazi e nel collocamento degli edifici nel tessuto urbano.

(Povzetek v italijansčino prevedel avtor)

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 323.11(=411.16)(450.361Trst+450.367Gorica)"12/..."

Prejeto: 7. 9. 2019

Renato Podbersič

dr., znanstveni sodelavec, Študijski center za narodno spravo, Tivolska 42, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: renato.podbersic@guest.arnes.si

Sijaj Davidove zvezde nad zalivom

Prispevek k poznavanju judovskih povezav med Trstom in Gorico

IZVLEČEK

Judje so v Trstu in Gorici dokazano prisotni od 13. stoletja naprej. Njihovo naselitev na zahodnem robu slovenskega prostora je okrepil prihod izgnancev, ki so sem pribežali iz Štajerske in Kranjske v začetku novega veka. V 17. stoletju so bili nekateri Judje na Primorskem povzdignjeni med t. i. dvorno privilegirane Jude oziroma privilegirane judovske posameznike v službi cesarske krone. Tržaška in goriška judovska skupnost sta bili močno povezani, tako družinsko kot poslovno. Razlike med njima pa je treba iskati tako v številčni primerjavi kot tudi v njuni ekonomski moči ter vplivu v mestnem političnem in družbenem življenju. Judovska skupnost v Trstu deluje še danes in je edina v Furlaniji Julijski krajini, od leta 1969 vključuje tudi redke preostale Jude iz Gorice, tržaški rabin pa je pristojen tudi za celotno ozemlje Slovenije.

KLJUČNE BESEDE

Judje, Trst, Gorica, Primorska, Carolina Coen Luzzatto, rodbina Morpurgo

ABSTRACT

STAR OF DAVID SHINING OVER THE GULF
CONTRIBUTION TO UNDERSTANDING JEWISH CONNECTIONS BETWEEN TRIESTE AND
GORIZIA

The Jewish presence in Trieste and Gorizia is documented since the thirteenth century onwards and their presence in the Littoral increased on the arrival of exiles from Styria and Carniola in the Early Modern Period. In the seventeenth century, some Jews in the Littoral were elevated to the rank of so-called court-privileged Jews or privileged Jewish individuals in the service of the imperial crown. Both Jewish communities had close family and business ties throughout history. The differences between them, however, should be sought both through numeric comparison and in terms of their economic power and influence on the political and social life of respective cities. The Jewish community in Trieste is still active today and is the only one in Friuli Venezia Giulia. Since 1969, it also incorporates a small number of Jews from Gorizia, with the Trieste rabbi also holding jurisdiction over the entire territory of Slovenia.

KEY WORDS

Jews, Trieste, Gorizia, the Littoral, Carolina Coen Luzzatto, the Morpurgo family

Uvod

Medtem ko so bili Judje na celotnem slovenskem državnem ozemlju do osamosvojitve leta 1991 zaznamovani s skoraj popolno anonimnostjo, tega čez mejo v Italiji ni bilo. Mestne, pokrajinske, deželne in italijanske državne oblasti so vsaj na deklarativni ravni vedno podpirale spomin na judovske sodržavljane, vidno izražale razumevanje do travme holokavsta ter zgledno skrbele za judovsko kulturno dediščino in spominsko označevanje judovskega trpljenja (z muzeji, spominskimi tablami in napismi). Prav spominjanje in obeleževanje holokavsta je predstavljalo opazno razliko med Slovenijo in Italijo. Medtem ko je na italijanski strani prava poplava znanstvenih študij, zapisanih pričevanj, muzejskih postavitev, spominskih dnevorov in simpozijev na to temo, je na Slovenskem tovrstno ukvarjanje prišlo na dan večinoma šele z državno osamosvojitvijo. To lahko pripisemo predvsem majhni judovski zastopanosti, zato posledično širša javnost do nje v polpretekli zgodovini ni vzpostavila izrazitejšega odnosa. Prej je to zanimanje ostajalo omejeno na ozke krajevne okvire, ki sta jih oteževala odsotnost judovske organiziranosti in nepoznavanje judovske stvarnosti pri velikem delu prebivalstva.

Judje v novoveški zgodovini slovenskega prostora, za razliko od srednjega veka, večinoma niso igrali pomembnejše vloge, saj jih je habsburški cesar Maksimilijan I. leta 1496 ukazal izgnati iz Koroške in Štajerske, leta 1515 pa še iz Kranjske. Zato so bili v naslednjih stoletjih Judje pri nas pomembneje zastopani le še v Prekmurju ter na Tržaškem in Goriškem. Toda prav slednji so bistveno pripomogli k razvoju Trsta v eno največjih ter gospodarsko in kulturno najpomembnejših evropskih pristanišč.

Kar zadeva razmišljanje o Judih na Slovenskem po letu 1991, lahko rečemo, da se gibljejo med dvema skrajnima stališčema: Judje so del slovenske zgodovine in Judje niso del slovenskega prostora. Prva teza ni težko dokazljiva, za njeno potrditev imamo na voljo več kot dovolj zgodovinskih virov in preverjenih dejstev.¹ Za drugo trditev pa bi lahko uporabili številna znana stališča do Judov, ki so si včasih nasprotujoča, čeprav je nesporno, da so v slovenskem prostoru, kot tudi v Trstu in Gorici, Judje prisotni »od zmeraj«. Vendar so ostajali Judje v Trstu in Gorici, predvsem glede obravnavanja srednjeveških študij, obrobno področje tudi za italijansko zgodovinopisje. Stanje se je izboljšalo v zadnjih tridesetih letih, ko so nastale nekatere temeljne študije o judovski prisotnosti na tleh Goriške, Tržaške in Furlanije. Vendarle gre za območje, v preteklosti zelo povezano z osrednjim slovenskim prostorom. Posebej je treba poudariti, da je skozi zgodovino opazna močna naveza, tako družinska kot poslovna, goriških in tržaških Judov.²

Med Judi v Trstu in Gorici so prevladovali aškenaziški Judje, vendar je tu hkrati obstajala prava mešanica s sicer najvplivnejšim delom Aškenazov predvsem v območju srednje in vzhodne Evrope, vendar ob tradicionalni prisotnosti italijanske judovske komponente in vplivnih sefardskih družin (Bolaffio, Richetti) iz zahodnega Sredozemlja. Elia Morpurgo³ je to območje ob koncu 18. stoletja opisal kot »na meji med Nemčijo in Italijo« (hebr. *al gvul Ashkenaz ve-Italyah*), Jude na Primorskem pa so pogosto označevali kot »politično habsburške in kulturno italijanske«.⁴

Kompleksnost judovske krajevne identitete kaže tudi primer judovske intelektualke in preživele v holokavstu Nore Pincherle, ki je v avtobiografiji zapisala: »Rojena sem bila na Reki, študirala sem v Rimu, korenine imam v Gorici, toda živela sem v Parizu.«⁵

Judovski začetki na Primorskem

Na zahodnem robu slovenskega prostora, na območju poznejše Primorske oziroma Julijske krajine,⁶ so si Judje zgradili sinagoge v Čedadu (ok. 1340), Trstu (ok. 1350), Vidmu (ok. 1400), Gorici (1756), Gradišču ob Soči (1769) in kraju San Daniele del Friuli (pred 1731), smemo pa domnevati, da je sinagoga stala že v antičnem Ogleju. Judovski naselitev najdemo tudi v obalnih mestih pod beneško oblastjo (Koper, Izola, Piran). Povsod drugod, kjer so na tem območju živeli, so si uredili manjše molilnice, navadno urejene v najboljši hiši znotraj skupnosti. Tam so se družili in zbirali k molitvi. Tako so obšli ovire, ki so jim jih postavljale oblasti, ki niso priznavale svobodne odločitve za gradnjo novih sinagog in so zahtevale dovoljenje krajevnih cerkvenih oblasti.⁷

³ Elia Morpurgo (1740–1830), doma iz Gradišča ob Soči, uspešen trgovec, učen Jud, biblicist, prevajalec, publicist in najpomembnejši pripadnik nemškega judovskega razsvetljenstva (haskala) v italijanskih deželah. Rabinske študije je obiskoval na ješivi (hebr. *yeshivah*) v Ferrari, dopisoval pa si je z judovskimi učenjaki po Evropi. Zaradi njegovega slovesa in podpore vladarjevi politiki glede Judov ga je avstrijski cesar Jožef II. najmanj štirikrat sprejel v zasebno avdienco. Več o tem: Del Bianco Cotrozzi, *Gli ebrei nella fortezza*, str. 54–55.

⁴ Dubin, *Diversity*, str. 195.

⁵ Pincherle, *Come amare*, str. 43.

⁶ Izraz *Julijska krajina*, redkeje *Julijska Benečija*, italijansko *Venezia Giulia*, je sicer splošno sprejet v italijanski historiografiji ter v geografskem in upravnem jeziku opredeljuje tudi ozemlje celotne Primorske do nekdanje rapalske meje in se ne sklada povsem z nekdanjim Avstrijskim primorjem (*Österreichisches Küstenland*). Avtor tega toponima (Venezia Giulia) iz leta 1863 je goriški Jud Graziadio Isaia Ascoli (1829–1907), ki se je leta 1852 poročil s tržaško Judinjo Fanny Beatrice Kohen. Bil je priznani jezikoslovec in senator Kraljevine Italije. Že v mladih letih je napisal znamenito delo *Gorizia italiana, tollerante, concorde* iz leta 1848. Tam obravnava stališče do avstrijske države ter zapletene odnose med Slovenci in Italijani v Goriški grofiji. Slovensko poimenovanje *Julijska krajina* je sicer uvedel dr. Josip Vilfan leta 1921. Več o tem: Ascoli, *Il Friuli*, str. 37–41; Troha, *Komu Trst*, str. 7.

⁷ Corbanese, *Il Friuli*, str. 416; Jelinčič Boeta, *Judje na Slovenskem*, str. 170–173.

¹ Toš, *Zgodovinski spomin*, str. 157–158.

² Podbersič, *Jeruzalem ob Soči*, str. 3, 433.

Judje so bili v Gorici verjetno prisotni že ob nastanku mesta oziroma prvi omembi leta 1001. Žal točnih podatkov o tem ni. Težava se pojavi že s poimenovanjem, kajti v arhivskih dokumentih se pogosto pojavljata izraza Jud iz Gorice in goriški Jud. Toda to še ne pomeni, da gre za Juda, stanujočega v mestu Gorica, ampak je lahko to Jud, ki je prebival na ozemlju dežele Goriške, torej pod oblastjo Goriških grofov. Izročilo dokaj pogosto omenja listino iz leta 949, v kateri zasledimo ime »Daniela Davida, Juda iz Goritie«.⁸ Omenjeni Jud naj bi se takrat kot bogataš preselil v Trst in tržaškemu škofu Ivanu II. posodil 517 mark, kar je bila za tiste čase velika vsota. Škof je denar potreboval za plačilo branilcem tržaškega ozemlja, predvsem proti gusarjem in razbojnikom s Krasa. Med pomembnejšimi avtorji, ki so zagovarjali to trditev, sta bila tržaški kronist p. Ireneo della Croce (1625, Trst–1713, Benetke) in znani goriški zgodovinar Giuseppe Domenico Della Bona (1790–1864). Vendar omenjeni škof Ivan (Giovanni) II. tedaj sploh ni škofoval v Trstu, ampak že ob koncu 8. stoletja. Pietro Kandler, Mario Stock in Orietta Altieri so ugotovili, da omenjeni notarski dokument izvira iz februarja 1236⁹ in da gre v resnici za Juda Daniela, Davidovega sina, s Koroške, bivajočega v Trstu (v viru: *Daniel David iudeo de Karintia habitatori Tergesti*).¹⁰ Najstarejši ohranjen dokument naj bi torej judovsko naselitev v mestu ob zalivu dejansko omenjal leta 1236. Sestavljen je iz notarskega zapisa, v katerem že omenjeni škof Ivan svoje pravice nad mestom podeljuje tržaški občini, pri čemer omenja velik dolg, ki ga je z Judom Danijelom Davidom sklenil za financiranje obrambe ozemlja pred razbojniki. Ni pa gotovo, da je Danijel David v mestu dejansko živel.¹¹

Zanesljivejši dokumenti v primerjavi s krajevno judovsko naselbino v Trstu segajo v 14. stoletje; notarski akt iz leta 1348 omenja »veliko občinsko ulico pred judovsko hišo« (v viru: *platea magna comunis ante domum judeorum*).¹² Judovski mestni bankir je takrat imel prostor v tržaški mestni hiši. Vendar so vsaj do sredine 14. stoletja v mestu prevladovali florentinski bankirji, omenjeni v mestnih statutih iz leta 1350, ki pa so jih ob koncu istega stoletja zamenjali judovski bankirji. Judje v Trstu so bili v skoraj enakopravnem položaju z drugimi meščani. Leta 1382 je Trst prišel pod Habsburžane, kar je vzpodbudilo prihod novih priseljencev v mesto. Večinoma so prišli iz srednjeevropskih krajev (Nürnberg, Konstanca, Maribor).¹³

Prva pisna omemba Judov v Gorici tako sega v sredino marca 1288, ko je Goriško-tirolski grof Albert svojemu vazalu Walchunu iz Gorice podelil hišo pod gradom. Zraven je dodal posebno priporočilo za tistega, ki bo v njej prebival, naj bo to Toskanec ali Jud, da mora poravnati stanarino neposredno grofu oziroma z njim skleniti poseben sporazum. Iz listine tako razberemo, da so Judje tedaj že živeli v mestu. Čez nekaj let se v notarskih dokumentih iz Čedadada pojavijo tudi imena posameznih Judov, ki so živeli v Gorici. V listini, izdani 29. decembra 1294, se omenja »Bonfantus Judeus de Goritia«, ki je prejel tri libre in deset mark posojila.¹⁴ Franc Kos za isto leto navaja še: »Bonaventura der jud, hišni posestnik zu Görz im marckht«.¹⁵

Od začetka 12. stoletja so Judje prehajali pod posebno zaščito nemških vladarjev zaradi denarne pomoči, ki so je bili ti deležni. Ker tega denarja pogosto niso vrnil, so ga Judje pridobivali z zvišanjem obresti in terjatvami pri ostalih slojih, ki so si izposojali pri njih. Tudi zaradi tega je od srede 15. stoletja sovražno stališče do Judov naraščalo tudi v avstrijskih deželah in doseglo vrh za časa vladanja cesarja Maksimilijana I. Leta 1496 jih je cesar na zahtevo štajerskih in koroških deželnih stanov v zameno za denarno odškodnino izgnal najprej iz Štajerske, nato še iz Koroške. Kljub temu pa Judom to okolje ni bilo tako sovražno kot na primer v zahodni Evropi, saj navsezadnje tu ni bilo dokumentiranih velikih pogromov nad njimi. Pri omenjenih izgonih Judov je torej šlo za odsev širšega antisemitizma, velik vpliv na to pa lahko pripišemo tudi koristoljubnim računom deželne elite, ki si je od pregona obetala finančne koristi. Nekateri Judje, zlasti iz Maribora, so se zatekli v Trst in Gorico, o čemer priča priimek Morpurgo,¹⁶ ki je

¹⁴ Brugger in Wiedl, *Regesten zur Geschichte der Juden 1*, str. 83; Zorattini, *L'emigrazione degli Ebrei*, str. 111–118.

¹⁵ Kos, *K zgodovini Gorice*, str. 13.

¹⁶ Dokumenti pričajo o tem, da so Judje sprva uporabljali ime, ki mu je sledil patronim, od 15. stoletja naprej pa so se uveljavljali tudi priimki, ki so pogosto izhajali iz imena kraja, od koder je izvirala judovska družina. Značilen primer je priimek Morpurgo (Marpurger, Mörpurg), ki izhaja iz nemškega poimenovanja za Maribor – Marburg. Kot meni Klemen Jelinčič Boeta, se zdi, da so ta priimek najprej pridobivali služabniki in člani spremstva, kot na primer Izak iz Gorice. Morpurgi so hkrati edina judovska družina v naših krajih, ki je prešla grb. Omenjeni priimek se je sčasoma razširil v Trstu in Gorici ter tudi v Dalmaciji. Šlo je za poimenovanje nekdanjih Judov iz Maribora, pač na osnovi znotrajjudovske etnične diferenciacije. V to kategorijo lahko uvrstimo tudi številne priimke med Judi na Primorskem (Ascoli, Reggio, Senigallia, Viterbo), ki so izhajali iz italijanskih mest. Posamezni člani družine Morpurgo so bili v 19. stoletju povzdignjeni v avstrijski plemiški stan. Po doslej znanih podatkih naj bi širom po svetu živelo že več kot 2350 članov družin Morpurgo. Danes jih največ živi v Italiji, najdemo pa jih tudi v Avstriji, Izraelu, na Hrvaškem, v Franciji, Španiji, Grčiji, na Češkem in Slovaškem ter v ZDA, Kanadi, Braziliji in Venezueli. Leta 2016 so se na družinskem srečanju v Trstu zbrali Morpurgi z vsega sveta in ob tej priložnosti obiskali tudi Maribor. Leta 2017 so v Sinagogi Maribor pripravili razstavo in katalog *Morpurgi*,

⁸ Corbanese, *Il Friuli*, str. 402; Altieri, *La comunità ebraica*, str. 20–21.

⁹ Brugger in Wiedl, *Regesten zur Geschichte der Juden 1*, str. 26–27.

¹⁰ Kandler, *Codice Diplomatico Istriano*, str. 457–460; dok. 265.

¹¹ Stock, *Nel segno di Geremia*, str. 11; Altieri, *La comunità ebraica*, str. 21.

¹² Stock, *Nel segno di Geremia*, str. 11.

¹³ Stock, *Nel segno di Geremia*, str. 12–13; Jelinčič Boeta, *Judje na Slovenskem*, str. 107.

bil nekdanj med najbolj razširjenimi judovskimi primki na zahodnem robu slovenskega etničnega prostora. Izgon judovskih skupnosti iz Notranje Avstrije (Kranjske, Koroške, Štajerske) ob koncu 15. oziroma na začetku 16. stoletja je hkrati pomenil številčni porast Judov na Primorskem, to je v Trstu, Gorici in Gradišču ob Soči ter na ozemlju Beneške republike. Čeprav jih je dal vladar Maksimilijan malo pred tem izgnati iz notranjeavstrijskih dežel, jim je takoj na drugi strani deželne meje ponudil zatočišče in celo zmeren razcvet. Tukajšnji Judje so smeli kupovati nepremičnine in se za stalno naseljevati, kar ni povzročilo velike spontane reakcije večinskega krščanskega prebivalstva. To nakazuje, da v splošnem to okolje le ni bilo tako sovražno do Judov kot nekateri drugi deli Evrope. Z judovskega stališča je šlo za precej enoten prostor, fluidnost med temi mesti je bila precejšnja in ugotovitve za eno mesto pogosto veljajo tudi za drugo. Judovski begunci so okrepili omenjene skupnosti na tem prostoru. Judje so bili sicer ob koncu srednjega veka žrtve pokolov in izgonov tudi drugod po srednji in zahodni Evropi ter na Pirenejskem polotoku. Antisemitski pogromi proti Judom so se razbohotili med uvodno fazo prve križarske vojne, predvsem pa v Nemčiji v 14. stoletju, zlasti po veliki epidemiji kuge, za katero so okrivili Jude. Umikali so se in bežali v vzhodno Evropo ter na ozemlje papeške države in Beneške republike. Številni Judje so se naselili tudi v istrska in dalmatinska mesta.¹⁷

Aprila 1500 je umrl Leonhard (Lenart), zadnji Goriški grof. Tako je dežela Goriška na podlagi dedne pogodbe prišla pod Habsburžane, medtem ko je Trst takrat habsburško nadoblast priznaval že več kot sto let. To obdobje je hkrati pomenilo nov zagon za judovsko skupnost v Gorici. Avstrijski cesar Maksimilijan I. je goriškim Judom podelil več privilegijev. Med njimi sta izstopala rodbina Morpurgo in njen član Izak (Isacco) iz Trsta, ki je zaradi zaslug in zvestobe cesarski kroni leta 1509 dobil privilegij za naselitev v Gorici. Izak je bil sin Arama, Seldmanovega sina, ki je bil izgnan iz Maribora. Prvotno domovanga goriških Judov je bilo v starem delu mesta, v Raštelu, danes v uličici Via Cocevia, stisnjeno v pobočje pod goriškim gradom.¹⁸

Judje v Gorici so se še naprej ukvarjali v glavnem z denarnimi posli in s trgovino (z živim srebrom iz Idrije, lesom, s kožami, platnom in oljem). Pri tem so izrabili ugodno lego mesta ob pomembni trgovski poti, ki je iz srednje in vzhodne Evrope potekala proti Trstu in na območje Beneške republike. Posamezne judovske družine so že ob koncu 16. stoletja

dobile dovoljenje za naselitev na območju Goriške grofije, kar je potrdil tudi cesar Ferdinand II. Judje v notranjeavstrijskih deželah so namreč morali novega deželnega kneza vsakokrat znova zaprositi za potrditev starih privilegijev. Na družbeno-ekonomsko moč posameznih Judov pri nas kaže tudi podatek, da so bili nekateri povzdignjeni med t. i. dvorno privilegirane Jude (in ne dvorne Jude!) oziroma privilegirane judovske posameznike v službi cesarske krona.¹⁹ 12. februarja 1624 so to postali Mojzes in Jakob Morpurgo (Marburger) iz Gradišča ob Soči, Joel Pincherle iz Gorice in Ventura Parente iz Trsta. S to diplomo jim je cesar podelil široka pooblastila pri trgovanju, odpiranju trgovin, sprejemanju zastav za posojeni denar ter posedovanju premičnin in nepremičnin. Joel Pincherle in ostali navedeni so postali t. i. dvorno privilegirani Judje zaradi uslug pri posojanju denarja dvoru in pri vsestranski pomoči oblastem med vojno (1615–1617) z Benečani zaradi Gradišča ob Soči. Opozoriti torej velja na položaj judovskih skupnosti prav v Gorici, Gradišču ob Soči in Trstu. Ti posamezni t. i. privilegirani Judje, zunaj uveljavljene družbene hierarhije, so kot judovski trgovski finančniki odigrali pomembno vlogo za dvor.²⁰

Poleg vseh naštetih ugodnosti jim ni bilo treba nositi prepoznavnega znamenja na obleki. V srednjem veku je bil to rumen O, pozneje pa rumen klobuk ali oranžna vrstica na klobuku. Posojanje denarja z jemanjem zastav so urejali odloki deželnih stanov. Ti so tudi podeljevali licence za ta posel in določali obrestno mero ter način poslovanja. Znanе so tovrstne odredbe iz let 1668, 1678 in 1699. Policijski red iz leta 1633 je tržaškimi in goriškimi Judom očital, da jemljejo denar od kristjanov.²¹

V Trstu omejitve bivanja v getu zaradi privilegijev družin t. i. dvorno privilegiranih Judov in zaradi patentov svobodnega mesta od leta 1719 niso bile tako stroge kot drugje. Judje v Trstu so ukaz (cesarski dekret) za naselitev v getu prejeli leta 1693, vendar so pretekla štiri leta, da je bil ukaz izvršen in vzpostavljen geto v predelu Riborgo, za tržaško borzo. Takrat se je okrog osemdeset Judov naselilo v tej četrti. Že dolgo pred vladarjevo formalno ukinitvijo geta leta 1785 pa je veliko tamkajšnjih Judov z dovoljenjem oblasti živelo zunaj njega. Je pa ukinitve tudi manj premožnim Judom omogočila svobodno izbiro bivališča v mestu. V teh skupnostih so se razvile posebne razmere, ki so omogočile, da je kar nekaj tržaških Ju-

potomci mariborskih Judov = The Morpurgos, the descendants of the Maribor Jews. Glej tudi: Jelinčič Boeta, *Judje na Slovenskem*, str. 320 in 341–348.

¹⁷ Valenčič, *Zidje v preteklosti Ljubljane*, str. 24–25; Jelinčič Boeta, *Judje na Slovenskem*, str. 463–467.

¹⁸ Altieri, *Note*, str. 145–146; Jelinčič Boeta, *Judje na Slovenskem*, str. 301–302.

¹⁹ Staudinger, *Auß sonderbaren khayserlichen gnaden*, str. 27, 37. Kot navaja Staudingerjeva, je sicer za Morpurgo iz začetka 17. stoletja v virih uporabljen izraz »hofbefeiten Juden«; to bi lahko prevedli kot »od dvora osvobojeni Judje«, kar ni isto kot »Hofjuden«.

²⁰ Gerson, *Ferdinand II.*, str. 39–41; Del Bianco Cotrozzi, *Tolleranza giuseppina*, str. 699–721; Jelinčič Boeta, *Judje na Slovenskem*, str. 42, 470; Dubin, *The Port Jews*, str. 19.

²¹ Morelli di Schönfeld, *Istoria*, Vol. 2, str. 180; Waltritsch, *Slovensko bančništvo*, str. 26.

Nekdanji geto s sinagogo v Gorici pred drugo svetovno vojno (hrani: Muzej sinagoga v Gorici).

dov pomembno sodelovalo pri razvoju mesta in širše regije.²²

Nastanek goriškega geta ni točno dokazan, saj pisci navajajo različne letnice: Morelli 1696;²³ Bolaffio 1697;²⁴ Czoernig 1698.²⁵ Po vzpostavitvi geta, ki so ga imenovali tudi *Judenstadt* ali *Judengasse*, so morali Judje v Gorici živeti le znotraj začrtanih meja geta. Domov so se morali vračati pred sončnim zahodom, prav tako ga niso smeli zapuščati ob nedeljah in krščanskih praznikih. Šele v času francoske zasedbe leta 1812 so ukiniteli določilo, ki je Judom v Gorici nalagalo bivanje v getu, odstranili so tudi velika kovana vrata, ki so zapirala vhod v geto z Ulice sv. Ivana. Pod Francozi so bili tamkajšnji Judje prvič pripuščeni do javnih služb.²⁶

Leta 1788 je v Trstu živelo 728 Judov; tamkajšnja skupnost se je v času vladanja Marije Terezije povečala kar za trikrat, predvsem zaradi številnih priviligijev. Goriška judovska skupnost pa je istega leta štela 270 oseb.²⁷

²² Curiel, *Le origini del ghetto*, str. 465; Stock, *Nel segno di Geremia*, str. 31–32.

²³ Morelli di Schönfeld, *Istoria*, Vol. 2, str. 180.

²⁴ Bolaffio, *Sfogliando l'archivio*, str. 538–539.

²⁵ Czoernig, *La principessa contea di Gorizia*, str. 806; Altieri, *Note*, str. 146.

²⁶ Roselli, *Il getto di Gorizia*, str. 33–35; Cedarmas, *La comunità israelitica*, str. 30; Podbersič, *Jeruzalem ob Soči*, str. 79–80, 90.

²⁷ Zorattini, *L'emigrazione degli Ebrei*, str. 111–118; Dubin, *The Port Jews*, str. 18–19; Staudinger, *Auf sonderbaren khayserlichen gnaden*, str. 27; Altieri, *La comunità ebraica*, str. 32–38.

Po poti judovske integracije

V drugi polovici 19. stoletja se je tudi pri Judih v Trstu in Gorici povečala integracija z ostalim mestnim prebivalstvom. Omenjeni proces lahko opazujemo na več ravneh: judovski starši so svoje otroke pošiljali v mestne šole, Judje so najemali katoliške služkinje in hišne pomočnice. Pri tem so pomembno vlogo odigrale kuharice, ki so morale spoštovati judovske prehranjevalne navade in pripravljati *kosher* hrano. Hkrati se je povečalo število civilnih porok med Judi in vedno manj je bilo obrednih obrezovanj dečkov.²⁸ Tukajšnje časopisje je navdušujoče pisalo o tistih Judih, ki so v oporokah del imetja zapuščali krščanskim skupnostim ali cerkvam. Kot so zapisali pri goriški *Soči*: »Bratje Morpurgo so pri priložnosti materine smrti podarili za uboge goriške kristjane 100 gold., in za uboge jude, njihove sobrate 100 gold. Gotovo posnemanja vredno in človečansko!«²⁹ Časopisje je poročalo tudi o goriških Judih, ki so živeli po drugih mestih in so ob smrti del premoženja zapustili Cerkvi: »Žid, ki zapusti dar za katoliško cerkev, je gotovo prav redek. In tako redkost doživeli smo te dni. V Trstu je namreč umrl bogat žid David Morpurgo, rodом iz Gorice, ki je zapustil 400 gld. goriške židovski občini, 50 gld. za goriške reveže in – 50 gld. za cerkev sv. Ivana.«³⁰

Poseben zagon pri vlogi Judov v družbi je prinesel *Il Corriere Israelitico* (*Periodico mensile per la storia e la letteratura israelitica*), judovski mesečnik, ki je izhajal v Trstu med letoma 1862 in 1915. Od leta 1897 je kot prvi v italijanskem jeziku zagovarjal sionistične ideje. Ustanovil ga je Abraham Vita Morpurgo (1813–1867), sicer rojen v Gorici, ki ga je prvih šest let tudi urejal.³¹

V drugi polovici 19. stoletja lahko ugotovimo upad judovskega prebivalstva v Gorici in naraščanje judovske prisotnosti v Trstu. Priseljenci so v mesto ob Soči prihajali od blizu in daleč. Glede na kraj rojstva lahko številne razvrstimo v bližnji Trst, s primiki Alpron, Basevi, Bemporad, Curiel, Valmarin, Löwenthal, Majonica, Piazza, Polacco, Saraval, Segre in Valobra. Vendar se kljub priseljevanju število Judov v Gorici ob koncu 19. stoletja ni povečalo, ampak se je celo zmanjšalo. Vzroke je treba iskati tudi v tem, da je veliko podjetnikov in trgovcev nove priložnosti iskalo v pristaniškem Trstu, ki je ponujal boljše možnosti za posel in zaslužek. Trst se je naglo razvijal, poleg tega je imel ob prelomu stoletja pomembno in uspešno judovsko skupnost, ki je imela v začetku 20. stoletja precejšen vpliv, tudi v demografskem smislu. Svojim članom je zagotavljala številne in raznolike

²⁸ Altieri, *La comunità ebraica*, str. 47–53; Arčon, *Judje niso sicer zanesljivi*, str. 107–119.

²⁹ *Soča*, 21. 1. 1875, št. 3, »Razne vesti«.

³⁰ *Soča*, 21. 4. 1893, št. 17, »Razne vesti«.

³¹ Bencich, *Il Sionismo a Trieste*, str. 221–222; Podbersič, *Jeruzalem ob Soči*, str. 166.

storitve: osnovno šolo s petsto učenci, vrtec, judovsko bolnišnico v Via del Monte in dom za ostarele.³² Marsikateri Jud si je v Trstu ustvaril uspešno kariero, med njimi tudi dr. Moisè Luzzatto (1824–1915), rojen v Gorici, ki je bil kar 25 let tržaški podžupan.³³

Na splošno so bili Judje v Trstu in Gorici večinoma proitalijansko usmerjeni in v veliki meri nosilci italijanskega liberalizma. Hkrati so zavračali slovenske težnje po narodni enakopravnosti.³⁴ Za Jude na Primorskem je bil italijanski državni antiklerikalizem pozitiven argument za postopno navezavo na italijansko državno stvarnost. Dejstvo, da je italijanska ustava iz leta 1848 zagotavljala popolno versko svobodo, je bilo pomembno pri upoštevanju krajevnega judovskega prebivalstva, ki se je v obdobju avstrijske uprave pogosto znašlo pod antisemitskimi pritiski. Poleg tega se je v Kraljevini Italiji ohranjal star, srednjeveški, versko pogojeni antijudaizem, ki je bil precej daleč od antisemitizma. Na Primorskem pa se je pripadnost judovski skupnosti na prelomu iz 19. v 20. stoletje prepletala tudi z nacionalnim bojem. Antisemitizem je marsikdaj postal orožje, ki so ga uporabljali nasprotniki večinskega italijanskega liberalizma, v katerem so bili aktivni številni Judje ali pa osebnosti judovskega izvora. Medtem so bili tržaški Judje Aškenazi, po izvoru najstarejši v mestu, vendar tedaj že izgubljačev prevlado, navezani na habsburški imperij. Po drugi strani so se številni judovski priseljenci, ki so prišli iz italijanskih dežel pod papeško prevlado, znašli med podporniki iredentizma.³⁵

Na val protijudovskega razpoloženja med Slovenci na Primorskem so vplivali predvsem izobraženci, tako duhovniki kot laiki, ki so opozarjali na t. i. judovsko nevarnost za družbo in neskladnost s slovenskimi nacionalnimi interesi. Časovni okvir sovpada z dogajanjem v Trstu, kjer je tržaška *Edinost* pod vodstvom urednika Antona Šlunderja okrog leta 1880 začela pravo antisemitsko kampanjo.³⁶

V časopisju pa se je tedaj, predvsem pod vplivom idejnih tokov iz središča monarhije, oblikovala izrazito stereotipna podoba Juda in judovstva. Italijanski katoliški *L'Eco del Litorale* je tako zapisal, kako je splošno znano, da »izraelsko ljudstvo« ne čuti nobene potrebe po obrambi domovine. Kot primer so pri tem časopisu navajali avstrijsko deželo Galicijo, z velikim deležem judovskega prebivalstva, ki naj bi vedno uporabljalo vse mogoče načine in izgovore, da bi se izognilo vojaškemu vpklicu.³⁷

Z novo državno zakonodajo iz decembra 1867 so tudi Judje z vsemi pravicami in dolžnostmi postali

popolnoma izenačeni z ostalimi prebivalci Habsburške monarhije. Po dveh letih razprav v državnem zboru je bil 21. marca 1890 v cislajtanski polovici Habsburške monarhije naposled sprejet t. i. Judovski zakon (nem. *Israelitengesetz*). Urejal je odnose med državo in judovskimi skupnostmi ter poenotil tovrstno zakonodajo. Za judovske skupnosti v monarhiji je bil ključnega pomena, saj jim je priznaval vlogo posrednika med judovskimi verniki in državo. Hkrati je urejal podrobnosti o delovanju judovskih verskih občin na različnih področjih, od nadzora statuta do organizacije judovskega obredja in verskega izobraževanja. Vsaka judovska verska občina je tako postala krajevno zamejena, na njenem območju ni smela obstajati nobena druga judovska verska občina. Vsak Jud je bil član tiste judovske verske občine, kjer je imel stalno prebivališče. Judovsko versko občino so lahko ustanovili le na tistem območju, kjer so imeli na razpolago dovolj denarnih sredstev in potrebnih bogoslužnih ustanov. Poleg tega so morali poskrbeti za versko osebje in zagotavljati reden verski pouk.³⁸ Omenjena zakonodaja je bila podlaga tudi za organizacijo judovskih skupnosti v Avstrijskem primorju. Tako je prišlo 18. marca 1893 do reorganizacije judovskih skupnosti na tem področju, ustanovljeni sta bili dve okrožji, Trst in Gorica, nekdanja pomembna skupnost v Gradišču ob Soči (*Gradisca d'Isonzo*)³⁹ je tako poslej spadala pod goriško skupnost.⁴⁰ Ta zakonodaja je ostala v veljavi do državno-pravnih sprememb po koncu prve svetovne vojne.

Tudi Judje v Ljubljani in drugod na Kranjskem so od leta 1876 spadali pod tržaško judovsko versko občino, kjer so vodili tudi matične knjige za kranjske Jude. Državne oblasti so Trst imele za glavnemu mestu Kranjske najbližje mesto z judovsko skupnostjo. Takšna ureditev se je ohranila do marca 1893, ko so državne oblasti Jude na Kranjskem postavile

pod upravo judovske verske občine v Gradcu (Graz) na Štajerskem.⁴¹

Ob koncu 19. stoletja je v mesto ob zalivu počasi

³⁸ Bihl, *Die Juden*, str. 881–885; Pančur, *Judovska skupnost*, str. 44.

³⁹ Že konec 16. stoletja se v Gradišču omenjajo judovske družine Luzzatto, Prister in Cohen. Tudi pozneje so tam prevladovali Judje Aškenazi (Feigenbaum, Schiff in Berger) ter pripadniki italijanskih judovskih družin (Senigaglia, Vitali in Pardo). Judovska skupnost v Gradišču ob Soči je formalno zaživela šele leta 1753, ko so bili imenovani tudi njeni voditelji. Prvi njihov popis v kraju je znan za leto 1764, ko je tam živelo 63 Judov. V drugi polovici 19. stoletja je v kraju nastopila kriza med Judi, ki so se začeli seliti v večja mesta (Trst in Gorico). Skupnost v Gradišču se je postopoma manjšala, dokler ni bila leta 1893 ukinjena. Več o tem: Del Bianco Cotrozzi, *Gli ebrei nella fortezza*, str. 51–55.

⁴⁰ CAHJP, Jerusalem, Archivio della Comunità Ebraica di Gorizia, B, fasc. 2, busta 4; Lesizza Budin, *Vita e cultura ebraica*, str. 12.

⁴¹ Valenčič, *Židje v preteklosti Ljubljane*, str. 62, 84; Toš, *Zgodovinski spomin*, str. 39; Marolt, *History of Slovene Jewry*, str. 321–323.

³² Altieri, *La comunità ebraica*, str. 42–44, 76–77, 139; Podbersič, *Jeruzalem ob Soči*, str. 99–101.

³³ Marchi, *Moisè Luzzatto*, str. 95–101.

³⁴ Čok, *Tržaške mestne elite*, str. 40.

³⁵ Prav tam, str. 192.

³⁶ Verginella, *Judovski troti*, str. 669–672.

³⁷ *L'Eco del Litorale*, 17. 10. 1880, »Nostre Corrispondenze, da Vienna«.

začelo prodirati sionistično prepričanje oziroma ideja judovskega nacionalnega gibanja. Tržaški Judje so aprila 1904 ustanovili sionistični krožek (*Circolo Sionistico Triestino*), ki se je pridružil *Sionski ligi avstrijskih društev*. Zanimanje za sionizem je v Gorici širil Federico Sternberg, študent filozofije in predsednik omenjenega sionističnega krožka, ki je pogosto prihajal v mesto, kjer je prirejal sionistična predavanja.⁴²

V popisu prebivalstva tedanje Habsburške monarhije iz leta 1900, ko so resda spraševali po občevalnem jeziku in ne po nacionalnosti, so le trije Judje v Gorici kot občevalni jezik navedli slovenščino. Kar 177 jih je kot občevalni jezik navedlo italijanščino in 32 nemščino. Ob tem je treba poudariti, da so občevalni jezik popisovali samo državljani avstrijske polovice monarhije. Tujcem, od katerih jih je veliko prihajalo iz Ogrske, tega niso popisali. Tako se je med tujimi Judi v Gorici brez navedbe občevalnega jezika leta 1900 znašlo 83 oseb in leta 1910 kar 146 oseb. Če gole številke uporabe občevalnih jezikov primerjamo s položajem v Trstu, dobimo podobno sliko, vsaj v odstotkih, glede na to, da je v Trstu v tem času živel okrog pet tisoč članov krajevne judovske skupnosti. V njihovem tamkajšnjem vsakdanjiku je prevladovala italijanščina, tudi pri trgovini in v občinskih zadevah. Leta 1900 je 19 Judov v Trstu slovenščino navedlo kot občevalni jezik, leta 1910 pa so to storili samo še štirje. Hkrati so v Gorici leta 1900 trije slovensko govoreči meščani izpovedali, da so judovske vere.⁴³

Prva svetovna vojna

Že kmalu po začetku prve svetovne vojne so se zaradi vojaških operacij povsod po habsburški državi pojavljali številni begunci, ki so bežali pred vojnimi strahotami. Bežali so predvsem iz avstro-ogrskih dežel, ki so se znašle sredi spopadov, iz Galicije in Bukovine. Veliko beguncev, med njimi tudi Judov, je našlo zatočišče na Kranjskem in Štajerskem. Za pomoč predvsem judovskim beguncem je bil v Trstu ustanovljen »Odbor za pomoč beguncem«, ki mu je predsedoval tržaški vrhovni rabin H. P. Chajes.⁴⁴ To dejavnost so vsaj v začetku podpirali tudi posamezni goriški Judje.⁴⁵ Zaradi začetka bojov na soški fronti spomladi 1915 so se nekatere goriške judovske družine umaknile v Trst. Od vodilnih članov goriške judovske skupnosti je v Gorici ostal le upravnik sinagoge Ben Zion Fink (1879–1944), ki je poskrbel

Slikar Vittorio Bolaffio z očetom kot avstro-ogrski vojak (brani: Muzej sinagoga v Gorici).

tudi za umik sakralnih in dragocenejših predmetov iz Gorice v Trst. Tja je poslal tri zaboje zvirkov Tore in zaboj srebrnine. Fink je skrbel tudi za umirajoče vojake in njihov pokop v skladu z judovskimi pravili.⁴⁶

Judovski vojaški obvezniki, ki so pred vojno večinoma podpirali italijansko politično stvarnost in mnogi tudi iredentistično gibanje, so bili na začetku prve svetovne vojne mobilizirani v avstro-ogrške enote in se z njimi borili na različnih frontah. Med mobiliziranimi avstro-ogrskimi Judi velja omeniti priznanega slikarja Vittoria Bolaffia (1883–1931), ki se je rodil v nekdanjem goriškem getu, toda pred vojno je živel v Trstu in tujini. Čeprav se je kot velik pacifist težko odzval pozivu za mobilizacijo, je s svojo enoto odšel na italijansko fronto. Tam je ustvaril nekaj risb vojnih tovarišev v vojaški uniformi; danes so shranjene v Muzeju Revoltella v Trstu.⁴⁷

Številni italijansko govoreči prebivalci Trsta, okrog tisoč, in Gorice, manj kot dvesto, so dezerti-

⁴² Bencich, *Il Sionismo a Trieste*, str. 221–224.

⁴³ Haas, *Die sprachlichen Verhältnisse*, str. 3–11; Dubin, *Diversity*, str. 197.

⁴⁴ Chajes Hirsch Perez, rojen leta 1876 v kraju Brody v Galiciji, je judovske študije opravil na Dunaju. Poučeval je na rabinskem kolegiju v Firencah, v letih 1912–1918 je bil rabin v Trstu, zatem pa se je preselil na Dunaj, kjer je umrl leta 1927. Več o njem: *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*, str. 141.

⁴⁵ Cedarmas, *Fra Vienna e Roma*, str. 114.

⁴⁶ Cedarmas, *La comunità israelitica*, str. 52–53; Cedarmas, *Fra Vienna e Roma*, str. 114–116; Podbersič, *Goriška judovska skupnost*, str. 41.

⁴⁷ *Dizionario biografico degli Italiani Treccani*, 1969, geslo: Bolaffio Vittorio; *L'Eco dell'Isonzo*, 29. 12. 1931, str. 7, »Vittorio Bolaffio«.

rali, pobegnili v bližnjo Italijo in se kot iredentisti borili proti Avstriji. Več kot sto pripadnikov tržaške judovske skupnosti se je med letoma 1915 in 1918 bojevalo za Italijo, 18 jih je umrlo. Podobne borbe najdemo tudi med goriškimi Judi (Edgardo Bolaffio, Enrico Rocca, Bruno Luzzatto, Attilio Donato, Natan Morpurgo). Edgardo Bolaffio je padel 19. julija 1915 na Kalvariji nad Podgoro kmalu po začetku bojev ob Soči, ob naskoku na avstro-ogrške položaje.⁴⁸

Goriško sinagogo so močno poškodovale predvsem italijanska bombardiranja v letih 1915 in 1916. Opis njenega stanja po koncu spopadov na soški fronti najdemo v odgovoru avstro-ogrškega policijskega oddelka v Gorici v začetku decembra 1917. Opis je nastal kmalu po avstro-ogrskem ponovnem zavzetju Gorice in na povpraševanje tržaške judovske skupnosti z dne 15. novembra 1917. Goriška policija je poročala, da je bila mestna sinagoga med spopadi delno uničena, samo pritličje je ostalo skoraj nepoškodovano. Številne knjige in sveti predmeti so ležali raztreseni po nepoškodovanih prostorih sinagoge, ki ni bila zaprta, tako da je postala lahek plen zasakogar, ki je želel vstopiti.⁴⁹ Največ naklonjenosti in zanimanja za žalostno usodo sosednje goriške skupnosti je pokazal vrhovni tržaški rabin Chajes. Tako je že januarja 1918 na avstro-ogrške oblasti naslovil prošnjo, da bi bil odvetnik Mario Donato, podpredsednik in edini legalni predstavnik goriške judovske skupnosti pod avstro-ogrskim nadzorom, odpuščen iz vojaške službe. Tako se je lahko po odpustitvi posvetil delu za goriške rojake.⁵⁰ Poleg precej uničene sinagoge so namreč utrpeli veliko škodo tudi arhiv skupnosti, bogata knjižnica in številni rokopisi, ki so ležali raztreseni in zapuščeni. Že pred koncem vojne in razpadom države je rabin Chajes želel pomagati goriškim rojakom in jim olajšati življenje. Obrnil se je tudi na Zvezo nemških judovskih skupnosti, kjer so mu obljubili pomoč, predvsem pa potrebni material za obnovo goriške sinagoge.⁵¹

Nove razmere pod Italijo

Prva svetovna vojna je globoko zarezala v delovanje judovskih skupnosti v nekdanjem Avstrijskem primorju. Avstro-Ogrska je razpadla, začetek novembra 1918 pa so v Trst in Gorico vkorakale italijanske enote. Goriška sinagoga je bila uničena zaradi obstreljevanja Gorice na soški fronti. Razdejanje in slabe gospodarske razmere po vojni ter odrezanost tega ozemlja od srednje Evrope, iz katere je predvsem goriška skupnost črpala moč in prirastek, so

povzročili upadanje števila Judov v mestu ob Soči.⁵²

Pravni položaj judov (in drugih nekatoličanov) v Kraljevini Italiji sta urejala zakon z dne 24. junija 1929 in izvedbeni odlok, izdan 28. februarja 1930. Šlo je za t. i. zakon Falco (it. *La legge Falco*), ki je ukinjal manjše judovske skupnosti po Italiji (Pesaro, Senigallia, Urbino, Cento, Lugo) in jih priključil večjim skupnostim, z nalogo skrbi za judovsko zgodovinsko in kulturno dediščino. Tako je v skladu z novo fašistično zakonodajo v Kraljevini Italiji država poslej priznavala obstoj zgolj 25 judovskih skupnosti. Hkrati je kraljevi dekret št. 1731, sprejet 30. oktobra 1930, vzpostavil enotno predstavniško združenje posameznih italijanskih judovskih skupnosti. Ustvaril je Zvezo italijanskih judovskih skupnosti (it. *Unione delle comunità ebraiche italiane*), v katero so se morale vključiti vse krajevne judovske skupnosti. Na čelo zveze je bil postavljen glavni rabin v Rimu. Z novimi zakonskimi predpisi in avtoritarnim vmešavanjem je fašistična država zaključila evolutivni razvoj judovskih občin, želje po svobodnem združevanju državljanov; povečal se je državni nadzor ter zožila statutarna avtonomija. Hkrati je bilo število tistih Judov, ki so prestopali v katoliško vero, v Julijski krajini v tem obdobju precej višje kot drugod po Italiji.⁵³

Enrico Paolo Salem (1884–1948), sicer po rodu mešani Jud, je leta 1933 postal župan Trsta. Prehobil je značilno pot italijanskega iredentista in prostovoljca med prvo svetovno vojno, že leta 1921 se je pridružil fašistom. Pripadnost judovstvu ga ni ovirala pri političnem in gospodarskem vzponu, vse do sprejetja italijanske protijudovske zakonodaje leta 1938. Toda kar se je zdelo mogoče v Trstu, ni bilo mogoče v Gorici. Razloge je treba iskati tako v številčni primerjavi med obema judovskima skupnostma kot tudi v njuni ekonomski moči ter vplivu v mestnem političnem in družbenem življenju. Odlično organizirana tržaška judovska skupnost je lahko z vso svojo razvejano infrastrukturo (veličastna sinagoga, šola, vrtec, dom upokojeencev, številne nepremičnine) pomenila samo nedosegljiv vzor za rojake na Goriškem. Po drugi strani pa je treba poudariti, da sta si bili skupnosti ozemeljsko blizu in družinsko ter gospodarsko močno povezani. Judje v Gorici so tako živeli v senci Trsta, ki je ob popisu avgusta 1938 štel skoraj sedem tisoč Judov, od tega 1600 tujih državljanov. V mestu ob zalivu je tako živelo kar 85 % vseh Judov v Julijski krajini. Tedaj naj bi v mestu ob Soči po kriterijih fašistične protijudovske zakonodaje živelo 155 Judov, v celotni Goriški pa 272.⁵⁴

Poleg tega je bilo tržaško pristanišče najpomembnejše okno v svet za judovske begunce iz srednje

⁴⁸ Rallo, *Il coinvolgimento dell'Italia*, str. 103–105; Podbersič, *Jeruzalem ob Soči*, str. 220–221.

⁴⁹ ASCET, fondo Gorizia, busta 1917, Culto–istruzione–beneficenza, dopisa z dne 6. in 10. decembra 1917.

⁵⁰ Grusovin, *La comunità ebraica*, str. 32–33.

⁵¹ Cedarmas, *La comunità israelitica*, str. 52.

⁵² Cedarmas, *Fra Vienna e Roma*, str. 115–116.

⁵³ Sarfatti, *Gli ebrei*, str. 53–68.

⁵⁴ Cedarmas, *La comunità israelitica*, str. 36–37; Podbersič, *Jeruzalem ob Soči*, str. 252.

Evrope, ki so v tridesetih letih 20. stoletja bežali pred nacističnim preganjanjem. Sami Judje so mu nadel kar častno ime »Sionska vrata« (hebr. *Shaar Zion*).⁵⁵ Med letoma 1933 in 1940 se je prek tržaškega pristanišča v Palestino izselilo več kot 120.000 Judov, večinoma so bili iz srednje in zahodne Evrope.⁵⁶

Tik pred začetkom sprejemanja protijudovske zakonodaje leta 1938 so organizirane judovske skupnosti v Julijski krajini obstajale v Gorici, Opatiji, Trstu in na Reki. Kriza judovstva se je poznala tudi pri zasedenosti posameznih mest z rabini, saj od skupno petindvajsetih italijanskih mest, ki so premogla judovsko skupnost, kar štiri niso imela svojega rabina (Gorica, Merano, Opatija in Reka).⁵⁷ Zanimivo je, da je bila kriza največja ravno v Julijski krajini, saj je Gorica rabina izgubila že jeseni 1936. Preprosto ni bilo dovolj sredstev za njegovo vzdrževanje.⁵⁸

Primer medkrajevne judovske povezanosti: Carolina Coen Luzzatto

Carolina Sabbadini se je rodila v pobožni judovski sefardski družini leta 1837 v Trstu. V Gorico se je preselila leta 1856 po poroki z Girolamom Luzzattom Coenom. Imela sta tri otroke. Veliko je pisala, tudi komedije, najbolj pa je poznana kot časnikarka in urednica. Bila je dopisnica časopisov *Il Piccolo*, *La giovane Trieste*, *La Patria del Friuli* in *Pagine Friulane*. Med letoma 1878 in 1880 je bila urednica dnevnika *L'Isonzo*. Do leta 1883 je ustanovila še nekaj časopisov, ki pa niso dolgo izhajali. V mladih letih je občudovala Slovence in njihovo zavzemanje za narodne pravice, izdajanje časopisov v slovenščini ter njihovo slogaško politiko, ki na Goriškem ni poznala boja med liberalci in katoličani. Kot zgled je navajala politično društvo Sloga. Dopisovala si je z goriškim bogoslovnim profesorjem Štefanom Kociancičem ter ga spoštovala kot odličnega poznavalca hebrejščine in judovstva. V njenih zrelih letih je začetno navdušenje nad Slovenci preraslo v strah, da bodo z razvejano dejavnostjo ogrozili vodilni položaj Italijanov v Avstrijskem primorju. Verjetno je treba tudi v tem

iskati njen dokončni obrat, postala je namreč goreča iredentistka.⁵⁹

Carolina Coen Luzzatto je bila med ustanovitelji dveh goriških italijanskih časopisov (*L'Imparziale* in *Il Raccogliatore*), ki sta izhajala le krajši čas – leta 1880.

Bolj poznana je postala kot urednica časopisa *Il Corriere di Gorizia* (1883–1899), ki pa ga je avstrijska oblast naposled prepovedala zaradi izražanja očitnih iredentističnih in protiavtstrijskih stališč. Zato je Carolina kmalu ustanovila in vodila *Corriere friulano* (1901–1914), pisan v istem duhu. Zavzemala se je za pravice Italijanov in njihov skupni nastop ter ostro nastopala proti Slovincem, ki naj bi bili samo avstrijsko orodje za boj proti Italijanom. Njen ideal je bila italijanska Gorica, vedno znova je poudarjala italijanskost mesta.⁶⁰

Časopis *Soča* je pogosto obračunaval s časopisom *Corriere*. Ker je slednjega urejala Judinja Carolina Luzzatto Coen, je v pisanju *Soče* judovstvo pogosto dobilo negativen prizvok. *Corriere* so pri *Soči* opisovali kot »goriški židovsko-liberalni list, prijatelj nemških ustavakov, ki črtijo slovensko ime kjerkoli se pojavi«.⁶¹

Na drugi strani poznamo časopis *Il Rinnovento* (1892–1895), sicer zelo antisemitsko usmerjen, ki so ga izdajali italijanskemu liberalizmu nasprotni Italijani v Gorici. Napadal je protislovensko politiko, ki jo je vodil »judovski Corriere«, katerega urednica je bila »madama Carolina Luzzatto«.⁶² Hkrati so »judovskemu« *Corriere di Gorizia* očitali, da ne more niti teden dni živeti v miru, ne da bi izražal »prezird naše vere in posmeh do naših cerkva«.⁶³

V uredništvu časopisa *Il Rinnovento* so očitno prav v judovstvu videli enega glavnih nasprotnikov pomiritve med Slovenci in Italijani v Avstrijskem primorju. Zapisali so celo dobesedno: »Italijansko-tržaško judovstvo je duša celotne iredentistične agitacije, ki združeno z liberalno stranko in prostozidarji izvaja terorizem brez primere v Gorici, Gradišču, Trstu, Primorju in celo v Dalmaciji. Ta direktna agitacija proti naši vladarski hiši in avstrijski monarhiji se je lahko tako razširila, ker uživa podporo klike velikih judovskih kapitalistov iz teh pokrajin.«⁶⁴

V svojih časopisih je Carolina Coen Luzzatto pogosto objavljala prispevke svojega nečaka, znanege goriškega filozofa Carla Michelstaedterja (1887–1910). Avstro-ogrske oblasti so kmalu po začetku vojne z Italijo zaprle nekatere goriške iredentiste judovskega rodu, ki se jim ni uspelo umakniti v Italijo. Začetek novembra 1915 so kljub starosti aretirali tudi Carolino. Najprej so jo zaprli v goriške zapore in jo nato pod vojaško stražo poslali naprej na grad Göllersdorf (K. K. Strafanstalt Göllersdorf) v Spodnji Avstriji, kamor so avstro-ogrske oblasti internirale številne osumljence političnega protidržavnega delovanja, zlasti izobražence. Jeseni 1916 so ji bivanje nekoliko omilili in jo konfinirali v kraju Oberholla-

⁵⁵ Velja poudariti, da je imelo tržaško pristanišče dolgo tradicijo pri izseljevanju evropskega prebivalstva, tudi judovskega, zlasti v Severno Ameriko. Tako se je med letoma 1880 in 1910 prek Trsta tja odselilo okrog štiri milijone Judov. Več o tem: Stock, *Nel segno di Geremia*, str. 66.

⁵⁶ Catalan, *L'emigrazione ebraica*, str. 57–58; Bon, *Trieste La Porta di Sion*, str. 26–28; Stock, *Nel segno di Geremia*, str. 66–68.

⁵⁷ Bon, *Gli Ebrei a Trieste*, str. 193–195.

⁵⁸ AUCEI, fondo Attività dell'Unione delle Comunità Israelitiche Italiane dal 1934, busta 32F, fasc. 22, mapa Circolari.

⁵⁹ Gabršček, *Goriški Slovenci*, str. 317–318.

⁶⁰ Bozzini La Stella, *Carolina Coen Luzzatto*, str. 167–169.

⁶¹ *Soča*, 13. 3. 1885, št. 11, »Corriere«.

⁶² *Soča*, 26. 7. 1894, št. 26, »Gli Sloveni sono ospiti a Gorizia?«.

⁶³ *Soča*, 27. 4. 1892, št. 15, »Il calcio all'asino«.

⁶⁴ *Soča*, 5. 7. 1894, št. 24, »L'irredentismo giudaico-italiano a Trieste, in Istria e Dalmazia«.

Tržaška sinagoga je bila med drugo svetovno vojno onečaščena, služila je tudi kot skladišče (brani: Muzej sinagoga v Gorici).

brunn; tam je ostala do konca vojne. Njena vnuka, Ruggero in Renato Samuele Majonica, sicer pripadnika tržaške judovske skupnosti, sta kot iredentista in prostovoljca na italijanski strani padla leta 1915. V Gorico se je vrnila ob koncu prve svetovne vojne. Umrta je na domu 24. januarja 1919. Pokopana je na judovskem pokopališču v Rožni Dolini pri Gorici.⁶⁵

Vidno nasprotovanje Judom so goriške mestne oblasti po letu 1938 izrazile tudi z odstranitvijo spominske plošče na domači hiši Caroline Coen Luzzatto v središču mesta.⁶⁶

Od fašizma k nacizmu

Septembra 1938 se je Mussolini odpravil na obhod po severovzhodu države, ki je trajal od 18. do 26. septembra. Na Velikem trgu v Trstu se je 18. septembra zbrala množica ljudi, predvsem zaradi fašistične propagande. Mussolini je imel tega dne ognjevit govor, v katerem je z balkona oznani, da so v Italiji začeli veljati rasni zakoni, ki zadevajo Jude, in potrebo po njihovi izključitvi iz javnega življenja. Izjavil je, da niso Italijani in da ne spadajo mednje. Zbrana množica je dučejev govor sprejela z ovacijami, tako kot vse takratne novice, pospremljene z državno propagando.⁶⁷

Za dučeja je torej Trst postal »osrednja periferija«, če uporabimo besede tržaške zgodovinarke Silve Bon, osrednje prizorišče dogajanja, ki so ga že nekaj mesecev pripravljali napadi najbolj izpostavljenih italijanskih rasnih antisemitov (Roberto Farinacci, Giovanni Preziosi, Piero Pellicano in Gino Sotto-

chiesa). Prav oni so Trst razumeli kot idealno mesto in prizorišče ostrega udara proti Judom v državi, ki naj bi pripravljali »judovsko zaroto«. Hkrati so opozarjali na pretirano moč Judov v državi, zlasti na račun katoliške večine. Pri tem so kot izgovor uporabili tudi predstavništva velikih tujih družb s sedežem v Trstu (banke, Assicurazioni generali,⁶⁸ Riunione Adriatica di Sicurtà, Cantieri Riuniti dell' Adriatico). Njihov protijudovski bes se je obregnil tudi ob tržaško krajevno politiko in gospodarstvo, ki naj bi bila preveč povezana z Judi, hkrati pa so z njimi brez težav živeli in ustvarjali.⁶⁹

Italijanski fašisti so sicer Jude preganjali in izločali iz družbe, v glavnem pa jih niso pobijali. To se je spremenilo po kapitulaciji Italije septembra 1943, ko je Nemčija okupirala severno in srednjo Italijo ter začela sistematično iskati Jude, jih aretirati in odvažati v uničevalna taborišča. Med holokavstom lahko najdemo povezave glede števila žrtev med tržaškimi in goriškimi Judi.

V obdobju nemške zasedbe je Trst v smeri taborišča Auschwitz zapustilo 22 konvojev, v katerih je bilo skupaj 1422 Judov, od tega 708 pripadnikov tržaške judovske skupnosti, kar je predstavljalo približno desetino vseh iz Italije odpeljanih Judov. Od skupnega števila odpeljanih jih je preživelo le 83, od tega 19 iz Trsta.⁷⁰ To je, gledano primerjalno, podobno strašno uničenje kot med goriškimi Judi, kjer je bilo odpeljanih 48 Judov, vrnila sta se le dva. Zanje je bil Trst zgolj prehodna postaja na poti z vlakom v nacistična taborišča, večinoma v Auschwitz. Zavezniška vojaška

⁶⁵ Bozzini La Stella, *Carolina Coen Luzzatto*, str. 155–169; Podbersič, *Jeruzalem ob Soči*, str. 219.

⁶⁶ Morpurgo, *Valdirose*, str. 110.

⁶⁷ De Felice, *Storia degli Ebrei italiani*, str. 318–319; Sarfatti, *Mussolini*, str. 37–38.

⁶⁸ Ustanovitelj *Assicurazioni generali* je bil dejaven član tržaške judovske skupnosti Lazzaro Morpurgo (1759, Gorica–1835, Trst).

⁶⁹ Bon, *Testimoni della Shoah*, str. 58–61.

⁷⁰ Coslovich, *I percorsi*, str. 326–369; Liuzzi, *Violenza*, str. 84.

Veličastna sinagoga v Trstu, zgrajena leta 1912.

uprava je sicer leta 1945 razveljavila celotno protijudovsko zakonodajo iz časa fašizma, a judovstvo v Gorici je bilo zapisano počasnemu propadanju. Po drugi strani se je prav zaradi predvojne številčnosti judovska skupnost v Trstu po končani vojni obnovila in je danes še vedno pomembno judovsko središče na severovzhodu Italije z močnim vplivom na širši prostor, tudi na celotno slovensko ozemlje.⁷¹

Vloga Trsta v judovski stvarnosti danes

Na nekdanj številčno judovsko skupnost v Trstu danes spominja veličastna sinagoga v središču mesta, ki sodi med največje (in najlepše) tovrstne objekte v Evropi. Odprli so jo leta 1912 in počasi je nadomestila kar štiri nekdanje manjše tržaške sinagoge. Priča o gospodarskem, kulturnem in družbenem pomenu tržaške judovske skupnosti v Avstro-Ogrski. Judovska skupnost v Gorici se je zaradi pomanjkanja članov leta 1969 združila z judovsko skupnostjo v Trstu.⁷² Judovski obredi v goriški sinagogi so danes redki, običajno le enkrat letno, za judovski praznik luči (hebr. *Hanukkah*). Po Talmudu namreč velja določilo, da se sinagoga ohranja odprta, če se obred izvaja vsaj enkrat letno. Za take priložnosti pride v Gorico rabin iz Trsta, podobno velja za judovske vernike iz Trsta, ki so potrebni za *minian*.⁷³

Kar je bilo torej mogoče v Trstu, ni bilo mogoče v Gorici. Razlog je treba iskati tako v številčni primer-

javi med tema judovskima skupnostma kot tudi v njihovi ekonomski moči ter vplivu v mestnem političnem in družbenem življenju. Odlična tržaška judovska organiziranost je lahko z razvejano infrastrukturo (z veličastno sinagogo, s šolo, z vrtcem, muzejem, arhivom, s podpornim društvom in z domom za upoko-jence) pomenila samo nedosegljiv vzor za rojake na Goriškem. Po drugi strani sta si bili skupnosti ozemeljsko najbližji in močno rodbinsko ter gospodarsko povezani. Hkrati se morajo Judje v Trstu za nekakšno povojno renesanso zahvaliti prav prisotnosti Judovske brigade, ki se je v okviru zavezniških enot borila za zlom nacifašizma. Prav vojaški rabin Lipschitz iz 2. polka omenjene brigade je poleti 1945 poskrbel za ponovno odprtje tržaške sinagoge, kot se je nekaj mesecev pozneje zgodilo na Goriškem s sodelovanjem ameriškega vojaškega rabina Nathana Baracka.⁷⁴

Tržaška judovska skupnost danes šteje okrog 500 članov in pokriva celotno območje avtonomne dežele Furlanije Julijske krajine. Njeni krajevni sekciji sta v Gorici in Vidmu. Poleg tega tržaški rabin Ariel Haddad skrbi tudi za pripadnike judovske skupnosti v Sloveniji,⁷⁵ ki šteje okrog 130 članov, pokriva celotno območje Republike Slovenije, sedež pa ima v Ljubljani. Tržaška skupnost je članica Zveze italijanskih judovskih skupnosti (it. *Unione delle comunità ebraiche italiane*), ki združuje 21 članic na Apeninskem polotoku.⁷⁶ Kar 70 odstotkov italijanskih Judov danes

⁷⁴ Podbersič, *Jeruzalem ob Soči*, str. 385–386, 432.

⁷⁵ Med drugo svetovno vojno je umrlo okrog 580 Judov z območja današnje Slovenije, velika večina iz Prekmurja. Preživeli Judje, ki se niso izselili v tujino, so leta 1954 ustanovili Jevrejsko občino Slovenije s sedežem v Ljubljani ter podružnicami v Mariboru, Murski Soboti in Lendavi. Leta 1991 je štela okrog 90 članov in je bila del Zveze judovskih občin Jugoslavije s sedežem v Beogradu.

⁷⁶ Organizirane judovske skupnosti v Italiji so danes v naslednjih mestih: Benetke, Merano, Padova, Ferrara, Bologna,

⁷¹ Troha, *Komu Trst*, str. 78; Podbersič, *Jeruzalem ob Soči*, str. 399–400.

⁷² Morpurgo, *Valdirose*, str. 208–209; Bulfoni, *La sinagoga di Gorizia*, str. 16, 26; Lesizza Budin, *Gorizia*, str. 54–55.

⁷³ Minian – skupnost najmanj desetih odraslih Judov, starejših od 13 let, ki mora biti zagotovljena za izvajanje določenih judovskih skupinskih molitev in nekaterih drugih verskih obredov.

živi v dveh največjih skupnostih, v Rimu in Milanu. Ocenjujejo, da je vseh pripadnikov skupnosti približno 35.000, vendar italijanski Judje zatrjujejo, da dodatnih 10.000 Judov ni članov judovskih skupnosti.⁷⁷

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ASCET – Archivio storico della Comunità ebraica di Trieste
fondo Gorizia

AUCEI – Archivio storico dell'Unione delle comunità ebraiche Italiane, Roma
fondo Attività dell'Unione delle Comunità Israelitiche Italiane dal 1934.

CAHJP – The Central Archives for the History of the Jewish People, Jerusalem
Archivio della Comunità Ebraica di Gorizia

ČASOPISNI VIRI

L'Eco del Litorale, 1880.

L'Eco dell'Isonzo, 1931.

Soča, 1875, 1885, 1892, 1893, 1894.

ELEKTRONSKI VIRI

Brugger, Eveline in Birgit Wiedl: *Regesten zur Geschichte der Juden in Österreich im Mittelalter. 1: Von den Anfängen bis 1338*. Innsbruck, Wien, Bozen: Institut für Geschichte der Juden in Österreich, Studien Verlag, 2005.

http://www.injoest.ac.at/files/brugger_wiedl_regesten_band_1.pdf (dostop 15. julij 2019).

Unione delle Comunità Ebraiche Italiane.

<http://ucei.it/> (dostop 15. julij 2019).

LITERATURA

Altieri, Orietta: *La comunità ebraica di Gorizia: caratteristiche demografiche, economiche e sociali (1778–1900)*. Udine: Del Bianco Editore, 1985.

Altieri, Orietta: Note per una storia demografica degli Ebrei a Gorizia. *Gli ebrei a Gorizia e a Trieste tra «Ancien Régime» ed emancipazione. Atti del convegno* (ur. Pier Cesare Ioly Zorattini). Udine: Del Bianco editore, 1984, str. 145–153.

Arčon, Katjuša: Judje niso sicer zanesljivi, in ne verjamemo jim radi: nasprotja med slovenskimi go-

riškimi časopisi glede judovstva. *Zgodovina za vse* 15, 2008, št. 1, str. 107–119.

Ascoli, Graziadio Isaia: *Il Friuli e la Venezia Giulia*. Udine: Istitut Ladin-Furlan, 2014.

Bedrač, Marjetka in Andrea Morpurgo: *Morpurgo, potomci mariborskih Judov*. Maribor: Sinagoga Maribor, 2018.

Bencich, Marco: Il Sionismo a Trieste. *Gli Ebrei nella storia del Friuli Venezia Giulia* (ur. Miriam Davide in Pietro Ioly Zorattini). Firenze: Casa Editrice Giuntina, 2016, str. 221–235.

Bihl, Wolfdieter: Die Juden. *Geschichte der Habsburgermonarchie 1848–1918* (ur. Adam Wandruszka in Peter Urbanitsch), knjiga III, zvezek II. Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1980, str. 880–948.

Bolaffio, Giuseppe: Sfolgiando l'archivio della Comunità di Gorizia. *La Rassegna Mensile di Israel* 12, št. 23, 1957, str. 537–546.

Bon, Silva: *Gli Ebrei a Trieste 1930–1945: Identità, persecuzione, risposte*. Ronchi dei Legionari: Libreria Editrice Goriziana, 2000.

Bon, Silva: *Testimoni della Shoah. La memoria dei salvati*. Gradisca d'Isonzo: Centro Isontino di Ricerca e Documentazione Storica e Sociale, 2005.

Bon, Silva: *Trieste La Porta di Sion. Storia dell'emigrazione ebraica verso la Terra d'Israele 1921–1940*. Firenze: Alinari, 1998.

Bozzini La Stella, Maura: *Carolina Coen Luzzatto*. Mariano del Friuli: Edizioni della Laguna, 1995.

Bulfoni, Claudio: *La sinagoga di Gorizia*. Gorica: Comune di Gorizia, 1991.

Catalan, Tullia: L'emigrazione ebraica in Palestina attraverso il porto di Trieste (1908–1938). *Quaestoria* 19, št. 2–3, 1991, str. 57–107.

Cedarmas, Adonella: Fra Vienna e Roma: La comunità Israelitica di Gorizia tra la fine dell'Ottocento e la Grande guerra. *La Rassegna Mensile di Israel* 66, št. 2, 2000, str. 109–117.

Cedarmas, Adonella: *La comunità israelitica di Gorizia 1900–1945*. Pasian di Prato: Istituto Friulano per la storia del movimento di liberazione, 1999.

Corbanese, Guerrino Guglielmo: *Il Friuli, Trieste e l'Istria nel periodo Veneziano*. Udine: Grande Atlante. Del Bianco Editore, 1987.

Coslovich, Marco: *I percorsi della sopravvivenza – Storia e memoria della deportazione dall'Adriatisches Küstenland*. Milano: Mursia, 1994.

Curiel, Riccardo: Le origini del ghetto di Trieste. *La Rassegna Mensile di Israel* 6, št. 9/10, 1932, str. 446–472.

Czoernig, Karl Freiherr von: *La principesca contea di Gorizia e Gradisca descritta da Carlo barone de Czoernig*. Gorizia: I. R. Società agraria, 1891.

Čok, Štefan: *Tržaške mestne elite na prehodu iz 19. v 20. stoletje: ustroj oblasti, povezave z Italijo, nacionalno vprašanje* (doktorsko delo). Koper: Univer-

Verona, Mantova, Milano, Modena, Parma, Casale Monferrato, Torino, Vercelli, Genova, Livorno, Pisa, Firenze, Ancona, Rim, Neapelj in Trst. Slednja je peta po velikosti v državi. Tabor, *Lo strappo della Shoah*, str. 332–334; Unione delle Comunità Ebraiche Italiane, <http://ucei.it/>.

- za na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije, 2015.
- De Felice, Renzo: *Storia degli Ebrei italiani sotto il fascismo*. Torino: Einaudi, 1993.
- Del Bianco Cotrozzi, Maddalena: Gli ebrei nella fortezza e nella contea di Gradisca. Aspetti di storia e di cultura. *Cultura ebraica nel Goriziano* (ur. Marco Grusovin). Gorizia: Istituto di Storia Sociale e Religiosa, 2007, str. 49–62.
- Del Bianco Cotrozzi, Maddalena: Tollerenza giuseppina ed illuminismo ebraico: il caso delle Unite Principesche Contee di Gorizia e Gradisca. *Nuova rivista storica* 73, 1989, str. 689–726.
- Dizionario biografico degli Italiani Treccani*, Volume 11. Roma, 1969.
- Dubin, Lois C.: Diversity on the Frontiers in the 18th Century: Why Trieste? Then and now. *Gli ebrei nella storia del Friuli Venezia Giulia* (ur. Miriam Davide in Pietro Ioly Zorattini). Firenze: Giuntina, 2016, str. 193–204.
- Dubin, Lois C.: *The Port Jews of Habsburg Trieste. Absolutist Politics and Enlightenment Culture*. Stanford: Stanford University Press, 1999.
- Gabršček, Andrej: *Goriški Slovenci. Narodne, kulturne, politične in gospodarske črtice*. 1. knjiga. Ljubljana: samozaložba, 1932.
- Gerson, Wolf: *Ferdinand II. und die Juden. Nach Aktenstücken in den Archiven der k. k. Ministerien des Innern und des Aeussern*. Wien: Braumüller, 1859.
- Grusovin, Marco: La comunità ebraica di Gorizia, profilo storico e bibliografico. *Cultura ebraica nel Goriziano* (ur. Marco Grusovin). Gorizia: Istituto di Storia Sociale e Religiosa, 2007, str. 15–47.
- Haas, Theodor: Die sprachlichen Verhältnisse der Juden in Österreich. *Zeitschrift für Demographie und Statistik der Juden* 2, št. 1, 1915, str. 1–12.
- Jelinčič Boeta, Klemen: *Judje na Slovenskem v srednjem veku*. Celovec: Slovenska matica, 2009.
- Kandler, Pietro: *Codice Diplomatico Istriano*, vol. II. Trst: LINT, 1986.
- Kos, Franc: K zgodovini Gorice v srednjem veku. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 1, 1919–1920, str. 4–20; 1921–1923, str. 1–15; 1924–1925, str. 1–9; 1926–1927, str. 30–33.
- Liuzzi, Giorgio: *Violenza e repressione nazista nel Litorale Adriatico 1943–1945*. Trieste: Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli Venezia Giulia, 2014 (Quaderni, 32).
- Marchi, Valerio: Moisé Luzzatto: Un ebreo friulano illustre, degno di ricordo. *Metodi e ricerche* 32, št. 2, 2013, str. 95–132.
- Marolt, Janez: History of Slovene Jewry. *Studia Historica Slovenica* 2, št. 2, 2002, str. 315–325.
- Morelli di Schönfeld, Carlo: *Istoria della contea di Gorizia*. Volume 2. Gorizia: Cassa di risparmio, 1972.
- Morpurgo, Marcello: *Valdirose – Memorie della comunità ebraica di Gorizia*. Udine: Del Bianco, 1986.
- Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*, Band 1. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1957.
- Pančur, Andrej: *Judovska skupnost v Sloveniji na predvečer holokavsta*. Celje: Zgodovinsko društvo, 2011.
- Pincherle, Nora: *Come amare le viole del pensiero? Dio non c'era a Ravensbrück*. Empoli: Ibisko Editrice Risolo, 2007.
- Podbersič, Renato: Goriška judovska skupnost in prva svetovna vojna. *Slovenski Judje: zgodovina in holokavst III* (ur. Nuša Lešnik in Marjetka Bedrač). Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, 2015, str. 39–50.
- Podbersič, Renato: *Jeruzalem ob Soči: judovska skupnost na Goriškem od 1867 do danes*. Gorica, Ljubljana, Maribor: Goriška Mohorjeva družba, Študijski center za narodno spravo, Center judovske kulturne dediščine, 2017.
- Rallo, Michele: *Il coinvolgimento dell'Italia nella prima guerra Mondiale e la Vittoria Mutilata*. Roma: Settimo Sigillo, 2007.
- Roselli, Alessio: Il getto di Gorizia edilizia e urbanistica. *Ha-tikvā. La speranza. Attraverso l'ebraismo goriziano*. Monfalcone: Edizione della laguna, 1991, str. 29–40.
- Sarfatti, Michele: *Gli ebrei nell'Italia fascista. Vicende, identità, persecuzione*. Torino: Einaudi, 2007.
- Sarfatti, Michele: *Mussolini contro gli ebrei. Cronaca dell'elaborazione delle leggi del 1938*. Torino: Zamorani, 1994.
- Staudinger, Barbara: Auß sonderbaren khaysyerlichen gnaden. Die Privilegien der Wiener Hofjuden im 16. und 17. Jahrhundert. *Frühneuzeit-Info* 12, št. 1, 2001, str. 21–39.
- Stock, Mario: *Nel segno di Geremia: storia della comunità israelitica dal 1200*. Udine: LINT, 1979.
- Tabor, Mauro: Lo strappo della Shoah, la chiusura e la lenta riapertura all'esterno in un'ottica di continuità. *Gli Ebrei nella storia del Friuli Venezia Giulia* (ur. Miriam Davide in Pietro Ioly Zorattini). Firenze: Casa Editrice Giuntina, 2016, str. 331–334.
- Toš, Marjan: *Zgodovinski spomin na prekmurske Jude*. Ljubljana: Inštitut za kulturne in spominske študije ŽRC SAZU, 2012.
- Troha, Nevenka: *Komu Trst. Slovenci in Italijani med dvema državama*. Ljubljana: Modrijan, 1999.
- Valenčič, Vlado: *Židje v preteklosti Ljubljane*. Ljubljana: Založba Park, 1992.
- Verginella, Marta: Judovski troti in slovenske čebelice. *Melikov zbornik: Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje* (ur. Vincenc Rajšp idr.). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2001, str. 667–674.
- Waltritsch, Marko: *Slovensko bančništvo in posojilništvo na Goriškem*. Gorica: Kmečka banka, 1983.
- Zorattini Ioly in Pier Cesare: *L'emigrazione degli*

Ebrei dai territori della Repubblica di Venezia verso le contee di Gorizia e Gradisca nel Settecento. *Gli ebrei a Gorizia e a Trieste tra »Ancien Régime« ed emancipazione*. Atti del convegno (ur. Pier Cesare in Ioly Zorattini). Udine: Del Bianco editore, 1984, str. 111–118.

S U M M A R Y

Star of David shining over the gulf. A contribution to understanding Jewish connections between Trieste and Gorizia

The contribution presents the history of the ties between the Jewish communities of Trieste and Gorizia. Although the uninterrupted Jewish presence in both cities is documented for the period from the thirteenth century onwards, the development reveals diverse dynamics. Especially noteworthy are the strong family and business ties between the Gorizia and Trieste Jews.

While the Jews in the examined territory long presented a marginal subject in Italian historiography, the period of the last thirty years witnessed the production of some basic studies about the Jewish presence in Gorizia, Trieste, and Friuli. In the past, the said area had strong links to the central Slovenian territory; not least, many Jews sought refuge in the Littoral after being expelled from Styria and Carinthia (1496) and Carniola (1515). This is also attested by the surname Morpurgo, once one of the most common Jewish surnames in Trieste and Gorizia.

The socio-economic power of individual Jews is also revealed by the fact that some were elevated to the rank of so-called court-privileged Jews, in other words, privileged Jewish individuals in the service of the imperial crown. In the first half of the seventeenth century, this honour was also bestowed on Moses and Jacob Morpurgo from Gradisca d'Isonzo (Gradišče ob Soči), Joel Pincherle from Gorizia, and Ventura Parente from Trieste. With this diploma, the emperor granted them broad authorizations in trade, taking pledges in exchange for loans, as well as in holding immovable and movable property.

The differences between the Jewish presence in Trieste and Gorizia should be sought not only through numerical comparisons between the two Jewish communities but also in terms of their economic power and influence on the political and economic life of respective cities.

The current situation reveals a still relatively vibrant Jewish organization in the gulf city, with a community of about five hundred Jews, while the in-

dependent Jewish presence in the city on River Soča/Isonzo ceased already in 1969, with the rare remaining Jews living under the care of the Trieste rabbi.

R I A S S U N T O

La stella di David che splende sul golfo. Un contributo sui legami tra le comunità ebraiche di Trieste e Gorizia

L'articolo presenta la storia e le connessioni tra le comunità ebraiche di Trieste e Gorizia. E' dal Duecento che nelle due città è documentata una significativa presenza ebraica, che si sviluppa in modo proprio in ognuna delle due realtà. Va però detto che nella storia è presente anche una forte connessione tra gli ebrei goriziani e triestini, rafforzata da legami familiari, nonché commerciali.

Per la storiografia italiana la storia degli ebrei di questa parte d'Occidente ha per lungo tempo rappresentato una zona d'ombra, che ha visto negli ultimi tre decenni la produzione di importanti ricerche sulla presenza ebraica dell'Isontino, della provincia di Trieste e del Friuli. Si tratta di un territorio che in passato è stato legato in modo forte alla Slovenia centrale, va inoltre ricordato che il Litorale è stata la terra che ha accolto molti ebrei espulsi dalla Stiria e dalla Carinzia (1496), nonché dalla Carniola (1515). A dimostrazione di ciò basti citare il cognome Morpurgo, da sempre tra i più diffusi cognomi ebraici delle comunità di Trieste e Gorizia.

A dimostrazione del potere sociale ed economico a cui sono assurti alcuni ebrei va ricordato il fatto che alcuni di loro sono stati sollevati a cosiddetti »ebrei privilegiati di corte« ovvero persone dipendenti dalla corona imperiale. Nella prima metà del Seicento vanno tra questi citati Mosè e Giacomo Morpurgo di Gradisca d'Isonzo (Gradišče ob Soči), Joel Pincherle di Gorizia e Ventura Parente di Trieste. Con questo titolo l'imperatore concesse loro ampi diritti in campo commerciale e per i prestiti in denaro, nonché nella proprietà di beni mobili e immobili.

Le differenze tra la presenza ebraica di Trieste e Gorizia sono numeriche, ma anche in termini di potere economico e influenza nella compagine politica e sociale delle due città.

La situazione odierna delle comunità ebraiche delle due città presenta una organizzazione ancora ben viva nella città sul golfo, dove vivono circa cinquecento ebrei, mentre in riva all'Isonzo la comunità ebraica cessa di esistere in forma autonoma già nel 1969, degli ebrei goriziani oggi si prende cura il rabbino di Trieste.

(Povzetek v italijanshino prevedel avtor)

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 316.728(497.472:450.361Trst)"18/19"

Prejeto: 6. 8. 2019

Jasna Fakin Bajec

dr., znanstvena sodelavka, ZRC SAZU, Inštitut za kulturne in spominske študije, Raziskovalna postaja Nova Gorica,
Delpinova 12, SI-5000 Nova Gorica
E-pošta: jasna.fakin@zrc-sazu.si

Vpliv urbanega razvoja Trsta na življenje kraškega kmeta konec 19. in v prvi polovici 20. stoletja *

IZVLEČEK

Članek obravnava zgodovino načina življenja v kraški vasi Gorjansko in bližnji okolici ob koncu 19. in v prvi polovici 20. stoletja, ko je bil Kras pomembno zaledje gospodarsko, socialno in kulturno razvijajočega se mesta Trst. Ključno vprašanje, ki si ga avtorica postavi, je, na kakšen način so se družbeno-gospodarske in demografske spremembe, s katerimi se je soočal Trst, odražale na Krasu. Predstavljeno in analizirano zgodovinsko gradivo temelji na ustnih in časopisnih virih, v katerih so prebivalci Krasa spregovorili o novih gospodarskih dejavnostih in poklicih, ki so se v Gorjanskem razvili zaradi dela v Trstu, spreminjanju vedenjskih vzorcev in spolnih razlik, nastajanju novih poklicev ter sprejemanju liberalnejših norm in vrednot. Zaradi bližnjega Trsta so Kraševci bolje izkoristili ugodnosti gospodarske konjunktore pred prvo svetovno vojno ter hkrati lažje preživeli gospodarsko in politično krizo, ki je Kras prizadela v obdobju med svetovnima vojnoma.

KLJUČNE BESEDE

Gorjansko, Kras, Trst, konec 19. stoletja, obdobje med prvo in drugo svetovno vojno, gospodarski razvoj, razslojevanje agrarne skupnosti

ABSTRACT

RURAL LIFE IN THE KARST DURING THE URBAN DEVELOPMENT IN TRIESTE AT THE END OF THE NINETEENTH AND IN THE FIRST HALF OF THE TWENTIETH CENTURY

The article presents the history of the way of life in the small Karst village of Gorjansko and its immediate surroundings at the end of the nineteenth and in the first half of the twentieth century, when the Karst served as an important hinterland for Trieste's economic, social, and cultural development. The key question set by the author is in what ways the socio-economic and demographic changes facing Trieste also reflected in the Karst. The presented and analysed historical material is based on oral and newspaper sources in which the inhabitants of the Karst talked about the new economic activities and occupations that emerged in Gorjansko due to their work in Trieste, the changing behavioural patterns, differences between genders, the development of new occupations, as well as embracing more liberal norms and values. Trieste's proximity allowed the people from the Karst to take full advantage of the economic upturn in the years leading up to the First World War as well as to pass relatively unscathed through the economic and political crisis, which hit the region in the period between the two world wars.

KEY WORDS

Gorjansko, the Karst, Trieste, Modern Period, the period between the two world wars, economic development, stratification of agrarian community

* Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa »Historične interpretacije 20. stoletja« (P6-0347), ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

Uvod

»Ko bo železna kača cel svet prelezla, gorje svetú; ko bodo železni ptiči leteli po zraku, gorje svetú; ko bo kočija tekla sama in kočijaž imel pri sebi ključe, gorje svetú; kadar bodo kokoši popoldne nesle, gorje svetú; kadar bodo golobranci pravico sodili, gorje svetú ...«¹ je nezaupljiv pogled na nastajajoče družbeno-gospodarske spremembe, ki so Evropo pretresale od 18. stoletja dalje, opisoval stari oče svoji vnukinji, vaščanki Gorjanskega, gručaste vasi na Komenskem Krasu. Posledice gradnje železnice, pojav letalstva, prihod prvega avtomobila, industrijski in urbani razvoj mest, razslojevanje agrarnih vaških skupnosti ter spreminjanje spolnih vlog, oblačilne kulture, vedenjskih vzorcev, norm in vrednot so postopoma prihajali tudi v slovenski kmečki prostor ter povzročili spremembo slovenskega podeželja, ki se v drugi polovici 19. stoletja začne »poslavljati od tradicije«.² Središče industrializacije je bilo za prebivalce Krasa kozmopolitsko mesto Trst, ki se je v prvi polovici 18. stoletja iz ribiškega naselja razvilo v pomembno pomorsko in industrijsko središče. Gospodarska in demografska rast mesta se je nadaljevala tudi v 19. stoletju, ko je v duhu liberalizma, kapitalizma in tržne gospodarske logike, ki sta jo prinesli agrarna in pozneje industrijska revolucija, postalo najpomembnejše pomorsko mesto Habsburške monarhije, predvsem pa najpomembnejše industrijsko središče v bližnjem in daljnem zaledju.³ Poleg pristanišča je mesto postalo proizvodno središče, znano po ladjedelnici, parni industriji (leta 1841 so v Trstu že obratovali trije industrijski parni stroji) in jeklarni, leta 1857 pa ga je z Dunajem povezala Južna železnica.⁴ Čeprav italijansko zgodovinopisje⁵ ni rado priznalo, da je bil gospodarski razvoj urbanega središča odvisen od intervencij avstrijske politike in zaledja, zgodovinski podatki o prisotnosti nemškega, češkega, pa tudi slovenskega kapitala in delovne sile iz sosednjih pokrajin nazorno kažejo, da so k njegovemu gospodarskemu razvoju veliko prispevali tujci; najprej podjetniki in trgovci, nato še delavci, med njimi tudi s Krasa, iz Istre in Furlanije.⁶ Delo v Trstu in drugih večjih industrijskih krajih, na primer v Nabrežini (Aurisina) in Tržiču (Monfalcone), je za kraškega kmeta iz zaledja, ki se je večinoma preživljal le s kmetijstvom, pomenilo pomemben gospodarski izziv. Delo v mestu mu je ponudilo stalni zaslužek in nov

industrijski tempo, ki ni sledil letnim časom, naravnim ujmam ali biološkemu ritmu.⁷ Kraški prebivalci so se najprej dnevno selili v tržaške industrijske obrate, po prilagoditvi mestnemu načinu življenja pa so si nekateri v bližnjem zaledju mesta poiskali bivališča, navadno v predmestjih Škedenj (Sèrvola), Barkovlje (Barcola), Kontovel (Contovello) idr.⁸ Vseskozi pa so ohranjali družbene in etnične vezi s slovenskim podeželskim okoljem. Poleg slovenskega proletariata je v Trstu začel nastajati tudi slovenski srednji meščanski razred.⁹

Industrijski razvoj Trsta je bistveno spremenil tudi identiteto bližnjih agrarnih lokalnih skupnosti, ki so bile še v začetku 19. stoletja samozadostne kmečke vasi z manjšo družbeno diferenciacijo. Največji ugled in moč v vasi so namreč imeli duhovniki¹⁰ in župani, po odprtju vaških šol pa tudi učitelji.¹¹ Po raziskavah zgodovinarja Johna C. Davisa se je kraško ljudstvo začelo posledic industrializacije zavedati sredi 19. stoletja. Pri tem je pomemben prelom pomenilo leto 1848, ko je z zemljiško odvezo prišlo do odkupa zemlje, kar je na eni strani povzročilo zadolževanje najšibkejših kmetij, na drugi strani pa vzpon vaških mogotcev. Odskodnine za zemljiško odvezo ter davke in dajatve, ki so jih lahko do leta 1848 poravnali v pridelkih, so morali kmetje sedaj plačevati v denarju, kar jih je prisililo, da so skušali čim več izdelkov prodati v mesto. Poleg tega je v tem času prišlo do izboljšanja higienskih in prehrabnih razmer, manjše umrljivosti otrok, demografske rasti prebivalstva ter večjega števila t. i. »odvišnih ljudi«.¹² Ker so doma navadno ostali le prvi sinovi,¹³ so se morali drugi otroci izučiti za določen poklic (navadno zidarja, kamnarja, peka, čevljarja, kovača, šiviljo oziroma krojača idr.) in poiskati zaposlitev v mestu ali pri premožnih kmetih. Industrializacija in urbanizacija Trsta sta bili za kmeta magični magnet, ki je podeželana na eni strani »pritegoval z navideznim bliščem in meščanskim blagostanjem, na drugi pa ga odvrčal z novimi delovnimi zahtevami in kapitalistično

¹ Vanda Grgič (1926), Gorjansko.

² Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice*, str. 63.

³ Verginella, *Družina*, str. 3; Pirjevec, *Socialni*, str. 19; Vodopivec, Karl Ludwig von Bruck.

⁴ Davis, *Vzpon z dna*, str. 59.

⁵ Različne pristope tržaških zgodovinarjev do političnega, gospodarskega in kulturnega razvoja Trsta od 18. stoletja do 80. let 20. stoletja je predstavil zgodovinar Boris M. Gombač v knjigi *Trst-Trieste – dve imeni ena identiteta*.

⁶ Več gl. Breschi et al., *La nascita*; Pahor, *Trgovsko-obrtna zadruha*; Vodopivec, Karl Ludwig von Bruck; Verginella, *Necesse est*.

⁷ Verginella, *Družina*, str. 8.

⁸ Po pripovedovanju so Slovenci živeli tudi v tržaški četrti sv. Jakoba in sv. Ivana.

⁹ Verginella, *Družina*, str. 8; Rustja, *Svoji svojim?*, str. 223.

¹⁰ Številni duhovniki, ki so živeli v 18. in 19. stoletju, so bili hkrati učitelji, pisatelji, pospeševalci gospodarskega razvoja in narodni buditelji. Med njimi je na Primorskem najbolj poznan Matija Vertovec (1784–1851), ki je v večernih urah zbral odrasle in otroke ter jih učil brati in pisati; posegel je na področje umnega kmetijstva in uspešnega vinarstva ter skrbel za telesno zdravje ljudi (Kralj, Matija Vertovec, str. 130, 131).

¹¹ V Gorjanskem je bila osnovna šola ustanovljena leta 1844. Glede na podatke v *Ročnem kažipotu po Goriškem in Gradiščanskem* je bila leta 1894 dvorazredna, leta 1911 pa že trirazredna. Leta 1911 so v njej poučevali Anton Macarol, Angela Slokar in Franja Stipančič (*Ročni kažipot po Goriškem in Gradiščanskem*, 1894 in 1911).

¹² Davis, *Vzpon z dna*, str. 74.

¹³ Na Krasu je pri dedovanju veljalo načelo nedeljivosti. Za dediča je bil navadno določen prvi sin, zato je imel med otroki poseben položaj.

etiko». ¹⁴ Za odhod v mesto so se odločali predvsem pripadniki mlajših generacij (tako moški kot ženske), ki so v domačih razmerah zaradi nastajajočih procesov razslojevanja, tradicionalnih pravil dedovanja in drugih sprememb živeli v brezperspektivnem položaju. Čeprav je prilagajanje novemu načinu življenja, novim delovnim razmeram, vzorcem obnašanja in tujemu narodnostnemu duhu pri številnih priseljencih s podeželja povzročalo tesnobo, napetosti, frustracije in domotožje, so preselitev v mesto mnogi doživljali kot vzpon na družbeni lestvici, ki jim omogoča boljše pogoje za življenje. ¹⁵

Namen članka je odgovoriti na vprašanje, na kakšen način so se družbeno-gospodarske spremembe ter drugi socialni in kulturni pretresi, s katerimi se je soočal Trst, ¹⁶ odražali na Krasu, natančneje, v vasi Gorjansko in bližnjih okoliških krajih, ki so od Trsta oddaljeni približno 40 km. ¹⁷ Sledili bomo predstavitvi in analizi spominov, ki so jih zaupali starejši krajanji, in novic iz časopisnih virov ter tako spoznali, kako so odhodi Kraševcev in Kraševk pred prvo svetovno vojno in po njej v Trst zaradi novih gospodarskih priložnosti povzročili spreminjanje tradicionalne agrarne skupnosti na Krasu, družinske strukture, pravil skupnosti, ekonomskih strategij in demografskega razvoja. V kontekstu pisanja mikrosgodovine kraške vasi nas bo zanimalo, kako so pomembni zgodovinski dogodki, kot so bili razvoj industrije, tehnične

inovacije, urbanizacija, vzpon nacionalizmov, vojna pustošenja med prvo svetovno vojno, revščina v obdobju fašizma in kriza tržaške konjunktore, vplivali na preproste ljudi, ki so bili ravno tako pomembni protagonisti nastajajočih sprememb in posledic. V prispevku imajo tako glavno besedo izkušnje, doživljaji, težave, uspehi in porazi sogovornikov, ¹⁸ ki jih dopolnjujejo izseki iz časopisnih člankov, večinoma časopisov *Soča* in *Edinost*, ¹⁹ ter relevantne literature.

Članek je razdeljen v štiri sklope. V prvem so predstavljena metodološka izhodišča raziskave ter pomen ustnih virov za razumevanje zgodovine manjših lokalnih skupnosti in širšega družbeno-političnega konteksta. V drugem poglavju je predstavljen gospodarski, socialni in kulturni razvoj vasi pred prvo svetovno vojno. V tretjem in četrtem poglavju so analizirane gospodarske in socialne spremembe v obdobju med prvo in drugo svetovno vojno ter spreminjanje vaških vrednot in načinov nadzora v kraški vasi. V zaključku so podani glavni sklepi in spoznanja.

Metodološko izhodišče raziskave

Po besedah Giovannija Levija, pomembnega začetnika italijanske mikrosgodovine, izvajajo posamezniki ali manjše skupine »pomembno strategijo, ki lahko včasih trajno zaznamuje politično stvarnost – ki sicer ne more omogočiti oblik dominacije, jih pa lahko določa in spreminja«. ²⁰ Poleg tega lahko vsakdanje zgodbe skupine ljudi, udeležene v dogodkih, ki so lokalni, vendar povezani s političnimi in ekonomskimi zadevami širšega družbenega prostora, zastavljajo zelo sugestivna vprašanja o motivaciji in strategijah političnega delovanja. ²¹ Pri tem mikrosgodovinarji in začetniki ustne zgodovine na Slovenskem ²² opozarjajo, da »vsaka pripoved o svojem življenju dobi pravi pomen šele v družbenem, gospodarskem in zgodovinskem okviru, iz katerega je izšla«. ²³ Pripoved o življenju posameznika, ki je osamljena in brez širšega družbenega konteksta, je za bralca težje razumljiva in utemeljena. Šele ko

¹⁴ Verginella, *Družina*, str. 8.

¹⁵ Prav tam, str. 12.

¹⁶ V času pomladi narodov, vzpona nacionalizma, pojavljanja društvenih dejavnosti ter utrjevanja nacionalnih in etničnih identitet je Trst doživljal številne politične pretrese, katerih posledice so čutili tudi na Krasu. V Trstu je za utrjevanje slovenske identitete delovalo pomembno liberalno politično društvo *Edinost*, ki je izdajalo dnevnik *Edinost*. Podružnice je imelo tudi na Krasu. V bližnjem Komnu je pod okriljem tržaškega društva *Edinost* delovala vaška mladina, ki je programe svojih prireditev (zlasti dramskih iger) objavljala v časopisu *Edinost*. Poleg liberalnih struj so imela na Krasu velik vpliv cerkvena društva, kot na primer krščansko-socialno politično društvo *Edinost* iz Gorice, ki je izdajalo časnik *Goriška straža*, liberalno telovadno društvo *Sokol*, ki je delovalo pod okriljem Sokolske organizacije iz Gorice, in *Prosvetna zveza* iz Gorice, ki je delovala pod okriljem katoliškega tabora in izdajala časopis *Naš čoln* (več gl. Fakin Bajec, *Iz življenja*). Ker je politični razvoj v Trstu in posledično na Krasu zelo kompleksna tema, ga v pričujočem članku podrobno ne obravnavamo. Več gl. Pirjevec, *Socialni*; Marušič, *Pregled*; Čermelj, *Slovenci in Hrvatje*; Vodopivec, *Od Poblinove slovnice*, str. 244, 245.

¹⁷ Večina predstavljenih rezultatov empirične raziskave je bila zbrana v času pisanja doktorske disertacije *Kulturna dediščina med tradicijo in inovacijo na Krasu*, ki je nastala v okviru podiplomskega študija na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. V pričujočem članku so ustni viri dopolnjeni z novimi spoznanji, ki jih je avtorica pridobila pri nadaljnjih zgodovinskih in etnoloških raziskavah Krasa. Vas Gorjansko je bila izbrana zato, ker je empirični del doktorske raziskave potekal v Občini Komen (po ljudskem poimenovanju na spodnjem oziroma Komenskem Krasu), Gorjansko pa je edina večja vas v občini, ki je najbližja Trstu. Večina sogovornikov, katerih zgodbe so predstavljene v članku, je bila v času pisanja pričujočega članka žal že pokojna.

¹⁸ Izjave informatorjev so v članku zapisane v narečni govoric, da bi bila s tem bolj poudarjena občutja sogovornikov ob spopadanju z raznovrstnimi družbenimi spremembami.

¹⁹ Nastale družbeno-politične spremembe in njihove posledice so obravnavane tudi v takratnih časopisih (med drugim v *Soči* in *Edinosti*), ki pa žal zaradi ekonomskih težav Kraševcev in nezmožnosti njihovega nakupa niso bili identifikacijski element, ki po besedah Benedicta Andersona omogoča zamišljene skupnosti z neznanci onkraj lokalne skupnosti in sorodstvene skupine (*Zamišljene skupnosti*). Kljub temu so članki neznanih avtorjev pomemben pisni vir o krajevni zgodovini Gorjanskega, saj so bili zaradi grozot svetovnih vojn župnijski, občinski in družinski viri uničeni.

²⁰ Levi, *Nematerialna dediščina*, str. 12.

²¹ Prav tam, str. 14.

²² Več o razvoju mikrosgodovine, ki temelji na uporabi ustnih pričevanj in kritični analizi ustnih virov, glej: Verginella, *Zgodovinopisna*; Klavara, *Intervju*; Širok, *Kalejdoskop*; Zonabend, *Dolgi spomin*.

²³ Zonabend, *Dolgi spomin*, str. 11.

življenjepis osvetlijo pogovori z drugimi sogovorniki in dopolnijo interpretacije širše evropske ali svetovne zgodovine, postane orodje spoznavanja družbe.²⁴ »Mikrozgodovina lokalne skupnosti zahteva nujno ob sebi svoje nasprotje in dopolnitev, ki ne more biti drugega kot makrozgodovina«, poudari Marta Verginella.²⁵ Zato je zgodovina pomembnih političnih in tehnoloških premikov razglašena le za delno interpretacijo, ki osvetljuje le eno raven zgodovinske realnosti. Pomembna pa je tudi nasprotna perspektiva, ki jo ponuja mikrozgodovina. Analiza individualnih življenjskih zgodb posameznikov in posameznic, ki jih politična zgodovina navadno ni vključevala, nam tako ponuja zgovornejša pričevanja; na makroravni lahko deluje homogeno, vendar na mikroravni kaže nesoglasja, različne izkušnje, pogum, usode in znanja ljudi.

Širjenje raziskovalnega pristopa je v zgodovino-pisju odprlo nova metodološka vprašanja, povezana s pridobivanjem dokumentarnega gradiva. Navadno so pisni viri preskopi z uporabnimi informacijami, ki bi osvetlile politične, gospodarske in socialne probleme prebivalcev manjših vasi. Pomanjkanje ali celo odsotnost pisnih virov za 20. stoletje (tudi zaradi uničenja družinskih, cerkvenih in občinskih arhivov, ki je bilo posledica vojn) je privedlo do uporabe ustnih virov, ki se je v zgodovino-pisju razširila zlasti v sedemdesetih in osemdesetih letih 20. stoletja, še posebej na področju socialne zgodovine,²⁶ medtem ko je zbiranje ustnih pričevanj glavna metoda dela etnologov in antropologov. Čeprav spomini ne veljajo za popolnoma verodostojen zgodovinski vir, saj niso natančno podatkovno opredeljeni (netočen čas), obnavljanje spomina pa je podvrženo številnim kulturnim in mentalnim procesom, postajajo tudi ustni viri vse pomembnejši dokumenti za zgodovino-pisje, vendar nujno potrebujejo kritično analizo in primerjavo z drugimi pisnimi in materialnimi dokazi. Kot razlagata G. Contini in A. Martini, pripovedovalec poslušalca vedno posreduje svojo življenjsko zgodbo in v ozadju njegove pripovedi je vedno navzoče vprašanje »kdo sem?«. S tem pripovedovalec posreduje svoj pogled na svet, svojo individualno identiteto, vendar se pri tem poslužuje paradigem in interpretacij, ki so last socialne skupine, ki ji pripada. Tako se njegova individualna identiteta kaže kot križanje različnih kolektivnih identitet, s katerimi se pripovedovalec identificira.²⁷ Hkrati se aktiviranje spomina vedno zgodi v sedanjosti, ki je prepletena z drugimi vrednotami, potrebami in željami, kot je bilo v trenutku zapomnjenja. To pripovedovalca prisili v selekcijo, preoblikovanje preteklosti in njeno prilagajanje sodobnim zahtevam. Kot bomo spoznali v

nadaljevanju, so sogovorniki svoje zgodbe opisovali v primerjavi s časom pripovedovanja ter tako večinoma poudarjali skromno in težko življenje nekoč ter blagostanje, ki ga doživljajo v sedanjem času. Pri tem je pomemben tudi akt pozabljenja (zatiranje ali brisanje spomina), ki priznava, da obstajajo spomini, ki niso dobri in so zato neustrezni.²⁸ Čeprav imajo osebni, individualni spomini že v svojem temelju socialne nastavke, so to spomini posameznika, ki jih ta sprejema in dojema s svojega gledišča ter glede na pomen, ki ga pripisuje življenju.

Pod vplivom predstavljenih zgodovinskih spoznanj in umeščanja spominov med pomembne zgodovinske vire je nastal tudi pričujoči članek. Osredotoča se na življenje v vasi na Krasu, ki jo še dandanes zaznamujejo gospodarski, socialni in kulturni vplivi iz bližnjega Trsta in sosednjih, večinoma italijanskih urbanih središč.

Vas Gorjansko in življenje na Krasu pred 18. stoletjem

Vas Gorjansko leži na zahodni strani Komenske planote, tik ob glavnem središču Spodnjega Krasa – Komna.²⁹ Zaradi ugodne geografske lege ob lokalni cesti, ki Komen povezuje z bližnjimi kraji v Italiji (Nabrežino, Tržičem in Trstom) ter s Sežano, Novo Gorico in Ajdovščino v Sloveniji, je imela vseskozi pomembno strateško lego. Po ljudskem štetju leta 1910 je v vasi živelo 528 prebivalcev,³⁰ danes pa jih v njej živi 283.³¹

Prvi znani podatki o vasi segajo v srednji vek. Po raziskavah zgodovinarja Milka Kosa so v 12. in 13. stoletju na območju današnje vasi s svojimi posestmi upravljali lastniki samostana v Rožacu, ki so ga ustanovili oglejski patriarhi.³² Na podlagi zemljevida Devinskega gospostva iz 18. stoletja lahko sklepamo, da so posesti kasneje podedovali gospodje Devinski, ki so imeli v lasti župo Gorjansko.³³ Devinski gospodje so od leta 1290 imeli tudi patronat nad štivansko cerkvijo in pristaniščem, ki je vse do vzpona tržaške luke veljalo za najpomembnejše pristanišče v Severnem Jadranu. Zaradi tega so vseskozi prihajali v spor z bližnjim Trstom in Benetkami, kar jih je prisililo,

²⁸ Več o pomenu spomina pri interpretaciji zgodovine gl. Harrison, Introduction, str. 8.

²⁹ Komen – večje naselje na Komenskem oziroma Spodnjem Krasu – je bil večje upravno, gospodarsko, politično in kulturno središče že v 19. stoletju, ko so se v vasi razvile številne obrtne dejavnosti, gostinstvo, trgovine in upravne funkcije. Tu je bil sedež občine, sodnije, notarja, davčnega urada, policije in zapora. Vas Gorjansko je od Komna oddaljena kilometer in pol. Več o zgodovini Komna gl. Fakin Bajec, Komen – kraški Pariz.

³⁰ *Soča*, 25. 2. 1911, št. 20.

³¹ Statistični urad Slovenije, <https://www.stat.si/StatWeb/News/Index/7442> (dostop 8. 8. 2019).

³² Breclj, Nekaj, str. 19.

³³ Marušič, Na Krasu, str. 167.

²⁴ Prav tam.

²⁵ Verginella, Sprema beseda, *Ljudje v vojni*, str. 227.

²⁶ Verginella, Sprema beseda, *Nematerialna dediščina*, str. 9.

²⁷ Cit. po Verginella, prav tam, str. 10.

Razglednica Gorjanskega, poslana pred prvo svetovno vojno (hrani družina Volčič, Komen 50).

da so se leta 1366 podredili Habsburžanom.³⁴ Takrat so tudi posesti na območju današnjega Gorjanskega prišle pod oblast Habsburžanov. Zaradi beneških napadov in pritiskov se je tudi mesto Trst leta 1382 prostovoljno podredilo Habsburžanom, vendar je ohranilo upravno avtonomijo.

V Trstu se je pomorska trgovina, ki je vrh doseгла v 18. stoletju, začela razvijati, ko je mesto dobilo status svobodnega pristanišča (1719) in se razvilo »v velik emporij trgovine in prometa«.³⁵ Postopoma se je začelo povezovati s svojim zaledjem; na Krasu se je to kazalo v razvoju prevoznitva (furmanstva). Kras je bil že v 13. stoletju dobro opremljen s cestami, kar dokazujejo ostanki mitnic, ki so delovale na poteh proti morju.³⁶ Zaradi trgovanja s Trstom so Kraševci manj občutili posledice svetovne krize, ki je Evropo zajela v drugi polovici 14. in zlasti v 15. stoletju.³⁷

Z gospodarskim razvojem Trsta se na Krasu začne postopno razslojevanje vaških skupnosti in prva izseljevanja v avstrijsko mesto, saj so bili mali ljudje v Trstu (rokodelci, krčmarji, krošnjariji, dninarji) po izvoru Kraševci.³⁸ Do večjega vala naseljevanja v mesto je prišlo v 18. stoletju. Opuščanje kraških gruntov je povzročilo še razvoj prevoznitva, tovarništva in kupčevanja na kraških poteh.

Po raziskavah Johna Davisa industrializacija v Trstu ni enako vplivala na vse kraške vasi, temveč »v nekakšnem zaporednem krožnem valovanju, kakršno nastane, če vržemo kamen v ribnik. Na mestu, kjer je

padel v vodo, se le-ta razburka, iz jedra pa se širi na vse strani koncentrično valovanje, ki postaja vse šibkejša, čim bolj se oddaljuje od svojega izvora, dokler se navsezadnje povsem ne zgubi. Kar je povzročalo v Trstu visoke valove, je bilo v zaledju na gladini komaj zaznavno.«³⁹

Do kod na Krasu je segalo »valovanje« in kako močno se je kazalo v Gorjanskem, ki je od Trsta oddaljeno približno 40 km?

Razvoj prevoznitva in kamnoseštva ter spreminjanje vedenjskih vzorcev pred prvo svetovno vojno

Do 19. stoletja je bilo v večini kraških vasi kmetijstvo poglavitna gospodarska panoga. Razviti so bili poljedelstvo, vinogradništvo in živinoreja, do 19. stoletja pa tudi ovčarstvo in svilgojstvo, o katerih pa v današnjem času pričajo le določeni naravni in kulturni pomniki. To so murve, ki so dajale hrano sviloprejkam, od ovčarstva pa ledinska imena ter kovane mreže pri vходу v cerkveno obzidje (tudi pred cerkvijo sv. Andreja v Gorjanskem), ki so drobni preprečevali prihod na posvečeno zemljo. Zaton ovčarstva je na Krasu pogojevalo pogozdovanje s črnim borom,⁴⁰ »češ, da drobnica gloda in obira

³⁴ Breclj, Nekaj, str. 24.

³⁵ Kos, Kmet na Krasu, str. 226.

³⁶ Marušič, Na Krasu, str. 168.

³⁷ Prav tam.

³⁸ Kos, Kmet na Krasu, str. 235.

³⁹ Davis, *Vzpon z dna*, str. 59, 60.

⁴⁰ Skozi stoletja se je kraška pokrajina zaradi čedalje bolj intenzivne kmetijske dejavnosti, zlasti pretirane paše in kultiviranja, spremenila v golo kamnito puščavo. Za problem se je zanimal inženir gozdarstva Josef Ressel, ki je že leta 1822 preučeval možnosti pogozdovanja Krasa s črnim borom. Po njegovi zamisli so 20 let pozneje na nekaterih predelih kraške planote nasadili prve borove nasade. Na Komenskem Krasu

novo nasajene borovce«. ⁴¹ Propadla je tudi tržaška volnarska industrija, in sicer zaradi bombažnih tovarn v Goriškega. Proti koncu 19. stoletja je začela evropska volnarska industrija večino potrebnih surovin kupovati v Avstraliji in Argentini, kar je povzročilo upad povpraševanja po evropski volni, ⁴² »grobe volne kraških ovac pa ni kupoval nihče več«. ⁴³ S tem se že pokaže negativen vpliv industrijskega razvoja v Evropi, zaradi katerega so gorjanski kmetje izgubili pomembno kmetijsko dejavnost. Po drugi strani pa je industrializacija v Trstu in posledično demografska rast prebivalstva ⁴⁴ omogočala razvoj novih gospodarskih dejavnosti, ki so bile donosnejše od ovčarstva in svilogojstva.

Do prvih gospodarskih stikov Kraševcev s Trstom je prišlo s pojavom prevoznitva (furbanstva), saj so v večje kraje na Tržaškem vozili tovor iz oddaljenih slovenskih krajev. Po ustnem izročilu so bili gorjanski kmetje bolj navezani na Trst kot na Gorico, ki je bila takrat središče Goriško-Gradiške dežele in h kateri so upravno pripadali. ⁴⁵ Trst je bil »vse tisti krat. Bolj je bil kot Gorica, čeprav smo spadali pod Gorico«, ⁴⁶ je poudarilo več sogovornikov. »Moj nono je vozil mlince, to so ble deske za kište [zaboje] za sadje. V Ajdovščini so naložili, tam so to žagali, nato so vozili do Ribemberka, to bi bil današnji Branik, kjer so vzeli može – frajterje, da so pomagali zapreč do vrha Krasa. So mogli pomagat, ker je bil velik navkreber [vzpon iz Vipavske doline na Kraško planoto]. Zaslužili so za vsako furo [pot] 7 kron in 1 krono so dajali Ribemberčanu. /.../ So šli okoli polnoči od doma v Ajdovščino in okoli osmih, devetih zvečer prišli v Gorjansko, spregli, nabranili živino in potem proti jutru spet napregli in šli v Trst. Iz Trsta, če so le mogli, so kaj pripeljali v Gorjansko ali v Komen. Samo da so dobili še kakšen soud [denar], da niso šli prazni nazaj. To je vozilo dosti njih.

se je pogodovanje s črnim borom začelo okoli leta 1859 (Buda et al., *Komen skozi čas*).

⁴¹ Križnar, Etnografska podoba Krasa, str. 223.

⁴² Več o zgodovini svilogojstva na Goriškem gl. Ipavec, *Murve in kavalirji*.

⁴³ Davis, *Vzpon z dna*, str. 65.

⁴⁴ Hiter vzpon mesta nazorno kažejo demografski podatki rasti prebivalstva, »saj naj bi se med letoma 1700 in 1800 povečalo kar za 4,5-krat« (Finzi in Panjek, Trieste perchè, str. 17); od začetnih 5.000 naj bi poskočilo na skoraj 30.000 prebivalcev. Demografsko rast je ves čas pogojeval priliv trgovcev, podjetnikov in delavcev iz manj in bolj oddaljenih zalednih krajev; glavnina priseljenkega toka pa je izvirala iz naravnega mestnega zaledja. Največ ljudi se je priselilo z Goriškega, Kranjske in Istre. Veliko priseljencev je prispevala tudi Furlanija, v drugi polovici 19. stoletja pa se je povečal priseljenjski delež iz bolj oddaljenih avstrijskih dežel. Ob zadnjem avstrijskem popisu leta 1910 so našteali 229.417 prebivalcev; od tega se je kar 56.928 oseb izreklo za Slovence, kar pomeni, da je bil Trst največje slovensko mesto (Kalc et al., *Poti in usode*, str. 15).

⁴⁵ Od 18. stoletja je bil Kras razdeljen med dežele Goriško-Gradiško, Trst in Kranjsko. Upravljala jih je vlada (gubernij) v Trstu, ustanovljena leta 1776. Okoli leta 1850 je v Gorjanskem že delovala občina, imenovana županija (Vidrih Lavrenčič in Nusdorfer Vuksanovič, *Občine na Goriškem*, str. 5).

⁴⁶ Darinka Štrekelj (1921), Gorjansko.

To so vozili dvakrat v tednu, ma praktično so vozili cel teden. To so trpeli ljudje in žvali. ⁴⁷

Pomemben zaslužek jim je prinašala tudi gradnja Južne železnice, ki je leta 1857 povezala Dunaj s Trstom. Za gradnjo proge so okoliški kmetje z volovsko vprego vozili gramoz: »Moja nona, mama od tatija, so imeli doma vole; sedem glav živine, ma vedno dva vola za orat. Je hodila, ko so delali železnico, vsako jutro vozit kamne. Je bla korajžna ženska, je naložila v žbrinco [koš za listje] seno, nafutrala [nahranila] žval in skupaj s še štirmi moški šla vozit kamne. Ona ni nakladala, ona je le vozila. Nono je bil bolan, zato je ona vozila. Umrla je, ko je imela 87 let«, ⁴⁸ je težko življenje starih staršev opisala informatorka iz sosednje vasi Brestovica pri Komnu. Pri tem Marta Verginella poudarja, da so »kmetje, ki so tovorili gradbeni material, vodo, dajali vprežno živino za prevoz težkih tovorov ali pa so se zaposlili kot mezdni delavci, z uveljavitvijo železniškega prometa izgubili pomemben vir zaslužka. V krajih, ki jih je železnica obšla, so propadle gostilne. Delavci iz Furlanije, Kranjske, Štajerske in iz drugih oddaljenih dežel monarhije, ki so se v času gradnje nastanili v kraških vaseh, so ob svojem odhodu zapustili neprijetno dediščino – nezakonske otroke. Privilegiranje nemško govorečih pri zaposlovanju železničarjev pa je omejilo število domačinov, zaposlenih na železnici.« ⁴⁹ Peter Vodopivec dodaja, da je bila tudi za kranjske, štajerske in koroške gospodarstvenike gradnja Južne železnice »enosmerni preprih, saj je bistveno bolj odpirala vrata cennemu tujemu – kmetijskemu in industrijskemu – blagu na deželna tržišča kot pospeševala tamkajšnjo proizvodnjo in izvoz«. ⁵⁰ Trajnejši vzpon tržaške trgovine in prometa se je začel šele z gradnjo železniške povezave v letih 1900 in 1906 proti severu in Nemčiji ter bohinjske železniške proge, ki je skozi Karavanke povezovala Beljak, Celovec, Gorico in Trst. Trst je s tem dobil povezavo s severnonemškimi pristanišči. ⁵¹

Nekaterim je razvoj Trsta in bližnjega Tržiča omogočil prodajo drv. »Drva je vozu moj rajnik [pokojni] oče. Ma smo bolj vozili v Tržič. V Trstu je blo taku, da si pripeljal drva na plac [trg], kamor so prišli ljudje, odkupli, zvagali in potem si mogu peljot po mestu, lahko tudi eno uro z volom, ⁵² preden smo prišli do hiše od kupca. In ko si pršu, si mogu nest drva v četrto, peto nadstropje. Medtem ko tisti, ki so vozili v Tržič, dolj je bla ladjedelnica in tu so prišli delavci iz nizke Italije. Država, ki jim je šla šaldu na roku, je naredila tiste majhne hiške. In če se je peljalo drva v Tržič, ni bilo treba nost gor v nadstropja. Po vojni [drugi svetovni

⁴⁷ Alojz Buda (1932), Gorjansko.

⁴⁸ Ema Peric (1920), Brestovica pri Komnu.

⁴⁹ Verginella, Prihod vlaka v Trst, str. 62.

⁵⁰ Vodopivec, Karl Ludwig von Bruck, str. 50.

⁵¹ Prav tam.

⁵² Na Krasu so le najbogatejše kmetije za prevoznitvo uporabljale konje, večina kmetij je imela vole in krave sivojave švicarske pasme, ki je bila bolj prilagojena za kamnita kraška tla.

Razglednica Gorjanskega iz časa pred prvo svetovno vojno (hrani družina Volčič, Komen 50).

vojni] sem jaz pelju s prjatlem iz Komna. On je jemu deset in jaz stirinajst let. Sva peljala deset kvintalov drv in smo jih razložili pred hišo in smo šli. Moj oče je večina vozil dol, v Tržič.»⁵³

Razvoj prevoznitva je od občinskih oblasti zahteval izboljšanje cestne infrastrukture, ki je bila, sodeč po članku v časopisu *Soča*, na Komenskem Krasu v izredno slabem stanju. »Spodnji Kras se mora šteti med one pokrajine naše dežele, ki so glede komunikacij, še jako na slabem. O železniški zvezi ni govora. Manjka tudi skladovnih cest, ki bi vezale spodnji Kras z gorenjim in s Furlanijo in posebno z industrijskim mestom Tržičem. Obstoječe občinske poti so skoro klanci, ki bi jih bilo treba radikalno popraviti, da bi bili primerni za promet z vozovi. Take poti so npr. pot iz Gorjanskega skozi Klanec in Brestovico do Jamelj; pot, ki vodi iz Brestovice skozi Cerovlje v Mavhnje; pot, ki vodi iz Sel v Jamlje, oziroma iz Sel v Vojsčico in v Kostanjevico. Potreba po pomoči je torej neoporečna, toda tej potrebi nasproti stoje sila siromašni kraški prebivalci in torej ni pričakovati, da bi prenašali težka bremena, posebno ker so jim ujme zadnjih let uničile skoro vse pridelke, tako da ubogo prebivalstvo skoro ne more preživljati.«⁵⁴ V nadaljevanju je avtor članka sicer priznal, da so oblasti

prispevale določene podpore, vendar jih je bilo premalo. Zato je poudaril, da je treba nujno popraviti ceste proti Trstu in predvsem Tržiču, ki je postopoma postajal drugi Trst. Prispevek je zaključil z mislijo: »Z zgradbo teh cest bi Kraševci mnogo zaslužili, po dovršenih cestah bi mogli prevažati svoje pridelke na trge, kjer bi si potem kupovali živež. Že danes ima spodnji Kras mnogo kupčijskih zvez z industrijskim mestom tržiškim, a tja more večina spodnjih Kraševcev dospeti le po slabih občinskih potih oziroma klancih.«⁵⁵ Občinske oblasti so si prizadevale doseči tudi vzpostavitev železniške povezave med čezalpsko železnico in Furlansko nižino, ki bi potekala po kraški planoti oziroma med Štanjelom in Tržičem, kar pa se ni zgodilo. Najbližja železniška postaja za krajane Gorjanskega je bila v Nabrežini.

Poleg furmanstva in prevažanja kamna se je na Krasu ponovno pokazala možnost izkoriščanja kamna, ki so ga pridobivali v številnih kamnolomih – javah.⁵⁶ Veliko moških iz Gorjanskega je delalo v

⁵³ Alojz Buda (1932), Gorjansko.

⁵⁴ *Soča*, 13. 8. 1912, št. 92, »Za izboljšanje prometnih zvez na spodnjem Krasu«.

⁵⁵ Prav tam.

⁵⁶ Izsekavanje kamna v kamnolomih ima na Krasu dolgo tradicijo, vse od časa rimske oblasti, ko so s kraškim kamnom zgradili Oglej, Raveno, Rim in celo takratno Emono. Obrt je v srednjem veku zamrla, ponovno pa se je pojavila v 18. in zlasti 19. stoletju. Po Davisovih ugotovitvah so bili v 18. stoletju lastniki kamnolomov Slovenci, v 19. stoletju pa so kamnoseška podjetja prevzeli Nemci in Avstrijci (Davis, *Vzpon z dna*, str. 66, 67; Karnel, *Kamnolomstvo*).

Materialne posledice prve svetovne vojne v Gorjanskem (hrani družina Volčič, Komen 50).

kamnolomu Cava Romana v Nabrežini, kasneje pa so se odprli tudi manjši kamnolomi v okolici vasi. V Gorjanskem sta bili dve javi, kjer so pridobivali rdeč kamen (v *Ivanjskih njivah* in na *Merscah*). Čeprav je šlo pri kamnosestvu in delu v kamnolomih za težko fizično delo, ki je od kamnarja in kamnoseka zahtevalo veliko napora in celodnevno odsotnost, je Kraševcem prinašalo pomemben zaslužek. »Moj nono je delal v Cavi Romani v Nabrežini. Bil je štancar in je veliko zaslužil, tako, da je lahko sezidal tole hišo. Bil je ves dan zdoma, ob temi je šel in ob temi je prišel domov. Mi nismo bli lačni. Kdor je delal in imel plačo je shajal boljše, kmetje so shajali slabše.«⁵⁷ Pripoved pokaže razlike v načinu življenja med krajani, zaposlenimi v industriji, in tistimi, ki jim je glavni dohodek prinašalo kmetovanje. K obubožanosti kmeta so poleg slabih letin prispevali še slabi naravni pogoji za razvoj kmetijstva, zlasti nerodovitnost tal, burja in pomanjkanje pitne vode. »Bla je mežerja [revščina]. Moja mama je večkrat pravila, da jo je mogol strašno bolt trebuh, da ji je mati ocvrla eno ječje. Mogla se je nekako zlagat, da ga je nekako dobila, danes pa jih pojejo dšat. Je velika razlika, se ne da niti primerjat.«⁵⁸

Delo v bližnjem Trstu je omogočalo lažje preživetje kmetijam z malo zemlje in večjim številom

družinskih članov. Kot pojasnjuje Davis, »skoraj povsod nastopi v procesu industrializacije najprej doba, v kateri je podeželsko prebivalstvo razpeto med dvema svetovoma. Na eni strani je tisti, ki so ga od nekdanj poznali, svet polj in gozdov. Na drugi, nekaj kilometrov proč, tovarne in gradišča rastočega mesta, kjer je bilo mogoče dobiti skromno službo, vendarle donosnejšo od starega kmetijstva.«⁵⁹ V zgodnji industrijski fazi so si kmetje iz Gorjanskega ustvarili življenje na stiku med tema svetovoma. Nekateri so ostali na zemlji in si poiskali dodaten zaslužek z občasnim delom (na primer oranjem, prevozništvom itd.). Drugi, manj premožni, so sicer živeli na vasi, delali pa v mestu (v luki, ladjedelnici, kamnolomih), kjer so živeli ves teden ali pa dnevno odhajali v domači kraj. Z izboljšanjem življenjskega standarda tržaških meščanov konec 19. in v začetku 20. stoletja so se v mesto naselila tudi kmečka dekleta in tam opravljala najrazličnejša hišna opravila, kot so čiščenje stanovanjskih prostorov, strežba v gostilnah, varovanje otrok idr.⁶⁰ Številne kmečke žene so v Trst, pa tudi v večje bližnje kraje, kot sta bila Nabrežina in Križ/Santa Croce, nosile poljske pridelke. Iz Gorjanskega

⁵⁹ Davis, *Vzpon z dna*, str. 103.

⁶⁰ Zgodovino hišnih pomočnic v mreži narodnostnih in socialnih odnosov je raziskovala Petra Testen. Čeprav se njeno delo bolj osredotoča na goriški prostor v 19. in 20. stoletju, lahko določenim zgodovinskim spoznanjem sledimo tudi na Tržaškem. Več gl. Testen, *Hišne pomočnice*.

⁵⁷ Vanda Grgič (1926), Gorjansko.

⁵⁸ Alojz Buda (1932), Gorjansko.

Gorjansko med prvo svetovno vojno (hrani družina Volčič, Komen 50).

so nosile predvsem mleko, jajca, maslo, piščance in sadje. »Moja nona je nosila mleko v Trst. Veliko žensk je nosilo mleko v Trst. Nekatero so nosile na Brje [sosednja vas od Gorjanskega], od koder so potem Brke nesle v Trst. Vstale so ob eni uri ponoči, nesle plenir [pletan koš] na glavi in tam na vrhu, na križišču za Šempolaj, so počivale. /.../ Bile so tudi noseče in na poti so rodile, še teta od mojga oču je rodila. Je blo zelo kruto. To je blo najbolj težko za ženske, zato se je moja mama uprla, da ona ne bo nosila tako breme. Sestra od moje matere, ki je bila poročena v Tubljah, je velikokrat pravla, da enkrat, ku je nesla mleko in je ložla dol jerbas [narečno ime za pleten koš], si ga nato ni mogla več dat gor. Ko je šel mimo delavec, ga je prosila, če bi ji lahko ložu gor jerbas. Potem ji je dal, jo čudno pogledal in rekel: 'Kaj ste pr pameti al ste zmešana', tolko je nesla. Ni nesla le svoje mleko, temveč je tudi drugo odkupla, zidali so hišo in da je prinesla kakšen soud domov. Nosile so do 40 litrov mleka.«⁶¹

Pri opisani zgodbi je za razumevanje spreminjanja spolnih vlog in notranjih družinskih struktur na prehodu iz 19. v 20. stoletje ključen podatek o uporabi ženske proti težkemu delu in o pridobivanju ženskih pravic. Sogovornik je v nadaljevanju poudaril, da je njegov oče kupil »posnemalnik« (stroj za delanje masla), tako da je njegova mama le enkrat na teden nosila maslo in jajca, kar je bilo veliko lažje. Ženske so s prodajanjem in z lastnim zaslužkom postajale samo-

stojnejše in podjetnejše, kar je pripeljalo do razkroja tradicionalnih kmečkih odnosov in postopnega pridobivanja ženskih pravic. Poleg tega se je s celodnevno ali tedensko odsotnostjo gospodarja spreminjala vloga žene, saj je ta prevzela moževa kmečka opravila. Družinski odnosi so se vedno bolj demokratizirali. Tako je žena imela glavno besedo pri vzgoji otrok in vodenju družinskega gospodarstva. »Moja nona je mogla bit dobra gospodinja, da je znala varčevat. Je mogla znat varčevat. Je bla nepismena, ma je hitro zračunala, kolko je zaslužla na mesec od mleka.«⁶² Spričo opisanih socialnih razmer ni presenetljiva ugotovitev etnologinje Fanči Šarf, ki je pri predstavitvi notranje opreme kraškega doma in načina življenja na Krasu zapisala, da je bilo zlasti za Kraševke značilno, da so poleg vodenja gospodinjstva in vzgoje otrok nezavedno odločale o strateških potezah družine (nakup zemlje, zidava hiše itd.).⁶³ To so poudarili tudi ostali sogovorniki.

Pri prvih stikih podeželskega človeka z mestno kulturo je Marta Verginella opozorila, da naj bi bila v 19. stoletju revščina kmečkega prebivalstva nasledek nedelavnosti in ne le posledica naravnih neugod, nerodovitnih tal in tržnih zakonitosti. Takratne oblasti, ki so bile obsedene s fiziokratskim nadzorom, so nasprotovale celo državni podpori, ker ne prispeva h

⁶¹ Alojz Buda (1932), Gorjansko.

⁶² Vanda Grgič (1926), Gorjansko.

⁶³ Šarf, Notranja oprema.

Vojaško pokopališče iz prve svetovne vojne v Gorjanskem (foto: Vojko Franetič, 2004).

gmotnemu in družbenemu dvigu kmečkega stanu, temveč, prav nasprotno, le podpira kmetovo nedisciplino in lenobo, zato ga je bilo treba navaditi večje delavnosti. Vendar oblasti niso upoštevale miselnosti takratne tradicionalne agrarne družbe, ki je živila avtarkično in si prizadevala le za najnujnejše preživetje.⁶⁴ V začetnih desetletjih 20. stoletja pa se je miselnost kraškega kmeta že spremenila, saj se je bil prisiljen (glede na socialne in demografske razmere na vasi ter v so-odnosu z urbanim načinom življenja) prilagoditi meščanskim vrednotam. Mesto mu žal ni nudilo tiste zaščite, ki je je bil vajen v tradicionalni vaški srenji, temveč je postal oblikovalec svojega življenja, ki je bilo pogosto odvisno tudi od njegove iznajdljivosti. Zanimiva je zgodba sogovornika, ki se je takole spomnil na pripoved svojega očeta: »*Ko je tata dobil prvo plačo, je želel kupit mami darilo, da bi se pokazal, kaku je bil delaven. Tam je bla ena ženska, ki je prodajala štofu [blago za obleke]. In je kupu. Ko je pršel k sestri, ki je živela v Trstu, in ji pokazal, kaj je kupu, se je začela smejat, saj so ga nategnli [ogoljufali]. Blago se je trgalo. Je blo slabe kvalitete. Naslednji teden je on to blago prodal drugi ženski.*«⁶⁵ Prilagajanje novim meščanskim vedenjskim vzorcem, ki so se bistveno razlikovali od podeželskih, je bilo težko. Na vasi so bile goljufija, laž in kraja negativno označene, tudi zaradi prevladujočih krščanskih vrednot. Poleg tega

bi bila žrtev kraje ali goljufije istega stanu, torej se je tudi sama komaj preživljala.

Krajani se spominjajo, da je bilo življenje v času Avstro-ogrske monarhije, ki je v duhu liberalizma svojim narodom dovoljevala dokaj samostojen gospodarski in kulturni razvoj, bistveno boljše kot v naslednjih letih. Kot so večkrat poudarili, njihovi stari starši niso živeli v izobilju, vendar lažje kot pozneje pod Italijo. Gospodarska konjunktura, ki je z vzponi in padci Kras zajela v drugi polovici 19. stoletja, in to tudi zaradi industrijskega razvoja Trsta, se kaže v obnavljanju kraških domov, saj so kmetje prisluženi denar namenjali popravilu in dograjevanju stanovanjskih in gospodarskih objektov. Na izboljšanje razmer nas še danes opominjajo letnice na vaških vodnjakih in vhodnih vratih kraških domačij.⁶⁶ Po mnenju Kraševcev se zaradi gospodarskega razvoja bližnjega Trsta na Krasu niso oblikovala večja urbana industrijska naselja, kvečjemu so se v nekoliko večjih krajih (Komnu, Dutovljah, Sežani, Senožečah) razvile obrtne dejavnosti (lesarske delavnice, kovaštvo,

⁶⁴ Verginella, *Necesse est*, str. 198.

⁶⁵ Albert Fakin (1952), Komen.

⁶⁶ Številne letnice na obokih vaških vodnjakov in arhitraevih vhodov, ki segajo v drugo polovico 19. stoletja, opominjajo na ugodne gospodarske razmere na podeželju, ko se je z rastjo trgovine med mestom in kraškim podeželjem tudi v okolici pričelo bolje živeti. Bivališča so se povečala, opuščena je bila kamnita kritina s skrlami, ki so jih nadomestili opečnati korci, uveljavljali so se portali z mogočnimi lesenimi vhodnimi vrati, t. i. *kalune* (oboki) in *portuni* (lesena vrata) (Sedej, *Kmečka arhitektura na Krasu*).

Na Krasu je bila koruza pomembna poljščina. Sušili in shranjevali so jo na »ganku« [balkonu]. Na fotografiji so družinski člani »Zložne« domačije iz Gorjanskega, fotografirani v času med prvo in drugo svetovno vojno (hrani družina Čotar, Gorjansko 18b).

čevljarstvo, trgovine, gostilne ipd.).

Novi poklici, tehnološki razvoj in vedenjski vzorci po prvi svetovni vojni

Pomemben prelom je prinesla prva svetovna vojna, katere grozote so doživeli tudi prebivalci kraških vasi. Vojna je najbolj prizadela vasi tik ob soški fronti,⁶⁷ ostali kraji pa so bili v zaledju. V strahu, da se bodo boji pomaknili v notranjost Krasa, so nekatere kraje izselili. Gorjanci so vojno preživeli v begunstvu na Štajerskem, v vasi pa so imeli avstro-ogrski vojaki vojaške postojanke, bolnišnico (v rojstni hiši pomembne družine Štrekelj, kjer se je rodil publicist, slavist, jezikoslovec in zbiratelj ljudskega blaga Karel Štrekelj (1859–1912)) in pokopališče.⁶⁸ Po povratku domov je kraje čakalo razdejanje.

⁶⁷ Na Krasu so boji potekali ob Doberdobskem jezeru in v okolici griča Grmada, ki je veljal za steber avstrijske obrambe Trsta pred italijansko vojsko.

⁶⁸ Avstro-ogrsko vojaško pokopališče iz prve svetovne vojne je še danes tik ob vaškem pokopališču v Gorjanskem ob regionalni cesti, ki vodi proti Klancu in Brestovici. Je največje pokopališče avstro-ogrsko vojske na območju soške fronte, saj so po vojni več manjših pokopališč ukinili (na primer v Volčjem Gradu, Ivanjem Gradu), trupla vojakov pa prenesli v Gorjansko. Tu je pokopanih več kot 10.000 vojakov različnih narodnosti. Pokopališče je še danes ohranilo avtentično zasnovo, ki je prilagojena značilni izoblikovanosti kraške krajine.

Po vojni so se gospodarske razmere bistveno spremenile, saj so primorski kraji skupaj s Trstom postali del Julijske krajine, ki je bila po letu 1920 priključena Kraljevini Italiji. Z uničenjem tržaškega kapitala, odvzemanjem mestnih privilegijev, ki mu jih je dajala avstrijska vlada, in izgubo pomena pristanišča je mesto zašlo v hudo gospodarsko krizo. Njene posledice so se kazale tudi v podeželskem zaledju. K zaostrovanju razmer sta prispevali še svetovna gospodarska kriza konec dvajsetih in v začetku tridesetih let 20. stoletja ter raznarodovalna politika fašistične oblasti, ki je na Krasu že v dvajsetih letih načela vse oblike gospodarskega in političnega življenja, v tridesetih letih pa z ukinitvijo slovenskih društev in zadrug odzvela še zadnjo možnost za izboljšanje gospodarskega položaja.⁶⁹ Slovence je v mestu odrinila od boljših služb, veliko delavcev je izgubilo službo, zmanjšal pa se je tudi dotok nove delovne sile.⁷⁰ V mestih (Trstu, Tržiču, Gorici) so pomembnejše družbene položaje prevzeli Italijani, medtem ko je bil delavski razred narodnostno mešan. Po pripovedovanju sogovornika, ki je bil v Trstu vajenec za poklic peka, tu »ni bilo toliko Nemcev. Bili so več Italijani. Pekarne so imeli večina Slovenci, Istriani so imeli bñjage [trgovine], Vipavci pa oštarije [gostilne].«⁷¹ Zaradi uveljavljanja slovenskega srednjega meščanskega razreda, ki je vedno bolj ogrožal hegemonijo italijanske buržoazije, so se v času italijanske okupacije številni pripadniki slovenskega srednjega sloja asimilirali. Drugi, tako slovenski proletariat kot meščani, pa so še vedno ohranjali stike s sorodniki v slovenskem podeželskem zaledju in tu poleg italijanskih meščanov preživljali poletne počitnice.

Tako je bilo življenje na Krasu zopet odvisno le od kmetijstva, ki pa je bilo že v preteklosti revno in razdrobljeno. Kmetijsko gospodarstvo so prizadeli tudi vojna škoda, vojna posojila, devalvacija lire in menjava avstrijskih kron. Tem elementom so se pridružili še povišani davki in nov davčni sistem.⁷²

Krajani Gorjanskega so se novonastalih političnih in gospodarskih razmer v italijanski državi spominjali kot obdobja izredne revščine, pomanjkanja, trdega življenja in nenehnega boja za iskanje novih služb, saj so bile te neredne,časne in slabo plačane. Številni so se po vojni zaposlili kot zidarji in njihovi pomočniki pri obnavljanju prizadetih vasi, vendar so

⁶⁹ K izboljšanju kmetijskih razmer so veliko pripomogle razne gospodarske institucije, kot na primer kmetijsko-obrtno zadruge, ki so z lastnimi sredstvi pomagale pri izboljšanju kmetijske tehnike. V Trstu je imela kmetijsko-obrtna zadruga, ki so jo sestavljale posojilnice, banke, denarne zadruge in delniške družbe, velike zasluge pri vzpostavljanju slovenske trgovske šole. S prehodom pod Italijo se je položaj zelo zaostрил. Poslovanje je potekalo v težkih razmerah ter se zaključilo z uradnim dekretom o ukinitvi zadruge in njeni priključitvi k italijanski banki. Natančne podatke glej: Pahor, Trgovsko-obrtna zadruga, str. 77–92.

⁷⁰ Zgodovina Slovencev, str. 704–707.

⁷¹ Jožef Grgič (1923), Gorjansko.

⁷² Zgodovina Slovencev, str. 704–707.

Pogled na cerkev sv. Andreja in nov vinograd. Razglednica je bila poslana v času med svetovnimi vojnama (hrani družina Volčič, Komen 50).

se po pisanju časopisa *Edinost* obnovitvena dela, ki so sicer posameznikom omogočala dober zaslužek, hitro zaključila, drugih stalnih zaslužkov pa ni bilo. Avtor prispevka še pojasnjuje: »Po vrh vsega so na dnevni red prišle razne dajatve, največ v obliki davkov. Kmetje se zadolžujejo, da si morejo nakupiti najpotrebnejšo obleko in hrano. Obrtniki morajo prepogostokrat oddajati svoje predmete na upanje, da si ohranijo svojo klientelo. Saj ljudje bi radi kaj zaslužili, a ni prilike, kajti ona podjetja v Tržiču, v Nabrežini in v Trstu ne morejo vzeti v poštev vseh količinov svojega zaledja, t. j. v glavnem Krasa, kot je bil to slučaj pred vojno.«⁷³ V Gorjanskem je bil boj za preživetje toliko bolj neizprosni, saj samo delo na kmetiji ni prinašalo zadostne količine hrane. Zato je bila navezanost na industrijske kraje še vedno zelo prisotna. »Gorjansko je bla delavska vas, kot Koblje-glava in Renče. Tukaj so bli delavci, saj je vse ubogo, je slaba zemlja, tretjega klasa, nimamo nič, vse se posuši. Moj stric iz Svetega, je vedno pravu, ku sem pršla na obisk: 'Ma v Gorjanskem vedno strižete listke!'. Sprva nisem zastupla [razumela], kaj tu pomeni, ma kasneje sem spoznala, da je hotu reč, da smo bli zmeraj na cesti in gledli na kurjero [avtobus]. /.../ Tukaj je blo dosti štancerjev in zidarjev, je blo blizu Nabrežine. Zidarji so tudi delali pri obnovi vasi, ki so ble porušene v vojski.«⁷⁴

⁷³ *Edinost*, 1. 9. 1925, št. 205, str. 2.

⁷⁴ Zora Čotar (1930), Gorjansko.

Začasno ali priložnostno zaposlitev so iskali skoraj vsi krajanji, za bogatejše kmete (po pripovedovanju naj bi bile v vasi le štiri večje kmetije) pa je bilo iskanje dodatne službe družbeno nesprejemljivo početje. »Tata je delal na kmetiji. Če bi moj oče, mi smo takrat ravnali 6, 7 glav živine, če bi šel pod Italijo delat, iskat delo, bi ga sosede, ki niso imeli niti za eno kozo preravnat [vzrediti], zašpotavali [zmerjali], ker se je težko dobilo delo. Bi mu rekli, bogataš je šel delat. Nismo bli lačni, ma nismo bli siti kot danes. /.../ Ker ljudje niso imeli nič, morda eno kozu.«⁷⁵ Bila je strešna revščina. Če bi taki kot moj oče iskali delo, bi bla ena velika sramota, za tistega, ki se ni mogu niti enkrat na dan do sitega najesti.«⁷⁶

Še vedno pa so ženske v krajih na Tržaškem prodajale kmetijske presežke, največ mleko, ki so ga takrat vozili s konji. Gospodarji ali njihovi otroci, ki so imeli konje, so najprej od drugih krajanov zbrali mleko in ga nato skupno vozili v Trst. Ko pa so v Nabrežini odprli bolnišnico za pljučne bolezni (sanatorij), so ga večinoma vozili v to manjše tržaško naselje. S tem se je za številne žene bistveno izboljšala možnost za zaslužek, saj so prodajo mleka nadomestile z občasnim delom pri bogatejših kmetih. Tu so navadno

⁷⁵ Kot zanimivost naj navedemo, da je bila koza tisti čas simbol revščine in lakote. Kozo so namreč imele le revne kmetije. Še danes marsikateri starejši Kraševci noče vzrejati koz, saj naj bi to pomenilo pogubo in slabo življenje.

⁷⁶ Alojz Buda (1932), Gorjansko.

delale za nadomestno kmečko opravilo, velikokrat pa tudi za denar. Prevažanje mleka s konji kaže, da so se kljub slabemu gmotnemu položaju izboljšala prevozna sredstva oziroma so si vaščani priskočili na pomoč. »S kolesi so hodili, kasneje pa smo mi imeli dva konja in kobilo in žrebce in smo imeli briško in kalež, je bil bolj gosposki.«⁷⁷

Iz Komna je mimo Gorjanskega v Trst vozil avtobus, vendar ga domačini niso uporabljali. »Ko sem bla majhna, sem šla z mamo najprej do Kontovela do Barkovelj in potem tu na tramvaj do centra. Tu sem prespala, dva dan in potem me je prišla mama iskat. Kurjera [avtobus] je šla iz Komna, ma ni blo tolko soudov. Šla sem k žlahti.«⁷⁸ Avtobus je bil namenjen bolj tržaški gosposdi. Nekateri meščani pa so na podeželje prihajali z avtomobili, kar je v vasi povzročilo pravo evforijo. »Ko je prvič prišel avto v vas, so vsi otroci tekli za njim in klicali 'otto, otto'.«⁷⁹ Avtomobile so si kasneje kupili tudi premožnejši krajan iz Komna, predvsem tisti, ki so bili v Trstu ali Komnu gospodarsko uspešni in so postali lastniki večjih gospodarskih obratov (zlasti gostiln in trgovin).

Postopna uvedba strojev v delovni proces je izločala ročno delo, kar je še dodatno zmanjševalo možnost zaposlitve. »V Nabrežini je poli pešal kamnolom. Italijani so naredili neke jave v drugem kraju, kjer so imeli več sort kamna. /.../ Potem se niso več učili mladi fantje, so delali samo starejši. Potem so začele bit mašine, ki so pucale [čistile] kamnje. Včasih je blo vse ročno, pucali so špntači.«⁸⁰ Vaščani so se sezonsko zaposlili kot cestarji, ki so pomagali pri popraviljanju gramoznih cest. »Bili so pelirji [cestarji]. Ni blo asfalta, vse makadam, ko je prišlo neurje je bilo potrebno popraviti. Enkrat v letu so najemali delavce, bolj na spomlad, in so tolkli grižo [drobno kamnje], jo navozili. Skozi Gorjansko je peljala sloveča cesta. Je šel tudi Franc Jožef po njej. Ceste smo čistili tudi na udarniško. Vsak je mogel iti iz hiše. Tolkli smo kamnje, da je postalo manjše.«⁸¹

Urejenost cest je pogojeval razvoj turizma na kmetijah, saj so na kraško podeželje množično zahajali meščani iz Trsta, Benetk, Gorice in Tržiča.⁸² V Gorjanskem se sicer turizem ni tako močno razvil kot v Komnu, vendar so tudi tu nekatere družine oddajale sobe, večinoma pa so od turizma živele vaške gostilne. V vasi sta najbolj sloveli gostilni pri Štrekljevih in pri Slovencu, kamor so zahajali tudi delavci, ki so se vračali iz službe. »Delavci niso imeli rednega dohodka, plače niso dobili tudi po tri tedne. Če niso dobili plače so se ustavili pri Slovencu in pili od žalosti, ko je bla plača, so pili od veselja. Kolko krat je šla

nona iskat nonota, če ne bi vse ostalo tam. Tudi oštirji [gostilničarji] so sleparli.«⁸³

Z namenom izboljšanja in olajšanja življenja svojim otrokom so si starši v duhu modernizacije in novih sodobnih pogledov prizadevali za njihovo izobrazbo, sploh sinov. »Že taku je blo, da je prvi sin podedoval. Navadno je blo, da so mogli sinovi napraviti maštir [poklic], se šolat za poklic. Za punce ni blo taku. V šolo so šle le tiste, ki niso ble iz kmečkih družin. Niso jih mogli več vzdržavat. Bli pa so tudi kovači, tišlerji [mizarji], čevljarjev je blo dosti, vsak drugi je bil pek, žlebar, mesar. Če so le mogli, so se očetje in matere potrudli, da so otroci kam pršli. Veliko jih je šlo tudi v Argentino, Ameriko in v Jugoslavijo.«⁸⁴

Gorjanci so bili poznani tudi kot dobri peki. »V Trstu je blo enih deset pekarn, ki so jih imeli samo Gorjanci. Moj stric je imel kar dve«, je svojo zgodbo zaupal nekdanji pek, ki se je v Trstu izučil za peka, potem pa pekarno odprl v domačem kraju. »Imel sem 15 let, ko sem se šel učit za peka v Trst. Blo je leta 1938. Bil sem pri Kukanji. /.../ Bil je Slovenec. V Trstu so bli peki še iz Kostanjevice in Vojsčice. /.../ Tam je blo lepo, ker je bla elektrika, so bli stroji na elektriko. Potem v Gorjanskem je blo vse ročno. V Trstu sem tudi raznašal s kolesom kruh, kdor je naročil.«⁸⁵

Čeprav so starši le redkim dekletom omogočili izobraževanje, večinoma le za šiviljo (žnidarico), je veliko mladih žensk zapustilo dom z namenom, »da bi ble ene uste manj pri hiši. Naše punce so služle tudi v Palermi, Rimi, Napoli. Bil je taki čas.«⁸⁶ Sogovornice imajo različne izkušnje, večinoma pa imajo Trst v lepem spominu, saj so delale pri Slovencih. Sogovornica je poudarila, da so v obdobju pred prvo svetovno vojno njeno mamo zelo lepo sprejeli, saj »so bli Slovenci. So bli strašno fajn. So jo hotli po vojski nazaj. So jo strešno silili da naj grej. /.../ In ona je želela bit blizu doma. In potem je šla delat v Komen.« Pri tem pa ji gospodar sploh ni plačeval za delo. Zato je sogovornica sklepal, »če bi šla v Trst, bi ji vse zobe popravili, ma je želela bit blizu duma. Je imela domotožje.«⁸⁷ Marsikomu v Trstu ni bilo lahko, vendar zaradi dokaj stalnega zaslužka lažje kot doma na podeželju. »Ko sem šla služit, sem bla stara 13 let, blo je 13. julija 1934. Šla sem, da bom ostala za počitnice /.../ in sem tam ostala pet let. Sem bla na Proseku. Moji gospodarji so imeli mesnico v Barkovljah in jaz sem doma varvala. /.../ Gospodarji so bli Slovenci, gospodinja je bla iz Gorjanskega in on je bil iz Proseka. Pogovarjali smo se samo slovensko. Malček so se držali, ker so imeli mesnico, imeli so veliko opravka z ljudmi. Barkovlje so že en kos mesta. /.../ Leta 1939 sem prišla domov, ker je tata zbolel. /.../ Potem sem januarja 1940 šla spet služit v Trst in sem šla k takim gospodarjem, ki so imeli pekarno. Gospod je bil iz Kostanjevice

⁷⁷ Darinka Štrekelj (1921), Gorjansko.

⁷⁸ Zora Čotar (1930), Gorjansko.

⁷⁹ Vanda Grgič (1926), Gorjansko.

⁸⁰ Darinka Štrekelj (1921), Gorjansko.

⁸¹ Alojz Buda (1932), Gorjansko.

⁸² Več o razvoju turizma na Komenskem Krasu gl. Fakin Bajec, *Procesi*.

⁸³ Vanda Grgič (1926), Gorjansko.

⁸⁴ Alojz Buda (1932), Gorjansko.

⁸⁵ Jožef Grgič (1923), Gorjansko.

⁸⁶ Darinka Štrekelj (1921), Gorjansko.

⁸⁷ Zora Čotar (1930), Gorjansko.

Kolesarsko društvo Ilirija iz Gorjanskega (hrani družina Volčič, Komen 50).

in gospa tudi. Bli so tudi oni Slovenci. /.../ Ne vem, kdo mi je dal srečo, da sem vedno najdla pravega gospodarja in gospodinjo. Tam sem bla zelo malo časa, /.../ sem bla stršno domotožna. Se nisem znajdla. Imeli so veliko zaupanje. Še danes smo prijatelji. Še danes imamo stike», je o svojih doživljajih pripovedovala krajanica.

Zgodba pojasnjuje, da je večina krajanov iz Gorjanskega služila pri Slovencih, ki so se v upanju na boljše življenje izselili že pred leti. Številni so ohranili narodnostno identiteto, nekateri pa so se zaradi različnih vzrokov, tudi zaradi gospodarskih dejavnosti, asimilirali. Po besedah Marte Verginella se je občutek etnične pripadnosti spreminjal glede na socialno plast prebivalstva, saj so se pripadniki srednjega meščanskega razreda za ohranitev boljših služb morali poitalijančiti. Etničnost so namreč pogojevali zunanji in notranji dejavniki ter socialni, gospodarski in drugi odnosi.⁸⁸ Z vzponom na družbeni lestvici pa so nekateri sorodniki do podeželanov iz zaledja vzpostavili vzvišen in aroganten odnos. »Če se je šlo v Trst k žlahti, smo dobili eno kofečko, en košček kruha, biškoti niso prišli v poštev. Ko so pa oni prišli gor, pa bi celo svene [prašiča] pojedli. /.../ Trištini so bili zmeraj taki, ne smem obsojati vse, Goricjane, iz Malfacona, ma Tržičani so bli taki. In to so bli naši ljudje, ki so šli v mesto. Moj oče je vedno pravil: Ni čudno, Avstrija je vlagala vse v Trst, čim več v Trst, so bli Italijani, so govorili

Trieste, Trieste, magari v Kalabriji so umirali od lakoti, ma za v Trst je moglo bit.' So prišli potem Nemci so jih ravnali [vzdrževali], potem so bili Amerikani ... Človek, če te zmeraj eden rablja, se naučiš in tako hočeš imet.«⁸⁹ Vsi sogovorniki pa niso imeli takšnega mnenja, saj so jim številni sorodniki iz Trsta precej pomagali, tako materialno kot pri iskanju službe in strank za prodajo poljskih pridelkov.

Odhod v Trst in soočanje z meščanskim vsakdanom sta od podeželanov zahtevala drugačne načine obnašanja in uglajenost. Da v mestu ne bi občutili večjih kulturnih in socialnih razlik, so si matere, ki so bile zelo stroge pri vzgoji, zelo prizadevale, da bi svoje otroke naučile lepega obnašanja. »Naša mama nas je vedno učila, ko smo šli služiti, da moramo bit delavni, pošteni, ne se kregat, molčēt, kakšnu potrpet ...«⁹⁰ O prvem obisku Trsta pa se je vaščan spomnil naslednje zgodbe: »To je pravu en vaščan, tle z Gorjanskega. So imeli dosti žlahte v Trsti, in mama mu je rekla preden so šli: 'Pepek, ko pridemo čje, glej, da boš lepu pozdravu.' Mati gre naprej in Pepek gre zad za nju, in ko so prišli v Trst, je vseh pozdravljal. Mati se je ustavla in on se je zgovarjal: 'Saj ste rekla mati, da naj vseh lepo pozdravem, ko pridem v Trst.' Ona pa je tela reč, ko pridejo k žlahti, ne pa vseh ljudi.«⁹¹ Tudi sam je imel ob prvem obisku

⁸⁹ Alojz Buda (1932), Gorjansko.

⁹⁰ Zora Čotar (1930), Gorjansko.

⁹¹ Alojz Buda (1932), Gorjansko.

⁸⁸ Verginella, Nacionalni konflikti, str. 45.

Sejem na god sv. Mohorja v Gorjanskem v času med svetovnjima vojnama (brani družina Čotar, Gorjansko 18b).

mesta zanimivo izkušnjo: »Ko sem jaz šel, sem jemu sedem let. So mi dali v eni pekarni veliko čokolado. Rekli so mi, da bom mogu 'obešet smrkavu babu' [poljubit smrkavo žensko]. Taku so plašili otroke, ker so se v Trstu stalno obračali, ker je blo polno ljudi in so se potem spotaknli in padli. Temu se je taku reklo, ker je otrok pal na nus.«⁹²

Pripovedi pokažeta začudenost otrok nad množico različnih ljudi, ki so jih srečali v Trstu, ter željo staršev, da bi se njihovi otroci v uglajeni meščanski družbi spodobno vedli in s tem zakrili svoj nižji socialni položaj. Številni so v Trstu svoj socialni status poskušali zakriti z lepšo, nedeljsko obleko in urejeno zunanostjo. »Ko sem šla prvič v Trst, imela sem 15 ali 16 let, sem hotela imet permanente [trajno], takrat je blo to v modi, vsa dekleta moje generacije so to imele. In takrat sem si jih res naredila.«⁹³

Številna dekleta, pa tudi možje so si v mestu našli življenjske sopotnike in si tam ustvarili družino. Po mnenju vaščanov so si podeželani zakonske partnerje iskali med Slovenci, le redkokateri je izbral Italijana, saj naj bi bil Slovencem »nadet stereotip preprostega kmeta, podeželana, ki je tešč vsake kulture in povsem nenevaren, skratka dober divjak«⁹⁴ – oziroma po besedah Gorjanke: »Je bla druga kultura, ne vem ali zato, ker so bli gospodarji malo drugačni kot mi in človek se je vedno počutil kot dekla. Ne smem reč, da sem bila neupoštevana, ali pa zaničevana, da sem dekla. Teга nisem jaz doživljala.«⁹⁵

Spreminjanje vaških vrednot in načinov nadzora v kraški vasi

Članki, ki jih zasledimo v časopisih *Edinost* in *Soča*, sicer govorijo o tem, kako so pod vplivom Trsta in Gorice tudi na podeželje pronicali liberalnejši

življenjski nazori, ki so se kazali v novih vedenjskih vzorcih, nočnem veseljačenju, spolnem življenju in novi oblačilni kulturi, vendar sogovorniki tega niso izrecno poudarili. V spominu jim je ostalo predvsem spoznanje, da so bili Tržačani drugačni. »Ko so prišli gor, so bili vedno lepo uštimani [urejeni]«, vendar je sogovornica samozavestno nadaljevala: »To me ni motilo. Oni so bili s klobuki, jaz sem bila bosa.«⁹⁶ Znaki svobodnejšega življenja so se morda kazali pri izbiri zakonskih partnerjev, saj otroci, ki so služili kruh pri tujcih, niso bili pod neposrednim nadzorom staršev. »Mlade punce so dobile delo, ker so znale italijansko. V Trstu so služile dokler so zaprli mejo, leta 1947. Potem so prišle domov, in si so šle v Reko, Ljubljano, Pulo, iskat delo. Naučile so se mestnega načina življenja in so potem tako živele tudi naprej. Katera je tudi ostala v Trstu in se tam poročila. Dobila je kakšnega fanta iz zaledja: Devina, Sesljana, Malfacona. V Malfaconi jih je poročenih veliko od tukaj.«⁹⁷ V tujih krajih so mlade ženske sicer upoštevale nasvete mater, ki so jih učile »glej, da boš pridna, poštena, da boš delala«,⁹⁸ vendar so kljub temu ohranile samostojnost. Pri tem so si pomagale, »saj ob nedeljah je bil tisti praznik, ko so se najdle ob sv. Antonu ali v kakšnem kraju, da so se malo pogovorile in potožile in pohvalile, da je šel naslednji teden lažje naprej.«⁹⁹

Iz časopisnih člankov lahko razberemo, da so mladi v duhu številnih prosvetnih društev,¹⁰⁰ ki so delovala pod okriljem dveh takratnih glavnih primorskih političnih organizacij, Krščansko-socialnega društva Edinost iz Gorice in liberalnega društva Edinost iz Trsta, organizirali številna zborovanja in veselice, ki so se navadno zaključile z vaškim plesom in rajanjem.¹⁰¹ Kot zanimivost naj navedemo, da je v Gorjanskem delovalo Kolesarsko društvo Ilirija, ki je po Krasu prirejalo kolesarske tekme.¹⁰²

⁹⁶ Vanda Grgič (1926), Gorjansko.

⁹⁷ Darinka Štrekelj (1921), Gorjansko.

⁹⁸ Zora Čotar (1930), Gorjansko.

⁹⁹ Darinka Štrekelj (1921), Gorjansko.

¹⁰⁰ Čeprav je bil glavni namen prosvetnih društev narodno prebujanje, skrb za delovanje čitalnic in knjižnic, kjer so naročali, si izposojali in zbirali slovenske knjige ter nabavljali slovenske in tuje časopise, ter izobraževanje na področju kmetijstva, občinskih in državnih zakonov, so v poletnih mesecih in ob večjih praznikih organizirala tudi javne prireditve oziroma vaške veselice. Prav z javnimi prireditvami so društva odigrala pomembno vlogo v kulturnem življenju na vasi.

¹⁰¹ V Gorjanskem je pod okriljem društva iz Gorice delovalo prosvetno krščansko-socialno društvo, pa tudi društvo Narodni dom, ki je delovalo pod okriljem društva iz Trsta. Društva so prenehala delovati leta 1927, ko je italijanska oblast izdala odlok o prepovedi slovenskih zborovanj.

¹⁰² Kolesarske dirke so organizirali tako slovenski kot italijanski klubi. Pomemben italijanski kolesarski klub je bil *Touring club ciclistico Italiano*, ki se je med svetovnjima vojnama preimenoval v *Touring club Italiano*. Njegov sedež je bil v Milanu. Izdajal je razne natančne zemljevide italijanskih pokrajin in turistične vodiče. Leta 1931 je izdal kolesarski vodič po Julij-ski krajini (*Guida del Venezia Giulia*). V njem zasledimo tudi podatke o Komnu, Gorjanskem in okoliških vaseh. Pomemben vodič za spoznavanje takratnih krajev je bil tudi vodič po Tržaškem Krasu (*Guida della Carsia Giulia*) Gustava Cumi-

⁹² Alojz Buda (1932), Gorjansko.

⁹³ Vanda Grgič (1926), Gorjansko.

⁹⁴ Verginella, Nacionalni konflikti, str. 43.

⁹⁵ Darinka Štrekelj (1921), Gorjansko.

Proti veseljačenju in svobodnejšemu življenju so se borile zlasti cerkvene oblasti, ki so v vasi igrala pomembno vlogo. V časopisu *Soča* je predstavnik prosvetnega društva zelo ostro nastopil proti gorjanskemu duhovniku: »Ko se je usodil odbor bralnega društva 'Narodni dom' odposlati prošnjo za zabavo, je nastala v izvestnem krogu prava burja. Najprej se je oštelo posameznike, a nato se jih je napadlo javno v cerkvi! In to na kakšen način! Naš kurat si dovoljuje res nečuvveno oblast. – A kdo mu jo daje? Morda kak politiški ali cerkveni zakon? Ako misli gos. kurat z nami tako delati, kakor dela, zadene ob reakcijo – ker kdor seje burjo, žanje vihar. Svetujemo mu, naj opusti tako taktiko. /.../ On ne spoštuje niti naše narodne svetinje, našega društva, katero se le ob največji muki in požrtvovalnosti rodoljubov vzdržuje že sedmo leto.«¹⁰³ V nadaljevanju avtor še poudari, da društvo spoštuje naloge, ki jih je potrdilo namestništvo v Trstu, in da si prizadeva prebuditi narod iz spanja, da se bo začel zavedati svojih narodnih korenin in se uprli tujcem. Članek se zaključuje takole: »Kraševci je potrpežljiv, ali njegova potrpežljivost preneha, ko vidi, da se mu skruni, kar mu je najdražje. Mi odbijamo vsak napad na društvo in narod, ker vemo, da v pravičnem boju bode zmaga na naši strani!«¹⁰⁴ Krajanji niso spregovorili o tem, kako uspešen je bil duhovnik pri uveljavljanju krščanskih vrednot in norm, vendar iz članka sledi, da so nekateri imeli pogum za javno nasprotovanje duhovniku. Po mnenju vaščanov so prav veselice, prijateljsko druženje in veseljačenje osmislili takratno življenje, saj so kljub izredni revščini, skromnemu življenju in fašističnemu zatiranju poudarjali: »Pri vsej lakoti in mežerji, je blo lepše ku zdej! Mladina se je imela bolj rada, ku zdej, smo bli prijatli, si med sabo pomagali, je bla složnost.«¹⁰⁵ Pomemben vaški praznik je bil v nedeljo, po godu sv. Mohorja (12. julij), ko so v vasi priredili večji sejem. Čeprav je zavetnik vaške cerkve sv. Andrej, so krajanji prireditev organizirali v poletnem času, saj sv. Andrej goduje pozno jeseni. Prireditev je zaznamovala slavnostna maša, pri kateri je maševalo do šest duhovnikov, vključevala pa je tudi procesijo po vasi. Po končani daritvi so se ljudje zadržali na sejmju, ki je bil poznan po prodaji sadik *kapusa* (zelja). Popoldne je bil na plesišču ob cerkvi ples.¹⁰⁶

Sklepne misli

Zgodovinar Peter Rustja je zapisal: »Trst je bil v prejšnjem stoletju (19. stoletje – op. avt.) povezan s slovenstvom in s Slovenci tako rekoč trikrat: bil je mesto, ob katerem so prebivali Slovenci, bil je mesto, v katerem so živeli in delali Slovenci, in bil je

mesto, v katerem so se naseljevali Slovenci, ki so postopoma postajali Italijani.«¹⁰⁷ Čeprav so Slovenci veliko prispevali h gospodarskemu razvoju in identiteti kozmopolitskega mesta, je po drugi strani prav Trst s svojim industrijskim in urbanističnim razvojem močno sooblikoval življenje v kraškem zaledju, predvsem v bližnjih lokalnih skupnostih, ki so se pod njegovim vplivom gospodarsko in kulturno razvijale. Iz predstavljene raziskave spoznamo, da bi krajanji Gorjanskega brez bližine Trsta in drugih industrijskih krajev (Tržiča, Nabrežine) v takratnih gospodarskih in političnih razmerah, ki so jih narokovali pomembni dogodki po prvi svetovni vojni, le s težavo preživeli. Ker se je vas s kmetijstvom le stežka preživljala, je odhod v Trst in druge kraje na Tržaškem marsikateremu mlademu fantu in dekletu olajšal brezperspektiven položaj. Trst in drugi večji italijanski kraji so bili pomembno tržišče za prodajo kmetijskih pridelkov, iskanje zaposlitve in s tem priložnosti za osebni uspeh. Zato lahko pritrdimo zgodovinarjem, ki poudarjajo, da so z dnevnimi, tedenskimi in letnimi odhodi iz izvorne skupnosti, z ločenostjo od domačega kraja in z vključevanjem v novo družbeno sredino tudi Gorjanci in Gorjanke postali del procesa industrializacije, ki jih je osvobajal vaške zaprtosti, ponižnosti in pokornosti. S sorodstvenimi, delavskimi in tržnimi odnosi pa so mestne posvetne vrednote pronicale tudi na vas in osvobajale krajanje, ki niso zapustili domačega ognjišča. V duhu modernizacije podeželja in industrializacije v bližnjih delavskih krajih so se na podeželju spremenili tudi odnosi s sorodniki, vloga spolov, arhitektura naselij in prevozna sredstva, prišlo pa je tudi do drugih tehnoloških sprememb. Postopoma so se spremenile tudi vaške vrednote; kar je nekoč pomenilo poguben in nemoralen način življenja, je ob stikih z mestom postalo družbeno sprejemljivo. Proti temu se je sicer upirala cerkev, vendar sta se njen ugled in moč ob liberalnejših nazorih zmanjšala. Po drugi strani pa so prav številne veselice, prijateljsko druženje in svobodno iskanje partnerja pomenili tiste priložnosti, ki so po besedah današnjih starejših vaščanov kljub revščini in težkemu življenju omogočale lepše življenje.

Po drugi svetovni vojni so Kraševci doživeli nove politične in gospodarske spremembe. Velik pečat je pustila politična odločitev, da se je nekdanji skupni kraški prostor razdelil med dve državi. Leta 1947 začrtana in leta 1954 dokončno določena državna meja med Slovenijo in Italijo, ki je potekala tudi po kraški pokrajini, je močno vplivala na nov tempo življenja. »Ko so zaprli mejo, kam si hotu jet, je blo isto kot bi zaprli prtun [vhodna vrata na kraško dvorišče]«,¹⁰⁸ je pogovor o navezavi na Trst zaključila sogovornica iz Gorjanskega. Ostali so brez prijateljev, sorodnikov in

na, ki je izšel leta 1929. Vodič vsebuje natančne podrobnosti o celotnem Krasu.

¹⁰³ *Soča*, 18. 8. 1899, str. 2.

¹⁰⁴ Prav tam.

¹⁰⁵ Alojz Buda (1932), Gorjansko.

¹⁰⁶ Fakin, *Komen – »kraški Pariz«*, str. 118.

¹⁰⁷ Rustja, *Svoji svojim?*, str. 223.

¹⁰⁸ Zora Čotar (1930), Gorjansko.

gospodarskih stikov. Na slovenskem delu Krasa se je začelo novo obdobje revščine ter nove poti preizkušanja človekovega znanja, izkušenj, iznajdljivosti, poguma in kraške trme.

VIRI IN LITERATURA

USTNI VIRI

- Alojz Buda (1932), Gorjansko, intervju 2004.
Zora Čotar (1930), Gorjansko, intervju 2004.
Albert Fakin (1952), Komen, intervju 2004.
Jožef Grgič (1923), Gorjansko, intervju 2004.
Vanda Grgič (1926), Gorjansko, intervju 2004.
Ema Peric (1920), Brestovica pri Komnu, intervju 2004.
Darinka Štrekelj (1921), Gorjansko, intervju 2004.

ČASOPISI

- Edinost*, 1920–1928.
Soča, 1910–1914.

LITERATURA

- Anderson, Benedict: *Zamišljene skupnosti. O izvoru in širjenju nacionalizma*. Ljubljana: SH, 1998.
- Brecelj, Aleš: Nekaj zgodovinskih podatkov o Nabrežini in okolici. *Nabrežina skozi stoletja*. Nabrežina: Slovensko kulturno društvo Igo Gruden, 1996, str. 9–81.
- Breschi, Marco, Aleksej Kalc in Elisabetta Navarra: La nascita di una città. Storia minima della popolazione di Trieste, secc. XVIII–XIX. *Storia economica e sociale di Trieste. Volume I. La città dei gruppi 1719–1918* (ur. Roberto Finzi in Giovanni Panjek). Trieste: LINT, 2001, str. 69–183.
- Budal, Jože et al.: *Komen skozi čas in običaje*. Komen: Občina Komen, 1997.
- Čermelj, Lavo: *Slovinci in Hrvatje pod Italijo med obema vojnama*. Ljubljana: Slovenska matica, 1965.
- Davis, James Cushman: *Vzpon z dna*. Ljubljana: Slovenska matica, 1989.
- Fakin Bajec, Jasna: Iz življenja prosvetnih društev v Komnu in bližnjih kraških vaseh v prvi polovici 20. stoletja. *Izvestje Raziskovalne postaje ZRC SAZU v Novi Gorici* 4, 2007, str. 24–30.
- Fakin Bajec, Jasna: Komen – kraški Pariz. Interpretacija krajevne zgodovine na podlagi ustnih in časopisnih virov iz prve polovice 20. stoletja. *Kronika* 63, 2015, št. 3 (Iz zgodovine Krasa), str. 607–626.
- Fakin Bajec, Jasna: *Kulturna dediščina med tradicijo in inovacijo na Krasu* (doktorska disertacija). Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 2009.
- Fakin Bajec, Jasna: *Procesi ustvarjanja kulturne dediščine. Kraševci med tradicijo in izizzivi sodobne družbe*. Ljubljana: Založba ZRC, 2011.
- Fakin, Jasna: *Komen – »kraški Pariz«: razvoj turizma v Komnu in okoliških kraških vaseh v času med prvo in drugo svetovno vojno* (diplomska naloga). Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 2002.
- Finzi, Roberto: Trieste perchè. *Storia economica e sociale di Trieste. Volume I. La città dei gruppi 1719–1918* (ur. Roberto Finzi in Giovanni Panjek). Trieste: LINT, 2001, str. 13–69.
- Gombač, Boris: *Trst-Trieste – dve imeni, ena identiteta: sprehod čez historiografijo o Trstu 1719–1980*. Ljubljana: Narodni muzej; Trst: Tržaška založba, 1993.
- Harrison, Rodney et al.: Introduction: Heritage, Memory and Modernity. *The Heritage Reader* (ur. Graham J. Fairclough et al.). London, New York: Routledge, 2008, str. 1–12.
- Ipavec, Vesna Mia: *Murve in kavalirji: svilogojstvo na Goriškem*. Ljubljana: Založba ZRC, 2008.
- Kalc, Aleksej et al.: *Poti in usode. Selitvene izkušnje Slovencev z zahodne meje*. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije; Trst: Narodna in študijska knjižnica, 2002.
- Karnel, Davor: *Kamnolomstvo in kamnoseštvo na Krasu*. Nova Gorica: Goriški muzej, 2003.
- Klavora, Marko: Intervju in ustna zgodovina: pričevanje ali pripoved. *Acta Histriae* 20, št. 1–2, 2012, str. 121–136.
- Kos, Milko: Kmet na Krasu. *Razgledi* 7, 1952, str. 226–237.
- Kralj, Franc: Matija Vertovec. *Vipavski izbor: zbornik spisov ob sto letnici vinarske zadruge Vipava* (ur. Borut Koloini in Andrej Malnič). Vipava: Agroid Vipava 1894, 1994, str. 129–138.
- Križnar, Naško: Etnografska podoba Krasa. *Kras, pokrajina, življenje, ljudje* (ur. Andrej Kranjc). Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 1999, str. 217–251.
- Levi, Giovanni: *Nematerialna dediščina. Življenjska pot piemontskega eksorcista iz XVII. stoletja*. Ljubljana: ŠKUC, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1995.
- Marušič, Branko: Na Krasu od pozne antike do današnjih dni. *Kras, pokrajina, življenje, ljudje* (ur. Andrej Kranjc). Ljubljana: Založba ZRC, 1999, str. 164–191.
- Marušič, Branko: Pregled društvene dejavnosti v Avstrijskem Primorju (1848–1918). *Annales* 9, 1 = 16, 1999, str. 163–192.
- Pahor, Milan: Trgovsko-obrtna zadruga v Trstu (1906–1941). *Prispevki za novejšo zgodovino* 40, 2000, št. 1 (Zbornik Milice Kacin-Wohinz), str. 77–92.
- Pirjevec, Jože: Socialni in nacionalni problemi v Trstu 1860–1914. *Od Maribora do Trsta. Zbornik referatov* (ur. Darko Friš in Franc Rozman). Maribor: Pedagoška fakulteta, 1998, str. 19–25.
- Ročni kašipot po Goriškem in Gradiščanskem*. 1. del: Gorica: Goriška tiskarna, 1894; 16. del: Gorica:

- Goriška tiskarna, 1911 (dostopno tudi na <http://www.dlib.si> (ogled: 9. 9. 2019)).
- Rustja, Peter: Svoji svojim? Slovenci v Trstu med narodno zavestjo in asimilacijo. *Od Maribora do Trsta. Zbornik referatov* (ur. Darko Friš in Franc Rozman). Maribor: Pedagoška fakulteta, 1998, str. 223–231.
- Sedej, Ivan: Kmečka arhitektura na Krasu. *Kraška hiša. Katalog Slovenskega etnografskega muzeja*. Ljubljana, 1969.
- Smith, Laura Jane: *Uses of heritage*. London, New York: Routledge, 2006.
- Šarf, Fanči: Notranja oprema kraškega doma. *Kraška hiša. Katalog Slovenskega etnografskega muzeja*. Ljubljana, 1969.
- Širok, Kaja: *Kalejdoskop goriske preteklosti: zgodbe o spominu in pozabi*. Ljubljana: Založba ZRC, 2012.
- Testen, Petra: *Hišne pomočnice – žensko delo v mreži narodnih in socialnih odnosov na Goriškem v 19. in 20. stoletju* (doktorska disertacija). Ljubljana, 2010.
- Verginella, Marta: *Družina v Dolini pri Trstu v 19. stoletju*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Trst: Odsek za zgodovino pri Narodni in študijski knjižnici, 1990.
- Verginella, Marta: Nacionalni konflikti v obmejnem mestu. *Pretoki* 1993, str. 41–48.
- Verginella, Marta: Necesses est ut veniant scandala. Od kmečkega načina življenja k meščanskemu. Spreminjanje moralnih norm v Bregu ob koncu 19. stoletja. *Jadranski koledar*, 1987, str. 197–201.
- Verginella, Marta: Prihod vlaka v Trst. *Zgodovina za vse* 2, 1997, str. 59–65.
- Verginella, Marta: Spremna beseda. *Ljudje v vojni. Druga svetovna vojna v Trstu in na Primorskem* (ur. Marta Verginella, Alessandro Volk in Katja Colja). Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 1995 (Knjižnica Annales, 9).
- Verginella, Marta: Spremna beseda. V: Levi, Giovanni: *Nematerialna dediščina. Življenjska pot piemontskega eksorcista iz XVII. stoletja*. Ljubljana: ŠKUC: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1995.
- Verginella, Marta: Zgodovinska in politična raba pričevalca. *Acta Histriae* 20, št. 1–2, 2012, str. 107–120.
- Vidrih Lavrenčič, Liljana in Metka Nusdorfer Vuksanović: *Občine na Goriškem od srede 19. stoletja do druge svetovne vojne (katalog ob razstavi)*. Nova Gorica: Pokrajinski arhiv, 1986.
- Vodopivec, Peter: *Od Poblínove slovnice do samostojne države: slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja*. Ljubljana: Modrijan, 2007.
- Vodopivec, Peter: Karl Ludwig von Bruck, Trst in Slovenci. *Prispevki za novejšo zgodovino* 40, 2000, št. 1 (Zbornik Milice Kacin-Wohinz), str. 49–67. *Zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1979.

Zonabend, Françoise: *Dolgi spomin. Časi in zgodovine v vasi*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, SH, 1993.

S U M M A R Y

Rural life in the Karst during the urban development in Trieste at the end of the nineteenth and in the first half of the twentieth century

The article describes the history of the way of life in the small Karst village of Gorjansko and its immediate surroundings at the end of the nineteenth and in the early twentieth century, when the Karst served as an important hinterland for Trieste's economic, social, and cultural development. Until the Second World War, the economic and cultural development of the Karst was marked by the prosperity of the nearby urban centre, which became a crucial maritime and industrial centre under the influence of the Habsburg Monarchy. The key question raised by the author is in what ways the socio-economic and demographic changes facing Trieste also reflected in the Karst or, more specifically, in Gorjansko, a village 40 km from Trieste. The presented and analysed historical material draws from oral and newspaper sources on the work and experiences that people from the Karst had in Trieste before and after the First World War, on the changing traditional agrarian community, new economic activities and occupations, the changing behavioural patterns, differences between genders, the educational composition, as well as embracing more liberal norms and values.

The opportunity to leave the Karst and set out to the city and other nearby industrial centres was mostly ceased by the younger generations, who fled the poor prospects of farm life, underscored by the traditional rules of inheritance, stratification, and administrative changes after 1848. New opportunities awaited men, who received employment in Trieste and nearby areas (Nabrežina (Aurisina), Tržič (Monfalcone)) in the port, the stone quarry, the shipyard or one of Trieste's craft workshops (bakeries), as well as young women, who found work with Trieste (mostly Slovenian) families as housemaids, nannies, shopkeepers, chambermaids, and cooks. Although adapting to a new way of life and new work conditions as well as tapping into one's own resourcefulness and different ways of conduct filled the newcomers with homesickness, the regular income secured them a better living standard and prosperity. With daily, weekly or yearly departures from their original communities, being away from home and integrated

into a new social milieu, the people from Gorjansko became part of the industrialization process that liberated them of rural reticence, humbleness, and obeisance. Through family, working, and trade relations between the newcomers from the Karst and the inhabitants of Trieste, secular urban values spread to the rural area, thus also liberating the villagers who never left their hearths. Trieste's proximity allowed the inhabitants of the Karst to take full advantage of the economic upturn in the years leading up to the First World War as well as to pass relatively unscathed through the economic and political crisis which hit the region in the period between the two world wars.

R I A S S U N T O

L'impatto dello sviluppo urbano di Trieste sulla vita dei contadini del Carso alla fine del XIX e nella prima metà del XX secolo

L'articolo tratta lo stile di vita attraverso la storia nel villaggio carsico di Gorjansko e nell'area circostante alla fine del XIX e nella prima metà del XX secolo, quando il Carso rappresentava un'importante entroterra dello sviluppo della città di Trieste dal punto di vista economico, sociale e culturale. Fino alla seconda guerra mondiale, il Carso si era sviluppato economicamente e culturalmente a ridosso del centro urbano che, sotto l'influenza della monarchia asburgica, divenne un importante centro marittimo e industriale. La domanda chiave che l'autrice dell'articolo si pone è in che modo i cambiamenti socio-economici e demografici che Trieste dovette affrontare si rifletterono sul Carso, più precisamente a Gorjansko, a 40 km da Trieste. Il materiale storico presentato e analizzato si basa su fonti orali e testi di giornali che parlano sia del lavoro e dell'esperienza degli abitanti del Carso a Trieste prima e dopo la prima guerra

mondiale, sia dei cambiamenti nella tradizionale comunità agraria, delle nuove professioni e attività economiche, del cambio dei modelli comportamentali, delle differenze di genere, delle strutture educative e dell'adozione di norme e valori più liberali.

Furono soprattutto le giovani generazioni a cogliere l'occasione di partire dal Carso per la città e altri luoghi industriali vicini, visto che a causa delle tradizionali regole di successione, dei processi di stratificazione e dei cambiamenti amministrativi, dopo il 1848 li aspettava nelle fattorie una situazione senza prospettive. Sfruttarono le nuove opportunità sia gli uomini che a Trieste e nelle località vicine (Aurisina (Nabrežina), Monfalcone (Tržič)) trovarono impiego nel porto, nella cava, nel cantiere navale o nelle officine artigianali (panifici), sia le giovani ragazze che presso i borghesi di Trieste (soprattutto sloveni) lavoravano come aiutanti domestiche, tate, commesse, cameriere, cuoche. L'adeguamento al nuovo stile di vita, alle nuove abitudini lavorative, al modo di comportarsi e il dover affidarsi al proprio ingegno rendeva nostalgici gli immigrati delle aree rurali, ma il reddito costante permise loro di raggiungere un migliore tenore di vita e prosperità. Grazie alle partenze giornaliere, settimanali e anche annuali dalla comunità di origine, alla separazione dal loro paese natale e all'inserimento in un nuovo ambiente sociale, la gente di Gorjansko entrò a far parte del processo di industrializzazione che la liberò dall'isolamento del villaggio, dall'umiltà e dall'ubbidienza. I rapporti di parentela, di lavoro e di commercio tra il popolo del Carso e i triestini fecero diffondere in paese i valori laici e cittadini ampliando gli orizzonti anche a quei paesani che non avevano mai lasciato il loro focolare domestico. Grazie alla vicina città di Trieste, gli abitanti del Carso furono in grado di sfruttare meglio i vantaggi della congiuntura economica antecedente alla prima guerra mondiale e, nel contempo, di sopravvivere più facilmente alla crisi economica e politica che colpì il Carso nel periodo tra le due guerre mondiali.

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 930.85:008(450.361Trst:510)"18"

Prejeto: 26. 6. 2019

Marta Ivašič

prof. zgod. in fil. na Državnem liceju »France Prešeren« v Trstu v p., Katinara pri Trstu, Ulica del Botro 36, I-34149 Trst
E-pošta: martaivasic@gmail.com

»Spomin z Kine«**Kitajski spominski predmeti sooblikujejo podobo habsburškega Trsta**

IZVLEČEK

Vezi med habsburškim Trstom in Kitajsko od srede 19. stoletja do začetka prve svetovne vojne kažejo raznoliko podobo. Blišč Maksimilijanovega Miramara in uspehi Lloydovih ladij se prepletajo z vsiljenimi neenakimi pogodba-mi in vojaškimi intervencijami tujih sil na kitajskih tleh. Predmeti in slike, ki so jih domov prinesli nekateri slovenski mornarji s Tržaškega, pripadniki avstro-ogrske vojne mornarice, nudijo priložnost za širšo obravnavo. V ospredju je tržaški pogled na dogajanje, poudarjena je slovenska prisotnost.

KLJUČNE BESEDE

Trst, Kitajska, Miramar, tržaški Slovenci, Cesarsko-kraljeva avstrijska vojna mornarica, tuje koncesije na Kitajskem

ABSTRACT

»SPOMIN Z KINE«

SOUVENIRS FROM CHINA CO-SHAPING THE IMAGE OF THE HABSBURG TRIESTE

The ties between the Habsburg Trieste and China from the mid-nineteenth century to the onset of the First World War reveal a diverse image. The glory of Maximilian's Miramare Castle and the successes of Lloyd's ships overlap with imposed unequal contracts and military interventions of foreign forces on Chinese soil. The objects and pictures brought home by some Slovenian sailors from Trieste who served in the Austro-Hungarian War Navy offer an opportunity for a broader discussion. Focus is on the Trieste view on the above-mentioned developments, with an emphasis on Slovenian presence.

KEY WORDS

Trieste, China, Miramare Castle, Trieste Slovenes, Imperial and Royal War Navy, foreign concessions in China

Uvod

Vezi s Kitajsko so v javnem spominu Trsta polne svetlih strani in veličine. Peljejo nas v 19. stoletje, v čas pred prvo svetovno vojno in po njej. Pripovedujejo nam o nadvojvodi Maksimilijanu Habsburškem in njegovi vojaški ladji, fregati »Novara«, ki je v letih 1857–1859 obkrožila svet.¹ Povečujejo moč Lloydovih trgovskih in potniških ladij. V tej luči nas danes na obisk vabijo tudi muzeji: Muzej orientalske umetnosti v palači nekdanje patricijske družine Leo v Starem mestu, Pomorski muzej, ki so mu namenjeni novi prostori v Starem pristanišču, Naravoslovnih muzej v Rocolu in Miramarski grad na obali pri Grljanu s svojim očarljivim parkom.²

Odpira se nam pogled v zbirateljstvo premožnih družin in v evropski eksotizem, ki sta zajela tudi Trst. To je zgodba o prvi avstrijski ladji, ki je leta 1822 priplula iz Kitajske, fregati Carolina. Poudarja se blišč prodajnih razstavnih prostorov s predmeti z Orienta, ki jih je kot Kitajski kabinet kmalu po letu 1840 v Trstu na Korzu, v bližini Borznega trga, odprl trgovec Adolf Wunsch.³ Pri njem je kitajske in japonske umetnine naročal tudi sam nadvojvoda Maksimilijan. Krasili so že Maksimilijanovo prvo tržaško domovanje, najeto vilo Lazarovich pri Sv. Vidu.⁴ Ob selitvi sta z ženo Šarloto⁵ veliko tega prenesla v Miramarski grad.⁶

Tudi parki so dobili orientalski pridih.⁷ V Miramarskem parku je baje sam nadvojvoda Maksimilijan zasadil kitajsko drevo, ginko, ki še stoji za Napoleonovim kipom v bližini današnje kavarne. Ginko, ta živi fosil, ki je na Zahodu že v 18. stoletju vzbudil zanimanje botanikov in radovednost lastnikov parkov, nas popelje tudi k vrtu pred nekdanjo tržaško nemško državno gimnazijo na koncu ulice Cavana in v mestni botanični vrt pri Sv. Alojziju, nekdanjem okraju Kjadin. Popelje nas na Kras do botaničnega vrta nekdanje vile družine Scaramangà v Sežani, ki nam pripoveduje tudi o Kosovelovi materi. V Ljubljani je okrog leta 1785 podjetnik in botanik Karel Zois, mlajši brat Žige Zoisa, zasadil t. i. Zoisove vrtove in jih odprl občinstvu: od takrat raste ginko v se-

danjem Parku Sveta Evrope za Cankarjevim domom, na vogalu Prešernove ulice pred predsedniško palačo. Žiga, Karel, njun oče Michelangelo in vsi Zoisi so imeli več desetletij svoje posesti, palačo in trgovska skladišča v Trstu.

Simboli so pomembni, posamezni primeri predmetov, oseb in dogodkov pa razkrivajo številne nepričakovane vezi. Lik barona Pasqualeja Revoltelle je zgovoren primer tega: imel je pomembno vlogo pri gradnji Sueškega prekopa, ki je Trstu odprl nove poti na Daljni vzhod, v oporoki pa se je za svojo obmestno vilo pri Lovcu spomnil tudi okoliških domačinov, Slovencev.⁸

V predstavah Tržčanov in v zgodovinopisju izstopa podoba naglo rastočega mesta, v katerem se je ob vse močnejših nacionalnih gibanjih zaostrovalo tudi socialno vprašanje. Pozornost vzbuja vzpon delavskega gibanja. Ni povsem zbledel spomin na Lloydove kurjače ter njihovo veliko in tragično stavko februarja 1902.⁹ Kurjači na parnikih, tako kot delavci v ladjedelnici, ki jim je bilo zaupano zabijanje kovic, so bili najpogostejše slovenskega rodu. Njihovo težko delo pa ni prešlo v legendo, kot velja, na primer, za trdo življenje slovenskih tržaških krušaric in mlekaric.

Zgodovinopisna raziskovanja nam izrisujejo tudi deloma drugačno sliko, ko ugotavljajo malokdaj uspešno tekmovanje tržaškega avstrijskega pristanišča z nemškim Hamburgom in opozarjajo na obdobja stagnacije mesta. Tudi redne linije Avstrijskega Loyda za ladje, ki so plule iz Trsta na Kitajsko, so se le počasi vzpostavljale.¹⁰

Slika, ki jo danes v Trstu zelo redko srečamo v javnosti, razkriva tudi vojaško in imperialistično stran odnosa do Kitajske na prehodu iz 19. v 20. stoletje, pri katerem je imela tudi Avstro-Ogrska svoje mesto in vlogo. V zadnjih letih so razstave in nove raziskave nastale v soseščini, v Piranu in Furlaniji. Bralcu vezi med Avstro-Ogrsko in Kitajsko tako danes predstavlja katalog k razstavi Pomorskega muzeja v Piranu, ki je nosila pomenljiv naslov *Čez morje na nepoznani daljni vzhod*. Drugi prispevki razkrivajo kitajske poti pomorščakov iz Spodnje Furlanije, ki je takrat pripadala habsburškemu cesarstvu.¹¹ Naključna najdba nekaterih še neobjavljenih virov nam odpira pogled iz Trsta. Srečamo se z mornarji, Tržčani slovenskega rodu, ki so pred prvo svetovno vojno na Kitajsko potovali na avstrijskih (v krajšem obdobju avstro-ogrskih) ladjah Cesarsko-kraljeve vojne mornarice. Vojaške ladje so nosile oznako SMS – Seiner Majestät Schiff, ladja njegovega veličanstva.

¹ *Fatal Novara*. »Fatal Novara« je izraz iz verzov pesmi Miramar, ki jo je ob Maksimilijanovi smrti spesnil italijanski pesnik Giosuè Carducci in jo leta 1877 objavil v zbirki *Odi barbare*.

² Crusvar, *Il Civico Museo*; Fabiani, *Grad Miramar*.

³ *Tre giorni*, str. 58–59; Wurzbach, *Biographisches Lexikon*, 58, str. 223. Časnik *Illustrierte Zeitung* iz Leipziga je 3. julija 1852 tržaškemu Kabinetu Wunsch posvetil zelo naklonjen članek.

⁴ Vila danes stoji v ulici Tigor 23. O družini Lazarović v Trstu gl. Vekarič, *Uspomene*, str. 315; Quinzi, *Giuseppe Tominz*, str. 202 (Lazarevič).

⁵ Takratni slovenski časopisi so belgijsko princeso Charlotte pogosto imenovali Šarlota. Italijanski zapisi tudi danes nadvojvodski par največkrat nazivajo z Massimiliano e Carlotta.

⁶ *Massimiliano e l'Esotismo*.

⁷ Pozzetto et al., *Un giardino*.

⁸ *Pasquale Revoltella*.

⁹ *1902–2002: La lotta dei fuochisti*.

¹⁰ Lee, *Trst in avstrijsko-kitajska trgovina*; Lee, *Avstrijski pomorski razvoj*.

¹¹ Marinac, *Čez morje*; Milocco, *55 giorni*; Milocco, *I Goriziani*; Milocco, *La rivolta*.

O nastajanju tega prispevka

Teklo je šolsko leto 2003/2004. Na vrsto so prišla poglavja iz stare kitajske zgodovine. Dijake sem povprašala, ali imajo doma kaj s Kitajskega, in jih prosila, naj to prinesejo v razred. Ogleдали smo si predmete s turističnih potovanj in spoznali današnja zbirateljska zanimanja nekaterih družin. Povsem drugačni pa sta bili svileni vezenini, podobni praporom ali slikam, ki ju je iz Kitajske domov prinesel praded učenke, mornar na avstro-ogrskih vojaških ladjah. Ko sem to pokazala v profesorski zbornici, je kolegica povedala, da podobne vezenine tudi sama hrani od svojega deda.¹²

K poglobljanju teme nas je kmalu zatem spodbudil razpis natečaja za Bubničovo nagrado v šolskem letu 2005/2006. Prireditelj tega tekmovanja za mlade in amaterske raziskovalce zgodovine je Kulturno društvo Bubnič Magajna, katerega pobudniki so novinarji in drugi sodelavci Primorskega dnevnika. Tema takratnega razpisa je bil Prešernov verz »Ne vrag, le sosed bo mejak!«. Prav v tistem času so v mestnem središču, v tržaški Terezijanski četrti, številne trgovine prevzemali kitajski trgovci. Tako se je porodila zamisel, da bi si za temo izbrali vezi Trsta s Kitajsko.¹³ V istih letih je dijakom in učiteljem na liceju Franceta Prešerna o kitajski filozofiji predavala prof. Maja Milčinski. Nastajala je slika, malo znana, ki z novimi elementi dopolnjuje naše splošne predstave o življenju tržaških Slovencev.

O podobi Kitajske pri nas

V Trstu je v 19. stoletju izšlo več slovenskih šolskih učbenikov, vse od abecednikov leta 1846. Sestavljeni so bili še po Vodnikovem vzoru. V Trst so seveda prihajali tudi druge natisnjeni slovenski učbeniki. Pri tem pomislimo tudi na učence, otroke navadnih mornarjev, ki so doma gotovo kaj slišali o poteh na »drugi konec sveta«. Se je kaj zapisov ali spominov ohranilo, morda v šolskih zvezkih ali šolskih kronikah? V literaturi tega ne zasledimo, šolska zgodovina pa tudi sicer presega ta zapis. O dogajanju na Kitajskem je skozi desetletja, zlasti od konca 19. stoletja, redno poročal tudi slovenski tisk: tržaška liberalna *Edinost*, socialistični *Rdeči prapor*, ki je prva leta izhajal v Trstu, in druga glasila. Znanе pa so tudi nekatere, širšemu občinstvu namenjene knjižne objave.

Josip Godina – Verdelski¹⁴ je leta 1872 v Trstu

objavil *Kratek pregléd vésoljnega svéta sploh, in posebno naše zemlje, z obrisom obedvéh polovic zemeljske kroglje*.¹⁵ Preprost in jasen prikaz sveta omenja tudi Kitajsko (takrat poimenovano Kina). Tako na primer v poglavju »Poglavitne reke« beremo: »ee) Jant-Sekijang, kot največja réka v Aziji, déreče v Kini, in pa ff) Amur v sévero-izhodni Aziji se stékata v véliko tiho morje (med Azijo in Amériko)«. ¹⁶

Pozornost pritegne tudi knjižica celovške Mohorjeve družbe iz leta 1893. Avtor, duhovnik in zgodovinar Josip Starè, jo je naslovil *Kitajci in Japonci*, v njej pa je pozornost skoraj v celoti namenjena Kitajski.¹⁷ V knjigi je ob izčrpnem zemljevidu veliko slikovnega gradiva. Ne vemo, komu je kdaj knjižica v tistem času prišla v roke, a mreža naročnikov Mohorjeve družbe je bila razpredena po vsem slovenskem ozemlju. Branje teh in drugih zapisov iz 19. stoletja nam o Kitajski nudi običajno sliko. Po eni strani je tu eksotika, ob čudenju pa avtor pogosto poudarja večtisočletno starodavno visoko kitajsko kulturo in uglašenost. Po drugi strani srečamo stereotipne prikaze: risbe s portreti Kitajk in Kitajcev, prizore z rikšami, ki jih vlečejo mošje, ter dekleta s tesno in boleče povitimi stopali.

Nepoučenega bralca ob teh besedilih pritegne bogastvo sedanje slovenske strokovne literature o zgodovini Kitajske. Razkriva pot, ki jo je slovensko zgodovinopisje prehodilo skozi desetletja.¹⁸

Fregata »Novara« na poti okrog sveta

Ladjo »Novara« so zgradili v arzenalu v Benetkah in jo splavili leta 1851. Ime je dobila po bitki, v kateri so marca 1849 avstrijske čete, ki jim je poveljeval feldmaršal Joseph Radetzky, premagale piemontsko vojsko. S to bitko se je zaključila vojna, ki ji za italijanski preporod in prizadevanje za zedinjenje Italije (Risorgimento) rečemo prva vojna za neodvisnost. Slavo avstrijske vojne mornarice je ladja »Novara« ponesla v druge dežele. Poveljeval ji je sam nadvojvoda Maksimilijan, ki je leta 1854 postal kontraadmiral avstrijske vojne mornarice.

Vojaška ladja »Novara« je zaslovela s svojo plovbo okrog sveta. Iz Trsta je odplula 30. aprila 1857 in se v tržaško luko vrnila 30. avgusta 1859. V razcvetu znanstvenega duha je njene namene tudi z nasveti podprl veliki nemški znanstvenik Aleksander von Humboldt. Na ladji je bilo sedem strokovnjakov, znanstvenikov z različnih področij. Poklicni slikar

¹² To so takratna učenka Martina Semec, njen oče Marjan Semec in kolegica na liceju Maja Daneu. Za takratno odkritje in sedanje sodelovanje se jim od srca zahvaljujem.

¹³ KD Bubnič Magajna mape izdelkov Bubničevih nagrad hrani pri uredništvu *Primorskega dnevnika* v Trstu, ul. Montecchi 6.

¹⁴ Josip Godina je znan pod vzdevkom Verdelski, kot si je sam rekel, ker je bil doma iz takratnega slovenskega zaselka pri Trstu, na Vrđeli pri Sv. Ivanu. S številnimi objavami je v slovenski nacionalni zavesti zapisan kot zaslužen narodni buditelj (o Godini gl. biografski gesli Avgusta Pirjevca v SBL in

Martina Jevnikarja v PSBL (oboje dostopno na <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi204327/>)).

¹⁵ Tako beremo še na naslovnici: Spisal in na svetlo dal Jožef Godina – Verdelski prostemu ljudstvu v podúk. V Terstu: Založil je pisatelj, 1872.

¹⁶ Godina, *Kratek pregléd*, str. 46.

¹⁷ Starè, *Kitajci in Japonci*.

¹⁸ Novejše slovenske knjige o zgodovini Kitajske so navedene na koncu prispevka v seznamu literature. Avtorji navedenih del so Mitja Saje, Ralf Čepлак Mencin in Jana Rošker.

Joseph Selleny (1824–1875) je med potovanjem sproti izrisoval in naslikal številne predmete in prizore. Sproti so z ladjami v Trst odpošiljali nabrane primerke. Tak primer je britanski poštni parnik »Ava«, ki je februarja 1858 na poti v Evropo v Indijskem oceanu doživel brodolom. Na koncu se je tudi fregata »Novara«, obložena s fosili, z botaničnimi, zoološki in drugimi naravoslovnimi primerki, arheološkimi in etnografskimi predmeti, poročili, mapami in risbami, vrnila v Trst. V mestu so takrat pripravili priložnostno razstavo. Več desetih predmetov, zlasti naravoslovnih, danes hranijo nekateri tržaški muzeji. Sicer pa je večji del na Novarini poti nabranega odšlo na Dunaj. Še danes radi poudarjamo njen podvig, ko je obplula svet, in njen znanstveno-raziskovalni pomen. Da je bila to vojna ladja s topovi in havbicami za granate, da je imela na krovu 352 članov posadke in da je opravljala tudi diplomatsko-politične naloge, vsega tega tudi danes v ponujenem javnem spominu ne srečamo.¹⁹

Potovanje »Novare« je spremljalo dnevno časopisje in o njem sproti poročalo. V Trstu takrat slovenskih časopisov še ni bilo. *Slavjanski rodoljub* iz pomladi narodov je že prenehal izhajati, prvi znani slovenski časopisi pa so začeli izhajati nekaj let kasneje. S kratkimi vestmi v rubriki »Novičar iz raznih krajev« pa so o poti »Novare« okrog sveta poročale ljubljanske *Novice*, ki so tudi sicer redno objavljale prispevke iz Trsta in o njem. To so bili kratki časopisni zapisi, a pogosto polni vsebine. Ko je ladja odšla na pot, beremo: »Večkrat omenjena barka 'Novara', katera bo v kupčijskih in znanstvenih opravilih jadrala okoli sveta, je v četrtek odrinila iz Trsta; oskrbljena je s 30 kanonami in 351 vojaki; poveljnik je kapitan Bernard žl. Wüllerstorff-Urbair; spremlja jo 5 učenih mož, en malar in en vertnar. Pred odhodom se je na barki nesreča pripetila, da je nek mlad mornar z jambora padel naravnost na bajonêt spodaj stoječega vojaka; nataknil se je tako na bajonêt, da je v malo minutah umrl. Čeravno so mornarji zlo obžalovali to nesrečo, jim je vendar znamenje srečnega potovanja, ker po stari mornarski vraži bojo sedaj vsi drugi srečni, ker je enega izmed njih nesreča požerla!«²⁰ Nadvojvoda Maksimilijan takrat s svojo ladjo ni odšel na pot, bil pa je zavzet pobudnik tega znanstvenega in diplomatskega podviga.

Že 1. maja 1858 je celovška revija *Glasnik za literaturo in umetnost* objavila sledečo kratko vest o omenjenem brodolomu parnika »Ava«: »Perva pošiljatev redkih prirodin, ki jih je 'Novara' s parnikom 'Ava'

v Evrope odpravila, je večidel konec vzela v indijskem morju.«²¹ A bogato obložena ladja Novara je ob povratku vzbudila veliko pozornost. Razstavi v mestu je sledila velika razstava na Dunaju, o kateri je poročal tudi celovški *Slovenski glasnik*.²² V naslednjih letih je na Dunaju izšlo še nekaj strokovnih zbornikov. Prvi je bil namenjen opisu Novarinega potovanja, ostali pa po strokovnih področjih obravnavajo njen velik prispevek k poznavanju fizike, botanike in zoologije, arheologije, etnografije, jezikoslovja, medicine, statistike in trgovine.

V takratnem slovenskem tisku med številnimi zapisi o poteh ladje »Novara« izstopajo poročanja o dnevu Maksimilijanovega in Šarlotinega potovanja v Mehiko. Tudi na pot v Mehiko in na tragično pot iz Mehike v Trst je Maksimilijana in Šarlotu peljala ladja »Novara«.

Tržaška rojaka na Kitajskem v času boksarske vstaje

Po prvi in drugi opijski vojni (1839–1842; 1856–1860), v katerih je bila Kitajska najprej z Anglijo in nato še s Francijo poražena, se je povečeval pritisk tujih sil, ki so kitajski dvor izsiljevale z neenakopravnimi trgovinskimi in diplomatskimi pogodbami. Prihajalo je do notranjih napetosti med zagovorniki modernizacije, ki so sprejemali zahodne vplive, ter skrbjo številnih izobražencev, državnih funkcionarjev in voditeljev za ohranjanje tradicije. To se je prepletalo s socialnimi vprašanji in političnimi napetostmi v času, ko je moč mandžurske dinastije Qing/Čing, zadnje kitajske vladajoče dinastije, slabela. Vrhunec moči so Čingi dosegli v 18. stoletju. Čas upada njihove moči in čas uporov proti dvoru zajema zlasti drugo polovico 19. in začetek 20. stoletja. Dvoru in vladnim krogom so uporniki očitali tudi to, da se nespametno in nesprejemljivo podrejujejo tujcem. Vstaja pripadnikov tajnega društva, ki so jim na zahodu rekli »boksarji«, je izbruhnila leta 1899 in je bila uperjena predvsem proti tujcem, tudi misijonarjem, in pokristjanjenim domačinom. Vrstili so se poboji, vse do obleganja pekinške četrti tujih poslaneštvev. Nasilje nad vstajniki je izzvalo množični upor. Dvor je kolebal med nasprotovanjem in vsaj delnim podpiranjem vse bolj množične vstaje. Upornikom je mestoma nudil zaščito in pomoč.²³

V ta čas segata tudi zgodbi dveh slovenskih tržaških mornarjev, ki sta nam pustila pomembne spomine in spominske predmete.

Razstava in publikacija Bogdane Marinac iz Pomorskega muzeja v Piranu sta veliko pozornost na-

¹⁹ Marinac, *Čez morje*, str. 46–52. Ljubljanske *Novice*, ki so jih brali tudi v Trstu, so 3. novembra 1858 objavile prispevek slovenskega mornarja Rudolfa Klinarja »Pismo našega rojaka K. iz Kitajskega na barki 'Novara'«.

²⁰ *Novice*, 2. 5. 1857, str. 140. Vrtnar na krovu je bil kasnejši Maksimilijanov glavni vrtinar in oskrbnik Miramarskega parka, Čeh Anton Franz Jelinek (rojen 1820, umrl neznano kdaj, morda na Češkem).

²¹ *Glasnik za literaturo in umetnost*, 1. 5. 1858, str. 160.

²² *Slovenski glasnik*, 1. 6. 1860, str. 185–186.

²³ Winterhalder, *Kämpfe*. Trst je v obeh izdajah komaj omenjen. V prvi iz leta 1902 na str. 580 izvemo, da je tržaška tvrdka Serravallo posadkam na Kitajskem podarila 500 steklenic svojega *Ferro di China*, t. i. železovega vina.

menili bogati zapuščini mornariškega častnika Frana Vilfana (1874–1931).²⁴ Otroštvo in zgodnjo mladost je preživel v Trstu (mami je odšla roditi v rodno vas Stražišče pri Kranju). Tudi kasneje je kljub študijskim in službenim selitvam ostal vezan na mesto. Bil je starejši brat odvetnika, pravnika in vodilnega liberalnega politika Josipa Vilfana ml. (1878–1955). Njun oče Josip Vilfan (Wilfan) (1838–1907) je imel kot gradbeni inženir pomembno vlogo pri gradnji takratne tržaške Nove luke. Družina Vilfan velja tudi v zgodovini pisju za zelo pomembno slovensko tržaško družino.²⁵ Vez Frana Vilfana s Kitajsko nas, vsaj večino Slovencev v Trstu, še posebej preseneča, saj nam je že vloga očeta, inženirja Josipa Vilfana, pri gradnji takratne Nove luke malo znana. Naš javni spomin je vezan skoraj izključno na narodno-politično vlogo Vilfanove družine. Družina Frana Vilfana danes hrani številne dragocene in lepo okrašene predmete, ki jih je prinesel iz Kitajske. Tu so sprehajalna palica, škatlica za črnilo, kamen za kaligrafijo, pladenj z biserno intarzijo, nož za odpiranje pisem, vaze, lončki, kipci in miniaturni čajnik.

Ohranili so se tudi dopisi, ki jih je Fran Vilfan poslal ženi, očetu in bratu Alfonsu. Bratu, ki je bil kot mlajši Fran šolan pomorščak, je pisal o plovbi, o svojih pričakovanjih in ambicijah, pa tudi o svojih pogledih na dogajanje. Med letoma 1900 in 1902 je bil zastavnik bojne ladje na lahki križarki »Aspern«, ki je posredovala pri zatrtju boksarske vstaje. Želel si je akcije in dogodivščin. Tako je bil razočaran nad tem, da so se ob prihodu ladje na Kitajsko spopadi že končali. Takrat se je začelo delo na stacionarnih ladjah, ki so imele nalogo, da v skupnosti vseh sodelujočih tujih vojaških ladij nadzorujejo dogajanje. Številne člane ladijskih posadk pa so poslali v Peking, da bi tam varovali tuja poslaništva. Ob mornariških posadkah so na Kitajsko poslali tudi pehoto.

Druga zgodba je zgodba Ivana Kocijančiča (oziroma Kocjančiča) (1879–1965), mornarja ali morda na ladje vkrcanega pehotnega vojaka iz Krogelj, malega zaselka nedaleč od vasi Dolina pri Trstu.²⁶ Dolina in ves Breg sta takrat pripadala avstrijski deželi Istri. Ivanov vnuk Vojko Kocijančič je o dedu povedal: »Moj nono je izhajal iz revne družine in je šolo obiskoval občasno, saj je moral že kot mali pasti živino. Rojen je bil leta 1879. Brati se je naučil pri vojaki, zato je pisal vse samostalnike z veliko začetnico in besedila v dolinskem narečju. V dolgih zimskih večerih (takrat smo sicer premogli radio, ne pa televizije) mi je večkrat pripovedoval o svojih vojaških dogodivščinah, saj je služil najprej štiri leta pri

avstro-ogrski mornarici, nato pa še od 1914 do 1918. Tudi takrat sprva pri mornarici, v Pulju, nato je bil kazensko premeščen, ker je simuliral poškodbo, da ne bi šel na fronto. Poslali so ga v Galicijo, konec vojne pa je dočakal v strelskih jarkih na Južnem Tirolskem. Pravil mi je o velikih viharjih na morju, ni pa znal povedati, kje je te viharje doživel. Zato je bilo moje presenečenje še večje, ko sem to fotografijo dobil med njegovimi papirji, a šele po njegovi smrti leta 1965.«²⁷ V poznejših pogovorih se je razkrilo, da je bil ded Ivan pri avstrijski vojni mornarici najprej od okoli leta 1897 do leta 1901 ali 1902, nato spet leta 1914. Vmes je bil doma: poročil se je, in ko je moral leta 1914 ob izbruhu vojne spet v vojsko, je imel že tri otroke.

Vojko se ne spominja, da bi mu ded kot otroku in najstniku kaj pripovedoval o Kitajski in Kitajcih, pač pa o plovbi v viharjih: tri ladje so plule v konvoju in včasih so bili valovi visoki kot hribi, tako da si eno ladjo lahko videl visoko zgoraj, na vrhu, drugo pa globoko spodaj, »v luknji«; to je bilo verjetno kje v Indijskem oceanu.

V družinskem arhivu se je ohranila tudi Ivanova fotografija: pred fotografa so se postavili mornarji in vojaki držav, ki so sodelovale v vojaških operacijah. Podobne fotografije iz Kitajske, z vojaki vseh, zlasti pa tujih sil, ki so posredovale na Kitajskem, niso redke in so si zelo podobne. Nad svojo sliko je Ivan na sivo lepenko zapisal: »Tega ot 1900 ki so bili v Kini vsi Štati ses sega Sveta.« Povedano knjižno: »To je prizor iz leta 1900, ko so bile na Kitajskem vse države z vsega sveta.«

Pod fotografijo je Ivan na lepenko še zapisal: »Austriako 2, Germaniko 2, Amerikan 2, Rusn 1, Japonese 4, Taljan 2, Inglese 2, Indija 2. Letrato nerjen u Kini Pekin.« Ob pripadnosti vojakov je torej za vsako državo navedel njihovo število in nato dodal, če prevedemo: »Portret narejen na Kitajskem, Peking.« Nižje je zapisal: »et Kines, Kim« in se spodaj na sredini podpisal: »Kocijančič Ivan.« Vmes, pod seznamom državne pripadnosti vojakov, je zapisan stavek, ki je težje razumljiv: »Vse sodate Kinese cenil.«

Na fotografiji z lahkoto prepoznavamo pripadnike različnih držav. Italijanska sta bersaljerja s črnim, včasih pobarvanim petelinjim perjem na klobuku. Levo spredaj je avstrijski mornar, na njegovi mornarski kapi razberemo napis *SMS Zen* – torej je bil mornar na lahki križarki SMS »Zenta«. Ob izbruhu boksarske vstaje je bila »Zenta«, dvojica ladje »Aspern«, že na Kitajskem in je bila zato neposredno udeležena v vojnih operacijah. Ali je bil tudi Ivan Kocijančič na tej ladji, ne vemo.

²⁴ Marinac, *Čez morje*, str. 91–98.

²⁵ O Vilfanovih gl. gesla v *Primorskem slovenskem biografskem leksikonu*, 4. knjiga, str. 213–220 in na spletnem portalu Slovenska biografija (<https://www.slovenska-biografija.si>). Fran Vilfan ml. je bil oče pravnega zgodovinarja Sergija Vilfana.

²⁶ Za opis krajev na Tržaškem gl. *Krajevni leksikon Slovencev v Italiji*.

²⁷ Vojko Kocijančič, letnik 1946. Pisne izmenjave maja 2019, pogovor v društveni gostilni v Dolini junija 2019. Informacija o sliki mi je posredoval zgodovinar dr. Borut Klabjan. Obema pristrčna hvala. Fotografija je objavljena tudi v knjigi *Stoletje dolinskega vsakdana*.

»Letrato nerjen u Kini.« V Pekingu leta 1900: pripadniki tujih čet med boksarsko vstajo. Na sredi spredaj, s kuharskim klobukom, Ivan Kocijančič iz Krogelj pri Dolini pri Trstu. Ob njem »Kitajec Kim« (brani Vojko Kocjančič, Dolina pri Trstu).

Naš mornar Ivan ima na fotografiji kuharski klobuk. Bil je droben, morda so ga zato dali v kuhinjo kot pomočnika. Ko je bil vpoklican, je bil podhranjen. Na fotografiji sedita s Kitajcem Kimom na sredi spredaj, torej na glavnem mestu. Kim nima vojaške uniforme. O prijateljstvu med njima lahko le ugibamo. Morda sta bila kuharska kolega. Kim domnevno nosi belo kuharsko jakno.

Nono je vnuku veliko pripovedoval o prvi svetovni vojni, Galiciji in vsem strašnem, ki mu je bil tam priča. O Kitajski pa ne, le o plovbi, tega se Vojko dobro spominja. Vojko Kocjančič je pripovedoval tudi o dedovem življenju, v katerem se zrcali življenje Primorcev in Istranov: boj za kruh, življenjski uspehi in hude preizkušnje, predanost družini in domačemu kraju, fašizem in partizanstvo, poklicna pot ter povojno delovanje v domačih kulturnih in gospodarskih društvih. Ivan Kocjančič se je mlad zaposlil v tovarni olja pri Žavljah, da si je lahko korak za korakom dopil zemljo in se osamosvojil. Rad je bil kmet.

Avstro-Ogrska dobi koncesijo

Že leta 1869 je tudi Avstrija s pekinško vlado podpisala neenako, za Kitajsko neugodno trgovinsko pogodbo. To je leto, ko je bil dograjen in slavnostno

odprt Sueški prekop. Kmalu je dunajska vlada v Pekingu in Šanghaju odprla svoje predstavništvo. Pe-kinško predstavništvo je leta 1896 postalo ambasada. Avstrija je nato sodelovala v mednarodni intervenciji in pri zatrtju boksarske vstaje, zato je leta 1902 v mestu Tianjin (tudi Tjandžin, v Evropi v tistem času tuje imenovano Tientsin) od Kitajske kot kompenzacija prejela t. i. koncesijo.²⁸ Tianjin je obalno mesto, ki leži okrog 100 km jugovzhodno od Pekinga in predstavlja njegov izhod na morje. Koncesije kitajske vlade tujim državam so bile po svojem bistvu manjše kolonialne posesti. Podobno posest je leta 1901 v mestu dobila Italija. Italijanska koncesija je mejila na avstrijsko. Tloris italijanske koncesije pokaže, da so obmejne ulice poimenovali Trieste, Fiume, Trento, Zara.²⁹ Drobna knjižica iz leta 1911 razkriva, da so italijansko koncesijo nekateri vladni krogi Kraljevine Italije nameravali zapreti. Kdor se je zanjo zavzemal, je svetoval, naj se za njeno ureditev zgledujejo po avstrijski.³⁰ Posebej je poudarjeno šolstvo.

Kitajski vodilni krogi so se že daljši čas spraševali, od kod tujcem z Zahoda taka moč, da so premagali

²⁸ Lee, The short life.

²⁹ La Little Italy in Cina; L'Italia coloniale.

³⁰ Catellani, Organizzazione.

tisočletno Kitajsko. Njihovo pozornost je pritegnil avstrijski šolski red.³¹ Avstrijska koncesija v Tianjinu je bila sicer tudi v kitajskih očeh predvsem izraz dobrega vladanja. Uglednejši domačini so si na stara leta avstrijsko koncesijo včasih izbrali za novi dom. Pritegnilo jih je tudi to, da je mejila na kitajsko staro mesto. Avstrijski Tianjin gospodarsko ni nikdar zaživel. Blago so tudi avstrijske ladje tovorile po drugih poteh. Kljub pozivom avstrijskega konzula v mestu Avstrijski Lloyd ni vzpostavil redne linijske povezave s Tianjinom, njegove ladje pa tudi sicer niso priplule v mesto. Trst kot veliko avstrijsko pristanišče zato v življenju koncesije ni odigral pomembne vloge.³²

V koncesijah so živeli predvsem domačini. V njih so bili nastanjeni tudi uradniki in vojaške posadke posestne države, ki so se pogosto izmenjavale. Avstrijska koncesija je imela v prvem letu obstoja od 25.000 do 30.000 prebivalcev, italijanska pa leta 1911 okrog 30.000. Koncesije so z novimi urbanističnimi načrti pridobile zahodnoevropsko podobo. Stare hiše so rušili, njihove prebivalce, domačine, pa izgnali. Arhitektura zgradb je bila s svojo vidljivostjo pri uveljavitvi posameznih držav posebno pomembna. Nastajale so moderne široke ulice. Otroke in sploh prebivalce so navajali na evropski način življenja. Pretresljiva so pričevanja o nasilju, grozotah in ponižanjih, ki so jih utrpeli domačini in so zaznamovala ravnanje tujih sil. Niso bili redki kazenski pohodi zunaj poslaništev in koncesij. Zaničljivo ironiziranje domačinov se je kazalo tudi v evropskih časopisih in na razglednicah, ki so iz Kitajske prihajale v Evropo in ZDA.³³ Izstopalo je trdo ravnanje Nemčije, ki je simbolno doseglo višek, ko je julija 1901 kitajski dvorni knez Chun odpotoval v Nemčijo, kjer se je moral pokloniti nemškemu cesarju (leta 1906 rojeni zadnji kitajski cesar Pu Yi je bil njegov sin). Tudi to knezovo potovanje razkriva zapletenost dogajanja. To so bili časi velikih pretresov. Naj omenimo le kitajsko-japonsko vojno v letih 1894–1895 in rusko-japonsko vojno v letih 1904–1905. Kriza cesarske dinastije je leta 1911 dosegla vrhunec in 1. januarja 1912 je bila oklicana republika. Tuje sile pa so še dalje ohranjale svojo prevlado.³⁴

³¹ Chih, *L'Occidente »cristiano«*. O avstrijskem šolstvu: Lee, The short life, str. 82.

³² O dogajanju na Kitajskem so tržaški časopisi redno poročali, tako na primer slovenska *Edinost* ali pa poluradni *L'Osservatore Triestino*. Politični in vojaški vidiki o Trstu v okviru avstrijske cesarske politike do Daljnega vzhoda pa še čakajo na zgodovinopisno obravnavo.

³³ Pred leti je bilo na spletu mogoče najti več primerov takih satiričnih, celo zelo poniževalnih razglednic iz Kitajske, na primer nemških, ki jih ob pripravljanju prispevka nisem več zasledila.

³⁴ Marinac, *Kitajska v očeh*. V tem diplomskem delu je sintetično in vsebinsko polno podana zgodovina. Pričevanja, predstavljena v drugem delu naloge, pomagajo pri poslušanju novih pripovedi in spoznavanju predmetov, ki jih hranijo družine.

Kitajska je sredi leta 1917 stopila v vojno na strani antantnih sil: 14. avgusta je napovedala vojno Nemčiji in Avstro-Ogrski. Takrat je odredila prisvojitve avstrijske koncesije. Avstrijska posadka se je začasno pridružila nemški, tudi številne avstrijske vojaške in mornarje je naposled čakalo ujetništvo, rusko ali japonsko. Na dogajanje in usodo ujetnikov je kmalu vplivala tudi oktobrska revolucija. Za Trst in bližnje pokrajine je pomembna ustanovitev italijanske »neodrešene legije« – Legione Irredenta di Siberia. Ustanovljena je bila v italijanski koncesiji v Tianjinu sredi leta 1918, njen namen pa je bil združiti avstro-ogrske vojaške italijanske narodnosti, ki so se bili pripravljene vojskovati za Italijo, zlasti številne, ki so bili v ruskem ujetništvu.

Mornar na torpedni krizarki »Kaiserin Elisabeth«

Vojaška ladja, poimenovana po priljubljeni cesarici Sisi, je bila sestrska ladja križarke, ki je nosila ime po njenem soprogu, cesarju Francu Jožefu.³⁵ Prva je bila zgrajena v Pulju, druga v Trstu. Leta 1904 je »Kaiserin Elisabeth« že drugič odplula na Daljni vzhod. Prvo potovanje je opravila že v letih 1892 in 1893. Nepričakovano nedavno odkritje dveh vezenin, ki ju je iz Kitajske prinesel mornar na omenjeni ladji Simon Daneu, razkriva marsikaj. Take vezenine, ki so jih iz Kitajske prinesli mornarji avstrijske (avstro-ogrske) cesarsko-kraljeve mornarice, hranijo številne družine. Objave iz zadnjih let ponujajo številne posnetke takih vezenin iz raznih krajev Slovenije in Furlanije,³⁶ zato na tem mestu predstavljamo nekatere še neobjavljene primere s Tržaškega.

Simon Daneu (1881–1951) je bil doma na Kontovelu. Njegova življenjska pot je podobna poti številnih rojakov iz kraških vasi na Tržaškem, je pa seveda tudi posebna. Kontovel je ribiška in kmečka vas visoko nad obalo med Barkovljami in Miramarom. Ponaša se s svojim, nekdanj ribiškim portičem, tako kot Barkovlje ali Križ. V Simonovi družini je bilo enajst bratov. Simon je bil morda najstarejši, saj je prevzel domačo kmetijo. Imeli so živino in zemljo za lastno preživljanje, ob tem pa velike vinograde, ki so se razprostirali od Kontovela navzdol po bregu do železniške proge Južne železnice nad morjem. Še po drugi svetovni vojni je Simon kot ribič sodeloval pri lovu na tune.

O njegovem služenju v vojni mornarici domači ne vedo veliko. Njegova vnukinja Maja Daneu je po-

³⁵ Prispevek ne upošteva tehničnih in vojaških podatkov o vojaških ladjah. Zgodovina vojnih mornaric in predstavitev posameznih vojnih ladij sta dostopni v številnih strokovnih spletnih objavah. Tudi dogajanje po izbruhu prve svetovne vojne presega okvir tega prispevka.

³⁶ Fotografije podobnih vezenin so objavljene v dveh knjižnih izdajah: Marinac, *Cez morje*, str. 112, 119, 150; Milocco, *55 giorni*, str. 34, 36, 37, 41, 42, 46.

»Za uspomini moje službe u Kini. 1904–1906.« Vezenina na svilo. Simon Daneu jo je dal doma lepo uokviriti. Služil je na avstrijski vojaški ladji SMS »Kaiserin Elisabeth«. Mere brez okvira: 76,5 x 65 cm (foto Marta Ivašič).

vedala droben spomin iz svoje mladosti.³⁷ Ko je šla z materjo, Simonovo hčerko, po vasi, ji je ta pri več domačijah povedala, da je bil kdo iz tiste družine na Kitajskem – »ta je bil z našim nonotom,« je rekla. Mornarji so tam daleč na Kitajskem včasih sami vezli, kar so potrdile tudi pripovedi. Mlade mornarje je bilo treba zaposliti, so pripovedovali dedje, da so se umirili, pa še naučili so se marsičesa ob tem.³⁸ Nekateri, zlasti pisni viri, pa izpričujejo, da so v mnogih primerih tudi navadni mornarji, ne le častniki ali podčastniki, vezenine naročali pri domačinih.³⁹

³⁷ Simonova vnukinja Maja Daneu, letnik 1946. Je hčerka Simonove hčerke Marije, poročene Daneu. Pripovedovala je leta 2004 in nato spet junija 2019.

³⁸ V avstrijski vojni mornarici je služil tudi Franjo Kodrič iz Sv. Ane. Bil je v posadki SMS »Kaiser Karel VI«. Skoraj do konca služenja je bil nastanjen v vojaškem pristanišču v Pulju. Ko se je leta 1918 po desetih letih vojaškega služenja vrnil domov v Trst, je domačim, šival lepe platnene copate, kot se je naučil v Pulju. Pripoved vnuka Boruta Kodriča, junij 2019.

³⁹ Marinac, *Čez morje*, str. 112, 119, 150.

Domači hranijo hranijo vezenino s fotografijami, med katerimi je tudi Simonov portret. Postavljen je na sredini zgoraj, na izvezenem dvoglavem habsburškem orlu. Razen dveh fotografij so vsi drugi upodobljeni v uniformah kot mornarji vojne mornarice. Na levi spodaj je brez uniforme Simonov brat Karol. Po izročilu so tudi med drugimi mornarji na fotografijah vsaj nekateri Simonovi sovaščani s Kontovela. Kot je značilno za te vezenine, so na njej izvezene zastave tujih sil, ki so na Kitajskem posredovale z vojaškimi enotami. Štiri večje zastave pripadajo po vrsti Avstriji, Ogrski, Japonski in cesarski Kitajski. Napisi na vezenini so zgoraj, v sredini in spodaj. Po vrsti tako beremo: 1904 * ZA USPOMIN MOJE SLUŽBE * UKINI * 1906 * / S. DANEU 1902–1906 / * SMS * KAIZERIN ELIZABET.

Nad imenom ladje je izvezena podoba ladje. Za steklom sta k vezenini pristavljeni medalji z letnica 1848–1908 in trakom v avstrijskih barvah. Letnici narekujejo domnevo, da ju je Simon prejel ob 60. obletnici kronanja cesarja Franca Jožefa.

»Za uspomín Kine in Japone. 1904–1906. 1902. S. Daneu«. Vezenine na svilo je Simon Daneu med služenjem na Kitajskem, kot mnogi drugi, sam izvezel. Mere brez okvira: 57 x 41 cm (foto Marta Ivašič).

Druga vezanina, ki jo je domov prinesel Simon Daneu, ima prav tako izvezene zastave cesarske Kitajske in na Kitajskem prisotnih tujih sil.⁴⁰ Na glavnih mestih – prvem in drugem, predzadnjem in zadnjem – so spet zastave, ki so na prejšnji vezanini večje. Simbolni pomen ima tudi okrasje na vezanini: uokvirjata jo hrastovi vejici, zgoraj je črna ptica ujeta, pod njo morda drobni oljčni vejici, nizko spodaj pa nas pritegne živobarven pisan stiliziran kitajski zmaj. Na sredi je v obliki grba izvezena večja podoba, ki pove o veličini in moči avstrijske cesarske vojne mornarice. Pod cesarsko krono sta med drugim izvezena sidro in ladijsko krmilo. Pod to veliko figuro je manjša podoba dveh prekrizanih pušk z bajonetom in vojaško trobento. Na tej vezanini sta zgoraj in v spodnjem delu med grbom in zmajem napisata: *ZA *USPOMIN *KINE *IN *JAPONE *1904 1906 / * 1902. S. DANEU* .

⁴⁰ Med tistimi, ki smo jih zasledili, je tej skoraj enaka vezanina, ki jo je v domači furlanski Tapogliano prinesel mornar Mas-similiano Pitton (Milocco, *55 giorni*, str. 46).

Doma je Simon Daneu svoji dve vezanini iz Kitajske dal uokviriti. Viseli sta v veži njegove nove hiše, danes pa visita, skrbno hranjeni, v stari družinski domačiji.⁴¹

Mornar na torpedni križarki »Kaiser Franz Joseph I«

Podobni so spomini, ki prihajajo iz Barkovelj, tržaškega predmestja, nekdanj slovenskega zaselka ob morju. Danes o njih pripoveduje Marjan Semec, vnuk mornarja Rafaela Semca.⁴²

⁴¹ Lepo prenovljena hiša stoji v zgodovinskem jedru vasi Kontovel in ohranja značilno staro arhitekturo. Vsi, ki so nam pripovedovali o svojih dedih, skrbno hranijo predmete, ki so jih ti prinesli iz Kitajske, pa tudi druge družinske spomine.

⁴² Rafaelov vnuk Marjan Semec, letnik 1956. Junija 2019 sva se pogovarjala na Katinari. Prve spomine je leta 2004 sošolcem in profesorici posredovala Rafaelova pravnukinja, takratna učenka Martina Semec.

»Ricordo. Shanghai«. Spomin iz Šanghaja. Portret na tkanini je nastal med letoma 1904 in 1906 iz fotografije žene Ivanke, ki jo je Rafael Semec prinesel kitajskemu umetniku. Velikost podobe: 25 cm x 33 cm (foto Marta Ivašič).

Rafael Semec (1889–1973) je bil doma v tržaški mestni četrti Rojan, tem nekdanj pretežno slovenskem predmestju. Rodil se je visoko na Škalašanti, pod kraškimi robom. Ob poroki se je preselil v Barkovlje pri Trstu, k predelu Stara gora. Že pred vpoklicem v vojsko in potem spet po letu 1918 je delal v Trstu kot pristaniški delavec. V povojnih letih je sodeloval pri razminiranju ozemlja. Tudi njegova življenjska pot je v marsičem podobna življenju drugih na Primorskem in v Istri.

Po vpoklicu je bil Rafael Semec mornar na ladji SMS »Kaiser Franz Joseph I«, pozneje, med prvo svetovno vojno, pa na korveti SMS »Saida«. S SMS »Kaiser Franz Joseph I« je plul do Kitajske, kjer je bil v Pekingu nastanjen v okviru mednarodnih sil, ki so varovale tuja diplomatska predstavništva, t. i. legacije. Na Kitajskem, med drugim tudi v Šanghaju, je bil med letoma 1910 in 1914. Natančnejših podatkov o njegovem vojaškem obdobju v družini ne poznajo. Nekatere pripovedi pa so ostale. Obe ladji, je pripo-

vedoval ded, sta doživeli brodolom. Iz Boke Kotorske se je vrnil domov peš.

Iz Kitajske je Rafael Semec prinesel fotografije in več predmetov. Iz ženine fotografije si je dal pri kitajskem slikarju, morda kaligrafu, iz tuša na tkanino izrisati njen portret. Pod njim beremo: »Ricordo. Schanghai« (Spomin. Šanghaj). Prinesel je tudi prave izvirne kitajske jedilne paličice z napisom. Poseben je večji zemljevid Pekinga z naslovom in legendo v kitajskih pismenkah. Meri 54 cm x 78 cm. Svileni, zastavi podobni vezenini sta podobni drugim, ki jih poznamo iz literature.

Večja od dveh Rafaelovih vezenin ima zgoraj napis v italijanskem jeziku: 1910 RICORDO INTERNAZIONALE 1914 SEMEZ PEKING. Spodaj je v rešilnem pasu izvezeno ime ladje: SMS KAISER FRANZ JOSEPH I.

Na sliko so v manjše okvire položeni »standardni« posnetki vojakov vseh držav, ki so na Kitajskem imele poslaništva ali koncesije. Okvir za vsako od njih je

»Ricordo internazionale Peking 1910–1914.« Mednarodni spomin – napis je izvezen v italijanščini. Rafael Semec je služil na avstrijski vojaški ladji SMS »Kaiser Franz Joseph I«. Mere notranjega izvezenega okvira: 50 cm x 73 cm (foto Marta Ivašič).

v barvah zastave tiste države. Avstrijska je na sredi zgoraj, nad njo je izvezen velik habsburški črni dvo-glavi orel, na vsaki strani sta »izobešeni« zastavi: na desni avstrijska, na levi avstro-ogrška. Nad vsako se vzpenja zeleno-rožnat cesarski zmaj, ki gleda proti orlu. Na sredini je veliko sidro, na spodnji strani pa morski prizor z ladjo na desni ter svetilnikom in soncem na levi strani. Iz rešilnega pasu z imenom ladje, ki stoji spodaj na sredini, se levo in desno dvigajo zastave državnih mornaric.

Iste zastave so tudi na manjši vezenini. Enako sta na sredi zgoraj avstrijska in dvodelna avstro-ogrška zastava, nato desno navzdol zastave Nemčije, ZDA, Francije, Kitajske in Velike Britanije ter levo navzdol zastave Italije, Belgije, Rusije (zastava carske mornarice) in Japonske. Na njej beremo slovenski napis: SPOMIN Z KINE / CHINA / PEKING. Kaj naj bi stalo v ovalni odprtini sredi vezenine, ni znano.

Vnuk Marjan Semec se ob ogledovanju predmetov spominja dedovih pripovedi: kako so se v Pekingu

in Šanghaju za malo denarja peljali z rikšami, potniškimi vozički, ki jih je vlekel mož. Domačini, je razlagal, so izkoriščali številne priložnosti za zaslužek, bila je prava ekonomija okrog tega. Na Kitajskem si je Rafael dal narediti tetovaže, običajne mornariške simbole: na roki nad zapetjem sidro z vrvjo, na rami ladijsko krmilo. Z njim je bilo menda veliko Slovencev iz Trsta. Zastave so vezli sami. S tem so jih nadrejeni zaposlili. Vojak je izvezel okvir in glavni del svoje slike, nato je šla vezenina iz rok v roke vojakom in mornarjem drugih držav. Nadrejeni so želeli, da bi se tako razvilo sodelovanje in mirno sožitje med njimi. Prihajalo je namreč do napetosti med vojniki različnih držav, kakor se dedove pripovedi spominja vnuk.

Zaključek

Sklepiti smemo, da tudi nekatere druge družine tržaških pomorščakov vojaških in trgovskih ladij doma hranijo bogate spomine, tudi iz Kitajske. Ne-

»Spomin z Kine«. Manjša vezenina, ki jo je Rafael Semec iz Barkovelj izvezel v slovenskem jeziku. Tudi na njej so upodobljene zastave tujih sil, ki so poslale svoje čete na Kitajsko. Mere: 38 cm x 36 cm (foto: Marta Ivašič).

kateri verjetno segajo tudi v čas prve svetovne vojne in v kasnejša desetletja. Nikdar ni odveč priporočilo družinam, naj skrbno hranijo spomine svojih prednikov ter jih, če se jim zdi primerno, posredujejo arhivom in muzejem.

Obdobju prevlade tujih sil, ki je tematski okvir tega prispevka, na Kitajskem rečejo stoletje sramote. Avstro-Ogrska in Nemčija sta svoje kitajske koncesije mednarodnopravno izgubili po prvi svetovni vojni. Italija je koncesijo v Tianjinu izgubila z mirovno pogodbo po drugi svetovni vojni. Ostalim državam je konec koncesij prinesla razglasitev Ljudske republike Kitajske leta 1949. Med nami danes živijo številne kitajske družine, potujoči kitajski trgovci pa so v naše kraje prihajali tudi v preteklosti.⁴³ Ponujajo se aktualizacije, ki vabijo k spoznavanju in pozivajo k odgovornemu ravnanju. Pogled iz Trsta je tudi v tem obetaven.

Dijaki so leta 2006 za omenjeno Bubničevo nagrado zabeležili tudi svoje vtise in presojanja. Od takrat je minilo dobro desetletje. Med povedanim najdemo misel: »Trst, to zelo multikulturno mesto, bo sprejel tudi njihovo kulturo, ki se nam zdi nova in tuja. A riž, čaj, porcelan, svila so že dolgo del našega življenja. Vemo tudi za Konfucija, kitajsko medicino in akupunkturo, kitajski zid, pismenke. Mnogi sodobni izdelki prihajajo s Kitajske, pa se tega ne zavedamo, ker so zelo podobni evropskim. Kaj je globalizacija, gotovo občutiš, ko slišiš v Trstu kitajskega prodajalca govoriti slovensko. Morda pa je to tudi nova tržaška skupnost, ki sedaj nastaja, kot so druge nastale v preteklosti.«

⁴³ Bofulin, *Daleč doma*.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI IN USTNI VIRI

- Maja Daneu (1946), Kontovel pri Trstu. Pripovedovala je leta 2004 in junija 2019.
- Vojko Kocjančič (1946), Dolina pri Trstu. Pripovedoval je maja in junija 2019.
- Marjan Semec (1956), Trst. Pripovedoval je junija 2019.

ČASOPISI

- Glasnik za literaturo in umetnost*, 1858.
- Novice gospodarske, obrtniške, rokodelske*, 1857, 1858.
- Slovenski glasnik*, 1860.

LITERATURA

- 1902–2002: *La lotta dei fuochisti del Lloyd Austriaco* (ur. Claudia Bibalo et al.). Trieste: Istituto »Livio Saranz«, 2002.
- Bofulin, Martina: *Daleč doma. Migracije iz Ljudske republike Kitajske v Slovenijo*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2016.
- Catellani, Enrico: *Organizzazione e funzionamento del settlement italiano in Tientsin*. Roma: Istituto coloniale italiano, secondo congresso degli italiani all'estero, Tipografia editrice nazionale, 1911.
- Chih, André: *L'Occidente »cristiano« visto dai Cinesi. Verso la fine del XIX secolo (1870–1900)*. Milano: Jaka Book, Prima edizione italiana, 1979.
- Crusvar, Luisa: *Il Civico Museo d'Arte Orientale di Trieste*. Trieste: Rotary Club Trieste, 2002.
- Čeplak Mencin, Ralf: *V deželi nebesnega zmaja. 350 let stikov s Kitajsko*. Ljubljana: Založba I*cf., 2012.
- Fabiani, Rossella: *Grad Miramar. Zgodovinski muzej in park*. Trst: Ministrstvo za kulturne dobrine in dejavnosti in turizem, Založba Marsilio Editori, 2014.
- Fatal Novara. La nave di Massimiliano attorno al mondo (1857–1859)*. Trieste: Hammerle Editori, 1998.
- Godina – Verdélški, Jožef: *Kratek pregléd vésojlnega svéta sploh, in posebno naše zemlje, z obrisom obedvéh polovic zemeljske kroglje*. V Trstu: samozaložba, 1872.
- Krajevni leksikon Slovencev v Italiji. Prva knjiga, Tržaška pokrajina* (ur. Milan Bufon in Aleksej Kalc). Trst: ZTT, 1990.
- La Little Italy di Tianjin in Cina*. Brez avtorja, italijanska verzija povzeta po predavanju na simpoziju v Torinu, 7.–9. aprila 2016. Torino: Università di Torino. Spletni portal modusc.it (pridobljeno junija 2019).
- Lee, Chinyun: Avstrijski pomorski razvoj v Vzhodni Aziji 1869–1914. *Zgodovinski časopis* 61, 2007, št. 3–4, 2007, str. 467–489.
- Lee, Chinyun: The short life of the Austrian concession in Tianjin. *Azijske in afriške študije / Asian and African studies* 5, št. 1–2, 2001, str. 74–92.
- Lee, Chinyun: *Trst in avstrijsko-kitajska trgovina od 1869 do 1918; Trieste and austro-chinese trade from 1869 to 1918* (doktorska disertacija). Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, 2002.
- Lehner, Georg in Monika Lehner: *Österreich–Ungarn und der »Boxeraufstand« in China*. Wien: Österreichisches Staatsarchiv, 2002 (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Sonderband, 6).
- L'Italia coloniale. Attualità e storie dimenticate dalle ex Colonie italiane*. Diretto da Alberto Alpozzi. Trije prispevki o Tientsinu/Tianjinu na portalu italia-coloniale.com z datumom 9. marec 2015, 19. marec 2015, 2. junij 2015 (pridobljeno junija 2019).
- Lloyd. *Le navi di Trieste nel mondo*. Trieste: Comune di Trieste, 2016.
- Ludwig Karl Moser (1845–1918) med Dunajem in Trstom: zbornik mednarodnega študijskega dne, Trst, 21. novembra 2008. Ludwig Karl Moser (1845–1918) tra Vienna e Trieste: atti della giornata internazionale di studi, Trieste, 21. novembre 2008 (ur. Stanko Flego in Lidija Rupel). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU; Trst/Trieste: Narodna in študijska knjižnica / Biblioteca nazionale slovena e degli studi, 2012.
- Marinac, Bogdana: *Čez morje na nepoznani daljni vzhod. Potovanja pomorščakov avstrijske in avstro-ogrske vojne mornarice v Vzhodno Azijo*. Piran: Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran, 2017.
- Marinac, Lea: *Kitajska v očeh slovenskih pomorščakov v času Avstro-Ogrske* (diplomsko delo). Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2015.
- Massimiliano e l'Esotismo. Arte Orientale nel Castello di Miramare*. Museo storico del Castello di Miramare, 11 aprile – 28 maggio 2017. Venezia: Ministero dei beni e delle attività culturali e del turismo, Polo museale del Friuli Venezia Giulia, Marsilio Editori, 2017.
- Milocco, Giorgio: *55 giorni a Pechino (ma più de do ani per mar). Marinai e soldati del Friuli austriaco in Cina durante la Guerra dei Boxer*. Gradisca d'Isonzo: Centro Isontino di Ricerca e Documentazione Storica e sociale »Leopoldo Gasparini«, 2005.
- Milocco, Giorgio: *I goriziani e i friulani nel Corpo Italiano in Estremo Oriente (1918–1920)*. Mariano del Friuli: Edizioni della Laguna, 2016.
- Milocco, Giorgio: La rivolta dei boxer e la marina austroungarica. Diario di un marinaio friulano in Cina. *La Bassa* /66. giugno 2013, str. 123–143.
- Pasquale Revoltella 1795–1869: sogno e consapevolezza del cosmopolitismo triestino*. Trieste: Comune di Trieste, Assessorato alla cultura, Civico museo Revoltella, 1996.

- Pilleri, G. e P. Tadeo: *Bernhard von Wüllerstorff-Urbair. Un grande figlio di Trieste. La circumnavigazione della Imperial regia Fregata »Novara« (1857–1859). Il diario inedito di Dominik Codanich, batteglie di 3.a Classe*. Bern: Verlag des Hirnanatomischen Institutes Waldau-Bern, 1982.
- Pozzetto, Marco et al.: *Un giardino in riva al mare. Il Parco di Miramar ieri e domani: vicende storiche e prospettive culturali*. Trieste: Università di Trieste, Edizioni Dedolibri, 1986.
- Quinzi, Alessandro: *Giuseppe Tominz*. Trieste: Fondazione CRT, 2011. Dostopno tudi na spletni strani fondazionecrttrieste.it/edizioni/13.
- Rošker, Jana: *Zmajeva hiša. Oris kitajske kulture in civilizacije*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1992.
- Saje, Mitja: *Zadnja dinastija in izzivi sodobnosti. Zgodovina Kitajske od vdora Mandžurcev do ustanovitve ljudske republike*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2018.
- Saje, Mitja: *Zgodovina Kitajske*. Ljubljana: Slovenska matica, 2015.
- Srečanje z Jutrovim na ptujskem gradu*. Ptuj: Pokrajinski muzej Ptuj, 1992.
- Starè, Josip: *Kitajci in Japonci*. Celovec: Družba sv. Mohorja, 1893.
- Stoletje dolinskega vsakdana: ob 130-letnici kulturnega delovanja v Dolini. Cent'anni di quotidianità a Dolina: in occasione del 130° anniversario di attività culturale a Dolina*. Dolina: KD Valentin Vodnik, 2008.
- Tre giorni a Trieste*, a c. di Saul Formiggini, Pietro Kandler, Pasquale Revoltella, Gian Battista Scrinzi. Pubblicazione ad onore dei delegati dalle società delle ferrate che si riuniscono in Trieste a congresso generale nel settembre 1858. Trieste: Tipografia del Lloyd austriaco, 1858. Knjižica je izšla tudi v francoščini, angleščini in nemščini. Nemška izdaja je dostopna na spletnih straneh Dlib.si, angleška na spletnem portalu ebooks-download.xyz.
- Vekarič, Stjepan: Uspomene kapetana Joza Šunja. *Naše more: znanstveni časopis za more i pomorstvo* 5, 1956. Dostopno tudi na spletni strani hrcaak.srce.hr.
- Winterhalder, Theodor Ritter von: *Kämpfe in China. Eine Darstellung der Wirren und der Beteiligung von Österreich-Ungarns Seemacht an ihrer Niederwerfung in den Jahren 1900–1901*. Wien, Budapest: A. Hartleben, 1902. Ponatis: London: Classic Reprint Series, ForgottenBooks, 2015. Izvirnik je dostopen tudi na spletu, in sicer na portalu Bibliotheca Sinica 2.0 - univie.ac.at.
- Wurzbach, Constant v.: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, 58. Wien: Druck und Verlag der k.k. Hof- und Staatsdruckerei, 1889 (dostopno na www.literature.at).

S U M M A R Y

»Spomin z Kine«. Souvenirs from China co-shaping the image of the Habsburg Trieste

As the Qing dynasty started to decline in the nineteenth century, foreign powers intensified their colonial presence in China. At the turn of the twentieth century, one of these powers was Austria-Hungary, which had its legation in Beijing and, after the suppression of the Boxer Rebellion, gained a concession zone in the city of Tianjin. While archival sources and a general outline of the historical developments were known in Slovenia already in the past decades, there is little information available about the lives of European seamen. Sailors of the Imperial-Royal Austrian navy who served in China, especially in the period between 1900 and 1914, brought home souvenirs which are now kept safe by their families. Some artefacts became part of museum collections. Whereas over the recent years, several books have been published on sailors from the Slovenian territory and the former Habsburg Friuli, this topic has received little attention in Trieste and has no place in its public, common, and visible memory.

Very little has been published on sailors from the Trieste area who served in the Far East as members of the old Austrian military navy. A study of these developments led to a striking revelation that many were Trieste Slovenes, even though this might seem understandable and self-evident on discovering new sources and oral accounts, especially considering the then composition of Trieste's population and the growing power of Slovenes in and around the city.

A story that particularly stands out is about the navy officer Fran Vilfan, a member of an important and influential Trieste Slovenian family. However, there were also many ordinary sailors, e.g. Ivan Kocijančič from Crogole (Kroglje) near Dolina pri Trstu (Dolina), Simon Daneu from Contovello (Kontovel), and Rafael Semec from Barcola (Barkovlje). Apart from their stories, the almost haphazardly discovered souvenirs of Slovenian sailors from the Trieste area, now safeguarded by their grandchildren, provide an opportunity to present hitherto unpublished sources: photographs, Chinese sticks, the Beijing city plan, and primarily Chinese silk needle art. Most items feature large painting-like embroidered depictions of military themes. Some silks feature small embroidered frames for sailors' photographic portraits.

The aim of the article and its presentation is to encourage new discoveries and ask the families to continue to safeguard such souvenirs from the past and share their rich heritage with archives and mu-

seums, also in order to properly address the currently much called for actualizations.

R I A S S U N T O

»Spomin z Kine.« (Ricordo dalla Cina). Gli oggetti di origine cinese contribuiscono all'immagine della Trieste Asburgica

Mentre nell'Ottocento la dinastia Qing viveva la sua parabola discendente, un gruppo di potenze straniere rafforzò in pochi decenni il proprio potere di tipo coloniale sulla Cina. Al passaggio del secolo e agli inizi del Novecento si annoverò tra esse anche l'Impero Austro-Ungarico. Fu allora che a Pechino il governo asburgico aprì la sua legazione, mentre dopo la repressione della rivolta dei Boxer l'Impero ricevette in concessione una parte della città di Tianjin/Tientsin. Questi avvenimenti storici e numerose fonti d'archivio sono pubblicamente conosciuti già da decenni anche nelle nostre regioni. Meno nota è la storia dei marinai.

I marinai della Imperial Regia Marina Militare Austriaca che prestarono servizio tra gli anni 1900 e 1914 in Cina, portarono a casa come ricordo molti oggetti che ancora oggi le loro famiglie conservano. Altri di questi oggetti si trovano nei musei. Negli ultimi anni ne trattano anche alcune monografie pubblicate in Slovenia e nel Friuli allora asburgico. Per Trieste al contrario troviamo poco, mentre nella memoria cittadina pubblica collettiva e visibile questo non appare.

A Trieste anche oggi si mettono in risalto gli splendori del porto asburgico e la forza delle sue navi, la storia dell'arciduca Massimiliano e lo splendore del suo castello di Miramare. Nel presente saggio tutto ciò offre un'adeguata introduzione sui rapporti

tra Trieste e la Cina che con il suo contrasto permette la presentazione di alcune fonti che hanno dato lo spunto a questa trattazione.

Nei testi fino ad oggi pubblicati poco si parla di quei marinai triestini che, arruolati nella vecchia marina militare austriaca, prestarono servizio nell'Estremo Oriente. La ricerca intrapresa ci sorprende nel constatare che tra loro molti furono gli Sloveni, sebbene ciò ci appaia comprensibile e di tutta evidenza appena teniamo conto della composizione della popolazione triestina e della forza allora crescente degli Sloveni nella regione e nella stessa città.

Emerge tra tutte la storia dell'ufficiale di marina Fran Vilfan, in particolare quando veniamo a sapere che apparteneva proprio a quella famiglia triestina slovena dei Vilfan, in quel periodo tanto importante e influente a Trieste. C'erano d'altra parte anche molti semplici marinai. La scoperta quasi casuale degli oggetti portati dalla Cina da alcuni marinai triestini sloveni, custoditi oggi dai loro nipoti, offre l'occasione di presentare alcune fonti inedite. I nipoti hanno potuto ascoltare i racconti dei nonni e oggi conservano con molta cura gli oggetti da loro portati dalla Cina: numerose fotografie, i bastoncini cinesi, la pianta della città di Pechino e in primo luogo i ricami di seta. Si tratta, con poche eccezioni, di raffigurazioni di carattere militare di una certa grandezza, simili a quadri. Su alcune sono ricamate delle piccole cornici che fanno posto ai ritratti in fotografia dei marinai.

Il saggio intende stimolare nuove ricerche. D'altro canto si vogliono sollecitare le famiglie a conservare con cura i ricordi del passato e a condividere con archivi e musei la conoscenza di questo ricco patrimonio. Al contempo non dobbiamo sottrarci alle molte attualizzazioni alle quali ci richiamano i nostri giorni.

(Povzetek v italijanščino prevedla avtorica)

Spomenik cesarici Elizabeti v Trstu (hrani: ZAL).

Pomol sv. Karla na razglednici z začetka 20. stoletja (hrani: Milan Škrabec).

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 94(450.361Trst)"1943/1945"
329.18-051(450.361Trst)

Prejeto: 1. 6. 2019

Klemen Kocjančič

asist. dr., Obramboslovni raziskovalni center, Fakulteta za družbene vede UL, Kardeljeva ploščad 5, SI-1000 Ljubljana

E-pošta: klemen.kocjancic@fdv.uni-lj.si

Waffen-SS v Trstu in bližnji okolici med drugo svetovno vojno

IZVLEČEK

Trst, glavno mesto tržaške province, je bil med nemško okupacijo v letih 1943–1945 pomembno garnizijsko mesto, zahvaljujoč svojemu geostrateškemu položaju in pristanišču. Kot glavno mesto novoustanovljene Operacijske cone Jadransko primorje (OZAK) je bil sedež nekaterih nemških policijskih in (para)vojaških enot, med katerimi so bile tudi enote ter ustanove Waffen-SS. Pričujoči članek predstavlja enote oziroma ustanove Waffen-SS, ki so bile prisotne v Trstu in bližnji okolici, ter njihovo vlogo med drugo svetovno vojno, še posebej v odnosu do partizanskih odredov Slovenije (oziroma Jugoslavije) in narodnoosvobodilne vojske, ki se je pozneje preimenovala v Jugoslovansko armado.

KLJUČNE BESEDE

Druga svetovna vojna, Trst, OZAK, Waffen-SS, narodnoosvobodilni boj

ABSTRACT

WAFFEN-SS IN AND AROUND TRIESTE DURING THE SECOND WORLD WAR

Due to its geostrategic position and port, Trieste, the capital of the Province of Trieste, was an important garrison city during the German occupation in 1943–1945. As the centre of the newly created Operational Zone of the Adriatic Littoral (OZAK), it was also the headquarters of some German police and (para)military units, including the divisions and establishments of Waffen-SS. The article at hand presents those Waffen-SS divisions and establishments that operated in and around Trieste as well as their role during the Second World War, especially in relation to the National Liberation Army and Partisan detachments of Slovenia (or Yugoslavia), later renamed Yugoslav Army.

KEY WORDS

Second World War, Trieste, OZAK, Waffen-SS, national liberation struggle

Kapitulacija Italije in nemška zasedba njenega ozemlja

Le nekaj dni po zaključku afriške kampanje maja 1943 je nemško politično in vojaško vodstvo ugotovilo, da italijanske oborožene sile ne bodo sposobne obraniti svoje domovine in da bo fašistični režim doživel politični zlom. Tako je že takrat v Italijo pričelo pošiljati divizije, ki bi sodelovale v boju proti zaveznikiškim invazijskim silam.¹

Hkrati je feldmaršal Wilhelm Keitel, načelnik *Oberkommando der Wehrmacht* (OKW), 21. maja izdal ukaz o pripravi načrta nemškega odziva na morebitno italijansko kapitulacijo oziroma priključitev zaveznikiškemu taboru. To navodilo je bilo izpolnjeno v obliki več operativnih načrtov: za zasedbo italijanskega »škornja« (*Alarich*), nevtralizacijo italijanskih sil na Balkanu in zasedbo tega področja (*Konstantin*), za zasedbo italijanskega okupacijskega območja v južni Franciji (*Siegfried*), za zavarovanje francosko-španske meje (*Nürnberg*) in za zavarovanje francosko-italijanske meje (*Kopenhagen*).

Po zaveznikiški invaziji na Sicilijo 9. julija 1943, ki se je končala z zasedbo celotnega otoka 17. avgusta istega leta, je kmalu sledilo izkrcanje na italijanskem »škornju« 3. septembra. Nemčija je v tem času pričela v Italijo pošiljati svoje rezervne in veteranske divizije. 25. julija je padel fašistični režim, saj je Veliki fašistični svet izglasoval nezaupnico vladi Benita Mussolinija, ki je bil nato aretiran.²

28. julija je nemški kancler in vrhovni poveljnik oboroženih sil Adolf Hitler odobril nemške protiukrepe – operacijo Os (*Achse*), ki je združevala operaciji *Alarich* in *Konstantin*. Že v dneh pred potrditvijo operacije je pričel OKW proti Italiji pošiljati okrepitve, potrebne za izvedbo operacije. 29. julija je feldmaršal Erwin Rommel v Münchnu prevzel poveljstvo nad lažnim štabom *Auffrischungsstab München*, zakritim poveljstvom Armadne skupine B (*Heeresgruppe B*); prav ta je imela nalogo zasesti severno Italijo, italijansko zasedeno ozemlje na območju Slovenije in hrvaško Istro.

Pred italijansko kapitulacijo 8. septembra 1943 je bilo več nemških divizij nastanjenih na severu Italije. Njihova naloga je bila zavarovati to ozemlje ter prodreti proti Rimu. Kapitulacija je povzročila skoraj popoln kolaps italijanskih oboroženih sil, zaradi česar so nemške sile brez večjih težav dosegle zastavljene cilje na severu Italije.

Nemška 71. pehotna divizija, ki je avgusta 1943 prišla na Gorenjsko iz Danske, je prodrla in že naslednji dan (9. septembra) zasedla Trst, Trbiž, Reko in Gorico. 10. septembra je v Trst prišel 1. bataljon 1. tankovskega polka nemške 1. tankovske divizije, sle-

dile pa so mu še druge nemške enote, kot na primer 3. tankovska varnostna četa (17.).³

10. september pomeni prelom v zgodovini tega območja, saj je Hitler ukazal ustanovitev dveh novih administrativno-upravnih področij na ozemlju zasedene Italije. Ustanovljeni sta bili operacijski cona Jadransko primorje (*Operationszone Adriatisches Küstenland*; OZAK) s sedežem v Trstu in Alpsko predgorje (*Operationszone Alpenvorland*; OZAV) s sedežem v Bolzanu. OZAK je obsegal pokrajine Furlanija, Gorica, Trst, Istra, Reka, Kvarner in Ljubljana.

25. septembra je nemški vojaški poveljnik severne in osrednje Italije general Joachim Witthöft začasno prevzel položaj vojaškega poveljnika severne Italije (*Militärbefehlshaber Oberitalien*); načeloval je teritorialnim vojaškim poveljstvom (*Militär-Kommandatur*). Vojaško poveljstvo 1001 (*Militär-Kommandatur 1001*) je bilo ustanovljeno v Trstu, od koder je nadzorovalo ozemlje pokrajin Trst, Reka, Pulj in Ljubljana. Sprva je bil poveljnik polkovnik Georg Erdmann, ki ga je oktobra 1944 zamenjal generalmajor Johann (Hans) Sauerbrey. Tako poveljstvo je bilo ustanovljeno še v Gorici (*Militär-Kommandatur 1002*), pristojno pa je bilo za pokrajini Gorica in Videm. Obe poveljstvi sta bili odgovorni za vzdrževanje varnosti v pokrajinah, organiziranje alarmnih enot, zagotavljanje vojaške discipline, izvajanje vojaške zasedbene uprave, zbiranje italijanske vojaške opreme in oborožitve itd.⁴

1. oktobra istega leta je bil ustanovljen in formalno zaseden tudi položaj Poveljnika na varnostnem območju Jadransko primorje (*Befehlshaber im Sicherungsgebiet »Adriatisches Küstenland«*), ki ga je do konca vojne zasedal general gorskih enot Ludwig Kübler. General Kübler je prevzel vojaško poveljstvo nad enotami v OZAK, pri čemer je bilo ustanovljeno Splošno poveljstvo Kübler (*General-Kommando Kübler*). 28. avgusta 1944 je bilo preoblikovano/preimenovano v 97. armadni korpus (*LXXXVII. Armeekorps*).⁵

Globočnik, Rižarna in Akcija Reinhardt

V Trstu je bil od oktobra 1943 navzoč tudi Odilo Globočnik, ki je bil od novembra 1939 esesovski in policijski vodja (*SS- und Polizeiführer*, SSPF) za ljubljansko območje na Poljskem. Tu je bil od decembra 1941 med drugim vodja Akcije Reinhardt (*Aktion Reinhardt*; tudi *Aktion R*), pri čemer je bil neposredno podrejen Himmlerju. Dodeljenih mu je bilo 450 pripadnikov SS in policije, ki so bili poznani kot Posebni oddelek R (*Sonderabteilung R*; krajše le *Ab-*

³ Di Giusto, *Operationszone*, str. 44–51.

⁴ Prav tam, str. 59–61.

⁵ Di Giusto, *Operationszone*, str. 61–65; Umbreit, *Die deutsche Herrschaft*, str. 80.

¹ Prim. Agarossi, *A Nation Collapses*.

² Prim. Morgan, *The Fall of Mussolini*.

teilung R). Prav tako mu je bilo podrejenih dobrih pet tisoč tujerodnih (največ ukrajinskih) pripadnikov, kolaborantov, ki so bili organizirani kot esesovski stražarsko osebje (*SS-Wachmannschaften*; SS-WMS). V okviru Akcije Reinhardt, ki je dejansko začela z delom marca 1942, so ustanovili tri uničevalna taborišča (Belzec, Sobibor in Treblinka) in taborišče za usposabljanje tujerodnih pripadnikov (Travniki) ter prevzeli nadzor nad esesovskimi gospodarskimi objekti (s prisilnimi delavci) v Lublinu.⁶

V teh treh taboriščih so od marca 1942 do novembra 1943 ubili okoli 1,7 milijona Judov ter neznan število Romov, Poljakov in sovjetskih vojnih ujetnikov; v njih so tako umorili največji del Judov v primerjavi z drugimi sistemi koncentracijskih taborišč (Dachau, Mauthausen itd.).⁷

SS-WMS, ki je imela status SS-enote za posebno službo (*SS-Sonderdienst-Einheit*), je poleg straženja omenjenih objektov sodelovala tudi pri zatrtju vstaje v varšavskem getu. Do konca operacije Reinhardt na Poljskem je bilo ustanovljenih osem čet. Medtem ko so bili njihovi pripadniki oskrbovani in plačani kot redni pripadniki Waffen-SS, so bile uniforme, oznake in činovni sistem drugačni. Prav tako niso imeli statusa rednih pripadnikov Waffen-SS, temveč status spremstva (*Gefolge*) oziroma pomožne sile Waffen-SS.⁸

Ob prihodu v OZAK je Globočnik prevzel položaj višjega SS in policijskega vodja v OZAK (HS-SPF OZAK), pri čemer je s seboj pripeljal najpomembnejše podrejene iz Poljske. Tudi tu je ustanovil manjše uničevalno taborišče, in sicer v tržaški Rižarni (*Risiera*), kjer so delovali pripadniki samostojnega SS-stražarskega bataljona »Trst« (*SS-Wachmannschaften »Triest«*; SS-WMS).⁹ Globočnik je zapustil Poljsko, še preden so tam končali z aktivnostmi (v tem času so še izkopavali in sežigali trupla ubitih ter uničevali taborišča), pri čemer je sprva s seboj pripeljal pet najtesnejših sodelavcev. Do novembra je bilo tako v OZAK premeščeno že skoraj celotno nemško osebje s Poljske, in sicer 92 pripadnikov.¹⁰

Akcija Reinhardt (oziroma oddelek R) je nadaljevala delo kot posebni oddelek, dodeljen neposredno Globočniku, ki je tako izvajal operativno poveljstvo nad oddelkom, ko je bil ta administrativno še vedno

podrejen akciji T4, ta pa neposredno kanclerjevi pisarni oziroma Adolfu Hitlerju. Kot *Einsatzgruppen* je bil tudi ta oddelek sestavljen iz mešanice pripadnikov splošne SS, Waffen-SS, policije itd. Vodja oddelka je bil *SS-Sturmbannführer* Christian Wirth (po njegovi smrti pa *SS-Obersturmbannführer* August Dietrich Allers), nadzoroval pa je naslednje enote: R 1 (v Trstu in Rižarni; pod neposrednim poveljstvom Wirtha/Allersa), R 2 (na Reki in Sušku; pod vodstvom *SS-Hauptsturmführer*ja Franza Reichleitnerja, nato Stangla), R 3 (v Vidmu; poveljnik *SS-Hauptsturmführer* Franz Stangl, nato *SS-Untersturmführer* Paul Arthur Walther in Helmut Fischer) in R 4 (v Mestrah v drugi polovici leta 1944, pod Stanglovim vodstvom).¹¹

Tik pred vojno, oktobra 1938, so v tržaški provinci našli dobrih šest tisoč Judov, katerih število se je do nemške okupacije severne Italije zmanjšalo. Prvi sistematični lov na tržaške Jude je bil izveden 9. oktobra 1943, pri čemer so do konca januarja 1944 že skoraj popolnoma iztrebili judovsko prebivalstvo v Trstu. Preko Rižarne so jih poslali naprej v Auschwitz. Podobno je bilo v drugih pokrajinah: v Gorici novembra 1943, v Vidmu med januarjem in junijem 1944, v Pulju med oktobrom 1943 in septembrom 1944 ter na Reki med februarjem in junijem 1944. Tako so v Gorici 23. novembra 1943 najprej zaprli 23 Judov, pozneje pa še preostalih 24. Dne 7. decembra so bili poslani v Auschwitz, iz katerega sta se vrnila le dva.¹²

Rižarna, ki je bila zapor in policijsko priporno taborišče, je bila sprva le točka za zbiranje zajetih Judov in predvsem partizanov, ki so jih nato deportirali v nemška koncentracijska oziroma delovna taborišča. V taborišču so zaprte ljudi mučili in tudi ubijali. Zaradi trupel ubitih ljudi so na osnovi že obstoječe industrijske peči v Rižarni zgradili krematorij (edini v zahodnoevropskem koncentracijskem taborišču). Ocenjujejo, da je tu umrlo dva do pet tisoč ljudi. Krematorij so prvič uporabili 3. aprila 1944, ko so sežgali trupla 71 ustrelenih talcev. V uporabi je bil do 28. aprila 1945, naslednjega dne pa so ga minirali in tako uničili.¹³

Slovenski partizani so bili z delovanjem taborišča v Rižarni seznanjeni že med vojno. Prvi ohranjeni dokument o tem je iz konca septembra 1944, ko so o Rižarni zapisali: »Pri SAN SABBBI 'Čistilnici riža' je taborišče osumljenih židov, Grkov in partizanov itd. Možnost jih je rešiti.« A do rešilne akcije ni nikoli prišlo, predvsem zaradi velike nemške posadke v Trstu.¹⁴

⁶ Arad, *Belzec, Sobibor, Treblinka*, str. 14f.; Black, *Foot Soldiers*; Perz, *The Austrian Connection*, str. 400f. Prim. Rückerl, *NS-Vernichtungslager*.

⁷ Arad, *Belzec, Sobibor, Treblinka*, str. 377–379.

⁸ Black in Gutmann, *Racial theory*, str. 29–32; Justiz und NS-Verbrechen, Lfd. Nr. 924, LG München II (sodba münchenkega sodišča proti Ivanu Nikolaju Demjanjuku, 12. maja 2011, <http://www.junsv.nl/cgi/t/text/text-idx?c=justizw;cc=justizw;rgn=div3;lang=de;view=text;idno=w49;node=w49%3A5.2.55> (pridobljeno 28. decembra 2016)). Prim. Black, *Police Auxiliaries*, str. 327–366.

⁹ Prim. Di Giusto in Chiussi, *Globocnik's Men*.

¹⁰ Di Giusto in Chiussi, *Globocnik's Men*, str. 16; Ferenc, Satan, njegovo delo in smrt, str. 218, 375f.; Wedekind, *Nationalsozialistische Besatzungs*, str. 310.

¹¹ Di Giusto in Chiussi, *Globocnik's Men*, str. 21–25; Ferenc, Satan, njegovo delo in smrt, str. 210; Wedekind, *Nationalsozialistische Besatzungs*, str. 310–312.

¹² Makuc, *Primorska dekleta*, str. 82–83; Villani, *The Persecution of Jews*, str. 248–249.

¹³ Ivančič, *Lebič*, str. 186–187; Združenje ANED v Trstu, str. 116; Zimmerman, *Jews in Italy*, str. 250–252. Prim. Fölkel, *Rižarna*, str. 27f.; Volk, O lastništvu in uporabi.

¹⁴ ARS, SI AS 1848, t. e. 24, situacijsko poročilo OC štaba 9. korpusa z dne 27. septembra 1944.

Pripadniki Akcije Reinhardt niso bili zadolženi le za upravljanje uničevalnega taborišča, ampak jih je Globočnik formalno vključil tudi v obrambno-varnostni sistem OZAK, ko jih je (poleg drugih) imenoval za zavarovalne komandante (*Sicherungskommandant*) določenih območij. Wirth je tako konec aprila oziroma v začetku maja prevzel varovanje ceste Trst–Reka in njene neposredne okolice, kar je opravljal vse do svoje smrti 26. maja 1944, ko je bil ubit med inšpekcijo ceste; tudi to njegovo zadolžitev je prevzel Allers.¹⁵

Ob prihodu v Trst so Nemce spremljali najzanesljivejši pripadniki SS-WMS, ki so bili jedro nove enote. Glavnina moštva novega stražarskega bataljona je prišla z območja OZAK. To so bili vzhodnoevropski folksdojčerji ter državljani Sovjetske zveze (oboje večinoma iz Ukrajine). Tako kot na Poljskem so bili pripadniki SS-stražarskega bataljona (pomožni) del Waffen-SS. Tudi v Trstu so ustanovili šolo za usposabljanje rekrutov za stražarsko osebje. Šolsko osebje in šolajoče se rekrute so večkrat uporabili za varovanje Rižarne in cestno-železniškega omrežja ter za izvajanje protipartizanskih operacij.¹⁶

Večina moštva bataljona je bila prisilno mobilizirana, in sicer iz lokalnega prebivalstva italijanskega, hrvaškega in slovenskega rodu. Tako je bil nekdanji partizan (in poznejši terenec), ki je po zlomu goriške fronte odšel domov na Lokve, 27. septembra zajet z drugimi moškimi vaščani in poslan v Gorico. Tam so izbrali najmlajše (letnike 1915–1925) ter jih poslali v Trst, kjer so jih »zaprli v šolo, spreoblekli [sic!] v italijansko uniformo, začeli z vojaško dresuro«. Sprva so jih učili Ukrajinci, pozneje Štajerci (»ki so znali slovensko«), in nazadnje Nemci v nemščini. Poleg mrtvaške glave in nemškega orla na čepici so slovenski pripadniki imeli na rokavu tako »slovensko zastavo« kot standardnega nemškega orla. Najspodobnejše vojake so premestili v Waffen-SS, po vsej verjetnosti pretežno med kraške lovce in v 7. SS-šolski nadomestni bataljon. Zaradi tega prehajanja moštva je prihajalo do zamenjav identitet med omenjenimi enotami.¹⁷

Glede na narodno pripadnost moštva oddelka R in SS-stražarskega bataljona lahko pripadnike delimo na tri kontingente: nemški častniki in podčastniki, Vzhodnoevropejci (vključno s folksdojčerji) in

¹⁵ Ferenc, Nemška policija, str. 80–81.

¹⁶ Di Giusto in Chiussi, *Globocnik's Men*, 28f.; Ferenc, Lalka v Trstu, str. 284–285.

¹⁷ ARS, SI AS 1848, t. e. 1, »Kronika IX. Korpusa: Izpoved slovenskega SS-ovca« z dne 21. maja 1944; ARS, SI AS 1848, t. e. 22, poročilo OC štaba 9. korpusa OBOD-u z dne 20. decembra 1944; ARS, SI AS 1848, t. e. 23, poročilo anglo-ameriški vojaški misiji pri štabu 9. korpusa z dne 1. decembra 1944; ARS, SI AS 1848, t. e. 25, situacijsko poročilo OC Komande goriškega vojnega področja z dne 28. septembra 1944; ARS, SI AS 1848, t. e. 43, »Preverjanje podatkov« OC štaba 9. korpusa OT B 7 z dne 10. novembra 1944; ARS, SI AS 1851, t. e. 31, »Poročilo od 15.10.–30.10.1944.« OC štaba 9. korpusa z dne 3. novembra 1944.

Odlikovanje

V soboto 6. maja je bila v vojašnici v ulici Diaz intimna a pristrčna slovesnost. Poo-blaščence visokega SS in policijskega vodje za goriško pokrajino g. Sturmabführer *Tauss* je pripel g. Untersturmführerju *Franzu* odlikovanje železnega križa II. stopnje v znak priznanja za uspešno borbo proti boljševizmu.

Untersturmführer Franz je že več mesecev v Gorici kot vodja SS oddelka in instruktor domobrancev. K odlikovanju mu iskreno častitamo in mu želimo, da tudi v naprej uspešno razvija svojo delavnost proti skupnemu sovražniku boljševizmu ter v korist in pomirjenje izmučene in izkrvavele goriške pokrajine.

Članek o odlikovanju esesovskega častnika Kurta Franza v Goriškem listu 10. maja 1944.

lokalno moštvo (Italijani, Slovenci, Hrvati). Pripadniki SS-WHS so imeli standardno SS-vojaško knjižico (*SS-Soldbuch*), iz katere je razvidno, da je bilo uradno ime enote SS-stražarski bataljon »Trst« (*SS-Wachmannschaften-Bataillon »Triest«*). Pripadnost Waffen-SS je razvidna iz pečata: »Waffen-SS / Der Höhere SS-u. Polizeiführer in der Operationszone Adriatisches Küstenland«.¹⁸

Januarja 1944 je v Gorici začela delovati enota *Kommando G* (pod poveljstvom *SS-Untersturmführerja* Kurta Franza), ki je imela nalogo usposabljanja rekrute za deželno stražo (*Landschutz*).¹⁹

Konec februarja 1944 je bil SS-stražarski bataljon sestavljen iz dveh kontingentov: *Wachmannschaft I* (Vzhodnoevropejci; *Ostvölker*), v moči ene čete, ki je bila v Trstu, ter *Wachmannschaft II* (lokalno moštvo),

¹⁸ ARS, SI AS 1851, t. e. 80, esesovska vojaška knjižica Alfonia D.

¹⁹ Di Giusto in Chiussi, *Globocnik's Men*, str. 116; Mlakar, *Domobranstvo na Primorskem*, str. 82.

Poslopje tržaške Rižarne junija 2019 (foto: Jure Janežič).

v moči treh čet, ki so bile nastanjene v Gorici (1.), Trstu (2.) ter na Reki in v Pulju (3.). Konec aprila sta bili ustanovljeni še 4. in 5. četa, ob tem pa tudi štabna četa (iz vzhodnoevropske čete) in transportni vod.²⁰

Deli oddelka R in SS-stražarskega bataljona so sodelovali v operaciji *Braunschweig*, ki je konec aprila in v začetku maja 1944 v hrvaški Istri potekala v treh fazah. V okviru operacije so pripadniki teh dveh enot sodelovali v požigih vasi ter izvajali zavarovanje t. i. kraške ceste (*Karststrasse*) oziroma ceste Trst–Reka.²¹

Posledično so bili pripadniki te enote tarča partizanskih napadov. 26. maja 1944 so partizani Istrskega odreda postavili zasedo vzdolž ceste Reka–Trst pri Kozinskem vrhu, saj so imeli poročila, da se tu vozi esesovski major, ki je obiskoval postojanke vzdolž ceste (na Kozini, v Materiji, Podgradu, Divači itd.). Malo manj kot dvajset partizanov je obstreljevalo samotno vozilo; major Wirth je bil takoj mrtev, ranjenemu vozniku pa je uspelo nadaljevati vožnjo do Kozine (v napadu je umrl še ukrajinski prostovoljec). V povračilo so Nemci še isti dan požgali 23 domačij v vasi Beka in tri v Ocizli ter zasegli govedo.²²

Prvi večji operativni spopad med slovenskimi partizani in SS-WMS je zabeležen med bojem za vas Razdrto 6. junija 1944. Vas je bila obdana z obročem osmih strojničnih gnezd (bunkerjev), v katerih so stražarsko službo izmenično »opravljali oddelki SS Hrvaške (sic!) narodnosti in oddelki Slovenskega Nar. Var. Zbora« (4. četa WMS in 5. četa Sloven-

skega narodnega varnostnega zbora; SNVZ). Okoli 11. ure zvečer so vas napadli partizani (17. brigada, okrepljena z 2. bataljonom 18. brigade in 1. bataljonom brigade »Triestina d'assalto«). Obramba je zaradi napada z različnih strani kmalu popustila. Potem ko so partizani zajeli prve branilce, je boj za vas trajal okoli štiri ure, nakar so se branilci umaknili. Za seboj so pustili težko oborožitev 5. čete SNVZ, »a je [ta] to noč bila v službi SS moštva, ki je izgubilo tudi vse ostalo njim dodeljeno orožje«. Po partizanskih podatkih je imel sovražnik 30 mrtvih in 11 zajetih vojakov, medtem ko so zaplenili tri težke minomete, dva mitraljeza, deset pušk, eno signalno pištolo in večjo količino streliva.²³

8. julija 1944 so partizanski obveščevalci sestavili prvo daljše poročilo o Rižarni: »Pri Rafineriji Standard med Škednjem in Žavljem se nabaja mučilnica Rizier, precej (sic!) je bila to vojaška kasarna. V to mučilnico so po razpadu Italije pripeljali okoli 4500 judov, razne tega so po vsak dan podnevi in ponoči vozili tja ljudi iz zaporov [iz] okolice Trsta in Istre. To kasarno stražijo SS-ovci. Nek SS katerega so prej opili je povedal: Vsak, ki prestopi prag te kasarne se ne vrne nikoli več, ker jih vse spečejo v posebnih pečeh nalašč pripravljene zato. Jetnike udarijo po glavi s kladivom nato pa jih odpeljejo v prostor, ki ima dno iz železnih palic. Pod njim gorijo ognji. Čez pol ure odprejo prostor in v njega lahko zopet pripeljejo drugega aretiranca. Ta sam stražar se je pobahal da je bilo v tej mučilnici spečenih preko 4000 judov in razne tega ogromno število zajetih partizanov.

²⁰ Di Giusto in Chiussi, *Globocnik's Men*, str. 115–116.

²¹ Prav tam, str. 55–89.

²² Ferenc, Satan, njegovo delo in smrt, str. 282–285; Zadnik, *Istrski odred*, str. 317–326.

²³ ARS, SI AS 1878, t. e. 3, dopis Poveljstva rekrutne čete SNVZ SSPF Triest z dne 28. julija 1944; Bavec, *Bazoviška brigada*, str. 268–270; Kraigher, *Ljudje in kraji*, str. 577–579.

Predno jih pa odpeljejo v omenjene prostore jih zaslišujejo in jih mučijo, pretepajo z biči jeklenih žič. V tej mučilnici so jetniki zaprti posamezno v posebnih celicah v katerih morajo jetniki ležati ali sedeti, ker os (sic!) celice zelo nizke. V to mučilnico vozijo Nemci vsako noč precej drv in vsak dan se vidi dim, ki gre iz omenjenih peči. Ob priliki bombardiranja Trsta so Nemci obkolili to kasarno in svojih mest niso zapustili, čeprav so padale bombe v neposredno bližino, ker so se zbal, da ne bi ujetniki zbežali. Dostop v to kasarno nimajo niti vse nemške vojaške osebe. V neposredni bližini mučilnice se nahaja rafinerija Standart, garaža za tramvaje, velika klavnica in pa industrija za izdelovanje tankov.»²⁴

Naslednjega dne, 9. julija 1944, so obveščevalci poročali, da »komanda SS ter gestapo sežiga naše ljudi v tržaški rižarni.«²⁵ 13. julija so partizani angleško vojaško misijo obvestili, da je v tržaški nekdanji vojašnici italijanskih karabinjerjev »bataljonska komanda, slovenskih, ital[i]janskih in hrvatskih (sic!) SS«.²⁶

Avgusta 1944 je imel stražarski bataljon sedem čet, ki so bile razmeščene takole: 1. (slovenska) v Gorici, 2. (italijanska) v Huminu (Gemona), 3. (istrska) v Pulju, 4. (hrvaška) v Senožečah, 5. (mešana) v Trstu, 6. (ukrajinska) v Vidmu in 7. (mešana) v Trstu. Oktobra naj bi senožeško četo premestili v Trst, a je bila konec meseca ponovno zabeležena v Senožečah. Partizanski obveščevalci so nadalje zapisali, da je videmska četa izurjena za protiletalski boj.²⁷

Sredi avgusta 1944 so ponovno poročali, da se v Trstu »trdovratno govori, da se trikrat tedensko sežigajo trupla likvidirancev«. 20. septembra so poročali, da so »nemški SS peljali iz čistilnice riža pri Sv. Soboti v zaprtem kamijonu 10 zabojev zgorjenih človeških trupel.«²⁸

8. oktobra se je pričela petdnevna ofenzivna akcija na Banjški planoti, v kateri so poleg SS-WMS sodelovali še 10. SS-policijski polk ter deli 159. pehotne divizije (159. *Infanterie-Division*). Akcija je bila neuspešna, saj so jih partizani zavrnil. Oktobra je del stražarskega bataljona v sodelovanju s 7. SS-šolskim in nadomestnim bataljonom izvedel »le manjši izpad v Brda«. Konec oktobra je v Gradiško prišlo »500

Istranov, ki pripadajo SS Wachmannschaft«; po vsej verjetnosti so sem prišli z namenom urjenja oziroma dodelitve 7. SS-bataljonu ali zaradi skupnega izvajanja protipartizanskih operacij.²⁹

Konec leta 1944 je število čet naraslo na devet: 1. (slovenska) v Gorici, 2. (italijanska) v Huminu (Gemona), 3. (istrska) v Banah, 4. (hrvaška) v Senožečah, 5. (mešana) v Banah, 6. (ukrajinska) v Vidmu, 7. (mešana) v Trstu, 8. neznanu kje in 9. v Banah pri Opčinah. Enako število čet je bilo tudi konec februarja 1945, ko so celoten obseg stražarskega moštva ocenili na 1.300 mož.³⁰

Kako je potekal umik oddelka R in SS-stražarskega bataljona, v podrobnostih ni znano. Predvidevamo, da so se pripadniki obeh enot zbrali v Trstu in ga v večji koloni, vključno z Globočnikom, zapustili v noči iz 28. na 29. april 1945. 30. aprila je Globočnik vzpostavil začasni štab v vasi Arta v Karniji. Med umikom je zaradi napadov zavezniških letal in lokalnih partizanov padlo več pripadnikov obeh enot. V noči iz 3. na 4. maj je Globočnik nadaljeval umik proti Avstriji, zaščito umika pa so izvajali kraški lovci. Možno je tudi, da so v pokolu v vasi Avasinis sodelovali pripadniki teh enot. Enoti sta dosegli Avstrijo, kjer ju je poveljnik Allers 7. oziroma 8. maja v vasi Kirchbach formalno razpustil.³¹

30. aprila 1945 so v Rižarno vstopili slovenski partizani; Mario Slavec-Vlado je bil prvi, ki je vstopil vanjo: »Tako ob vhodu so na levi strani z mesarskih klinov še viseli deli razkosanih človeških trupel, iz katerih je v korito kapljala kri ... Iz ruševin razstreljene krematorijske peči se je valil gost dim, dokaz, da so Nemci malo prej zapustili kraj nepopisne krivolčnosti ...«³²

Kommando Adria

V Trstu je bila nastanjena tudi bojno-podporna enota Waffen-SS, in sicer Poveljstvo Adria esesovskega polka »Kurt Eggers« (SS-*Standarte* »Kurt Eggers«, *Kommando Adria*), ki je bilo zadolženo za izvajanje vojaške propagande in OZAK, kamor je sodilo tudi izvajanje obveščevalne dejavnosti med lokalnim prebivalstvom (glede morale).

Začetki vojaško-propagandne enote Waffen-SS segajo v januar 1940, ko je bil izdan ukaz o ustano-

²⁴ ARS, SI AS, 1851, t. e. 62, »Izvoleček iz političnih poročil za razdobje od 25. VI. – 8. VII. 1944« z dne 8. julija 1944.

²⁵ ARS, SI AS 1851, t. e. 62, poročilo OBOD-a obveščevalnemu oddelku Odseka za notranje zadeve z dne 9. julija 1944.

²⁶ ARS, SI AS 1848, t. e. 23, poročilo angleški vojaški misiji pri štabu 9. korpusa z dne 13. julija 1944.

²⁷ ARS, SI AS 1848, t. e. 22, »Poročilo od 16. 8. – 31. 8. 1944.« OC štaba 9. korpusa z dne 4. septembra 1944; ARS, SI AS 1848, t. e. 22, »Poročilo od 15. 9. – do 30. 9. 1944.« OC štaba 9. korpusa z dne 3. oktobra 1944; ARS, SI AS 1848, t. e. 22, »Poročilo od 1. 10. do 15. 10. 1944.« OC štaba 9. korpusa z dne 19. oktobra 1944; ARS, SI AS 1851, t. e. 31, »Poročilo od 1. 8. do 15. 8. 1944.« OC štaba 9. korpusa z dne 20. avgusta 1944.

²⁸ ARS, SI AS 1851, t. e. 62, poročilo OBOD-a II. odseku Oddelka za zaščito naroda z dne 2. septembra 1944; ARS, SI AS 1859, t. e. 10, situacijsko poročilo OC štaba 7. korpusa z dne 24. septembra 1944.

²⁹ ARS, SI AS 1851, t. e. 67, »situacijsko poročilo štev. 100« OBOD-a z dne 15. oktobra 1944; ARS, SI AS 1851, t. e. 95, »Poročilo od 15. 10.–30. 10. 1944.« OC štaba 9. korpusa z dne 3. novembra 1944; ARS, SI AS 1851, t. e. 95, »situacijsko poročilo štev. 161« OC štaba 9. korpusa z dne 9. novembra 1944.

³⁰ ARS, SI AS 1851, t. e. 61, »Podroben opis sovražnih edinic na teritoriju kontroliranem po NOV in POS«, 1944, izdal OBOD; ARS, SI AS 1851, t. e. 64, »Sovražne edince na teritoriju kontroliranem po NOV in POS« z dne 28. februarja 1945.

³¹ Di Giusto in Chiussi, *Globočnik's Men*, str. 103–111.

³² ARS, SI AS 1848, t. e. 3, »Potek vstaje v Trstu od 27. apr. 1945. do 1. maja 1945.«; Likar, *Franc Uršič – Joško*, str. 68.

Spremna beseda Odila Globocnika v publikaciji, ki jo je izdal SS-Standardarte »Kurt Eggers«, Kommando Adria.

vitvi vojaško-poročevalske čete (SS-Kriegsberichter-Kompanie), in sicer v okviru LSSAH, katere poveljnik je postal Gunter d'Alquen. Vanjo so rekrutirali izkušene novinarje oziroma poročevalce, pa tudi slikarje, fotografe, snemalce itd. Četa je sprva imela 80 pripadnikov, razporejenih v treh vodih. Po osemtedenskem (vojaškem) usposabljanju ter nato specialističnem usposabljanju (med marcem in majem 1940) so sestavili tri vode, ki so bili dodeljeni esesovskim divizijam: LSSAH, »Das Reich« in »Totenkopf«. Avgusta naslednje leto je bila četa povečana v bataljon (SS-Kriegsberichter-Abteilung), ki je imel oktobra tega leta deset vodov. Poleti 1943 je imel že 27 dislociranih enot z okoli 150 častniki in 1.600 pripadniki moštva. 31. oktobra 1943 je Hitler podpisal ukaz, s

katerim je bil bataljon povečan v polk (SS-Standardarte »Kurt Eggers«).³³

Ena od takšnih dislociranih enot, uradno je šlo za bojno-propagandni vod (Kampfpropagandazug), je bila poslana tudi v OZAK, pri čemer je dobila naziv Poveljstvo Adria (Kommando Adria). Vod je bil dalje razdeljen na pet akcijskih tropov (Einsatztruppen): Trst, Reka, Pulj, Gorica in Videm. Izvajali so terensko delo med civilnim prebivalstvom (primarno proti partizanom, vendar pa so bili pozorni tudi na moralo pri delavcih) ter med tam nastanjenimi vojaškimi enotami (dviganje morale). Štab voda je bil v Trstu,

³³ Kaden, *Das Wort als Waffe*, str. 20–21, 23–24, 58; Krause, *SS-Standardarte*, str. 30; Mehner, *Die Waffen-SS und Polizei*, str. 89.

kjer so nadzirali tudi izdajanje več časopisov oziroma revij (*Deutsche Adria-Zeitung*, *Adria-Illustrierte*, *Voce di Furlania* itd.) ter delo radijske postaje Trst (*Sender Triest*).³⁴

Poveljstvo Adria je pričelo z delovanjem v začetku novembra 1943, ko je na Rainerjevo prošnjo v Trst prišel poveljnik enote Franz Hradetzky (1906–1962) z dvema pomočnikoma. Enota je bila v tehničnem in organizacijskem smislu podrejena polku, s sedežem v Berlinu, medtem ko je bila v operacijskem smislu neposredno podrejena Globočniku in (v operativnem smislu – glede propagande) svetovalcu za propagando pri visokem komisarju za OZAK. Hradetzky je bil zatem imenovan za vodjo aktivne propagande pri vrhovnem komisarju. Posledično so bili nekateri pripadniki poveljstva stalno nameščeni v pisarnah svetovalca.³⁵

Esesovski propagandisti so opravljali naslednje naloge: izdelovanje fotografij in filmov, pisanje člankov in propagandnih letakov ter njihovo razdeljevanje, spodbujanje furlanskega kulturnega dela ter oskrbovanje tako vojaško-policijskih enot v OZAK kot tudi civilnih delavcev na večjih gradbenih projektih. Enota je imela »tudi nalogo prosvetljevanja prebivalstva z vojnopisniškim delom«, kar pomeni, da je bila »razdeljevalna organizacija propagandnega urada visokega komisarja«. Izpostaviti je treba, da je berlinsko poveljstvo polka narekovalo primarno usmeritev delovanja proti italijanskemu prebivalstvu; Hradetzky je to poudaril z besedami: »90 % mojega delovnega območja je bilo na italijanskem območju (Verona–Gorica), zato sem tudi imel 50 % [moštva] Italijanov.«³⁶

V italijanskem Devinu je poveljstvo ustanovilo propagandno šolo (*Propagandaschule*), ki je imela nalogo domobranske propagandiste usposabljanje za delo in izvajati propagando med pripadniki ŠNVZ. Ti so bili prav tako dodeljeni poveljstvu, da so pomagali pri oblikovanju in širjenju propagande. Esesovski propagandisti so izvajali tudi usposabljanje specialnih propagandnih sodelavcev iz vojaško-policijskih enot, ki so imeli nalogo vzpostaviti terensko propagando ter pridobivati podatke med civilnim prebivalstvom in pripadniki enot.³⁷

Aktivna bojna propaganda je bila izvedena na »območjih, ki jih je kontrolirala NOV«, pri čemer so akcijski tropi izvajali propagando »z letaki, brošurami, plakati, avtomobili z zvočniki itd.«. Na voljo so imeli tudi več letal za odmetavanje letakov in pisanje po nebu, hkrati pa so za lokalno prebivalstvo organizirali srečanja, propagandne razstave, ogleda filmov itd. Med civilnim prebivalstvom so vzpostavili sistem zaupnikov, ki so poročali o razpoloženju ljudi.³⁸

Maja 1944 je imel Hradetzky pod svojim poveljstvom 85 pripadnikov in pomožno moštvo (telefonisti, fotolaboranti, kuharsko in tajniško osebje, prevajalci, avtomehaniki itd.).³⁹

Spomladi 1944 je bila v okviru poveljstva ustanovljena t. i. Skupina B (*Gruppe B*), ki je imela nalogo »postaviti vezo z Osvobodilno fronto in na podlagi teh kontaktov priti do podatkov ki bi jih potem [Hradetzky] in pa Gruppenführer Globotschnigg (sic!) izkoristila«. Skupina oziroma njeni pripadniki so ukaze dobivali neposredno od Globočnika.⁴⁰

S prihodom tujerodnih enot na območje OZAK so bili vojni propagandisti zadolženi tudi za »politično delovanje« v teh enotah oziroma za oskrbo njihovih propagandistov z nemškimi materialom.⁴¹

Poleti 1944 so med goriškimi partizani in nemško upravo v Gorici potekala nova pogajanja o premirju, a so propadla. Rösener je tako 7. julija v *Slovenecu* objavil obvestilo: »Širijo se govornice, da je prišlo na Primorskem do sporazuma s tolovaji. To je čista navadna govornica!« Nekateri avtorji to razumejo kot (proti)propagando, delo esesovskih vojnih propagandistov, a viri kažejo, da so pogajanja res potekala.⁴²

Prek skupine B je konec februarja 1945 prišlo tudi do konkretnih stikov med pripadniki Poveljstva Adria in predstavniki 9. korpusa, »s ciljem, da bi prišlo do premirja in sporazuma med to skupino, ki je po njihovih izjavah zelo vplivna, ter med NOV«. Nemci so takrat izjavili, da so prišli po naročilu Hradetzkyja in Globočnika. Pogajanja niso bila uspešna, saj so partizani ugotovili, da gre za nemško provoka-

zurück, das Heim ruft Dich!«, nedatirano; ARS, SI AS 1878, t. e. 9, dopis poveljstva Adria vojaškemu poveljstvu Postojne z dne 29. avgusta 1944; ARS, SI AS 1931, t. e. 558, »IP – kurzi v Trstu«, nedatirano.

³⁸ ARS, SI AS 1931, t. e. 839, »Komanda 'Adria' v Trstu«, nedatirano; Kaden, *Das Wort als Waffe*, str. 99.

³⁹ ARS, SI AS 1931, t. e. 558, »Zagovorni spis obtoženca dr. Franc Hradetzky« z dne 11. julija 1947.

⁴⁰ ARS, SI AS 1931, t. e. 558, zapisnik zaslišanja dr. Franza Hradetzkyjega z dne 11. junija 1947; ARS, SI AS 1931, t. e. 839, »Komanda 'Adria' v Trstu«, nedatirano; INZS, škatla Nemška okupacija 225, poročilo OT 888b z dne 27. februarja 1945.

⁴¹ ARS, SI AS 1931, t. e. 824, povelje št. 88/44 HSSPF OZAK z dne 1. decembra 1944; Mlakar, *Slovensko domobranstvo*, str. 330.

⁴² Dornik Šubelj, *Ozna in prevzem oblasti*, str. 95; Mlakar, *Domobranstvo na Primorskem*, str. 198; Zavadlav, *Partizani*, str. 92–98. Gl. tudi *Slovenec*, 7. julij 1944.

³⁴ ARS, SI AS 1931, t. e. 558, zapisnik zaslišanja Franza Hradetzkyjega, »Organizacija državne varnostne službe – RSH«, nedatirano; Kaden, *Das Wort als Waffe*, str. 99.

³⁵ ARS, SI AS 1760, t. e. 2, »Unstimmigkeiten in der Zusammenarbeit der Propagandabteilung des Deutschen Beraters und des Propagandazuges 'Adria' in Fiume« z dne 8. decembra 1944; ARS, SI AS 1931, t. e. 558, »Zagovorni spis obtoženca dr. Franc Hradetzky« z dne 11. julija 1947; ARS, SI AS 1931, t. e. 561, zapisnik o zaslišanju Friedricha Rainerja, nedatirano. O propagandni dejavnosti v OZAK glej: Bresadola, *The Legitimising Strategies*.

³⁶ ARS, SI AS 1931, t. e. 558, »Zagovorni spis obtoženca dr. Franc Hradetzky« z dne 11. julija 1947; ARS, SI AS 1931, t. e. 558, zapisnik zaslišanja dr. Franza Hradetzkyjega z dne 11. junija 1947.

³⁷ ARS, SI AS 1878, t. e. 2, primer zračnega letaka »Kehre

Glava naslovnice časopisa *Die Kurznachricht des Tages* z dne 23. aprila 1945.

cijo, zato so bili vsi trije nemški pogajalci po daljšem zaslišanju »aretirani, zaslišani in likvidirani«. ⁴³

V začetku aprila 1945 je prvič zabeleženo delovanje akcijskega poveljstva Ljubljana (*Einsatz-Kommando Laibach*). Konec aprila 1945 je v Kranju začela delovati še gorenjska izpostava poveljstva (*SS-Standarte 'Kurt Eggers' KDO. Adria-Kampffpropaganda Oberkrain*), ki je izdajala časopis »Kratke dnevne novice« (*Die Kurznachricht des Tages*); zadnja številka je izšla 5. maja tega leta. ⁴⁴

Sklep

29. aprila je Globočnik, skupaj z najožjim štabom in Rainerjem, zapustil Trst ter se odpravil proti Avstriji. V spremstvu so bili še: Ernst Lerch, Hermann Höfle in Georg Michaelsen, ki so bili vsi v civilnih oblekah, medtem ko jih je spremljalo še šestnajst najzvestejših ukrajinskih esesovcev in uslužbenk. Potovali so s pomočjo petih nemških in italijanskih tovornjakov ter štabnega avtomobila. Preko Vidma so se nato odpravili proti Beljaku. ⁴⁵

Potem ko so najvišji poveljniki zbežali, se je preostalo osebje Rižarne (Italijani, Nemci in Ukrajinci), skupaj s pripadniki italijanske fašistične policije (skupaj okoli 800 vojakov), zateklo v poslopje pravne palače. Italijanski partizani so jih kmalu obkolili ter jim odklopili vodo. Šele prihod novozelandskih tankov in jugoslovanskih partizanov popoldne 2. maja je

omogočil dovolj veliko silo, da so se zadnji esesovci, branilci Trsta, predali. Vsi preživeli naj bi bili kmalu pobiti. ⁴⁶

Globočnikovi skupini je uspelo priti na Koroško, kjer so jo na gori Möslacher Alm zajeli britanski vojaki. Kmalu zatem je Globočnik storil samomor. ⁴⁷

V Trstu sta bili v drugi polovici druge svetovne vojne stalno nameščeni le dve enoti Waffen-SS, ki nista imeli večjega vpliva na potek vojne na tem območju. Zaradi Rižarne, ki je bila edino nemško uničevalno taborišče v Italiji (in na slovenskem etničnem ozemlju), so se tržaški esesovci v zgodovino zapisali predvsem zaradi storjenih umorov.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije (ARS)

SI AS 1760, Višji vodja SS in policije v operacijski coni Jadransko primorje, 1943–1945

SI AS 1848, Deveti korpus narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije, 1943–1945

SI AS 1851, Glavni štab narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije, 1941–1945

SI AS 1859, Odredi sedmega korpusa narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije, 1943–1945

⁴³ ARS, SI AS 1931, t. e. 690, »Pogajanja članov SS-Standarte 'Kurt Eggers' iz Trsta«, nedatirano.

⁴⁴ ARS, SI AS 1877, t. e. 57, dopis akcijskega trupa Kočevje akcijskemu poveljstvu Ljubljana z dne 5. aprila 1945; *Die Kurznachricht des Tages* (Krainburg), 23. april–5. maj 1945.

⁴⁵ Jennings, *Flashpoint Trieste*, str. 50–52.

⁴⁶ Prav tam, str. 56, 72.

⁴⁷ Poprzeczny, *Odilo Globocnik*, str. 366–382.

SI AS 1877, Slovensko domobranstvo, 1943–1945

SI AS 1878, Slovenski narodni varnostni zbor v Operacijski coni Jadransko primorje, 1943–1945

SI AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije, 1918–2004

INZS – Knjižnica Inštituta za novejšo zgodovino
INZS, škatla Nemška okupacija 225.

ČASOPISI

Die Kurznachricht des Tages (Krainburg), 23. april–5. maj 1945

Goriški list, 1944

Slovenec, 1944

LITERATURA

Agarossi, Elena: *A Nation Collapses: The Italian Surrender of September 1943*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

Arad, Yitzhak: *Belzec, Sobibor, Treblinka: The Operation Reinhard Death Camps*. Bloomington in Indianapolis: Indiana University Press, 1999.

Bavec, Franjo: *Bazoviška brigada*. Ljubljana: Odbor Bazoviške brigade, Partizanska knjiga, 1970.

Black, Peter in Martin Gutmann: Racial theory and realities of conquest in the occupied east: The Nazi leadership and non-German nationals in the SS and police. *The Waffen-SS: A European History* (ur. Jochen Böhrer in Robert Gerwarth). Oxford: Oxford University Press, 2017, str. 16–41.

Black, Peter R.: Police Auxiliaries for Operation Reinhard: Shedding Light on Trawniki Training Camp through Documents from behind the Iron Curtain. *Secret Intelligence and the Holocaust* (ur. David Bankier). New York: Enigma, 2006, str. 327–366.

Black, Peter: Foot Soldiers of the Final Solution: The Trawniki Training Camp and Operation Reinhard. *Holocaust and Genocide Studies* 25, 2011, str. 1–99.

Bresadola, Gianmarco: The Legitimising Strategies of the Nazi Administration in Northern Italy: Propaganda in the Adriatisches Küstenland. *Contemporary European History* 13, 2004, str. 425–451.

Di Giusto, Stefano in Tommaso Chiussi: *Globocnik's Men in Italy, 1943–45: Abteilung R and the SS-Wachmannschaften of the Operationszone Adriatisches Küstenland*. Atglen: Schiffer Publishing, 2016.

Di Giusto, Stefano: *Operationszone Adriatisches Küstenland. Udine, Gorizia, Pola, Fiume e Lubiana durante l'occupazione tedesca 1943–1945*. Udine: Istituto Friulano per la Storia del Movimento di Liberazione, 2016.

Dornik Šubelj, Ljuba: *Ozna in prevzem oblasti 1944–46*. Ljubljana: Modrijan, Arhiv Republike Slovenije, 2013.

Ferenc, Tone: Lalka v Trstu, Gorici in Vipavski dolini: »Kralj smrti« iz Treblinke Kurt Franz – učitelj slovenskih in italijanskih kolaboracionistov. *Borec* 5, 1977, str. 277–286.

Ferenc, Tone: Nemška policija v operacijski coni »Jadransko primorje« 1943–1945. *Borec* 1, 1977, str. 15–32; *Borec* 11, 1976, str. 577–592; *Borec* 2, 1977, str. 77–99.

Ferenc, Tone: Satan, njegovo delo in smrt. *Borec* 4, 1974, str. 205–226; *Borec* 5, 1974, str. 275–300; *Borec* 6–7, 1974, str. 375–382.

Fölkel, Ferriccop: *Rižarna: Vrata v smrt: Nacistično taborišče pri Trstu*. Trst, Koper: Založništvo tržaškega tiska, Obalna organizacija Zveze združenj borcev NOV, 1990.

Ivančič, Miloš: *Lebič: Zgodbe pozabljenega eksodusa*. Ljubljana: Sophia, 2013.

Jennings, Christian: *Flashpoint Trieste: The First Battle of the Cold War*. Lebanon: University Press of New England, 2017.

Kaden, Eric: *Das Wort als Waffe: Der Propagandakrieg der Waffen-SS und die SS-Standarte »Kurt Eggers«*. Dresden: Winkelried-Verlag, 2009.

Kraigher, Živa: *Ljudje in kraji na Pivškem med NOB (1941–1945): 2. knjiga*. Ljubljana, Postojna: Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije in Organizacijski odbor ZZB NOV, 2002.

Krause, Werner H.: *SS-Standarte »Kurt Eggers«: Die Propagandaeinheit der Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg*. Inning am Ammersee: Druffel & Vowinckel-Verlag, 2009.

Likar, Zdravko: *Franc Uršič-Joško*. Kobarid: Kobariški muzej, 2000.

Makuc, Dorica: *Primorska dekleta v Nemčijo gredo*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 2005.

Mehner, Kurt: *Die Waffen-SS und Polizei 1939–1945: Führung und Truppen*. Norderstedt: Militar-Verlag Klaus D. Patzwall, 1995.

Mlakar, Boris: *Domobranstvo na Primorskem: 1943–1945*. Ljubljana: Borec, 1982.

Morgan, Philip: *The Fall of Mussolini*. New York: Oxford University Press, 2007.

Perz, Bertrand: The Austrian Connection: SS and Police Leader Odilo Globocnik and His Staff in the Lublin District. *Holocaust and Genocide Studies* 29 (3), 2015, str. 400–430.

Poprzeczny, Joseph: *Odilo Globocnik: Hitler's Man in the East*. Jefferson and London: McFarland & Company, 2004.

Rückerl, Adalbert: *NS-Vernichtungslager im Spiegel deutscher Strafprozesse: Belzec, Sobibor, Treblinka, Chelmno*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1979.

Umbreit, Hans: *Die deutsche Herrschaft in den besetzten Gebieten 1942–1945*. V: Bernhard R.

- Kroener et al.: *Organisation und Mobilisierung des deutschen Machtbereichs. Kriegsverwaltung, Wirtschaft und personelle Ressourcen 1942–1944/45*. Stuttgart, 1999, str. 3–274 (Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, Band 5.2).
- Villani, Cinzia: The Persecution of Jews in Two Regions of German-Occupied Northern Italy, 1943–1945: Operationszone Alpenvorland and Operationszone Adriatisches Küstenland. *Jews in Italy under Fascist and Nazi Rule, 1922–1945* (ur. Joshua D. Zimmerman). Cambridge: Cambridge University Press, 2005, str. 243–259.
- Volk, Alessandro (Sandi): O lastništvu in uporabi kompleksa Rižarne pri Sv. Soboti – nekaj zapisov o predzgodovini in zgodovini nacističnega taborišča v Trstu. *Annales* 9, 1999, str. 431–442.
- Wedekind, Michael: *Nationalsozialistische Besatzungs- und Annexionspolitik in Norditalien 1943 bis 1945*. München: R. Oldenbourg Verlag, 2003.
- Zadnik, Maks: *Istrski odred*. Nova Gorica: Partizanska knjiga, 1975.
- Zavadlav, Zdenko: *Partizani, obveščevalci, jetniki. Iz dosjeja Zavadlav 1944–1994*. Ljubljana: Horvat M & M, 1996.
- Združenje ANED v Trstu in Inštitut za zgodovino osvobodilnega gibanja v Furlaniji–Julijski krajini, »Rižarna pri Sveti Soboti«. *Od fašističnega škvadrizma do pokolov v Rižarni: Sporočilo o procesu: Trst – Istra – Furlanija 1919–1945: 2. izdaja* (ur. Filibert Benedetič et al.). Trst: Aned, 1978, str. 112–144.
- Zidar, Ferdinando: *Proces o Rižarni. Od fašističnega škvadrizma do pokolov v Rižarni: Sporočilo o procesu: Trst – Istra – Furlanija 1919–1945: 2. izdaja* (ur. Filibert Benedetič et al.). Trst: Aned, 1978, str. 145–154.

SPLETNE STRANI

- LG München II (sodba münchenkega sodišča proti Ivanu Nikolaju Demjanjuku, 12. maja 2011): <http://www.junsv.nl/cgi/t/text/text-idx?c=justizw;cc=justizw;rgn=div3;lang=de;view=text;idno=w49;node=w49%3A5.2.55> (pridobljeno 28. decembra 2016).

S U M M A R Y

Waffen-SS in and around Trieste during the Second World War

In 1943, the German Army occupied northern Italy, including Trieste, the capital of the homony-

mous province, which became an important garrison and administrative centre in the last two years of the war. German reorganization of the administrative structure also entailed the creation of the Operational Zone of the Adriatic Littoral (*Operationszone Adriatisches Küstenland* – OZAK), with Higher SS and Police leader Odilo Globočnik as its commander.

Formerly in charge of the mass extermination of Jewish, Slavic, and other inhabitants of Poland, Globočnik brought with him a few of his subordinates that made up the core of Trieste's SS Guard Battalion. With their assistance, he established in Trieste the only German extermination camp ever set-up on Italian soil and Slovenian ethnic territory. The camp was housed in a rice-husking facility Risiera and it was a site where Slovenes, too, were tortured and killed. The rank and file of the German extermination camp crew initially consisted of Soviet *Volksdeutsche* transported from the east and other collaborators, and soon new members were recruited from the population of OZAK. Apart from guarding the camp, the SS troops were also put in charge of securing some of the key roads around Trieste and engaged in battles with the units of the National Liberation Army, including Partisan detachments of Slovenia (or Yugoslavia), later renamed Yugoslav Army, until the liberation of Trieste in May 1945.

Another branch of Waffen-SS operating in Trieste was the SS-Standarte Kurt Eggers – Kommando Adria, which carried out propaganda activities. Using radio, various kinds of publications, leaflets, etc., the SS war reporters heightened the morale among the German (para)military units and local population as well as disseminated anti-Partisan propaganda.

R I A S S U N T O

Le Waffen-SS a Trieste e dintorni durante la seconda guerra mondiale

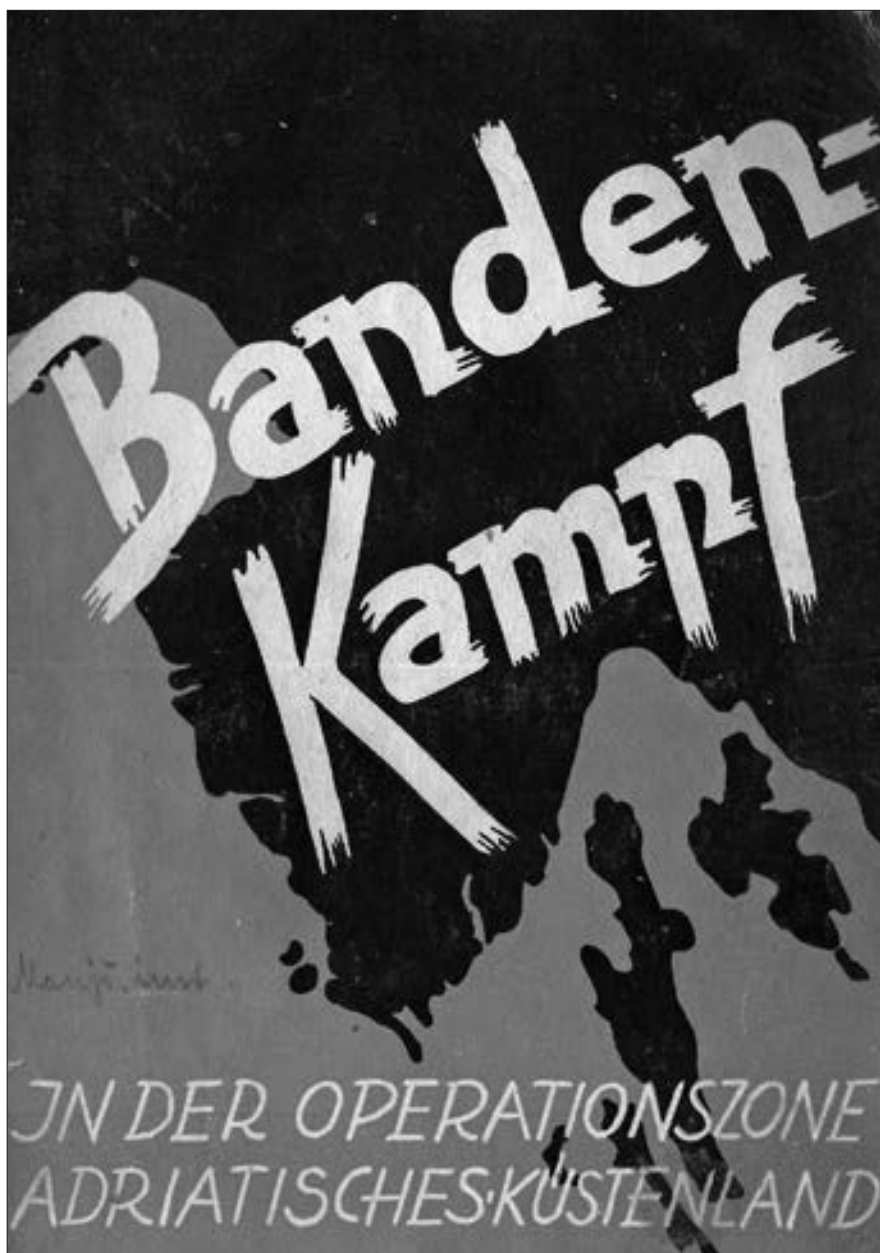
Nel 1943 i tedeschi occuparono il nord Italia e con ciò anche Trieste, il capoluogo della provincia di Trieste, che durante gli ultimi due anni della seconda guerra mondiale era diventato un importante centro amministrativo e sede di guarnigione. Nell'ambito della riorganizzazione tedesca della struttura amministrativa fu istituita la Zona d'operazioni del Litorale adriatico (acronimo di *Operationszone Adriatisches Küstenland* – OZAK), con Odilo Globočnik che divenne capo delle SS e della polizia nella zona d'operazioni.

Globočnik, che fino a quel momento era stato incaricato della distruzione di massa di ebrei, slavi e di altre popolazioni in Polonia, portò con sé alcuni dei suoi subalterni, che costituivano il nucleo del battaglione di salvaguardia delle SS di Trieste. Con

il loro aiuto, stabilì a Trieste l'unico lager nazista nel territorio italiano e nell'area etnica slovena, precisamente nei locali della Risiera, dove soffrirono e furono uccisi anche numerosi sloveni. A formare il nucleo dell'equipaggio tedesco del campo di sterminio erano i Volksdeutschen sovietici e a altri collaborazionisti portati dall'est che presto iniziarono a reclutare nuovi membri provenienti dal territorio OZAK. Oltre a salvaguardare il campo, i membri delle SS rilevarono anche la protezione di alcune delle principali strade intorno a Trieste, partecipando anche alle battaglie con le unità dell'Esercito popolare di liberazione del-

la Slovenia (ovvero della Jugoslavia), che successivamente fu ribattezzato in Esercito armato jugoslavo, fino alla liberazione finale di Trieste nel maggio del 1945.

La seconda unità delle Waffen-SS situata a Trieste fu l'Unità di propaganda Adria del Reggimento SS Kurt Eggers. Servendosi della radio, delle pubblicazioni, dei volantini, degli eventi, ecc., i propagandisti militari delle SS cercavano di migliorare il morale sia tra le unità (para)militari naziste che tra la popolazione locale, e nel contempo, portavano avanti la propaganda contro i partigiani.

Naslovnica knjige, ki jo je napisal pripadnik esesovske vojno-propagandne enote v Trstu.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 308:327(450.361)"1947/1954"

Prejeto: 3. 8. 2019

Nevenka Troha

dr., znanstvena svetnica v p., Zgornje Pirniče 133, SI-1215 Medvode
E-pošta: nevenka.troha@inz.si

Nekaj utrinkov iz političnega življenja na Svobodnem tržaškem ozemlju (1947–1954)

IZVLEČEK

Članek obravnava politično organiziranost v coni A Svobodnega tržaškega ozemlja s poudarkom na posledicah razcepa v komunističnih vrstah po objavi resolucije Informbiroja junija 1948. Obravnava tudi nekatera druga ključna dogajanja v času obstoja STO (1947–1954), kot so občinske volitve v letih 1949 in 1952 ter dogajanja v času pogajanj za njegovo razdelitev med Italijo in Jugoslavijo.

KLJUČNE BESEDE

Svobodno tržaško ozemlje, cona A STO, Komunistična partija STO, Informbiro, Londonski memorandum, Slovenci v coni A STO, Italijani v coni A STO, slovensko (jugoslovansko)-italijanska meja

ABSTRACT

*A FEW IMPRESSIONS ON THE POLITICAL LIFE IN THE FREE TERRITORY OF TRIESTE
(1947–1954)*

The article presents the political organization in Zone A of the Free Territory of Trieste (FTT), with an emphasis on the aftermath of the split in the communist ranks following the publication of Informbiro's resolution in June 1948. The article also addresses a few other crucial developments that punctuated the existence of FTT (1947–1954), such as municipal elections in 1949 and 1952, as well as events surrounding the negotiations for the division of the territory in question between Italy and Yugoslavia.

KEY WORDS

Free Territory of Trieste, Zone A FTT, FTT Communist Party, Informbiro, London Memorandum, Slovenes in Zone A FTT, Italians in Zone A FTT, Slovenian (Yugoslav) border, Italian border

Uvod

S podpisom mirovne pogodbe med pridruženimi silami in Italijo 10. februarja 1947,¹ njena določila so bila uveljavljena 15. septembra istega leta, je bila vzpostavljena nova vzhodna meja Republike Italije, pa tudi zahodna meja Federativne ljudske republike Jugoslavije (FLRJ) in meje nove države Svobodnega tržaškega ozemlja (STO). Z mirovno pogodbo so sicer skušali doseči, da bi bilo število pripadnikov manjšine v eni in drugi državi približno enako, a pri tem niso upoštevali posameznih narodov, pač pa državi, torej Italijane in Jugoslovane. Rezultat tega je bil, da so tako Hrvatje z izjemo območja, ki je pripadlo STO, v celoti priključili svoje etnično ozemlje na zahodu, v Italiji pa je ostala slovenska manjšina. Tako Slovenci kot Hrvatje in Italijani pa so živeli na območju STO.

Ozemlje, ki je bilo leta 1947 priključeno Sloveniji, je bilo etnično homogeno; štetje prebivalstva leta 1910 je tam našelo le 222 Italijanov.² Velika večina tistih, ki so s Sloveniji priključenega območja na osnovi 19. člena mirovne pogodbe optirali za Italijo (skupaj je bilo vloženih 22.359 opcij, priznanih pa 21.332),³ so bili Italijani, ki so se sem priselili v času italijanske oblasti (1918–1943) in so skoraj vsi odšli že pred koncem vojne. Znotraj slovenskih meja med letoma 1947 in 1954 ni bilo skoraj nobenega Italijana, medtem ko je pod suverenostjo Italije ostalo okrog 60.000 Slovencev,⁴ naseljenih v Kanalski dolini, nadiških, terskih in rezijskih dolinah (Benečija) ter na Goriškem.

Mirovna pogodba je v 21. in 22. členu določila, da se za Trst z zaledjem ter za del Istre s Koprom in Bujami ustanovi samostojna državna enota Svobodno tržaško ozemlje. Njegov mednarodnopravni položaj, meje in notranjo ureditev sta določali prilogi mirovne pogodbe z Italijo, in sicer priloga VI, Stalni statut, in priloga VII, Instrument za začasni režim.⁵ Vodil naj bi ga guverner, čigar naloga je bila konstituirati vlado in organizirati volitve v ustavodajno skupščino. Za vzpostavitev nove države je bilo torej ključno imenovanje guvernerja, ki je bilo v pristojnosti Varnostnega sveta OZN. Ker se vpletene strani v vse bolj razraščajoči hladni vojni niso mogle sporazumeti o njegovem imenovanju, je uprava tega območja ostajala v rokah dveh zavezniških vojaških uprav, razmejitev pa je tekla po dotedanji demarkacijski (Morganovi) črti na območju, ki je bilo del STO. Cona A, ki je poleg tržaške občine obsegala še obči-

ne Devin-Nabrežina, Zgonik, Repentabor, Dolina in Milje, je tako ostala pod upravo anglo-ameriške Zavezniške vojaške uprave (ZVU), cona B, ki je obsegala Istrsko okrožje s koprskim in bujskim okrajem, pa pod upravo Vojaške uprave Jugoslovanske armade (VUJA). Začasna ureditev se je zaradi spremenjenih mednarodnih razmer zavlekla do oktobra 1954, ko je bilo STO v skladu s Spomenico o soglasju, zanjo se največkrat uporablja izraz Londonski memorandum, ki so jo podpisale ZDA, Velika Britanija, Jugoslavija in Italija, z majhnimi spremembami meje v korist Jugoslavije, razdeljeno med Italijo in Jugoslavijo.⁶

Po podpisu mirovne pogodbe sta Italija in Jugoslavija navezali diplomatske stike na ravni diplomatskih predstavništev in skušali z medsebojnimi pogovori reševati številna odprta vprašanja, kot so bila vprašanje optantov in njihove lastnine, dvolastniki, reparacija, izročitev italijanskih vojnih zločincev Jugoslaviji in njihovo sojenje sploh, italijanski zaporniki v Jugoslaviji in jugoslovanski v Italiji, jugoslovanski begunci v Italiji, problem STO in dokončna določitev meje na terenu. Dogovarjanje sta še vedno obremenjevala bližnja preteklost in ozračje hladne vojne, v okviru katere je bila Italija razumljena kot »okop reakcije« in Jugoslavija kot »predstraža komunizma«, ki naj bi grozil, da bo s pomočjo močne levice v Italiji prevzel oblast tudi onkraj železne zavese. Kot tako so Jugoslavijo videle tudi zahodne sile (ZDA, Velika Britanija in Francija), ki so pred parlamentarnimi volitvami v Italiji 20. marca 1948 sprejele tristransko izjavo o priključitvi celotnega STO Italiji.⁷ Izjava je imela deklarativni značaj, poleg podpore italijanski politiki naj bi tudi ohranila anglo-ameriško vojaško navzočnost v Trstu kot enega od branikov zahodnega sveta pred sovjetsko grožnjo.

Razmerja so se hitro spremenila, potem ko je z objavo resolucije Informbiroja 28. junija 1948 spor med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo postal javen, Jugoslavija pa je nato postajala vse pomembnejši strateški partner Zahoda. Zaradi tega je Italija izgubila del pomena znotraj Atlantskega pakta in se obenem morala odpovedati upanju, da bo tristranska nota kdaj uresničena. ZDA in Velika Britanija sta bili zainteresirani za rešitev tržaškega vprašanja ter normalizacijo odnosov med Italijo in Jugoslavijo. Vse od konca leta 1949 sta pritiskali na obe državi, naj sprejmeta dogovor, ki bi ga bilo po njenem najlažje doseči tako, da bi cona A pripadla Italiji, cona B pa Jugoslaviji. V to smer so poleg nekaterih drugih ukrepov šli zlasti sklepi konference med Italijo in zahodnima silama v Londonu (3. april–9. maj 1952), ki so dajali Italiji velika pooblastila v coni A, a se niso več sklicevali na tristransko noto iz marca 1948 in niso posegali v cono B.⁸

¹ Pariška mirovna pogodba (http://www.pf.uni-lj.si/media/skrk_pariška.mirovna.pogodba.pdf).

² *Oko Trsta*, str. 141–152.

³ AMNZ, Seznam opcij.

⁴ Izračun je približen, z upoštevanjem popisov leta 1910 in 1921 ter internega popisa PNOO iz let 1945/1946.

⁵ Pariška mirovna pogodba (http://www.pf.uni-lj.si/media/skrk_pariška.mirovna.pogodba.pdf), str. 13–15.

⁶ Objavljena v Jeri, *Tržaško vprašanje*, str. 359–370.

⁷ Povzetek besedila izjave v Novak, *Trieste*, str. 270–271.

⁸ Troha, *Predlogi Jugoslavije*, str. 163–172. O najnovejših raziskavah te problematike glej Tenca Montini, *La Jugoslavia e la questione di Trieste 1945–1954*.

Manifestacija ob osvoboditvi Trsta, 3. maj 1945 (hrani NŠK Trst).

Za delitev obeh con, z nekaterimi mejnimi popravki, se je vse bolj odločala tudi Jugoslavija, ker je v coni A, kjer so komunisti in drugi levo usmerjeni v veliki večini podprli Sovjetsko zvezo, izgubila do tlej močno podporo. Na volitvah v celotnem STO bi tako zmagale proitalijanske stranke. Delitev STO je ob enem Sloveniji zagotavljala izhod na morje.⁹

Razrešitev vprašanja je pospešila t. i. tržaška kriza, ki je izbruhnila poleti 1953 in vrhunec dosegla po 8. oktobru 1953 z odločitvijo ZDA in Velike Britanije, da cono A predata v upravo Italiji, o tem pa nista obvestili Jugoslavije. Jugoslovanske oblasti so odločno reagirale, izvedle delno mobilizacijo in okrepile vojaške enote ob meji. V začetku novembra je v Trstu prišlo do hudih incidentov med zavezniško civilno policijo in italijanskimi nacionalističnimi skupinami. Zahodne sile so zato pospešile reševanje vprašanja STO. Pogajanja, ki so potekala od februarja 1954, so se 5. oktobra isto leto zaključila s Spomenico o soglasju, ki je potrjevala rešitev iz oktobra 1953. Bistvena razlika je bila v tem, da so ZDA, Velika Britanija in Francija zagotovile, da ne bodo podpirale nadaljnjih italijanskih ozemeljskih zahtev. Da bi se izognili spre-

membu mirovne pogodbe (in s tem pritegnitvi Sovjetske zveze), pa tudi zaradi notranjih razmer v Italiji in Jugoslaviji, kjer je bilo vprašanje STO močno spolitizirano, je spomenica na papirju ohranjala STO in »začasno« razmejitev. Dokončna sprememba meje je bila potrjena z osimskimi sporazumi novembra 1975.

Svobodno tržaško ozemlje je tako obstajalo od 10. februarja 1947 do 5. oktobra 1954, a dejansko le na papirju. V coni A (na Tržaškem) je ZVU, ki je svojo politiko izvajala v interesu zahodnih sil, obdržala enako upravno ureditev kot v dotedanji coni A Julijske krajine. Vse več pristojnosti je v upravi območja prepuščala Italiji, tako da se je cona postopoma vključevala v italijansko državo. Po lokalnih volitvah leta 1949, na katerih so zmagale stranke, ki so zahtevale priključitev območja k Italiji, je civilna uprava načrtno uvajala italijansko zakonodajo, v kateri ni bila predvidena zaščita jezika in posebna zaščita interesov Slovencev, ki so bili po določitvi Stalnega statuta eden od dveh (na nekaterih območjih treh) enakopravnih narodov na STO. ZVU je z ukazom št. 183, izdanim 2. septembra 1949, potrdila zakon o italijanščini kot edinem uradnem jeziku v coni A STO. Slovenske šole so bile pod nadzorom italijanskega nadzornika, sodbe posebnega sodišča in vojaških sodišč niso bile razveljavljene, slovenske kulturne ustanove so se morale financirati same, za-

⁹ Troha, Predlogi Jugoslavije. Več o vprašanju slovenskega izhoda na morje glej: Troha, Yugoslav-Italian border, str. 203–214.

Priprave na prihod medzavezniške razmejitvene komisije, maj 1946 (hrani MNZS).

plenjeno premoženje ni bilo vrnjeno, izvajali so nasilno razlastitev slovenske zemlje, na katero so naseljevali istrske Italijane.¹⁰

Politična organiziranost cone A Svobodnega tržaškega ozemlja

Vprašanje nove, za Slovence bolj pravične meje med Jugoslavijo in Italijo je že med vojno, zlasti pa v času mejnih pogajanj med poletjem 1945 in februarjem 1947, poenotilo tamkajšnje ljudi, skupine in stranke sicer zelo različnih ideoloških usmeritev znotraj dveh velikih političnih blokov. Kot proitalijanskega in projugoslovanskega ju lahko poimenujemo ne le zato, ker sta zahtevala priključitev k eni ali drugi državi, ampak tudi zato, ker so njuno delovanje usmerjale in podpirale italijanske oziroma jugoslovanske oblasti.

Za razliko od proitalijanskega projugoslovanski blok, ki je zahteval priključitev celotne Julijske krajine, pa tudi Benečije in Kanalske doline k Jugoslaviji, ni bil narodnostno enoten, saj je priključitev k Jugoslaviji na osnovi razredne opredelitve zahtevalo tudi veliko italijanskih delavcev in drugih levo usmerjenih Italijanov. Potem ko je bila z mirovno pogodbo leta 1947 določena nova meja med Italijo, Jugoslavijo in STO, pa so se v coni A pokazala ideološka in

narodnostna nasprotja tako med Slovenci kot med Italijani. Drugačen je bil položaj v coni B, kjer jugoslovanske oblasti za razliko od angloameriške ZVU niso dovoljevale politične pluralnosti in je politično življenje obvladovala komunistična partija s svojo ljudskofrontno Slovansko italijansko antifašistično unijo (SIAU).

Potem ko so januarja 1947 razpustili Narodno-osvobodilni odbor Julijske krajine (Comitato di liberazione nazionale Giuliano, CLNG), v katerega so bili vključeni krščanski demokrati, liberalci, socialisti, republikanci in Stranka akcije, so se tržaške italijanske stranke razdelile v tri skupine: desno Nacionalno zvezo svobode, v kateri so bili liberalci, qualunquisti¹¹ in monarhisti, center s Krščanskimi demokrati in levo Demokratično socialistično fronto s Stranko akcije, republikanci (obe sta se združili v Republikansko stranko akcije) in Socialistično stranko za Julijsko krajino.¹² Stranke, ki so dotlej tvorile CLNG in so

¹¹ Gibanje Uomo qualunque.

¹² V coni A STO je pod imenom Socialistična stranka za Julijsko krajino delovala Socialistična stranka delavcev Giuseppeja Saragata. Ta se je od Socialistične stranke Italije (SSI) zaradi njene prevelike povezanosti s komunisti odcepila januarja 1947. Da ne bi delila socialistov in da se ji ne bi bilo treba povezovati s komunisti, ki so zagovarjali ustanovitev STO, SSI v Trstu sprva ni ustanovila lastne veje (De Castro, *La questione*, str. 759–763).

¹⁰ Volk, *Istra v Trstu*, str. 44–61.

bile dejansko veje italijanskih vsedržavnih strank, so sicer ustanovile Zvezo sporazuma (Giunta d'Intesa), ki pa je bila zelo ohlapna povezava.¹³

Primorski Slovenci, tudi tisti, ki so sicer odklanjali komunizem, so v času mejnih pogajanj dali prednost narodnostni izbiri in v veliki večini podprli Jugoslavijo v njenih prizadevanjih za postavitve meje na t. i. etnični črti. Ko pa so bile jeseni 1946 bolj ali manj znane odločitve glede nove meje, se je politično premirje med Slovenci na Tržaškem in Goriškem končalo in so demokracijam zahodnega tipa naklonjeni Slovenci oblikovali svoje stranke. Tako so 17. januarja 1947 v Gorici, ki je po določilih pariške mirovne pogodbe ostala v Italiji, ustanovili Slovensko demokratsko zvezo za Goriško (SDZ), ki je združevala liberalno in katoliško smer. Osnovne točke njenega programa so bile boj za avtonomne pravice slovenske manjšine v Italiji, odločen protikomunizem in opredelitev za zahodni demokratični pluralizem. Junija 1947 je bilo v Trstu ustanovljeno Udruženje slovenskih in hrvaških krščanskih socialcev, ki je 16. septembra isto leto kot avtonomna skupina vstopilo v SDZ, a se nato iz nje izločilo in 1. avgusta 1948 ustanovilo Slovensko krščansko-socialno zvezo (SKSZ). SDZ je bila v coni A STO ustanovljena 21. decembra 1947. SDZ in SKSZ sta ustanovili vrsto organizacij na kulturnem, gospodarskem in prosvetnem področju ter mladinske organizacije. Obe sta ostro nasprotovali projugoslovansko usmerjenim organizacijam in komunistični partiji, pa tudi jugoslovanskim oblastem, ki so ju krivile za izgubo Gorice in Trsta. Do razhajanj je prišlo tudi med Slovenci v vrstah SIAU, od katerih se je odcepila skupina, ki sta jo vodila Franjo Tončič in Josip Ferfolja. Nato je delovala kot Skupina neodvisnih Slovencev, ki se je povezovala z desnico in kasneje tudi z levico, ni pa nikoli prerasla v stranko.¹⁴

Tisti, ki so podpirali nove jugoslovanske oblasti in delovali v skladu z njihovimi navodili, pa tudi s kadrovske in finančno pomočjo, so na kongresu v Trstu (31. avgust–3. september 1947) ustanovili Komunistično partijo STO, ki je na celotnem STO, torej v coni A in coni B, nadomestila Komunistično partijo Julijske krajine (KPJK), medtem ko so se njeni dotedanji člani z območij, ki so bila priključena Jugoslaviji ali so ostala v Italiji, vključili v KP Italije oziroma KP

Jugoslavije.¹⁵ Tako kot v njeni predhodnici je slovenska (jugoslovanska) partija v prvem obdobju ohranila odločen vpliv tudi v KPSTO, njen politični sekretar je postal dotedanji politični sekretar KPJK Branko Babič. Obenem se je vse bolj krepil vpliv KPI, predvsem po vrnitvi Vittorija Vidalija v Trst 12. junija 1947.¹⁶ Čeprav je bila KPSTO enotna organizacija z enotnim vodstvom, se je njena vloga v obeh conah bistveno razlikovala. V coni B je bila stranka na oblasti in je obvladovala celotno tamkajšnje politično življenje, v coni A pa je bila le ena od političnih strank, res da najmočnejših. Tam so jo, podobno kot KPJK, podpirali tako levčarji med Slovenci kot tudi veliko italijanskih delavcev in drugih levo usmerjenih Italijanov.¹⁷ V Trstu in okolici je imela septembra 1947 3.873 članov in 1.155 kandidatov.¹⁸

Ustanovni kongres KPSTO je sprejel več zaključkov; eden temeljnih je bil, da v interesu ohranitve miru sprejemajo ustanovitev STO in pozivajo vse demokratične sile na njegovem območju, da se združijo v protiimperialistično in protifašistično fronto, ki naj bi se zavzemala za ekonomsko in politično neodvisnost STO ter za bratsko sožitje med tamkajšnjimi narodi. STO naj bi postalo oporišče za obrambo »ljudsko – demokratične Titove Jugoslavije in demokratičnih sil Italije« proti poskusom italijanske reakcije in zunanjih imperialističnih sil pretvoriti STO v »reakcionarno imperialistično oporišče za borbo proti demokratičnim silam«. Da bi to dosegli, so morali ohraniti enotnost partije, jo ideološko in teoretično dvigniti ter okrepiti SIAU in druge množične organizacije.¹⁹ SIAU za STO, ki je bila organizirana po vzoru ljudske fronte v Jugoslaviji, je oktobra 1947 v coni A imela nekaj več kot 77.000 članov in je bila pomembna politična sila. V zavezništvu z drugimi, ki so zagovarjali uveljavitev določil mirovne pogodbe in realizacijo STO, zlasti t. i. independentisti, je želela zmagati na volitvah.²⁰ Za razliko od časa med majem 1945 in septembrom 1947 so v coni A oživili

¹³ ASDMAE, AP 1946–1950, Italija, šk. 130. Poročilo italijanskega zunanjega ministrstva o pogovoru z italijanskimi političnimi voditelji v Trstu, 3. 3. 1947. Poročilo italijanskega zunanjega ministrstva generalnemu sekretarju in komisiji za meje, 21. 4. 1947. O. 133. Opomnik, napisan po obisku v Trstu, 8. 2. 1947. O. 135. Položaj v STO, 30. 4. 1947.

¹⁴ Maganja, *Nascita*, str. 38, 73, 74; ARS, AS 1931, 600/8, Meščanske stranke na Primorskem, historiati, elaborat; ARS, AS 1277, šk. 30/5, Politično poročilo s posebnim ozirom na bližnje občinske volitve v anglo-ameriški coni STO, 31. 3. 1949. Več o dogajanju med letoma 1945 in 1947 v: Troha, *Komu Trst*.

¹⁵ CK KPJ in CK KPI sta 7. aprila 1947 sprejela sporazum o ustanovitvi KPSTO. Zavezala sta se, da bosta njuni organizaciji pristojnosti, ki bodo zahtevane, prenesli na KPSTO, obe partiji pa bosta na kongresu navzoči kot gosta (ARS, AS 1569, Centralni komite KPSTO, a. e. 300).

¹⁶ ARS, AS 1569, a. e. 302. O Vittoriju Vidaliju glej Karlsen, *Vittorio Vidali*.

¹⁷ ARS, AS 1569, a. e. 67, Poročilo o delu partije v Istrskem okrožju, 2. kongres KPSTO, 9. 10. 1949. O delovanju KPJK in množičnih organizacij gl. Troha, *Politika slovensko-italijanskega bratstva*.

¹⁸ ARS, AS 1572, m. 3, Poročilo Mestnega komiteja KPJK Trst, nedatirano, verjetno september 1947.

¹⁹ ARS, AS 1569, a. e. 65, Branko Babič: Politično poročilo o dvehletnem delu in borbi KPSTO, 2. kongres KPSTO, 8.–11. 10. 1949; prav tam, a. e. 57, zaključki 1. kongresa KPSTO, 3. 9. 1947. O odnosih med KPJK in SIAU gl. Troha, *Politika slovensko-italijanskega bratstva*, str. 119–134.

²⁰ Zapisnik seje politbiroja CK KPS, 26. 3. 1948 (Drnovšek, *Zapisniki Politbiroja*, str. 105–106). Posamezniki so bili lahko člani več organizacij.

Postavljanje začasne meje z Jugoslavijo, september 1947 (avtor Edi Šelhaus; hrani MNZS).

delovanje OF za Tržaško ozemlje kot dela SIAU. OF je imela osrednje vodstvo, medtem ko je samostojno organizacijsko strukturo na terenu, statut in program dobila šele po objavi resolucije Informbiroja na konferenci 17. oktobra 1948.²¹

Razmerja sil v t. i. demokratičnem gibanju v coni A, v manjši meri pa tudi v coni B, je popolnoma spremenila objava resolucije Informbiroja konec junija 1948.²² Glasilo KPSTO *Il Lavoratore* je 30. junija 1948 sicer objavilo izjavo Centralnega komiteja KPJ o resoluciji, a že naslednji dan podprlo resolucijo.²³ Obenem je vodilni italijanski tržaški komunist Vittorio Vidali odšel v Rim po direktive Centralnega

komiteja KPI.²⁴ Po vrnitvi je takoj sprožil akcijo in zahteval opredeljevanje za Tita ali Stalina. Po razcepu v CK KPSTO se je velika večina članov partije opredelila za resolucijo Informbiroja in s tem za Vidalijevo strujo. Od okrog 4000 članov v coni A STO jih je staremu vodstvu ostalo zvestih le okrog 500. Iz množičnih organizacij, zlasti Enotnih sindikatov in SIAU, so izključili vse funkcionarje, ki so bili pristaši starega vodstva, ter jih nadomestili s svojimi ljudmi. Podobno se je zgodilo z nekaterimi manjšimi kulturno-prosvetnimi in množičnimi organizacijami. Spopad se je razvnel tudi za premoženje, ki ga je imela partija.²⁵ Tisti, ki so v coni A podpirali Jugoslavijo, so še največ vpliva ohranili v OF za Tržaško ozemlje, zato so jo po konferenci, ki je potekala oktobra 1948, skušali čim bolj utrditi. Za »razbijače enotnosti« med Slovenci so v resoluciji proglasili tako protikomunistično Slovensko demokratsko zvezo, »ki nadaljuje

²¹ ARS, AS 1277, šk. 30/5, Politički izvještaj naročito u vezi pretstojećih opštinskih izbora u angloameričkoj coni STT, avtor dr. F. Hočevar, šef gospodarske delegacije FLRJ v Trstu, 31. 3. 1949.

²² Spor med Stalinom in vodstvom jugoslovanske partije je tlel že nekaj časa, okrepil pa se je v prvih mesecih leta 1948. Dokončen prelom je pomenilo zasedanje Informbiroja od 20. do 27. junija 1948. 28. junija je bila objavljena prva resolucija o Jugoslaviji, v kateri so jugoslovanske narode pozivali k vstaji. CK KPJ jo je 30. junija objavil v časnikih, skupaj z izjavo CK KPJ.

²³ *Il Lavoratore*, 30. 6. 1948, 1. 7. 1948, »Fraternamente uniti italiani e slavi a fianco del glorioso Partito di Lenin e Stalin«.

²⁴ O Vidalijevem obisku v Rimu gl. Vidali, *Ritorno*, str. 52–55.

²⁵ ARS, AS 1277, šk. 30/5, Politički izvještaj naročito u vezi pretstojećih opštinskih izbora u angloameričkoj coni STT, avtor dr. F. Hočevar, šef gospodarske delegacije FNRJ v Trstu, poslano MIP, E. Kardelju, 31. 3. 1949. Ob tem naj dodamo, da je Jugoslavija dotlej izdatno financirala partijske in druge organizacije, ki so bile pod njenim vplivom.

pod novimi pogoji politiko narodnega izdajstva še izza časa NOB«, in »peščico Slovencev iz Vidalijeve razbijaške skupine«. ²⁶

Vodja jugoslovske gospodarske delegacije v Trstu dr. France Hočvar je marca 1949 Edvardu Kardelju poročal: »Kar reakciji ni uspelo v treh letih, je Vidaliju v treh dneh, ko je zlorabil sveto zaupanje delavcev v Sovjetsko zvezo. Partijo in množice mu je uspelo spremeniti v dve fronti, ki se borita ena proti drugi namesto proti imperializmu.« ²⁷ Odtlej sta v coni A STO delovali dve komunistični partiji, najbolj prepoznavni po svojih voditeljih – Vidalijeva KPSTO in Babičeva KPSTO. Pogosta izraza zanj sta bila informbirejci in titovci. Zadnji je sicer širši in ne zajema le članov partije, ampak vse, ki so odtlej v coni A STO podpirali Jugoslavijo.

Informbire je tako usodno zarezal ne le med levico, ampak tudi med Slovence na Tržaškem, ki so bili odtlej vrsto let razdeljeni na tri med seboj nasprotne in včasih tudi sovražne skupine, demokrate, vidalijejce in titovce. Razkol se je odražal tudi v kulturnem življenju in šolah, kjer so številni Slovenci pričeli otroke vpisovati v italijanske šole. Slovenske oblasti so ob tem sprva podpirale le »svojo« strujo, postopoma pa so se pričele povezovati tudi s slovenskimi sredinskimi, nacionalno trdnimi krogi.

Volitve v coni A STO leta 1949 in leta 1952

Italiji naklonjena politika, ki sta jo od uveljavitve mirovne pogodbe vodili ZDA in Velika Britanija, se je odražala tudi v ravnanju komandanta cone A generala Terencea Sydneyja Aireyja. V ta okvir sodi tudi ukaz št. 345, Predpisi o sestavi volilnih imenikov, izdan 24. septembra 1948, ki je vsebinsko temeljil na italijanskem zakonu iz 7. oktobra 1945. ²⁸ Z njim je Airey dejansko najavil izvedbo občinskih volitev v coni A STO, ki bi morale biti razpisane šele po imenovanju guvernerja. Ukaz je bil izdan v trenutku, ko po razkolu zaradi resolucije Informbiroja volilna zmaga Jugoslaviji naklonjenih sil ni bila več mogoča in ko ni bilo gotovo niti to, ali bo Titu sploh uspelo obdržati oblast. Diego de Castro meni, da sta se zahodni sili za razpis volitev odločili, ker sta še vedno zagovarjali vrnitev celotnega STO Italiji, kjer pa bi ostale njune vojaške sile. Prepričljiva zmaga italijanskih strank bi Sovjetski zvezi dokazala plebiscitarno podporo tamkajšnjega prebivalstva Italiji, obenem pa bi italijanski vladi prek njenega predstavništva v Trstu omogočila odločujoč vpliv. Če italijanske stran-

ke takšne zmage ne bi dosegle, bi se politika obeh zahodnih sil do tržaškega vprašanja spremenila, saj so zlasti ZDA že pričele z akcijo, da bi Jugoslavijo pripeljale v zahodni tabor. ²⁹

Tudi Predstavništvo Italije v Trstu je ocenjevalo, da bodo lokalne volitve razumljene kot plebiscit za Italijo in da morajo proitalijanske stranke v Trstu dobiti vsaj 85 % glasov. Obsirno analizo, ki ponavlja stališča predstavništva, je izdelal Urad za obmejne pokrajine pri predsedstvu italijanske vlade. Tudi ta je ocenil, da je v tržaški občini treba doseči »briljantno«, 85-odstotno zmago, saj naj bi v ostalih občinah zmagali Slovenci, v Miljah pa komunisti. Zanj naj bi Italija uporabila vsa sredstva. ³⁰ Za razliko od predstavnikov italijanske vlade je tržaška Zveza sporazuma razpis volitev ocenjevala negativno, saj naj bi te potrdile delitev na dve coni in različno upravno ureditev ter obojim komunistom (»Vidalijevim« in »Babičevim«, op. N. T.) omogočile vstop v mestno upravo. ³¹

Tudi Predstavništvo Italije v Trstu in Urad za obmejne pokrajine sta italijanske stranke ločila v tri bloke, ki so se odražali tudi v Zvezi sporazuma. Zlasti v članicah Zveze so se pred volitvami krepila notranja trenja v boju za obrambo dotedanjih pozicij v lokalni upravi, za kasnejšo razdelitev položajev in okrog vprašanja razdelitve finančnih sredstev, ki so prihajala iz Italije in ki so jih dobivale tudi stranke, ki so delovale izven Zveze. Ta vprašanja naj bi jih bolj zaposlovala kot prava tema volitev – vrnitev Trsta Italiji, zato sta oba urada že oktobra 1948 poudarjala, da mora italijanska vlada ukrepati, da bo vodstvo volilne kampanje italijanskih strank prevzela nadstrankarska organizacija, kot je bila Narodna zveza (Lega nazionale). ³² Finančna sredstva za volilno kampanjo bi deloma (sto milijonov lir) zagotovili v Trstu, deloma (tristo milijonov lir) pa v Italiji. ³³ Na pomen, ki ga je italijanska vlada pripisovala volitvam v coni A, kaže tudi to, da je na predvečer volitev, 11. junija 1949, v Trstu govoril njen predsednik Alcide De Gasperi. ³⁴

²⁶ ARS, AS 1573, šk. Kongresi. Konferenca OF slovenskega naroda za Tržaško ozemlje, 17. 10. 1948.

²⁷ ARS, AS 1277, šk. 30/5. Politično poročilo zlasti glede bližnjih občinskih volitev v anglo-ameriški coni STO, poslano Ministrstvu za zunanje zadeve in Edvardu Kardelju, 31. 3. 1949.

²⁸ Uradni list ZVU, I/38, 1. 10. 1948; De Castro, *La questione*, str. 758.

²⁹ ASDMAE, AP 1946–1950, Italija, šk. 177, Dopis Predstavništva Italije v Trstu italijanskemu zunanjemu ministrstvu Volitve v Trstu, 4. 10. 1948; De Castro, *La questione*, str. 760.

³⁰ ASDMAE, AP 1946–1950, Italija, šk. 177, Dopis Predstavništva Italije v Trstu italijanskemu zunanjemu ministrstvu Volitve v Trstu, 4. 10. 1948. Dokument Urada za obmejne pokrajine, 7. 10. 1948, objavljen v Colummi et al., *Roma e Trieste*. Povzema ga tudi Maganja, *Nascita*, str. 148–150.

³¹ ASDMAE, AP 1946–1950, Italija, šk. 177, Opomnik Zveze sporazuma, Trst, 4. 10. 1948.

³² Leta 1890 ustanovljena Narodna zveza (Lega nazionale) je imela nalogo širiti italijanstvo na t. i. neodrešenih ozemljih. Obnovljena je bila februarja 1946 ter je nato vodila propagandno, kulturno in drugo dejavnost z osnovnim ciljem – obrambo italijanstva Julijske krajine.

³³ ASDMAE, AP 1946–1950, Italija, šk. 177, Dopis Predstavništva Italije v Trstu italijanskemu zunanjemu ministrstvu Volitve v Trstu, 4. 10. 1948; Maganja, *Nascita*, str. 148, 149; De Castro, *La questione*, str. 759–763.

³⁴ De Castro, *La questione*, str. 766.

Še bolj nepovezane in pogosto med seboj sovražne so bile stranke, katerih glavni volilni poudarek je bila ohranitev STO. Razdeljene so bile v štiri skupine. V prvi je bila »Vidalijeva« KPSTO s »svojo« SIAU, v drugi »titovci«, ki so nastopili kot Slovensko-italijanska ljudska fronta (SILF), v tretji slovenske »bele« stranke, v četrti pa skupina neodvisnih, ki se je že med letoma 1945 in 1947 zavzemala za ustanovitev samostojne države in ki je pred volitvami ustanovila koordinacijski odbor. V njem so bili najmočnejši Fronta za neodvisnost, Tržaški blok in Italijansko republikansko gibanje.³⁵

SILF, delno pa tudi neodvisne, je finančno podpirala Jugoslavija. Urad za obmejne pokrajine je v začetku oktobra 1948 še ocenjeval, da ni povsem nemogoče, da bi vse štiri skupine osnovale enoten blok, ki bi ga združil skupni interes ohranitve STO in ki bi zbral okrog 30.000 glasov. Že novembra pa je ugotavljal, da do povezave med komunističnima strankama ne bo prišlo, da so precej zadržani tudi slovenski demokrati in da se je tako »independentistična formula pokazala kot neustrezna, da bi presegla razredne in nacionalistične tendence, ki pogojujejo stranke na nasprotni strani«.³⁶

SDZ in SKSZ sta 22. aprila 1949 sklenili sporazum o skupni kandidaturi pod imenom Slovenska narodna lista (SNL). S tem imenom sta nastopili v občinah Trst, Devin-Nabrežina in Zgonik, v občini Dolina sta nastopili kot Neodvisna gospodarska lista, v občini Repentabor pa kot Gospodarska lista Grozd. SNL je bila predstavljena kot »edina slovenska lista ali kot edina narodna slovanska lista v STO in kot edini predstavnik demokratičnega in protikomunističnega gibanja med Slovenci, Hrvati in Srbi ne samo na območju STO, ampak tudi zunaj njegovih meja«. Med volilno kampanjo je med strankama prihajalo do polemike, volilni uspeh SNL pa so skušale zmanjšati tudi jugoslovanske oblasti.³⁷

V coni A se je volitev udeležilo 185.127 volivcev (87,05 % od vseh ali 94,2 % tistih, ki so prejeli potrdila), veljavnih glasov pa je bilo 181.820.³⁸ V občini Trst je največ glasov, 39,1 %, dobila Krščanska demokracija, italijanske stranke skupaj 63,7 %³⁹ glasov, v

vsej coni A pa 60 %. Kar 11 % glasov je dobila skrajna desnica. Italijanske stranke so tako v Trstu sicer prepričljivo zmagale, a vendar dosegle rezultat, ki je bil daleč pod mejo 85 %, ki jo je Urad za obmejne pokrajine postavil kot tisto, ki naj bi izpričala plebiscitarno odločitev Tržčanov za Italijo. Bila je tudi pod pričakovanji ZVU, ki je ocenjevala, da bodo italijanske stranke dobile 75 % glasov. V Trstu so nato občinsko upravo prevzele štiri stranke Zveze sporazuma. Socialisti in liberalci so kasneje iz koalicije izstopili.

Stranke, ki so se zavzemale za STO, so v občini Trst dobile 36,32 % glasov. ZVU je pričakovala, da bo »Vidalijeva« KPSTO dobila okrog 20.000 glasov, pa jih je samo v občini Trst dobila 35.568 (21,1 %) in tako postala druga najmočnejša stranka. Fronta za neodvisnost je s 6,83 % postala po moči tretja tržaška stranka.⁴⁰ V občini Trst je SILF dobila le 2,35 %, Slovenska narodna lista pa 1,79 % glasov. Tak rezultat jasno kaže, da je večina Slovencev volila »Vidalijevo« KPSTO, in to ne le v Trstu, ampak tudi v okoliških (večinoma slovenskih) občinah. Ta je poleg Milj zmagala tudi v občinah Devin-Nabrežina, Dolina in Zgonik. V občini Repentabor so zmagali slovenski demokrati.

Po ocenah ZVU je bilo v coni A okrog 63.000 Slovencev. Po izračunih Carla Schiffregerja naj bi med 6563 in 10.380 Slovencev glasovalo za Vidalija, med 3030 in 4700 pa za neodvisne. V celoti naj bi v coni A glasovalo 28.500 Slovencev. Glasilo SDZ *Demokracija* je ocenjevalo, da je okrog 15.000 Slovencev volilo Vidalija, 6.000 neodvisne, med 6.000 in 7.000 pa Krščansko demokracijo. 17. junija 1949 je zapisalo, da so Slovenci na osnovi rezultatov teh tržaških volitev vsaj na videz izginili kot nacionalni element. Glasilo OF za TO *Primorski dnevnik* pa je 30. junija 1949 krivdo za slab volilni rezultat SILF (in tudi Slovenske narodne liste) pripisalo žaljivi kampanji vidalijevcev in temu, da volitve niso bile demokratične; tako naj rezultat ne bi odražal resnične volje tržaškega prebivalstva.⁴¹

Zlasti boleč je bil poraz za projugoslovanske sile, ki so pred resolucijo Informbiroja lahko upale, da bodo skupaj z neodvisnimi na volitvah v celotnem STO zmagale, sedaj pa je v vsej coni A SILF dobila le 5.344 glasov, Vidali pa osemkrat več. Kljub temu so ostali prepričani, da slab volilni uspeh ni

³⁵ To gibanje, po vodji imenovano tudi Paulinovi avtonomisti, je nastopilo pod geslom Svobodni Trst. Zavzemalo se je za avtonomijo Trsta v Italiji, pa tudi za STO (Troha, *Komu Trst*, str. 261–264; ARS, AS 1277, šk. 30/5, Politično poročilo s posebnim ozirom na bližnje občinske volitve v anglo-ameriški coni STO, 3. 11. 1949).

³⁶ Colummi et al., *Roma e Trieste*, Maganja, *Nascita*, str. 148, 149; ASDMAE, AP 1946–1950, Italija, šk. 177, Dopis Predstavnštva Italije v Trstu italijanskemu zunanjemu ministrstvu Volitve v Trstu, 3. 11. 1948.

³⁷ Maganja, *Nascita*, str. 154.

³⁸ Novak, *Trieste*, str. 290.

³⁹ Po izračunu, v katerem so presežek nad povprečnim odstotkom vpisanih pripisali prišlekom iz Italije, naj bi v Trstu glasovalo 139.750 Tržčanov in 28.358 prišlekov. Po takem izračunu naj bi italijanske stranke dobile 56,23 %, tiste, ki so bile za STO, pa 43,77 % glasov (ARS, AS 537, šk. 1091, Ob-

činske volitve v coni A STO, nedatirano, konec 1953, začetek 1954).

⁴⁰ ARS, AS 537, šk. 1091, Izidi občinskih volitev dne 12. 6. 1949 in 25. 5. 1952; ARS, AS 1277, šk. 32/8, Iredentistične stranke in administrativne volitve, 21. 4. 1952. Bogdan Novak je v proitalijanski blok vstel tudi Paulinove avtonomiste. Po njegovih podatkih, ki jih je povzegal iz poročila generala Aireyja, so italijanske stranke v Trstu dobile 109.263 glasov (65 %), v vsem STO pa 112.684 (62 %). Za stranke, ki so se zavzemale za STO, je po teh podatkih v Trstu glasovalo 58.845 volivcev, v celotni coni A pa 69.136 (Novak, *Trieste*, str. 288–290; De Castro, *La questione*, str. 766, 767).

⁴¹ Novak, *Trieste*, str. 290, 291; Maganja, *Nascita*, str. 158, 159.

bil rezultat napačne politike, ampak dejstva, da so jim nasprotovali vse politične sile v Trstu. Še vedno naj bi predstavljali »najčistejšo in najbolj dosledno obrambo tradicionalne revolucionarne linije, na kateri je temeljilo demokratično in delavsko gibanje v Trstu v zadnjih letih«. Zanje naj bi glasovali aktivni udeleženci narodnoosvobodilnega boja, torej tisti, »ki so šli skozi revolucijo in ki so bili dejansko njeni nosilci«. ⁴²

Zaradi postopne otoplitve odnosov z Jugoslavijo ZDA in Velika Britanija v Trstu nista več potrebovali svojih vojaških enot. Spremenjen odnos do Jugoslavije se je odražal tudi v ravnanju ZVU. Med drugim je marca 1951 Italiji naklonjenega komandanta cone, generala Aireyja, zamenjal general Thomas J. Winterton. Ob obletnici sprejetja tristranske note 20. marca 1952 so v Trstu izbruhnili nemiri, ki so trajali do 25. marca in so bili usmerjeni proti neodvisnim, Jugoslaviji, pa tudi proti ZVU. Zlasti Britance so demonstranti obtoževali, da so se odpovedali tristranski noti. Civilna policija je energično posredovala, bilo je več ranjenih. Občinska uprava in italijanske stranke so prekinile vsako sodelovanje z ZVU. ⁴³

26. marca 1952, ko se je položaj umiril, je tržaški občinski svet obsodil ravnanje zavezniške civilne policije in zahteval odstop odgovornih. General Winterton zahteve sicer ni sprejel, je pa isti dan izdal ukaz št. 51, s katerim je uvedel italijanski volilni zakon. Z ukazom št. 54, izdanim 2. aprila 1952, je bil za dan volitev določen 25. maj, torej dan, ko so bile volitve tudi v nekaterih občinah v Italiji. ⁴⁴ S temi ukrepi je ZVU Trst dejansko poistovetila z Italijo. Po nemirih marca 1952 je bila Velika Britanija namreč odločena, da čim prej umakne svoje enote iz cone A, ki naj pripade Italiji. Naslednji korak je bil že omenjeni sklic konference med Italijo in zahodnima silama, ki je od 3. aprila do 9. maja 1952 potekala v Londonu. Njeni sklepi so dajali Italiji velika pooblastila v coni A, a se niso več sklicevali na tristransko noto in niso posegali v cono B. ⁴⁵

Po uvedbi večinskega volilnega sistema so na volitvah v Trstu že vnaprej zmagale italijanske stranke, saj ni bilo nevarnosti, da ne bi dobile relativne večine, zlasti zato, ker jim nasproti ni stal enoten blok strank, ki so se zavzemale za STO. Štiri stranke, ki so po volitvah junija 1949 prevzele občinsko upravo v Trstu, so dotedanjo Zvezo sporazuma nadomestile s Ko-

ordinacijskim odborom italijanskih političnih strank, iz katerega pa sta izstopili levo usmerjeni republikanska in socialistična stranka. Naraščala je moč desnice, zlasti neofašistov, katerih predvolilni mitingi so bili množično obiskani. Predstavnštvo Italije v Trstu je zato menilo, da je nujno okrepiti zlasti Krščansko demokracijo in na njeno listo vključiti tudi ugledne nestranskarke ljudi. ⁴⁶

Stranke, ki so se zavzemale za uresničitev mirovne pogodbe, so ostajale razdeljene na štiri skupine, med katerimi pa je, za razliko od volitev leta 1949, prihajalo do resnejših poskusov povezovanja. Stiki so bili med neodvisnimi in SILF, pa tudi med SILF in slovenskimi demokratičnimi strankami. Italijansko predstavnštvo v Trstu je tako že aprila 1951 poročalo, da bodo Slovenci verjetno nastopili z enotno listo in da obenem potekajo pogajanja med njimi in neodvisnimi. Tudi vodja Tržaškega bloka Mario Stocca je ocenjeval, da bi bil mogoč sporazum z jugoslovansko vlado. ⁴⁷

Velika neenotnost tržaških Slovencev je lahko, kot je maja 1950 ugotavljal predstavnik Skupine neodvisnih Slovencev Josip Ferfolja, koristila le italijanskim interesom. ⁴⁸ A je zaradi velikih ideoloških in političnih nasprotij med voditelji slovenskih organizacij le počasi zorelo spoznanje, da je za to, da bi imeli Slovenci v coni A boljši položaj, skupen nastop nujen. SDZ, SKSZ in Skupina neodvisnih Slovencev so se spomladi 1951 sporazumele, da bodo na prihodnjih upravnih volitvah nastopile kot Slovenska narodna lista (SNL). Sprejele so programska izhodišča, ki so poudarjala, da so za brezkompromisno obrambo STO ter boj proti narodni nestrpnosti in »miselnostim, ki zagovarjajo totalitarna načela«. ⁴⁹ V SNL sprva niso bili enotni, ali naj sodelujejo z OF za Tržaško ozemlje oziroma s SILF. Po dogodkih marca 1952, to je uvedbi novega volilnega sistema in sklepih londonske konference, pa je SNL z OF za Tržaško ozemlje podpisala izjavo o načelnem sporazumu za skupen nastop na volitvah in organizacijo prvega slovenskega tabora. ⁵⁰

Tabora, ki je 14. aprila 1952 potekal na Bazovici, se je udeležilo 12.000 ljudi. Vidni predstavnik SKSZ Engelbert Besednjak, ki je imel stike s slovenskimi

⁴² ARS, AS 1569, a. e. 172, Zapisnik zasedanja partijskega akta, 14. 6. 1949; prav tam, a. e. 65, Branko Babič: Politično poročilo o dveletnem delu in borbi KPSTO, podano na 2. kongresu KPSTO, 8. 10. 1949.

⁴³ Novak, *Trieste*, str. 365–368.

⁴⁴ Uradni list ZVU, V/9, 1. 4. 1952; V/10, 11. 4. 1952; ARS, AS 1277, šk. 32/8, Iredentistične stranke in administrativne volitve, 21. 4. 1952.

⁴⁵ ARS, AS 1277, šk. 32/8, Bilten MIP FNRJ, 7/52, 16. 5. 1952. Elaborat Diplomatski razvoj tržaškega vprašanja, 1. 9. 1952; Novak, *Trieste*, str. 365–372, 374.

⁴⁶ ARS, AS 1277, šk. 32/8, Bilten MIP FNRJ, 7/52, 16. 5. 1952; ASDMAE, AP 1950–1956, Italija, šk. 509, Opomnik: 1951. Dopis Predstavnštva Italije v Trstu italijanskemu zunanjemu ministrstvu Upravne volitve, 24. 4. 1951. Isto, 10. 6. 1951.

⁴⁷ ASDMAE, AP 1950–1956, Italija, šk. 509, Dopis Predstavnštva Italije v Trstu italijanskemu zunanjemu ministrstvu Upravne volitve, 24. 4. 1951; ARS 1277, šk. 32/8, Elaborat Indipendentisti. Bilten MIP FNRJ, 7/52, 16. 5. 1952.

⁴⁸ ARS, AS 1931, mapa Engelbert Besednjak, Pismo E. Besednjaka, 15. 5. 1950.

⁴⁹ ARS, AS 1529, šk. 6, Osnutek za volilni proglas Narodne liste, 17. 5. 1951.

⁵⁰ ARS, AS 1931, m. Engelbert Besednjak, Pismo Ježa, 5. 6. 1952; ARS, AS 1277, šk. 32/8, Elaborat Slovenske politične skupine.

oblastmi, zlasti z Borisom Kraigherjem,⁵¹ je zapisal: »Spoznanje, da morajo Slovenci združeni nastopiti v obrambo osnovnih narodnih pravic, je prodrlo v množice ter postalo nezadržna, elementarna sila, ki jo bodo morala vodstva vseh naših strank odslej resno upoštevati.«⁵² Ni pa bil mogoč sporazum s Slovenci, ki so volili Vidalijeve komuniste, saj so še vedno odklanjali sodelovanje z vsemi, ki so bili kakorkoli povezani z Jugoslavijo. Se je pa SNL povezala z italijanskimi independentisti in z njimi po volitvah maja 1952 osnovala koordinacijski odbor strank, ki so se zavzemale za tržaško neodvisnost. Odbor naj bi skrbel za to, da bi se politika slovenskih in italijanskih independentistov razvijala po enotno dogovorjenem načrtu.⁵³

OF in SNL sta se sporazumeli za skupno listo v občinah Zgonik, Devin-Nabrežina, Dolina in Repentabor; ni pa prišlo do skupne liste v občini Trst, ker so stranke SNL nasprotovale temu, da so bili kandidati SILF tudi Italijani.⁵⁴ V predvolilno kampanjo se je vključil tudi predsednik Tito, ki je, tudi kot odgovor na sklepe londonske konference, v govoru, ki ga je imel 10. maja 1952 v Beogradu, med drugim dejal: »Če bi jim na teh volitvah dali Trst, bodo na prihodnjih zahtevali Istro; in če bodo na drugih zmagali, bodo na tretjih zahtevali Dalmacijo itd. Dovolj je bilo licitiranja s tem. Mi tega ne damo. To je naše.«⁵⁵ Postavitev skupne liste slovenskih strank je neuspešno skušal preprečiti tržaški škof Antonio Santin, trden zagovornik vrnitve Trsta Italiji, ki je skušal prek slovenskih duhovnikov pritisniti na katoličane, naj v skladu z usmeritvami Vatikana ne sodelujejo s komunisti, »to je z ljudmi, ki preganjajo na nečloveške načine Cerkev v Jugoslaviji in zatirajo vernike v coni B«.⁵⁶

Vidalijeva KPSTO, ki je na kandidatno listo za občino Trst postavila eno tretjino Slovencev, je londonsko konferenco razglasila za volilno prevaro, obenem pa je vse bolj napadala Jugoslavijo in izpostavljala teror v coni B. Verjetno je bilo, da bo zaradi skupnega nastopa slovenskih strank v občinah Zgonik in Repentabor, pa tudi v občinah Devin-Nabrežina in Dolina, volitve izgubila. Res je dobila skoraj tisoč glasov manj kot leta 1949. Jugoslovani so ocenjevali, da je bila to posledica njene napačne politike, dvojnega stališča do STO, pa tudi »socialistične

stvarnosti« v bližnji Jugoslaviji. Večji del odpadlih je glasoval za Neodvisno fronto.⁵⁷

Italijanske stranke so na teh volitvah sicer dobile 0,7 % več glasov kot na volitvah leta 1949, a na račun skrajne desnice.⁵⁸ Tudi Gospodarska delegacija FLRJ v Trstu je ocenjevala, da volitve leta 1952 niso prinesle bistvene spremembe razmerja sil, da pa so volilni rezultati kljub temu uspeh za zagovornike STO, saj so potekale v zanje neugodnih zunanje- in notranje-političnih razmerah. Poleg londonske konference in volilnega sistema so navajali tudi to, da je Vidalijeva KPSTO odkrito zapustila koncept STO, da so bile tržaške gospodarske organizacije in uprava povsem v rokah italijanskih strank, da so pred volitvami dobili volilno pravico tisoči beguncev iz Istre in cone B STO ter da je v zadnjih letih iz Italije v Trst prišlo veliko Italijanov, ki so tam dobili volilno pravico. Vse to je v Trstu ustvarjalo atmosfero strahu, tako da je glas za STO pomenil negotovo prihodnost. Po njeni oceni so slovenske skupine dosegle dokaj slab rezultat, saj niso zmagale niti v vseh slovenskih občinah (Dolini), v Trstu pa večina Slovencev ni glasovala za slovenske stranke. Okrog 15.000 slovenskih glasov naj bi dobil Vidali, neodvisni 10.000, Krščanska demokracija 3000 in socialisti 2000. Engelbert Besednjak je menil, da bi, če bi vsi tržaški Slovenci glasovali za slovenske stranke, v Trstu imeli nekaj manj kot 40.000 glasov in bi bili »politična velesila«.⁵⁹

Lista slovenske skupnosti je zmagala v občinah Devin-Nabrežina, Zgonik in Repentabor, Vidalijeva KPSTO pa v Dolini. V Trstu je SDZ, ki je dobila manj glasov kot SILF, ocenjevala, da ji je sodelovanje z OF škodilo. V občini Devin-Nabrežina so po volitvah maja 1952 župana postavili na osnovi sporazuma med protikomunistično usmerjeno SDZ in Vidalijevo KPSTO. To, da se je SDZ združila z Vidalijem in da je na osnovi tega dogovora občinski tajnik postal Italijan, je bil za marsikoga neodpustljiv greh. Občina Devin-Nabrežina je bila namreč najbolj »izpostavljena točka slovenstva, v katero se zaganja laški imperializem, gre za slovensko obalo, ki jo morajo braniti vsi Slovenci«, kot je zapisal Besednjak. Na tem območju, ki je pomenilo povezavo Trsta z ostalo Italijo, so oblasti odkupovale slovensko zemljo in naseljevale istrske Italijane, zaradi česar je bila slovenska večina v tej občini ogrožena.⁶⁰

⁵¹ Boris Kraigher, takrat slovenski notranji minister, je bil do odhoda v Ljubljano julija 1946 ključni akter progoslovenskih organizacij v coni A Julijske krajine.

⁵² ARS, AS 1931, m. Engelbert Besednjak, Pismo E. Besednjaka, 7. 5. 1952.

⁵³ ARS, AS 1931, m. Engelbert Besednjak, Pismo E. Besednjaka, 26. 6. 1952.

⁵⁴ ARS, AS 1931, m. Engelbert Besednjak, Pismo Ježa, 7. 5. 1952. ARS, AS 1277, šk. 32/8. Bilten MIP FNRJ, 7/52, 16. 5. 1952.

⁵⁵ *Primorski dnevnik*, 11. 5. 1952.

⁵⁶ ARS, AS 1931, m. Engelbert Besednjak, Pismo Ježa, 7. 5. 1952. Nekaj podatkov o Santinovi predvolilni dejavnosti, 5. 6. 1952.

⁵⁷ ARS, AS 1277, šk. 32/8, Bilten MIP FNRJ, 7/52, 16. 5. 1952. Elaborata Independentisti in Iredentistične stranke in administrativne volitve, 21. 4. 1952. Dopis Gospodarske delegacije FLRJ v Trstu zunanjemu ministrstvu, 30. 6. 1952.

⁵⁸ De Castro, *La questione*, str. 263.

⁵⁹ ARS, AS 1277, šk. 32/8, Dopis Gospodarske delegacije FLRJ v Trstu zunanjemu ministrstvu, 30. 6. 1952. Elaborat Slovenske politične skupine; ARS, AS 1931, m. Engelbert Besednjak, Pismo Ježa, 29. 5. 1952.

⁶⁰ ARS, AS 1931, m. Engelbert Besednjak, Pismo E. Besednjaka, 14. 6. 1952.

Razdelitev STO

Uveljavitev razdelitve območja po dotedanji demarkacijski črti je oteževalo dejstvo, da je bilo t. i. tržaško vprašanje tako v Italiji kot v Jugoslaviji močno propagandno izrabljeno, zato bi javnost v obeh državah vsak kompromis razumela kot odrekanje nacionalnim interesom. Jugoslovanska in italijanska vlada se tako formalno nista mogli odreči območju, ki so ga ljudje imeli za svoje, Italija cono B, Jugoslavija Trstu. Nujno je bilo torej sprejeti začasno rešitev, ki bi z leti prešla v dokončno. Ali kot je že avgusta 1951 Tito dejal siru Charlesu Peaku, britanskemu veleposlaniku v Beogradu: »Italijani ne bodo dali izjave, da se odrekajo nadaljnjim ozemeljskim zahtevam, mi pa se ne bomo nikoli odrekli Trstu. Le sedaj, ker ne moremo drugače, da ne bi dali Sovjetski zvezi možnost, da izkoristi položaj, dajemo Trst Italiji.«⁶¹

Za Jugoslavijo uveljavitev STO ni bila sprejemljiva tudi zaradi verjetne zmage proitalijanskih strank na volitvah, ki bi sledile uveljavitvi Stalnega statuta. Edvard Kardelj je aprila 1952 v pismu dekanu Pravne fakultete v Ljubljani Vladimirju Murku poudaril, da je uveljavitev STO v skladu s mirovno pogodbo nevarna tudi zaradi tristranske note iz marca 1948, saj bi, kljub temu da so se ji zahodne sile odpovedale, ostala moralno-politična opora vseh bodočih italijanskih akcij za priključitev STO k Italiji.⁶²

Na to, da se STO ne bo ohranilo, je predstavnike OF za Tržaško ozemlje marca 1952 opozoril Boris Kraigher. Po njegovem je bila neživljenjska tamponska država STO lahko le začasen kompromis, rešitev pa je treba iskati v dogovoru med Italijo in Jugoslavijo.⁶³ Tudi Tito se je poleti 1952 v svojih izjavah večkrat dotaknil vprašanja STO. Najprej je v govoru, ki ga je imel 27. julija v Glini, dejal, da je povsem nemogoče, da bi Jugoslavija kakorkoli razpravljala o cono B, v izjavi turškemu novinarjem 20. avgusta pa je poudaril, da

Mejni prehod med Cono A STO in Italijo, bližina Tržiča (Monfalcone) (<https://triestelibera.one/home/english/international-treaties.html>).

je po njegovem še vedno najboljši jugoslovanski predlog o skupni italijansko-jugoslovanski upravi STO, da pa Jugoslavija ni vnaprej proti razdelitvi, ki ne bi škodovala njenim nacionalnim in gospodarskim interesom. Tudi na proslavi desetletnice slovenskih brigad 14. septembra v Dolenjskih Toplicah je poudaril, da je skupna uprava najboljša rešitev.⁶⁴ Slovenci na Tržaškem so se na te izjave odzivali z mešanimi občutki. Tolažilo jih je, da Tito še vedno zagovarja kondominij in s tem dejansko ohranitev STO. Je pa te nedoločne izjave izkoristila Vidalijeva KPSTO, ki je poudarjala »kupčijo /baratto infame/«, s katero nameravata sosednji državi razdeliti ozemlje na razvalinah tržaške neodvisnosti, medtem ko naj bi edini zagovornik določil mirovne pogodbe in s tem edini branik tržaške neodvisnosti ostala le Sovjetska zveza.⁶⁵

Jugoslovansko vodstvo je bilo pred težko nalogo, kako upravičiti vrnitev Italije v Trst, da bi ob tem izgubilo čim manj vpliva in ugleda med tamkajšnjimi Slovenci, ki jih, kot je februarja 1953 zapisal Engelbert Besednjak, »prevzema skoraj groza ob misli, da se pojavi v Trstu laška policija zloglasnega spomina.«⁶⁶ Nekaj mesecev prej pa je ugotavljal, da je globoko v kosteh tržaških Slovencev še vedno ukoreninjen strah, bali so se spregovoriti v slovenščini ne le v uradih, ampak tudi na ulici. To je bila posledica »dolgoletnega barbarskega zatiranja, ko so jih metali iz tramvajev, če so spregovorili v slovenskem jeziku.«⁶⁷ Med njimi se je pozimi 1953 vse bolj širil občutek, da je delitev STO že sklenjena zadeva, da bo Jugoslavija ob tem sicer protestirala, a le zato, da bi pomirila slovensko javnost.⁶⁸

Jugoslovansko vodstvo je najprej poseglo v organizacijsko shemo tistih političnih organizacij v cono A, ki so bile z njim tesno povezane, to pa sta bili Babičeva KPSTO in OF za Tržaško ozemlje. Smernice za spremembo politike teh organizacij je julija 1952, torej kmalu po volitvah v cono A, dal Kardelj, ki je izhajal iz ocene, da je tam položaj za Jugoslavijo zelo slab. Menil je, da se mora projugoslovansko gibanje sicer zavzemati za pravice slovenske manjšine, vendar pa mora v središče postaviti boj proti kapitalizmu in rastočemu fašizmu.⁶⁹ Te usmeritve so imele daljnosežne posledice, saj se je levi del slovenske manjšine v Italiji vključil v italijanske stranke.

Prvi je pred slovensko javnostjo proti vzpostavitvi STO odkrito nastopil takrat že bivši sekretar

⁶¹ ARS, AS 1277, šk. 31/7, Zabeležka razgovora med J. Brozom Titom in C. Peakom, 12. 8. 1951.

⁶² ARS, AS 1277, šk. 29, Pismo E. Kardelja dekanu pravne fakultete V. Murku, 18. 4. 1952.

⁶³ ARS, AS 537, šk. 1303, Zapisnik sestanka v Portorožu, 18. 3. 1952.

⁶⁴ Jeri, *Tržaško vprašanje*, str. 255; *Primorski dnevnik*, 16. 9. 1952, str. 1, 4, »Nikoli več ne bomo sužnji ali sateliti«.

⁶⁵ ARS, AS 1931, m. Engelbert Besednjak, Pismo E. Besednjaka, 3. 9. 1952.

⁶⁶ ARS, AS 1931, m. Engelbert Besednjak, Pismo E. Besednjaka, 2. 2. 1953.

⁶⁷ ARS, AS 1931, m. Engelbert Besednjak, Pismo E. Besednjaka, 3. 9. 1952 in 15. 9. 1952.

⁶⁸ ARS, AS 1931, m. Engelbert Besednjak, Pismo E. Besednjaka, 2. 2. 1953.

⁶⁹ ARS, AS 537, šk. 1303, Zapisnik sestanka o problemih tržaškega gibanja, Portorož, 4. 7. 1952.

KPSTO Branko Babič na kongresu Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije (SZDL) v Ljubljani aprila 1953; svoj govor je pred tem nedvomno uskladal s slovenskim političnim vodstvom. Med drugim je poudaril, da je bilo STO rezultat kompromisa med velesilami, ko je še obstajalo nekakšno sodelovanje med njimi, nato pa je dejansko postalo nerealno in »parola kominformistične reakcije v njeni protijugoslovanski politiki in pa slovenske reakcije v Trstu pod vodstvom jugoslovanske reakcije v emigraciji«. Predlagal je, da se vprašanje reši s sporazumom med Jugoslavijo in Italijo.⁷⁰

Njegove izjave so v slovenski javnosti močno odmevale. Med Slovenci na Tržaškem so naletele na splošen odpor, tako da so zaradi njih druge slovenske stranke hotele prekiniti vsako sodelovanje z OF za Tržaško ozemlje, kljub temu, da jih niso odobraval niti njegovi najožji sodelavci. Nazadnje je *Primorski dnevnik* Babičeve izjave označil za njegovo zasebno stališče.⁷¹

Besednjak je slovensko vodstvo opozarjal, da je sicer končni ideal slovenske narodne politike lahko le združitev z matično državo, zato je bila ustanovitev STO le začasna rešitev, a obenem ena najvažnejših pridobitev druge svetovne vojne, saj je zaustavila italijansko prodiranje na Balkan. Ob tem se je zavedal, da bi uveljavitev STO v skladu z mirovno pogodbo lahko postala »orodje najhujšega narodnega in gospodarskega zatiranja«, zato je bilo nujno, da se pred tem v Stalni statut vnesejo učinkovita jamstva za zaščito Slovencev.⁷² Vprašanje zaščitnih določil za tržaške Slovence je obravnavalo tudi jugoslovansko zunanje ministrstvo, ki je maja 1953 sprejelo sklep, naj diplomacija neposredno posreduje pri vladah velikih sil za zagotovitev enakopravnosti Slovencev v coni A in da je boj za manjšinske pravice Slovencev v Italiji sestavni del tržaškega vprašanja.⁷³

Zaradi burnih odmevov na Babičeve izjave je jugoslovanska vlada svoje zahteve, vsaj tiste, ki jih je javno predstavila, spremenila. Tako je Tito v govoru v Slavovskem Brodu 17. maja 1953 odločno napadel italijansko politiko in poudaril, da je za Jugoslavijo najboljša rešitev kondominij.⁷⁴ Te izjave so nekoliko pomirile Slovence na Tržaškem, ki so lahko »spet zadihali, pogledali z zaupanjem v voditelje matične države«.⁷⁵ Titov govor je prvič od začetka izhajanja

pozdravilo tudi glasilo SKSZ Katoliški glas, in sicer z uvodnim člankom To pot ima Tito prav.⁷⁶ Pomiritev pa je bila le kratkotrajna, saj so Titovemu govoru sledile izjave državnega sekretarja za zunanje zadeve Koče Popovića na novinarski konferenci 26. maja 1953, da je vzpostavitev STO v smislu mirovne pogodbe nemogoča.⁷⁷

6. junija 1953 je Trst obiskala uradna jugoslovanska delegacija, ki je sprejela predstavnike vseh slovenskih struj razen informbirojevske. Kot so zapisali v elaboratu zunanjega ministrstva, so celo največji skeptiki do Jugoslavije s sprejemov odhajali z zaupanjem v matično državo. Po zaslugi jugoslovanske ofenzivne politike naj bi se tržaški Slovenci odločili za boj proti vrnitvi Italije do skrajnih možnosti.⁷⁸

Slovenska demokratska zveza je v pogovoru s predstavniki Socialistične internacionale poudarila, da je za uveljavitev STO, saj bi Italija v Trstu pomenila tudi Italijo na vzhodni obali Jadrana in v srednji Evropi, od koder bi skušala poseči na Balkan. Za SDZ so bili pomembni tudi gospodarski razlogi, saj je bil Trst gospodarsko izhodišče v svet za vso srednjo Evropo in Podonavje, to vlogo pa bi lahko odigral le, če bi imel zagotovljeno politično nevtralnost. Obenem so Slovenci nasprotovali vrnitvi Italije, ker v njej ni nacionalne strpnosti, dokaz za to pa je bilo ravnanje Italije s slovensko manjšino na Goriškem in v Benečiji.⁷⁹

Konec julija 1953 so se predstavniki OF za TO v Ljubljani srečali s slovenskimi voditelji, da bi z njimi izmenjali informacije o trenutnem položaju in zadnjih političnih dogodkih. Tržaški predstavniki so poudarili, da so tamkajšnji Slovenci dobro sprejeli predlog o skupni upravi, kondominiju, ki je bila jamstvo za njihovo enakopravnost in zaščito.⁸⁰

Odnosi med Jugoslavijo in Italijo so se še zaostriili jeseni 1953, potem ko je na zborovanju ob 6. obletnici priključitve Slovenskega primorja k Jugoslaviji 6. septembra 1953 na Okroglici, na katerem se je po nekaterih podatkih zbralo okrog 200.000 ljudi, Tito ostro obsodil italijansko politiko in zahteval, da Trst postane internacionalno mesto, vsa njegova okolica pa naj se priključi Jugoslaviji.⁸¹ Titu je 10. septembra odgovoril predsednik italijanske vlade Giuseppe

⁷⁰ ARS, AS 1529, šk. 9, Zapisnik kongresa SZDL. Govor B. Babiča, 27. 4. 1953.

⁷¹ ARS, AS 1931, m. Engelbert Besednjak, Pismo E. Besednjaka, 12. 5. 1953. Gl. tudi ARS, AS 1529, šk. 9.

⁷² ARS, AS 1931, m. Engelbert Besednjak, Pismo E. Besednjaka, 12. 5. 1953. Gl. tudi ARS, AS 1529, šk. 9.

⁷³ ARS, AS 1277, šk. 33/9, Zabeležka o sestanku glede con A in B v kabinetu državnega sekretarja za zunanje zadeve, 15. 5. 1953.

⁷⁴ *Slovenski poročevalec*, 19. 5. 1953, str. 1, 4, »Država 17 milijonov Jugoslovancev ne bo nikdar več igračka tujih sil z imperialističnim pohleptom«.

⁷⁵ ARS, AS 1931, m. Engelbert Besednjak, Pismo E. Besednjaka, 21. 5. 1953.

⁷⁶ ARS, AS 537, šk. 1295, Elaborat: Tržaško vprašanje v letu 1953. Poglavlje: Politično življenje Slovencev v coni A; ARS, AS 1931, m. Engelbert Besednjak, Pismo E. Besednjaka, 29. 5. 1953.

⁷⁷ *Slovenski poročevalec*, 28. 5. 1953, str. 1, »Jugoslavija je bila vselej za neposredna pogajanja z Italijo«.

⁷⁸ ARS, AS 537, šk. 1295, Elaborat: Tržaško vprašanje v letu 1953. Poglavlje: Politično življenje Slovencev v coni A.

⁷⁹ ARS, AS 1529, šk. 9, Izvleček razgovora med predstavniki SDZ in Komisije socialistične internacionale glede tržaškega vprašanja, 1. 7. 1953.

⁸⁰ ARS, AS 537, šk. 1303, Zapisnik razgovora delegacije OF za Tržaško ozemlje na Predsedstvu SZDL, 27. 7. 1953.

⁸¹ *Slovenski poročevalec*, 7. 9. 1953, str. 1, »Trst naj postane internacionalno mesto, vse slovensko ozemlje pa priključi k Jugoslaviji«.

Pella in zahteval plebiscit, ki ga je Jugoslavija z noto 28. septembra odklonila.⁸² Sledila je odločitev obeh zahodnih sil 8. oktobra 1953, da bosta umaknili svoje enote iz cone A in jo predali Italiji, vendar nista določili datuma umika, o čemer nista obvestili jugoslovanskih oblasti. Te so po vsej Jugoslaviji organizirale množične demonstracije in v odgovor na italijanske vojaške okrepitve na meji tja poslale svoje. Hkrati je Tito v govorih v Leskovcu 10. in Skopju 11. oktobra 1953 nekoliko omilil zahteve iz Okroglice, ko je predlagal, naj bi Italija dobila Trst, Jugoslavija pa preostali del cone A in cono B.⁸³ V Trstu so izbruhnili protesti v podporo Italiji, ki so po 3. novembru, obletnici izkrcanja italijanske vojske kot dela zmagovitih antantnih sil ob koncu prve svetovne vojne v Trstu leta 1918, prerasli v krvave nemire.⁸⁴

Na seji jugoslovanske vlade 15. oktobra 1953 je Edvard Kardelj ugotovil, da je v prvi polovici leta 1953 v jugoslovanski politiki prišlo do določene defenzive, medtem ko je Italija hotela dvoje – dobiti Trst in se uveljaviti kot vodilna sila v tem delu Evrope. Jugoslavija vsiljene rešitve ni mogla sprejeti, a obenem tudi ne tvegati oboroženega spopada z Zahodom, zato je bila nujna diplomatska akcija.⁸⁵ Jugoslovanske oblasti so pogajalcem naročile, naj se pogajajo, tako da ne bo uveljavljena mirovna pogodba, kateri pa se formalno niso smeli odreči. Postavljajo naj različne mejne zahteve, za katere so predvidevali, da bodo odbite, hkrati pa naj se pogajajo o delitvi po demarkacijski črti z nekaterimi popravki.⁸⁶ Začasna rešitev, ki bi bila obenem predstavljena kot vsiljena, je bila bolj sprejemljiva za jugoslovansko (pa tudi italijansko) javnost kot dokončen sporazum. Ob tem pa sta se obe vladi dobro zavedali, da bo z dolgoletnim obstojem postala stalna.⁸⁷

Dogajanje ob 8. oktobru 1953 je tudi tržaške Slovence združilo v odporu proti prihodu Italije. Tudi Vidalijeva KPSTO je poudarjala »nočemo ne enega ne drugega«, torej ne Italije ne Jugoslavije. Vidni slovenski člani njegove partije niso nasprotovali niti njegovi trditvi, da jim s strani Jugoslavije grozi največja nevarnost. Vidali je obenem ustanovil Odbor za obrambo STO, v katerega je povabil vse njegove zagovornike razen OF za TO. Njegov poziv je sprejela le SDZ.⁸⁸

Večinoma slovenska okolica Trsta je bila polna napisov v podporo STO, izobešali so slovenske zahteve in uničevali italijanske napise, in to v krajih, kjer je bilo dotlej skoraj nemogoče doseči vsaj to, da bi bilo ime kraja napisano najprej v slovenščini. Posebna delegacija slovenskih občin je v začetku novembra 1953 odpotovala v Beograd in tam iskala zaščito.⁸⁹

Med pogajanja z zahodnima silama je jugoslovanska vlada kot eno temeljnih zahtev postavila avtonomen statut, ki bi zagotovil enakopravnost jugoslovanskemu prebivalstvu v coni A in italijanskemu v coni B. Hkrati ni več pristajala na nadomestila v coni B, ki ne bi bila vezana na nadomestila v Tržaškem zalivu.⁹⁰ Tudi za tržaške Slovence je bil »edini svetli žarek upanje, da bo matica pri rešitvi tržaškega vprašanja poskrbela, da se poravnajo v nebo vpijoče krivice fašizma ter se zagotovi Slovincem res učinkovita manjšinska zaščita«. Podoželske Slovence ob demarkacijski črti je skrbelo, da bodo priključeni k Jugoslaviji in s tem odrezani od Trsta, ki je bil zanje vir preživetja. Besednjak je menil: »Matična država bi doživela sramoto, da beže pred njo njeni lastni sinovi, kar bi Italijani znali pred svetovnim mnenjem dobro izkoristiti.« Za tamkajšnje prebivalstvo bi bila zato kolikor toliko znosna le tista rešitev, ki bi zagotavljala zelo odprto mejo.⁹¹

Junija 1954 so predstavniki jugoslovanskega zunanega ministrstva o poteku pogajanj obvestili voditelje projugoslovanskih organizacij na Tržaškem, med drugim o tem, da bo statut STO de iure ostal, dejansko pa se bo začasno stanje samo po sebi spremenilo v dokončno. Rezultat pogajanj so ocenili kot veliko diplomatsko in politično zmago Jugoslavije.⁹² Predstavniki OF za TO so jugoslovansko vodstvo obvestili, da so tudi »njihovi pristaši« na številnih sestankih odkrito izjavljali, da Jugoslavija prodaja Slovence.⁹³ Julija 1954 je Besednjak zapisal: »Vkorakanje Italije v Trst bo za Slovence dan žalosti, jeze in obupa.«⁹⁴

Konec septembra 1954, torej nekaj dni pred podpisom spomenice, je o novem položaju razpravljal Glavni odbor OF za TO. V skladu z navodili jugoslovanskega vodstva so menili, da se »naša narodna problematika uvršča v širši okvir programa vsega demokratičnega in socialističnega gibanja tu v Trstu

⁸² Novak, *Trieste*, str. 401.

⁸³ *Slovenski poročevalec*, 11. in 12. 10. 1954. V Skopju je Tito izrekel tudi znane besede: »Izjavljam, da bomo vedno pazili na to, če bo italijanski vojak stopil v cono A. Tisti trenutek, ko bo vstopil tja – bomo korakali v to cono.«

⁸⁴ Novak, *Trieste*, str. 414–419.

⁸⁵ ARS, AS 1277, š. 30, Zabeležke E. Kardelja za tajno sejo Zveznega izvršnega sveta, 15. 10. 1953.

⁸⁶ ARS, AS 1277, š. 33/9, Pismo E. Kardelja ambasadi v Washingtonu, 21. 10. 1953.

⁸⁷ ARS, AS 1277, š. 33/9, Pismo V. Velebita E. Kardelju, 26. 10. 1953.

⁸⁸ ARS, AS 537, š. 1295, Elaborat MZZ Tržaško vprašanje v letu 1953. Poglavlje: Politično življenje Slovencev v coni A.

⁸⁹ ARS, AS 537, š. 1295, Elaborat MZZ Tržaško vprašanje v letu 1953. Poglavlje: Politično življenje Slovencev v coni A.

⁹⁰ ARS, AS 1277, š. 33/10, zabeležka razgovora med E. Kardeljem in britanskim veleposlanikom v Beogradu I. Malletom, 8. 3. 1954.

⁹¹ ARS, AS 1931, m. Engelbert Besednjak, Pismo E. Besednjaka, 18. 5. 1954. To se je po oktobru 1954 tudi dejansko zgodilo, saj je iz dela cone A STO, ki je bil priključen Jugoslaviji, v Italijo odšlo okrog 2700 ljudi, v veliki večini prav ti Slovenci.

⁹² ARS, AS 537, š. 1303, Zapisnik sestanka pri oddelku za zamestvo, 15. 6. 1954.

⁹³ ARS, AS 537, š. 1303, Zapisnik sestanka pri oddelku za zamestvo, 15. 6. 1954.

⁹⁴ ARS, AS 1931, m. Engelbert Besednjak, Pismo E. Besednjaka, 9. 7. 1954.

ne glede na narodno pripadnost njenih članov. Biti moramo več, tvorci socialističnega gibanja, ki mora izražati težnje in interese tu živečih slovenskih in italijanskih delovnih množic. Mimo tuje miselnosti narodnjaškega in včasih reakcionarnega nacionalizma moramo ustvariti enotno fronto delovnega ljudstva.« Ob tem so ugotovili, da je nujen koordinacijski organ vseh organizacij, ki bi skupno zastopale slovenske interese na kulturnem, prosvetnem in gospodarskem področju.⁹⁵

Da je sodelovanje Slovencev različnih političnih usmeritev nujno, so se ob OF zavedali tudi drugi. Tako sta Engelbert Besednjak kot predstavnik Slovenske krščansko-socialne zveze in Frane Tončič kot predstavnik Skupine neodvisnih Slovencev dala pobudo o ustanovitvi slovenskega narodnega sveta. OF za TO je pobudo sicer sprejela, medtem ko sta bili SDZ in Slovenska katoliška skupnost (SKS) zelo skeptični, ker sta imeli zadržke do nove usmeritve OF, češ da je nemogoče zagovarjati slovenske narodne interese in se obenem povezati z italijanskimi socialističnimi silami, ki so bile komaj v nastajanju, saj sodelovanje z Vidaliem še vedno ni bilo mogoče.⁹⁶

Spomenica o soglasju, podpisana 5. oktobra 1954, je z manjšimi popravki v korist Jugoslavije dotodanji coni A in B razdelila med obe državi. Kot njena priloga je bil sprejet tudi Posebni statut z zaščitnimi določili za obe manjšini, veljal pa je le za ozemlje, ki je dotlej pripadalo STO. Zunaj tega območja je manjšinska zaščita ostala nespremenjena.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

AMNZ – Arhiv Ministrstva za notranje zadeve Republike Slovenije
Seznam opcij

ARS – Arhiv Republike Slovenije

- AS 537, Republiška konferenca Socialistične zveze delovnega ljudstva
- AS 1277, Edvard Kardelj
- AS 1529, Boris Kraigher
- AS 1569, Centralni komite Komunistične partije Svobodnega tržaškega ozemlja
- AS 1572, Mestni komite Komunistične partije Svobodnega tržaškega ozemlja Trst
- AS 1573, Glavni odbor Slovansko italijanske antifašistične unije

AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve, 600/8. Meščanske stranke na Primorskem; Mapa Engelbert Besednjak

ASDMAE – Archivio storico diplomatico del Ministero degli affari esteri (Zgodovinsko-diplomatski arhiv italijanskega zunanjega ministrstva)

AP – Affari politici (Politične zadeve) 1946–1950, Italija.

Uradni list ZVU Britsko-ameriške cone STO

ČASOPISI

Il Lavoratore, 1948.

Primorski dnevnik, 1952.

Slovenski poročevalec, 1953, 1954.

LITERATURA

Colummi, Cristiana, Liliana Ferrari, Gianna Nassisi in Germano Trani: Roma e Trieste di fronte alle elezioni amministrative del 1949. *Qualestoria* 3, 1978, str. 21–24.

De Castro, Diego: *La questione di Trieste: l'azione politica e diplomatica italiana dal 1943 al 1954*. Trieste: Lindt, 1982.

Drnovšek, Darinka: *Zapisniki Politbiroja CK KPS/ZKS 1945–1954*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2000 (Viri, 15).

Jeri, Janko: *Tržaško vprašanje po drugi svetovni vojni*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1961.

Karlsen, Patrick: *Vittorio Vidali. Vita di uno stalinista (1916–1956)*. Napoli: Istituto Italiano per gli Studi Storici, Il Mulino, 2019.

Maganja, Nadja: *Trieste 1945–1949: Nascita del movimento politico autonomo sloveno*. Trieste = Trst: Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček = Circolo per gli studi sociali Virgil Šček, 1994.

Novak, Bogdan C.: *Trieste 1941–1954: the ethnic, political, and ideological struggle*. Chicago, London: The University of Chicago Press, 1970.

Oko Trsta (ur. Viktor Novak in Fran Zwitter). Beograd: Državni izdavački zavod Jugoslavije: 1945.

Tenca Montini, Federico: *La Jugoslavia e la questione di Trieste 1945–1954* (doktorska disertacija). Università degli studi di Teramo, 2018.

Troha, Nevenka: Predlogi Jugoslavije za rešitev tržaškega vprašanja po objavi resolucije Informbiroja: Yugoslav proposals for the solution of the Trieste question following the Cominform resolution. *Jugoslavija v hladni vojni: zbornik Znanstvenega posveta Jugoslavija v hladni vojni, Ljubljana, 8.–9. maja 2000 = Yugoslavia in the cold war: the collection of papers at the Scientific Conference Yugoslavia in the Cold War, Ljubljana, 8–9 May 2000* (ur. – ed. Jasna Fischer et al.). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino; Toronto: University, 2000, str. 161–180.

⁹⁵ ARS, AS 537, šk. 1305, Zapisnik zasedanja Glavnega odbora OF za TO, 26. 9. 1954.

⁹⁶ ARS, AS 1931, m. Engelbert Besednjak. Izpis iz mape, 2. 11. 1954. Rezultat teh usmeritev je bila ustanovitev Slovenske kulturno-gospodarske zveze, ki je dejansko ostala zveza levo usmerjenih društev in organizacij.

Troha, Nevenka: *Komu Trst: Slovenci in Italijani med dvema državama*. Ljubljana: Modrijan, 1999.

Troha, Nevenka: *Politika slovensko-italijanskega bratstva: Slovansko-italijanska antifašistična unija v Coni A Julijske krajine*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1998.

Troha, Nevenka: Yugoslav-Italian border and the issue of Slovenian access to the sea. *Between the House of Habsburg and Tito: a look at the Slovenian past 1861–1980* (ur. Jurij Perovšek in Bojan Godeša). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2016, str. 203–214.

Vidali, Vittorio: *Ritorno alla città senza pace. Il 1948 a Trieste*. Milano: Vangelista, 1982.

Volk, Sandi: *Istra v Trstu: naselitev istrskih in dalmatinskih ezulov in nacionalna bonifikacija na Tržaškem*. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, 2003.

ELEKTRONSKI VIRI

Pariška mirovna pogodba: http://www.pf.uni-lj.si/media/skrk_pariska.mirovna.pogodba.pdf (1. 8. 2019).

S U M M A R Y

A few impressions on the political life in the Free Territory of Trieste (1947–1954)

The peace treaty concluded between the Allied and Associated powers on the one hand and Italy on the other on 10 February 1947, with its provisions entering into force on 15 September that same year, demarcated a new eastern border of the Republic of Italy, the western border of the Federal People's Republic of Yugoslavia (FPRY), and the borders of the new state of the Free Territory of Trieste (FTT). FTT's status under international law and its internal regime were determined in two annexes to the treaty – VI, the Permanent Statute, and VII, the Instrument for the Provisional Regime. As the parties to the treaty failed to come to an agreement on appointing FTT's governor amidst the escalating Cold War, Zone A remained under the Anglo-American Allied Military Government (AMG). In the Cold War atmosphere, the Western powers – the United States and the United Kingdom – regarded Yugoslavia as a »bulwark of communism,« threatening to seize control over Italy through strong left even from the other side of the Iron Curtain. Following the publication of Informbiro's resolution on 28 June 1948,

however, when the dispute between Yugoslavia and the Soviet Union became public, Yugoslavia turned into their increasingly important strategic partner. Ever since the end of 1949, the United States and the United Kingdom pressured both countries into reaching an agreement, under which Zone A would be granted to Italy and Zone B to Yugoslavia. The division of the zones, with a few border corrections, was of growing appeal to Yugoslavia, which lost a hitherto strong footing in Zone A, where the vast majority of communists and other left-wing groups supported the Soviet Union. Such a balance of power was clearly reflected in the municipal election of June 1949, from which pro-Italian parties emerged victorious and Informbiro's Communist Party of FTT, the second biggest party after the Christian Democrats won strong support (23%), while the pro-Yugoslav People's Front suffered a major defeat mustering no more than 2.9%.

The settlement of the issue was accelerated by the so-called Trieste crisis, which flared up in the summer of 1953 and reached its height after 8 October 1953, when the United States and the United Kingdom decided to pass Zone A into Italy's administration without notifying Yugoslavia. The Yugoslav government reacted resolutely by partial mobilization and reinforcement of military units along the border. In early November, a series of serious incidents took place in Trieste between the Allied Civil Police Force and Italian nationalist groups. The negotiations commenced in February 1954 and concluded on 5 October that same year with a Memorandum of Understanding, which more or less confirmed the solution from October 1953, with the essential difference being that the United States, the United Kingdom, and France offered their guarantees to not support any further Italian territorial claims. In order to avoid the amendment in the peace treaty (and hence the involvement of the Soviet Union) and owing to the domestic conditions in both Italy and Yugoslavia, where the question of FTT was highly politicized, the memorandum prolonged FTT and its »provisional« delimitation on paper. The definitive change in the border was confirmed with the Treaty of Osimo of November 1975.

R I A S S U N T O

Alcune impressioni della vita politica nel Territorio Libero di Trieste (1947–1954)

Con la sottoscrizione del Trattato di pace tra le Forze alleate ed associate e l'Italia il 10 febbraio 1947, le cui disposizioni furono applicate il 15 settembre dello stesso anno, fu definito il nuovo confine orientale della Repubblica Italiana, il confine

occidentale della Repubblica Federativa Popolare di Jugoslavia (Federativna ljudska republika Jugoslavija - FLRJ) e il confine del nuovo Territorio Libero di Trieste (TLT). Il suo status giuridico internazionale e la sua regolamentazione interna furono definiti dallo Statuto permanente contenuto nell'Allegato VI del trattato e dallo Strumento per il regime provvisorio, contenuto nell'Allegato VII. Visto che nella guerra fredda in crescente espansione le parti interessate non furono in grado di accordarsi sulla nomina del governatore, la zona A del TLT rimase sotto l'amministrazione anglo-americana del Governo militare alleato (GMA). In quel clima di guerra fredda, le potenze occidentali degli Stati Uniti e del Regno Unito vedevano la Jugoslavia come «l'avamposto del comunismo» che minacciava di impadronirsi del potere oltre la cortina di ferro con l'aiuto della potente sinistra italiana. In seguito alla pubblicazione della Risoluzione dell'Informbiro il 28 giugno 1948, quando il conflitto tra Jugoslavia e Unione Sovietica diventò pubblico, la Jugoslavia assunse il ruolo sempre più importante del loro partner strategico. Sin dalla fine del 1949, gli Alleati occidentali fecero pressione su entrambi i Paesi per trovare un accordo secondo il quale la zona A sarebbe appartenuta all'Italia e la zona B alla Jugoslavia. Anche la Jugoslavia si trovò sempre più d'accordo con la divisione delle due zone, salvo alcune correzioni alle frontiere. Nella zona A, infatti, i comunisti e altri appartenenti alla sinistra appoggiarono significativamente l'Unione Sovietica, facendo perdere alla Jugoslavia il forte sostegno di cui godeva fino ad allora. Tale equilibrio di forze si

mostrò chiaramente alle elezioni municipali del giugno 1949, dove vinsero i partiti filo-italiani e il partito dell'Informbiro PCTLT prese un gran numero di voti (23%), arrivando secondo solo ai democristiani. Il fronte popolare filo-jugoslavo fu fortemente sconfitto con solo il 2,9% dei voti.

La risoluzione della questione fu accelerata dalla cosiddetta crisi di Trieste, scoppiata nell'estate del 1953, che culminò dopo che l'8 ottobre 1953 gli Stati Uniti e il Regno Unito decisero di consegnare la zona A all'amministrazione italiana senza informarne la Jugoslavia. Le autorità jugoslave risposero in modo deciso effettuando una mobilitazione parziale e rafforzando le truppe lungo il confine. A inizio novembre si verificarono gravi incidenti a Trieste tra la polizia civile del GMA e i gruppi nazionalisti italiani. I negoziati che furono in corso dal febbraio 1954 si conclusero il 5 ottobre dello stesso anno con il Memorandum d'intesa che sostanzialmente approvava l'accordo dell'ottobre 1953. La differenza essenziale era che gli Stati Uniti, il Regno Unito e la Francia assicurarono che non avrebbero appoggiato ulteriori richieste territoriali italiane. Al fine di evitare la modificazione del Trattato di pace (includendo con ciò l'Unione Sovietica), nonché a causa della situazione interna sia in Italia che in Jugoslavia, dove la questione del TLT venne fortemente politicizzata, sulla carta il memorandum mantenne il TLT e la demarcazione «temporanea». La modifica definitiva dei confini fu quindi confermata dagli Accordi di Osimo del novembre 1975.

1.04 Strokovni članek

UDK 654.191(=163.6)(450.361Trst)(091)

Prejeto: 27. 5. 2019

Saša Rudolfnovinar, Via Commerciale 77, I-34134 Trst
E-pošta: sasarudolfts@gmail.com

75 let neprekinjenega oddajanja Radia Trst

IZVLEČEK

RADIO TRST v slovenščini neprekinjeno oddaja od maja 1945 do danes. Bolj je poznan kot Radio Trst A, v katerega se je preimenoval 8. marca 1955. Pod zavezniki in tudi v prvih desetletjih italijanske uprave so novinarji delali prek prevajalske pogodbe, vključeni pa so bili v skupno slovensko-italijansko uredništvo. Polagoma se je stanje normaliziralo, leta 1979 so bili imenovani prvi trije vodje izmen, kar je bil prvi korak k osamosvojitvi uredništva, leta 1983 pa je bil imenovan namestnik glavnega urednika. Od popolne osamosvojitve, tj. od zakona o reformi radiotelevizijske službe RAI iz leta 1975, ki je predvideval TV-oddaje v slovenščini, je preteklo polnih 20 let. 1. maja 1995 je sigla ob 20.30 najavila slovenski TV-dnevnik. V naslednjih mesecih je RAI samostojnost slovenskega uredništva priznal z imenovanjem prvega slovenskega glavnega urednika, ki je odgovarjal le ravnatelju deželnih informativnih oddaj v Rimu.

KLJUČNE BESEDE

RAI, Radio Trst A, uredništvo, slovenski programi

ABSTRACT

SEVENTY-FIVE YEARS OF RADIO TRST'S UNINTERRUPTED BROADCASTING

RADIO TRST has broadcasted uninterruptedly since May 1945 to present day. It is better known under the name Radio Trst A, which it obtained on 8 March 1955. Under Allied administration as well as in the first decades of Italian management, journalists were recruited on a translation contract and incorporated into the joint Slovenian-Italian editorial. The situation gradually normalized, with the appointment of the first three Slovenian shift managers in 1979 as the first step towards the establishment of an independent Slovenian editorial, followed by the appointment of Slovenian deputy chief editor in 1983. Twenty years passed from adopting the radio-television service RAI reform act (1975) providing for TV shows in the Slovenian language to full independence when, on 1 May 1995, the siglum announced the Slovenian evening news at 8.30 p.m. In the ensuing months, the independence of the Slovenian editorial was recognized through the appointment of the first Slovenian chief editor, who was responsible only to the director of regional information programmes, seated in Rome.

KEY WORDS

Rai-Radio Trst A, editorial board, Slovenian radio programmes

Ustanovitev slovenskega radia v Trstu

Uradno je Radio svobodni Trst pričel oddajati v slovenščini 5. maja 1945 ob osmi uri zvečer. Toda slovenska beseda se je na tržaškem oddajniku pojavila že leto prej ob nemški zasedbi. V palači na trgu Oberdank, kjer je od leta 1931 oddajal italijanski vsedržavni radio EIAR, je nemška vojaška uprava poleg italijanskih uvedla tudi oddaje v slovenščini. Bile so zgolj propagandnega značaja, kasnejši ravnatelj slovenskih sporedov, inženir Boris Sancin,¹ jih je ocenil kot vse prej kot slovenske: »Na dlani je bilo, da nacisti teh oddaj niso uvedli na ljubo Slovencem, temveč so to storili v svojem interesu v okviru tedanje politike do Küstenlanda. Ta jih je pripravila, da so začeli uvajati slovensko šolstvo in imenovati Slovence na civilne upravne položaje. In tako je nastalo vprašanje: ali izkoristiti vsako priložnost, tudi tisto, ki jo nudi okupator, samo da se pripomore k osveščanju našega naroda v ogroženi Primorski – ter zmanjšanju fašističnega raznarodovalnega pritiska – ali pustiti, da ostane vse v tedanjih neslovenskih rokah. V vzdušju državljanske vojne, v kateri se je zvijal naš narod, so se mnenja o tem razhajala in so deljena še danes. Dobro polovico omenjenih slovenskih oddaj so obsegala poročila in politični ter vojaški komentarji. Ta so bila izrazito propagandnega značaja in utemeljena je trditev, da so bila vse prej kot slovenska.«²

Radijske oddaje v slovenščini je med nemško okupacijo urejal Alojzij Geržinič,³ ki je obenem ustanavljal slovenske šole. S tem je nadaljeval tudi po vojni, ko je cona A s Trstom spadala pod zavezniško vojaško upravo. V knjigi *Pouk v materinščini da ali ne*, ki je izšla v Buenos Airesu, je zapisal: »21. in 22. januarja smo pripravili vse potrebno za slovenske oddaje na tržaškem radiu. Področja smo si razdelili tako: kulturno uro v nedeljah, narodopisno v petkih in veselo v sobotah bo vodil dr. Toni, torkove otroške Zvone Hribar, literarno uro jaz; poskrbim naj tudi za tečaj slovenščine dokler ne dobimo še enega slavista. Literarna ura bo v sredah. Vanjo spadajo predavanja, branje odlomkov, obletnice, stilne ure, programi določeni po vodilnem motivu, prikaz primorskih pisateljev in pesnikov, prerezi dob in podobno. Vsaka 'ura' traja okrog 15 minut, honorar znaša 300 lir.«⁴ Alojzij Geržinič v omenjeni knjigi opisuje, kako je med Tržačani iskal sodelavce in kako so se mu izmikali, se opravičevali in iskali najrazličnejše pretveze. Podobno so denar odklanjali primorski učitelji in du-

hovniki, ki jih je Geržinič prepričeval, naj slovenske tečaje vključijo v nemški šolski odbor.

Točen datum pričetka radijskih oddaj ni znan, verjetno pa je bilo mogoče prek tržaškega oddajnika slovensko besedo prvič slišati 5. februarja 1944. Nacistični radio je prenehal oddajati 29. aprila 1945. 5. maja 1945 je vodenje Radia svobodni Trst-Radio Trieste prevzel partizanski major Anton Novak, ki je na tem mestu ostal le deset dni, ker je bil imenovan za direktorja radijskih postaj Slovenije.

»Brez pomoči tehničnega osebja, bi težko opravil nalogo. Upravitelj poslopja na trgu Oberdank nam najprej ni hotel povedati, kdo je bil na čelu radia pred našim prihodom, potem pa smo odkrili, da je bil to upokojeni admiral, s katerim smo se hitro domenili in povabili vse dotedanje uslužbence, naj pridejo naslednje jutro po možnosti z družinskim članom, ker bomo razdelili vsem potrebna živila. Skoraj vsi so se odzvali. Najtežje je bilo z delom tehničnega osebja. Takoj prvi dan smo odkrili, da ni veze med studiem in oddajnikom, pa so naši vezisti vzpostavili zveze v nekaj urah. Program je praktično tekkel ves dan do polnoči. Vse napovedi so bile dvojezične, najvažnejša so bila radijska poročila.«⁵

Antona Novaka je pri vodenju radijskih oddaj zamenjal Jože Javoršek, ki je bil od julija 1944 šef Radia OF. »V Trstu sem srečal Antona Novaka in Vero Savičevo ali Hertto Haasovo, nekdanjo Titovo ženo. 8. maja zvečer smo zvedeli, da je vojne konec in tovariši iz Radia so pričeli streljati skozi okna. Potem je začel streljati ves Trst. Kapitulacija je bila podpisana šele ponoči, mi pa smo praznovali osvoboditev že kakih pet ur prej.«⁶

V začetku sta poročila sestavljala Vladimir Kenda v slovenščini in Romano de Meio v italijanščini. Za glasbo je skrbel Bojan Adamič, igral je veliki orkester pod taktirko Carolusa Cergolyja, Jakova Cipcija in Marjana Kozine, v italijanščini pa je nastopala igral-ska skupina, ki jo je vodil Giulio Rolli. Napovedi so bile vedno dvojezične.

Po Javoršku je mesto ravnatelja slovenske postaje prevzel dr. Mirko Korsič, Goričan, ki se je v tridesetih letih pred fašizmom umaknil v Ljubljano. Vodil jo je do konca leta 1945, nakar se je preselil v Koper.

12. junija 1945 je jugoslovanska vojska zapustila Trst, upravo mesta in celotne cone A pa so prevzele angloameriške vojaške enote. Radio je začasno vodil major Albert Harari, od 25. junija pa kapetan Edward Delaval Henry Astley. 19. junija sta izšla časopisa *Glas zaveznikov* in *Giornale alleato*, ki sta, podobno kot *Primorski dnevnik*, objavila radijski program: »7.00 jutranja glasba, 7.15 poročila v italijanščini, 7.30 poročila v slovenščini, 7.30 glasba za dobro jutro, 8.30 poročila v italijanščini, 9.00 poročila v slovenščini, 9.15 konec oddaj, 12.00 lahka

¹ Boris Sancin, soustanovitelj stranke Slovenska demokratska zveza in vodja programskega oddelka Radia Trst A od leta 1960 do 1973.

² Turk, *Glas*, str. 9.

³ Alojzij Geržinič, diplomirani slavist, leta 1944 je bil poslan v Gorico, nato v Trst, leta 1948 je emigriral v Argentino in tam umrl leta 2008.

⁴ Geržinič, *Pouk v materinščini*, str. 14.

⁵ Turk, *Glas*, str. 13.

⁶ Prav tam, str. 15.

glasba, 12.15 poročila v slovenščini, 12.30 radijski orkester, vodi dirigent Cergoly, 13.15 poročila v italijanščini, 13.30 orkester harmonik dirigira Saveria Zacutti, 14.00 poročila v italijanščini, 14.30 komentar, 15.00 poročila v slovenščini, 15.15 konec oddaj, 18.00 napovedi, 18.20 glas mladih, 19.00 poročila v slovenščini, 19.15 simfonična glasba, 20.00 poročila v italijanščini, 20.15 radijska igra, 21.00 orkester pod vodstvom dirigenta Erlacha, 21.30 poročila v slovenščini, 22.00 komorna glasba, 22.30 plesna glasba, 23.00 sporočila, 23.30 tisk v gozdu, 23.40 sekstet, ki ga vodi dirigent Cozziani 24.00 konec oddaj.«⁷

Major Astley, ki je bil pred tem vodja zavezniške radijske postaje v Firencah in Milanu, se je v Trstu znašel pred problemom, kako radijskim oddajam zagotoviti finančna sredstva. 20. oktobra 1945 je pod zavezniki nastala skupna ustanova »Radio in Gledališče Trst«, na ta način so združili radijski in orkester opernega gledališča Verdi. Kmalu je prišlo do nove zamenjave, 15. oktobra je Astleyja zamenjal major St. Claire-Erskine, ki je v Trstu ostal do odpusta iz vojske, nakar se je preselil v Benetke.⁸

16. julija 1946 se je tržaška slovenska postaja osamosvojila, ker slovenskih in italijanskih programov niso več oddajali na istem valu. Postaja se je poimenovala Radio Trst II in je dnevno oddajala v presledkih 6 ur in 45 minut. S 1. decembrom je bil urnik slovenske postaje izenačen z italijanskim, čas oddajanja se je podaljšal na 11 ur in 45 minut. Jutranji program se je pričel ob 7.00 in je trajal do 8.30, opoldanski od 11.30 do 14.45, popoldansko-večerni pa od 16.30 do 24.00. Slovensko postajo je vodil inženir Jože Germ, in to vse do leta 1948, ko se je preselil v Argentino.

26. januarja 1947 je Germ kot programski ravnatelj uslužbencem poslal obvestilo o razdelitvi dela:

»Glasbeni oddelek: pisarno vodi dr. Gojmir Demšar, pomočnik je Dušan Pertot, sporede sestavlja Oskar Šonc skupno s Slavico Batistuta. Za oddajo 'Glasba po željah' odgovarja Rudi Uršič in to poleg rednih dolžnosti, sestavljajo pa jo Danila Sila, Božena Simone in Pavla Hrobat. Za spored je odgovoren Drago Cimperšek, strojepisno delo opravlja Štefka Leskovšek.

Govorjeni sporedi: vodja pisarne je Jože Germ, prevajalki sta Vida Wolf in Aleksandra Baraga. Vodja literarnih sporedov je Jože Peterlin s pomočnico Mileno Medvešek. Za dramatiko odgovarja dr. Jože Lipovec, ki ima na razpolago strojepisno Vero Cimperšek. Za vesti o prireditvah poleg redne dolžnosti skrbi Lojze Urbančič, za pestre sporede Zorko Simčič, za žensko uro pa Danila Sila.

Oddelek poročil: vodja pisarne je Franjo Vrčon, urednika dr. Teofil Simčič in Karlo Rosner, strojepisni: Lojze Urbančič, Pavla Hrobat, Štefka Leskovšek in Zorica Berginc.

Napovedovalci: glavni napovedovalec Rudi Uršič, ostali Drago Cimperšek, Vladislav Kralj, Danila Sila in Božena Simone.

Nadzornika sporedov sta dr. Janko Orožen in Zorko Simčič, administrativna uradnica pa Neva Lipovec.«

Tržaški radio v kominformski krizi

Hladna vojna med vzhodom in zahodom je vplivala tudi na oddaje tržaške radijske postaje, ki so jo vodili angloameriški častniki. Vodstvo slovenske radijske postaje je marca 1948 prevzel inženir Izidor Ostan. Razmere so se še posebej zaostriale po objavi resolucije, s katero je Stalin Titovo Jugoslavijo izključil iz kominforma. Tako Vidalijevi prosovjetski kot Babičevi projugoslovanski komunisti so zavzeli povsem odklonilno stališče tako do radijske postaje kot do ustanavljanja slovenskih šol pod Zavezniško vojaško upravo. Do pravega bojkota je prišlo februarja 1949, ko je več uslužbencev in sodelavcev, igralcev radijske družine Slovenskega narodnega gledališča, čez noč odpovedalo sodelovanje. Ukinjene so bile tudi telefonske povezave z radiem Ljubljana, ki je do tedaj program tržaškega radia dnevno zapolnjeval z več kot dvema urama prenosov. Izredno težko je bilo čez noč dobiti vrsto novih sodelavcev. Ostra polemika ni zajela zgolj medijev, pač pa tudi kulturno in umetniško delovanje na vseh področjih.

Sodelavce je bilo mogoče najti le med begunci, ki so se ob koncu vojne umaknili čez mejo v Trst, ker se niso strinjali z novo jugoslovansko politično ureditvijo. Delo teh priseljencev je bilo obsežno, kar je dajalo radijskemu sporedu poseben ton; v primorsko kulturo je prinašalo nove elemente, vendar pa tudi določeno togost in nestrpnost, ki je Primorci niso poznali. Razlike med domačini in begunci niso bile zgolj politične, ampak večkrat tudi kulturne narave. Begunci so bili večinoma izobraženci, medtem ko Primorci dvajset let niso imeli slovenskih šol, zato se pod fašizmom ni izoblikovala intelektualna srenja. Begunci so polagoma odhajali, večinoma v Združene države Amerike, pa tudi v Argentino, Avstralijo in Kanado. Mirko Javornik, ki je v prvih povojnih letih sodeloval v uredništvu radijskih poročil, je delo v redakciji opisal takole: »Do srede leta 1952 smo, razen tistega, kar je bilo uradno in obvezno, imeli povsem proste roke v izbiri in prirejanju političnih poročil in še zlasti komentarjev. Krajevne novice smo prejeli skoraj izključno iz italijanske sekcije, vse dokler nismo dobili slovenskega človeka tudi za našo domačo plat. Razmerje do zavezniških cenzorjev je bilo pač shajanje za silo. Angleži so bili dokaj bolj togi kot Amerikanci, posebno major Harrison, ki Slovencev ni mogel in ni kazal človeškega razumevanja.«⁹

⁷ *Primorski dnevnik*, 19. 6. 1945, Radijski program.

⁸ Candussi, *Storia della radiodiffusione*, str. 14.

⁹ Turk, *Glas*, str. 70.

Poznejši ravnatelj tržaškega sedeža RAI Guido Candussi je bil povsem drugačnega mnenja. Major Harrison je po njegovem veliko storil za razvoj radijske postaje. V knjigi o zgodovini radia mu je posvetil pol strani.¹⁰

Šele januarja 1951 so se pokazali prvi znaki obnove sodelovanja z Radiem Trst II. »Kmalu bosta potekli dve leti od časa, ko so bili ljudskoprosvetni pevski zbori, večina solistov in izvajalcev na splošno, prisiljeni odpovedati sodelovanje pri oddajah Radia Trst II. To je bil logičen in naraven odgovor na stanje, ki je od junija 1945 postajalo vsak dan neznosnejše. Kdor danes posluša to postajo, bo ugotovil, da se je stanje od tedaj v marsičem spremenilo. Poročila so bolj umerjena in bolj objektivna v skladu z ugledom, ki si ga je Jugoslavija pridobila v svetu s svojo dosledno borbo za enakopravnost med narodi in borbo za mir. To bi moglo ustvariti ugodne pogoje za to, da bodo tržaški Slovenci voljni ponovno sodelovati pri oddajah te postaje«, je leta 1951 pisalo v *Primorskem dnevniku*.¹¹

Kako so uslužbenci doživljali tista prelomna obdobja? Ado Lapornik je od leta 1948 dolgo vodil programski oddelek govornjenih oddaj. Tako se je spominjal prvih let službe: »Direktor radijske ustanove je bil Američan Herbert Jacobson, poddirektor pa Anglež Walter Maxwell Harrison. Šef slovenskih oddaj inž. Izidor Ostan je bil juridično enak italijanskemu šefu, toda teža Slovencev ni bila nikoli niti najmanj podobna teži Italijanov. Čim bolj so se razmere spreminjale, tem bolj so Italijani dobivali ves radio pod svoj vpliv in so se zavezniki omejevali le še na politično linijo.«¹²

Po odhodu zaveznikov

Ustanova Radio Trst je postala del italijanskega državnega radia RAI, še preden so zavezniki zapustili Trst. Slovenska postaja se je 8. marca 1955 preimenovala v Radio Trst A. Prehod je navidezno stekel brez sunkovitih sprememb, za kar je poskrbel prefekt Giovanni Palamara, ki je direktorja informativnih radijskih oddaj v Rimu Picconeja Stello prepričal, naj slovenskim uslužbencem v redakciji ne prizna statusa novinarjev, temveč prevajalcev. Zato je imela slovenska novinarska sekcija več italijanskih časnikarjev, ki jim je bila slovenščina tuja. Tako so bili Italijani namestnik glavnega urednika, dve vodji izmen in trije novinarji.

»Giovanni Palamara je službo prefekta prevzel 29. oktobra 1954 in jo ohranil vse do 10. oktobra

1961. V spominu je ostal kot zagrizen nasprotnik slovenskega življa na Tržaškem. V neposredni bližini slovenskih vasi so nastala naselja za istrske begunce, od tržaškega predmestja Sv. Sergija preko Krasa, Padrič, Opčin, Križa in Sesljana do Ribiškega naselja. Ko so se slovenski župani uprli in niso podpisali gradbenih dovoljenj, jih je Palamara odstavil za en dan, poslal podprefekta, ki je dovoljenja podpisal. Seveda niso pozabili na gornji del Kolonje, kjer so sezidali 80 dvostanovanjskih hiš, kar je povsem spremenilo narodnostni značaj tega predmestja nad Rojanom, ki so ga poselili slovenski zidarji in pristaniški delavci.«¹³

Toda ne le nad novinarji, nadzor so izvajali nad vsemi govornjenimi sporedi. Tako je obveljalo nenapisano pravilo, da Prešeren ni »naš pesnik«, ampak »slovenski pesnik«, ali pa »Slovenci so«, ne pa »Slovinci smo«. Prepovedano je bilo predvajati nekatere slovenske pesmi, kot na primer *Buči, buči morje Adrijansko*. Pri obravnavanju bližnje preteklosti je bil podudarek na nacističnem in ne fašističnem preganjanju.

Decembra 1958 je požar zajel tretje nadstropje palače na trgu Oberdank. Ogenj je uničil tehniko, urade, večji del diskoteke in uredništvo. Oder Avditorija nasproti rimskega gledališča so začasno preuredili v studio za vse oddaje v živo. Dobrih osem mesecev pozneje se je celotna radijska struktura preselila

Poslopje Telve na Oberdankovem trgu, od koder je oddajal Radio Trst A pod zavezniško vojaško upravo (osebni arhiv avtorja).

¹⁰ Candussi, *Storia della radiodiffusione*, str. 29. Harrison se je rodil julija 1902 v Naini Taiu v Indiji. Po šolanju v Angliji se je vpisal na vojaško akademijo, služil v Afriki in kasneje prešel k obveščevalcem. Po zavezniškem izkrcanju na Siciliji je prevozil celoten italijanski polotok vse do Trsta.

¹¹ *Primorski dnevnik*, 31. 1. 1951, Obnoviti sodelovanje z radiem.

¹² Turk, *Glas*, str. 53.

¹³ Rudolf, *Moj RAI*, str. 15.

v palačo na Oberdankovem trgu, kjer je zdaj sedež deželnega sveta Furlanije Julijske krajine.

V začetku šestdesetih let je nastala posebna četrta mreža vzdolž italijansko-jugoslovanske meje, ki je omogočala poslušanje Radia Trst A v frekvenčni modulaciji. Leta 1961 je pričel delovati oddajnik Gorica IV, leta 1964 repetitor Prešenski hrib IV za naročnike v Benečiji in končno 1967 repetitorji Staulica IV, Višarje IV in Trbiž IV, ki so omogočili poslušanje tržaške slovenske postaje v Reziji, Kanalski dolini in na trbiškem področju.

Inženir Ostan je leto pozneje, ko je kazalo, da bo moral inženirja Candussija kot ravnatelja sedeža sprejeti za nadrejenega, sprejel ponudbo za mesto šefa gradbeno-tehnološkega oddelka RAI v Torinu. Že nekaj tednov po selitvi v piemontsko glavno mesto se je vrnil v Trst, da bi sklepal pogodbe za gradnjo novega sedeža v ulici Fabio Severo.

Radio v ulici Fabio Severo 7

Uradna otvoritev novega sedeža RAI je bila 7. maja 1964. »Največji avditorij v novem sedežu RAI v ulici Fabio Severo je bil že poln zbranega občinstva, ko je točno ob 11.30 prispel predsednik vlade Aldo Moro. V začetku slovesnosti, ki sta jo prenašala radio in televizija, je spregovoril predsednik Novello Papafava dei Carraresi. Poleg drugega je poudaril, da stoji Trst na stičišču treh velikih evropskih kultur in ima tako zelo ugodno mesto za plodovito sodelovanje z njimi. Zatem je nadškof Antonio Santin blagoslovil novo palačo in naprave. Zanimanje je vzbujala

Ministrski predsednik Aldo Moro na otvoritvi novega sedeža RAI v ulici Fabio Severo (osebni arhiv avtorja).

latinska molitev, prirejena nalašč za take priložnosti in polna latinskih besed, ki jih Ciceron ni poznal. Nato je imel govor tržaški župan Mario Franzil, ki je med drugim, poudaril pomembnost tržaških avtonomnih oddaj, ki po številu ur zaostajajo samo za Rimom, toda tržaški radio ima še slovenski program. Predsednik vlade Aldo Moro je tudi omenil posebno funkcijo, ki jo ima tržaški radio s svojim oddelkom za slovensko manjšino ter z oddajami, ki so namenjene italijanski manjšini v Istri in na Reki.¹⁴

Proti koncu šestdesetih let je prišlo do menjave generacij tako v programskem oddelku kot v uredništvu. Nova generacija, ki je prihajala iz povojnih slovenskih šol, je pričela sodelovati na radiu že mnogo prej, seveda kot honorarci. Delovno vzdušje je bilo mnogo bolj togo, vsi so se vikali. Najbolj zakajena je bila soba zunanjih sodelavcev, kjer so pripravljali glasbene sporede, stikali po diskoteki za ploščami, se ubadali z govornimi sporedi, zvečer pa sodelovali na vajah Radijskega odra, ki ga je vodil prof. Jože Peterlin ter je za marsikoga postal šola lepega govorjenja in dikcije. Verjetno je bilo večmesečno gostovanje režiserke Balbine Baranovič Battelino prvo sodelovanje med Trstom in Ljubljano. Posvetila se je vsakomur posebej ter ga naučila dihati s prepono in razlikovati med širokimi in ozkimi samoglasniki. Še posebej »a« je moral biti primerno dolg, vaja je bila Župančičeva pesem *Prišla si, tak pride zlat oblak na večerno nebo*.

Radijski program je postal bolj pester. V četrtek, 4. julija 1968, je bil na primer videti takole: 7.00 Koledar, 7.15 Poročila, 7.30 Jutranja glasba, 8.15/8.30 Poročila – Premor – 11.30 Poročila, 11.35 Šopek slovenskih pesmi, 12.00 I. Tavčar: Visoška kronika (5) Polikarp Khallan umrje, Dramatizacija Jevnikar – Ponovitev, 12.35 Za vsakogar nekaj, 13.15 Poročila, 13.30 Glasba po željah, 14.14/14.45 Poročila – Dejstva in mnenja – Premor – Tržaški malodolinski ansambel, 17.15 Poročila, 17.20 Jež: italijanščina po radiu, 17.30 Glasba za vaš transistornik, 18.00 Zbor G. Verdi iz Ronk vodi Kirschner, 18.15 Umetnost, književnost in prireditve, 18.30 Italijanski skladatelj G. F. Malipiero: Pause del silenzio, 7 simfoničnih ekspresij (1917) Simfonični orkester Rai iz Milana, vodi Caracciolo. 18.45 Mali vokalni ansambli, 19.10 D. Kraševc: Zlata skrinjica, 19.25 Veliki orkestri lahke glasbe, 20.00 Šport. 20.15 Poročila – Danes v deželni upravi, 20.35 Mrak: Ivan Grohar. Tragedija v 4 slikah. Izvedba radijski oder, režija Peterlin, 22.05 Skladbe davnih dob. Francesco da Milano-Possiedi: 3 fantazije za lutnjo – A. Gabrieli-Cisilino: triglasni canzonetti – Izvajajo na lutnjo Possiedi, mezzosopranistka Lucchiari, tenorist Adriani in Bardi, basist Brunetti, 22.20 Zabavna glasba, 23.15–23.30 Poročila in konec oddaj.¹⁵

¹⁴ *Primorski dnevnik*, 7. 5. 1964, Otvoritev novega sedeža RAI.

¹⁵ Candussi, *Storia della radiodiffusione*, str. 648, 649.

Stota oddaja nedeljske rubrike »Šport in glasba«, pred mikrofonom Sergij Pabor in Saša Rudolf, v prvi vrsti šef programskega oddelka dr. Matej Poštovan (osebni arhiv avtorja).

Olimpijske igre v Münchnu s terorističnim napadom palestinskih gverilcev na izraelsko reprezentanco leta 1972 so omogočile prvi stik med tržaškimi in ljubljanskimi dopisniki. V naslednjih mesecih in letih se je sodelovanje med tržaškim in ljubljanskim športnim uredništvom utrdilo, še posebej po zaslugi Staneta Ureka. Po pokolu na vojaškem letališču Fürstenfeldbruck in dnevu premora smo na predzadnji dan strele znova slišali na lastna ušesa. »Prebledeli Stane Urek se je vpletel v program radia Ljubljana, da bi poslušalce na hitro seznanil z dogodkom: policija je streljala na mladeniča, ki je splezal na drog ob olimpijski vasi, da bi snel zastavo v spomin.«¹⁶

Leta 1973 se je vodja slovenskih programov, inženir Boris Sancin, upokojil, njegovo mesto je prevzel dr. Matej Poštovan¹⁷ iz časnikarskega uredništva. Pričelo se je prestrukturiranje, kajti v oddajanju ni bilo več premorov, število ur se ni spremenilo, Radio Trst A je oddajal neprekinjeno od 7.00 do 19.30. Število poslušalcev se je zaradi televizije v večernih urah precej zmanjšalo. Iz slovenskega v italijansko uredništvo je bil premeščen novinar Duilio Severi, kmalu nato pa še vodja izmene Giorgio Milossevich.

»2. decembra 1973 smo ob prisotnosti predsednikov slovenskih športnih društev iz Trsta in Gorice ter gostov z ljubljanskega radia dokaj slovesno v živo izvedli stoto oddajo 'Šport in glasba'. Imeli smo tri

neposredne povezave z nogometnimi igrišči, prispevke o odbojki, košarki, turneji jugoslovanske reprezentance po Združenih državah. V drugem delu pa smo besedo predali gostom.«¹⁸

Tik pred božičnimi prazniki leta 1974 je poslanska zbornica razpravljala o reformi radiotelevizijske družbe RAI. »Poslanec Albin Škerk je predložil popravek, ki so ga poleg južnotirolskih in aostanskih poslancev podpisali še Loris Fortuna, Lorenzo Matteotti in Mario Lizzero, in v katerem je predlagal uvedbo televizijskih oddaj v okviru postaje Radio Trst A. Škerk, ki je bil izvoljen na listi komunistične partije Italije, je spomnil, da je že februarja 1966 poslanka Marija Bernetič vložila vprašanje na pristojnega ministra z zahtevo po uvedbi slovenskih televizijskih oddaj. Mesec dni kasneje je v senatu podoben predlog postavil senator Antonio Sema. Parlamentarna komisija je pozvala vlado, naj izpolni obljube o televizijskih oddajah za Slovence v Furlaniji Julijski krajini. Poslanska zbornica je Škerkovo dopolnilo z izjemo fašistov soglasno odobrila. 19 točka, odstavek c) zakona o reformi radiotelevizije RAI, se je glasila: Zagotoviti radijske in televizijske oddaje v nemščini v pokrajini Bocen, v francoščini v avtonomni deželi Aosta in v slovenščini v avtonomni deželi Furlanija Julijska krajina.«¹⁹

¹⁶ Rudolf, *Olimpijski ogenj in dim*, str. 24.

¹⁷ Dr. Matej Poštovan je bil do leta 1973 novinar, od leta 1960, ko je dobil italijansko državljanstvo, je tudi politično deloval kot tajnik Slovenske krščansko socialne zveze, nato pa v Slovenski skupnosti.

¹⁸ Rudolf, *Moj RAI*, str. 73.

¹⁹ Prav tam, str. 79.

Slovenski novinarji nič več prevajalci

Novembra 1975 je glavni urednik skupnega slovensko-italijanskega uredništva Guido Botteri²⁰ Vittoria Chesija, odgovornega za radijske informativne oddaje, prepričal, da je slovenskim članom uredništva pogodbo spremenil iz prevajalske v novinarsko.

5. maja 1976 je nekaj po 21.00 Furlanijo stresel močan potres. Šele štiri dni pozneje, v nedeljo popoldne, se je razvedelo, da je žrtev več kot 900. Prekinili smo oddajo Šport in glasba ter predali besedo kolegu, ki je dogodke spremljal iz videmskega uredništva. »Z avtom smo se prebili do Buje, kjer je služboval msgr. Angelo Cracina. Tudi ta kraj v furlanski nižini je bil hudo poškodovan, msgr. Cracina se je izpod porušenega župnišča zatekel v novo zgrajeni mladinski dom. Sestri, ki z menoj nista hoteli spregovoriti 'po naše', sta skušali na vsak način preprečiti intervju z monsignorjem, češ preživel je že toliko napadov, ker je branil Slovence v St. Lenartu. Cracino so strupeno napadali krajevni listi, češ da je filokomunist in protiitalijansko usmerjen. Čeprav je govoril predvsem o potresu in potrebah prizadetega prebivalstva, je omenil najdbo Starogorskega rokopisa (1494–1498), ki ga je štiri leta prej izdal pri goriški Mohorjevi družbi. Stare slovenske ljudske molitve v starogorskem samostanu so kasneje izšle tudi v italijanskem prevodu.«²¹

V programskem oddelku je bilo sila živahno, spremenil se je koncept oddaj, vodje raznih oddelkov so se redno sestajali z ravnateljem Botterijem ter dodelovali vsebino glasbenih, kulturnih in govornih oddaj. Ko je leta 1978 mesto vodje slovenskega programskega oddelka prevzel Filibert Benedetič,²² seje niso bile več pri ravnatelju sedeža, ampak pri Benedetiču.

V uredništvu je završalo, ko je bila napovedana uresničitev zakona o reformi italijanske radiotelevizijske družbe RAI. Glavni urednik Botteri je bil prepričan, da bodo najprej začeli predvajati televizijski dnevnik v slovenščini, zato je štiri slovenske novinarje poslal na 14-dnevni tečaj na razne italijanske sedeže RAI – v Aosto, Benetke, Ancono in Bologno. Toda prevladala je politika, ki ni bila naklonjena Slovincem. Do manjših sprememb pa je le prišlo. Italijanski novinarji, ki so bili v slovenski redakciji, so bili postopoma premeščeni v italijansko redakcijo. Dobili smo tudi tri slovenske vodje izmen, kar je bil

prvi korak k osamosvojitvi redakcije, kasneje pa še posebnega poročevalca, čigar status je bil izenačen z vodjo izmen.

Slovenec namestnik glavnega urednika

Julija 1983 je bil za namestnika glavnega urednika imenovan Drago Legiša,²³ vendar še vedno ni imel nadzora nad budžetom in pristojnosti podpisovanja potnih nalogov.

Stiki med Trstom in Ljubljano so se toliko izboljšali, da je na pobudo tržaškega dopisnika RTV Ljubljana Igorja Grudna prišlo do prvega uradnega stika med tržaškim sedežem RAI za Furlanijo Julijsko krajino in ljubljansko RTV. Uredništvo RAI so zastopali urednik Fulvio Molinari, njegov namestnik Drago Legiša in Saša Rudolf, RTV Ljubljana pa urednik dnevno informativnih oddaj Uroš Lipušček, urednik slovenskega programa na radiu Koper-Capodistria Miloš Ivančič, tržaški dopisnik Igor Gruden, predstavnik tehnične službe Nace Pugelj in producentka TV Ljubljana Danica Filač. Na sestanku je bil sklenjen dogovor o tesnejšem sodelovanju med hišama. Predstavniki tehničnih služb so ugotovili, da je za izmenjavo radijskih in televizijskih posnetkov ter živih javljanj mogoče uporabljati rezervno evrovizijsko traso Milan–Ljubljana, ki je na jugoslovanski strani običajno prosta, na italijanski pa jo uporabljajo za izmenjavo med deželjnimi redakcijami. Izmenjava naj bi organizacijsko potekala takole: Trst, Ljubljana in Koper bi vsak dan do 10.00 s telefaksom sporočili naslove načrtovanih prispevkov kronike. Do 11.30 bi spet po telefaksu sporočili želje za prevzem prispevkov. Izmenjavo bi uresničili v popoldanskih urah prek evrovizijske rezervne trase.²⁴

Slovensko uredništvo poroča za vsedrjavne dnevnik RAI

S padcem berlinskega zidu in romunskega diktatorja Ceausesucja leta 1989 se je za tržaško uredništvo informativnih oddaj pričelo novo obdobje. Rimske radijske in televizijske redakcije, ki so bile politično parcelizirane (prvi program je bil blizu Kršćanske demokracije, drugi socialistične stranke in tretji komunistične partije), so spoznale, da imajo v Trstu novinarje, ki že zaradi jezika dobro poznajo stanje v vzhodni Evropi. Legiša se je upokojil, za namestnika je bil imenovan Saša Rudolf. Pri poročanju o napetostih na Kosovu in odhodu slovenske delegacije s kongresa Zveze komunistov Jugoslavije so se rimske redakcije vedno bolj opirale na slovensko ure-

²⁰ Guido Botteri, tajnik tržaške Kršćanske demokracije, ko je po desno usmerjeni prevladala levsredinska struja, kasneje glavni urednik informativnih oddaj Radia Trst, nato pa drugi ravnatelj sedeža RAI za Furlanijo Julijsko krajino.

²¹ Rudolf, *Moj RAI*, str. 80.

²² Filibert Benedetič je na beneški univerzi diplomiral iz primerjalne književnosti. Od leta 1967 je bil upravnik v Slovenskem stalnem gledališču v Trstu, nato ravnatelj, zatem pa do upokojitve vodja slovenskega programskega oddelka na Radiu Trst A. Bil je tudi svetnik v tržaškem občinskem svetu, izvoljen na listi Italijanske socialistične stranke.

²³ Drago Legiša je bil od njegovega nastanka urednik tednika *Novi glas* ter župan devinsko-nabrežinske občine, nakar je bil zaposlen v uredništvu Radia Trst A. Po upokojitvi je bistveno pripomogel k združitvi tednikov *Katoliški glas* in *Novi list* v skupni *Novi glas*.

²⁴ Osebni arhiv avtorja, Zapisnik Igorja Grudna, 24. 11. 1989.

dništvo v Trstu, ne le z zahtevo po prispevkih, temveč tudi po dopolnjevanju in komentiranju novic. Imeli smo dopisništvo za TV-dnevnik drugega kanala in za vse tri radijske dnevnike. Po končanih spopadih na slovenskem ozemlju se je pozornost osredotočila na Hrvaško, od 5. aprila 1992, ob obstreljevanju Sarajeva, pa na Bosno in Hercegovino. V nekaj več kot dveh letih je tržaška slovenska redakcija pripravila več kot 1000 televizijskih prispevkov za Drugi vsedržavni televizijski dnevnik in več kot 10.000 za vsedržavni radio – v italijanščini seveda.²⁵

»V nedeljo, 5. aprila, bila je nedelja, ko je mujezin ob mraku najavil, da se je končal ramadan in se pričinja bajramsko slavlje. Opozorili so nas, da zna biti zelo veselo in razposajeno in da bodo muslimani s puškami streljali v zrak. Toda zaslišati je bilo topovske strele: srbska milica in jugoslovanska armada je pričela obstreljevati Sarajevo. V naslednjih dneh je ekipa, ki smo jo sestavljali Saša Rudolf, snemalec Saša Ota in šofer Roberto Natural pošiljali po tri televizijske prispevke, k srečo so bili na RTV Sarajevo v službi še mnogi kolegi, s katerimi smo se spoznali med sarajevskimi zimskimi olimpijskimi igrami. Pomagali so nam s slikovnim gradivom in agencijskimi vestmi.«²⁶

S koncem spopadov v Bosni in Hercegovini se je končalo tudi poročanje za italijanske televizijske in radijske dnevnike. Skupaj z uredniškim odborom, ki v krajevnem merilu predstavlja sindikat, se je pričela bitka za televizijske oddaje v slovenščini in osamovojitev uredništva.

Simpozij o slovenski televiziji

23. aprila 1993 je stranka Slovenske skupnosti priredila posvet z naslovom »Kakšno televizijo si želimo?«. V dopoldanskem delu je uvodoma spregovoril deželni tajnik stranke Ivo Jevnikar; sledila je okrogla miza »Izkušnje manjšinskih televizij«, pri kateri so sodelovali: Mirko Bogataj, ravnatelj televizijskih oddaj v slovenščini v Celovcu, Franz von Walther, koordinator, odgovoren za nemške sporede Rai v Bocnu, Tullio Vianello, glavni urednik italijanskih informativnih oddaj pri TV Koper-Capodistria, in Barbara Žigante, glavna urednica slovenskih informativnih oddaj na TV Koper-Capodistria. Popoldne so na okrogli mizi na temo »Kakšno televizijo si želimo?« razpravljali: Drago Legiša, član vsedržavnega sveta Časnikarske zbornice, Sergij Pahor, član redakcijskega odbora sedeža RAI v Trstu, Saša Rudolf, namestnik glavnega urednika, odgovoren za slovenska poročila deželnega sedeža RAI v Trstu, Filibert Benedetič, ravnatelj slovenskih sporedov deželnega sedeža RAI v Trstu, Fulvio Molinari, glavni urednik

Časnikarski oddelek; na desni glavni urednik De Cleva, levo namestnik Burlini (osebni arhiv avtorja).

časnikarskih sporedov deželnega sedeža RAI v Trstu, Romano Tamberlich, ravnatelj sedeža RAI za Furlanijo Julijsko krajino v Trstu, Giorgio Balzoni, vsedržavni tajnik časnikarskega sindikata USIGRAI, in Leonardo Valente, glavni urednik omrežja za deželno informacijo pri vodstvu RAI v Rimu.²⁷

V popoldanskem delu je prišlo do dveh incidentov, ki ju je povzročil ravnatelj sedeža Tamberlich; demonstrativno si je snel slušalke, češ da bi morala vodji slovenskih informativnih in kulturno-umetniških programov na posvetu, ki ga je sklicala slovenska stranka, spregovoriti v italijanščini. Glasno je protestiral proti predlogu bocenskega ravnatelja, naj bi italijanski TV-dnevnik enkrat tedensko prepustil prostor slovenskemu. To naj bi bilo za Tamberlicha »jezikovno onesnaženje« tretje mreže RAI.

Benedetič in Rudolf sta nakazala, kakšen naj bi bil kulturno-umetniški oziroma informativni program slovenskih televizijskih oddaj. Po konvenciji, ki jo je ustanova RAI podpisala s pristojnim ministrstvom, bi imeli tedensko štiri ure za slovenske programe, od tega skoraj polovico za dnevnik in dve dodatni poglobitveni oddaji. Pristojni pa so se odločili za vertikalno izbiro, torej za dve enourni tedenski oddaji in nekaj minut risank pred dnevnikom, ki naj bi se pričel ob 20.30.

Zakonskih upravnih preprek ni bilo več. RAI bi moral slovenske programe oddajati prek lastnih prenosnikov. Ministrski načrt je RAI dodelil naslednje kanale: 64 na Ferlugih nad Trstom (trenutno ga uporablja zasebna družba Ponteco za oddajanje programov TV Koper-Capodistria), kanal A 35 v Miljah (trenutno ga upravlja RAI-1) in kanal 59 na Gorškem (na njem oddaja zasebna postaja Telechiara).

Čezmejna manjšinska TV

»Obenem se je govorilo tudi o čezmejni manjšinski TV v sodelovanju med italijanskim programom Koper-Capodistria in RAI v slovenščini. Na prvi

²⁵ Osebni arhiv avtorja, Simpozij Slovenske skupnosti, 23. 4. 1993.

²⁶ Rudolf, *Samostojni*, str. 84.

²⁷ Osebni arhiv avtorja, Vabilo na simpozij SSK.

pogled je zamisel o postaji, ki bi oddajala na isti frekvenci iz dveh različnih produkcijskih centrov in v dveh različnih jezikih, izredno mikavna. Pri podrobnejši analizi pa izkazuje vrsto negativnih posledic, kajti uvedba manjšinske TV bi pomenila ukinitvev koprskega studia v slovenščini in to v trenutku, ko ima regionalna informacija vedno večji pomen. Na dan bi prišlo nesorazmerje časovnega uporabljanja. Slovenskim oddajam RAI so priznane štiri ure tedensko, italijanski iz Kopra pa imajo 54 in več ur tedenskega oddajanja. Tudi koncepti oddaj med sedežema so različni. Italijanska TV iz Kopra deluje kot organ Unije, slovenski programi RAI pa nimajo pokroviteljev, razen institucionalnih.«²⁸

Medtem ko so potekala pogajanja o prenosnikih, ki bi omogočali oddajanje slovenskih programov v sklopu deželnega sedeža RAI, je predsednik izvršnega odbora Italijanske unije Maurizio Tremul 24. maja 1993 Gianniju Pasquarelliju, glavnemu direktorju Rai v Rimu, poslal zelo ostro pismo, v katerem pravi, da so »funkcionarji deželnega sedeža RAI družbi Ponteco predlagali, naj prekine oddajanje koprskega programa v italijanščini prek prenosnika 64 in ga nameni slovenskim oddajam RAI. Gre za očitno provokacijo na račun naše manjšine.«²⁹

Tremul je pismo poslal še predsedniku upravnega sveta RAI Walterju Paduli, ravnatelju sedeža RAI v Trstu Romanu Tamberlichu, glavnemu uredniku Fulviu Molinariju, ministru za zunanje zadeve v Rimu in italijanskemu konzulu v Kopru. Tremul v pismu dosledno uporablja termin TV Capodistria in ne uradnega naziva TV Koper-Capodistria.

Decembra 1993 je bila podpisana konvencija (pogodba), veljavna tri leta, o zadolžitvah RAI z dodatki iz državnega financiranja manjšinskih RTV oddaj, slovenskih naj bi bilo najmanj 204 ur na leto. Ker ni bilo prostih frekvenc za oddajanje, se je realizacija zavlekla. V iskanju rešitev se je julija 1994 delegacija RAI, ki jo je vodil načelnik rimskega urada za mednarodne stike Vittorio Panchetti, v Ljubljani sestala z vodstvom RTV Slovenija in preučila možnosti pokrivanja zamejstva prek slovenskega prenosnika na Nanosu. RTV Slovenija so zastopali v. d. direktorja Mori, Boris Bergant in Janez Lombergar, RAI pa poleg Panchettija vodja slovenskih kulturno-umetniških oddaj Filibert Benedetič in namestnik glavnega urednika, zadolžen za slovenske informativne oddaje, Saša Rudolf. Delegaciji sta podprli zamisel o čezmejni televiziji, ki naj bi skupno oddajala tri ure dnevno. Oddajanje naj bi se pričelo ob 19.00 iz Kopra (TV-dnevnik in kulturni program v italijanščini)

²⁸ Osebni arhiv avtorja, Poročilo o »manjšinski TV«, 20. 4. 1993.

²⁹ Osebni arhiv avtorja, Pismo predsednika Unije Italijanov Maurizia Tremula, 24. 5. 1993. Ne vem, zakaj je koprski italijanski program lahko viden prek prenosnika 64 na italijanskem ozemlju, če pa bi ta prenosnik uporabljali za slovenski program, pripravljen v Trstu in namenjen Slovencem v Italiji, bi bila to provokacija italijanske manjšine.

in trajalo do 20.25, ko bi oddajanje prevzel Trst (TV-dnevnik in umetniški program v slovenščini).

Čez nekaj mesecev je RAI od Ponteca odkupil frekvence, prek katerih so do tedaj v Italiji oddajali program Koper-Capodistria in prvi program RTV Slovenija.

Končno maja 1995 pričetek rednega oddajanja slovenskega TV-dnevnika

Za direktorja deželnih RTV-dnevnikov je bil imenovan Piero Vigorelli, ki si je zadal nalogo čim prej začeti s predvajanjem slovenskega TV-dnevnika. Poskusni je stekel 27. marca 1995; sledilo je enomesечно pripravljane, s 1. majem pa se je pričelo redno oddajanje. Slovesno je bilo. Vigorelli si je napisal dva stavka v slovenščini s čestitkami vsem Slovencem v Furlaniji Julijski krajini, da smo le dočakali pričetek TV oddaj v našem jeziku. Dnevnik je trajal od 15 do 20 minut, ob nedeljah in ponedeljkih je sledila 5- do 10-minutna Športna tribuna. Število redno zaposlenih novinarjev se je povečalo, še vedno pa nismo bili povsem avtonomni – bili smo brez snemalcev in brez možnosti nadzora budžeta. V prvem mesecu nam je prišla na pomoč Ivana Suhadolc, novinarka deželnega sedeža v Benetkah. Delo je steklo, čeprav se je od leta 1979, ko je več članov uredništva opravilo 14-dnevni tečaj, način dela v marsičem spremenil.

Iz dneva v dan smo spoznavali, kaj vse nam manjka – od računalnikov in tiskalnikov do videoregistratorjev za snemanje prispevkov evrovizijske izmenjave ali gledanje posnetkov pred montažo. Veliko sta nam pomagala direktor Vigorelli, ki je z avtom iz Rima pripeljal dva videoregistratorja, in novi ravnatelj sedeža Pino Carlozzo, ki se je odpovedal svojemu računalniku in ga poslal k nam.

50-letnica tržaškega slovenskega radia

8. decembra 1995 smo v tržaškem kulturnem domu slovesno praznovali 50-letnico radia z nastopom mešanega zbora Hrast iz Doberdoba pod vodstvom Hilarija Layrenciča in godalnega orkestra pod taktirko violista Črtomirja Šiškoviča, na katerem je spregovoril tudi Saša Rudolf. »Delali smo in še delamo v težkih, izvennormskih pogojih z obljubljenimi, a še neuradno potrjeno avtonomijo, z nezadostnim osebjem, vendar v prepričanju, da moramo svojo nalogo opraviti vestno in pošteno, predvsem iz čuta dolžnosti do slovenskih poslušalcev, ki bi bili brez našega glasu prikrajšani za poročanje v materinščini. To je bilo gotovo vodilo kolegov Franja Vrčona in Zorice Berginc, ki sta maja 1945 prišla s partizani na tržaško radijsko postajo. Od tedaj se je marsikaj spremenilo. Ob prvi generacijski zamenjavi, ki je sovpadala s koncem zavezniške uprave in pripojitvijo naše postaje v italijansko javno ustanovo RAI. Ob koncu šestdesetih in na začetku sedemdesetih let

Nagrajevanje »Naš športnik«, skupna oddaja Radia Trst A, Kopra, Primorskega dnevnika in Matajurja (osebni arhiv avtorja).

smo se spet prenovili, dobili novega zagona in nove oddaje. Pričelo se je sodelovanje z radiem Ljubljana in uredništvom slovenskega radia v Celovcu. Postali smo pravo uredništvo. Po dvajsetih letih smo dobili televizijo, skromno in ne povsod vidno, vendar našo, na katero smo ponosni. Ko ne bi bilo tistega usodnega 28. januarja, bi z zadovoljstvom podali obračun. Po skoraj dveh letih smo posušili solze, ostali so spomini na skupna doživetja. Hrvaška granata je v muslimanskem predelu Mostarja pokosila tri mlada življenja, nas oropala treh kolegov, treh prijateljev. Mostarska granata zahteva nove odgovore, poštene in točne, zahteva, da si izprašamo vest, da dokažemo, da smo živa, čuteča z globokim čutom za solidarnost prežeta bitja. Morda je to glavno sporočilo, ki so nam ga iz Mostarja poslali Marco Luchetta, Saša Ota in Dario D'Angelo, iz Mogadiša pa nekaj dni kasneje Miran Hrovatin: živeti moramo vredno človeka, ne izogibati se odgovornostim do sebe, do skupnosti, do poklica.³⁰

Končno je slovensko uredništvo avgusta 1996 postalo povsem avtonomno, dobili smo vodilno strukturo z glavnim urednikom in namestnikom, posebnega dopisnika in pet vodij izmen. Obenem smo začeli upravljati s svojim budžetom, v Trstu nismo imeli več nadrejenih, le v Rimu direktorja deželnih informativnih oddaj Piera Vigorellija, ki je bil z nami vedno v telefonskem stiku.

RAI in RTV Slovenija sta odločno podpirali uresničitev čezmejnne televizije. Srečanja na najvišji ravni so si sledila. »Pomemben je bil sestanek 10. novembra 1998 v Ljubljani. Iz Rima so prišli funkcionarji Enzo Forcella, Stefano Balassone in

Giovanni Tantillo, ki je bil vodja in koordinator programskih sekcij na deželnih sedežih, iz Trsta glavna urednika slovenske in italijanske redakcije Rudolf in Calligaris. RTV Slovenija so zastopali Marko Prpič, Boris Bergant, Beno Hvala, iz Kopra pa Antonio Rocco, Robert Apollonio in Nataša Segulin. Ustanovljena je bila delovna komisija, ki naj bi določila namen, shemo in navezala stike z obema državama in Evrovizijo za črpanje sredstev. Namen manjšinske, ali čezmejnne televizije, je poudaril Bergant, je v bogatitvi kulturnega življenja na obeh straneh meje. Rocco se je zavzel za nujnost enakopravnega pristopa do obeh manjšin, Apollonio pa je predlagal, naj bi italijanska in koprška redakcija pripravili oddajo o slovenski manjšini v Furlaniji Julijski krajini, slovensko uredništvo pa o italijanski v Sloveniji. Delo komisije naj bi koordinirala Beno Hvala kot RTV Slovenija in Filibert Benedetič kot deželni sedež RAI za Furlanijo Julijsko krajino.³¹

Projekt LYNX NT 2000

Ponovno smo se dobili v Ljubljani 18. februarja 1999, tokrat le v koprsko-tržaški zasedbi pod vodstvom namestnika glavnega direktorja RTV Slovenija Marka Prpiča. »Tehnično poročilo sta podala koordinatorja Hvala in Benedetič. Vodja italijanskega programa na TV Koper-Capodistria, Rocco je menil, da so se pogajanja zavlekla, ker mešamo dvoje zamisli. Manjšinski organizaciji z obeh strani meje sta se zavzeli za 'križanje' Tretje mreže bis in Kana-

³⁰ Osebni arhiv avtorja, Govor na proslavi 50-letnice radia.

³¹ Osebni arhiv avtorja, Poročilo o srečanju RAI-RTV SLO, 10. 11. 1998.

la 27, medtem ko je bil predlog o čezmejni televiziji nekaj povsem drugega. Prenosnik na Nanosu ne bi rešil problema predvajanja v deželah srednje Evrope, ki naj bi sodelovale pri projektu LYNX. Rešitev po njem predstavlja satelit. Povsem drugačno je bilo mnenje Tržačanov, češ da je za velike projekte potrebno mnogo časa in priprav, zato bi bilo koristneje usmeriti se v manjše skupne projekte. Tudi predlog, da bi obe strukturi pripravili po 15-minutni oddaji, ki bi ju predvajali izven normalnega oddajanja, je Koper zavrnil, češ da gre ločiti Manjšinsko televizijo od projekta LYNX.³²

Tantillo in Bergant sta se zavzela za takojšen, čepprav zgolj eksperimentalni začetek delovanja čezmejne televizije, kar je tržaški sedež z obema redakcijama in programskima oddelkoma podpiral. V Kopru sta bila tako slovenski kot italijanski TV-program mnogo bolj skeptična. Slovenski je bil zaskrbljen, da bo izgubil vladne prispevke za pokrivanje dogajanja med Slovenci v Furlaniji Julijski krajini, medtem ko se je italijanski bal, da bo izgubil avtonomijo.

21. maja 1999 je bil v Trstu podpisan uradni dogovor med italijansko radiotelevizijo RAI in RTV Slovenija o pričetku prve faze evropskega čezmejne TV-projekta LYNX 2000.

Koordinatorja projekta Benedetič in Hvala sta pripravila osnutek pogodbe med RAI in RTV Slovenija. »Nosilca projekta za RAI sta bila Giovanni Tantillo in Romano Frassa, direktor sedeža RAI v Trstu, za RTV Slovenija pa Janez Čadež, generalni direktor in Boris Bergant, odgovoren za mednarodne stike. Namen projekta je uveljavitev javne radiotelevizije v živopisani stvarnosti srednjeevropskega življenja na meji, vtisnjene na robu Italije, Slovenije, Hrvaške, Madžarske in Avstrije vzdolž tistega poldnevnik, ki je od Jadrana do Alp in vse tja do Donave še do pred kratkim ločeval vzhodni in zahodni del Evrope, ustvarjajoč stanje ostrih napetosti in nestrpnosti ob pretrganih vezeh medsebojnega razumevanja in sporazumevanja. Filozofija čezmejne televizije, ki stremlja za tem, da bi odpravili zapore jezikovnega sporazumevanja s predvajanjem večjezičnih programov ohranjajoč celovitost izvornika, je vsekakor bistvenega pomena bodisi pri utemeljevanju duha nove Evrope v skupnem domu narodov, bodisi pri estetskem oblikovanju radiotelevizijskega 'sporočila'.³³

11. oktobra 1999 so se pričele eksperimentalne oddaje prek linkovske povezave Trst–Koper. 21. decembra 1999 pa je bila v Kopru še zadnja seja pred uradnim pričetkom delovanja, 1. januarja 2000, čezmejne televizije novega tisočletja. »Sodelovanje na minimalni ravni, slovenska redakcija jo je sprejela, čeprav je bila in je še v primerjavi z ostalimi tremi uredništvi visoko penalizirana. Tržaški italijanski

Dnevnik ob 14.00 je bil neposredno oddajan tudi na koprskih frekvencah. Koprski dnevnik, slovenski ob 18.45 in italijanski ob 19.00, so bili prav tako neposredno predvajani na tržaški Tretji mreži bis. Slovenski TV Dnevnik ob 20.30 so v Kopru objavljali ob koncu oddaj, torej nekje med 23.00 in 1.30. Nič ni zaleglo, zavrnilo so tudi predlog, da bi slovenski TV Dnevnik predvajali po drugem koprskem Dnevniku ob 22.30. Sodelovanje se je razširilo tudi na osrednjo slovensko redakcijo. Ob koncu tržaškega slovenskega TV dnevnika sledi predvajanje Dnevnika TV Slovenija, ki je bil na sporedu ob 19.00, medtem ko slovenski prvi program predvaja naš Dnevnik v nočnih urah.³⁴

Tantillo je redakcije pozval, naj se na primer italijanska koprška z najnovejšo krajevno vestjo vključi v tržaški italijanski dnevnik in obratno, slovenska tržaška pa v koprsko in obratno. Odgovor je bil, da je zamisel dobra, vendar jo je zaradi zasedenosti televizijskih režij v Kopru težko realizirati.

V projekt LYNX so se vključile tudi kulturno-umetniške redakcije, ki vsak mesec pripravljajo eno-urno oddajo LYNX magazin, ki jo istočasno predvajajo na tržaških in koprskih frekvencah.

Spomniti velja še na srečanje 11. januarja 2000, ki ga je priredil tržaški sedež RAI in na katerem so sodelovali visoki predstavniki javnih radiotelevizijskih ustanov iz Avstrije, Hrvaške, Madžarske, Slovenije in Švice. »Boris Bergant je v zastopstvu vodje projekta čezmejne radiotelevizije opravičil predstavnike Slovaške, Češke in Bosne in Hercegovine, ki se niso mogli udeležiti srečanja, vendar so zagotovili zanimanje za projekt. Filibert Benedetič je kot koordinator projekta spomnil, da sta radiotelevizijski ustanovi RAI in RTV Slovenije 21. maja 1999 podpisali sporazum o projektu, ki naj utrdi obmejno sodelovanje in obogati čezmejno obveščanje. Marco Blaser, direktor družbe RTSI iz Lugana je napovedal sodelovanje pri projektu, obenem pa spomnil, da je pred desetimi leti v Münchnu nastal podoben projekt 'Arte' v sodelovanju Nemčije in Francije. Zavzel se je za oddajanje v romanskem jeziku, ki ga govorijo v alpskih dolinah Trenta in Bocna, kakor tudi v Furlaniji (furlanščina). Gerhard Draxler, ravnatelj celovškega studia, je menil, da bi začasno izpolnili oddaje z arhivskim materialom in izbrali najboljše. To misel je podprla Marija Nemčič, odgovorna pri hrvaški RTV za mednarodne stike. Novo imenovani ravnatelj tržaškega sedeža RAI, Roberto Collini je poudaril, da je s politiko 'korak za korakom' moč doseči in preseči celo ambiciozne načrte. Boris Bergant je ob koncu napovedal naslednje etape. Vsaka RTV ustanova bo v svoji državi skušala dobiti primerna sredstva, konec februarja bodo vsi prejeli točne izdelane načrte, da bomo čez leto dni imeli popolno sliko stanja. Pri tem

³² Osebni arhiv avtorja, Poročilo o seji 18. 2. 1999 v Ljubljani.

³³ Osebni arhiv avtorja, Projekt Benedetič-Hvala o Srednjeevropski čezmejni TV LYNX NT 2000.

³⁴ Osebni arhiv avtorja, Poročilo urednika članom redakcije, 22. 12. 1999.

Snemanje Radijskega odra: od leve Marija Mislej, Pavel Bajc in Angel Turk, na desni Marjana Prepeluh, Saša Rudolf in Marinka Theuerschub (osebni arhiv avtorja).

je predsednik deželnega odbora za nadzor nad radio-televizijskimi oddajami Daniele Damele napovedal, da bo deželna uprava namenila čezmejni televiziji 300 milijonov lir.³⁵

O čezmejni televiziji je leta 2001 pisala tudi revija *Mercator Media Forum*, ki jo izdaja University of Wales press. Razpravo Nov italijanski zakon o manjšinah in Radiotelevizijskih oddajah je napisala urednica RAI Ivana Suhadolc. »Velika razlika je med uradno priznanimi manjšinami, to so francoska v Dolini Aosta, nemška v pokrajini Bocen in slovenska v Furlaniji Julijski krajini in uradno nepriznanimi. Delno so priznane pravice tudi Ladincev v pokrajinah Bocen in Trento. Tem manjšinam skupno pripade 27 ur televizijskih in 177 ur radijskih programov. Nemcem letno pripade 4.716 ur radia in 550 ur televizije, Slovence pa 4.517 ur radia in 208 televizije. Velike razlike so v vrednosti, kot jih določajo posamezne konvencije. Za vsako ne oddajano uro mora RAI plačati penale, ki so leta 2001, ko je bila še v veljavi lira, znašali za Francoze 6.731.000 lir, za Slovence pa le 1.125.590 lir, kar pomeni, da slovenska radijska ura velja šestkrat manj od francoske. Manjšine same si morajo preko svojih predstavnikov zagotoviti spoštovanje podpisanih zakonov in sporazumov, kajti pobud in ukrepov si z drugih strani ni pričakovati.«³⁶

Slovensko tržaško uredništvo si je v naslednjih letih priborilo še nekaj tedenskih TV-oddaj: Kmetijski tednik, Razlaga nedeljskega evangelija, ponedeljkova Športna tribuna in tedenski razgovor s protagonisti

zamejskega življenja TV predstavlja. Z upokojitvijo nekaterih glavnih zagovornikov projekta LYNX v Rimu, Ljubljani in Trstu je uresničitev srednjeevropske čezmejne televizije zastala. Ohranile so se izmenjave dnevnikov med Trstom, Koprom in Ljubljano ter mesečnik LYNX.

Zaključek

Vloga slovenskega tržaškega radia se je v desetletjih spreminjala; na kratko bi jo lahko strnili v tri faze. V povojnih letih, še posebej po kominformu, je bil najprej Radio Trst II, potem pa Trst A za Slovence v Italiji edini medij v slovenskem jeziku. Zelo poslušana so bila poročila in prve kontaktne oddaje, kot na primer Glasba po željah ali Kmetijska ura, ki jo je od 7. julija 1945 do 30. decembra 1984 vodil kmetijski strokovnjak dr. Ivan Baša. V teh skoraj štiridesetih letih je pripravil skupno 2.300 oddaj. Zelo poslušane so bile radijske igre, v nekaj desetletjih je dramska skupina »Radijski oder« postavila pred mikrofona izbor svetovne in predvsem celotne slovenske dramatike. Številna predavanja so izšla tudi v knjižni obliki, kot na primer *Italijanščina po radiu* prof. Janka Ježa ali *Lovske zgodbe* prof. Ivana Rudolfa. Tržaške radijske oddaje je bilo mogoče slišati vse do Postojne in še dlje. Za tedanje oblasti v Jugoslaviji je bil to moteč glas, ker je poročal tudi o temah, o katerih se v matici ni govorilo. Beograd je posredoval v Rimu, da so oddajnike Radia Trst A proti vzhodu zasenčili.

Druga faza se je pričela proti koncu osemdesetih let s prebujanjem slovenske ideje o osamosvojitvi. Osrednje rimske radijske in televizijske redakcije RAI so spoznale, da je v Trstu slovensko uredništvo,

³⁵ Osebni arhiv avtorja, LYNX 2000 NT projekt za novo Evropo in poročilo koordinatorjev Benedetič-Hvala.

³⁶ Suhadolc, *La Nuova legge italiana*.

ki dobro pozna politični položaj v Jugoslaviji. Z vojno v Sloveniji je tržaško uredništvo prevzelo poročanje za dnevnik drugega televizijskega omrežja in za vse tri radijske. Italijanski poslušalci so bili obveščeni o dogajanju s slovenskega vidika, v nasprotju s stališčem italijanskega zunanjega ministra Giannija De Michelisa, ki je zagovarjal »enotno in demokratično Jugoslavijo«.

Tretjo fazo zaznamuje povečana skrb za dogajanje v slovenski manjšini od Milj do Trbiža. Priljubljenost med poslušalci si je Radio Trst A pridobil, ker je redka, če ne edina postaja brez reklamnih vložkov. Na to posebnost me je večkrat spomnil zgodovinar Jurij Rosa iz Zgornje Vipavske doline, ki je že več desetletij zvest poslušalec tržaških radijskih oddaj.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Osebni arhiv avtorja

LITERATURA

Candussi, Guido: *Storia della radiodiffusione, volume III, Radio Trieste e le altre stazioni italiane della e per la Venezia Giulia dopo il 12 giugno 1945*. Trst: samozaložba, 2007.

Geržinič, Alojzij: *Pouk v materinščini – da ali ne*. Buenos Aires: SKA, 1972.

Rudolf, Saša: *Moj RAI*. Trst: samozaložba, 2018.

Rudolf, Saša: *Olimpijski ogenj in dim*. Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1984.

Rudolf, Saša: *Samostojni*. Trst: samozaložba, 2016.

Suhadolc, Ivana: *La Nuova legge italiana sulle minoranze e le trasmissioni televisive, Mercator Media Forum, volume 5, University of Wales, 2001*.

Turk, Lida: *Glas v --- etru*. Trst: Deželni sedež RAI za Furlanijo-Juljsko krajino, 1991.

ČASOPISI

Primorski dnevnik, 1945, 1951, 1964.

S U M M A R Y

Seventy-five years of Radio Trst's uninterrupted broadcasting

The Slovenian Radio Trst A will soon celebrate its seventy-fifth anniversary of uninterrupted broadcasting. The first time the Slovenian language was heard through the Trieste radio transmitter, albeit for purely propaganda purposes, was in 1944 during the German occupation of the Adriatic Littoral. On 6 May 1945, the Partisans seized the radio headquarters under the command of Major Ante Novak, established a communication system, and began broadcasting. Shortly after that the directorship of the radio station was assumed by Jože Javoršek and then by Mirko Koršič from Gorizia, who moved to Koper at the end of 1945. Under the Allied military administration, the Trieste radio broadcasted on the same frequencies as the Slovenian and Italian channels; announcements were bilingual. The channels were separated in June 1946, after which the Slovenian radio was renamed Radio Trieste II and had a daily airtime of 11 hours and 45 minutes. Its pro-Ally and hence critical stance towards the new political regime in Yugoslavia drove away many of its collaborators. Still before the departure of the Allied forces, the radio passed under the Italian state radio RAI. Slovenian journalists working in the journalism department merely translated texts drawn up by their Italian counterparts. Many Slovenian songs were forbidden, e.g. 'Buči, buči morje Adrijansko' (Roar, roar, the Adriatic Sea) and Prešeren was not 'our poet,' but a Slovenian one. The generational shift in the mid-1960s brought about many changes, after the right-wing faction of the Christian Democracy lost its majority. The post of regional secretary was granted to Guido Botteri, who was then first appointed chief editor of information programmes and afterwards director of the radio headquarters. Slovenian journalists were given a journalist contract, their Italian counterparts took over the management of the Italian radio programme, and the first three Slovenian shift managers were appointed. However, the struggle for an independent editorial would continue for another fifteen years. In 1983, Drago Legiša was assigned deputy chief editor. With Slovenia's war of independence and subsequent armed conflicts in Croatia and Bosnia and Herzegovina, the Slovenian editorial earned great reputation in Rome by preparing, in a little more than two years, over one thousand TV contributions in Italian for Channel 2 Evening News and over ten thousand contributions for all three radio programmes. It was only in 1995, when

Pierro Vigorelli became the director of regional information programmes, that experimental broadcasting of regional news shows also commenced in the Slovenian language. Evening news shows were officially launched on 1 May 1995. Within the framework of cross-border TV, Slovenian and Italian Evening News were broadcasted on Trieste and Koper frequencies. On the other hand, the project of establishing a European cross-border TV, with collaborating national television stations from Slovenia, Friuli–Venezia Giulia, Croatia, Bosnia–Herzegovina, Hungary, Slovakia, Czech Republic, Austria, and Switzerland, is still in its initial stages.

R I A S S U N T O

75 anni di Radio Trst A

Sono 75 anni che Radio Trst A, l'emittente radiofonica in lingua slovena, trasmette ininterrottamente. È doveroso però ricordare che già nel 1944, durante l'occupazione tedesca, Radio Trieste mise in onda alcuni programmi in lingua slovena che però erano di mera propaganda nazista. I partigiani presero possesso della sede radiofonica il 6 maggio del 1945. La direzione dei programmi fu affidata in un primo momento al maggiore Novak, poi a Jože Javoršek, ed infine al goriziano Mirko Koršič che alla fine del 1945 si trasferì a Capodistria. Nel periodo dell'amministrazione militare alleata radio Trieste

trasmetteva su stesse frequenze sia programmi in lingua slovena che italiana, sempre però con annunci bilingui. Nel giugno del 1946 i programmi furono divisi, l'emittente slovena Radio Trst II trasmetteva su proprie frequenze ogni giorno per 11 ore e 45. Siccome i programmi sloveni riflettevano la politica filooccidentale degli alleati che contrastava la nuova realtà comunista nella Jugoslavia, molti collaboratori si allontanarono per protesta. Ancora prima degli accordi di Londra e al ritiro degli angloamericani, Radio Trieste passò alla Rai–Radiodiffusione italiana. Le notizie del Giornale radio sloveno venivano redatte da colleghi italiani e i giornalisti sloveni dovevano limitarsi a tradurle. Erano mese al bando alcune canzoni patriottiche slovene, che non si potevano trasmettere, e si doveva parlare di "Prešeren come maggior poeta sloveno", mentre non era gradita la dizione "Prešeren è il nostro maggior poeta". Negli anni sessanta con il cambio generazionale e la sconfitta della destra all'interno della Democrazia cristiana, cominciò una nuova era di riavvicinamento tra la maggioranza italiana e la minoranza slovena, voluto dal nuovo segretario Guido Botteri, nominato qualche anno più tardi Caporedattore dei programmi informativi, e poi direttore di Sede della Rai per il Friuli Venezia Giulia. Ma passarono 20 anni dalla riforma della Rai del 1975 che prevedeva trasmissioni televisive in lingua slovena alla realizzazione di queste e il riconoscimento della piena autonomia della redazione slovena.

(Povzetek v italijansčino prevedel avtor)

Po razstavah

Ribiški muzej tržaškega primorja*

Ribiški muzej tržaškega primorja stoji v Križu, slovenski ribiški vasi na kraškem robu tik ob Jadranskem morju. Prav prostrani razgled na Tržaški zaliv je prva dobrodošlica, ki jo obiskovalci doživijo s terase muzeja, potem ko se do nje prebijajo skozi ozke ulice starega vaškega jedra. Strma kraška obala je bila stalna spremljevalka slovenskih ribičev v tržaški okolici, krojila je njihov vsakdan in vplivala na različne tehnike gradnje plovil in ribolova. Ribištvo je bilo tu pomembna gospodarska panoga, o kateri je poročal že Valvasor, ki je ugotavljal, da so se v primerjavi z ostalimi kraškimi vasmimi ribiške vasi lahko razširile prav zaradi zaslužka, ki ga je prinašal lov na tune. Skozi stoletja je pomen ribištva, skladno z rastjo bližnjega Trsta, naraščal, vse do obdobja po drugi svetovni vojni, ko je ta gospodarska panoga v tradicionalno ribiških vaseh iz različnih razlogov popolnoma zamrla.

V osemdesetih letih 20. stoletja je širši pomen slovenskega ribištva na Tržaškem zaznal strojni kapetan Bruno Volpi Lisjak, ki se je temeljito posvetil raziskovanju terena in arhivskega gradiva. Vzporedno z nastajanjem prvih knjižnih del se je krepila zavest, da je ribiško materialno dediščino potrebno zavarovati in jo ohraniti v obliki, ki bi bila čim bolj dostopna občinstvu. Rodila se je ideja o Ribiškem muzeju, ki je v Križu kot največji ribiški vasi na Tržaškem našla tudi svoje udejanjenje. Temeljni kamen za muzej je Združenje za Križ položilo leta 2005. Finančne vire je črpalo iz zasebnih donacij, še posebej vaščanov Valentina Cossutte in soproge Elizabete Birsa, ki sta leta 2016 tudi slovesno prerezala trak ob odprtju muzeja.

Poleg tega, da muzej ohranja materialno ribiško dediščino, je njegovo poslanstvo v tem, da posreduje duhovno kulturo tega območja: tehnična terminologija, narečni izrazi in zgodbe predstavljajo svojevrsten unikat v slovenskem jeziku, saj so bili ribiči na Tržaškem dolga stoletja izključno Slovenci. V Koprskem in Piranskem zalivu, torej v krajih, ki jim danes

pravimo »Slovenska obala«, je bila nosilka ribiške kulture italijansko govoreča skupnost.

Obiskovalci se v muzeju seznanijo z zgodbo o čupi, pomorskem deblaku, izredno primitivnem plovilu, ki je v tržaški okolici ostalo v rabi vse do 2. svetovne vojne. Pripovedna nit muzeja se nadaljuje s prikazom raznih arhivskih listin o temeljnih dogodkih v povezavi z ribištvo, prikazom rib, mrež in naprav za ribolov, pripomočki za izdelavo plovil in njihovimi maketami, fotografijami pristanov in obale, utrinki iz življenja prodajalk rib – peškadork. Posebna pozornost je posvečena slovenskemu tunolovu, ki predstavlja posebnost v ribiški dediščini Severnega Jadrana. Del zbirke je posvečen še drugim poklicem, s katerimi so se ukvarjali prebivalci obmorskih vasi, med drugim tudi kontovelskim potapljačem. S tematiko gospodarske zgodovine ribištva se prepletajo mnoge geopolitične teme, saj so se ribiči pogosto znašli pod pritiskom različnih interesov političnih skupin in oblasti, ki so se izmenjavale v zadnjih stoletjih.

Združenje za Križ je z namenom, da bi ribiško dediščino prikazalo še bolj celostno, pred nekaj leti odkupilo tudi manjšo hišo sredi Križa, ki je pripadala ribiški družini. Hiša čaka na obnovo in preureditev,

Kriški pristan z napisom Tu! Smo slovenski ribiči. Fotografija je nastala okoli leta 1947, ko so prebivalci tržaške pokrajine razmejitveni komisiji tudi na ta način dokazovali, kje prebivajo Slovenci.

* Ribiški muzej tržaškega primorja, Križ / Santa Croce 61, I-34151 Trst. Odprt je ob sobotah in nedeljah med 11.00 in 13.00, za skupine so vodeni ogledi po dogovoru. Predsednik društva je Franko Košuta (proteco@spin.it). Več informacij o muzeju na spletni strani (<http://www.ribiski-muzej.it>) in elektronski pošti (info@ribiski-muzej.it).

Babčeva ribiča na čupi Mariji, leto 1974, obala Pri čupah, Nabrežina.

medtem pa jo krajevno športno društvo Mladina uporablja za prirejanje »Ribiških dnevov«. Na prireditvi uspešno združujejo kulturne pobude s strežbo priljubljenih ribjih jedi, ki jih pripravljajo člani društva.

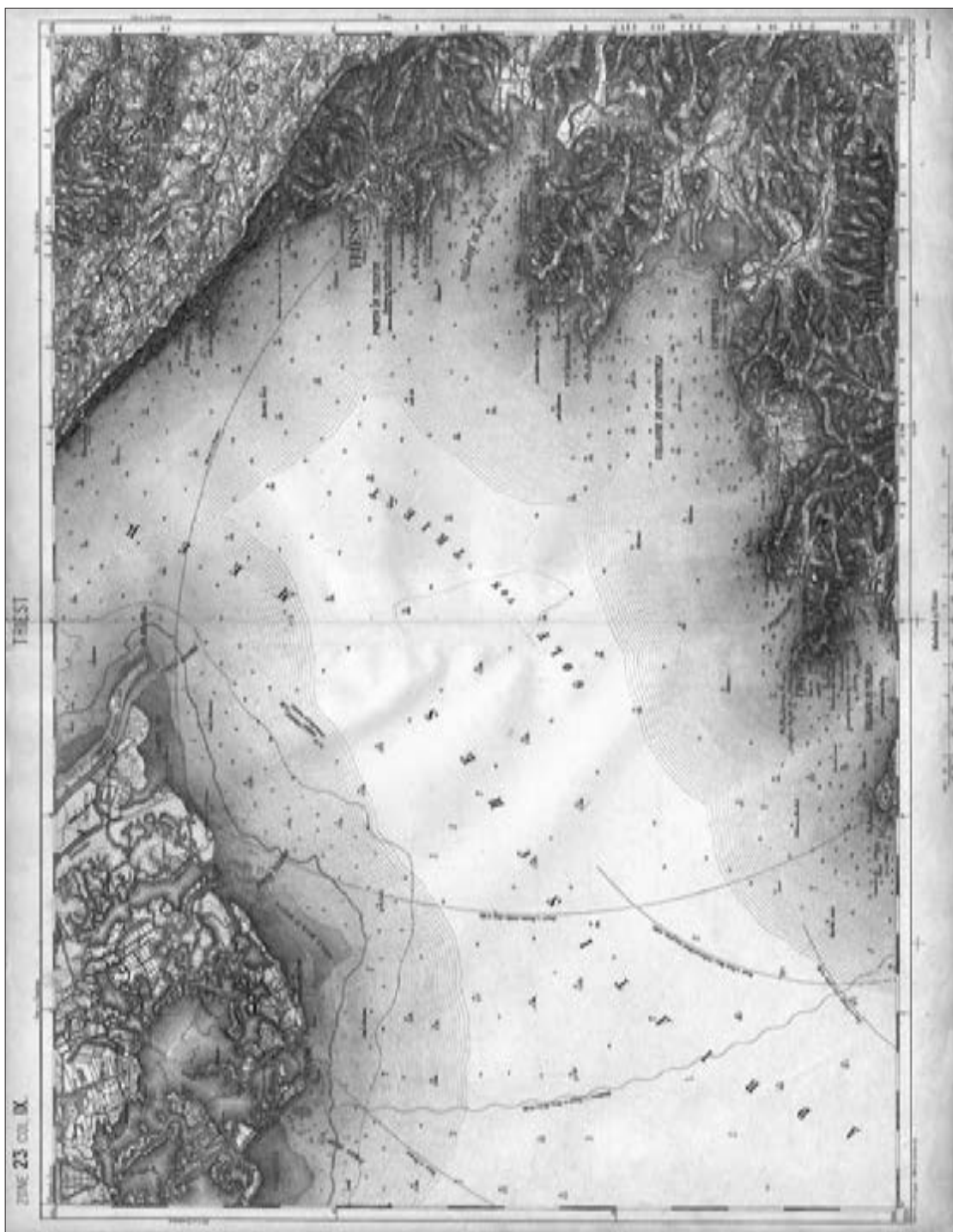
Bruno Volpi Lisjak je izdal dolgo vrsto knjig o ribiški in pomorski tematiki: leta 1995 je objavil prvo od svojih monografij, in sicer *Slovensko pomorsko ribištvo skozi stoletja od Trsta do Timave*. Tej knjigi je potem sledila cela vrsta publikacij, ki so bistveno razširile vedenje o slovenski pomorski dediščini in so izšle v zbirki »Morje«: knjiga v italijanščini o slovenskem tunolovu *La spettacolo pesca del tonno attraverso i secoli nel Golfo di Trieste*, slovenska in italijanska monografija o čupi, slovenskem pomorskem deblaku, dvojezični zbornik *Tradicije dveh skupnosti v Trža-*

škem zalivu o pomorski dediščini na tržaški in koprski obali, knjiga *Tržaško morje: kraška obala, mesto in vasi* o problemu slovenskih naselij na tržaški obali, katalog muzeja *O zgodovini in dediščini slovenskega morskega ribištva* (izšel je v zbirki Slovenskega etnografskega muzeja »Zbirke s te ali one strani?«), zbirka ljudskih pripovedk iz pomorske dediščine *Vonj po morju*, roman *Radovedni galeb*, zbirka pripovedk za otroke *Ribič Sardon* ter knjiga *Ruska flota v Trstu*, doslej nepoznani dnevnik ruskega oficirja Bronjevskega, ki je s svojo floto dve leti (1808–1810) preživel pred Trstom in v svojem dnevniku opisal življenje v mestu. Leta 2018 je izšla še knjiga *Tuni in Slovenci povezani skozi stoletja*.

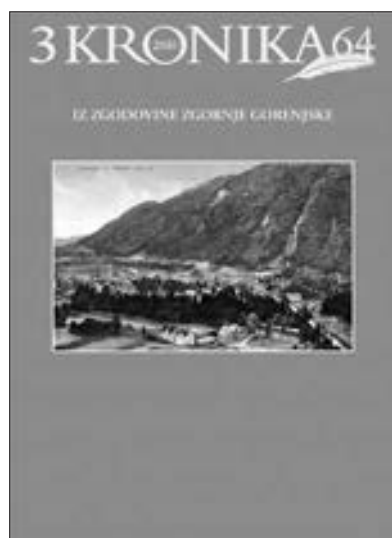
Jasna Simoneta

Ribiči v lovišču Vir pri Nabrežini, začetek 20. stoletja.

*Avstro-ogrška specialka Trsta. »Specialkarte der österreichisch-ungarischen Monarchie im Masse 1:75.000, Triest, Zone 23, Col. IX«.
Wien: Militärgeographisches Institut, 1889 (Hrani: Zemljepisni muzej Geografskega inštituta Antona Melika ZRC SAZU).*

Navodila avtorjem

* **Kronika** – časopis za slovensko krajevno zgodovino – je osrednja slovenska revija za lokalno zgodovino. Izdaja jo Zveza zgodovinskih društev Slovenije.

* **Prispevki**, ki jih objavlja Kronika, so v slovenskem jeziku. Njihov obseg je praviloma ena avtorska pola in pol, to je do 24 strani običajnega tipkopisa. Članek naj bo lektoriran. Avtorji morajo poslati:

članek – vsebinska razčlenitev naj bo pregledna in logična;

podatke o avtorju – ime in priimek, akademski naslov, poklic in delovno mesto, ustanovo, kjer je zaposlen, in njen naslov, naslov elektronske pošte in telefonsko številko, kjer je avtor dosegljiv;

povzetek – predstavi naj glavne rezultate prispevka in naj, razen v izjemnih primerih, ne presega ene strani (30 vrstic);

izvleček – kratek opis prispevka (do 10 vrstic);

ključne besede;

spisek uporabljenih virov in literature;

priloge – slikovno gradivo, kopije dokumentov, zemljevidov ipd. Fotografije naj bodo označene z legendo. Na iztisu članka označite, kje naj bi bila posamezna priloga objavljena.

* **Opombe** – morajo biti pisane enotno. Avtorji naj uporabljajo opombe pod črto (footnote) in ne opombe med tekstem (v oklepaju) ali na koncu (endnote). V opombah uporabljamo krajše navedbe, ki morajo biti skupaj s kraticami razložene v poglavju viri in literatura. Pri arhivskih virih uporabljamo uveljavljene kratice za arhiv, nato navedemo kratico fonda ali zbirke, signaturo oziroma številko fascikla ali škatle in številko arhivske enote ali ime dokumenta. Pri literaturi navedemo priimek avtorja, smiselno skrajšani naslov (ne letnice izdaje) in številke strani.

* Poglavje **Viri in literatura** – v njem morajo biti sistematično navedeni vsi viri in vsa literatura, ki smo jo navedli v opombah. Ločeno navedemo arhivske vire, literaturo, po potrebi tudi časopise, ustne izjave ipd. V teh sklopih je treba gradivo navajati po abecednem vrstnem redu. Najprej navedemo skrajšano navedbo, ki smo jo uporabljali v opombah, in nato celotno navedbo vira ali literature.

Arhivski viri – navedemo: arhiv, ime fonda ali zbirke, po potrebi še številke fasciklov ali škatel.

Primer: AS 231 – Arhiv Republike Slovenije, Fond Ministrstvo za prosveto Ljudske republike Slovenije, 1945–1951 (po potrebi še številke škatel). V opombi zadostuje, če navedemo: AS 231, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).

Primer: ZAP, MOP (kot navajamo v opombah) – Zgodovinski arhiv Ptuj, Fond Mestna občina Ptuj (po potrebi še številke škatel ali fasciklov). V opombi zadostuje, če navedemo: ZAP, MOP, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).

Literatura – monografije – navedemo: priimek in ime avtorja: *naslov (in podnaslov) dela (v ležečem tisku)*. Kraj: založba in leto izida.

Primer: Gestrin, Ferdo: *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana : Slovenska matica, 1991.

Literatura – članki – navedemo: priimek in ime avtorja, naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v ležečem tisku)*, za periodiko še letnik, leto, številko in strani, za zbornik (ime urednika), kraj in leto izida in strani.

Primer za periodiko: Slana, Lidija: Iz zgodovine gradu in gospostva Snežnik na Notranjskem. *Kronika*, 48, 2000, št. 1–2, str. 20–41.

Primer za zbornik: Melik, Vasilij: Ideja Zedinjene Slovenije 1848–1991. *Slovenija 1848–1998 : iskanje lastne poti* (ur. Stane Granda in Barbara Šatej). Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998, str. 15–20.

* Prispevke naj avtorji pošljejo na sedež uredništva Kronike (Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana) ali odgovornemu uredniku Kronike (Miha Preinfalk, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, p.p. 306, 1000 Ljubljana). Prispevke lahko pošljete tudi po elektronski pošti na naslova odgovornega urednika (mpreinfalk@zrc-sazu.si)

ali tehnične urednice Barbare Šterbenc Svetina (barbara.svetina@zrc-sazu.si).

* Članki naj bodo napisani v običajnih računalniških programih. Na poslanem gradivu naj bodo upoštewane zgoraj navedene zahteve. Ime besedila (file) naj bo ime avtorja članka. Priporoča se oddaja slikovnega gradiva v obliki fotografij, diasov ali podobno, če pa je skenirano, mora imeti ločljivost najmanj 300 dpi. Biti mora v približni velikosti objave v reviji ter shranjeno v tif formatu brez kompresije.

* Za prevode povzetkov in izvlečkov v tuje jezike (v nemščino in angleščino) poskrbi uredništvo revije. Slikovno gradivo vrnemo po izidu prispevka.

* Za trditve in za znanstveno korektnost odgovarjajo avtorji člankov. Prispevki so strokovno recenzirani, recenzentski postopek je anonimen.

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

NAROČILNICA

- želim postati naročnik *Kronike, časopisa za slovensko krajevno zgodovino* z letom _____ naprej
 Naročam _____ izvod(ov) *Kronike* letnik/številka _____

Cena:

Letna naročnina:

za posameznike 25,00 EUR

za upokojence: 18,00 EUR

za študente: 18,00 EUR

za ustanove: 30,00 EUR

Ime: _____

Priimek: _____

Naslov: _____

Pošta: _____

Status: zaposlen študent upokojenec ustanova

Telefon: _____

e-pošta: _____

Datum: _____

Podpis: _____

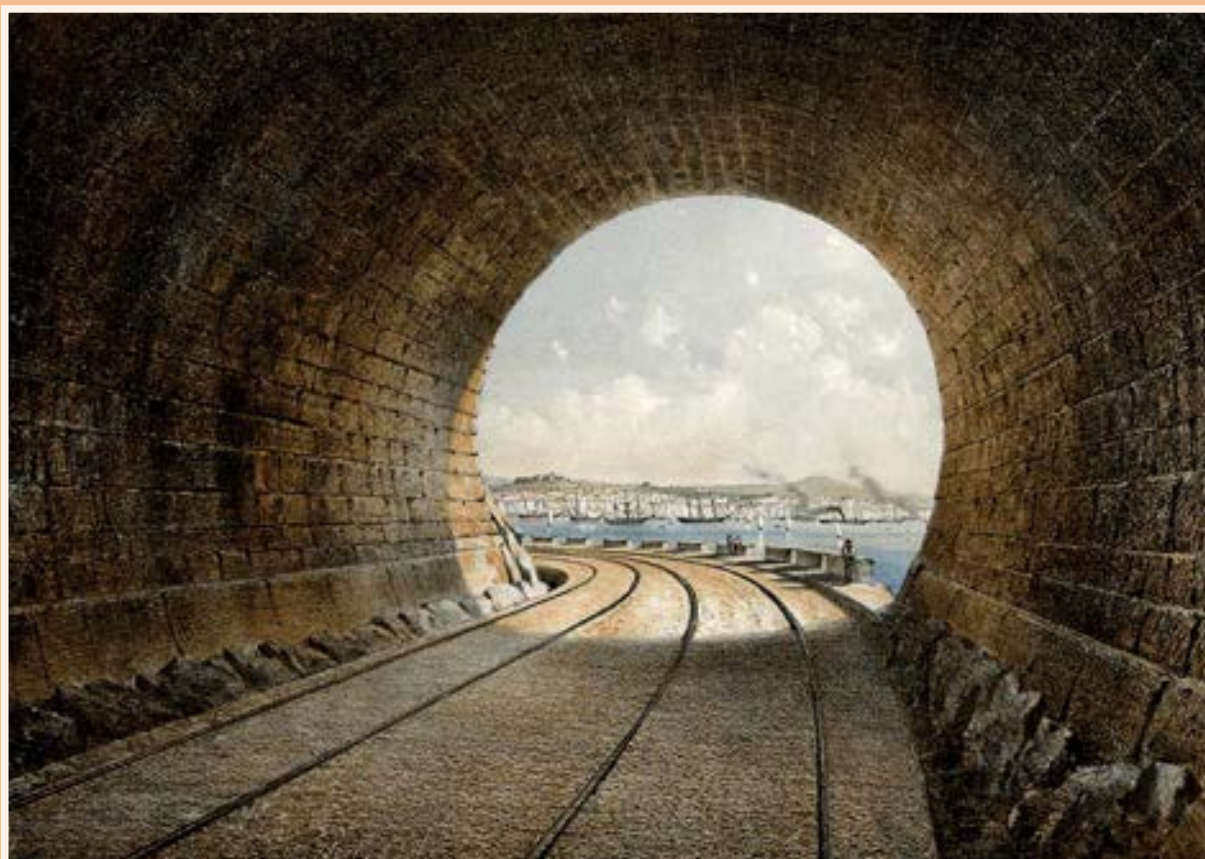
Naročilnico lahko pošljete na naslov ali el. pošto:

Barbara Šterbenc Svetina
Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU
Novi trg 2, p.p. 306
1000 LJUBLJANA

barbara.svetina@zrc-sazu.si

ODJAVE

Odjave od naročnine sprejemamo **za naslednje koledarsko leto** na zgoraj navedene naslove.

ISSN 0023-4923 (tiskana izdaja)
ISSN 2670-6865 (spletna izdaja)